ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XIII

ВІННИЦЯ
2008

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XIII

ВІННИЦЯ
2008

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2008. – 432 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 25 червня 2008 р. (протокол № 11)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент;*
Л.В. Баженов – *доктор історичних наук, професор;*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
В.О. Корнієнко – *доктор політичних наук, професор;*
С.І. Дровозюк – *доктор історичних наук, професор;*
М.М. Кравець – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.В. Легун – *доктор історичних наук, професор;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
О.К. Струкевич – *доктор історичних наук, професор;*
О.Г. Лойко – *кандидат історичних наук, професор;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук (відповідальний секретар).*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

С.С. Падалка – *доктор історичних наук, професор;*
М.А. Журба – *доктор історичних наук, професор.*

ISBN 966-

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2008

Серія: *ІСТОРІЯ*

Історія України

Струкевич О.К., Степанчук Ю.С.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО МІСЦЯ І РОЛІ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ..…….. **10**

Філінюк А.Г.
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XVIII–XIX СТ. …….. **12**

Сколуб М.В.
БОРОТЬБА ПРОТИ КРІПАЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СЕРЕДИНІ XIX СТ. …… **18**

Яшин В.О.
ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ ……... **22**

Барнасюк О.С.
ЯН ЗАСІДАТЕЛЬ – ВИДАТНИЙ ХУДОЖНИК XIX СТ. …….. **25**

Кузнець Т.В.
РОДИНА ЯЩУРЖИНСЬКИХ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ XIX СТ. **27**

Ігнатьєва Т.В., Філінюк А.Г.
НОВА НАУКОВА РОЗВІДКА ПРО СЕЛЯНСЬКІ ПАРТІЙНІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. …….. **30**

Сітарчук Р.А.
ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО АДВЕНТИСТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ У 1905–1913 РР. …….. **34**

Рекрут В.П.
БОРОТЬБА Д.В. МАРКОВИЧА ПРОТИ ВТРУЧАННЯ ПОЛІТИЧНОГО «СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ» У РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ У 1905–1913 РР. …… **39**

Тканко Т.В.
ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ УСТРІЙ ТА КОМПЕТЕНЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОМІТЕТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ …….. **45**

Трембіцький А.М.
ЖИТТЄВІ ШЛЯХИ Й ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЧЕХІВСЬКОГО …….. **48**

Шаповал А.І.
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА АНТОНОВИЧА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ……. **52**

Марущак М.Й.
СИМОН ПЕТЛЮРА В ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ ДИРЕКТОРІЇ У ВІННИЦІ (1919–1920 РР.) …... **63**

Доценко В.О.
ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА В УКРАЇНІ В 20-Х РР. XX СТ. ……. **67**

Жуковський О.І.
РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РР. **73**

……

Гончарова О.С.
СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ (20-ТІ – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.) …….. **77**

Москаленко В.Г.
СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В УСРР (20-30 РР. ХХ СТ.) .. **80**

Низова Л.В.
ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ІЗ СТАРИМИ КООПЕРАТОРАМИ В УКРАЇНІ У 1919-1920 РР. ……... **84**

Разиграєв О.В.
СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ: 1919-1921 РР. …… **88**

Мельничук О.А.
ОРГАНІЗАЦІЯ ЛІКАРНЯНОГО КОНТРОЛЮ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ З ТИМЧАСОВОЇ НЕПРАЦЕЗДАТНОСТІ В УКРАЇНІ У 20-30-Х РР. ХХ СТ. …….. **93**

Костюк Є.С.
УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК В ОРГАНІЗАЦІЇ СТРАЙКОВОГО РУХУ ТА ВИРІШЕННІ ТРУДОВИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УСРР (20-ТІ РР. ХХ СТ.) .. **97**

Рибак І.В.
КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ВИЛУЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В КРИМУ (1920-ТІ РР.) ……. **102**

Подолян В.В.
КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ Й.А. ВОЛОШИНОВСЬКОГО НА ВОЛИНІ У 1929-1939 РР. **104**

Богатчук С.С.
ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. …… **109**

Петренко В.І.
МАСОВЕ РОЗКУРКУЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 1930–1933 РР.: МЕХАНІЗМ ТВОРЕННЯ ГОЛОДОМОРУ …… **112**

Мазило І.В.
ВІДБУДОВА ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ У 1943–1945 РР. ЯК ЗАСОБУ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ **120**

Войнаровський А.В.
ВЗАЄМИНИ МІЖ КАТОЛИЦЬКОЮ ЦЕРКВОЮ І ВЛАДОЮ У ПОЛЬЩІ В 1944–1948 РР. ... **123**

Гальчак С.Д.
ОСОБЛИВА КАТЕГОРІЯ РЕПАТРІАНТІВ ……. **126**

Іскра С.І.
СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИКІВ ВІННИЧЧИНИ ЗА ЧАСІВ «ВОЙОВНИЧОГО АТЕЇЗМУ» …….. **130**

Бондаренко Н.О.
«РАДА ЦЕРКОВ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ» В УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1970-Х РР. …… **137**

Лісовська О.В.
ДЕРЖАВНО–ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УРСР В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ …….. **142**

……

Кононенко В.В.
РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПЕРІОДУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ: ЗМІНА ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ ЧИ ФОРМ? ……. **147**

Жулканич Н.М.
УПРАВЛІНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (80-ТІ РР. ХХ СТ.) …… **151**

Шановська О.А.
ДИСКРЕДИТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО СВІДОМОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ В ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 1980-Х РР. ……. **157**

Ворончук Н.В.
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА Й КУЛЬТУРА: СПРОБИ РЕТРОСПЕКТИВНОГО АНАЛІЗУ 90-ТІ РР. ХХ СТ. ……... **162**

Мельничук Т.А.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ (1989–2001 РР.) …… **168**

Падалка С.С., Ігнатенко М.М.
АГРАРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: МІЖ РАДЯНСЬКИМ МИНУЛИМ І КАПІТАЛІСТИЧНИМ МАЙБУТНІМ (1991–2002 РР.) …….. **170**

Конотопенко О.П.
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ……... **175**

Мельников Д.О.
МОЛОДЬ І ПОЛІТИКА В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА (1991-2000 РР.) **178**

Галушко О.В.
РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 1991–2005 РР. …… **180**

Історія Поділля

Косаківський В.А.
ТОПОНІМІКА СЕЛИЩА ЧЕЧЕЛЬНИК НА ПІВДЕННО–СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ ……. **184**

Чорний В.Б.
НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ ПРО МИТНУ СПРАВУ НА ПОДІЛЛІ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ……. **190**

Соломонова Т.Р.
РУКОПИСНА КНИЖКОВА ТРАДИЦІЯ ПОДІЛЛЯ XV-XVII СТ. ……... **197**

Хіхлач Б.М.
ОГЛЯД АРХІТЕКТУРИ УНІАТСЬКИХ ЦЕРКОВ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ. ……... **201**

Красовський Я.Й.
ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ НА ПОДІЛЛІ …… **204**

Багас Л.М.
ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОДІЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК У М. ГОРОДОК) …… **209**

……

Єсюнін С.М.
СТАНОВЛЕННЯ БАНКІВСЬКО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ У МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ……. **212**

Батирєва І.М.
ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДОЛЯН КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. **216**

Мазур В.М.
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ……... **220**

Вороліс М.Г.
ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ……... **223**

Вітковський В.М.
УКРАЇНСЬКА РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (90-ТІ РР. XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ТА 1917-1919 РР.) **226**

Лисий А.К., Марценюк Н.М.
ВІННИЦЯ У 1914-1917 РР. ……. **230**

Потапенко М.В.
ПОЛЬСЬКИЙ ЛЕГІОНЕР ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА. ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ III КОРПУСУ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПОДІЛЛІ У БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1918 Р. …….. **234**

Антонишин А.П.
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО …… **240**

Калитко С.Л., Кравчук О. М.
ПОДІЛЛЯ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ 1918 Р.: КОНСЕРВАТИВНА МОДЕЛЬ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ ……. **244**

Котик Ю.В.
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1919-1920 РР. …….. **251**

Гандзюк В.О.
ВІДСТОЮВАННЯ ІДЕЙ ДЕРЖАВНОСТІ ЧАСОПИСАМИ ПОДІЛЛЯ В ОСТАННІЙ ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР (1920 Р.) …… **257**

Савчук В.О.
НАУКОВЕ КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ У 20-Х РР. XX СТ.: СТАНОВЛЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ ПРІОРИТЕТІВ …… **261**

Мазур Ін. Вік.
ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНСЬКОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ М. ВІННИЦІ) …… **267**

Стадник О.О.
ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ В 20-ТІ РР. XX СТ. …….. **271**

Кузьмінець Н.П.
СІЛЬСЬКІ РАДИ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ. …….. **275**

Серія: ІСТОРІЯ

Василенко В.М.
ГОЛОДНІ ЛИХОЛІТТЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР. ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ……. **277**

Антонішина Т.П.
ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ СЕКЦІЙ НА ПОДІЛЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ. …… **281**

Мазур Ір.Вол.
ПРОБЛЕМИ ЗБИРАЛЬНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА ІМ. МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА НА ПОДІЛЛІ У 20-Х РР. ХХ СТ.ТА ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ НАРОДНОПІСЕННОГО МАТЕРІАЛУ У ПРОЦЕСІ ВИВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ І СУЧАСНА ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА») …… **284**

Пилипак М.А.
ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД ПОДІЛЛЯ …… **288**

Жмуд Н.В.
ДИТИНА ЯК АРХЕТИП ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ …… **297**

Всесвітня історія

Тростогон А.М.
ДУХОВНА КУЛЬТУРА ФРАНЦУЗЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ……... **303**

Берендєєва О.В.
ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) …….. **306**

Біньовська Л.С.
ТРАНСАТЛАНТИЧНІ ВІДНОСИНИ У 70-Х РР. ХХ СТ. ……... **310**

Годлевська В.Ю.
МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОПОЗИЦІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ІСПАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1975-1978 РР.) ……...… **313**

Жукова О.О.
ОСВІТНЯ РЕФОРМА ПЕРШОГО УРЯДУ Е. БЛЕРА (1997-2001 РР.) ……...……... **318**

Постемська І.А.
ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ ФРН: БІЛІ КНИГИ 1994 І 2006 РР. …….. **322**

Історіографія та джерелознавство

Легун Ю.В.
МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ТЕПЛИЦЬКО-БУБНІВЕЦЬКОГО МАЄТКУ ПОТОЦЬКИХ У ЗІБРАННІ ГОЛОВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ (М. ВАРШАВА) …… **328**

Кривошея О.В.
ТЕСТАМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДУХОВЕНСТВА …… **331**

Петренко І.М.
ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБУ І СІМ'Ї СЕРЕД ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII - ПОЧ. XIX СТ. В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРАЦЬ СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ І РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ) .. **334**

……

Віліжінський В.М.
ДЖЕРЕЛА ПРО ПАМ'ЯТКООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ІІ-Й ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. .. **340**

Коляструк О.А.
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 1920-Х РР. В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ …… **343**

Футала В.П.
МОЛОДІЖНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1920–1930-Х РР. У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ……. **345**

Носань Н.С.
ГРОШОВА РЕФОРМА 1922-1924 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА ДОБИ НЕПУ …….. **350**

Гончарова Н.П.
СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ МІСТОМ ТА СЕЛОМ В РОКИ НЕПУ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ …… **354**

Шологон Л.І.
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ДІЛО» (1922–1939 РР.) ..……..... **357**

Тучинський В.А., Григорчук П.С.
МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924–1940 РР. ІСТОРІОГРАФІЧНА ДОВІДКА …… **360**

Мельничук І.П.
СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ, ВМІЩЕНІ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 20-30-Х РР. ХХ СТ. ……. **364**

Дровозюк С.І.
СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО …... **367**

Вітюк О.О.
ДІЯЛЬНІСТЬ РЕВКОМІВ НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ 20–80-Х РР. ХХ СТ. ……. **371**

Стопчак М.В.
ІНТЕРНОВАНА АРМІЯ УНР У ТАБОРАХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ) ……. **374**

Шайкан Валентина Олексіївна, Шайкан Валерій Олександрович
ВІЙНА У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ (З ЩОДЕННИКА УЧАСНИКА УПА О. ПОВШУКА) **384**

Бінцаровський С.В.
РАДЯНСЬКА ТА АВСТРІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АВСТРІЙСЬКОГО ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ У 1945–1955 РР. …… **387**

Яремчук В.П.
ДИСКУСІЇ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950–1960 РР. ТА ЇХ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ……. **390**

Романюк І.М.
МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. …….. **394**

Серія: ІСТОРІЯ

АНАЛІЗ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ З ПИТАНЬ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» …….. **397**

ГОРБАЧОВСЬКА ГЛАСНІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ …….. **400**

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПИТАННЯ В МАТЕРІАЛАХ УСТАНОВЧИХ КОНФЕРЕНЦІЙ КРАЙОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 80-Х РР. ХХ СТ.) ….. **404**

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ОРКЕСТРУ НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ …… **407**

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ …… **411**

РОЗВИТОК НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ МЕДИЦИНИ ЧЕРНІГІВЩИНИ (1918–2006 РР.) …… **414**

Рецензії

КОЛЕСНИК В. ВІДОМІ ПОЛЯКИ В ІСТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК. – ВІННИЦЯ: ВМГО «РОЗВИТОК», 2007. – 1008 С., ІЛ. …….. **420**

РЕЄНТ О.П., КОЛЯДА І.А. УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ. ЛЕГЕНДИ. МІФИ. БІОГРАФІЇ. – ХАРКІВ: ФОЛІО, 2007. – 415 С. …… **421**

УКРАЇНА В ПОЛУМ'Ї ВІЙНИ. 1941-1944/ П.П. ПАНЧЕНКО, О.І. УТКІН, В.І. ГОРЄЛОВ ТА ІН. - К.:УКРАЇНА, 2005. – 560 С.:ІЛ. …… **422**

КОМАРНІЦЬКИЙ О.Б. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ТЕСТУВАННЯ. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПП БУЙНИЦЬКИЙ О.А., 2007. – 456 С. …… **423**

ПРОКОПЧУК В.С. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 30-Х РОКІВ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ВІД РЕПРЕСІЙ, ЗАНЕПАДУ, ДО ВІДРОДЖЕННЯ, РОЗКВІТУ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2005. – 599 С. …….. **424**

ПАВЛИКІВСЬКА Н.М. СЛОВНИК ПСЕВДОНІМІВ ОУН–УПА . – ВІННИЦЯ: О. ВЛАСЮК, 2007. – 440 С. …… **425**

Відомості про авторів ……..... **427**

О.К. Струкевич, Ю.С.Степанчук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЩОДО МІСЦЯ І РОЛІ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Національно-визвольна війна середини XVII ст. спричинила руйнацію усталених поглядів на суспільство і політику серед козацької старшини Гетьманщини. З'явилися нові, переважно ворожі до молодої держави фактори, які претендували на домінантність і першочерговість впливів в українському суспільстві. Втручання в українські справи Москви, Польщі, Туреччини, поділ України на дві частини, збройні протистояння за гетьманську булаву, все це змушувало правлячу еліту приймати нестандартні рішення, швидко змінювати власні політичні погляди. З появою нових, нерідко нав'язаних ззовні політичних орієнтирів та суспільних вартостей відбувалася переоцінка місця і ролі усіх політичних та військових інституцій України-Гетьманщини.

Не стала виключенням і Запорозька Січ, що у перші роки гетьманування Б. Хмельницького мала визначальний вплив на формування політичного світогляду козацької старшини, була суб'єктом внутрішньої і зовнішньої політики, ядром формування української національної армії.

Вивчаючи праці сучасників з історії Запорозької Січі, можна зробити висновок про те, що Запорожжя у період Національно-визвольної війни перетворилося у потужний фактор консолідації українського народу та в осередок українського державотворення[1]. Проте, після смерті Б. Хмельницького Запорожжя поступово змінює свій статус консолідуючого фактора та генератора загальнонаціональних ідей.

У даній статті автори ставлять за мету проаналізувати причини і наслідки зміни поглядів козацької старшини Гетьманщини стосовно місця і ролі Запорозької Січі у політичному житті українського суспільства у другій половині XVII ст., а саме – втрати нею центру української державності і розвитку військової справи.

На наш погляд, причин такого регресу декілька. По-перше, це було спричинено діями Б. Хмельницького, який у погоні за зміцненням гетьманської влади у формі спадкової монархії, по-суті, ліквідував Генеральну козацьку раду, що ослабило самобутні основи козацького самоврядування та порушило баланс повноважень між гетьманами та кошовими отаманами. Його вимушені поступки Польщі та перманентне зменшення козацького реєстру поклали початок історії збройних виступів запорожців проти верховної влади. Наступники Хмельницького, остерігаючись подібного, намагалися виправдати свою політику щодо запорожців за допомогою епістолярних лестощів чи убезпечитися від них дорогими дарунками. На словах Запорожжя продовжувало залишатися уособленням національного захисника та політичного центру України, вищим суддею в українських справах, але у дійсності політичне значення і суспільна роль Запорожжя поступово зменшуються.

Прикметними у цьому відношенні є листи написані у різний час гетьманами та полковою старшиною у Запорозьку Січ. Наприклад, у період гетьманування Ю. Хмельницького окремі полковники «щиро просили здорової запорозької поради, щоб якось відвернути від марнотратного владолюбця занепалу вітчизну».[2]

Традиційними стали послання на Січ претендентів чи новообраних гетьманів. Несхожі за характером та політичною метою, вони домагалися визнання і підтримки серед запорожців. Наприклад, Павло Тетеря погляди якого були полярно протилежні поглядам запорозьких козаків, в своїх «знадливих» листах до запорожців оповідав про історичні традиції їхнього зв'язку з Польщею, наголошував на ненадійності союзу з Москвою, небезпеці від кримського хана, врешті, на своїй некорисливій відданості запорозьким козакам.[3]

Відомий своїм авантюризмом І. Брюховецький «… до Січі Запорозької писав, ставлячись до війська з великою покірністю, сповіщаючи про нелад і непорядки з людськими втратами й розоренням і просячи в них собі сприяння.»[4]

Петро Дорошенко інформував у Січ про обрання його гетьманом, висловлював прохання до всього Війська Запорізького «… підтвердження та бути до нього, Дорошенка, лагідним і приязливим, як було приязливе до попередника його, славно покійного Богдана Хмельницького, обіцяючи навзаєм військові свою гетьманську ласку та приязнь».[5]

Подібні листи завжди викликали незгоду серед запорожців. Рідко коли гетьмани знаходили тут повну підтримку. Проте, незважаючи навіть на заперечливий вердикт з боку Запорозької Січі, вони

мало звертали на нього увагу і продовжували реалізовувати свої політичні амбіції. Внести розбрат у загальний лад Січі могли не лише подібні листи. Є багато свідчень про те, як запорожці реагували на різного роду справжні чи вигадані політичні чутки. В особливу категорію можна виділити ті чутки, за якими, навіть мінімально, обмежувалися їхні права та вольності. На нашу думку, це цікава тема наукового дослідження не лише для істориків, а й для соціологів, психологів, тощо.

Зменшення ролі Запорожжя у політичному житті Гетьманщини було закономірним явищем. На Січі, яка залишалась невід'ємною частиною України, у повній мірі відображалися усі характерні особливості періоду української історії, відомого під назвою Великої Руїни. Яскравим уособленням історії Запорожжя цього періоду, провідником суперечливих військово-політичних планів став кошовий отаман Іван Сірко. З 1654 по 1680 рік його ім'я фігурувало в усіляких політичних комбінаціях, перебуваючи, так би мовити, у фокусі свого часу.[6]

Відомий дослідник історії запорозьких козаків Д. Яворницький характеризує Івана Сірка так: «Він був хоробрим, відважним, пристрасним, не завжди постійним, не завжди вірним своїм союзникам; він любив часом погуляти, добряче випити й напідпитку показати козацьке завзяття; він міг миттєво захопитися новою думкою, новим починанням, аби потім відмовитися від свого задуму й прийти до зовсім іншого рішення. То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, то підтримував Дорошенка, то ставав на бік його ворогів, Суховія й Ханенка, то виступав проти останніх і знову захищав Дорошенка, то допомагав російському цареві проти турецького султана й кримського хана, то йшов проти царя разом із султаном і ханом. «Нужда закон міняє», - часто казав Сірко, зазвичай діючи за цією своєю улюбленою приказкою.»[7]

Дослідник І. Стороженко також звертає увагу на те, що керівництво Січі, не розуміючи, що її апогей уже минув, претендувало в період Руїни на лідерство в українському суспільстві, чим завдало великої шкоди справі утвердження і збереження єдиної незалежної Української держави.[8]

З 1654 р. новим суб'єктом геополітики у Східній Європі стає Московське царство. Запорозька Січ, потрапивши у сферу інтересів Москви, сприйняла Московського царя як вигідного протектора, який надійно гарантував би збереження козацьких прав і вольностей, захищав православну віру, регулярно виплачував жалування, забезпечував Січ провізією, тощо.

Після смерті Б. Хмельницького ідея єдності та національного державотворення не знайшла підтримки серед більшості правлячої еліти з одного боку, з іншого – була знівельована авторитетом Москви. Окремі гетьмани, які не мали опори серед запорожців таємно звинувачували останніх у зраді цареві. У результаті нескінченних виправдань козаків перед царським урядом загострювались суспільні антагонізми.

Важливий фактор зміни поглядів козацько-гетьманської старшини на Запорозьку Січ можна вбачати у появі найманого війська, підпорядкованого гетьманським режимам по обидва боки Дніпра.

Традиційно вважається, що початок існуванню найманства на Лівобережжі було покладено старшинською радою в Глухові при обранні на гетьманство Д. Многогрішного. 3 березня 1669 р. рада затвердила нову редакцію українсько-московських договірних статей, 22-й пункт яких приписував «призначити полковника із малоросійських міст і при ньому щоб була тисяча козаків реєстрових».[9] Проте, дослідник О. Сокирко доводить, що найманство виникло і розвинулося в самостійний військово-політичний інститут задовго до рішень Глухівської ради 1699 року. Ще за життя Хмельницького військово-політичний провід України переконався в тому, що набагато ефективнішим буде створення нової військової системи, заснованої на найманстві, паралельно з існуючою реєстрово-козацькою. Найманий вояк, у порівнянні з козаком, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій. Головними стимулами його служби були висока платня та кар'єра.[10]

Прикладом ефективного використання найманого війська в середині країни стали сердюцькі полки сформовані гетьманом П. Дорошенком, який довів їх чисельність до 12 тис. шабель.[11] По-суті, саме їм Дорошенко завдячував збереженням своєї влади у 1669 р., коли незадоволені його політикою Кальницький, Корсунський, Торговицький та Уманський полки, об'єднавшись із запорожцями, оточили війська гетьмана у межиріччі Росави й Росі.[12] Таким чином, наймане військо українських гетьманів другої половини XVII ст., яке складалося здебільшого із чужоземців стало своєрідною противагою військовій силі козацтва.

Підсумовуючи, зазначимо: якщо в силу зовнішніх та внутрішніх факторів Запорозька Січ періоду Руїни для козацько-гетьманської старшини поступово переставала бути центром консолідації українського суспільства, то для простого населення образ Січі продовжував традиційно ототожнюватися із захистом рідної землі від ворогів, особистої свободи, козацького рівноправ'я, військової романтики. Наявність у суспільстві двох антагоністичних поглядів стосовно Запорозької

Січі була виявом того соціального конфлікту між старшиною та підпорядкованими станами й верствами, який став однією з вирішальних причин ліквідації і Гетьманщини, і українського козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. - № 6; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996; Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Чуприна В., Чуприна З. Хмельниччина (1648 – 1657 рр.). – Львів, 2003 та ін.; 2. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 20; 3. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 221; 4. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 26; 5. Там само. – С. 51; 6. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, Видавництво «Світ». – 1991. – Т. 2. – С. 200; 7. Там само; 8. Стороженко І. Реформування Запорозької Хмельницьким // Київська старовина. – 1999. - № 2. – С. 27; 9. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. - № 4. – С. 12; 10. Там само. – С. 13; 11. Сушинський Б. Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса, 2007. – С. 405; 12. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. - № 6. – С. 51.

А.Г. Філінюк

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XVIII – XIX СТ.

В останні десятиліття істотно зросла увага істориків до проблем регіональної історії України. І це закономірно, оскільки в науковій літературі, з одного боку, поки що недостатньо розкрита більшість питань історичного минулого українського народу на регіональному рівні; з іншого – наукові розвідки регіонального характеру виступають засобом з'ясування особливостей окремих територій України, в тому числі Правобережжя, як системоутворюючих чинників, які значною мірою впливали і впливають на життєдіяльність спільнот у межах історично сформованих регіонів із характерними для них природним та соціокультурним середовищем й взаємодією географічних, економічних, демографічних і інших факторів. На необхідності, особливому значенні наукового осмислення регіональності в історичному контексті України та можливостях регіонального підходу до вивчення минулого українського народу наголошує завідувач відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України професор Я.В. Верменич[1]. Тезу про те, що регіональний контекст дозволяє вивчати явища, події і факти в їх конкретно-історичній визначеності Правобережної України в першій третині XIX століття, ми обгрунтували на Першому всеросійському з'їзді істориків-регіоналістів у жовтні 2007 року[2]. Тим більше, що історичні події – це не що інше, як сукупність задумів відповідних дійових осіб, здійснених у конкретній реальності з різною ступінню ефективності.

Актуальність означеної в назві проблеми пояснюється як важливістю вивчення та більш глибокого і всебічного аналізу пройденого мешканцями Правобережної України історичного шляху в перші після приєднання до Росії роки, так і недостатнім відображенням більшості проблем, пов'язаних із цим великим українським регіоном на межі XVIII-XIX ст., як цілісним природно-територіальним і соціокультурним комплексом із характерними для нього зв'язками та взаємодіями. Підвищений інтерес до такої постановки проблеми щодо Правобережної України пояснюється тим, що, по-перше, її помірні природнокліматичні умови та переважно рівнинний характер рельєфу були винятково сприятливими для сільськогосподарського виробництва, прокладення шляхів сполучення та розселення; по-друге, в силу тривалого роз'єднаного розвитку в складі сусідніх Польщі і Великого князівства Литовського, згодом – Речі Посполитої, вона і після приєднання до Росії мала набуті раніше істотні особливості суспільного розвитку; по-третє, на всіх сферах життя населення, безумовно, відбилася своєрідність її геополітичного положення на континенті і субконтиненті та перебування в епіцентрі зовнішньополітичних пріоритетів, орієнтацій, інтересів й культурно-політичних взаємин нової метрополії з сусідніми державами.

У наукових працях дореволюційних і радянських істориків регіональні аспекти Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. практично не розглядалися, а дослідження тих чи інших сторін її суспільного життя головним чином використовувалися лише для ілюстрації спільної з росіянами історії. Більше того, після обгрунтування ідеологами Комуністичної партії доктрини про злиття націй і формування єдиної спільності – «радянського народу» вони почали втрачати своє соціальне і дослідницьке значення. Справжнього смислу регіональні аспекти набули лише в умовах утвердження незалежної України.

Проте і до початку XXI ст. вони не знайшли належного об'єктивного висвітлення ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історичній літературі. Тому тепер, як ніколи раніше, важливим є відновлення в усій повноті складного полотна взаємодії імперських властей і місцевих спільнот, суперечливих відносин між центром і Правобережною Україною як російською окраїною, асиметричності адміністративно-політичних й правових структур, ресурсів стійкості та міцності корінних мешканців в умовах нової імперії. При цьому важливо не опуститися до однобічно негативного образу Російської імперії, для якої, зрозуміло, благополуччя і свобода її підданих ніколи не були пріоритетом, але яка, за визначенням російських істориків, також не була лише «імперією зла»[3]. Щоб уникнути будь-яких ксенофобій, антиукраїнських чи, навпаки, антиросійських або антипольських комплексів потрібен виключно науковий, конструктивний підхід до історичного минулого.

Зважаючи на масштабність проблеми, в запропонованому дослідженні зроблена спроба сформулювати регіональні аспекти та їх значення в розвитку Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., виділити фактори, що не тільки зумовлювали формування Санкт-Петербургом політичного курсу щодо Південно-Західного краю, а й особливості діяльності на його території державних адміністративно-політичних й правових структур по його реалізації та викликану цим складність і специфіку взаємодії та взаємовідносин імперських центральних і регіональних властей із корінними мешканцями Правобережжя. В якості наукової проблеми ми обрали істотні регіональні особливості, характерні для розвитку Правобережної України на цьому відрізку часу, а Російську імперію – як об'єктивні умови та політичний, культурний і соціальний простір, у якому він відбувався.

Передусім наголосимо, що категорія «Правобережна Україна» застосовувалась у офіційних документах російського самодержавства з моменту її приєднання до Російської імперії, у науковій дореволюційній і радянській літературі поряд із термінами «повернені землі», «колишні польські землі» та «Південно-Західний край», маючи на увазі етнічні українські землі, що в часи перебування в Речі Посполитій складали Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства, а з включенням до складу Росії за другим (1793) і третім (1795) поділами Речі Посполитої на базі їх території були утворені Волинська, Київська і Подільська губернії, котрі з 1832 р. склали Київське генерал-губернаторство. Правобережну Україну на рубежі XVIII – XIX століть ми розглядаємо не тільки в якості великого українського історико-географічного регіону[4] і органічну складову етнічних українських земель із відповідною політико-соціальною, господарсько-економічною та культурно-історичною специфікою, але й як природно-територіальний комплекс із характерними для нього природно-ресурсним потенціалом і історично сформованими особливостями системи господарювання, соціальними стратами та духовно-культурним світом. Водночас, це була територія, засобом якої імперія Романових безпосередньо межувала з імперіями Габсбургів і Гогенцоллернів, слугуючи її воротами в Європу (а не вікном, яке прорубав свого часу Петро I – А.Ф.) та фактором, який значною мірою визначав взаємовідносини трьох могутніх держав аж до їх краху в результаті Першої світової війни.

З нашої точки зору, територія Правобережної України, з одного боку, слугувала фізичним простором і природним феноменом, на якому в період з кінця XVIII і до початку XIX ст. проходило життя багаточисельного населення; з іншого – камертоном, який дозволяє простежити розвиток усіх сторін суспільного життя краю в умовах інкорпораційної політики самодержавства. Разом з тим, ми виходимо з того, що суспільне життя Правобережжя того часу представляло собою надзвичайно складну соціоприродну, а його історія – динамічну самоорганізовану систему. По-перше, на хід подій і розвиток суспільного життя в ньому мав стійкий вплив комплекс факторів, особливе місце серед яких займали помірний клімат, виключно родючі чорноземи, велика чисельність і висока щільність народонаселення, енергоспоживання, що справляли фундаментальний вплив як власне на південний захід, так і на країну загалом[5]. По-друге, Правобережну Україну складали приєднані до Росії Поділля, Волинь і частина Київщини, які зі своїми релігією та культурою, за висловом А. Каппелера, залишалися чужорідним тілом імперії[6]. По-третє, особливе значення мали географічне розташування території, положення в світі, вигідні шляхи сполучень, географічне розташування, особливо близькість до Чорного моря, до країн Південно-Західної і Західної Європи. Помітне розширення території Росії було важливим не тільки за розмірами, а й за характером приєднаних районів[7]. І, нарешті, якщо з остаточним входженням Лівобережної України до Росії вона почала рух по шляху входження в політичну систему європейських держав із її особливим типом і особливими темпами науково-технічного[8], соціально-економічного та релігійно-культурного розвитку, то з включенням Правобережжя вона цей процес завершила[9]. Контакти з Європою засобом Правобережної України

допомагали не тільки скорочувати технологічний розрив Росії, але й налагоджувати безпосередні тісні культурні зв'язки и гарантувати зовнішньополітичну безпеку держави. Більше того, її приєднання мало величезне воєнно-стратегічне і національно-економічне значення; цим була, на кінець, забезпечена повна безпека південних кордонів держави і були відкриті нові простори для колонізації[10].

Не зважаючи на те, що Правобережна Україна не стала окремим державним організмом, її приєднання мало величезне економічне і стратегічне чи, як писав О.О. Корнілов, колосальне значення для розвитку Росії в майбутньому, оскільки «придбання величезних чорноземних просторів на Півдні і Південному Заході в зв'язку із установленням повної безпеки південного кордону і з її посиленою колонізацією внесло в економічний побут країни новий фактор величезної важливості»[11]. У часі це співпало з поворотом центру народногосподарської діяльності Росії із Заходу і Північного Заходу Європи на Південь, внаслідок чого Правобережжя стало відігравати важливу роль у поставках промисловим країнам Європи українського хліба і ліса з України та Білорусії.

Л.В. Мілов звертає увагу на різкі конкретно-історичні відмінності в типі власності, формі господарювання, державності та характері розвитку капіталізму на Заході і Сході Європи[12]. Щоправда, вчений жодним словом не пояснює, що ці риси були характерними і для Правобережної України і що вона мала величезні родючі території[13], інші природу та кліматичні умови, значно вищу родючість переважно чорноземних ґрунтів, менші затрати і істотно більші результати праці, сукупний додатковий продукт, на відміну від історичної Росії з дуже коротким, всього 125-130 робочих днів (приблизно з середини квітня до середини вересня по старому стилю) та малородючими, головним чином дерново-підзолистими і підзолисто-болотними ґрунтами й відповідно надзвичайно низьким рівнем врожайності та відносно низьким обсягом сукупного додаткового продукту. Наприклад, у Поділлі врожайність зернових коливалась від сам 4 до сам 10, проса – до сам 20, а кукурудзи – від сам 25 до сам 40[14]. Більше того, географічні умови, аграрне середовище Правобережжя, за влучним висловом того ж Л.В. Мілова, не тільки диктували логіку розташування посівних площ, тих чи інших культур, а й формували певний тип хлібороба, задавали відповідний рівень напруженості його праці та господарської поведінки. Цим значною мірою пояснюється той факт, що економіку Правобережної України з перших днів перебування в складі Російської імперії інтенсивно інтегрували в загальноросійський економічний ринок[15].

Тим часом селянське господарство корінної території Росії через несприятливі природно-кліматичні умови[16] мало вкрай обмежені можливості для виробництва тваринної і землеробської продукції, внаслідок чого селяни ледве встигали справляти як покладені на них державою та поміщиками повинності, так і свої роботи, і їм ледве вдавалося забезпечувати себе необхідним харчуванням[17]. Надзвичайно низька врожайність, обмеженість розмірів селянських наділів, слабка база скотарства на основній історичній території Росії вели до того, що російському суспільству був притаманний відносно низький обсяг сукупного додаткового продукту.

Феодально-кріпосницька система вимагала для свого існування простого відтворення[18]. Це мало величезне значення для формування певного типу державності на території історичного ядра Росії, примушуючи панівний клас створювати жорсткі важелі державного механізму, покликаного вилучати ту долю сукупного додаткового продукту, яка йшла на потреби розвитку самої держави, панівного класу, суспільства загалом. Звідси – багатовікова традиція деспотичної влади російського самодержця, звідси йдуть в кінцевому рахунку і витоки режиму кріпосного права в Росії, суворість якого не мала аналогів у світі»[19]. Іншими словами, нужди, потреби імперії вимагали розвитку самодержавного режиму на придбаних землях, котрому було зобов'язане служити все їх населення.

Російська імперія була схожою на переважну більшість відомих історії імперій, тим, що вона складалась із суміжних володінь і ставила перед собою мету, принаймні, поглинення чи інтеграції своїх периферій, а також за своєю династичною природою[20]. Внаслідок цього Правобережжя, починаючи з кінця XVIII ст., стало розвиватися головним чином за визначеними російським самодержавством координатами, що, в свою чергу, зумовило нові тенденції та зміни як внутрішніх, так і зовнішніх пріоритетів й геополітичних орієнтацій не тільки Санкт-Петербурга, але і власне самого приєднаного регіону.

Стосовно Правобережної України самодержавна політика: а) здійснювалась за допомогою царських сановників – спочатку губернаторів, а згодом генерал-губернаторів, які поєднували широкі воєнні та цивільні повноваження, мали в руках державну адміністрацію, армію, поліцейську і судову системи, котрі опирались головним чином на польську шляхту, кооптовану в російську соціально-станову структуру; б) була спрямована на її адміністративну інтеграцію з центром і на поступову інкорпорацію суспільного та соціально-економічного життя регіону в адміністративну, соціально-

станову, політико-правову і податкову систему імперії; в) передбачала підпорядкованість торговельних, економічних, фіскальних і духовно-релігійних інтересів населення регіону воєнним та адміністративним інтересам держави, а головне – політичному виживанню і територіальній цілісності Російської держави.

Важливу групу чинників, які справляли істотний вплив на розвиток Правобережжя і визначали темпи його інкорпорації до складу імперії, складали висока густота заселення території, особливості економічного життя, що склалися впродовж кількох століть, помітна перевага рівня соціально-економічного розвитку, незмірно вища інтенсивність політичних процесів, ніж у інших окраїнах Росії[21], західноєвропейська орієнтація торгівлі та структури торговельних зв'язків. Особливо важливим було те, що шляхта регіону була польською або в більшості своїй полонізованою, а селянське населення – русинським (східнослав'янським)[22], тобто українським.

Приєднавши Правобережну Україну та поширивши на неї імперську адміністративно-територіальну структуру, самодержавство спрямувало свої зусилля головним чином на виконання двох завдань – зміцнення на її території Російської державності зі всіма наслідками, які витікали з цього, та використання її потенціалу у внутрішній і зовнішній політиці імперії. У першому випадку вся політика зводилась до закріплення адміністративними методами Правобережної України як складової частини імперії і забезпечення адміністративного контролю над нею за допомогою армії, органів управління та поліції; в другому – до отримання максимальної вигоди від її геополітичного положення для реалізації курсу на розширення геополітичної експансії. Іншими словами, з кінця XVIII століття до Правобережної України застосовувався регіональний підхід, зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Загальноімперський простір – це не тільки територія, але і мережа соціальних і культурних взаємодій[23] різноманітних соціальних й етнічних груп окремих регіонів, в тому числі й прикордонних територій, яким було Правобережжя. Загальний напрям і тенденції його розвитку в складі Росії на рубежі XVIII – XIX ст. були детерміновані такими зовнішніми факторами, як: присутність значної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, наростаюче посилення експлуатації та збільшення повинностей і поборів, які змушені були виконували корінні жителі, чим відучували кріпосних селян добре господарювати на родючій землі, панування подвійного польсько-російського гніту, планомірна русифікація за допомогою створення ситуації, коли українці вимушені були виражати свою більш високу культуру російською мовою та іншими соціальними формами чи мігрувати для цих цілей у центр імперії, інтенсивніше насадження на її території деспотичного контролю над місцевим населенням, спонукання переходу уніатів у православну віру і перетворення православ'я в державну релігію, впровадження в життя корінного населення негативних рис ментальності (доносительство, казнокрадство, хабарництво, агресивність, нетерпимість, почуття переваги вищих класів над нижчими, бюрократизм, кар'єризм, холуйство) і т.п[24].

З самого початку Росія була поставлена перед необхідністю сформувати і закріпити стійке геополітичне статус-кво та забезпечити за рахунок нових кордонів, які проходили Правобережною Україною, широкий доступ до безпосередніх зв'язків із великими європейськими державами і сферами їх впливу. В свою чергу, Правобережжя набуло якісно нової суті в реалізації імперсько-експансіоністських задумів Росії. Зокрема, регіон почав відігравати ключову роль у з'єднанні за допомогою Дніпровсько-Бузького каналу Балтійського і Чорного морів[25]. Разом з тим, Європа, зі своїм потужним промисловим розвитком і ростом попиту на український хліб й інші продукти сільського господарства, справляла вплив на його розвиток. По-друге, на розвиток Правобережної України істотне значення мали і інші економічні фактори, передусім можливості її сільського господарства, трудових ресурсів, транспортної інфраструктури і ін. До того ж, як до, так і після поділів Речі Посполитої вона слугувала транзитною територією для західноєвропейських впливів. По-третє, значну роль також мали зміни, які відбулись у міждержавних відносинах Росії в акваторії Чорноморського та Средземноморського басейнів, перш за все з Англією, Австрією, Францією, Туреччиною і Пруссією, які визначали зовнішньополітичну ситуацію. По-четверте, немаловажну роль відігравали господарські, серед них і торговельно-економічні зв'язки Правобережної України з іншими етнічними українськими землями та європейськими країнами. По-п'яте, на геополітичне положення Правобережжя вплинули і неодноразові адміністративно-територіальні та інституційно-правові зміни в південно-західній, західній і південній частинах Російської імперії[26].

Разом з тим, у своєму розвитку Правобережжя мало і деякі власні алгоритми, які зумовлювалися геополітичними, політико-адміністративними, соціально-демографічними, економічними та іншими особливостями. До першої групи факторів належали територія, природні ресурси, населення, культура і релігія регіону; до другої – економіка, армія та ін. При цьому

управління відігравало синтезуюче значення. Навіть сучасні російські історики визнають, що якщо Правобережна Україна відразу ж після приєднання була інкорпорована в адміністративну структуру імперії, то традиційні економічні відносини, особливості економічного життя, структура торговельних зв'язків, які об'єктивно складалися в протягом кількох століть, перешкоджали її інкорпорації в економічну систему Росії[27]. Підкреслимо, що, крім всього іншого, історичну індивідуальність регіону визначало виключно панівне становище польських магнатів і шляхти, які після російської анексії навіть виграли на зміні режиму, оскільки їх панування над селянами стало спиратися на більш сильну державну владу абсолютної монархії в порівнянні з слабкою адміністрацією Речі Посполитої.

У своїй трилогії відомий французький історик Д.Бовуа це пояснює значною чисельністю в Правобережжі шляхти і великими розмірами польського землеволодіння[28]. Наприклад, у власності польських земельних магнатів, римо-католицьких костелів і дрібної шляхти, за різними оцінками, знаходилось від 4,3 до 6 мільйонів десятин землі і приблизно 3 мільйони душ кріпосних селян[29]. Характерно, що до 1840 р. російський уряд зумів підкорити собі в Україні лише трохи більше 439 тис. селян[30]. Зауважимо, що ці дані стосуються періоду, коли після Листопадового повстання 1830-1831 рр.польська шляхта внаслідок репресій понесла в цьому відношенні достатньо відчутні втрати. До сказаного додамо, що впродовж тривалого часу після падіння Речі Посполитої на землях Південно-Західного краю в сфері адміністрації та культурно-освітнього життя панувала польська мова, поширювався католицизм, а самі поляки відігравали провідну роль в управленні краєм, зберігаючи для цього можливості правових норм неіснуючої Речі Посполитої та полонізуючи сферу освіти українського населення і т.п.[31]

За оцінкою Д. Бовуа, Правобережна Україна як «законна власність Росії» залишалась широким полем, на якому поляки зберігали ослаблені форми адміністративного управлення, а російська влада ніяк не могла утвердитися[32]. Це пояснюється тим, що, як і на початку, головною перешкодою був надлишок шляхти, що породжувало сумнів відносно її «автентичності», а з політико-етнічних мотивів також викликало небажання інтегрувати кого-небудь через державну службу[33]. Таким чином, розвиток Правобережжя з кінця XVIII століття представляв собою перш за все боротьбу між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, і душі в прямому розумінні, оскільки їх необхідно було вирвати зі сфери польського впливу та переробити на вірних підданих царя[34].

Варто відзначити і те, що регіональна політика самодержавства мала яскраво виражений етнонаціональний характер, оскільки Правобережжя, як і всі українські землі, що перебували в складі Російської імперії, було найбільш значною ланкою, яка забезпечувала європейський генофонд держави[35]. Підкреслимо, що включення в склад Росії цього регіону з польською чи сильно полонізованою дрібною шляхтою в часі співпало з утвердженням у європейській культурі романтизму із його інтересом до національної проблематики та народної культури, а також широкою популярністю ідей Й.Гердера, який відзначав особливу роль слов'янських народів і наголошував на значенні «власної» мови для становлення кожного народу. Регіоналізм нав'язувався царизмом зверху як противага можливим об'єднавчим процесам серед українців, які неминуче могли проявитися (і таки проявились, починаючи з 40-х рр.XIX ст. – А.Ф.) разом із Лівобережжям, Слобідською та Південною Україною.

Закономірно, що ці явища і тенденції позначились на політиці самодержавства по відношенню до Правобережної України, яке вимушене було проводити не тотальну, а часткову асиміляцію чи «культурну гібридизацію», спрямовану в рамках державного націоналізму на мінімізацію внутрішньої етнічної відмінності і розчинення через фольклор або усунення за допомогою комбінації освіти та репресій етнічних емоцій, які могли служити базою для етнонаціональних вимог[36]. Щоб протистояти корінному населенню і польській чи полонізованій шляхті Правобережжя, а головне стирати в корені його регіональні відмінності, царизм на перших порах вимушений був виконувати програму-мінімум, яка зводилась до утвердження в ньому імперської адміністрації, забезпечення переходу більшості українських уніатів у православ'я і перетворення Російської православної церкви в державну релігію, впровадження російської мови та освіти. Іншими словами, Санкт-Петербург в цьому відношенні не був оригінальним і його політика в Правобережжі була не кращою, але й не гіршою, ніж, наприклад, політика Англії щодо Шотландії, яка прагнула свого часу утвердити в ній британську загальнонаціональну ідентичність. Головне зводилось до того, щоб ідентичність місцевого населення Правобережної України стала функціонувати в якості регіональної, тобто, щоб вона не заперечувала загальноросійської і не висувала етнодержавних вимог. У свою чергу, це відкривало шлях для загальноросійської ідентичності, котра могла терпіти до пори до часу

ідентичність корінного населення й поступово стирати існуючі відмінності. Проте росіяни виявились у цьому безсилими. Відтак зусиллями закоріненого в минуле місцевих жителів під впливом європейського відродження в Правобережжі розпочалось духовно-культурне відродження.

Опинившись у складі Росії, Правобережна Україна набула якісно нового геополітичного виміру в реалізації імперсько-експансіоністських задумів Санкт-Петербурга. Враховуючи виключно важливу геополітичну реальність, самодержавство вперше стало перед необхідністю надійно забезпечити охорону та безпеку території і недоторканості південно-західних кордонів у їх новій конфігурації, в тому числі і з точки зору контролю за торговельними потоками й переміщенням через кордон людей, товарів, ідей. Адже в південно-західному прикордонному просторі зійшлись європейські і російські інтереси, два світи, за кожним із яких був великий історичний досвід державного життя.

З метою закріплення придбаних земель, забезпечення безпеки і стійких геополітичних відносин в перші після поділів Речі Посполитої роки самодержавство зосередило в Правобережжі як стратегічно важливому для Росії регіоні самі великі військові з'єднання. Лише в одній Подільській губернії у 1798 р. знаходилось на розквартируванні 23 польових полки, підпорядковані Дністровській воєнній інспекції[37]. Військова присутність виконувала подвійну функцію. По-перше, відігравала роль чинника державного облаштування, стабільності і попередження можливих незадоволень, конфліктів, загострень і зіткнень у регіоні, який пережив величезні цивілізаційні зміни, викликані ліквідацією Речі Посполитої і приєднанням до північно-східної держави. По-друге, надавала допомогу в подоланні відмінностей по відношенню до місцевого населення і тим самим сприяла розвитку Правобережної України в напрямі інтеграції з ядром імперії. В наступні роки, у зв'язку з тим, що більшість місцевої еліти дотримувалась польських традицій, Санкт-Петербург вимушений був постійно удосконалювати механізм своєї присутності.

Територіальні зміни не закрили головного прагнення самодержавства до постійного і неухильного розширення простору Росії, можливостей і меж впливу на світ, до формування стабільної і цілісної геополітичної структури[38]. Але доводилось враховувати, що Правобережжя представляло собою область зі «старими соціальними і політичними структурами західноєвропейського типу», культурними традиціями, поліконфесійним християнським віросповіданням і менталітетом. Тому управління регіоном, підтримання в ньому необхідного правопорядку, збір податків і проведення рекрутських наборів із числа його мешканців можливі були лише в поєднанні з терпимістю до місцевої своєрідності. Очевидно, саме цим пояснюється те, що на перших порах царизм утримувався від введення багатьох своїх правових норм і порядків.

Ще більш складним виявилося перетворення місцевого населення в складову частину одного державно-політичного цілого і єдиного культурного співтовариства. Тут російське самодержавство зіткнулось із великим культурним розривом, своєрідними духовно-культурними надбаннями регіону та особливим духом часу із притаманним йому націоналізмом, що зумовлювало не тільки забезпечення військового, політичного, економічного, соціально-демографічного контролю над Правобережжям, а й здійснення за допомогою культурних архетипів цивілізаційної місії на його території.

Таким чином, можна констатувати, що на прикладі Правобережжя очевидним є те, що Російська імперія в результаті поділів Речі Посполитої здобула територію, яка істотно відрізнялася від її ядра інаковістю, своєрідністю і різницею свого соціального, економічного, національного та культурного простору. Саме тому із включенням у склад Росії наприкінці XVIII ст. до Правобережної України з боку самодержавства застосовувався не тільки загальноімперський адміністративно-територіальний, але й регіональний підхід. Він проявлявся в таких аспектах державного будівництва, як організованість простору імперії по принципу ядро – периферія і необхідність впливу центру не тільки на господарський розвиток, використання природних і людських ресурсів придбаних земель, але і на еволюцію цивілізаційних змін в суспільному житті її населення. Це пояснюється тим, що самодержавство розглядало Правобережну Україну, по-перше, як територію, що розширювала метрополію в південно-західному напрямі; по-друге, як складову частину імперії, для інтеграції якої потрібен був певний перехідний період; по-третє, як геополітичну реальність у реалізації експансіоністських устремлінь Росії. Поведінка імперських властей в Правобережжі значною мірою визначалась прикордонним і геополітичним положенням, виключно господарсько-економічними вигодами, істотною концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного та духовно-культурного життя, а також необхідністю підпорядкування місцевого населення інтересам самодержавства та нової метрополії і, в кінцевому рахунку, поглинення його як периферійної території[39]. З початку 90-х років XVIII століття царизм цілеспрямовано використовував Правобережжя як виключно важливий у політичному, економічному, зовнішньополітичному та

геополітичному відношеннях регіон Російської держави, який зумовив новий векторний розвиток Росії і одночасно вагомий засіб формування її нової геополітичної структури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 35-36; 2. Филинюк А.Г. Развитие Правобережной Украины в составе Российской империи: региональный аспект (1793-1832 гг.) // Первый Всероссийский съезд историков регионалистов (11-13 сентября 2007 г. Программа. – СПб., 2007. – С. 12; 3. Западные окраины Российской империи. — М., 2006. – С. 4; 4. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. редактор доктор історичних наук, проф. В.Г.Сарбей. – К., 1999. – С. 32; 5. Россия в пространстве и времени (история будущего) / Кузык Б.Н. (руководитель авт. Коллектива). – М., 2004. – С. 13; 6. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. – М., 2000. – С. 60, 64; 7. Российское законодательство X – XX в. Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. – М.., 1988. – С. 9; 8. Виттрио Страда. В свете конца, в преддверии начала // В раздумьях о России (XX век) / Отв. Ред. Е.Л. Рудницкая. – М., 1996. – С. 26; 9. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому. – М., 1991. – С. 25; 10. Пушкарев С.Г. Россия в XIX веке (1801 – 1914). – Нью-Йорк, 1956. – С. 14; 11. Корнилов А.А. Курс истории России XIX / А.А.Корнилов; Вступ. ст. А.А.Левандовского. – М., 2004. – С. 53; 12. Милов Л.В. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса // Вопросы истории. – 1992.– № 4-5. – С. 53; 13. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917) / Пер. с англ. С.Н.Самуйлова. – Смоленськ, 2001. – С. 175; 14. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский: тип. Под. губ. правл., 1882. – С. 57; 15. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 1. – К., 2006. – С. 313; 16. Милов Л.В. Вказ. праця. – С. 42. 17. Там само. – С. 49; 18. Ковальченко И.Д. Русское крестьянство в первой половине XIX века. – М., 1967. – С. 40; 19. Милов Л.В. Вказ праця. – С. 47; 20. Сеймур Беккер. Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова. А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семёнова. – Казань, 2004. – С. 71; 21. Западные окраины… – С. 53; 22. Там само. – С. 89; 23. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей… – С. 246, 247; 25. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. XXXVIII: [Воблий Костянтин Григорович]: і інші. Документ № 144. Товарообмін між Царством Польським, Росією і Україною. Вступ і 3 глави (1-2, 3). – С. 12; 26. Філінюк А.Г., Ігнатьєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 55; 27. Западные окраины... – С. 88; 28. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізо р. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Переклала Зоя Борисюк. – К.: Інтел, 1996. – С.68; 29. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX ст. – Л., 2000. – С. 38, 127; 30. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор... – С. 69; 31. Гудь Б. Вказ праця. – С. 38. 32. Бовуа Даніель Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр./ Переклад Зої Борисюк. – Львів, 2007. – С. 200; 33. Там само; 34. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізо р. – С. 68; 35. Горєлов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – С. 301; 36. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 27; 37. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 678. – Оп. 1. – Спр. І. – Ч. ІІ. – Арк. 45; 38. Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия /Под ред. М. Аваков, С.В. Жуков, Д.Б. Малышева и др.; Под руководством Д.М. Авакова, Н.А. Симония. – М., 1996. – С. 67; 39. В поисках новой имперской истории // Новая имперская история постсоветского пространства… – С. 71.

М.В. Сколуб

БОРОТЬБА ПРОТИ КРІПАЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Політичні вимоги, що висувалися гуртками й товариствами в середині XIX ст., не знаходили відгуку у великому морі селянства, яке долало темну ніч кріпосного права. Без звільнення селян від кріпацтва годі було сподіватися на реалізацію будь-яких домагань української різночинної інтелігенції.

Боротьба селян проти кріпацтва була політичною основою консолідації української етнографічної маси[1].

У першій половині XIX ст. відбулися чисельні антикріпосницькі селянські виступи, які часто переростали в масові рухи. Вони мали місце в 1820-1826, 1830-1831, 1847-1848, 1854-1856, 1859-1861 роках[2]. Найбільше селянських повстань відбувалося на Правобережній Україні. У 40-х роках XIX ст. тут відбулося 78 селянських повстань[2]. Селяни боролися проти збільшення панщини, введення додаткових повинностей, пограбування й обезземелення, насильного переселення, особистих катувань з боку поміщиків тощо.

У першій половині XIX ст. хвилю селянських повстань викликала організація військових поселень. Рух у військових поселеннях не припинявся до 1857 року[2].

У 1835 р. був створений таємний комітет, в якому керівна роль належала М.М. Сперанському та П.Д.Кисельову. Комітет висунув план повільної, яка б не зачепила інтересів поміщиків та держави, ліквідації кріпосного права. Для впровадження цього плану було створено особливе V-те відділення канцелярії імператора на чолі з Кисельовим, а в 1837 р. – Міністерство державної власності, яке займалося селянським питанням[3].

У 1839 р. створили ще один таємний комітет, який регулював стосунки між поміщиками та селянами, а також займався розподілом наділів та визначенням повинностей селян. Однак ці заходи принципово не змінили становище селянина[3].

Визвольний рух, спрямований проти кріпосництва й царизму, посилився в другій чверті XIX ст. Окрім селянства, в боротьбу включалася інтелігенція. Намітився перехід від дворянського до різночинного періоду визвольного руху[4].

Представники різночинної інтелігенції посилили розпочату декабристами боротьбу проти самодержавства і кріпосництва. Вони вважали своїм завданням перебудову суспільства шляхом реформ: соціальних (ліквідація кріпацтва, рівні права для всіх станів), національних (рівні права для всіх у розвитку мови та культури, побудову власної держави)[5]. Селянству царський уряд не забороняв спілкуватися українською мовою. В основному заборона торкалася літератури та освіти, тому що різночинці через розповсюдження освіти змогли б залучити селянство до засвоєння бунтівливих думок про побудову власної держави. Але це не було можливо через відсутність у селянства свободи. Тому боротьба більше велася в соціальній сфері, а саме – ліквідації кріпацтва.

Протести селянських мас проти поміщицького гноблення в 40-х рр.XIX ст., як і в попередні десятиліття, проявилися в різних формах. Тільки з 1843 по 1847 роки з Київської губернії втекло більш 15 тисяч селян, а у 1850 р. втікачів становило 33 570 чоловік. Збільшилась кількість убивств поміщиків, посесорів та економів, частішими стали підпали поміщицьких маєтків. Зросла чисельність селянських виступів, які охопили в 1840-1848 рр.більше 130 поміщицьких економій, що в два з половиною рази більше, ніж у 30-х рр.XIX ст.[6] .

Найбільшими з них були виступи селян у селах Русанівці та Охранному (Радомишльський повіт), Швейківці (Житомирський повіт), Семаці та Роженах (Літинський повіт). Потужні виступи селян відбулись у селах Чутівка (Полтавський повіт), Василівка (Суразький повіт), Хрустова (Ольгопільський повіт, Подільська губернія), Бузова (Київський повіт)[7].

На початку 40-х років XIX ст. селянський рух розгортається на теренах Південної України.[7]

У 1847 р. селянські виступи відбулися в селах Кустовці й Заливанщина Вінницького повіту та у Сквирському повіті. У 1848 р. повстали селяни сіл Кримно і Дубечне Володимирського повіту на Волині, Ребедайлівка Чигиринського повіту, містечка Жаботин та інших[8].

Введення інвентарних правил 1847-1848 рр.не виправдало сподівань царського уряду, не заспокоїло селянства.[3] Антикріпосницька боротьба селян у другій половині 40-х рр.посилилась.[9] Зростала увага до постатей Залізняка, Гонти, Кармалюка[7].

У боротьбі проти кріпосництва відзначився С.М. Олійничук (1798-1852), селянин з села Антонополя Вінницького повіту. Він належав до тих небагатьох представників селянської інтелігенції, яка підтримувала домагання селянства, засуджувала панщину.[10]

Багато років Олійничук подорожував по Правобережній Україні, бачив соціальне й національне гноблення простого народу поміщиками та царськими урядовцями. Його книга «Історична розповідь природних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської й Житомир-Волинської губерній про своє життя-буття» (250 сторінок) – це вистражданий протест проти кріпосного права.[10]

У листопаді 1849 р. жандарми заарештували Олійничука й вилучили в нього рукопис згаданої книги.[8]

Микола I наказав заарештувати Олійничука й відправити в Шліссельбурзьку фортецю, де він і помер 27 липня 1852 р.

У своєму творі Олійничук описав тяжке становище селянина, свавілля поміщиків.[10] Висловив і обгрунтував думку про невідповідність кріпацтва нормальному стану життя людини. Він протестував проти національного гніту на Правобережжі, де польські поміщики прагнули насаджувати католицизм і уніатство. «Поневолена тут, - пише він, - не лише свобода, народність, але навіть і свобода думки...».[3]

Він, як і кирило-мефодіївці, був прихильником освіти народних мас. Кріпак, який одержав освіту, залишається нещасною людиною, бо його фізичні й розумові можливості поміщик використовував для власних вигод, принижуючи цим людську гідність.[7] Освіта і кріпацтво несумісні.

За наказом уряду, місцева влада здійснювала масові екзекуції над селянами, кидала їх до в'язниць.[9]

Микола І наказав стежити «за духом та поведінкою» студентів Київського університету, які ставали агітаторами та підбурювали сільське населення до боротьби проти кріпосництва та самодержавства.[11]

Агентам ІІІ відділення вдалось викрити в Києві таємне товариство «Друзі людства», в якому провідну роль відіграла полячка Е.Волянська. На її квартирі відбувалися конспіративні зустрічі членів таємного товариства. Його членами були студенти Київського університету Ю. Котковський, Л. Совинський, Г. Качковський, Й. Розенталь, К. Креховецький, Гурко, Боровський, Ніжицький, В. Поржезинська, Раковська та інші. На чолі товариства стояв Ю. Котковський.[9]

Читання заборонених творів супроводжувалося обговоренням політичних питань. Сперечалися про становище селян, Кримську війну та інше. Студенти, члени таємного товариства, переодягались у селянський одяг, відправлялися в села та вели антивійськову та антиурядову агітацію. Активними агітаторами були Ю. Котковський, Л. Совинський, Г. Качковський, Й. Розенталь.[9]

Продовжуючи традиції кирило-мефодіївців, таємне товариство «Друзі людства» намагалося використати поразку царизму в Кримській війні для його повалення.[9]

Використати Кримську війну для повалення царату намагався польський аристократ М. Чайковський. Ще до початку війни він звернувся до султанського двору з пропозицією створити під османською зверхністю козацький військовий підрозділ для боротьби з Росією.[12] Пропозиція була прийнята, і Чайковський отримав титул Мірміран-паші – традиційна назва козацьких отаманів на службі султана.[13]

М. Чайковський організував з останків запорожців на Дунаї декілька військових загонів.[14] Був сформований полк, що складався із шести рот, близько 1400 солдатів. Чайковський планував вступити в Україну і підняти антиросійське повстання.[13]

Він прагнув відновити Гетьманщину під турецьким протекторатом, наслідував традиції таких козацьких ватажків як Петро Дорошенко (1666-1676), Пилип Орлик (1710-1742).[13]

Пам'ять про козаччину та козацькі вольності жила в народі і консолідувала повсталих у боротьбі з кріпацтвом. Козацькі традиції цементували початки творення модерної нації.[13] Різночинна інтелігенція широко використовувала у своїх намаганнях козацтво та його боротьбу за волю.[15]

Серед великої кількості селянських рухів, які відбулися на Україні в роки Кримської війни, найбільш масовими були «Київська козаччина» (1855) і «Похід селян у Таврію за волею» (1856).[16]

У 1855 р. в Київській губернії цей рух охопив кілька повітів, а протягом року вже 16 губерній.[17] Найбільше від цього руху постраждали поміщики Київської губернії.[16]

Наприкінці травня – на початку червня 1855 р. селянський рух розгорнувся в південних губерніях України. 12 жовтня 1855 р. повстали селяни села Олександрівка Херсонської губернії, які належали поміщику Л. Милорадовичу.[9]

У цей час у селах говорили про прихований поміщиками й священиками указ, за яким нібито всі селяни переводяться в козаки і звільняються від кріпацтва з передачею їм у власність земель та майна поміщиків. Розглядаючи запис в ополчення й відправку на фронт, як звільнення з-під залежності від поміщиків, селяни відмовлялись виконувати панщину, створили свої самоврядування («сільські громади») і складали списки козаків.[16]

Ватажками «Київської козаччини» були В. Бзенко, І. та М. Бернадські, М. Гайденко, П. Швайка та інші.[18]

Виступи селян були зі співчуттям зустрінуті в усіх колах суспільства. У студентських аудиторіях Київського університету відбувались так звані «летючі зібрання», на яких обговорювалося питання участі студентів у селянських заворушеннях.[16]

Рух селян турбував царський уряд не тільки своєю масовістю, але й тим, що він відбувся в умовах війни. На придушення «козаччини» російський уряд кинув регулярні війська. За офіційними відомостями, під час придушення цього руху в Київській губернії було вбито 36 і поранено 57 селян.[16]

«Київська козаччина» набула рис національно-визвольного руху, бажання відновити козацькі порядки.[9]

Масовим був селянський рух «Похід селян у Таврію за волею». Він розпочався в квітні 1856 р. Серед селян почали ширитись чутки, що царський уряд нібито закликає бажаючих переселитись на

Кримський півострів і, що кріпаки-переселенці одержуватимуть від уряду значну допомогу, матимуть високу плату за казенні роботи і, головне, всі вони стануть вільними.[16]

Ініціаторами цього руху були селяни поміщиці Богацької (Верхньодніпровський повіт), які 27 квітня вирушили в Крим за «волею». За ними слідували селяни інших поміщицьких сіл Верхньодніпровського, а потім і Катеринославського повітів.[16]

Якщо в квітні і в травні селяни вирушали в Крим таємно, то в червні вони почали переселятися вже легально, в масовому порядку. Херсонський губернатор 8 червня 1856 р. повідомляв цареві, що близько 700 селян поміщиків Велецького і Кузмицького (Херсонський повіт) залишили свої домівки й подалися в Крим[8].

Найбільших розмірів «Похід селян у Таврію за волею» набрав у Катеринославському, Верхньодніпровському, Херсонському, Бобринецькому, Олександрівському і Єлизаветградському повітах. З одного лише Верхньодніпровського повіту вибуло близько 15 300 чоловік, тобто більше третини кріпаків повіту. У Катеринославському повіті з 128 маєтків селянським рухом було охоплено 123. Число учасників руху в Херсонській губернії у червні досягло 3 000 чоловік[8].

Влітку 1856 р. біля Перекопу зосередились десятки тисяч селян. Ті селяни-кріпаки Катеринославської й Херсонської губерній, що залишились на місці, відмовились виконувати повинності й чекали нагоди, щоб вирушити у Таврію за волею.

З допомогою військової сили й чисельних загонів поліції царському урядові вдалося до кінця року встановити в Південній Україні спокій.[16]

Масові селянські рухи 1855-1856 рр.справили вирішальний вплив на політику царського уряду щодо кріпосного права. Не випадково, що саме в 1856 р. Олександр ІІ (1855-1881), виступаючи перед депутацією від московського дворянства, заявив: «...існуючий порядок володіння душами не може лишатись незмінним. Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само по собі почне скасовуватись знизу».[16]

За даними ІІІ відділу, в Росії у 1858 р. відбулося 86 великих селянських виступів, у 1859 р. – 90, а в 1860 р. чисельність селянських виступів досягла 108.[16]

Скасування кріпосного права робило селянина вільним. Він міг купувати, володіти і продавати рухоме та нерухоме майно, вільно торгувати, записуватися в цехи і гільдії, займатися підприємницькою діяльністю, наймatися на різні роботи, без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади, переходити в інші стани.[19]

Із землевласників знімались відповідальність за внесення селянами державних податків, виконання ними грошових і натуральних повинностей, зобов'язання клопотатися за селян у справах цивільних, кримінальних, у всіх казенних стягненнях.[19]

Проте селяни залишались нижчим станом: отримували паспорти лише на рік, платили подушну подать, несли рекрутську повинність, їх могли карати різками, збереглися селянські суди. Створювалися сільські та волосні органи селянського управління. Проте права селян залежали від дворянства й чиновників, землевласники вважалися попечителями сільської громади.[19]

Соціальні суперечності були основою політизації українського відродження. Ліквідація кріпацтва усунула основну перешкоду на шляху українського національного відродження. Реформа 1861 р. викликала царистські ілюзії в основних верствах суспільства й дали можливість царизму перевести український національно-визвольний рух у площину культурництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К., 1995; 2. Притуляк П.П. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу та формування капіталістичних відносин (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.).–К., 1992; 3. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века.–К., 1979; 4. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття).–К., 2005; 5. Гунчак Т. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-и томах. Т.5., кн. 1 (XIX ст.).–К., 2001; 6. Черкасская Е.Н. Положение крепостных (помещичьих) крестьян и крестьянское движение в Киевской губернии во второй четверти XIX века. (До инвентарной реформы).: Автореф. дис. … канд. ист. наук.– К., 1953; 7. Гурій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр.XVIII ст. до 1861 р.).–К., 1958; 8. Селянський рух на Україні 1850-1861 роки: збірник документів і матеріалів.–К., 1988; 9. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века.–К., 1981; 10. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826-1850.–К., 1971; 11. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України)–Ф. 442.–Оп. 798.–Спр. 110. Дело об учреждении строгого секретного надзора на период обучения и каникул за студентами Киевского университета и гимназистами Киевских гимназий.–Розпочато 11 квітня 1848р.–закінчено 17 січня 1849р.; 12. ЦДІАК України – Ф. 442.–Оп. 1863.–Спр. 426. Донесение действующего статского советника Новикова вице-канцлеру о

намерении Садык-Паши (Чайковского) образовать на Украине государство, независимое от России и Польши. Заверенная копия.–1863р.;13. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х тт., Т.1.–К., 1994; 14. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.–Т.1– Одеса, 1925; 15. Антонович М. Історія україножильства // Український історик.–1981.–№1-4.–С. 76-78;16. Гурій І.О. Селянський рух на Україні в 1856 році.–К., 1956; 17. Головаха І.П. Т.Г.Шевченко і російські революційні демократи 50-60-х років XIX ст.–К., 1953; 18. Підкова І.З. Довідник з історії України / І.З.Підкова,р.М.Шуст: У 3-х тт., Т.2: К-П.– К., 1995; 19. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М. Економічна історія України і світу. – К., 2004.

В.О. Яшин

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

В статті розглядається економічне становище та характер господарських занять єврейства Наддніпрянщини й Півдня України пореформеної доби.

Проблема економічного становища єврейства є одним з тих актуальних, але недостатньо висвітлених питань, ретельне дослідження якого може, нарешті, покласти край більше як сторічним безконечним спекуляціям з приводу реального економічної, відтак і політичної, ролі та впливу єврейства в українській та світовій історії. Необхідність фундаментального та неупередженого підходу до проблеми є нагальною. Значна частина сучасних досліджень мають, здебільшого, або наскрізний, або описовий характер. Іноді це можна зрозуміти: тема «небезпечна», автори постійно балансують на лезі, ухиляючись у надто широку політичну коректність, справедливо побоюючись у противному випадку, звинувачень в антисемітизмі, все ж на шкоду об'єктивності.

Сучасні дослідники, як правило, поділяють історіографію з даного питання на два або три блоки: дорадянська-радянська-новітня, або дорадянська-новітня, оскільки радянські єврейська історіографія практично повністю припинилася на початку 30-х років. Ми дотримуємося поділу на два блоки.

Із дорадянського часу, за браком місця, зазначимо добре відоме дослідження Алєніщєва, видане у 1884 році[1]. Цікавим і змістовним, хоча і не позбавленим певної упередженості й суб'єктивізму, є дослідження Іринея Житецького[2], вміщене у «Київській старовині» у 1901 році. Утім істотну частину свого дослідження І. Житецький будує на матеріалах Афанасьєва-Чужбинського[3]. Можна також виділити статтю Алєксінського[4]. Із сучасних досліджень частково торкнувся цього питання Б. Ананьїч[5]; назвемо також відмітимо дослідження О. Наймана[6], хоча автор зосередився, здебільшого, на соціально-культурній складовій. Слід виділити також, вже добре відоме дослідження Б. Кругляка[7] і новітню монографію Й. Петровського-Штерна[19]. Окремі елементи питання досліджені в деяких дисертаціях останніх років, однак, час узагальнюючих досліджень ще попереду.

Метою пропонованого дослідження ми вважаємо необхідність у загальному вигляді схарактеризувати структуру господарських занять єврейського населення, його економічне становище й проілюструвати це групою найбільш характерних прикладів, а також визначити, хоча б у орієнтовному вигляді, обсяг прибутків від кожного виду господарських занять. Ми обмежили наше дослідження питаннями економічного становища і господарських занять тієї частини єврейства, що не належала до єврейських сільськогосподарських колоній.

Хронологічно межі дослідження обмежені 1855-1890 рр., що зумовлено відсутністю істотних узагальнювань досліджень цього періоду. Цей останній факт, у свою чергу, зумовлений недостатністю (іноді – повною відсутністю) прямих джерел та необхідністю у зв'язку з цим детального, вкрай трудомісткого й не завжди плідного опрацювання великої кількості розкиданих по різних архівах побічних джерел.

Географічні рамки охоплюють, здебільшого, Катеринославську та Херсонську губернію, з поодинокими ілюстративними прикладами з інших губерній риси осілості для євреїв Російської імперії.

Вже згаданий нами вище Іриней Житецький зазначав, що «види діяльності й практичні особливості їх застосування, без сумніву, основні й характерні умови, що визначають становище євреїв в краї», Житецький, вкотре повторюючи тезу про те, що торгівля є головним заняттям євреїв «в Западной Европе и Малороссии», ілюструючи своє твердження посиланням на статистику, почерпнуту ним, у свою чергу, у Моро де Шомона, щодо Західної Європи, де 71% євреїв Німеччини, 89,5% євреїв Бадена, 90,2% Баварських юдеїв та 95,9 французьких «спекулюють посередництвом…70-90% євреїв без продуктивних занять – явище.. звичне і визнане в Західній Європі»[8].

Але що вважати продуктивним заняттям, а що непродуктивним? Логічно вважати продуктивним такий вид господарської діяльності, в результаті якого відбувається створення нової, корисної для суспільства матеріальної вартості, результатів інтелектуальної творчості або надаються корисні і необхідні суспільству послуги. Паразитичною й непродуктивною слід було б визнати діяльність, в результаті якої не створюється нова, корисна для суспільства матеріальна вартість, створювані результати інтелектуальної творчості не є корисними для духовного розвитку суспільства, а послуги, що надаються, є корисними виключно для особи, що їх надає.

З таких позицій непродуктивними заняттями, на наш погляд, слід вважати, по-перше, діяльність, що її чинне законодавство розглядає як кримінально карану; по-друге, спекулятивне посередництво, тобто перепродаж товарів, не викликаний безпосередньою необхідністю їхньої доставки кінцевому споживачу, а виключно з метою створення додаткової вартості для особистої користі перекупника.

Істотна частина єврейства півдня України, як і їхніх західноєвропейських одноплемінників, була активно втягнута в торгово-посередницьку діяльність, при цьому співвідношення чисельності єврейських і неєврейських купців було не на користь останніх. Наприклад, в Єлисаветграді таке співвідношення на кінець 1850-х років становило: по купця 1-ї гільдії 3:0, другої гільдії 4,5:1, третьої 1,8:1, при тому, що чисельність неєврейського населення міста була у 1,8 разів вище, ніж єврейського[9].

У Херсонській губернії, за опрацьованими нами даними, на кінець 70-х років євреям належало 96% оптових спиртових складів і 90% усіх трактирів та шинків[10]. У Катеринославській губернії на 1886 рік з 2983 шинків офіційно належало євреям 451, але катеринославський губернатор у щорічному звіті констатував: «насправді шинків, утримуваних євреями, слід визнати не менше, як 9/10 із всієї кількості, оскільки… євреї відкривають його на ім'я підставних осіб християнського віросповідання»[11].

Єврейські підприємці практично повністю контролювали торгівлю підакцизними товарами: горілкою, медом, тютюном, пивом, цукром. Про обсяг такої торгівлі свідчить той факт, що лише за 1886 рік по Катеринославській губернії було сплачено акцизних зборів 8 191 272 рублі[12].

Через єврейських підрядників або посередників проходила значна частина земських витрат: підряди на будівництво та ремонт мостів, доріг, будівель, постачання різних товарів до земських закладів (лікарень, шкіл, тощо). Наприклад, підряди на постачання продовольства, ліків, мила, вугілля, різного господарського краму до Катеринославської губернської земської лікарні, за рахунок сум земського збору, отримували майже виключно єврейські купці, щорічно на суму більше 46 000 рублів, і це тільки одна земська лікарня! Тільки купці Бродські з коштів земської благодійності у 1876 році отримали підрядів на суму більше як 32 000 рублів[13].

Євреї традиційно утримували поштові станції. Катеринославське земство опікувалося 28 такими станціями, з яких 17 утримувалися євреями. З коштів земського бюджету відпускалося щорічно більше 10 000 рублів саме на ці 17 станцій[14].

Підтвердженням значно вищого економічного рівня єврейства може бути обсяг купівлі нерухомості, детально досліджений нами, зокрема, по місту Херсон за 1874-1896 рр[15] . Загальна вартість всіх угод склала 226 301 рублів для євреїв і 199 285 рублів для неєвреїв, при загальній вартості всієї нерухомості (за даними на 1865 рік), 2 464 300 рублів. У сегменті дешевої нерухомості – 100 рублів (невеликі дерев'яні будинки, господарські будівлі на зразок «сарай», вбудовані приміщення-лавки), єврейські покупці репрезентовані неістотно. Водночас для неєвреїв – це майже п'ята частина всіх од. Основні покупки євреї здійснювалися євреями в сегменті нерухомості середньої вартості, від 101 до 500 рублів, і дорогої (більше 1 000 рублів), і дуже дорогої (більше 5 000 рублів) нерухомості: відповідно, 43,3% і 42,27% , у той час, як частка неєврейського населення в сегменті дорогої і особливо дорогої нерухомості невпинно зменшувалась і становила загалом 25,33%. При цьому купівля нерухомості в сегменті вартості від 500 до 1000 рублів серед неєвреїв була в 2 рази вища. Отже, простежується пірамідальна структура майнової диференціації серед неєврейських покупців і деревовидна серед єврейських. Прошарок бідних серед євреїв був якісно нижчий, ніж серед неєвреїв. Однак рівень майнової диференціації серед євреїв був істотно вищий, ніж серед неєвреїв. У цілому майновий рівень єврейських покупців мав істотний зсув у вищий бік, а неєврейських – у нижчий, про що свідчить середня вартість однієї угоди – 2333 рублі для євреїв і 1261 рубль для неєвреїв[15].

Єврейські підприємці контролювали значну частину російського хлібного експорту через азово-чорноморські порти, як показано у с.Дубінець. Хліб для експорту купувався у виробників оптовими, великими партіями. Великооптову закупівлю хліба і льону в зерні, в 60-ті рр.XIX ст.,

здійснювали, наприклад, контори єврейських купців Попуда, Раллі, Гуревича і Литинського в Нікополі[16].

Значні прибутки отримувало єврейство з ярмаркової торгівлі. Так, наприклад, на Петропавлівському ярмарку 1865 року в Катеринославі єврейськими підприємцями було закуплено майже 50 000 пудів вовни, з якої 34 409 пудів за посередництво єврейського купця Ульмана було відправлено в Броди, Москву, Санкт-Петербург та Пінськ. Крім того, іншими купцями було відправлено ще 15 000 пудів у різні міста. Цікавим є факт відправки майже 29 000 пудів вовни не в промислово розвинуті Москву та Петербург, а в Броди і Пінськ, на нашу думку, для подальшого експорту. Підтвердженням цього може бути той факт, що торговельне агентство Ульмана поставило на той же ярмарок тканини з Польщі. Цей же Ульман взяв «на комісію» у купця Берга з Одеси непроданої фарби на 1 080 рублів. Отже, при ціні на чисту миту вовну від 14 рублів до 18 рублів 50 копійок за пуд (вовномийку в Нікополі утримував єврейський купець Станіславський) і на брудну від 8,50 до 10 рублів за пуд, валовий обсяг операцій Ульмана міг складати від 292 000 рублів, за умови купівлі брудної вовни за найнижчою ціною до 636 000 рублів, при купівлі за найвищою ціною, причому, у першому випадку обсяг прибутку тільки після миття вовни і її продажу міг складати від 300 000 рублів[17].

Єврейські купці, у ступені від значного до абсолютного, контролювали торгівлю лісом через південні порти. Так лісовий експорт через Херсонський порт у 1865 році оцінювався у 700-800 тисяч рублів. Протягом 1882-1886 року єврейськими підприємцями через аукціони було куплено 18 724 квадратних саженів лісу, а неєврейськими підприємцями – 7149, при середній вартості лоту, що його викуповували євреї, 4056 рублів, а неєвреї – 1109 рублів, тобто майже у 4 рази менше.

У дрібній та середньогуртовій торгівлі переважали євреї, які мали свій ґешефт з приватних, небанківських кредитно-позичкових операцій. За відсутності розвинутої банківської системи селяни й міщани змушені були користуватися послугами так званого «єврейського кредиту», тобто лихварів. Єврейські лихварі давали кредити одноплемінникам-юдеям без застави, і це у той час, як іноплемінникам під 200-300% річних із заставою, обмежуючи у такий спосіб можливості потенційних конкурентів. Бували випадки кредиту і під 400%, якщо це була «ф'ючерсна угода» під майбутній врожай. Іноді, замість відсотків, євреї брали в користування селянські наділи, отримуючи при цьому також до 400-500% прибутку[5]. Роль такої собі «банкірської контори» нерідко відігравала єврейська корчма, шинок, де вирішувались різні комерційні питання між шинкарем, орендарем, дрібним лихварем і селянами.

Євреям у Південно-Західній Росії на початок 70-х років належало 649 промислових підприємств[5], загальною вартістю 1 730 000 рублів, з яких тільки цукрові заводи, ґуральні, пиво медоварні та млини давали прибутку більше 4 500 000 рублів на рік. До 90% всіх млинів контролювалися євреями: з 5730 млинів Південно-Західного краю лише 186 знаходилося у власності євреїв, решта – оренда. У Чернігівській губернії на 1881 рік, з 79 ґуралень 13 належало євреям на правах власності, а 23 були орендовані євреями, а в Полтавській губернії з 78 ґуралень 48 належало євреям[18].

На початку 60-х років єврейство почало виявляти значний інтерес до набуття земельної власності. Після польського повстання 1863 року польська земельна власність у рисі осілості істотно скоротилася, а єврейська почала стрімко зростати. Так на початок 70-х років євреям належало 17 903 десятини землі вартістю до 700 000 рублів на правах власності та ще 150 000 десятин перебували в єврейській оренді, з орендною платою 1,5 мільйона рублів щорічно. На 1872 рік євреям належало до 1/9 всіх земель Південно-Західного краю. У Чернігівській губернії із 1 193 000 десятин приватних земель 200 000 десятин або 16% знаходились у єврейському володінні.

Отже, эврейство Півдня Росії, починаючи з 60-х років XIX сторіччя, інтенсивно збільшувало свою присутність в економічних процесах регіону. Почавши з дрібної «копійчаної» торгівлі й посередництва, на 80-ті роки XIX сторіччя економічно активне єврейство являло собою міцну, економічно самостійну та впливову спільність, значну частину якої складав середній капітал, що інтенсивно набував якостей великого. Водночас, російський капітал не міг показати таких же темпів зростання[19].

Середній і особливо дрібний єврейський капітал, в умовах риси осілості, знаходився практично поза конкуренцією, зайнявши максимум можливих економічних позицій, тим самим істотно обмеживши економічні можливості для неєврейського населення і створюючи цим економічне підґрунтя для антисемітських рефлексій.

Серед сфер економічної діяльності, де єврейський вплив був визначним або панівним, слід відзначити, по-перше, торгово-посередницьку діяльність, а саме: торгівля хлібом, цукром, вовною,

лісом, у тому числі, на експорт; по-друге, утримання спиртових складів, трактирів і шинків; по-третє, виробництво підакцизних товарів: горілки, пива, меду (напою), цукру; по-четверте, майже повний контроль над земськими підрядами, за сучасною термінологією «контроль над фінансовими потоками місцевих бюджетів»; по-п'яте, небанківські кредитно-позичкові операції.

Серед досліджених нами можливих джерел існування єврейського населення та формування єврейського капіталу діяльність, пов'язана із створенням нової матеріальної вартості, дійсно знаходиться чи не на останньому місці. Єврейське населення займалося переважно тими видами діяльності, що давали швидкий, великий і стабільний прибуток при мінімумі первісних матеріальних затрат, що й давало йому істотну перевагу над неєврейським населенням. Негативно на імідж єврейства впливала і наявність значного прошарку професіональних жебраків, що існували на благодійницькі пожертви одноплемінників. Ці фактори, безумовно, також сприяли розвиткові антисемітських настроїв.

Утім, на той час це була нормальна економічна діяльність і будь-який народ, що опинився в лещатах таких масованих правових обмежень, невідворотно змушений був вдаватися до аналогічних засобів забезпечення етнічного виживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости: обработано по поручению Высочайше учрежденной Высшей комиссии для пересмотра действующих о евреях в Империи законов редактором Центрального статистического комитета В.Аленищевым. - С.-Петербург, 1884; 2. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал. - T.LXXIV. - 1901, июль-август, С1-45; 3. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – С.-Пб., 1863; 4. Алексинский Г. Экономические итоги антисемитизма в России // Современный ми р. - 1913. - № 10; 5. Ананьич Б.В. Банкирские дома России,1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. - Л.-1991; 6. Найман О.Я. Історія євреїв України. - К., 2003. - 496 с; 7.Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX-начале XX века. - Самара, 1982; 8. Яшин В.О. Економічне становище і господарська діяльність єврейського населення Півдня Російської імперії в другій половині XIX ст. // Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства: Зб. наук. праць. Вип.5. - Кривий Ріг, 2007. - С. 26-38; 9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба полковник А. Шмідт. Часть вторая. - С-Пбг, 1863. – С. 4-83; 10. Житецький І. Вказана праця. - С. 21; 11. Приложение ко всеподданнейшему отчёту Екатеринославского губернатора за 1886 год.—Екатеринослав, 1887. - С. 22; 12. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1880 год. - Екатеринослав, 1881. - С. 39-418; 13. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1876 год. - Екатеринослав, 1877. - С. 218; 14. Отчёт Екатеринославской уездной земской управы за 1870 год. - Екатеринослав, 1871. - С. 40-41; 15. ДАХО, Ф.79. - Оп.1. - Спр. 13. - Арк. 1-194; 16. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - 2002. - С. 14-19; 17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Ч.II. Издание Екатеринославской губернской статиститческой комиссии. - Екатеринослав, 1867. - С. 109; 18. Там само. - С. 96; 19. Петровський-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914. - М., 2003. - 556 с.

О.С. Барнасюк

ЯН ЗАСІДАТЕЛЬ – ВИДАТНИЙ ХУДОЖНИК XIX СТ.

На тлі мистецького небосхилу Поділля в другій половині XIX ст. яскраво майорить постать нашого земляка, вінницького художника-портретиста Яна Засідателя.

У збірці Вінницького обласного художнього музею знаходяться 10 творів видатного художника Івана Петровича Засідателя.

Про цього художника залишились лише незначні згадки в історії мистецтва й архівних матеріалах. Ще до сьогодні мало вивчений його життєвий та творчий шлях. Те, що ми про нього знаємо, не розкриває всієї глибини таланту та щирості душі цієї людини. Життя та творчість Яна Засідателя досліджували В.Рубан[1], В.Стодольський[2], З.Чорна[3]. Коли йдеться про життя та творчість художника, необхідно зазначити, що в історичній літературі вони не знайшли повного відображення і згадувалися лише фрагментарно, без узагальнення та наукового аналізу.

Дана стаття є спробою автора подати матеріали про життєвий і творчий шлях художника цілісно та узагальнено, використовуючи при цьому фонди Вінницького обласного художнього музею.

Його ім'я вперше з'явилось в довоєнних записках Ернста Ф., який перераховував твори, що найбільше сподобались йому у Вінницькому художньому музеї. Ернст згадував і Яна Засідателя: «місцевий художник з Вінниччини, кріпосний, помер в 1893 р.» Дослідник також вказував, що

перший портрет із тодішнього музейного зібрання датувався 1872 р., а останній 1886р.. Окрім цього, у своїх записках Ф. Ернст замалював монограму художника[4]. Більше – ніяких відомостей.

Власне, прізвище Яна Засідателя було Соколенко; родом він з Соколівки (зараз Крижопільського р-ну). Звали його Іваном. «Засідатель» спочатку було прізвиськом його батька, який мешкав у Соколівці й виконував там обов'язки збирача податків. Отже, прізвисько батька «Засідатель» перейшло до сина і згодом стало його прізвищем, витіснивши справжнє – Соколенко. А з Соколівського Івана він почав зватися на польський кшталт – Яном[5], хоч був православно охрещеним.

Народився Ян Засідатель у 1833 р. в селі Крикливець (тепер Крижопільського району) кріпаком Бржозовського і потім став холопом Ревери Бржозовської, коли вона виходила заміж за Генріха Грохольського.

Іван мав великі творчі здібності та природний талант, до того ж, з раннього віку його оточувало мистецтво. У маєтку Бржозовського, так само як і в маєтку Грохольського (територія клінічного містечка), була велика збірка творів живопису – адже взірцем для всіх був «малий королівський двір» Потоцького в Тульчині.

Помітивши здібності хлопця, Бржозовський віддав його «в науку до майстра» – одеського художника К. Хойнацького, який викладав малювання в Рішельєвському ліцеї. Іван виявив неабиякі здібності, і Бржозовський вирішив відправити його на навчання до Італії. Протягом 1853 р. художник навчався в Римській академії мистецтв і написав чимало полотен. Справа в тому, що син Генріха Грохольського – прапорщик Тадеуш Грохольський теж був художником-живописцем, і між хазяїном та кріпаком встановились дружні стосунки. Вони разом писали море, характерні портрети, малювали етюди в Парижі та в Римі.

Ян Засідатель творчо працював у Вінниці близько сорока років. Перша згадка про картини Я. Засідателя з'являється в 1856 р., а датування робіт, які збереглися у Вінницькому обласному художньому музеї, свідчить про те, що замовлення на портрети художник отримував з перших років перебування у Вінниці. У своїй творчості він – гідний продовжувач традицій невідомих українських малярів XVIII – поч. XIX ст., а потім і Тропініна, які створювали поетичний народний образ. У його портретах втілювались народні уявлення про людську красу. Емоційний лад його творів, колорит і засоби характеристики персонажів також глибоко народні[6].

Але якщо тропінінські портрети ідеалізовані, то в Яна Засідателя вони ближчі до життя, більш реалістичні, а спільне у них з тропінінськими портретами – типізація, узагальненість образів. Мистецтвознавець В. Рубан робить цікаве припущення, що Я. Засідатель міг бачити роботи Тропініна. Це й справді можливо, адже Кукавка (де двадцять років жив Тропінін) не так вже й далеко від Вінниці і від села Крикливець, звідки родом Я.Засідатель.

Серед українських майстрів другої половини XIX ст. Ян Засідатель займає одне з чільних місць. Як свідчить польський мистецтвознавець Свіземський, у 1878-1880 рр.у Кракові була влаштована персональна виставка творів Яна Засідателя. Там особливу увагу привернули твори, темою яких стали Україна та Поділля.

«Портрет Каміли Русановської» (уродженої Яшовської) написаний за рік до її смерті, коли Русановській було 72 роки. Можливо, вона була дружиною Калтана Русановського, який мав маєток «Будки» у Вінницькому повіті.

Для родинної галереї Я.Засідатель написав копію портрета Станіслава Яновського – сина Антонія Станіслава Яновського, володаря багатьох маєтків на Поділлі. Як свідчать архівні документи, він був головою прикордонного суду Каменського уїзду. Портрет написаний через 45 років після його смерті.

У музеї зберігається «Портрет князя Сангушка», представника одного з найдавніших литовсько-руських православних родів, відомих на Поділлі. Можливо, це Роман Сангушко, який у документах згадується з приводу купівлі у Георгія Любомирського Шаргорода в 1850р., містечка, яке пізніше дочка Романа Сангушка принесла як посаг до роду Потоцьких.

Художня мова портрета визначається стриманим стилем раннього періоду. З часом манера художника дещо змінюється, пом'якшується колорит, вільнішою стає композиція.

Серед творів музейної збірки вирізняється «Портрет невідомої жінки». Те, що портрет не має підпису на звороті, дає підстави вважати її людиною, яка належала до близького оточення митця. Ліричне трактування образу наближає його до портретів українок, де майстер, не стриманий рамками замовного портрета, давав волю своєму особистому почуттю і світобаченню.

Після відміни кріпацтва художник отримав дозвіл на проживання в найбільш престижній, так званій «першій частині міста». Це між теперішньою вул. Соборною і Бугом (територія «Мурів»

включно). Тут був невеликий з червоної цегли будиночок Яна Засідателя, де він жив з дружиною Констанцією (уроджена Федькович) та сином Вітольдом.

У розквіті творчих сил на 60-му році життя Ян Засідатель помер від холери 2 серпня 1893 р. Художника було поховано на приходському кладовищі, що знаходилось за містом Вінницею, на так званій «Калічі», на місці, відведеному для холерних померлих[7]. Могила була трохи вище нинішнього штучного озера в центральному міському парку. Ще 40 років тому там була надгробна плита, фотографія якої зберігається в художньому музеї.

Невідомо, хто видав «Каталог колекції», але, напевно, то було зроблено для розпродажу творів майстра, що розійшлись по світу. Роботи Яна Засідателя можуть бути в родині Грохольських у Кракові, Варшаві, Парижі, бо хтось із Грохольських був у 1918-1919 рр.у Вінниці і забрав багато творів художника. Окремі роботи Я.Засідателя, можливо, знаходяться у приватних колекціях наших співвітчизників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубан В. Забуті імена. Розповіді про українських художників XIX – початку XX століть. – К., 1990; 2. Стодольський В. Моя Соколівка – мамина пісня, колиска і доля. - Соколівка, 2006; 3. Чорна З. Хто він, Ян Засідатель? // Зоряна криниця. – 1998. – 28 листопада; 4. Рубан В. Вказана праця.– С. 67;5. Стодольський В. Вказана праця – С. 68;6. Рубан В. Вказана праця. – С. 69; 7. Чорна З. Хто він, Ян Засідатель? // Зоряна криниця. – 1998. – 28 листопада.

Т.В. Кузнець

РОДИНА ЯЩУРЖИНСЬКИХ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ XIX СТ.

Непересічними особистостями увійшла в українську культуру священицька родина Ящуржинських. Коріння її в Бердичівському повіті, але на Уманщині розкрилися таланти її найдостойніших представників. Про одного з них – Хрисанфа Петровича Ящуржинського – вже опубліковані наукові розвідки.[1] Їх автори робили спроби пролити світло на усю священицьку родину, та все ж у фокусі дослідницької уваги була лише одна постать – українського етнографа, фольклориста й археолога, співробітника «Киевской старини» та «Известий Таврийской ученой археологической комиссии» Хрисанфа Ящуржинського. А між тим його дядько – Василь Ящуржинський – був теж високоінтелектуальною постаттю, діяльність якої заслуговує на осібну увагу і, до того ж, відкриті автором архівні джерела доповнюють хронологічний та фактологічний літопис усієї родини. Хоч повне його створення ще потребує дослідницької праці, тому що не всі гілки родовідного дерева Ящуржинських піддаються увиразненню. Тому авторка поставила завдання: систематизувати виявлені відомості про родину Ящуржинських, які разом з опублікованими попередниками матеріалами, стануть базою для подальшої пошукової роботи.

У якому часі гілка Ящуржинських вкоренилася на уманській землі, поки що залишається не з'ясованим, але в перші десятиліття XIX століття вона дала два потужні паростки. Близько 1813 року народився Василь Григорович Ящуржинський, а в 1822 році на світ з'явився Петро Григорович Ящуржинський, які реалізували себе на освітянській та священнослужительській нивах, а в сім'ї останнього виховався син Хрисанф, котрий прославив родинне прізвище далеко поза межами Уманщини. Священицький син Василь Ящуржинський з раннього дитинства ріс допитливим і метким хлопчаком. Навчаючись у початковій та середній школах, він мав блискучі знання і в усіх класах був відмінником. А в богословському класі Київської духовної семінарії він досяг такого знання грецької мови, що часто за відсутності учителя викладав грецьку мову учням нижчого відділення семінарії. По завершенні навчання його, як одного з кращих учнів семінарії, направляють для здобуття вищої освіти до Київської Духовної Академії. Після першого року навчання Василь Ящуржинський за станом здоров'я змушений був залишити Академію і з 23 вересня 1835 р. він став учителем нижчого відділення Уманського духовного училища. 30 вересня того ж року його перевели до вищого відділення, а 5 грудня того ж 1835 р. молодий Ящуржинський обіймав посаду помічника інспектора училища. З 20 січня до 1 липня 1836 р. він служив інспектором Уманського повітового училища. У перші роки інспекторської й викладацької діяльності він заявив про себе як про широкоерудованого фахівця і вже 22 лютого 1838 р. «за полезное для учеников преподавание предметов по класу латинского языка, Закона Божего и географии изъявлена ему благодарность Семинарского Правления»[2]. Його знання латини було настільки глибоким і універсальним, що він вільно перекладав латинський текст російською мовою чи будь-який текст навпаки. Як доказ глибокого знання латинської мови, Василь Григорович залишив свої записки «Sintaxis Ornata», переклад Священної історії латинською мовою та чимало коротких статей, перекладених ним

латинською. Він багато читав, особливо з природознавчих наук, сам вів записки про дивні явища природи. А ще любив французьку мову, досконало володів німецькою, писав і виголошував глибокоповчальні морально-релігійні проповіді, співробітничав з «Киевскими губернскими ведомостями», був людиною високоінтелектуальною та вищою мірою інтелігентною. Упродовж своєї викладацької діяльності він виховав не одне покоління священнослужителів, передаючи своїм учням любов до книжної мудрості, спостережливість за природою та моральні чесноти.

Саме в Уманському духовному училищі всебічно розкрився учительський талант Василя Григоровича Ящуржинського. Маючи ґрунтовні і глибокі знання, він поважав учнів і намагався їм все передати. Якщо хтось із них не вивчав уроку, то вчитель вдавався до суворого прочухана, але це його дуже засмучувало й навіть іноді викликало сльози. А успіхи учнів викликали невимовну радість. Відомий на Уманщині протоірей Прокопій Павлович у своїх спогадах про училищне життя наводив такий епізод: на одному з уроків Василій Ящуржинський відкрив зовсім незнайому учням латинську книжку й почав її читати, а учневі наказав прочитане перекладати російською. Учень П. Павлович перекладав правильно й досить точно, тому вчитель далі продовжував текст російською, а учневі запропонував з російської перекладати латиною. І коли в одному місці учнівський переклад повністю збігся з оригіналом, то учитель так зрадів, що перед усім класом поцілував учня в голову. Успіхи учнів дуже тішили учителя, і він ще з більшим завзяттям навчав своїх вихованців. А ті з глибокою повагою ставилися до нього, засвоюючи не тільки програмові знання, а й намагалися уподобитись талановитому педагогу.

У 1842 р. здійснювалась чергова ревізія й перевірка Уманського духовного училища, в ході якої перевірялися знання вихованців. Засвоюваність латинської мови, географії та Закону Божого виявилась найкращою. Викладачеві цих предметів – Василю Григоровичу Ящуржинському – 30 листопада 1842 р. була висловлена особлива подяка єпархіального начальства. Майже рік потому Василь Ящуржинський продовжував навчати та виховувати учнів Уманського духовного училища, а 16 серпня 1843 р. Преосвященний Варлаам, єпископ Чигиринський, вікарій Київської єпархії висвятив його на священика Уманського Успенського Собору. Залишаючи навчальний заклад, В. Ящуржинський приймав щирі слова подяки від колег та від училищних вихованців кількох поколінь, для яких він залишався взірцевим учителем. Почесну нагороду за сумлінну працю він отримав 29 листопада 1843 р.: за відмінну службу Духовно-навчальне правління при Св. Синоді відзначило його «годовым окладом учительского жалования».

Нові обов'язки Василя Ящуржинського були не менш відповідальними. Причт головного православного храму Уманського повіту тоді складали: настоятель Собору, протоірей Аполоній Стаховський, священицьку посаду обійняв о. Василь Ящуржинський, дияконом служив Василь Ільницький, дячком – Іофон Молчановський, а паламарське місце займав Трохим Левицький. Окрім штатних членів кліру та членів їх сімей, при Соборі числились і позаштатні священно- і церковнослужителі, всього 20 осіб духовного стану. А соборну парафію складали мешканці частини міста Умані та передмістя «Лиса гора». У 113 дворах на території парафії мешкало 933 особи (455 чол. і 478 жін.). Соборні парафіяни та інше православне населення Умані складали досить чисельну паству, одним із духовних поводирів якої став Василь Ящуржинський. Він був середнього зросту, худорлявий, з лицем схимника, та зовнішність його була приємною. Здійснювані ним богослужіння приваблювали парафіян і пастирські повчання западали в душі, несучи загальнолюдські моральні цінності.

Посаду соборного священика Василь Ящуржинський обіймав з 1843 до 1855 року. Окрім виконання священицьких обов'язків, він був активним учасником громадсько-політичного життя Уманщини. Будучи спостережливим і до всього цікавим, о. Василій поряд із зацікавленням природними явищами мав інтерес до політичних подій, до життя своїх парафіян, до звичаєво-побутових явищ, до народної культури. На сторінках губернських та єпархіальних друкованих видань частими були його «Заметки и известия из г. Умани» за підписом «В. Ящуржинський», в яких він дописував про найважливіші події у повітовому центрі, інформував про цікаві явища суспільного життя провінційного містечка тощо.

Відомості про сім'ю В.Г. Ящуржинського вимагають певних уточнень. У ревізійному списку 1850 року склад його сім'ї представлений так: дружина Ольга Леонтіївна, 2-річний син Григорій і три доньки – 9-річна Ксенія, 7-річна Олена та 1-річна Марія[3]. А в матеріалах наступної ревізії населення, що проводилась у 1858 році, вже після смерті священика, членами його сім'ї названі: вдова Ольга Леонтіївна, син Григорій і доньки – Олена, Катерина і Марія[4]. До того ж, Олена названа 14-річною, Марія – 9-річною, що не суперечило ревізійному листку 1850 року. А третьою донькою названа 12-річна Катерина. Навіть якщо припустити, що помилково Ксенія була записана Катериною, то їй

щонайменше мало бути 16-17 років, а не 12, як зафіксовано в «ревизской сказке 1858 года» (так називались переписні листи, що в ході ревізії заводились на кожну сім'ю). Хибують неточностями і клірові відомості наступних з останньої ревізії (1858 р.) років. Так, клірова відомість Уманського Собору за 1867 рік у частині про сім'ю покійного священика В. Ящуржинського називає його дружину, 19-річного сина Григорія, а вік доньок Катерини і Марії знову вказує не точно. Перша названа 14-річною, а друга – 12-річною[5]. Вочевидь, уточнення складу сім'ї В. Ящуржинського й віку її членів, як і подальша доля священицьких дітей, вимагають залучення нових джерел.

Молодший брат св. В. Ящуржинського – Петро Григорович Ящуржинський, закінчив Київську Духовну семінарію, де вивчав священне писання, богослов'я, церковну історію, археологію, «обрядословіє», канонічне право, логіку, психологію, Біблійну історію, російську, німецьку, латинську, грецьку мови, словесність, фізику, тобто здобув досить ґрунтовну освіту. По закінченню навчання відбулась його священича хіротонія. І з 30 жовтня 1845 року він став священиком Миколаївської церкви с.Молодецького Уманського повіту.[6] Церква Святителя Христового Миколая відносилась до 5-го класу, а це означало, що вона мала досить чисельну парафію. У 1863 році парафіян налічувалось 1573 особи (806 чол. і 767 жін.). Їхні релігійні потреби задовольняв церковний причт, який утворювали священик, псаломник та паламар. Петро Ящуржинський виконував священицькі обов'язки з жовтня 1845 р. до липня 1864 року. Майже 19 років він проповідував слово Боже, поучав заповідям Христовим свою паству і наставляв її на шлях істини й доброчинності. У клірових відомостях Миколаївської церкви незмінно відзначалося, що поведінки св. Петро Ящуржинський «похвальної», «штрафований не був», «під судом не перебував». Його сім'ю складали дружина, Ольга Іустинівна, троє синів і донька. Старшим із синів був Василь, другим – Хрисанф, наймолодшим – Іустин. Земний шлях Петра Григоровича Ящуржинського виявився коротким: 42-річним він помер у липні 1864 р. Наглядати за парафією села Молодецького був призначений священик Іоанн Павловський, а пізніше священицьке місце зайняв старший син Петра та Іустини Ящуржинських – Василь Петрович Ящуржинський. Та доля виділила йому теж короткий вік і 31 січня 1879 року 31-річний священик Миколаївської церкви В.П. Ящуржинський помер[8].

Другий син Ящуржинських – Хрисанф Петрович – народився 19 березня 1852 року. Він відійшов від родинної традиції і здобув не духовну, а світську освіту. За даними словника Брокгауза-Єфрона, Хрисанф навчався у Київському і Варшавському університетах на слов'яно-російському відділенні історико-філологічного факультету[9]. По завершенню навчання Хрисанф Ящуржинський перебрався з Варшави до Криму, де й розпочав педагогічну діяльність. Він викладав у Керченському Кушниківському дівочому інституті, потім – у сімферопольських чоловічій та жіночій гімназіях і, нарешті, – в Одеському інституті імператора Миколи і жіночій гімназії. Викладацьку діяльність Хрисанф Петрович поєднував з науковою. Він писав статті, реферати, збирав фольклорний матеріал, співробітничав з «Киевской стариной». А вийшовши на пенсію, залишив м. Одесу і в 1911 р повернувся до рідного села Молодецького. Там він продовжував фольклорно-етнографічні дослідження, а виявом дослідницького інтересу до історії став історичний нарис про м. Умань, що був видрукований у 1913 р.[10] Повернення Хрисанфа Петровича до рідного села сучасники сприймали по-різному: хто вважав його диваком, хто просто не розумів, а хто і співчував – як можна жити серед простолюдинів. Останні дратували найбільше й на подібні питання він беззмінно відповідав, що живе серед свого народу, на землі, яка його народила. А для односельців він був водночас і учителем, і суддею, і добрим порадником. Як людина інтелігентна з простою і відкритою вдачею, він викликав симпатії простого люду і був у центрі громадського та культурного життя. За покликанням і глибинним єством своїм Хрисанф був просвітителем, науковцем, патріотом і належав до золотого фонду духовної еліти України.

Хрисанф Петрович Ящуржинський, за даними письменника-краєзнавця з Одеси Григорія Зленка, помер восени 1923 р. Свою велику статтю про Х.П. Ящуржинського він завершує так: «18 листопада 1923 р. на черговому засіданні Таврійської ученої археологічної комісії відомий кримознавець А.І. Маркевич виступив із повідомленням «Пам'яті Х.П. Ящуринського.»[11] Хрисанф Петрович не був одружений і дітей не мав. А про його брата Іустина і сестру відомостей знайти не вдалося.

Як видно, священицька родина Ящуржинських своїм корінням глибоко защеплена в громадське та культурне життя населення нашого краю. Кілька її представників дають підстави стверджувати, що на різних етапах української історії православне духовенство було духовним поводирем своєї пастви. Воно стояло біля джерел освіти й давало із свого середовища непересічні постаті, що працювали на всіх ділянках культурного та громадського життя. За російським керівництвом Православною Церквою в Україні затінено чимало постатей священнослужителів, які народилися на

благодатній українській землі, були осілі з діда-прадіда на одному місці, виростали серед української природи, зростали разом із селянськими дітьми і упродовж усього земного шляху залишалися вірними традиціям, вірі й культурі своїх пращурів. Зрозуміло, що за умов потужної русифікації XIX ст. духовна еліта нівелювалася, але духовенство довше зберігало зв'язок із народом, ніж верства поміщицька.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Зленко Григорій. Одіссея Хрисанфа Ящуржинського // Кримська світлиця. – 1997. – 4 липня; Павленко М. У перекладі з грецької – золотоцвітний (Хрисанф Ящуржинський: хто це?) // Київська старовина. – 2003. - № 4. – С. 141-151; 2. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1010. – Спр. 88. – Арх. 3; 3. Так само – Оп. 797. – Спр. 39. – Арх. 3.; 4. Так само – Оп. 797. – Спр. 84. – Арх. 405-410; 5. Так само – Оп. 1010. – Спр. 158. – Арх. 1-12; 6. Так само – Оп. 1009. – Спр. 722. – Арх. 103-106; 7. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1864. – №17. – С. 145; 8. Так само – 1879. - № 12. – С. 1; 9. Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедический словарь: Т. XLI. – С. 872; 10. Город Умань. Краткий исторический очерк. Составил Х.П. Ящуржинский. – Умань, 1913; 11. Зленко Г. Одіссея Хрисанфа Ящуржинського // Кримська світлиця. – 1997. – 4 липня.

Т.В. Ігнатьєва, А.Г. Філінюк

НОВА НАУКОВА РОЗВІДКА ПРО СЕЛЯНСЬКІ ПАРТІЙНІ ТА ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Політичне життя сучасного суспільства немислиме без партій. У більшості сучасних держав світу існування та діяльність політичних організацій є загальноприйнятою нормою і трактується як невід'ємний атрибут демократичного способу здійснення влади. Партії надають суспільному розвитку динаміки засобом змагання політичних курсів, ідей, які виражають інтереси різних суспільних груп. Діяльність партій є основою вироблення оптимальних суспільних рішень як щодо сутності проблем, так і щодо врахування інтересів суспільних груп. Саме вони залучають населення до участі в політичних процесах, проведення конкурентних виборів, функціонування організованої політичної опозиції.

Політичні партії завжди виражають певні соціальні інтереси і прагнення, тобто мають і спираються на соціальну основу (класову, національну, селянську тощо). З цього погляду науковий і практичний інтерес представляє монографія кандидата історичних наук, професора кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету Олександра Миколайовича Федькова «Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України)», що побачила світ у Кам'янець-Подільському видавництві «Абетка-НОВА» в 2007 році. У дослідженні розглядаються особливості аграрних відносин у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX століття, а також діяльність партійних і громадських утворень регіону в період революції 1905-1907 рр.

Предметом наукових студій автора стали селянські партійні та безпартійні організації, тому що вони, з одного боку, виявляли політичну зрілість мешканців сіл Правобережної України, з іншого – були виразниками змін суспільно-політичної орієнтації селянства на різних етапах революції. Їх діяльність проявлялася в ідеологічному, агітаційно-пропагандистському та організаторському аспектах. До партійних організацій селянства належали міські та містечкові осередки політичних партій, а до безпартійних – Всеросійський селянський союз, селянські Ради, комітети та комісії, організації уповноважених тощо.

Саме тому науковець поставив за мету дослідити діяльність політичних партій і спілок, непартійних селянських організацій на селі; еволюцію селянських партійних та громадських організацій, причини й сутність змін у суспільно-політичній орієнтації українських хліборобів. У дослідженні чітко сформульовані, з урахуванням мети, завдання дослідження, які полягають у з'ясуванні становища селянства Правобережної України напередодні революції 1905-1907 років; висвітленні становлення та діяльності політичних партій і спілок, починаючи зі створення партійних й непартійних організацій селянства; аналізі роботи різних політичних організацій на селі в певні періоди революції; простеженні еволюції безпартійних організацій селянства, особливо Селянського союзу, в першу революційну добу.

Принагідно наголосимо, що при вирішенні поставлених завдань дослідник спирається на значну джерельну базу, основу якої складають як архівні, так і опубліковані матеріали. Органічною складовою праці виступає кваліфікована історіографічна характеристика наукових досліджень,

здійснених через призму п'яти основних періодів: 1) від першої російської революції до 1917 р.; 2) 20-і роки; 3) 50-60-ті рр.; 4) 60-80-ті рр.; 5) 90-ті рр. і в наш час. Важливо й те, що в розвідці звертається увага на дослідження історії громадсько-політичних рухів, аграрного питання в Україні на початку XX ст. в зарубіжному українознавстві, зокрема в студіях В. Дорошенка, П. Гайдалемівського, О. Мицюка тощо.

Як показує аналіз, основний масив архівних документів і матеріалів почерпнуто у фондах Центрального державного історичного архіву України, зокрема Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, Державного архіву Російської Федерації у Москві; Київського охоронного відділення, Київського, Подільського та Волинського губернських жандармських управлінь. Опрацьовані документи дозволили автору осмислити роботу політичних партій, організацій Всеросійського селянського союзу на селі, їх зв'язки з революційним рухом селян і сільських робітників у 1905- 1907 рр. Залучення розсекречених матеріалів про діяльність українських національних партій, Української соціал-демократичної спілки РСДРП сприяло більш об'єктивному реконструюванню соціально-політичних процесів у Правобережній Україні. Конкретизувати форми селянського руху, діяльність партійних та безпартійних селянських організацій дали можливість фонди Державного архіву Житомирської області, а документи і матеріали Державного архіву Хмельницької області – агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу політичних партій та спілок, організацій ВСС, селянських комітетів.

У першому розділі монографії «Соціально-економічні і політичні передумови організації селянства» із розумінням справи з'ясовані основні риси соціально-економічного розвитку сіл Правобережної України напередодні революції 1905-1907 рр. та зміст аграрних вимог у програмах політичних партій. Обґрунтовано, що сільське господарство Правобережжя на початку XX ст. розвивалось на засадах капіталістичного підприємництва, що зумовило як появу невеликої кількості міцних селянських господарств, так і обезземелення основної маси селянства. Гостроту земельного питання в правобережних губерніях проілюстровано прикладами аграрного перенаселення Київщини, Поділля та Волині, які відзначалися найбільшими масштабами не лише в Україні, а й усій Російської імперії.

Свою аргументацію дослідник підкріплює даними П.Г. Риндзюнського, за якими селяни регіону були забезпечені землею лише на 41,8 відсотка, а подільські хлібороби – всього на 28,8 відсотка. В аграрних відносинах на селі панувала неврегульованість, яка була пов'язана з селянським малоземеллям. За його переконанням, найменш забезпеченими надільною землею були селяни Подільської губернії (пересічно 2,9 дес. на двір). Ситуація ускладнювалася наявністю значної кількості селянської бідноти (безземельних селян), котрої, за підрахунками М.Порша, в Україні нараховувалось 19 відсотків, дві третини з яких припадало на Правобережну Україну.

Натомість вагому роль продовжували відігравати поміщицькі господарства, власники яких зберегли за собою 78,8 відсотка правобережних земель. У книзі наголошено, що характерною особливістю аграрних відносин у Правобережжі була їх національна складова, оскільки переважну більшість землевласників і великих орендаторів складали поляки, росіяни, євреї, а українці-селяни, в основній масі, були дрібними землевласниками або сільськими робітниками. За таких соціально-економічних умов політичні партії для залучення у свої лави селянства декларували у своїх програмних документах наміри вирішити земельне питання.

Автор акцентує увагу на тому, що на вирішення земельного питання в Російській імперії були орієнтовані різні суспільно-політичні сили: селянство, політичні партії та спілки уряду. Програмні засади щодо радикальних аграрних перетворень були, зокрема, розроблені революційними партіями: РСДРП, ПСР, РУП, (УСДРП), а також Українською народною партією. Вони вимагали рішучої конфіскації поміщицької земельної власності та побудови соціалізму. На думку лідерів зазначених партій, з цими завданнями могли впоратися робітники й селяни яких потрібно було об'єднати, надати спрямованості їхній діяльності, очолити. Однак економічне обґрунтування програмних документів не відповідало умовам ринкового господарства, тому що через взаємозв'язок земельного капіталу з фінансовим, промисловим, торговельним тощо, конфіскація земель вела до економічного хаосу.

На думку дослідника, праві політичні організації займали вкрай консервативні позиції, а їх програми відображали інтереси найбільш реакційної частини соціальних верхів суспільства. Наприклад, програма «Союза русского народа» вимагала недоторканості поміщицького землеволодіння й нещадної боротьби з селянським рухом. Сільські філії цієї організації мали боротися з революційною агітацією та селянським рухом. Натомість компромісне вирішення аграрного питання шляхом примусового викупу частини поміщицьких земель пропонувала

Конституційно-демократична партія. Її програма була економічно достатньо виваженою, хоча загалом кадети недооцінювали гостроту аграрного питання.

У розділі цілком об'єктивно підкреслюється, що селянство переважно орієнтувалося на програми революційних партій, які виступали за радикальні зміни на селі; поміщики були переважно консерваторами, а програма кадетів не знаходила підтримки правлячих кіл Російської імперії.

Взаємозв'язок революційного руху (в тому числі, селянського) і політики уряду (зокрема аграрної) на початку XX ст. був очевидним. Зокрема, залучення селянства до революційної боротьби змушувало уряд йти на реформи та одночасно формувати свою аграрну стратегію. З книги довідуємося, що в самий розпал революції ліберальні представники правлячих кіл і місцевої адміністрації розробляли проекти земельної реформи, які передбачали «примусове відчуження частини поміщицьких» земель, шукали шляхи вирішення соціальних конфліктів на селі за допомогою органів примирення тощо. Хоча при цьому мав значення й чинник політичної боротьби різних течій серед правлячої верхівки, все-таки вирішальним був вплив революційного руху селянства. Зі спадом соціальної напруги на завершальному етапі революції верхи стали на шлях проведення поміркованої аграрної реформи, не усуваючи поміщицького землеволодіння, без чого неможливо було розв'язати земельне питання. Окрім цього, проведення реформи не підкріплювалось механізмом вирішення соціальних конфліктів на селі. Ефективність реформ значною мірою залежала від соціальної стабільності, добитися якої одними лише репресивними заходами було неможливо.

У другому розділі «Політичні партії і селянські громадські організації у 1905 р.» автор ґрунтовно аналізує розгортання селянського руху, діяльність селянських організацій в умовах відкритого протистояння з владою, діяльність ВСС, «Товариства землевласників і землеробів» тощо. Проводить тезу, що створення селянських організацій (легальних і нелегальних) було спричинене прагненням селянства вирішити аграрне питання, що штовхало його до активного гуртування й відображало трансформацію політичної свідомості та соціальної психології селян.

Науковець зауважує, що селянські організації діяли переважно як органи страйкової боротьби. Найбільшого розмаху їх діяльність набула у Подільській губернії. Навесні-влітку в Правобережжі діяло 28 селянських партійних і безпартійних організацій. Однак список селянських партійних та безпартійних організацій, які діяли у 1905-1907 рр., через низку причин повний через відсутність статистичного матеріалу.

На початку революції 1905 р. з-поміж політичних партій найбільш активно діяли в регіоні осередки Революційної української партії та Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Хоча форми й методи діяльності зазначених політичних організацій були подібними, кожна з них мала своє бачення вирішення національного питання. Активність місцевих рупівських організацій була незначною через брак людей і коштів. Українська Спілка, маючи фінансування і використовуючи організаційні структури РСДРП, займалася видавничою та агітаційно-пропагандистською діяльністю, що посилювало її вплив у сільській місцевості Правобережної України через організації уповноважених, страйкові комітети тощо. Також у правобережних селах були репрезентовані загальноросійські політичні партії – РСДРП і ПСР. На Волині активно працював Селянський союз соціалістів-революціонерів.

За підрахунками автора, в 1905 р. у Правобережній Україні діяло 87 партійних і безпартійних організацій селянства, з яких 35 або понад 40 відсотків були органами страйкової боротьби. Організації створювалися двома хвилями. Перша з них мала місце у березні-травні і була пов'язана з страйковим рухом селян і сільських робітників під час весняно-польових робіт. Тоді утворилося 28 селянських організацій, які складали майже третину їх загальної кількості. Під час другої хвилі, пов'язаної з найбільшим піднесенням революції, в селах з'явилось 46 або більше 52 відсотків організацій. Точну дату виникнення не встановлено для 13 організацій, частка яких не перевершувала 15 відсотків. У жовтні-грудні 1905 р. в Україні поширилася практика створення організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС). Зокрема, у Правобережжі почали діяти 36 або понад 41 відсоток таких організацій, утворених у 1905 р. і більше 78 відсотків від тих, котрі виникли в період найбільшого революційного піднесення.

Про організаційну роботу політичних партій на селі свідчило існування мережі їх партійних осередків. Тому в розділі дається розгорнута характеристика діяльності у селах і містечках Правобережної України легальних гуртків РУП, УСД Спілки, ПСР, соціал-демократичних гуртків і кадетських сільських груп. Дослідник переконує, що реальна чисельність осередків революційних партій і спілок в регіоні була значно більшою, однак їх діяльність мала конспіративний характер, що не дозволяє зробити необхідні підрахунки.

Аналізуючи статистичні дані по губерніях, автор звертає увагу на те, що найбільше організацій утворилося в Київщині – 41 (47,13%), в Поділлі – 37 (42,53%), у Волині – 9 (10,34%). Характерним є також кількісний показник для Селянських союзів: у Київщині діяло 25 організацій ВСС (69,4%), у Поділлі – 9 (25%), у Волині – лише 2 (5,6%), які відзначалися різним ступенем активності селян щодо відкриття губернських осередків ВСС.

У третьому розділі «Політичні партії та селянські організації в 1906-1907 роки» зроблено спробу максимально відтворити суспільно-політичні пошуки селянства в умовах спаду революції, схарактеризована в цьому відношенні діяльність «Союза русского народа», ВСС та інших непартійних організацій. За підрахунками автора, у період спаду революції діяло 127 селянських організацій, з яких 61 (48,03%) у 1906 р., 58 (45,67%) у 1907 р. Звертається увага на те, що у 1906-1907 рр. значно збільшилась мережа партійних селянських організацій, кількість яких зросла до 73 (57,48%). Водночас абсолютно й відносно скоротилось число викритих безпартійних селянських організацій (33 організації або 25,98%). Ці цифри занижені, що пояснюється передусім посиленням конспіративності у діяльності громадських селянських організацій. Так, наприклад, Селянські союзи, під впливом репресій з боку властей, перетворились у нелегальні законспіровані організації. Це призвело до зменшення кількості фактів повідомлень про діяльність сільських та містечкових союзів селян, водночас у протоколах Київського губернського з'їзду працівників ВСС зазначалося, що в губернії діяло 60 організацій Селянського союзу й 70-80 гуртків для читань, а на Подільському районному делегатському з'їзді вказувалось, що повітові бюро ВСС діяли в 10 із 12 повітів губернії. З посиленням санкцій законодавства проти організацій страйкарів зменшилась кількість повідомлень про діяльність організацій уповноважених, страйкових комітетів та комісій тощо. Селяни конспірували свої організації, про що вказує значна кількість організацій, статус яких важко встановити. Так у 1906-1907 рр. їх нараховувалось 21 (16,54%).

Серед партійних селянських організацій найчисельнішими були «Союзы русского народа». Їх діяльність відзначалась боротьбою з революційним рухом, хоча, загалом, була пасивною. Поряд з цим діяльність СРН у Правобережній Україні значно ускладнювала роботу осередків ліберальних і революційних партій, про що інформували представники жандармерії.

З-поміж ліберально-буржуазних партій Правобережної України найбільшою активністю відзначались конституційні демократи. Найміцнішою була Київська організація, яка нараховувала понад 3 тис. членів. Але якщо кадети досягли успіху в містах, то у селах їх досягнення були порівняно незначними. Активну позицію займала й Українська соціал-демократична спілка РСДРП. Характерно, що досліднику вдалося виявити документи про 54 сільських і містечкових осередки Спілки правобережних губерній України, які в 1906-1907 рр. очолювали боротьбу біднішого селянства і сільських робітників. Друге місце за силою впливу посідали есери: у період спаду революції зафіксовано діяльність 14 есерівських сільських груп (19,8%). Революція внесла тактичні зміни в діяльність цієї партії: більша увага приділялась організованій страйковій боротьбі селянства, використовувалися методи політичного і аграрного терору тощо.

Діяльність українських національних партій, найбільш чисельною серед яких була УСДРП, ускладнювалась низьким рівнем національної свідомості українців. Саме тому в Правобережжі діяла лише одна її організація.

Враховуючи документи, автор зазначає, що, незважаючи на скорочення селянського руху в 1906-1907 рр., селянські безпартійні організації (ВСС, селянські страйкові комітети, Ради селянських депутатів, організації уповноважених тощо), набули в регіоні значно більшого поширення, ніж у 1905 р. Чинником зростання активності селянських партійних осередків виступала результативна пропагандистсько-організаторська діяльність політичних партій на селі.

Характеризуючи географію утворення селянських партійних організацій у період спаду революції, науковець переконливо доводить, що переважна більшість осередків революційних і ліберальних партій діяла на Київщині – 65 (89,09%), у Подільській губернії – 6 (8,22%) та у Волинській – 2 (2,74%). Нечисельність партійних осередків на Волині була результатом потужного консервативно-монархічного тиску з боку держави.

За переконанням дослідника, кількісна характеристика партійних селянських організацій не лише відображала вплив політичних партій на селі, а й виражала суспільно-політичні орієнтації основної маси сільського населення, яке з діяльністю революційних партій пов'язувало надію на отримання землі.

Монографія О.М. Федькова містить змістовні додатки у вигляді таблиць, з яких можна почерпнути цікаву інформацію про політичне життя на селі, де впродовж 1905-1907 рр. діяли

селянські організації, простежити хронологію утворення селянських організацій. На допомогу читачам систематизована інформація в алфавітному та географічному покажчиках.

Отже, нова наукова розвідка професора О.М. Федькова є цілком завершеним, самостійним дослідженням і всім своїм змістом буде слугувати вивченню та осмисленню політичного життя основної частини населення на початку XX століття. Найбільший інтерес книга представляє для професійних істориків, політологів, викладачів, студентів історичних і політологічних спеціальностей, а також осіб, небайдужих до історичної долі нашого народу.

Р.А. Сітарчук

ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО АДВЕНТИСТІВ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО ЄВАНГЕЛЬСЬКОГО РУХУ У 1905–1913 РР.

Тема ставлення держави до євангельських церков (баптистів, адвентистів та інших) в умовах сучасного поліконфесійного українського суспільства є достатньо актуальною, адже саме політика влади щодо релігії є одним із показників рівня свободи совісті та світоглядної думки в суспільстві. Демократичність розвитку нашої країни, в тім числі й у питаннях віри, дає підстави стверджувати про можливість вільного волевиявлення громадян в обранні тієї чи іншої конфесії. Проте, таке становище зі свободою віросповідань на українських землях було не завжди. За часів Російської імперії діяльність переважної більшості релігійних рухів, крім пануючої Російської Православної церкви, зазнавала всіляких обмежень, а то й переслідувань боку влади. Не уникнули цього і євангелісти. Саме в зазначений у темі період відбулися головні, для них доленосні, зміни в еволюції релігійної політики влади. У зв'язку з цим метою нашої статті є висвітлення політики самодержавства щодо конфесій адвентистів, баптистів та євангельських християн у період з 1905 по 1913 роки. У тексті, для уникання повторів, говорячи про адвентистів, баптистів та євангельських християн ми користуємося й загальноприйнятими їх назвами — євангелісти або протестанти, а також сектанти або штундисти, найменуваннями якими характеризувалися їх віруючі в тодішніх документах. Хронологічні межі публікації зумовлені проголошенням російським імператором свободи віросповідань у 1905 р. та початком Першої світової війни у 1914 р., коли політика самодержавства щодо зазначених конфесій зазнала докорінних змін. Головними завданнями нашої роботи є опрацювання наявної літератури з теми, введення в обіг нових джерел, а також виявлення особливостей відносин офіційної влади до конфесій євангелістів у досліджуваний період.

Із наукових праць, в яких розглядалася тема нашого дослідження, виділимо колективну роботу під загальною редакцією С.І. Головащенка[1]. Щоправда, головну увагу її автори приділили аналізу законодавства самодержавства щодо євангелістів у період до 1905 р. і лише в загальних рисах охарактеризували його в наступні роки, Однак після ознайомлення зі змістом названої книги, стає зрозуміло, що її автори й не ставили перед собою такої мети. Це була перша спроба загального висвітлення євангельсько-баптистського руху на українських теренах на основі документів, що, на нашу думку, їм вдалося здійснити.

Головними ж джерелами для написання нашої статті стали матеріали архівів, зокрема, Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву в Автономній республіці Крим, обласних державних архівів та Архіву Євро-Азійського відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (м. Москви).

Необхідність прийняття нового віросповідного закону з особливою гостротою визріла на початку 1905 р., коли в Російській імперії розпочалися революційні заворушення. Під тиском громадськості правлячий Сенат видав височайший указ від 17 квітня 1905 р., яким надавав усім громадянам країни право вільного обрання і сповідування віри в межах, дозволених законом. Відповідно до нього євангелістам дозволялося переходити з православ'я в інші християнські віросповідання після досягнення повноліття. Названий указ, від самого початку його введення в дію, мав чимало «пасток» для протестантів. Скажімо, даруючи «право здійснення громадських молінь», влада тут же зауважувала, що «порушення з релігійних мотивів законів тягне за собою встановлену відповідальність». У наступному пункті, дозволяючи будівництво «сектантських молитовних будинків», наголошувалося, що воно «повинно відбуватися на підставах, котрі існують або ще будуть встановлені для храмів інославних сповідань». Далі уточнювалося, що однією з умов було дотримання технічних умов Будівельного статуту. Не важко здогадатися, що будівельне управління ставало ще одним важелем у руках влади щодо впливу на «сектантський» рух.

На основі указу Сенату Комітет Міністрів розробив більш розширене Положення від 17 квітня 1905 року. У ньому пункти щодо євангелістів дещо уточнювалися. Зауважимо, що адвентисти не

могли скористатися зазначеними вище, нехай і обмеженими, правами, оскільки не належали до числа законодавчо визнаних «сектантів».

Наступний височайший указ вийшов 17 жовтня 1906 р. У ньому «сектантам», що відокремилися від православ'я, надавалося право вільного сповідування віри і здійснення обрядів відповідно до їх віровчень, а також створення релігійних громад. Сектантською громадою «вважалося товариство послідовників одного віровчення, що мало на меті задоволення релігійних, моральних, просвітницьких і благодійних потреб його членів, які збиралися на спільну молитву в молитовному будинку або іншому, призначеному для цього приміщенні». Спорудження ж молитовних будинків дозволялося тільки за згоди губернатора або градоначальника. Не важко передбачити, що останні всіляко зволікали з дозволами або не надавали їх взагалі.

Громада вважалася відкритою після її офіційної реєстрації у кількості не менше 50 осіб. Тільки з того часу «вона могла користуватися всіма, наданими їй правами». Керувалася громада спільними зборами або радою чи наставником. Для адвентистів установлений кількісний ценз членів громади фактично унеможливлював саму її реєстрацію, оскільки переважна більшість організацій адвентистів була меншою, ніж 25 осіб. Утім, навіть після реєстрації довгоочікуваного життя громаді не міг ніхто гарантувати, адже один із пунктів указу практично дозволяв владі ліквідувати організацію «сектантів». У ньому говорилося, що «якщо в діяльності громади виявилися дії, що суперечили закону і постановам, які охороняють мораль, губернатор або градоначальник міг призупинити діяльність громади й винести питання про її закриття на розгляд губернського або обласного правління». Зрозуміло, що для влади, в разі потреби, знайти «суперечливі законодавству» чинники в роботі тієї чи іншої організації віруючих було суто технічною справою.

Однак для всіх протестантських громад найгіршим було те, що їх, відповідно до указу від 17 жовтня 1906 р., зареєструвати було складно. В урядовому документі чітко зазначалося, що всі перелічені в ньому права стосувалися «сектантів, які відділилися від православ'я». Адвентисти ж, баптисти та євангельські християни не були продуктом його еволюції, а вважалися віровченнями, завезеними з-за кордону або такими, що вийшли з інослав'я, наприклад, лютеранської церкви.

Після видання 17 квітня 1905 р. указу про віротерпимість у найгіршому становищі серед євангелістів опинилися адвентисти, оскільки, отримавши загальні свободи віросповідання, вони не були визнані офіційно діючою конфесією. її керівники вирішили викласти основи віровчення і свою позицію щодо держави у формі подячного адресу, в якому викладалися основи віровчення адвентистів сьомого дня.

Невдовзі після цього адвентисти були офіційно визнані царським урядом, про що було зазначено в циркулярі Департаменту духовних справ іноземних сповідань від 6 листопада 1906 р., який розісланого всім губернаторам. Цією директивою на адвентистів поширювалися всі законоположення, що стосувалися баптистів ще з 1879 р[2]. Баптисти ж мали право безперешкодно сповідувати своє віровчення, а також обирати для виконання обрядів і проголошення проповідей духовних наставників та здійснювати з дозволу губернаторів громадське богослужіння в пристосованих приміщеннях або спеціально відведених для цього будинках. Ведення ж метричних записів шлюбів, народжень і смертей покладалося на місцеву громадянську владу [3].

Визнання конфесії адвентистів царським урядом давало нові можливості для проповіді їх віровчення в Російській імперії. Втім сповна скористатися наданими правами вони не мали можливості, так як й інші євангелісти. І все ж, незважаючи на недосконаліть і певну обмеженість релігійного законодавства, рух євангелістів, отримавши певну свободу місіонерської діяльності, кріпнув і кількісно зростав, що не могло не турбувати владу. Зважаючи на зростаючу місіонерську діяльність адвентистів та інших євангелістів, а також під тиском Російської Православної церкви, самодержавство взяло курс на «вдосконалення» релігійного законодавства в бік обмеження дарованих раніше свобод. Чи не перший післяреволюційний рішучий виклик євангелістам пролунав у 1909 р. Процитуємо в цьому контексті думку, наприклад, митрополита Київського й Галицького, котрий аргументував її тим, що «задоволення клопотання могло б нанести суттєву шкоду пануючій у Росії Православній церкві й навіть російській державі, охорона яких є такою необхідною в час, коли продовжується внутрішній розлад у нашій вітчизні...»[4].

Відповідний настрій у суспільстві щодо «сектантства» формувався й на місцях. Воно дедалі частіше ставало предметом особливої уваги губернаторів та низових ланок влади. Так у 1909 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор означив труднощі, котрі заважали ефективній роботі поліції з євангелістами. На його думку, це були мала обізнаність поліцаїв із сектантським віросповіданням і недосконале знання законодавства, що «ускладнювало проведення

чіткої межі між дозволеними проявами сектантського віровчення й недозволеним його розповсюдженням»[5].

Очевидно стан розв'язання «сектантського питання» викликав стурбованість і в інших регіонах, оскільки міністр внутрішніх справ видав розпорядження «про необхідність встановити ясність з віросповідним рухом на місцях» і до 1 грудня 1909 р. провести облік «сектантства»[6].

За відсутності чітких умов реєстрації та навмисного перешкоджання їй з боку місцевої адміністрації адвентисти та інші євангелісти змушені були пристосовуватися до ситуації, в яку їх поставила влада. Зокрема, «сектанти», не будучи зареєстрованими, видавали себе то за православних, то за євангелістів, з огляду на те, як було їм вигідно. У зв'язку з цим чиновники Департаменту духовних справ нарікали на те, що неможливо вести будь-який облік сектантських організацій, оскільки «лише зареєстровані згідно з законом від 17 жовтня 1906 р. громади мають правильну організацію з окресленими територіальними межами, секти ж, як товариства віруючих, об'єднаних єдиними релігійними догмами й світоглядом, не мають ні законних представників, ні територіальних кордонів»[7].

Як бачимо, незареєстрованість громад євангелістів створювала певні труднощі як для їх діяльності, так і для місцевих органів, які їх контролювали. Проте тим урядовим підрозділам, які дбали про нерушимість ідеології та політики самодержавства, це було вигідно. До того ж відсутність реєстрації ставила тих же адвентистів у становище постійних прохачів у влади.

Черговий циркуляр Міністерства внутрішніх справ, який видано 3 березня 1910 р., наказував з «метою ізолювання православних від навернення в сектантство визнати бажаним не допускати розклейку й роздачу на вулицях друкованих оголошень про час і місце сектантських молитовних зібрань, а також заборонити влаштування сектантами публічних зібрань, обмеживши доступ на них тільки членам їх громад»[8].

Водночас, незважаючи на названі застереження щодо євангелістів, у 1910 р. центральна влада ще дозволила провести форуми їх організацій. Наприклад, в адвентистів відбулися Другий всеросійський і низка регіональних з'їздів у Москві, Варшаві, Києві та інших містах. При цьому необхідною умовою їх відкриття була присутність на них представників від влади. Скажімо на київському форумі, що відбувся у лютому 1910 року, був наявним чин місцевої поліції, «достатньо компетентний, щоб слідкувати за зборами і, в разі відступу від дозволеної програми, закрити їх». Із цим завданням міністр внутрішніх справ відрядив свого чиновника з особливо важливих доручень, статського радника М.І. Павлова [9]. Згодом з'ясувалося, що крім нього на з'їзді були ще й чиновник з особливих доручень при Св. Синоді, дійсний статський радник В.М. Скворцов і діловод канцелярії генерал-губернатора Забугін (встановити ініціали цієї особи нам не вдалося —Р.С.).

31 березня 1910 р. міністр внутрішніх справ видав циркуляр «про влаштування послідовниками сектантських віровчень релігійних ділових з'їздів», який повинен був регламентувати проведення євангелістами своїх форумів. У документі перераховувалися головні чинники, що вплинули на необхідність його прийняття. їх зміст можна звести до кількох тез: «зібрання «сектантів» були невпорядковані жодними правилами... і тому у своїх проявах мали чимало ненормальностей»; на з'їзди скликалися віруючі з усієї країни, а це сприяло їх спілкуванню; форуми відбувалися переважно у великих містах, таким чином рекламуючи віровчення та розширюючи коло їх прихильників[10]. Як бачимо, влада за наявності офіційної свободи сповідання намагалася обмежити всіх «сектантів» у проведені зібрань, оскільки добре розуміла яке значення вони мали для згуртованості віруючих та їх конфесійного зростання. З'їзди дійсно були потужним рекламним заходом у місіонерській діяльності та чи не єдиним можливим офіційним місцем зустрічі для вітчизняних одновірців та гостей з-за кордону. Тому в подальшому уряд узагалі заборонив адвентистам проведення будь-яких з'їздів. І дійсно, їх третій Всеросійський форум відбувся аж у 1917 році, після падіння монархії.

Не забула влада і про кількісно менші зібрання «сектантів» — молитовні. У другій половині 1910 р. увагу звернули і на них. Формальним приводом для коректування законодавства стали його «численні порушення» євангелістами та окремими представниками місцевої адміністрації. Тому П. Столипін визнав за необхідне видати окремий циркуляр, який вступив у дію 4 жовтня 1910 р. Наведемо кілька витягів з нього[11]. Зокрема наголошувалося, що в «побудованих, з належного дозволу, храмах чи молитовних будинках, богослужебні й молитовні зібрання відбуваються без спеціального кожного разу дозволу, безперешкодно», потрібно було тільки проінформувати поліцію про їх час. Проведення зібрань за межами спеціальних приміщень дозволялося в межах району діяльності громади, якщо вона налічувала не менше 25 членів, які були повнолітніми руськими підданими і сповідували відоме уряду й дозволене кримінальним законодавством віровчення. Про це громада повинна за два тижні до зібрання письмово заявити місцевій адміністративно-поліцейській

владі. Для більшості громад адвентистів ця вимога фактично перекреслювала сподівання на скликання чергових зборів, оскільки, як уже зазначалося, їх організації були переважно нечисленними й нерідко до їх складу включалися й неповнолітні діти. Проблемою ж для скликання великих громад була наявність у їх складі іноземних підданих. Тому для останніх вимагався кожного окремого випадку дозвіл міністра внутрішніх справ. Уявімо, скільки таких дозволів потрібно спитати адвентистам для звичайних молитовних зборів у кожній громаді, адже переважна більшість їх проповідників на той час ще належала до числа іноземних громадян, переважно німецьких і американських. Без живої ж проповіді справжніх професіоналів, знавців своєї справи громада була приречена на топтання на місці в питаннях віри, а то й — на духовний занепад.

У нових правилах також наголошувалося на тому, щоб під виглядом богослужебних і молитовних зборів не проводилися призивні зібрання чи бесіди, а також збори юнацьких гуртків та інші зібрання, метою яких була євангелізація й катехизація неповнолітніх чи інших дій, покликаних залучити їх до сектантського віровчення. При цьому не перераховувалися критерії, за якими належало визначати правильну спрямованість зібрань. Тільки зазначалося, що під молитовними зібраннями слід розуміти ті збори, на яких здійснюються молитви, співи, читання і тлумачення текстів Св. Писання наставниками громад або особами, допущеними до цього дійства. Водночас заборонялося проводити будь-які диспути з приводу прочитаного. Та й обов'язки нагляду знову покладалися не на якусь третю, незаангажовану сторону, а на представника адміністративно-поліцейської влади, котрий зобов'язаний бути присутнім на кожному зібранні. Саме він після двох зауважень міг закривати молитовні збори адвентистів та інших «сектантів», якщо щось із сказаного на них йому видавалося загрозливим для православ'я. За призиви до відпадіння від православ'я наглядач на зборах міг клопотати перед відповідними установами про притягнення членів громади до кримінальної відповідальності за ст.ст.73, 74 і 90 Уголовного Уложения[12]. Якщо зважити на загалом низьку обізнаність поліцейських чинів з віровченням адвентистів та громадське і політичне замовлення, то можна припустити, що їх молитовні засідання припинялися неодноразово.

Адвентистам виконати численні вимоги влади щодо проведення молитовних зібрань було дуже складно, а нерідко, з огляду на недостатню кількість членів та ідеологічну упередженість влади, неможливо. Вихід залишався один — проводити збори, не інформуючи владу, тобто нелегально, що знову ж таки після виявлення такого факту, призводило до покарання керівника громади і її закриття. Так напередодні Різдва 1911 року місцевим приставом було закрите зібрання адвентистів у Полтаві. Свої дії поліцай аргументував тим, що, на його думку, проповідник П. Свірідов негативно відізвався про царський суд і присягу13. Щоправда, після сплати штрафу в сумі 35 крб. «винуватого» відпустили і це при тому, що такий злочин повинен був каратися позбавленням волі. Отже, на нашу думку, підстав для впровадження кримінального слідства у пристава не було і він закрив молитовні збори, очевидно, виконуючи вказівку згори.

Того ж року за аналогічні звинувачення були припинені зібрання адвентистів у Харкові[14]. У 1911 р. закрито молитовний будинок адвентистів у Євпаторії, а пресвітер громади Г.Ф. Тец був висланий за межі українських земель[15]. Маємо відомості про закриття молитовних зборів і будинків адвентистів та решти протестантів в інших українських місцевостях. Причому нерідко відновити їх діяльність не допомагало навіть звернення членів громад до міністра внутрішніх справ. Це зайвий раз підтверджує чітку негативну спрямованість політики влади щодо «сектантства».

Після запровадження поправок у законодавстві щодо молитовних зібрань євангелістів, за останніми встановлювався ретельний нагляд з боку влади. Циркуляри з відповідним змістом виходили чи не щоквартально. Зокрема маємо інформацію про їх видання у січні, згодом у червні 1911 р. Необхідність нагляду за діяльністю сектантів директор Департаменту духовних справ обґрунтовував у конфіденційному листі до губернаторів так: «Немає сумнівів, що ознайомлення з руським сектантством у всіх його галузях та проявах представляє найважливіше значення для представників місцевої громадянської влади, особливо тих місцевостей імперії, у яких сектантство існує, кріпне й множиться. Руська державна влада, котра черпає сили в моральному єднанні з Православною церквою, віковою охоронницею землі Руської, не може не виступати в ролі діяльної захисниці й охоронниці православ'я в тих випадках, коли законні права й інтереси Православної церкви порушуються активними виступами сектантства»[16].

У ході перевірки євангелістів з'ясовувалося, що місцева адміністрація слабо обізнана не тільки з їх діяльністю, але й з основами їх віровчення. Прикладом цього, наприклад, може слугувати обстеження місцевим жандармом громади євангельських християн Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, під час якого він не знайшов «жодних протиправних дій з боку громади». Проте оскільки офіційна владна оцінка «сектантства» була негативною, то, на думку стражу порядку,

місцеві євангелісти могли приховати свою істинну ворожу сутність. І тому далі у своєму звіті про євангелістів він зазначив, що «можна лише здогадуватися, що їх віровчення не бездоганне з політичної і моральної точки зору, оскільки вони міцно зберігають свою релігійну таємницю, дізнатись про яку членам комісії досить складно»[17]. Значно «простіше» було з характеристикою місцевих адвентистів, яким влада очевидно ще раніше дала «чітку оцінку», нарікаючи «сектою шкідливою як у політичному, так і в громадсько-моральному відношенні»[18]. У чому ж полягала «шкідливість» адвентистів не вказувалося.

Недостатня обізнаність з протестантським рухом на місцях, як нам видається, пояснюється недосконалим знанням основ віровчень євангелістів, навіть серед православних священиків. Для виправлення такого становища бракувало достатньої кількості фахівців та відповідної системи навчання. Не сприяла цьому й політика центральної влади, яка не примушувала опановувати ази «сектознавства» на місцях, а лише вимагала чіткого виконання її директив щодо євангелістів. Крім того не існувало чіткого розмежування повноважень між різноманітними урядовими структурами, які так чи інакше «опікувалися» протестантами. Так жандармерія вважала, що нагляд і розслідування у справах «сектантства» не входять у коло її обов'язків і що цим повинна займатися поліція. В результаті, ні перші ні другі реєстрацією осіб, які належали до євангелістів, не займалися і облік «сектантства» найчастіше покладався на губернські статистичні комітети.

У середині 1913 р. політика влади щодо євангелістів зазнала чергових змін. 31 липня Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ надіслав губернаторам циркуляр «про вивчення питання наскільки у віровченнях сектантів містяться революційні лозунги, а в їх діях — загроза державному і громадському порядку»[19]. Неуважко передбачити, які відповіді надійшли з регіонів. За нашими данимицонайменше три керівники українських губерній підтвердили наявність у своєму краї негативних настроїв з-поміж «сектантства».

Отже, з появою циркуляру від 31 липня 1913 р., євангелістів взялися звинувачувати в політичній неблагонадійності. Відтепер назва «сектанти» асоціювалася переважно з трьома, на думку влади, найбільш небезпечними конфесіями — баптистами, адвентистами та євангельськими християнами. їм намагалися причепити ярлик антимілітаристів та революціонерів — головних підбурювачів неспокою в державі, що надавало звинуваченням щодо євангелістів певної універсальності. Відтепер уже не потрібно було шукати порушення в діяльності громад євангелістів, адже вони переводилися в ранг політичних злочинців, а щодо останніх завжди знаходився привід для застосування відповідних санкцій. І якщо до початку Першої світової війни щодо «сектантів» штам політично неблагонадійних влада вживала ще обережно, то після її початку — все частіше відкрито.

На початку 1914 року Департамент духовних справ готував нове «Положення про сектантів»[20]. І ймовірно воно було б прийняте, якби свої корективи не внесла Перша світова війна.

Насамкінець зробимо висновки щодо викладеного вище. У 1905 році самодержавство надало всім громадянам право вільного обрання і сповідування віри в межах, дозволених законом. Даровані свободи створювали умови для легалізації вже існуючих протестантських громад, а також для виникнення нових. Утім на практиці все було не так просто. Проголошений указ від початку містив чимало положень, які можна було трактувати неоднозначна і кожна зі сторін (євангелісти або влада) намагалися це робити на свою користь. Зрозуміло, що була правою переважно остання, оскільки на її боці були державний апарат і законодавча ініціатива. Саме останній чинник після згортання революції та з початком реакції дозволив дещо скоригувати указ про віротерпимість виданням наступного від 17 жовтня 1906 р., який начебто вже чіткіше виписував законоположення щодо «сектантів», однак ця чіткість, як правило, була на користь зацікавленого в їх ослабленні уряду. Фактично кожен з пунктів нового указу містив низку застережень, які врешті-решт ускладнювали або й унеможливлювали взагалі їх дотримання.

Адвентисти змогли юридично скористатися «дарованими правами» лише після 6 листопада 1906 р., коли були офіційно визнані самодержавством. Однак навмисна чи ні, але недосконаліть релігійного законодавства більшою мірою негативно позначилася на адвентистах, ніж на інших євангелістах. Показовою у цьому відношенні була, наприклад, підстава для організації громади — не менше 50 віруючих. Оскільки більшість товариств адвентистів кількісно була значно меншою, то офіційно створити громаду вони не могли. На практиці це призводило до об'єднання на папері кількох груп, що розташовувалися на значній відстані одна від другої. Це негативно позначалося на їх ефективній діяльності.

Численні перепони стосувалися й реєстрації громад, без якої адвентисти не мали права на обрання керівників громад, будівництво чи відкриття молитовень, заснування шкіл, на користування коштами тощо. Проте, якщо й вдавалося офіційно оформити громаду, її діяльність у будь-який час

могла припинитися згідно з рішенням місцевої адміністрації, у разі виявлення у вчинках адвентистів «суперечливих закону і постановам дій».

У 1910 р. була проведена чергова корекція законодавства. Вона стосувалася регламентування зібрань адвентистів та інших євангелістів, починаючи з всеросійських з'їздів і закінчуючи молитовними зборами членів громад. При цьому, вже традиційно, основні законоположення циркулярів 1910 року були викладені так, що робили нереальним проведення регіональних зібрань, а молитовні збори віруючих обростали низкою умовностей.

Адвентисти, за неможливості дотримання всіх визначених владою застережень, змушені були їх свідомо порушувати. Основна маса громад продовжувала діяти фактично напівлегально, зокрема проводити без відому місцевої адміністрації молитовні зібрання та проповідницьку діяльність. Проте такі дії рано чи пізно ставали відомими правоохоронним органам, а отже, врешті-решт призводили до відповідних санкцій з їх боку.

У 1913 році влада віднесла адвентистів, поряд із баптистами та євангельськими християнами, до найбільш неблагонадійних категорій населення, поставивши їх в один ряд з соціалістами й революційними, що давало право вже не обґрунтовувати застосовані щодо них діяння, адже останні були спрямовані проти «сектантів» — політичних злочинців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы / Сост. СИ. Головащенко. – Одесса, 1998. – 277 с; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.458. – Арк.1 – 2; 3. Євро-Азійське відділення Генеральної Конференції Церкви Адвентистів Сьомого Дня (м. Москва) (далі – АД АСД). – Спр.1. – Арк.60, 117; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.442. – Оп.859. – Спр.62. Арк.5 – зв-У, 5. Там само. – Оп.642. – Спр.497. – Арк.18; 6. Евангельское движение в Российской империи (1850 – 1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / Сост. и ред. О.В. Безносова. – Днепропетровск, 2006 – 320 с. – С. 191 – 192; 7.История евангельско-баптистского движения в Украине... – С.210; 8. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.546. – Арк.68; 9. Там само. – Оп.860. –Спр.12. – Арк.2, 5; 10. История евангельско-баптистского движения в Украине... С.221; ПАД АСД. – Спр.1. – Арк.207; 12. Там само. – Арк.211; 13. ЦДІАУ країни. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.1296. – Арк.31; 14. Державний архів Харківської області. – Ф.4. – Оп. 163. – Спр.36. – Арк.11; I5. Державний архів в Автономній республіці Крим. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.13177. – Арк.81; 16. ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.338. – Арк.1 – 4; 17. Там само. – Ф.329. –Оп.1. – Спр.1296. – Арк.40; 18. Там само. – Арк.39; 19. Там само.– Ф.1262. –Оп.1. – Спр.227. – Арк.2; також: там само. – Ф.325. – Оп.1. – Спр.111. –Арк.2; 20. Там само. – Ф.127. – Оп.1074. – Спр.922. – Арк.9.

В.П. Рекрут

БОРОТЬБА Д.В. МАРКОВИЧА ПРОТИ ВТРУЧАННЯ ПОЛІТИЧНОГО «СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ» У РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ У 1905–1913 РР.

Поширення кооперативної ідеї на теренах Волині відбулося наприкінці XIX – початку XX ст. і мало певні особливості, відмінні від інших територій етнічної України. Статус губернії як «окраїни» величезної Російської імперії, і разом з тим запровадження «особливої» політики царського уряду щодо таких адміністративних одиниць, не сприяли росту самоорганізації населення у питаннях поліпшення власного економічного становища. Будь-які спроби кооперування сприймалися владою як загроза монархічному режиму. Крім того, втручання політичного «Союзу руського народу» у розвиток кооперативного руху на Волині у 1905–1913р р. створило безпрецедентне для українських губерній протистояння безпосередньо в середовищі регіонального кооперативного руху.

Постать Д. Марковича широко висвітлена в сучасній українській історіографії. Його діяльність на літературній ниві глибоко розкрили дослідники, зокрема О. Засенко у передмові до перевиданих вперше за більше ніж шістдесят років творів письменника, які увійшли в збірку «По степах та хуторах» (Київ: «Дніпро», 1991).[2] У кінці 1992 р. визначною подією стала публікація «Я ніколи не забував про свій народ» вінницьких краєзнавців Л. Шпильової і М. Становича.[3] У поданому авторами нарисі глибоко і всебічно розглянуті віхи життя і творчої праці письменника і чи не вперше висвітлені маловідомі сторінки його участі в громадських справах в Україні і, зокрема на Поділлі.

Декілька цікавих публікацій про Д. Марковича з'явилося в останні роки в журналах «Слово і час»[4] і «Дивослово»,[5] зокрема статтях І. Немченко, Ф. Білецького, В. Сороки та інших.

Творчу спадщину Д. Марковича глибоко дослідила С.А. Панченко у дисертації «Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX–початку XX століття» (Запоріжжя, 2000р.)[6]. Дисертант з глибоким знанням генези літературної творчості

письменника та засобами наукового аналізу спадщини письменника довела неабияке значення його новаторських методів формування новітніх течій у розвитку української літератури.

Комплексний підхід у дослідженні кооперативної, громадсько-політичної діяльності Д. Марковича здійснив автор цієї публікації в книзі «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX–початок XX ст.)».[7] Але у всіх вищезгаданих працях мало висвітлена діяльність Дмитра Васильовича у боротьбі проти насадження ідеології великодержавного шовінізму на Україні, зокрема активна діяльність провідників православної церкви з Почаївської Лаври у підпорядкуванні кооперативних організацій Волині під керівництво сумнозвісного «Союзу руського народу».

У статті розглядаються деякі особливості деструктивної ролі політичного «Союзу руського народу» у розбудові кооперації Волині, висвітлюється спроба релігійних діячів тогочасної православної церкви підпорядкувати кооперативний рух під політичні цілі монархічного режиму Російської імперії, а також висвітлюються спроби Д. Марковича протистояти втручанню політичних і релігійних діячів у розбудову кооперативних товариств і їх спілок на території краю.

Варто зазначити, що на початку XX ст. зародження політичних партій лівого спрямування і водночас загострення політичної боротьби, активізація національно-визвольних рухів, передусім українського, польського, єврейського та інших народів, невдачі зовнішньої політики Російської імперії та глибока економічна криза створили революційну ситуацію в країні. Намагаючись всіляко запобігти критичному розвитку подій та з метою укріплення єдності «Великой Руси» і заодно влади царської династії, уряд сприяв виникненню низки політичних партій і організацій, які ставали носіями ідеї великодержавного шовінізму Російської імперії. Політичний чорносотенський рух, який, на думку відомого російського історика В. Кожінова, непорушно сповідав «християнсько-православні, монархічно-самодержавні і народно-національні переконання», виявився ідеологічною базою для такої партії, якою став створений у 1905 р. «Союз руського народу» (далі: «СРН»).[8] Утворений «Союз» мав відвертий антисемітський характер та займав войовничу позицію проти інших народів, що намагалися мати свою державність, національну культуру, мову й релігію.

Відомо, що чорносотенський рух зародився, визрів та набув організованого характеру завдячуючи кращим представникам російської (і не тільки – В.Р.) інтелігенції та релігійних діячів. Власне кажучи, ідеологію чорносотенства ще до початку XX ст. забезпечило старше покоління відомих діячів чорносотенських організацій як, наприклад, Д.І. Іловайський (1832–1920), К.Ф. Головін (1843 – 1913), С.Ф. Шарапов (1850-1911), В.А.. Грінгмут (1851 – 1907), Л.А. Тихомиров (1852 – 1923), А.І. Соболевський (1856 – 1929), І.І. Восторгов (1864 – 1918).[9]

На Волині посіяна на здавна підготовлений грунт чорносотенська ідеологія швидко знайшла своїх прихильників і провідників у лоні Почаївської Лаври серед тенет словоблуддя духовних пасторів цієї обителі. До них приєдналися і склали кістяк найповажніших діячів «Союзу» сумнівні особи з числа далеко не російського походження, але котрі намагалися довести своє рабську покору перед «великим народом». Серед оприлюднених «Радою» діячів читаємо: «Грінгмут, Булацель, Доррер, Берг, Енгельгард, Храпель, Піхно, Юзефович, Крушеван... все перевертні з німців, молдованів і наших-таки українців, що відцурались свого рідного і пошились у «русские люди».[10]

Програмними документами «СРН» були визначені пріоритетні напрямки діяльності цієї політичної організації, які зводилися до укріплення царського трону, встановлення верховенства російської православної церкви та заволодіння товарно-грошовим обігом населення, зокрема сільським.

До негативних чинників, які істотно вплинули на поширення кооперативної ідеї на теренах Волині, необхідно додати кооперативний авантюризм помісної православної церкви на чолі з настоятелями Почаївської лаври. Підтримуючи з 1906 р. ідеї кооперації, провідники Почаєва розгорнули серед селянства значну пропагандистську роботу щодо створення споживчих, ощадно-позичкових та кредитних товариств. Виконуючи настанови керівників «Союзу» та вимоги статуту (п. 9) «просвіти народу для розвитку у населення свідомого політичного життя в дусі самодержавства і для розповсюдження серед населення християнських початків... шляхом влаштування читань, зборів, бесід, розповсюдженням книг і брошур відповідного напрямку та шляхом видання своїх газет, журналів і тощо», провідники Почаївської Лаври розгорнули широкомасштабні заходи.[11] На сторінках щоденної газети «Почаевские Известия», а після її зоборони, у «Почаевскому Листку», «Прибавлении к Почаевскому Листку» та інших видань на кшталт «Календарь и Евангелие» і «Часослов» значними тиражами пропагувалися ідеї «Союзу руського народу», які відверто закликали до створення ворожих відносин між євреями, поляками, німцями, чехами та іншими «недержавними» народами імперії.[12]

Діяльність «СРН» підтримували цар Микола ІІ і російська православна церква. Саме тому ця чорносотенська організація користувалась всебічними привілеями на місцях, особливо на Волині. Не дивно, що після спроб значної частини свідомих службовців Волинської губернії протистояти поширенню прокламацій «союзників», губернатор Волині барон Штакельберг (його особу також нерідко згадували «патріоти» – В.р.) змушений був направити розпорядження мировим посередникам, у якому в категоричній формі вимагалося «дати негайно розпорядження волосним правлінням про те, щоб направлена селянам кореспонденція і газети видавались останнім безперешкодно».[13] Свою «любов» і «раболепие» до царя «підтвердив і волинський народ» у зібраних і вручених цареві книгах з особистими підписами волинян. Збір підписів організували почаївські «союзники», першим особам якого вдалося «відвідати Царя і піднести йому за підписами всього вірного Волинського народу у 13 книгах вірнопіддану адресу про утвердження Самодержавія».[14]

За повідомленням провідника «Союзу» О. Дубровіна, на початку 1908 р. з 10 млн. усіх членів «СРН» імперії «одна Волинь, об'єднавшись за закликом Почаївської лаври, має 1 700 000 об'єднаних чорносотенців» (дані перебільшені О. Дубровіним більше, ніж у 5 разів – В.р.).[15] Причини прихильного ставлення населення Волині до чорносотенських ідей потребують спеціального дослідження, але очевидним і безперечним є факт неабиякої ролі (як на нас, ролі вирішальної – В.р.) релігійних функціонерів від православної церкви та Почаївської лаври зокрема. З цього приводу у «Раді» читаємо: «Серце стискається з болю і обурення, коли читати ту проповідь ненависті до ближнього рясно уквітчану брехнею і безсоромною лайкою, а ще сумніше стає, коли згадати, що все це видає Почаївська лавра, сіють ту брехню і ненависть монахи, які ніби відреклися світа і присвятили себе на службу Божу: за редакторів того «Почаївського Листка» підписані архімандрит Віталій та ієромонах Іліодор, а благословив їх на таке нехристиянське діло намісник лаври, архімандрит Амвросій».[16]

На відміну від політичної боротьби у 1905–1907 роках, ситуація в економічній сфері країни схилялася на користь розвитку кооперативних установ. Засновники «Союзу» добре розуміли, що перемога на політичних теренах формується через вдале вирішення економічного добробуту населення. Тому у програму своєї діяльності вони заклали надзвичайно привабливий для простих людей розділ про економічну діяльність, який повністю дублював функції кооперативних установ і відверто зазіхав на вже існуючі та майбутні товариства, засновані на принципах самоорганізації без національних, релігійних та соціальних обмежень.

Без сумніву, почаївські «патріоти» зрозуміли, що опанування значними фінансовими можливостями кооперативних установ – найкращий засіб підтримати сам рух і його учасників у потрібному руслі політичних торів.

Для досягнення таких цілей вище духовенство Волині задіяло один із найефективніших видів зброї – друковане і пастирське слово. Для цього були залучені можливості друкарні при Почаївській лаврі – однієї з найкращих і потужних друкарень того часу. Митрополит Іларіон (І. Огієнко) стверджував, що до Першої світової війни цей видавничий орган мав найкраще устаткування, але «побіч релігійних видань там щораз більше друкували публікації російського імперіалістичного шовінізму».[17] Поширене релігійне видання Лаври у вигляді щотижневика «Почаївський Листок» друкувалося з 1887 року.[18] З приходом на посаду головного редактора «Листка» архімандрита Віталія у кінці 1903 р. значно збільшився тираж, змінилася тематика і характер діяльності часопису. Саме з появою нового редактора преподобного архімандрита Віталія Максименка – зрусифікованого українця (родом з села Липки на Волині – В.Р.), людини «з роздвоєною душею», на сторінках почаївських видань розпочалося насадження чорносотенської ідеології «СРН» і відверте розпалювання войовничого антисемітизму та людиноненависництва.[19] Відомий український історик, громадський і державний діяч Д.І. Дорошенко у 1912 р. мав зустріч з цим і описував цю подію так: «На початку XX ст. Почаївський монастир під кермою спритних ченців, особливо настоятеля (ігумена) Віталія, зробився цитаделею т. зв. чорносотенського руху, який, ставлячи своїм гаслом боротьбу з польським та жидівським елементами і укріплення самодержавія, був, по суті, проявом російського націоналізму і з особливим завзяттям виступав проти «мазепинства», себто українства на сторінках видаваного монастирем «Почаївського листка».[20]

Особливого розмаху набули агітаційні та організаційні заходи з появою на теренах Волині вікарного єпископа Никона. Він з'явився тут у 1908 році після того, як його «викурив» з Поділля владика Серафим.[21] Обійнявши посаду єпископа Кременецького, преподобний Никон розпочав масові акції з організації «союзних лавок» у підпорядкованих йому парафіях. Використовуючи унікальну можливість верховенства «союзників» у суспільних відносинах в єпархії та беззаперечну

підтримку владики Антонія, преосвященний Никон з величезним завзяттям розпочав працю з організаційних питань та підпорядкування кооперативного руху під омофор особистого керівництва.

Проти антикооперативних заходів «союзників» неодноразово виступав Д. Маркович – український письменник, правозахисник, фундатор кооперації на Волині. Перебуваючи на Волині з початку ХХ ст., письменник активно долучився до становлення кредитної кооперації краю, створив перше сільське кредитне товариство в с.Михалківцях (1904р.) і плідно працював у поширенні кооперативної ідеї серед темного і неосвіченого селянства. Його статті у газеті «Рада» та окремо опубліковані нариси приносили неабияку користь початківцям кооперативного руху й застерігали населення від участі у політичній грі, яку затіяли релігійні ченці з Почаєва. Про відверті наміри ошукати селян і використати їхні кошти не на кооперативні цілі Д. Маркович вміло висвітлював у циклі своїх статей під рубрикою «Листи з Волині» (надруковані у 1906, 1908, 1910, 1912, 1913 рр.– В.Р.), в яких автор дохідливою мовою переконував читачів у некооперативних намірах діячів від церкви.[22] Низка його публікацій: «Діяльність почаївських союзників» (1910р.), «Ще про почаївський союз» (1910р.), «Пам'ятник Т. Шевченкові й наші «приятелі» (1912р.), «Кооперативний з'їзд та союзники» (1913р.) та інші торкалися розпалювання міжнаціональних стосунків серед населення Волині й викривали наміри представників шовіністичного союзу втягнути кооперацію у загострення ворожого ставлення до євреїв, поляків, чехів та інших «недержавних» народів.[23] Зокрема, у статті «Про споживчі товариства на Волині» він критикував стиль і методи організації та діяльності так званих «руських» крамниць, які намагалися запровадити почаївські «патріоти».

«Для союзників важно досолити жидові, – писав він, – а не взагалі повстати проти дуків-крамарів, що засіли по селах і визискують темного гречкосія».[24]

Разом з тим, завдячуючи зусиллям єпископа Никона і його прихильників, «союзникам» в 1908 – 1910 рр.вдалося дещо зробити. При Лаврі вони заснували союзну крамницю, яка за півроку діяльності у 1909 році спромоглася при торгівлі борошном, крупами і сіллю отримати 3000 крб. збитків. Такі значні на ті часи кошти були покриті за рахунок зібраних народних «піврублів і рублів». Союзники започаткували чайну і читальню та завели три артілі з виробництва медальйонів, рамок і торгівлі іконами. Згодом відкрили свою майстерню для виробництва рамок, знаків, хрестів, образів, петель, ґудзиків та інших речей з деревини і металів.[25] Зрозуміло, що усі ці заклади про потреби споживачів піклуватися не збиралися, а обслуговували, в основному, меркантильні інтереси засновників і провідників «Союзу».

Наступним кроком єпископа Никона стала спроба створити Почаївський союз споживчих товариств, ідея організації якого виникла і обговорювалася на губернському з'їзді «союзних» старост у Почаєві 5 – 7 жовтня 1909 року. Квінтесенцією зібрання стали «пророчі» слова преосвященного Никона, що «Союз» «повинен вносити християнські початки правди і милосердя, замість пануючих тепер початків талмуда – обману і жорстокості».[26]

Досить цікаву інформацію щодо діяльності одної з кращих союзницьких крамниць, тобто «Эмельчинской лавки русского народного потребительного общества», подав на з'їзді отець Аристарх Словінський.[27] У доповіді о. Аристарх повідомив, що пайовий (обіговий) капітал товариства складався з внесків приватних осіб – 1659 крб., почаївський «Союз» вніс 500 крб. і 1000 крб. «вклав» поміщик Уваров, який, до того ж, збудував добротне приміщення для крамниці і передав в оренду товариству.[28] Із великим задоволенням і почуттям виконаного обов'язку доповідач сповістив, що справами крамниці безкоштовно опікується місцевий священик о. Федір Остановський, який «вкладає свою працю і енергію в цю справу без будь-якої винагороди на посаді скарбника і завідуючого крамницею».[29] Пересічному читачеві стане зрозумілим, що коли працювати за формулою «сам торгую, сам підраховую і сам здаю касу», не важко освіченій людині зробити так, щоб начебто обороти були пристойні, доходи також, а от чистий прибуток – не дуже. Крім того, аналізуючи розподіл чистого прибутку за принципом нарахувань на пайовий внесок членів товариства, розуміємо, що найбільшу суму дивідендів отримав пан Уваров (31,7 %), «Союзу» мусять відрахувати майже 16 %, а іншу суму, трохи більше половини чистого прибутку, розподілити між сотнею або більше простих членів товариства.[30]

Отже, найбільшого зиску від кооперативної крамниці отримали пан Уваров (ще необхідно додати до його «баришу» платню за оренду приміщення і можливість набору в борг майже шостої частини усіх товарів – В.Р.). Трохи менше чистогану отримував почаївський «СРН» і, на наше переконання, не зовсім безкоштовно трудився «радетель» товариства отець Федір Остановський. Всі інші пайовики задовольнилися мізерними дивідендами і вкрай обмеженим асортиментом товарів.

Отже, грубі відхилення (торгівля в борг, нерівність пайових внесків, нехтування бухгалтерським обліком та ін.) від принципів «рочдельської кооперативної доктрини» порушили

основні засади споживчого товариства – діяти для покращення економічних, соціальних і духовних потреб кожного члена товариства шляхом створення рівноправної системи заощаджень. Фактично кооперативна крамниця й переважна більшість членів товариства працювали заради отримання «баришів» пана Уварова, функціонерів Почаївського «Союзу» і декількох інших спритних діячів товариства. Тому, на наше переконання, потрібно погодитися із справедливою оцінкою діяльності «союзних крамниць», яку висловив Д. Маркович: «Словом, «союзні лавки» – це пародія на кооперацію й пародія дуже шкодлива».[31]

Для порівняння й підтвердження негативної оцінки «союзницьких» споживчих товариств наведемо коротку характеристику діяльності Житомирського споживчого товариства, яке працювало поза політикою та впливом церковних діячів з Почаєва. Засноване у 1881 р. (змушене було швидко закритись), товариство відновило свою діяльність у 1903 році й набуло сталого динамічного розвитку.[32] Саме завдячуючи дотриманню основних кооперативних принципів, мало гарні кількісні і якісні показники своєї праці. Успіхи кооператорів забезпечили ріст членства, нарощування обсягів торговельних операцій та фінансової стабільності за рахунок потужного пайового капіталу і дійового контролю за господарською діяльністю товариства. Так за 1905 – 1908 роки кількість членів виросла у 2,4 рази і досягла числа 546, при цьому в склад товариства входили 15 колективних членів, переважно з числа казенних установ. Пайовий капітал у зазначений період виріс з 3212 крб. до 9638 крб., тобто збільшився у 3 рази, і на черговому засіданні уповноважених правління постало питання про обмеження величини крупних пайових внесків у зв'язку з достатністю обігових коштів та отримання відчутних переваг володарями крупних паїв у розподілі доходів і премій на забраний товар.[33] Досить успішними темпами зростав річний товарообіг товариства, від 18000 крб. у 1905 році до 102787 крб. на початок 1908р., тобто товариство щорічно подвоювало обсяги торговельних операцій, а в 1907 р. отримало 4007 крб. чистого доходу.[34]

Отже, порівнюючи діяльність двох вищенаведених товариств, очевидним є факт використання почаївської «потребительной лавки» як «комерческого предприятия», яке у такий спосіб, прикриваючись кооперативною вивіскою, експлуатувало саму ідею та її учасників. З іншого боку, ми маємо приклад, коли всі члени Житомирського товариства успішно вирішували свої економічні, соціальні та духовні потреби.

Повертаючись до справ почаївських кооператорів, необхідно додати, що 8 червня 1910 р. в Почаєві відбувся з'їзд уповноважених російських споживчих товариств. Зібрання виробило статут Почаєво-Волинського союзу споживчих товариств, узявши за основу статут Московського союзу споживчих товариств (створений 1898 р.).[35] На форумі уповноважені обрали організаційне Бюро під назвою «Бюро Почаево-Волынского Союза русских потребительных обществ», яке очолив єпископ Никон, заступником став архімандрит Віталій.[36] Бюро взялося влаштовувати загальні справи товариств з постачання товарів гуртовими партіями (солі, гасу і тощо), виступати від імені товариств замовником товарних партій, надавати практичну допомогу в організації товариств і тощо. Фактично Почаївське бюро в економічному плані мало характер посередницької контори, а в організаційних питаннях виступило бюрократичною надбудовою над незначною кількістю (16) кооперативних крамниць, які ввійшли до об'єднання і користувалися послугами новоствореного Бюро. Сподівання засновників і провідників «Союзу» на масовий вступ існуючих і створення нових товариств отримали повне фіаско. З діючих на той час близько 100 товариств разом з новоствореними набули членства і погодилися співпрацювати з Бюро лише 16 товариств. Заклики почаївських «союзників», за висловом Никона, стали «голосом волаючого в пустелі» і з цього приводу його «дуже сумно, сумно», але він точно визначив, що така «повільність та індиферентність» є ніщо інше, як підступи «страшних ворогів, жидів».[37]

Ще декілька років єпископ Никон разом з командою очолював «нещадну боротьбу», але відчутних результатів псевдокооператорам досягти не вдалося. Станом на кінець 1913 р. Почаївське бюро об'єднувало лише 24 із 204 волинських споживчих товариств, тобто менше восьмої частини кооперативних формувань Волині.[38] При цьому більшість «союзних» крамниць знаходилися у катастрофічній фінансовій скруті і виживала завдяки відчутній фінансовій підтримці почаївського «СНР».

Отже, безпрецедентне втручання почаївського духовенства у кооперативні справи фактично призвело до їх антикооперативної діяльності та зазнало поразки. Вплутуючи політику у кооперативні справи, всупереч дотриманню чисто економічної ідеології для покращення життя членів кооперативних установ, почаївські «кооператори» знехтували основними постулатами кооперації – не займатися ні політикою, ні релігією і обходитися власними силами для досягнення своєї мети. Окрім цього, почаївські ченці спробували змінити ці традиції й намагалися запровадити політичне

керівництво та контроль, надати товариствам статусу шовіністичних організацій. Тут доречним було б навести вислів відомого подільського кооператора І. Зборовського, який дотепно відзначив, що «політика і кооперація мають між собою стільки спільного, скільки його мала покійна кобила нашого дяка з музикою Бетховена», і котрий вважав, що «засновуючи політичні кубла під прапором кооперації, можна дочекатись тільки почасти справдження своїх надій: кооперація лопне, ідею буде скомпроментовано».[39]

Власне, так і сталося. Намагання «Союзу руського народу» створити кооперативний союз споживчих товариств на чорносотенській ідеології людиноненависництва призвела до занепаду започаткованих ними організацій. Навіть спроби спритних демагогів о. Віталія з своєю компанією «...не цуратися вживати українську мову, коли це було їм потрібно... і опорядкування козацьких могилок під Берестечком і організація масового до них паломництва» також, за оцінкою Д. Дорошенка, «було виявом почаївської демагогії».[40] До того ж, шовіністська ідеологія національної і релігійної зверхності «державного» – «русскаго народа» - посіяла страшне, по суті, і трагічне за змістом міжнаціональне протистояння. На жаль, історія має достатньо прикладів трагедій цілих народів і донині незагоєних ран, утворених загостренням делікатних міжнаціональних і міжконфесійних відносин. Як правило, їх розпалювання не називає переможців, лише залишає людське горе й закарбовує в серцях недовіру до інших народів і віросповідань.

Для Д. Марковича боротьба на захист кооперації від впливу заполітизованих релігійних діячів закінчилися трагічно. Його відверті викривальні виступи на сторінках «Ради» та інших видань проти великодержавного шовінізму, активна пропаганда справжньої кооперативної ідеї серед сільського населення Волині, участь у діяльності Товариства українських поступовців та постійна присутність у його маєтку гостей з числа відомих в імперії прихильників українства (Д. Дорошенко, М. Левицький, подружжя Русових, А. Ніковський та ін.) не могли пройти поза прискіпливим наглядом жандармерії.[41] Проти нього царські урядники порушили кримінальну справу, релігійні фанатики спалили клуню разом з врожаєм, його ім'я продовжували цькувати у місцевих релігійних та інших періодичних виданнях. Зваживши всі «за» і «проти», він залишив маєток синові Леву Марковичу та на початку 1913 р. покинув рідні Михалківці і перебрався до м. Вінниці.[42]

Однак, на нашу думку, для Д. Марковича це була не поразка, а лише сумний досвід і урок для переосмислення своїх політичних уподобань та визначення нових шляхів у боротьбі за рідну його серцю Україну, котрій він служив до кінця свого життя.

У наступних дослідженнях варто було б вивчити питання щодо діяльності «Союзу руського народу» на території Поділля, розглянути участь церковних діячів у розвитку кооперативного руху та визначити їхній вплив на поширення кооперативної ідеї серед населення краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Засенко О. «Треба жити по-новому, люблячи людей…»// Маркович Д. По степах та хуторах. – К., 1991. – С. 454; 2. Там само; 3. Л. Шпильова, М. Станович. Я ніколи не забував про свій народ // Вінниччина. – 1992. – 28 листопада, 5, 19, 26 грудня; 4. Немченко І. Вистежуючи іскру добра // Слово і час. - 1993. - № 11. – С. 61 – 65; 5. Білецький Ф. «Неабиякий белетристичний талант» (Штрихи до портрета Дмитра Марковича) // Дивослово. – 1995. – № 5 – 6. – С. 5 – 9; 6. Панченко С. А. Творчість Дмитра Марковича у контексті розвитку українського літературного процесу кінця XIX – початку XX століття: Дис. канд. філолог. наук. – Запоріжжя, 2000. – С. 160; 7. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) – Вінниця, 2006. - 408 с.; іл.; 8. Вадим Кожинов. «Черносотенцы» и Революция. Издание 2-ое, дополненное. – Москва, 1998. – С. 11; 9. Там само. – С. 16; 10. Почаївські ченці і «Союз русскаго народа»// Рада. – 1906. – № 20; 11. Б. Стопневич. Споживча кооперація на Україні. – С. 31; 12. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...»– С. 89; 13. В. Острецов. Черная сотня и красная сотня. – Москва, 2005. – С. 15; 14. Ба р. Штекельберге р. От Волынскаго губернатора мировым посредникам Волынской губернии // Почаевские Известия. – 1907. – № 141; 15. Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 326 - 327; 16. Как начался Союз Русскаго Народа на Руси //Почаевские Известия. – 1908. – № 22; 17. В. Острецов. Черная сотня и красная сотня. – М., 2005. – С. 2 – 3; 18. І. Дубилко. Почаївський монастир в історії нашого народу. – Вінніпег, 1986. – С. 79 - 80; 19. Волынскія Епархальныя Въдомости. – 1903. – № 3. – С. 921; 20. Дорошенко Дмитро. Мої спогади про давнє минуле (1901 – 1914 роки). Науково-популярне видання. – К., 2007. – С.164; 21. Почаевский Листок – 1907. – № 1. – С. 3; 22. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...»– С. 294 - 320; 23. Там само. – С.320 – 338.; 24. Денис Гнатович. Ще про українофільство «Почаївського Листка» // Рада. – 1911. – № 10; 25. Волиняк. Про споживчі товариства на Волині // Рада. – 1913. – № 87; 26. Отчет о деятельности Почаевскаго Союза Русскаго Народа // Прибавление к Почаевскому Листку. – 1909. – № 54; 27. Съезд союзных старост в Почаеве // Прибавление к Почаевскому Листку. – 1909. – № 51; 28. Прибавление к Почаевскому Листку. – 1909. – № 57; 29. Там само 30. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...»– С. 97; 31. Прибавление к Почаевскому Листку. – 1909. – № 57; 32. В. Подолян, В.

Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С. 318; 33. Волиняк. Про споживчі товариства на Волині // Рада. – 1913. – № 87; 34. Общее собрание Житомирскаго потребительнаго общества // Вестник Волыни. – 1908. – № 85; 35. Там же; 36. Союзные дела // Почаевский Листок. – 1911. – № 6. – С. 22; 37. Там же; 88. Б. Стопневич. Споживча кооперація на Україні. – С. 31; 39. Кметь. Кооперація на селі (Лист з Поділля) // Рада. – 1909. – № 102; 40. Дорошенко Дмитро. Мої спогади про давнє минуле (1901 – 1914 роки). – С.165. 41.Там само. – С. 161.; 42. Рекрут В. П. «З людьми і для людей...»– С. 128.

Т.В. Тканко

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ УСТРІЙ ТА КОМПЕТЕНЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОМІТЕТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вивчення історії громадських організацій, створених у роки Великої війни 1914-1918 рр., належить до пріоритетних напрямів історичних досліджень. Діяльність Всеросійських земського та міського союзів, військово-промислових комітетів (далі – ВПК) тощо, спрямована на мобілізацію промисловості для потреб армії та флоту, тривалий час вважалася незначною, підпорядкованою лише інтересам підприємців, їхнім прагненням отримати керівну роль в організації воєнної економіки[1]. Праці сучасних авторів, насамперед С. Сергєєвої[2], О. Реєнта та О. Сердюка[3], Н. Загребельної[4], заперечують ці твердження, спонукають переосмислити значення згаданих організацій. Тому звернення до їхньої історії вбачається достатньо аргументованим.

У даній статті авторка має на меті охарактеризувати організаційний устрій (статус, компетенцію, структуру, склад) ВПК українських губерній Російської імперії у воєнні роки, визначити особливості виникнення та утвердження системи обласних та місцевих комітетів регіону.

Поява ВПК традиційно пов'язується з роботою IX з'їзду представників промисловості та торгівлі, що відбувся 26-28 травня 1915 р. у Петрограді. Ухвалені на ньому резолюції зафіксували створення Центрального та обласних (районних) комітетів[5]. Юридичний статус, права, обов'язки, завдання тощо новостворених організацій було визначено вже в липні 1915 р. у відповідних документах, зокрема в "Положенні про ВПК" і в "Наказі про порядок створення та дії ВПК та їхніх з'їздів". 4 серпня 1915 р. вказані документи були затверджені Радою Міністрів, а 27 серпня – Імператором, що означало легалізацію діяльності комітетів.

Відповідно до "Положення" комітети проголошувалися "громадськими організаціями, що не переслідують комерційних цілей"[6] та засновуються "для сприяння урядовим установам у справі забезпечення армії та флоту всіма необхідними предметами спорядження на час теперішньої війни"[7]. Вони, як юридичні особи, отримали право "купувати будь-яке рухоме та нерухоме майно, вступати в договори як із приватними особами, так і з державними та громадськими установами, брати на себе будь-які зобов'язання…, організовувати, за погодженням з військовим та морським відомствами, прийом та здачу необхідних для армії та флоту предметів, а також позиватися та відповідати перед судом"[8]. Аналогічні пункти містили й документи про створення конкретних обласних та місцевих ВПК[9].

Структуру і склад Центрального, обласних та місцевих комітетів, а також їхню кількість та порядок взаємодії було визначено в "Наказі". Згідно з ним всі обласні та місцеві осередки підпорядковувалися Центральному ВПК, який "об'єднував та спрямовував їхню діяльність"[10]. Окрім того, всі відносини обласних комітетів з центральними урядовими установами встановлювалися лише через ЦВПК або з його відома. Окремий пункт документа фіксував перелік обласних організацій, до складу якого ввійшли 4 ВПК українських губерній Російської імперії – Катеринославський, Київський, Одеський та Харківський.

На наш погляд, важливою особливістю ВПК, організованих на території Наддніпрянщини, є порівняно ранній час їхнього формування (травень – липень 1915 р.), що свідчить про значну громадську активність місцевої підприємливої верстви та інтелігенції. Наприклад, вже 30 травня 1915 р. Рада південноросійських власників шахт заснувала ВПК, діяльність якого мала об'єднати приватну промисловість Харківської, Катеринославської, Курської, Орловської та Воронезької губерній[11]. Однак, уже з червня цього ж року почались організаційні роботи зі створення окремих Катеринославського, а згодом Харківського обласного комітетів. Прагнення долучитися до спільної справи допомоги армії та флоту, усвідомлення необхідності мобілізації всіх ресурсів регіону тощо зумовили також появу Одеського (3 червня 1915 р.) та Київського (14 червня 1915 р.) обласних ВПК.

Щоправда, офіційне затвердження "українських комітетів" у Центральному комітеті відбулося дещо пізніше. Так створення Київського та Одеського обласних ВПК було остаточно закріплено на

засіданні ЦВПК 21 вересня 1915 р.[12]. До складу першого ввійшли підприємства Київської, Чернігівської, Волинської, Полтавської та Подільської губерній, другого – Херсонської, Таврійської та Бессарабської губерній[13]. Виникнення Катеринославського обласного комітету було затверджено відповідною постановою ЦВПК від 12 жовтня 1915 р. Район діяльності організації обмежився власне Катеринославською губернією, за винятком Маріупольського повіту та підприємств Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії[14]. Нарешті, офіційне оформлення Харківського обласного ВПК відбулося 16 листопада 1915 р. в рамках Харківської губернії та вищезгаданих підприємств[15].

Окрім обласних, із середини 1915 р. розпочалося формування мережі місцевих комітетів. Зокрема, в районі діяльності Київського обласного ВПК функціонували Вінницький, Волинський, Гайсинський, Кременчуцький, Ніжинський, Полтавський, Уманський, Черкаський та Чернігівський місцеві осередки[16]. Одеському обласному комітету підпорядковувалися Бердянська, Єлизаветградська, Кишинівська, Керченська, Миколаївська, Молочанська, Новогеоргіївська, Тираспольська, Херсонська та Феодосійська місцеві організації[17]. Катеринославський обласний ВПК мав зв'язки з Маріупольським місцевим комітетом. Усього ж у роки війни на території українських губерній Російської імперії працювало більше 20 місцевих ВПК.

Варто відзначити, що створення обласних та місцевих комітетів відбувалося за сприяння численних товариств та організацій, представників влади. Наприклад, основою Одеського обласного ВПК стало місцеве Товариство фабрикантів та заводчиків[18]. Київський, Катеринославський, Маріупольський ВПК зорганізувалися завдяки зусиллям відповідних біржових комітетів. Ініціаторами появи Полтавського, Переяславського та Кременчуцького ВПК стали місцеві земські управи та відділення Всеросійських земського та міського союзів[19]. Бердянський місцевий ВПК виник завдяки зусиллям Таврійського губернатора. У формуванні Миколаївського комітету брали участь голова місцевого осередку Всеросійського міського союзу, представники Миколаївського відділення Імператорського Російського технічного товариства та біржового комітету тощо[20].

Відносини між обласними та місцевими комітетами регламентувалися, окрім згаданих вище документів, рішеннями загальних зборів. Так на з'їзді ВПК Київського району 6-7 листопада 1915 р. одноголосно було прийнятий акт про заснування виборного інституту уповноважених, діяльність якого мала узгодити роботу обласного та місцевих осередків[21].

Структура обласних ВПК була подібною до внутрішньої організації Центрального комітету. Як правило, обласні осередки складалися з правління (президії), до складу якого входили голова, його заступники, товариші голови, інші члени правління і секретар, а також відділів (секцій). Завдання правління полягало в загальному керівництві роботою комітетів, веденні офіційного діловодства. У Київському обласному ВПК головував М. Терещенко, в Одеському – М. Брайкевич, Катеринославському – Л. Дмитрієв, Харківському – М. фон Дітмар. Проте, основна діяльність комітетів зосереджувалася у відповідних відділах та секціях. Так при Одеському обласному ВПК в серпні 1915 р. функціонували снарядно-механічна, хімічна, секція сировини та палива, перевезень, продовольча, фінансова та робітнича секції[22]. До складу Харківського обласного ВПК входили механічний, бензоловий, хімічний відділи, а також відділи винаходів та перевезень тощо[23]. Проте найбільшу кількість секцій мав Київський обласний ВПК, який вже на початковому етапі роботи нараховував 14 відділів, зокрема, фізико-механічний, хімічний, газовий, військово-технічний, мостовий, заводського устаткування, матеріальний, робітничий (Бюро праці), евакуаційний, фінансовий, видавничий, юридичний, загальної канцелярії тощо[24]. Кожен з відділів мав відповідну спеціалізацію. Логічно, що найактивнішими з них були ті, що працювали над виготовленням предметів бойового спорядження армії, зокрема артилерійських снарядів, гранат, мін, бомб, зброї тощо, а також проводили науково-технічну роботу, сприяли розвитку нових галузей промисловості. Це, передусім, снарядні, механічні, хімічні, бензолові та інші секції.

У процесі діяльності структура ВПК змінювалася та вдосконалювалася, що пояснюється прагненням комітетів якнайкраще організувати свою роботу. В їхньому складі з'явилися нові відділи та підвідділи, майстерні, комісії та навіть власні підприємства. Показовим у цьому плані є приклад Київського ВПК. Протягом 1916-1917 рр.до вищезгаданих відділів додались лісова секція, телефонна, електромеханічна та оптична майстерні, рентгенівська та фотографічна комісії, аналітичне бюро та бюро з формування студентів, комісія гальванічних елементів, Конотопський снарядний та Ржищівський чавуноливарний механічний заводи тощо[25]. Окрім того, у червні 1916 р. Київський обласний ВПК об'єднав свій матеріальний відділ з відповідною секцією Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу у спільний відділ постачань[26].

Подібною до обласних була структура місцевих комітетів, щоправда з меншою кількістю секцій та комісій. Зокрема, до складу Миколаївського місцевого ВПК входили механічний, обозний,

речовий, фінансовий відділи, а також секції праці та суспільно-економічних питань[27]. Кременчуцький комітет складався з хімічно-фармацевтичної, шкіряної, деревообробної, механічної секцій, фінансової та юридичної комісій[28].

Варто відзначити, що діяльність відділів та секцій Центрального, обласних і місцевих ВПК, спрямована на допомогу фронту, регулярно висвітлювалася у численній періодиці, у тому числі тій, що видавалася за ініціативи та сприяння самих організацій. Так для "ознайомлення армії та інших ВПК з роботою комітету" Київський ВПК з 23 квітня 1916 р. отримав право випускати щомісячне видання під назвою "Відомості Київського обласного ВПК", відповідальним редактором якого було призначено професора Університету Св. Володимира О. Білімовича[29]. Вказаний збірник є важливим джерелом для вивчення роботи комітету.

Склад обласних та місцевих ВПК в загальних рисах було визначено у програмних документах організацій. Зокрема, в пункті 6 "Наказу про порядок створення та дії ВПК та їхніх з'їздів" було зазначено, що "склад обласних та місцевих ВПК визначається відповідно до складу Центрального ВПК"[30]. Останній об'єднував членів Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі, Всеросійських земського та міського союзів, місцевої влади, численних відомств, обласних ВПК тощо. Соціальний портрет ВПК українських губерній був подібним до нього. Передусім комітети складались із представників торговельно-промислових сил. Так у складі Одеського обласного ВПК працювали члени місцевого товариства фабрикантів та заводчиків, біржового комітету, комітету торгівлі та мануфактури тощо. Це, зокрема, директори корабельних заводів у Миколаєві К. Ващалов, М. Дмитрієв, П. Юренєв, директор-розпорядник акціонерного товариства Гена І. Ген, директор Олександрівського товариства цукрових заводів А. Гулєв, голова Одеського комітету торгівлі та мануфактури О. Хаос, представники товариства фабрикантів та заводчиків С. Соколовський і А. Юнгман та інші[31].

Іншу групу складали працівники численних громадських організацій, зокрема Всеросійських земського та міського союзів, їхнього об'єднаного комітету з постачання армії, товариств та комісій, а також урядових установ і місцевої влади тощо. Найбільш плідним було співробітництво комітетів з місцевими осередками міського та земського союзів, оскільки завдання та цілі, які вони ставили перед собою, були подібними.

Наступну сукупність в обласних та місцевих ВПК складали представники науки та техніки. Наприклад, до складу Київського обласного комітету входило 24 професори Київського Політехнічного Інституту Імператора Олександра ІІ та Імператорського Університету Святого Володимира і 17 інженерів, що становило 39% від загального числа членів. Це, передусім, Є. Патон, В. Іжевський, Я. Маркович, І. Єгоров, М. Прилежаєв тощо. Харківський обласний ВПК співпрацював із науковцями місцевого Технологічного інституту, професорами В. Валяшком та П. Рубіним, магістром фармації Розенфельдом, інженером-хіміком О. Цукерманом, інженером П. Єсманським-Григор'євим та іншими[32]. Одеський комітет запросив до роботи професорів Новоросійського університету Ф. Селіванова і С. Танатара. Окрім того, комітети співпрацювали з місцевими відділеннями Імператорського Російського технічного товариства. Присутність науковців була визначальною у формуванні найважливіших напрямків діяльності ВПК, стимулювала науково-технічний пошук, спонукала до розвитку хімічної, автомобільної, авіаційної та інших галузей промисловості.

Членами обласних та місцевих ВПК були й робітники заводів та фабрик, юристи, вчителі, представники банків тощо, тобто представники різних верств населення. Як правило, праця членів комітету не оплачувалась, що було зафіксовано у відповідних документах (наказах)[33].

Отже, організаційне становлення обласних та місцевих ВПК українських губерній Російської імперії відбулося досить оперативно. До кінця 1915 р. були ухвалені програмні документи, що визначили компетенцію, правовий статус, цілі, завдання, структуру та соціальний портрет організацій. У цілому організаційний устрій "українських комітетів" був подібним до інших, проте мав певні особливості, зокрема ранній час формування, значний відсоток представників науково-технічної інтелігенції тощо. На нашу думку, в подальших дослідженнях, присвячених історії громадських організацій у роки Першої світової війни, варто охарактеризувати відносини ВПК з Всеросійськими земським та міським союзами, порівняти їхнє значення у забезпеченні потреб фронту у воєнні роки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Погребинский А. Военно-промышленные комитеты // Исторические записки. – 1941. – т. 11. – С. 160-200; *Його ж*, Мобилизация промышленности царской России в первую мировую войну // Вопросы истории. –

1948. – № 8. – С. 58-70; Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973; 2. Сергеева С. Л. Военно-промышленные комитеты в годы первой мировой войны. – М., 1996; 3. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004; 4. Загребельна Н. І. Велика війна: українство і благодійність (1914-1917). – К., 2006; 5. Рудой Я. Государственный капитализм в России во время империалистической войны. – Л., 1925. – С. 39; Клаус р. Война и народное хозяйство России (1914-1917). – М.-Л., 1926. – С. 59; Букшпан Я. Военно-хозяйственная политика Военно-хозяйственная политика. Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914-1918 гг. – М.-Л., 1929. – С. 297; 6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 504. – Арк. 13; 7. Там само; 8. Там само. – Арк. 14.; 9. ЦДІАУК. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 1; Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 211. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15; 10. Наказ о порядке образования и действия ВПК и их съездов // Известия Центрального ВПК. – 1915. – № 4. – С. 1; 11. Сергеева С. Вказана праця – С. 24; 12. Известия ЦВПК. – 1915. – № 10. – С. 1; 13. Реєнт О. П, Сердюк О. В. Вказана праця. – С. 84; 14. Известия ЦВПК. – 1915. – № 15. – С. 1; 15. Известия ЦВПК. – 1915. – № 31. – С. 1; 16. Список местных комитетов Киевского района // Известия Киевского областного ВПК. – 1916. – № 1-2. – С. 67; 17. Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов на 10-е февраля 1916 года: в 3-х частях. – Пг.: Типография Гершунина, 1916. – Ч.1. – С. 72-73; 18. ЦДІАУК. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 215. – Арк. 138; 19. ЦДІАУК. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1494. – Арк. 139, 279; 20. Деятельность областных... – С. 8, 61; 21. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 504. – Арк. 67-67 об.; 22. Деятельность Одесского ВПК // Известия ЦВПК. – 1915. – № 2. – С. 3; 23. Деятельность Харьковского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1915. – № 33. – С. 5-7; 24. Обзор деятельности Киевского областного ВПК со времени возникновения его по 1 марта 1916 г. // Известия Киевского областного ВПК. – 1916. – № 1-2. – С. 8; 25. Иващенко А. П. Адресная книжка Киевского областного ВПК. – К.: Типография Всероссийского Земского Союза, 1917. – С. 2-8; 26. ЦДІАК України. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3401. – Арк. 10; 27. ДАМО. – Ф. 211. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 16; 28. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1494. – Арк. 73-74 об.; 29. Державний архів Київської області. – Ф. 2. – Оп. 54. – Спр. 91. – Арк. 15; 30. Наказ о порядке… – С. 1; 31. Одесский ВПК // Торгово-промышленный юг. – 1915. – № 12. – С. 23; 32. Деятельность Харьковского … - С. 5, 7; 33. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 765. – Арк. 1 зв.; ДАМО. – Ф. 211. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15 зв.

А.М. Трембіцький

ЖИТТЄВІ ШЛЯХИ Й ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЧЕХІВСЬКОГО

У 20-х рр.ХХ – на початку ХХІ ст. постать голови уряду Директорії, знаного діяча Української Народної Республіки, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Володимира Чехівського фрагментарно висвітлювали В. Герасименко[1], В. Приходько[2], І. Преловська[3], А. Грищенко[4], О. Нечаєв[5], К. Завальнюк[6], В. Верстюк і Т. Осташко[7], І. Власовський[8], Е. Мельник[9], С. Ранєвський[10], Ф. Бульбенко (США)[11], Д. Бурко (США)[12] та ін.[13]. Коротке гасло подано в «Енциклопедії Українознавства-ІІ»[14]. Водночас більшість відомостей з його життя й діяльності, в т.ч. й про Вінницький період його діяльності, так і залишаються малознаними для дослідників. На підставі віднайденого в фондах Державного архіву Вінницької області документу під назвою «Перебіг життя, діяльности Волод. Чеховського» від 5 січня 1921р., тобто за день до його арешту більшовиками[15] та інших матеріалів Вінницького інституту народної освіти подаються деякі нові аспекти його життя і діяльності, в т.ч. під час проживання у Вінниці.

Володимир Мойсейович Чехівський народився 20 липня (за іншими даними 19)*[16]* 1876 р. у селі Гороховатка на Київщині в родині священнослужителя[17]. У 1896 р. успішно закінчив Київську духовну семінарію[18], в 1900 – Київську духовну академію[19]. Бажаючи служити Україні, він, після успішного складання іспиту в Київському університеті на вчителя гімназії[20], працював у церковнопарафіяльних школах сіл Янівка й Гороховатка Київського повіту[21]. У 1901 р. був призначений помічником інспектора Подільської духовної семінарії[22], де працював біля трьох років (відповідно до інших даних він працював лише в 1901-1902 рр.)*[23]*, тому що семінаристи ювілейного сотого випуску 1903-1904 рр.у центрі пам'ятної віньєтки[24] вмістили не єпархіального архієрея, ректора, інспектора і семінарських учителів[25], а помічника інспектора Володимира Чехівського, Тараса Шевченка та Миколу Костомарова. В. Чехівському негайно винесли «попередження» і перевели помічником інспектора в Київську духовну семінарію[26]. Однак і там нетривалою була його праця, вже в 1905 р., через не благодійність, його звільнили з семінарії й призначили вчителем Черкаської духовної школи[27]. Як зазначає сам В.Чехівський, у Черкасах він викладав російську мову й літературу в духовному училищі й міській гімназії[28]. Незважаючи на всі перипетії, він у 1905 р. все ж отримав за наукову працю з історії Української Церкви «Київський митрополит Гавриїл Бануленко-Бодоні (1799-1803)» вчений ступінь магістра богослов'я[29].

У 1906 р. його було обрано депутатом Першої Державної думи Росії від Київщини[30], однак після її розпуску В.Чехівського за участь в українському національному русі заарештували й вислали на рік у Вологодську губернію[31], де він значну увагу приділяв «позашкільній просвітницькій праці»[32]. Лише наприкінці 1907 р. завдяки наполегливим заходам виборців та депутатів української фракції Державної думи, Володимир Мойсейович повернувся із заслання в Україну[33]. Однак, через позбавлення права працювати в духовних навчальних закладах був змушений на початку 1908 р. переїхати в Одесу[34], де в 1908 рр.працював інспектором (директором)[35] Михайло-Семенівського сирітського будинку «Благодійного Товариства», вчителем літератури в електротехнічному училищі Гадяцького, політехнічному училищі Дойна (політехнікумі)[36], у приватній гімназії Гінкулової-Гефена, в млиново-технічному училищі[37] (комерційній школі)[38]. З метою підвищення своєї кваліфікації він у 1913 р. прослухав однорічний курс для вчителів середніх шкіл при Одеському університеті й після успішної здачі іспитів отримав відповідний диплом. Після цього в 1913-1914 рр.– викладав історію в 1-й і 3-й міських гімназіях Одеси[39]. У травні 1917 р. УЦР розглядала його кандидатуру на посади помічника куратора або окружного інспектора Одеської шкільної ради. Будучи головним редактором Одеського часопису «Українське слово», водночас очолював Одеську філію Всеукраїнської учительської спілки та Херсонську губернську раду об'єднаних громадських організацій. Враховуючи громадсько-просвітницьку діяльність, влітку 1917 р. його обрали гласним Одеської міської думи від українських партійних організацій. А вже в жовтні–листопаді 1917 р. – головою Одеського ревкому, наприкінці листопада Центральною Радою був призначений політичним комісаром м.Одеси та водночас виконуючим обов'язки губернського комісара освіти на Херсонщині[40]. Наприкінці 1917 р. Володимир Мойсейович з Одеси переїздить до Києва, де читає лекції з історії України та української культури в політехнічному й медичному інститутах, а також на вчительських курсах[41]. У 1918 р. вдруге закінчив Одеські короткотермінові педагогічні курси для учителів-лекторів з методики викладання історії. Як «лектор позашкільної роботи» в 1917-1920 рр.значну увагу приділяв громадсько-просвітницькій роботі[42].

Події, що розвивалися на теренах України, змусили В. Чехівського в 1919 р. повернутися в Кам'янець-Подільський, де вже в березні 1919 р. він стає одним із засновників Комітету оборони республіки[43]. Як член Ради міністра освіти, разом із товаришами міністра П. Холодним, Н. Григоріївим, радниками МНО І. Огієнком, С. Сірополком та керівниками департаментів МНО, бере активну участь у розгляді «Проекту Єдиної школи на Вкраїні», який «остаточно з педагогічного боку проредагований» і схвалений був у середині вересня 1919р.[44], а вже в листопаді була опублікована, на жаль, тільки перша частина «Проекту..»[45]. Перебуваючи в Кам'янці-Подільському він значну увага приділяв лекційній пропаганді серед козаків армії УНР, місцевих робітників і ремісників. Так у вересні, на прохання Культосвітньої управи Головного управління Генерального штабу армії УНР, прочитав військовим лекцію «Нове українське письменство»[46]. Він також взяв активну участь у створенні в Кам'янці-Подільському українського народного університету, відкриття якого відбувалося 1 листопада 1919 р. у приміщенні міської вищої початкової школи (вул. Шевченка, 35)[47]. За покритим червоним сукном столом зайняли свої місця Голова ради лекторів В. Чехівський[48], міністр народної освіти П. Холодний та декан природничого факультету С. Бачинський[49]. Заклад від імені Ради лекторів відкрив В. Чехівський, виступивши з промовою про рух українського народу до освіти, в якій наголосив: «Коли Україна мала свою Державу, то й справа національної освіти стояла високо. Разом зі втратою Держави прийшло поневолення української нації й занепад рідної освіти». На закінчення своєї промови він закликав присутніх до боротьби за освіту, як українців, так і всіх, хто проживав на українській землі[50]. За рік роботи лектори прочитали на природничому й гуманітарному факультеті 19 різних курсів з історії, літератури, географії, економіки, зоології та агрономії[51]. Володимир Мойсейович викладав на гуманітарному факультеті історію української літератури та основи виховання[52]. Так в одній із своїх лекцій він відзначав, що «наукові знання – історія, філософія, література й такі інші, а також найкраща політика, духового вдосконалення людині не дадуть, потрібна передусім релігія, віра в Бога»[53].

Проте вже в листопаді 1919 р.– після вступу польських військ на Поділля, В. Чехівський залишив посаду керівника українського народного університету й переїхав до Вінниці. У 1920-1921 рр.читав лекції з історії української культури та основ виховання у Вінницькому учительському інституті[54], а потім у Вінницькому Інституті Народної Освіти[55], який був створений 21 серпня 1920 р. на основі колишнього Учительського інституту[56]. А 26 серпня відбулася Рада новоствореного інституту[57], в протоколі засідання якої було записано: «Маючи на увазі важкі умови життя в Вінниці та невизначеність матеріального забезпечення інституту, запрошення до провінційних педагогів поки що належить самому інституту»[58]. До викладацької роботи було заплановано запросити «а)

безумовно, – В.М. Чехівського (як відомого знавця історії та літератури України)»[59]. 3 вересня Подільський губернський відділ народної освіти призначив В. Чехівського членом Вченої ради ВІНО[60], а 17 вересня було проведено розподіл навантаження між викладачами[61], згідно з яким Володимиру Мойсейовичу доручалось читати лекції з українознавства, української літератури та історії XIX ст. Керівництво будучи занепокоєне майбутнім ВІНО, залучало до співпраці «найкращих лекторів, котрі зараз є в розпорядженні Вінниці»[62]. Саме тому В. Чехівському, як «авторитетному фахівцю», пропонувалося встановити платню за найвищим, 35 розрядом[63]. Однак він повернувся до Вінниці тільки в грудні, а лекції з українознавства став читати лише з 21 числа. Певності в його стабільній викладацькій роботі не було, й тому керівництво ВІНО запросило читати лекції в II семестрі з українознавства відомого етнографа В.А. Камінського[64]. В. Чехівський, перебуваючи у Вінниці в 1920 р. – брав участь у створенні Української комуністичної партії (УКП незалежних, «укапістів»)[65]. Наприкінці 1920р., коли у Вінниці встановилася більшовицька влада, він не емігрував, а залишився, і вже 6 січня 1921 р. – заарештований як член Кирило-Мефодіївського Братства[66]. До речі, в цей період в багатьох регіонах України були заарештовані колишні члени Кирило-Мефодіївського Братства[67], в т.ч. й дядько його дружини Євфимій Сіцінський[68]. П'ять місяців провів у в'язниці[69] й лише наприкінці 1921 р. – реабілітований[70]. Вийшовши із в'язниці всі свої здібності й авторитет зосередив на українському церковному рухові. У 1923-1924р р. – був керівником короткотермінових пастирських курсів, які закінчили біля 300 священиків, читав лекції з історії християнської Церкви та літургіки[71]. У 1920-х рр.працював в Історико-філологічному відділі ВУАН, викладав у Київському медичному інституті, Київському політехнікумі та на Соціально-економічних курсах[72].

Особисте життя «служителя культу» В.Чехівського було завжди скромним, особливо довелося бідувати в другій половині 1920-х рр., коли його, як активного діяча УНР, було позбавлено прав[73], усунено від викладання в медичному та політехнічному інститутах, у сільськогосподарському науковому комітеті та інших закладах. Для утримання родини в 1924-1929 рр.займався перекладами з російської мови на українську[74]. 3-го листопада 1937 р.[1] в «далеких нетрях радянської півночі скінчилось життя (розстріляний за вироком трійки УНКВС – А.Т.) славетного борця за волю Української Церкви, за державність і свободу її народу», – так у своїх спогадах про Володимира Мойсейовича Чехівського, писав його однодумець і сподвижник протопресвітер УАПЦ Дмитро Бурко[75].

Повноцінне повернення Україні імені Володимира Чехівського неможливе без вивчення й аналізу всієї багатогранної спадщини дослідника, богослова і громадсько-державницького діяча, виявлення й ґрунтовного опрацювання чималого масиву архівних документів, осмислення його педагогічної, науково-богословської, культурно-освітньої, державотворчої та проповідницько-місійної діяльності. Незалежна Україна, про яку мріяв один з кращих представників українського народу, який багато зробив для її утвердження, ще не повною мірою увічнила його пам'ять. Життєві шляхи, суспільно-державницька діяльність, наукова та богословська спадщина Володимира Мойсейовича, одного із членів знаної подільської родини Сіцінських-Січинських, ще й досі чекає своїх дослідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі (1905-1917) (Пам'ять д-ра К.Г. Солухи) // За сто літ.: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. М.Грушевського. Кн. 5. – Х.-К., 1930. – С. 305-313. – / Записки Іст. секції Ук р. Наук. Т-ва в Києві. – Т. XXXI. /; 2. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Вид. 4 е. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – 184 с.; 3. Преловська І.М. Доля Благовісника // Старожитності. – К., 1995. – Ч. 5-6 (72-73). – С. 24-25; Її ж. Відправа Благовісника // Розбудова держави. – К., 1996. – Ч. 1 (42). – С. 45-51; Її ж. Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праці) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 295-321; Її ж. Благовісник УАПЦ В.М. Чехівський (1876-1938) (біографічна довідка) // Борисфен (літературно-мистецький публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – Дніпропетровськ, 2000. – № 12 (114). – С. 17; Її ж. 1) Владимир Чеховский, 2) Кирило-Мефодиевское Братство // Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817-1885) / Председатель ред. коллегии В.А. Смолий, зам. предс. науч. ред. Ю.А. Пинчук. – Київ–Донецк, 2001. – 570 с., ил. (рос. мовою); Її ж. Друковані джерела УАПЦ в 20-х рр., XX ст. Частина II // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 8, ч. II. – Київ-Хмельницький, 2002. – С. 123-150; Її ж. Огляд джерел з репресивної політики радянської влади проти Української Автокефальної Православної Церкви 1920-1930-х рр.// Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2006 рік. Книга І. – Львів, 2006. – С. 491-496; Її ж. Слідчі справи діячів Української Автокефальної Церкви 1929-1930-х років // Програма III Міжнародного наукового конгресу

українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк 17-19 травня 2006 р. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського держ. університету ім. Лесі Українки, 2006. – 66 с.; Її ж. Огляд джерел з репресивної політики радянської влади проти Української Автокефальної Православної Церкви 1920-1930-х рр.// Релігія і церква в історії України / Збірник матеріалів Міжнародної наукової організації. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 340-347; 4. Грищенко А. Перший прем'єр Директорії // Урядовий кур'є р. – 2004. – № 223. – 23 листопада; 5. Нечаєв О. Перший голова уряду України // Урядовий кур'є р. – 2000. – № 152. – 19 серпня; 6. Завальнюк К. Благовісник // Вінниччина. – 2001. – 31 серпня; 7. Чехівський Володимир Мойсейович // В кн. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 181-182; 8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Нью-Йорк, 1977. – Т. IV: В 2 т. – Т. 1. – С. 24; 9. Мельник Е. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 – початок 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 28-35; 10. Ранєвський С. Українська Автокефальна Церква. Історичний нарис про церковний розкол на Україні. – Джорданвілі (США), 1948. – 24 с. (Перевидана: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1995. – 32 с.); 11. Бульбенко Ф. Володимир Чехівський. // Нові дні (США). – 1971. – березень; Його ж. Олена Володимирівна Чехівська // Свобода. – 1970. – 6-9 травня; 12. Бурко Д. Професор Володимир Чехівський // Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж. (США), 1988. – С. 333-344; 13. Трембіцький А. До біографії Володимира Чехівського – чільного діяча Подільської «Просвіти» // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: Зб. наук. праць / За ред. В.П. Мацька. – Хмельницький, 2005. – С. 200-211. 12; Його ж. Володимир Чехівський – державний і громадсько-просвітницький діяч (до 130-річчя з дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 8: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 184-204; 14. «А.Ж.». Чехівський Володимир // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3738; 15. Перебіг життя, діяльности Волод. Чеховського. Сведения о личном составе института, ведомости на выплату содержания личному составу, сличительные ведомости и сметы за 1920 г. // Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95-95зв.; 16. Бурко Д. Названа праця. – С. 333; 17. Грищенко А. Названа праця; ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 18. Бурко Д. Названа праця. – С. 333; 19. Там само. – С. 334; ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 20. Грищенко А. Названа праця; 21. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 22. Герасименко В. Названа праця; 23. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 24. Приходько В. Названа праця. – С. 62; 25. Бурко Д. Названа праця. – С. 337; 26. Приходько В. Названа праця. – С. 63-64; ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 27. Бурко Д. Названа праця. – С. 337; ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 28. Там само; 29. Там само; Бурко Д. Названа праця. – С. 333-334; 30. Там само. – С. 337-338; 31. Грищенко А. Названа праця; 32. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 33. Бурко Д. Названа праця. – С. 338; 34. «А.Ж.». Чехівський Володимир…; 35. Бурко Д. Названа праця. – С. 338; 36. Герасименко В. Названа праця. – С. 309; 37. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 38. Герасименко В. Названа праця. – С. 305; 39. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95; 40. Чехівський Володимир Мойсейович // В кн. Верстюк В., Осташко Т… – С. 181; 41. Бурко Д. Названа праця. – С. 338; 42. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95зв.; 43. Чехівський Володимир Мойсейович // В кн. Верстюк В., Осташко Т… – С. 182; 44. Собчинська М.М. Реформа школи в Українській Народній Республіці (1917-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С. 143-158; 45. Проект Єдиної школи на Вкраїні: Основна школа. – Кам'янець-Подільський, 1919. – Кн. 1. – 172 с.; 46. Україна. – 1919. – 21 жовтня; 47. Відкриття Кам'янець-Подільського народного університету // Народна Воля. – 1919. – 4 листопада; 48. Там само; 49. Там само; 50. Відкриття Кам'янець-Подільського українського народного університету // Україна. – 1919. – Ч. 69 (81). – 4 (22) листопада; 51. Відкриття Кам'янець-Подільського народного університету…; 52. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20 // Слово. – 1920. – 14 листопада; 53. Бурко Д. Названа праця. – С. 339; 54. Український народний університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20) // Слово. – 1920. – 14 листопада; 55. ДАВО. – Ф. Р. – 1941. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 95зв.; 56. Там само. – Спр.14. – Арк. 4-4зв.; 57. Там само. – Арк. 2; 58. Там само. – Арк. 3; 59. Там само. – Арк. 3зв.-4; 60. Там само. – Арк. 5; 61. Там само. – Арк. 19-19 зв.; 62. Там само. – Арк. 19 зв.-20; 63. Там само. – Арк. 21-21зв.; 64. Там само. – Арк. 29 зв.; 65. Чехівський Володимир Мойсейович // Верстюк В., Осташко Т… – С. 182; 66. Бурко Д. Названа праця. – С. 340; 67. Архівно-слідча справа № П-15162 Є.Сіцінського // Державний архів Хмельницької області. – Фонд УСБУ. – Арк. 14; 68. Спогади Євфимія Сіцінського (1929-1930) // Оригінал. – 2 арк. – Родинний архів А.М. Трембіцького; 69. Бурко Д. Названа праця. – С. 340; 70. Грищенко А. Названа праця; 71. Бурко Д. Названа праця. – С. 341; 72. Чехівський Володимир Мойсейович // Верстюк В., Осташко Т… – С. 182; 73. Бурко Д. Названа праця. – С. 343; 74. Архівно-слідча справа… – Арк. 11-12; 75. Бурко Д. Названа праця. – С. 344.

А.І. Шаповал

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА АНТОНОВИЧА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Осмислення суспільно-політичного життя в Україні в добу національно-визвольних змагань не можливе без дослідження громадсько-політичної діяльності такого видатного українського політика, державного та громадського діяча як Дмитро Володимирович Антонович (1877-1945), якому судилося відіграти значну роль у створенні Центральної Ради й розбудові Української держави.

Попри це, в українській історіографії відсутнє спеціальне дослідження його політико-партійної та громадської роботи за часів Української Центральної Ради. Частково громадсько-політичну діяльність Дмитра Антоновича у цей період відобразили В. Верстюком, Т. Осташко, А. Жук, В. Ульяновський і С. Ульяновська в працях, що мають біографічний характер[1]. Різні аспекти державницької, партійної та громадської роботи Д. Антоновича у період, що розглядається, також побіжно висвітлено у дослідженнях О. Балицької, О. Бобини, А. Лубенця, В. Сергійчука, В. Солдатенка і Д. Яневського[2].

У пропонованій статті автор ставить за мету комплексно висвітлити громадсько-політичну діяльність Дмитра Антоновича у добу Української Центральної Ради й розкрити його роль у боротьбі за державно-національне відродження України в цей період.

Під час Першої світової війни дім відомого громадського діяча і мистецтвознавця Дмитра Антоновича був широко знаним серед української громадськості й творчої інтелігенції Києва. На традиційних «мистецьких четвергах» у Д. Антоновича, куди сходилися українські художники, письменники, актори, поети, наукрвці й громадські діячі (зазвичай збиралося від 30 до 40 осіб), обговорювалися актуальні питання громадського життя й української культури[3]. Під час війни Д. Антоновича було обрано уповноваженим Всеросійського земського союзу на Південно-Західному фронті[4]. Він служив у «Земпостачі», що завідував санітарними потягами, відповідав за ділянку від Гомеля до Черкас, на якій знаходилися великі відділи постачання, де потяги з пораненими й хворими задовольнялися знаряддям і грішми. Д. Антонович також працював у Київському відділенні Червоного Хреста[5]. Ця його робота й громадсько-культурна діяльність у довоєнний і воєнний час значно посилили авторитет Дмитра Антоновича у місті.

Водночас у воєнні роки навколо Дмитра Антоновича згуртувалася частина колишніх членів Революційної Української Партії, яка була противником «оборонського» курсу, що проводив Симон Петлюра, працюючи редактором московського журналу «Украинская жизнь»[6]. Ця невелика, «меньш як десяток людей», гарно законспірована група «з самого початку війни, – як пізніше згадував Д. Антонович, – стала на ґрунт «пораженчества» і з поразкою Росії в'язала свої надії на самостійність України»[7]. До київської групи «соціал-демократів-самостійників», у переважній більшості, належали «міцно спаяні між собою» колишні співробітники закритого на початку війни соціал-демократичного часопису «Дзвін», одним із засновників і редакторів якого був Д. Антонович[8]. Крім самого Д. Антоновича, до групи входили М. Ткаченко, П. Канівець, В. Фідровський, Є. Голіцинський, Г. Іваницький та інші[9]. Вони підтримували зв'язок із Союзом визволення України, для чого до Відня, де резидіював СВУ, декілька разів через Швецію нелегально виїжджав Є. Голіцинський.

28 лютого 1917 р. до Києва дійшли перші звістки про революційні події у Петрограді. Д. Антоновичу зателефонували з Українського клубу й повідомили про зречення Миколи II та повалення царизму. «Ми дивилися один на одного, – пригадувала ту хвилюючу мить у своїх спомінах Катерина Михайлівна, дружина Д. Антоновича, – а в цей час вже радісні крики на вулиці: Ура, Слава, СВОБОДА!... Мабуть, таки правда!!!... Ми всі тоді вірили, що буде незалежна Україна»[10].

Лютнева революція стала імпульсом до активізації діяльності національних політичних партій і громадських організацій, які мали визначити свої завдання в нових соціально-політичних умовах. У перші революційні дні група українських соціал-демократів на чолі з Дмитром Антоновичем, тримаючись самостійницької орієнтації України, зробила спробу знайти ідейно-політичних союзників. На початку березня 1917 р. вона «стала центром», до якого потягнулися відроджені українські соціалістичні й робітничі організації, кооперативні об'єднання та студентська молодь. Між представниками цих організацій в оселі Д. Антоновича відбулося обговорення тактики можливого проголошення державної самостійності України. Але позицію соціал-демократів підтримали лише представники київських кооператорів[11].

Тоді у групи Д. Антоновича виникла ідея шукати підтримку «і в крайнє правого українського громадянства, націоналістів», які об'єднувалися навколо М. Міхновського. У цей час М. Міхновський сам звернувся до Д. Антоновича з пропозицією зустрітися «на нейтральному ґрунті», і така зустріч

відбулася у кабінеті директора кооперативного банку. На здивування Д. Антоновича, М. Міхновський, якого він двадцять років знав як переконаного самостійника, почав благати «не піднімати на цей час питання про самостійність України …, бо в цей час московське громадянство нас знищить без останку, бо з цими кадетами боротися тяжче, ніж з царським урядом»[12].

Серед українських соціал-демократів, що після Лютневої революції почали повертатися до Києва і які стояли на автономістсько-федералістичних позиціях, група Д. Антоновича також опинилася в меншості й змушена була піти на «компроміс, в певній вірі, що події все одно примусять партію стати на шлях самостійності»[13]. Пізніше цей крок Д. Антонович вважав помилкою, бо, на його думку, «під час революції завжди під колесами опиниться той, хто потрапляє за подіями…, а не передбачає і не випереджає події»[14].

У працях деяких зарубіжних дослідників, зокрема, р. Млиновецького стверджується, що з початком революційних подій на Україні виникло дві Центральні Ради[15]. За версією історика, перша Центральна Рада була заснована «Братством самостійників» 2 березня (15 за н. ст.), яка разом зі штабом української міліції «початково містилася в домі Дмитра Антоновича»[16]. 6 березня (19 за н. ст.) в Українському клубі Товариством українських поступовців було створено Центральну Раду на автономістській платформі. Між двома національними центрами почалася боротьба за вплив на українську громадськість, у ході якої соціалісти, що під час світової війни перейшли на позиції самостійництва, а також деякі інші групи почали схилятися до об'єднання з тупівцями, внаслідок чого 16 березня (29 за н. ст.) дві організації об'єдналися під назвою «Українська Центральна Рада».

У спогадах Дмитра Антоновича «Довкола засновин Центральної Ради» відсутня згадка про самостійницьку Центральну Раду. Водночас він повідомив, що на нарадах у його домі різні за своєю політичною і соціально-економічною орієнтацією організації і групи не дійшли згоди щодо подальших дій під час революції, і вони «мусили зробити спробу порозумітися з ТУПом»[17]. На зборах українських організацій, що з ініціативи Товариства українських поступовців відбулися 3 березня 1917 р. в Українському клубі «Родина», виникла думка про створення Центральної Ради як всеукраїнського керівного органу, який тупівці мали намір утворити на базі Ради своєї організації, пропонуючи політичним партіям, громадським, професійним та іншим організаціям приєднуватися до тупівських громад.

Д. Антонович та керована ним група соціал-демократів мала свій погляд на принципи заснування центрального об'єднуючого органу[18]. Вони запропонували всеукраїнський керівний орган утворити на основі пропорційного представництва різних українських політичних і громадських об'єднань. За словами М. Грушевського, Д. Антонович «вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски – до церковних хорів включно, і домогався для них представництва аналогічного із ТУПом»[19]. У ході кількаденної гострої дискусії Д. Антонович, І. Стешенко та представник від кооператорів О. Степаненко попередили тупівців, що у разі, коли їх позицію не буде враховано при заснуванні центру, вони створять свою окрему Раду[20]. Врешті-решт, соціал-демократи, підтримані молоддю вищих шкіл, кооператорами й військовими, взяли гору.

На погляд Дмитра Антоновича, Товариство українських поступовців – «це була організація добра просвітницька для мирного часу, але зовсім безпомічна і не підготовлена політично», внаслідок чого соціал-демократи «із ТУПом спільної мови не знайшли, а зробили механічну угоду»[21]. Центральна Рада засновувалася на паритетних засадах, до складу якої мали увійти по п'ять представників від ТУПу, робітників, академічної молоді, кооператорів і соціал-демократів. Спочатку Центральна Рада розглядалася як тимчасовий український організаційний центр, головним завданням якого було скликання Національного конгресу, що мав остаточно вибрати Центральну Раду як постійний український парламент. До першого складу Центральної Ради, за версією М. Грушевського, Д. Антонович увійшов від київських культурних організацій[22].

Під час дебатів у Українському клубі в гуртку Д. Антоновича виникла думка, «щоб знейтралізувати претензії тупівців», на посаду голови новоутвореного центру запросити М. Грушевського, який мав повернутися із московського заслання[23]. Тупівців кандидатура Грушевського також задовольняла, бо від Михайла Сергійовича вони очікували «піднесення престижу ТУПу і приборкання опозиції – особливо Антоновича, котрий їм дуже в сих днях уївсь з своїми с.-децькими домаганнями»[24]. 7 березня 1917 р. головою Центральної Ради заочно обрали М. Грушевського, Д. Антоновича було обрано товаришем голови, а Ф. Крижанівського і Д. Дорошенка – заступниками голови[25]. Після того як Д. Дорошенко майже відразу відмовився від своєї посади, а Ф. Крижанівський, за свідченням Д. Антоновича, «за день зрікся вибору», й він «до приїзду Грушевського був фактичним головою Центральної Ради»[26]. Однак в українській історіографії утвердилася більш достовірніша версія, згідно з якою Ф. Крижанівський склав з себе

повноваження після повернення М. Грушевського з Москви, а до того він керував роботою Ради, тоді як Д. Антонович вів усю організаційну роботу[27]. З Грушевським, що приїхав до Києва 13 березня 1917р., у Д. Антоновича «досить легко установився контакт і спільне розуміння справи»[28].

Українська Центральна Рада від самого початку своєї роботи позиціонувала себе як орган національного відродження України й ставила за мету очолити національно-визвольний рух. Від дня заснування Центральної Ради і до Всеукраїнського національного конгресу Д. Антонович був одним із її найактивніших діячів і в цей період її діяльності входив до найближчого оточення М. Грушевського. Голова Центральної Ради у своїх спогадах писав: «Робота розгорнулася велика, але людей було мало… В сей початковій стадії її вивозили на собі головно с.-деки (Антонович, Стешенко, Веселовський, Єфремов), але … і їх відтягала організація робітництва і своєї партії»[29].

У процесі національно-державного відродження України важливу роль мало відіграти місцеве самоврядування. Представники української політичної еліти, розуміючи, що доля української державності багато в чому залежатиме від результатів політичного протиборства в органах місцевого самоврядування, намагалися брати активну участь у їх роботі. За перших березневих днів Дмитро Антонович увійшов до складу Київського губернського виконавчого комітету[30], а 15 березня його разом з О. Волошиновим і Ф. Матушевським було делеговано від Центральної Ради до Київської губернської Ради об'єднаних громадських організацій[31]. 9 березня на одному з перших засідань Центральна Рада визнала необхідним направити до місцевої думи представників від українських сил. 21 березня Київська дума ухвалила включити до свого складу М. Грушевського, Д. Антоновича, І. Стешенка та С. Тертичного як представників українських організацій міста й одноголосно надала їм права гласних[32].

7 березня 1917 р. під час виборів президії Центральної Ради при ній було засновано декілька комісій, а саме: фінансову, шкільну, агітаційну, маніфестаційну, правову й друкарську. 10 березня відбулося засідання Центральної Ради, на якому розглядався статус цих комісій. На засіданні була висловлена думка, що до проведення Національного конгресу Центральна Рада повинна виступати як представницький орган всієї України, а комісії при ній мають утворюватися «на зразок міністерств»[33]. Дмитро Антонович очолив маніфестаційну комісію, яка, за словами Б. Мартоса, «організовувала величаві маніфестації»[34].

Поділяючи прагнення широких народних мас до національного відродження, Центральна Рада вирішила провести українську маніфестацію як загальнонаціональну політичну акцію. 10 березня 1917 р. на засіданні Ради було затверджено запропонований Д. Антоновичем план її проведення[35], згідно з яким 19 березня у Києві відбулася грандіозна демонстрація українських громадсько-політичних сил. Свято розпочалося біля Володимирського собору з панахиди за Т. Шевченком. Потім головними вулицями Києва відбулася хода учасників маніфестації, в якій взяли участь близько 100 тис. осіб, у тому числі до 30 тис. військових. Попереду маніфестаційної колони на конях у запорозьких жупанах їхали артисти трупи М. Садовського, над маніфестантами майоріли сотні козацьких і десятки червоних з українськими написами прапорів. Довкола гриміли військові оркестри й лунали хори, з балконів і дахів злітали брошури й листівки з українськими піснями та відозвами Центральної Ради. На Софіївському майдані відбулося багатотисячне Українське віче, головою якого було обрано Д. Антоновича[36]. На мітингу виступили М. Грушевський, М. Міхновський, С. Веселовський, М. Єреміїв, Д. Антонович[37] та ін. Українське віче висловилося за територіальну автономію України і негайне проведення Установчих зборів. Д. Антонович високо оцінив цей акт волевиявлення української громадськості: «біля пам'ятника великого гетьмана в 1917 р. сотня тисяч українських громадян сходилося заявити голосно свою волю до відбудування державної незалежности і суверенности українського народу. Так свята Софія, символ першої державности України, і пам'ятник гетьмана Богдана Хмельницького, символ незалежної української держави другого періоду, в двадцятому віці були свідками, як український нарід знову в третій раз виразно проголосив свою волю до відбудування власної вільної і незалежної української держави»[38].

Маніфестація у Києві яскраво засвідчила силу і широту національного руху в Україні. За таких обставин Центральна Рада вирішила у стислі строки провести Всеукраїнський національний конгрес, який мав би визнати Українську Центральну Раду як всеукраїнський представницький орган, обрати її постійний склад і накреслити лінію національної політики. Наприкінці березня й початку квітня 1917 р. Дмитро Антонович спільно з М. Грушевським, С. Веселовським, Ф. Крижанівським і М. Ткаченком інтенсивно працював над організацією такого форуму[39].

З наближенням початку роботи з'їзду в російськомовних виданнях «Русские ведомости», «Русское слово», «Киевлянин» все частіше стали з'являтися публікації з антиукраїнськими виступами. З іншого боку, за свідченням М. Грушевського, Києвом поширювалися чутки, що

«революційні штики», щоб «не допустити до зібрання Національного конгресу і проголошення автономії України» розженуть Центральну Раду силою[40]. 4 квітня 1917 р. М. Грушевському, В. Винниченку, Д. Антоновичу, Д. Дорошенку, Ф. Крижанівському й А. Ніковському на спільному засіданні президії міських громадсько-політичних організацій довелося спростовувати висунуті проти Центральної Ради звинувачення у проведенні сепаратистської політики з метою негайного самочинного проголошення автономії України[41]. Зокрема, Дмитро Антонович на цьому засіданні зазначив, що сам український народ не в змозі розв'язати питання про майбутній устрій всієї держави. У даному випадку мова може йти лише про проголошення автономії України. Але й це питання не може бути вирішене без згоди усіх народностей, що проживають на Україні. Він наголосив, що з'їзд, який має відкритися шостого квітня, за своїм статусом національний, а не територіальний, а тому в нього немає права вирішувати те, на що уповноважені лише територіальні збори всього населення[42].

У 1917 р. Д. Антонович входив до бюро ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії[43]. Напередодні Всеукраїнського національного конгресу, 4-6 квітня 1917 р. під головуванням Д. Антоновича відбулася конференція УСДРП[44], яка підтвердила автономістсько-федералістичну орієнтацію партії й обраний нею курс на демократизацію суспільства.

6-8 квітня 1917 р. відбувся Всеукраїнський національний конгрес, який визнав за українським народом право творити національно-територіальну автономію України в рамках федеративної й демократичної Росії й обрав новий склад Центральної Ради із 118 осіб. Несподівано до новообраного складу Центральної Ради Дмитро Антонович не потрапив[45]. Можна припустити, що це був вияв боротьби за політичне лідерство між провідниками українських соціал-демократів. М. Грушевський, аналізуючи у своїх спогадах ситуацію з Д. Антоновичем, допускав, що його кандидатуру під час виборів міг умисно обминути В. Винниченко: «Через недогляд чи умисно не пройшов до нової Ц. Ради Д. Антонович: повинні були його поставити соціал-демократичні організації, і чи забули, чи справді поминули (Винниченко не любив його і підозрівали, що умисно так його обминув), і від просвітніх організацій його також не поставлено. Се по попередній своїй роботі Антонович відчув як образу і відсунувся, і вже не схотів, коли я його пробував пізніше провести. Се була шкода»[46].

Можливо, М. Грушевський, згадуючи про те, що він «пробував пізніше провести» Д. Антоновича до Центральної Ради, мав на увазі перші організаційні збори УЦР 8 квітня 1917р., на яких Михайло Сергійович запропонував обрати виконавчий Комітет під назвою Комітет Центральної Української Ради, що пізніше став називатися Мала Рада. На зборах було вирішено об'єднати агітаційну та інформаційну комісії Центральної Ради в організаційну, а її голову – Д. Антоновича, запросити до Комітету товаришем голови[47]. Однак у роботі Виконавчого Комітету ЦР Д. Антонович участі не взяв. Він також відхилив пропозицію М. Грушевського виїхати до Петрограду й поінформувати Тимчасовий уряд про «українські домагання»[48].

Державницьку й громадсько-політичну діяльність Дмитра Антоновича у період національно-визвольних змагань органічно доповнила його журналістська праця. У березні 1917 р. він спільно з В. Винниченком і В. Фідровським заснував щоденний орган ЦК та Київського комітету УСДРП – «Робітничу газету», яку він і редагував улітку того ж року[49]. На шпальтах «Робітничої газети» Дмитро Антонович опублікував близько 60-ти статей, нарисів, рецензій, заміток на політичні, суспільно-економічні та культурно-мистецькі теми, які при всьому розмаїтті сюжетів об'єднувала єдина ідея відродження української нації й утворення Української держави.

У своїй першій у «Робітничій газеті» статті «Центральна Рада» Д. Антонович повідомив громадськість про заснування у Києві Української Центральної Ради, яка виступила від імені всіх політичних партій і громадських організацій України. Окремо він зупинився на факті входження до Центральної Ради представників Української соціал-демократичної робітничої партії, яка, як свідчив автор, поділяла ідею автономії України і мала намір боротися за її реалізацію[50]. Дмитро Антонович був переконаний, що з поваленням монархії для всіх національно-демократичних сил України настав час активної політичної роботи[51].

Розуміючи, що під час демократичних перетворень «справа з землею – це одна з найважніших справ, а разом з тим і найпекучіша і найтрудніша, щоб її вирішити»[52], Д. Антонович опублікував дві ґрунтовні статті «Що робити з землею» та «Земельна справа на Україні», в яких проаналізував земельне питання у державі і, вказавши на особливості земельної проблеми в окремих регіонах країни, дійшов висновку, що земельна справа повинна вирішуватися правовими засобами на національних сеймах автономних республік та місцевими органами влади. У цих публікаціях Д. Антонович також охарактеризував політичну ситуацію в країні та визначив перспективи її розвитку. Організацію нового ладу в державі «згідно з інтересами і волею більшості населення»

Д. Антонович пов'язував з проведенням Всеросійських Установчих зборів, затримка у скликанні яких, на його думку, може спричинити безладдя в країні та призвести до громадянської війни[53]. Всеросійським Установчим зборам обов'язково мають передувати Українські Установчі збори, «щоб Україна сама у себе, на своїх власних Установчих зборах завела свій лад, сама вирішила і свою земельну справу і всі інші справи»[54].

Низку публікацій Дмитро Антонович присвятив діяльності Тимчасового уряду. Зокрема у статтях «Наші міністри-соціалісти в скрутному становищі», «На непевнім шляху» він негативно поставився до входження до Тимчасового уряду після квітневої урядової кризи представників соціалістичних партій, які, як вважав політик, нехтуючи інтересами народу, «мусять рятувати буржуазну державу і її буржуазний лад»[55]. Особливе неприйняття у Д. Антоновича викликало рішення Тимчасового уряду поновити на фронті смертну кару, скасовану після Лютневої революції. У статті «Кара на смерть» він висловив припущення, що такий далекий від «холодної розважної державної мудрості» крок уряду може призвести лише до політичних репресій[56].

Українська Центральна Рада розуміла, що вирішення національних завдань було неможливе без матеріальних засобів. 23 квітня 1917 р. М. Грушевський звернувся до Д. Антоновича та З. Мірної з проханням створити Комітет Національного фонду. Зі свого боку, Д. Антонович запропонував залучити до цієї справи М. Ковальського. 28 квітня було створено Комітет Національного фонду у складі Д. Антоновича, З. Мірної, О. Волошинова, М. Ковальського й М. Скрипника[57]. 20 травня Комітет проголосив Днем Національного фонду, під час якого відбувся збір коштів для національно-державного відродження України[58].

Велику роль у національному державотворенні відіграли національні професійні з'їзди. Дмитро Антонович гаряче підтримав спрямовані на утворення української національної армії резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся у Києві 5-7 травня 1917 р. На шпальтах «Робітничої газети» він вступив у дискусію з начальником Київської військової округи К. Обручевим, який на сторінках «Киевской мысли» піддав критиці національно-територіальний принцип комплектування армії, який, як наголошував автор, порушував права національних меншин. Таку позицію військового комісара Д. Антонович вважав «дивним непорозумінням», адже домагаючись, щоб «на Україні до полків українських зачисляли неукраїнців, а поза Україною навпаки», та цим «К. Оберучев, на його переконання, якраз йшов «проти прав меншостей»[59].

Д. Антоновича, В. Винниченка, М. Порша, С. Веселовського та інших лідерів УСДРП було обрано до президій Всеукраїнського робітничого з'їзду, що проходив 11-14 липня 1917 р. у Києві[60]. На з'їзді Д. Антонович виступив із доповіддю «Установчі збори та українське робітництво», в якій зазначив, що в основу національної політики УСДРП поклала принцип децентралізації, і саме цим демократичним принципом партія буде керуватися на Всеросійських Установчих зборах. Але раніше за ці збори повинні відбутися територіальні Установчі збори в Україні, делегатів на які можна обрати, скориставшись виборами до волосних і повітових земств. На Українських Установчих зборах мають бути розроблені й прийняті конкретні форми автономії України, щоб на Всеросійських зборах депутати від України проводили вже затверджену національними зборами лінію, і тоді противникам автономії України буде набагато важче нехтувати домаганням депутатів від України[61]. Делегати Всеукраїнського робітничого з'їзду одноголосно ухвалили скликати такі збори. На думку Д. Антоновича, доля виборів до Установчих зборів багато в чому буде вирішуватися на селі, а тому він запропонував організувати в містах курси для підготовки агітаторів і направити туди кращі партійні сили[62].

Задовольняючи попит українського суспільства на політичну книгу, а також намагаючись у доступній формі донести до українських селян основні положення аграрної політики українських соціал-демократів, видавництво «Робітничої газети» у липні 1917 р. видало у Ромнах брошуру Д. Антоновича «Земельна справа на Україні»[63]. У липні Д. Антонович також заснував щотижневик «Воля»[64]. Це був орган ЦК УСДРП, що мав поширюватися серед робітників-аграріїв. Під редакцією Д. Антоновича вийшло десять номерів часопису «Воля», у яких газета інформувала читачів про політичні події та економічну ситуацію в державі, коментувала рішення Центральної Ради, надавала поради в організації виборів до Установчих зборів і волосних рад, висвітлювала діяльність земельних комітетів. Щотижневик мав такі постійні рубрики: «З життя нашої партії», «Що діється на Україні», «Українське військо» тощо.

Улітку 1917 р. у Києві політичні партії готувалися до виборів на основі постанов Тимчасового уряду про проведення виборів гласних міських дум. Міською реформою скасовувалося станове міське самоврядування, вибори до міських дум мали проходити на основі загального, прямого, рівного, таємного та пропорційного голосування. Згідно з пропорційною системою голосування мало

відбуватися за партійними списками без права внесення до них змін прізвищ кандидатів або порядку їх розташування. З метою консолідації національних політичних сил УСДРП і УПСР вдалося створити єдиний виборчий блок, до спільного списку якого під сьомим номером увійшов і Дмитро Антонович[65], який взяв активну участь у виборчій кампанії. Темою своїх виступів перед виборцями Д. Антонович обрав проблему розвитку мистецтва у Києві. Зазвичай, він проголошував доповідь «Городська дума і мистецтво», після чого відбувався концерт[66].

23 липня 1917 р. Дмитро Антонович був обраний гласним Київської міської думи від блоку українських партій[67]. 8 серпня на першому засіданні новообраної думи відбулися вибори її проводу. Українські соціалісти відразу зайняли крайню ліву позицію й запропонували російським соціалістам самостійно сформувати президію й управу думи, і ні в якому разі не допускати до них кадетів. Але росіяни відмовилися від такої тактики, внаслідок чого український кандидат на посаду голови думи Д. Антонович, за якого проголосували лише фракції УСДРП, УПСР, УПСФ, у першій спробі з 125 набрав тільки 25 голосів[68]. Під час другої спроби українцям вдалося об'єднатися з більшовиками, але їхні домагання (місця товариша голови й секретаря для українців та ще одне місце секретаря для більшовиків) були відхилені іншими російськими соціалістами. Тоді Д. Антонович зняв свою кандидатуру з голосування, і головою думи було обрано меншовика В. Дрейлінга[69]. На наступному засіданні 9 серпня фракція УСДРП вирішила погодитися з пропозицією російських соціалістів зняти вимогу недопущення кадетів до управи в обмін на посаду товариша голови Київської міської думи. У результаті Д. Антоновича було обрано товаришем голови думи[70]. Але ця посада дорого коштувала українцям, адже соціал-демократи не погодили свої дії з фракцією УПСР, яка в знак протесту покинула думу.

22 серпня 1917 р. Дмитро Антонович увійшов до складу театральної комісії Київської міської думи[71]. Він завідував театром Троїцького народного дому[72], був одним із ініціаторів організації для робітників 10 оперних «демократичних вистав» протягом театрального сезону[73]. Як член комісії з народної освіти Київської міської управи Д. Антонович опікувався міськими школами[74]. Зокрема, він виступив за необхідність контролю за тим, щоб при передачі церковно-приходських шкіл під управління органів місцевого самоврядування передавалися і належні їм приміщення з усім господарчим майном[75]. Д. Антонович разом із М. Біляшівським, М. Лубнівським, І. Янішевським, В. Ульянівським та ін. увійшов до складу «Комісії по охороні краси міста», яку 26 вересня 1917 р. заснувала Київська міська дума[76]. Діяльність комісії була спрямована на охорону архітектури, пам'ятників, церков, монастирів і природного ландшафту Києва.

Дмитро Антонович також продовжував роботу в соціал-демократичних організаціях. 8-11 вересня 1917 р. він як представник бюро ЦК УСДРП взяв участь у роботі крайової партійної конференції в Катеринославі[77]. Конференція ухвалила резолюцію про необхідність скликання всеукраїнського з'їзду фракції УСДРП в органах місцевого самоврядування з метою їх демократизації та висловила підтримку Центральній Раді. На конференції Д. Антонович доповів про завдання партії у контексті підготовки до IV з'їзду УСДРП[78].

30 вересня – 3 жовтня 1917 р. у Києві відбувся IV з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії. Перше його засідання відкрив член бюро ЦК партії Д. Антонович, який привітав делегатів з початком роботи форуму й висловив надію, що з'їзд матиме позитивні політичні наслідки[79]. На з'їзді Д. Антонович виступив із доповіддю про Всеросійські та Українські Установчі збори. Доповідач був прихильником того, щоб Українські Установчі збори було проведено раніше за Всеросійські, але, як він зазначив, «технічні умови примусили» першими проводити Всеросійські Установчі збори. На переконання Д. Антоновича, така ситуація не відповідала національним інтересам України та ускладнювала боротьбу за «автономну державу Україну в Російських Установчих зборах, де будуть противники цього не тільки з боку буржуазії, а й з боку російської демократії»[80]. Він запропонував обмежити повноваження Всеросійських зборів лише розробкою загального статуту федеративного ладу Росії, тоді як всі питання «внутрішнього життя» України повинні залишатися в компетенції Українських Установчих зборів[81]. Прийняті з'їздом резолюції щодо Всеросійських й Українських Установчих зборів врахували точку зору Д. Антоновича. У них також зазначалося, що Всеросійські збори не повинні порушувати права націй на повне самовизначення, аж до скликання окремих Установчих зборів недержавних народів Росії[82]. Але з'їзд не визначився із повноваженнями Українських Установчих зборів і строком їх скликання.

З'їзд УСДРП повинен був визначитися і стосовно блокитської тактики партії на майбутніх виборах. У своєму виступі Д. Антонович підтримав лінію ЦК. «Під час виборів до Російських Установчих зборів, – зазначав він, – ми можемо поставити широку справу з блокуванням з іншими українськими партіями. Навпаки, при виборах до Українських Установчих зборів, де буде соціальне

законодавство й соціальна боротьба, цього блокування не мусить бути. УСДРП на виборах мусить стояти виключно на ґрунті класової боротьби і виступати самостійно»[83]. Така позиція мала посилити можливості українців у протиборстві з російськими політичними партіями, які розглядалися як противники на майбутніх Установчих зборах при розв'язанні українського питання, а також мобілізувати соціал-демократів у боротьбі з українською дрібною буржуазією, яких репрезентували українські есери[84].

Під час роботи з'їзду Д. Антонович взяв активну участь в обговоренні питання про ставлення партії до війни і миру[85]. Слід зазначити, що цю проблему Д. Антонович вже неодноразово порушував у таких своїх статтях як «Земельна справа на Україні», «Таємниці дипломатії» та «Шлях до закінчення війни», де наголошував, що війна істотно ускладнювала будівництво демократичного ладу в країні, руйнуючи «до краю все, чого не зруйнував старий лад», і, на його думку, всі відповідальні за долю революції демократичні сили мають енергійно боротися за припинення війни[86]. На партійному форумі Д. Антонович також виступив за негайне припинення війни, адже вважав, що хоча «сепаратний мир зло, але більшим злом може бути продовження війни»[87]. Під час обговорення доповіді С. Петлюри Дмитро Антонович вступив у дискусію з М. Поршем, який заявив, що припиненню війни мають посприяти революції в країнах західної Європи. На погляд Д. Антоновича, це було малоймовірним, «бо завжди революція у більш розвиненій країні тягне за собою революцію у менш розвиненій, а не навпаки»[88]. Зрештою, IV з'їзд УСДРП ухвалив резолюцію про припинення війни.

З'їзд також обрав новий склад ЦК УСДРП, до якого Д. Антонович рекомендував ввести діячів, яких партія не планувала виставляти кандидатами до Всеросійських Установчих зборів[89]. Невдовзі новообраний ЦК партії затвердив список кандидатів від УСДРП до Установчих зборів, до якого під другим номером увійшов «Антонович Дмитро Володимирович, 40 років; товариш голови Київської міської думи; редактор часопису УСДРП для селян «Воля»; літератор (письменник)»[90].

Найбільш відомі діячі УСДРП залучалися до лекційної діяльності. Вони виїжджали до місцевих організацій, де зустрічалися з членами партії, робітниками і селянами й виступали перед ними з лекціями зі злободенних проблем. Зокрема, Д. Антонович брав активну участь у публічних лекціях та інших агітаційно-пропагандистських заходах, що влаштовувала київська міська партійна організація, на яких знайомив аудиторію з муніципальною програмою[91]. Д. Антонович також виїздив до Вінниці, де 9-10 жовтня 1917 р. відбувся з'їзд сільських представників Поділля. Напередодні відкриття з'їзду Д. Антонович для селян Поділля прочитав лекцію на тему «Сучасний момент і Установчі збори», а на самому з'їзді виступив з доповіддю «Про Установчі збори». З'їзд ухвалив список кандидатів від Поділля до Всеросійських Установчих зборів, до якого було включено й Дмитра Антоновича[92].

Під час збройного повстання у Петрограді, 25 жовтня 1917р., Українська Центральна Рада з метою консолідації національних сил та протистояння діям більшовиків створила Крайовий комітет з охорони революції в Україні. 26 жовтня відбулося надзвичайне засідання Київської міської думи, на якому Д. Антонович як представник української соціал-демократичної фракції заявив, що в даній ситуації українські соціал-демократи не підтримують ані більшовиків, ані меншовиків, а виступають за те, щоб вся влада в Україні належала Крайовому комітету охорони революції, а на території міста – Київській міській думі, «яка мусить обороняти завоювання революції»[93]. Він також висловився за посилення співробітництва між двома органами влади. Після того як 28 жовтня керівництво з охорони революції в Україні було зосереджено в руках Генерального секретаріату, Київська дума уповноважила Д. Антоновича налагодити взаємодію між секретаріатом та думою[94].

Після повалення Тимчасового уряду Українська Центральнаа Рада й Генеральний секретаріат вживали всіх заходів, щоб війська, політичні партії й органи місцевого самоврядування визнали їх вищими органами влади на Україні. 8 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат звернувся до Д. Антоновича[95] з проханням з'їздити до Одеси, Херсону й Миколаєва з тим, «щоб підвести тамошню адміністрацію, суд, військо, освіту і взагалі всі державні органи під Центральну Раду»[96]. Водночас, Генеральний секретаріат, який починав дивитися на Чорноморський флот як на основу створення національного військово-морського флоту, доручив Д. Антоновичу «переговорити з персоналом флотським, щоб Чорноморський флот теж українізувався і підляг під Центральну Раду»[97]. Допомагати йому в цій справі мали В. Лотоцький, що був головою Морської ради, створеної 31 жовтня 1917 р. у Києві, та два матроси. Під час поїздки Д. Антоновичу вдалося «досить скоро і успішно» провести переговори з представниками місцевих органів влади, після чого він зосередився на вирішенні військово-морської справи. Він з'ясував, що серед матросів Чорноморського флоту українські симпатії існували, тоді як серед командного складу флоту українців майже зовсім не було. Багато моряків-українців перебувало в Миколаєві, які після переговорів з Д. Антоновичем охоче

визнали зверхність Центральної Ради і вислали до Морської ради у Київ своїх делегатів з вимогою створити окреме морське міністерство. Два сучасні лінкори – «Воля», команда якого підтримувала владу Центральної Ради, та «Три святителі», що орієнтувався на Петроград, стояли в Севастополі, без якого, на думку Д. Антоновича, український військовий флот на Чорному морі, був лише «справою принципу, а не реальності»[98]. Українська Центральна Рада в ІІІ Універсалі не включила Крим до території УНР. Повернувшись до Києва, Д. Антонович звернув увагу Центральної Ради на ту «скромну роль, яка може бути в морському ділі у України без Крима»[99].

21 грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради було затверджено рішення про створення Генерального секретаріату морських справ та призначено його керівником Д. Антоновича[100]. В українській історіографії утвердилася негативна оцінка діяльності Д. Антоновича на цій посаді[101]. На наш погляд, в основному вона ґрунтується на думці учасника тих подій, бойового морського офіцера С. Шрамченка, який є автором низки статей з історії українського військового флоту доби національно-визвольних змагань: «Першим секретарем (міністром) морських справ був п. Д. Антонович (від 23.XII.1917 р. до 14.III.1918р.), людина цивільна, може й переповнена добрими бажаннями, але в морських справах цілковито безпорадна. Річ у тому, що тоді серед соціалістичних кол Центральної Ради не могли ніяк найти відповідного кандидата на секретаря морських справ (боже борони, щоб це був морський старшина, та ще й беспартійний!) і ось вибір упав на п. Антоновича... Як людина порядна й чесна, п. Д. Антонович і сам підкреслював свою нездібність бути секретарем морських справ, але що ж, коли він мусив це зробити, як натурально й мусив провадити таку вказану йому провідну лінію, що привела лише до розвалу морської справи УНР»[102]. Вважаємо, що закиди С. Шрамченка на адресу Д. Антоновича не завжди об'єктивні швидше за все, є наслідком несприйняття ним як кадровим офіцером процесу демократизації флоту, домінування під час його розбудови не завжди обґрунтованих політичних чинників, що негативно впливало на боєздатність флоту.

Дійсно, історик мистецтва за фахом Д. Антонович не мав ніякого досвіду не лише в морських, але й у військових справах, якщо не враховувати його службу в «Земпостачі», яку, до речі, він припинив лише у жовтні 1917р.[103] Рішення про призначення керівником Генерального секретаріату морських справ дуже сильно здивувало й самого Д. Антоновича, про що свідчать його «Спогади про українське Морське міністерство»[104]. На наш погляд, дане призначення Д. Антоновича було спричинене кількома чинниками: по-перше, введення Д. Антоновича як одного з лідерів УСДРП до складу Генерального секретаріату на той час було логічним й, можливо, необхідним; по-друге, після поїздки Д. Антоновича до Одеси, Херсона й Миколаєва та його зустрічей з моряками-українцями він вважався добре поінформованим про стан Чорноморського флоту[105]; по-третє, призначити на цю посаду Д. Антоновича в ультимативній формі вимагала Морська рада[106], представники якої під час поїздки до Одеси мали можливість пересвідчитися у його організаторських здібностях. Д. Антонович погодився очолити військово-морське відомство, щоб «не робити труднощів в такий тяжкий час, з огляду на навалу большевиків»[107].

Перед тим як зробити аналіз діяльності Дмитра Антоновича на посаді генерального секретаря (міністра) морських справ, слід звернути увагу на деякі фактори, які істотно ускладнювали вирішення завдань, що стояли перед новоутвореним військово-морським відомством: 1) Центральна Рада тривалий час не мала чіткої позиції щодо створення Чорноморського флоту й будувати військово-морський флот України доводилося майже з нуля; 2) розбудова національного військово-морського флоту відбувалася в умовах ідеологічної й воєнної боротьби з більшовицьким Раднаркомом; 3) будівництву українського військово-морського флоту завадила відставка уряду В. Винниченка у січні 1918р., після якої Д. Антонович практично відійшов від справ, попрацювавши на посаді морського міністра менше місяця[108]; 4) відповідно до ІІІ Універсалу Центральної Ради Крим не входив до території УНР, а «Україна ... без Криму, – зазначав Д. Антонович, – не має ні одної бухти, де міг би стояти військовий флот, бо такою бухтою є тільки Севастополь... Без Севастополя ні про яку фльоту на Чорному морі говорити не приходиться»[109]; 5) для будівництва військово-морського флоту український уряд просто не мав коштів (досить порівняти 150 тис. крб., які було виділено Д. Антоновичу «на організацію Морського Секретарства і на попередні видатки, зв'язані з переведенням плану реорганізації флоту»[110] та 40 млн. руб., що виділив Раднарком головному комісару Чорноморського флоту В. Роменцю[111]).

23 грудня 1917 р. Д. Антонович видав «наказ» № 1 по Генеральному секретаріату морських справ УНР, яким оповіщав Морську раду, що постановою Центральної Ради від 22 грудня 1917 р. він був призначений генеральним секретарем морських справ[112]. У той же день до Севастополя та Одеси надійшла радіограма голови Морської ради В. Лотоцького «Про утворення Генерального

Секретаріату Справ Морських і, що Генеральний Секретар Антонович [до] виконання обов'язків свого секретарства вступив»[113]. Для організації оперативного управління з боку секретаріату 25 грудня 1917 р. Д. Антонович звернувся радіограмою до начальника Севастопольського порту з проханням «негайно зробити розпорядження по привозу до Києва апаратів радіотелеграфа для улаштування при Українському Морському Секретарстві станції радіо-телеграфа»[114]. Він також направив радіограму начальнику Кронштадського мінно-навчального отряда з проханням відрядити мічмана Левчука до Києва, перед яким ставилося завдання налагодити радіотелеграф військово-морського відомства[115].

Водночас Д. Антонович виробив організаційну структуру секретаріату морських справ і вирішив кадрове питання. «Прийнявши Морське міністерство, – писав він у спогадах, – я поклав собі завданням притягти там певних і знаючих людей, щоб як справи поліпшаться і зміняться, то щоб були фахові люде, які могли б міністерство і морську справу провадити»[116]. Він створив фінансовий та інженерно-механічний відділи секретаріату і на завідування першим покликав колишнього морського офіцера та банківського службовця М. Білинського, тоді як начальником другого призначив корабельного інженера О. Коваленка[117]. Канцелярією Генерального секретаріату морських справ завідував генерал-хорунжий по адміралтейству В. Савченко-Більський, який у майбутньому стане начальником і останнім керівником Головної воєнно-морської управи. На службу до секретаріату Д. Антонович також запросив морських офіцерів Акименка і Шрамченка[118]. Крім того, перед українським урядом він поставив питання про виділення коштів для заохочення членів і співробітників Морської генеральної ради, «яка проводила державну роботу Генерального секретарства морських справ» до його створення[119].

23 грудня 1917 р. у Севастополі лінкор «Воля» підняв українські прапори, а командувач флоту контр-адмірал О. Неміц надіслав до відомства Д. Антоновича телеграму, у якій він визнавав владу Генерального секретаріату[120]. 24 грудня по Генеральному секретаріату морських справ Д. Антонович видав «наказ» № 5, в якому вперше офіційно привітав військовий корабель Чорноморського флоту з підняттям українських прапорів[121]. Але невдовзі броненосець «Воля» під «впливом політичних організацій Севастопольського порту» змушений був спустити український прапор і підняти червоний, а адмірал О. Неміц остаточно прийняв сторону більшовиків. У зв'язку з тим, що Севастополь знаходився поза межами України, адже Центральна Рада не претендувала на Крим, Д. Антонович наказав залогам крейсера «Пам'ять Меркурія» та міноносця «Завидний», які піднесли і тримали українські прапори, переміститися до українських портів Одеси та Миколаєва[122].

25 грудня 1917 р. радіограми донесли до Севастополя також «накази» № 7 та № 8 Генерального секретаріату морських справ за підписом Д. Антоновича. У першому з них українським морським радам доручалося організовувати професійні спілки, які мали захищати політичні й майнові права військових матросів під час їх служби, а також проводити серед них просвітницьку роботу[123]. У другому «наказі» матросам і офіцерам, яким підійшов строк виходу в запас, дозволялося з їх згоди залишатися на службі до прийняття закону про перехід українського військово-морського флоту на «вільний найм», тобто організацію служби за контрактом[124].

Генеральне секретарство морських справ на чолі з Д. Антоновичем докладало багато зусиль, аби евакуювати з Кавказького фронту війська, які після жовтневого перевороту були кинуті російською владою напризволяще і страждали від нестачі продовольства, ліків та іншого забезпечення[125]. Д. Антонович неодноразово зв'язувався з українським комісаром на Кавказькому фронті Свідерським та начальником Трапезунського порту Немідовим, яким рекомендував налагодити взаємодію з комісаром УНР в Одесі Поплавським[126]. 7 січня 1918 р. Генеральним секретаріатом на прохання Д. Антоновича було виділено 300 тис. крб. на закупівлю в Маріуполі вугілля для кораблів українського флоту, що знаходилися в Одесі, звідки транспортні судна здійснювали рейси до Кавказу з метою евакуації військ[127]. Також за ініціативою Д. Антоновича 3 січня 1918 р. Генеральний секретаріат прийняв рішення про переведення гідронавігаційної школи з Баку на український берег Чорного моря, для чого «в разі потреби, доручалося генеральному секретарю морських справ входити в зносини в цій справі з Кавказьким правительством»[128].

Д. Антонович взяв активну участь у підготовці І Всеукраїнського морського з'їзду, який розпочав свою роботу 10 січня 1918 р. у Києві[129]. Делегати морського форуму розглянули питання про затвердження інститутів Морської генеральної ради та Генерального секретаріату морських справ, стан і перстпективи Чорноморського флоту, запровадження морської служби на добровільних засадах, участь чорноморців у проведенні Українських Установчих зборів та інші. Загострення політичної ситуації в Криму завадило прибуттю на з'їзд севастопольської делегації. 13 січня голова Генерального секретаріату В. Винниченко та генеральний секретар морських справ Д. Антонович,

щоб підтримати севастопольських українців, надіслали до Севастополя радіограму, в якій попереджалося: «Всім державним і громадським установам гарнізону й флоту. У Севастополі заснували комісаріат з недоторканності особи на українців і всіх громадян Української Народної Республіки»[130].

Велику роль Д. Антонович відіграв у справі вироблення законодавчої бази українського військово-морського флоту й розробці військово-морської доктрини української держави. 22 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат заслухав доповідь керівника новоутвореного Генерального секретаріату морських справ Д. Антоновича про план діяльності військово-морського відомства, у якій він наголосив: «Морське секретарство має завідувати Чорноморським флотом, який повинен охороняти берег Української Республіки і тих держав, які з нею межують по березі Чорного моря. Утримання флоту повинні взяти на себе всі ті держави, інтереси яких він охороняє. Для цієї мети досить двох броненосців і флотилії міноносців з командою в 10-12 тис. матросів»[131]. Можна погодитися з думкою дослідника А. Лубенця, що генеральним секретарем морських справ Д. Антоновичем уже 22 грудня 1917 р. були викладені основні положення майбутньої української воєнно-морської доктрини[132]. На цьому ж засіданні Д. Антонович також підняв питання будівництва українського торговельного флоту. Він вважав, що решту кораблів слід «демобілізувати і перетворити державний торговельний флот, ровиток якого лежить в ближчих інтересах Української Республіки»[133].

29 грудня 1917 р. Дмитро Антонович на розгляд Генерального секретаріату надав «Тимчасовий законопроект про флот Української Народної Республіки», зідно з яким Чорноморський флот, як військовий, так і транспортний, проголошувався одноосібною власністю УНР і мав охороняти побережжя та забезпечувати торгівлю на Чорному й Азовському морях[134]. На черговому засіданні Генерального секретаріату 2 січня 1918 р. Д. Антонович доповів проект Закону «Про перевід флоту на вільний найм», яким скасовувалася примусова служба на флоті УНР і службовці українського флоту повинні були братися на посади з вільного найму за спеціальним контрактом[135]. Обидва законопроекти були заверджені Генеральним секретаріатом і 14 січня 1918 р. ухвалені Центральною Радою як «Тимчасовий закон про флот УНР» та «Закон про перевід флоту на вільний найм». Ці закони закладали правову основу в розбудові українського військово-морського флоту, але проголошені вони були лише 3 березня 1918 р. після усунення більшовицької агресії проти УНР.

11 січня 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради проголошувалася повна самостійність Української Народної Республіки, а Генеральний секретаріат перейменовувався у Раду Народних Міністрів, у якій Дмитро Антонович очолив міністерство морських справ[136]. Після проголошення IV-го Універсалу він негайно відправив до Севастополя радіограму наступного змісту: «Севастополь. Порту, флоту й усім. Через оголошення Української республіки самостійною державою доводимо до відома всіх організацій і начальників Українського флоту в Севастополі, що зноситися належить тільки з урядом Української Народної Республіки. Всі зносини з правительствами чужоземних держав, як Росії, так і інших будуть переслідуватися від нас як державна зрада. На чолі морської справи Української держави стоїть народний міністр морських справ, накази якого повинні точно виконуватися. Невиконання наказів буде переслідуватися по законам Республіки. Народний міністр морських справ Д.В. Антонович»[137].

Дмитру Антоновичу також належала пропозиція зробити родовий знак князя Володимира – тризуб – основою державного герба України. Д. Антонович виніс на затвердження Центральної Ради проект морського прапора УНР, на якому вперше як герб був зазначений тризуб. На той час державний герб ще не був усталений, і Дмитро Володимирович, як писав він пізніше у своїх споминах, «скористався цим, щоб в інтересах, головним чином естетичних, провести як державний герб знак кн. Володимира, так званий тризуб»[138]. Прапор складався з двох смуг – угорі жовта, внизу синя, а на синій смузі – золотий знак Володимира з хрестом угорі. Комісія Центральної Ради вимагала зняти хрест, на що Морська рада заявила, що без хреста моряки у море не вийдуть. Дмитру Антоновичу вдалося відстояти позицію Морської ради, і 18 січня 1918 р. Мала Рада затвердила проект морського прапора[139]. Д. Антонович спільно з художником В. Кричевським розробив ще й ескізи одностроїв вояків Армії УНР та її символіку[140].

16 січня 1918 р. внаслідок урядової кризи В. Винниченко подав у відставку, а вже 18 січня Центральна Рада затвердила новий склад українського уряду, до якого від УСДРП увійшли лише Д. Антонович та М. Ткаченко[141]. Це Д. Антонович пояснював тим, що в уряді В. Голубовича «не могли все-таки обійтися без Ткаченка, і не мали нікого для морських справ, тому Голубович забажав від Ткаченка і мене, щоб ми знову вступили в його кабінет. Ми одмовилися, тим часом большовики вже в січні 1918 року підступили до Києва, і знову було рішено не робити ніяких труднощів, і ми з

Ткаченком мусіли згодитися»[142]. Коли уряд УНР виїхав до Житомира, Д. Антонович вирішив відвідати Крим та Кавказ, щоб «познайомитися на місці з можливими перспективами морської справи для України»[143]. Побувавши у Туапсе, Новоросійську, Керчі, Феодосії, Севастополі, Одесі, він з'ясував, що в цих містах існували міцні українські громади. У березні 1918 р. Д. Антонович повернувся до Києва і звітував перед В. Голубовичем. Голова Ради Народних Міністрів запропонував Д. Антоновичу продовжити виконувати обов'язки міністра морських справ УНР, але Антонович відмовився[144]. 29 квітня 1918 р. у Севастополі кораблі Чорноморського флоту підняли український національний прапор, що стало наслідком діяльності й першого міністра морських справ України Дмитра Антоновича.

Отже, прагнучи відродження української державності, Дмитро Антонович відіграв видатну роль у створенні Української Центральної Ради. Завдяки принциповій державницькій позиції, визначним організаторським і ораторським здібностям, енергійності й працьовитості він став одним із лідерів українського національно-визвольного руху у період Центральної Ради. Активна державницька, громадсько-політична діяльність Д. Антоновича сприяла проголошенню і розбудові Української Народної Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – С. 63-65; Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. – 1961. – № 1. – 103-114; Ульяновський В.І., Ульяновська С.В. Автори «Української культури» // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 505-514; 2. Балицька О.В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (брезень 1917 р. – квітень 1918р.): Дис... канд. істо р. наук. – К., 1993; Бобина О.В. Діяльність української соціал-демократичної робітничої партії в умовах української національно-демократичної революції 1917-1920 рік: Дис... канд. істо р. наук. – К., 1993; Лубенець А.В. Творення українського військового флоту в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис... канд. істо р. наук. – К., 2002; Сергійчук В. Трагедія українського Чорноморського флоту // Народна армія. – 1993; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003; 3. Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 37-38; 4. Антонович Д. Спогади про українське Морське міністерство / Сергійчук В. Український Чорноморський флот у 1917-1920 роках: свідчать документи // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 72; 5. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. - № 8. – С. 136; 6. Жук А. Вказ. праця. – С.112; 7. Антонович Д. Довкола засновин Центральної Ради // Діло. – 1937. – 27 березня; 8. Там само; 9. Жук А. Вказ. праця. – С. 112; Антонович Д. Довкола засновин... – С. 2; 10. Антонович К. З моїх споминів. – Вінніпег, 1973. – Ч. 5. – С. 185, 188; 11. Антонович Д. Довкола засновин... – С. 3; 12. Там само; 13. Там само; 14. Там само; 15. Млиновецький р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918. – Львів, 1994. – С. 98-99; Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) – К., 2003. – С. 107-111; 16. Млиновецький р. Вказ. праця. – С. 99; 17. Антонович Д. Довкола засновин... – С. 2; 18. Там само; 19. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 129; 20. Антонович Д. Довкола засновин... – С. 2; 21. Там само. – С. 3; 22. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 136; 23. Там само. – С. 129; 24. Там само; 25. Капелюшний В.П. Вказ. праця. – С. 100-101; 26. Антонович Д. Спогади... – С. 72; 27. Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. – С. 135; 28. Антонович Д. Спогади... – С. 72; 29. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 145-146; 30. Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С. 64; 31. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. – К., 1996. – С. 43; 32. Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: Дис... канд. істо р. наук. – К., 1997. – С. 28; 33. Українська Центральна Рада... Т. 1. – С. 40; 34. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 106; 35. Українська Центральна Рада... – С.41; 36. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 106-107; 37. Киевская мысль. – 1917. – 21 березня; 38. Антонович Д. Київ. – К., 1994. – С. 27-28; 39. Грушевський М. Вказ. праця. – С.143-144; 40. Там само. – № 9. – С. 117; 41. Корновенко С.В., Морозов А.Г., Реєнт О.П. Українська революція. – Вінниця, 2004. – С. 35, 320-321; 42. Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 126; 43. Жук А. Вказ. праця. – С. 105; 44. Там само; 45. Антонович Д. Спогади... – С. 72; 46. Грушевський М. Вказ. праця. – № 9. – С. 123-124; 47. Хміль І.В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з'їзд 6-8 квітня 1917р.) – К., 1994. – С. 51; 48. Грушевський М. Вказ. праця. – № 9. – С. 108; 49. Жук А. Вказ. праця. – С. 105; 50. Антонович Д. Центральна Рада // Робітнича газета. – 1917. – 31 березня; 51. Антонович Д. Українська народна партія // Робітнича газета. – 1917. – 11 квітня; 52. Антонович Д. Земельна справа на Україні // Робітнича газета. – 1917. – 30 травня; 53. Там само;. 54. Там само; 55. Антонович Д. На непевнім шляху // Робітнича газета. – 1917. – 27 червня; 56. Антонович Д. Кара на смерть // Робітнича газета. – 1917. – 15 липня; 57. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 52; 58. Балицька О.В. Вказ. праця. – С. 156-157; 59. Антонович Д. Дивне непорозуміння // Робітнича газета. – 1917. – 14 травня; 60. Робітнича газета. –1917. – 12 липня; 61. Там само. – 13 липня; 62. Мельник О.О. Становлення українських політичних партій до Всеросійських і Українських установчих зборів (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дис. канд. істо р. наук. – К., 1995. – С. 76; 63.

Жук А. Вказ. праця. – С. 112; 64. Там само. – С. 105; 65. Киевская мысль. – 1917. – 25 липня; 66. Робітнича газета. – 1917. – 15 липня; 67. Там само. – 26 липня; 68. Киевская мысль. – 1917. – 9 серпня; 69. Там само; 70. Там само. – 10 серпня; 71. Там само. – 22 серпня; 72. Жук А. Вказ. праця. – С. 106; 73. Робітнича газета. – 1917. – 5 листопада; 74. Гончаренко М.Е. Антонович Дмитро Володимирович // Українська біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 65; 75. Робітнича газета. – 1917. – 23 вересня; 76. Киевская мысль. – 1917. – 27 вересня; 77. Український національно-визвольний рух... – С . 756; 78. Там само; 79. Робітнича газета. – 1917. – 1 жовтня; 80. Там само. – 4 жовтня; 81. Там само; 82. Там само. – 1 жовтня; 83. Там само. – 4 жовтня; 84. Бобина О.В. Вказ. праця. – С. 110-111; 85. Робітнича газета. – 1917. – 5 жовтня; 86. Антонович Д. Шлях до закінчення війни // Робітнича газета. – 1917. – 13 липня; 87. Робітнича газета. – 1917. – 5 жовтня; 88. Там само; 89. Там само. – 7 жовтня; 90. Там само. – 8 жовтня; 91. Бобина О.В. Вказ.праця. – С. 25-27; 92. Робітнича газета. – 1917. – 14 жовтня; 93. Там само. – 27 жовтня; 94. Там само. – 3 листопада; 95. Українська Центральна Рада... Т. 1. – С. 402; 96. Антонович Д. Спогади... – С. 72; 97. Там само; 98. Там само. – С. 73; 99. Там само. – С. 74; 100. Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 58; 101. Проданюк Ф. Будівництво українського флоту в добу Центральної Ради // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К., 2002. – С. 205; 102. Шрамченко С. Закон про державну національну фльоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 30; 103. Антонович Д. Спогади... – С. 72; 104. Там само. – С. 74; 105. Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 123; 106. Антонович Д. Спогади... – С. 74; 107. Там само; 108. Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 121; 109. Антонович Д. Спогади... – С. 73-74; 110. Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 59; 111. Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 124-125; 112. Шрамченко С. Українські морські міністри і керуючі морським відомством у 1917-1921 рр.// Літопис Червоної калини. – 1935. – № 6. – С. 2; 113. Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 148; 114. Там само. – С. 148-149; 115. Сергійчук В. Вказ. праця. – 7 травня; 116. Антонович Д. Спогади... – С. 74; 117. Там само. – С. 74-75; 118. Там само; 119. Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 92; Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 150-151; 120. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К., 1997. – С. 459-460; 121. Шрамченко С. На синьому Чорному морі в 1917-1919 рр.Уривок із споминів // Літопис Червоної калини. – 1935. – № 3. – С. 13-16; 122. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр.: У 2-х Т. – Л., 2005. – Т. 1. – С. 208; 123. Сергійчук В. Вказ. праця. – 7 травня; 124. Там само; 125. Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 149; 126. Там само; 127. Там само. – С. 151; 128. Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 92; 129. Антонович Д. Спогади... – С. 75-76; 130. Лубенець А.В. Вказ. праця. – С. 150; 131. Українська Центральна Рада... Т. 2. – С. 59; 134. Там само. – С. 77-78; 135. Там само. – С. 84; 136. Яневський Д. Вказ. праця. – С. 742; 137. Сергійчук В. Вказ. праця. – 8 тарвня; 138. Антонович Д. Спогади... – С. 74; 139. Там само; 140. Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 95; 141. Корковенко С.В., Морозов А.Г., Реєнт О.П. Вказ. праця. – С.44; 142. Антонович Д. Спогади... – С. 74-75; 143. Там само. – С. 76; 144. Там само. – С. 78.

М.Й. Марущак

СИМОН ПЕТЛЮРА В ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ ДИРЕКТОРІЇ У ВІННИЦІ (1919 – 1920 РР.)

Це був час, коли поразки й перемоги чергувались і коли борцям за волю України треба було діяти в невимовно тяжких обставинах. Україна боролась проти Москви червоної, проти Москви білоцарської, проти поляків.

Цей період діяльності в Директорії в цілому за 1919-1920 рр.знайшли висвітлення в науковій літературі, статтях. Так монографія Сергія Литвина «Симон Петлюра у 1917–1920 рр. Історіографія та джерела» є систематизоване комплексне дослідження про Голову Директорії й Головного Отамана Військ Української Народної Республіки Симона Петлюру. Автор на основі наявної історичної літератури, мемуаристики, архівних матеріалів проаналізував розвиток, сучасний стан і напрямки висвітлення та діяльності Симона Петлюри 1917-1926 роках на тлі національно - визвольної боротьби українського народу[1]. Водночас вінницький період діяльності С.Петлюри в монографії С.Литвина не виділено.

Сергійчук В.І. в праці «Симон Петлюра» висвітлює життя С.Петлюри різних періодів, подає біографічні дані, час політичної діяльності. Автор широко використав архівні дані, праці колишніх діячів Директорії. Період діяльності Директорії у м. Вінниці подано в загальному плані.[2]

Вінницькому періоду діяльності Директорії присвятив свою працю Леонід Філонов «Дай, Боже, пам'яті нащадкам». На основі даних газет того періоду, архівних документів автор розкриває буденне життя міністерств, їх розселення, подає хроніку діяльності уряду УНР у Вінниці.[3]

Автор статті на основі наявної літератури, листування, документів підписаних С. Петлюрою, архівних матеріалів прагне висвітлити найменш досліджений вінницький період діяльності Директорії, яку очолив С.Петлюра.

З приходом 14 грудня 1918 р. до влади Директорії була відновлена назва Українська Народна Республіка. У ході повстання проти Гетьманату було обрано орган повстання – Директорію - до якої

увійшли В. Винниченко – голова, С. Петлюра, адвокат Андріївський, науковець Ф. Швець, директор департаменту залізниць А. Макаренко.

Перед лицем більшовицької загрози 2 лютого Директорія і її уряд перебрались з Києва до Вінниці. Обставини вимагали чітко визначити напрями зовнішньої політики. Єдності у вирішенні цієї проблеми у членів Директорії не було. У листі до генерала Хорунжого Миколи Удовиченка С.Петлюра писав, що українські партії не усвідомили собі головного : « чи повинна Україна як самостійна держава у своїй закордонній політиці спиратися на Європу чи на Москву – Азію? Виявилось, що азійська спадщина в нас занадто ще сильна: С-Р., частина С.-Д. (Винниченко) перевагу давала Москві, а не Європі. Спиратися треба було на Європу, яка, доречі, нас не знала і не розуміла…Чим швидше у народу нашого скристалізуються почуття незалежності від Москви, тим швидше ми матимемо самостійну Україну».[4]

Втративши будь-яку надію на успіх втілення в політиці своїх планів, 9 лютого 1918 р. у Вінниці зі складу Директорії вийшов В. Винниченко. Принципово іншим було рішення С.Петлюри. 11 лютого він звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому йшлося : «Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі творці нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це, я тимчасово виходжу зі складу членів Української Соціал – Демократичної Партії»[1]

Цим кроком С.Петлюра взяв на себе всю відповідальність керівника Директорії після від'їзду В.Винниченка за кордон. З цього часу саме С. Петлюра вирішальним чином впливає на весь хід подій і не поступається роллю лідера визвольної боротьби. Необхідно було зміцнювати владу, встановлювати спокій всередині та обороняти державу ззовні; формувати і зміцнювати армію, розбудовувати державний апарат.

13 лютого 1919 р. у Вінниці Директорія призначила новий уряд УНР на чолі з безпартійним С. Остапенком.

При цьому новий уряд у зовнішній політиці керувався декларацією, яку було прийнято Директорією в грудні 1918 року. У ній відзначалося : «У сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на грунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав». [5]

Мирна спрямованість переговорів, які попередній уряд розпочав в січні 1919 р. з командуванням французького десанту і які продовжувалися до кінця березня 1919 р. Українська делегація наполегливо відстоювала незалежність України та її міжнародне визнання.

Йдучи на переговори з українцями, начальник штабу полковник Фрейденберг сформулював тактику французького командування так: «Франція є непорушно вірною принципу єдиної Росії. Але зараз справа полягає в тому, щоб використати в боротьбі з більшовиками всі антибільшовицькі сили, в тому числі і сили українців.»[6]

Питання про незалежність України французька делегація відкладала до часу розгляду його на Паризькій мирній конференції. Це врешті призвело до того, що переговори завершились безрезультатно. Текст угоди про співробітництво між Директорією УНР та командуванням збройних сил держав Антанти було підготовлено, проте підписано не було. Наприкінці березня французькі представники заявили що переговори про угоду, за телеграфним розпорядженням з Парижа, припиняються.[6]

Отже, надії на союз з Антантою не здійснилися, Україна залишилась ізольованою від зовнішнього світу. У березні 1919 року С.Петлюра з Вінниці виїжджає на галицький фронт. Тут, у місті Ходорові, він зустрічається з антантською комісією на чолі з генералом Бартеламі. Комісія пропонувала роз'ємну лінію. Вона не відповідала в цілому інтересам галичан. С. Петлюра настоював на її прийнятті. У листі до генерала – Хорунжого Миколи Удовиченка – С. Петлюра писав, що прийняття пропозиції антантської комісії ми б досягли : « а) фактичного визнання України з боку Антанти ; б) отримали б можливість створити бази для підвозу амуніції з Європи ; в) сперлися б фактично на Європу в нашій тодішній боротьбі з більшовиками, тобто з Москвою. Галичани відкинули ці умови, хоч я їх попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції.»[4]

Наприкінці квітня 1920 р. С.Петлюра уклав з урядом Ю.Пілсудського Варшавську угоду. Він погоджувався з рішенням Паризької мирної конференції про перехід частини західноукраїнських земель під юрисдикцію Польщі. У свою чергу Польща визнавала Директорію законним урядом України й обіцяла підтримку в боротьбі з проголошеною більшовиками Українською Соціалістичною Радянською Республікою.

Згідно з Варшавським договором, 25 квітня 1920 р. польсько-українська армія перейшла в наступ. За короткий період вони відвоювали Житомир, Бердичів, Коростень, 6 травня 1920 р. взяли Київ. Уряд УНР перебрався з Кам'янця - Подільського до Вінниці, яка була першим містом в незалежній Україні, яке й відвідав глава іноземної держави. Ним був керівник Польщі Юзер Пілсудський, який 16 травня 1920 р. прибув до міста із Жмеринки.

У Вінниці 16 – 17 травня 1920 р. відбулась офіційна зустріч Пілсудського й Петлюри. На урочистому вечорі на честь перемоги 17 травня 1920 р. у готелі «Савой» Пілсудський говорив: «… Буду щасливий, коли не я, скромний слуга свого народу, а представники сеймів польського і українського знайдуть платформу порозуміння. Від імені Польщі проголошую : «Хай живе вільна Україна». С. Петлюра сказав у своїй промові : «Висловлюю радість і вірю, що кров ще тісніше з'єднала обидва народи»[7]. Надії, які висловлювали державні діячі Польщі та УНР у важкі часи громадянської війни, сьогодні здійснилися.

У законодавчій діяльності Директорії та уряду УНР військова справа посідала одне із чільних місць. Це и зрозуміло, адже в той час усі політичні табори, інтереси яких зіткнулися в Україні, відстоювали їх за допомогою армії.

Українське командування на чолі з С.Петлюрою вживало заходів для поповнення армії. 2 лютого 1919 р. у м. Вінниці Кабінет Народних Міністрів заслухав доповідь Військового Міністра про законопроект, спрямований на достроковий призив до виконання військової повинності народжених в 1900 році, що мають освіту. Закон було прийнято. У ньому зазначалось : «Для додаткового укомплектування армії та флоту УНР вчинити по всіх місцевостях України достроковий призив молодих людей, котрі народилися в 1900 році і мають освіту не нижче двох класів сільської школи (два класи гімназії, реальної школи).»[8] У Вінницю було підготовлено текст присяги вояка армії УН Р. ЇЇ прийняття сприяло зміцненню дисципліни в армії, виховувало громадянина України. Приймаючи присягу, воїн проголошував її зміст : «Клянуся честю громадянина Української Народної Республіки і торжественно присягаю Всемогущому Богу вірно Українській Народній Республіці служити.» Затверджую 12 березня 1919 р. іменем Директорії Отаман Петлюра.[9] У Вінниці за наказом Головного командування військ УНР від 27 вересня 1919 року оголошувалась часткова мобілізація. У цьому наказі Головний Отаман Петлюра, військовий міністр Петров і отаман усіх українських повстанців Волох звертались до населення: «Весь нарід український має стати до зброї на захист Батьківщини, на захист свого добробуту, на захист землі і волі !»[2]

Поряд з питаннями щодо безпосередньої участі армії УНР в боях із захисту Батьківщини, військове міністерство дбало про підготовку старшинського складу армії, про культурно-освітню працю у військах, на яку було виділено 3 000 000 гривень. На потреби старшинської школи при другому Подільському корпусі було асигновано 200 000 гривень.[10]

Серед проблем соціально-економічного життя України доби Директорії було питання аграрної політики. Так, 15 грудня 1918 року на державній нараді у Вінниці було прийнято Закон про заборону продажу, закладу та оренди землі. Цей крок Директорії дещо змінив соціальні бажання селянства на користь УН Р. 9 січня 1919 року Директорія видала Закон про землю, який базувався на принципах соціалізації землі та створенні відповідних органів народної земельної управи.[11]

Незважаючи на труднощі, втілення в життя земельної реформи, Директорія і уряд УНР намагались фінансово підтримати реалізацію реформи. Так у лютому 1919 року Рада Народних Міністрів прийняла постанову про асигнування в розпорядження міністра земельних справ з коштів Державної Скарбниці 25 000 000 карбованців на проведення в життя земельної і лісової реформи.

Наступним кроком уряду Директорії було те, що 5 червня 1920 року у Вінниці Рада Народних Міністрів УНР схвалила закон про асигнування на утримання сільськогосподарського Вченого Комітету України та місцевих сільськогосподарських установ на Київщині та Поділлі 8 000 000 гривень.[12]

Отже, земельна реформа, яку Директорія намагалася втілити в життя, була альтернативою більшовицьким гаслам щодо вирішення аграрного питання.

У полі зору Директорії були питання культури, освіти, мови. Так за період з 24 грудня 1918 р. по 21 червня 1919 р. Міністерство освіти підготувало і провело через Раду Народних Міністрів 31 закон і постанову.[13]

Втілюючи в життя прийняті законодавчі акти сприяли тому, що була відкрита Українська Академія Наук, відкрито два українських університети: в Києві – у складі чотирьох факультетів, і в Кам'янці – з семи факультетів.

Станом на 10 січня 1919 року існувало 138 українських державних, громадських і приватних середніх шкіл з українською мовою викладання.

Згідно із Законом від 1 січня 1919 р. українська мова визнана державною мовою. На підставі наказу Міністра Освіти всі школи мають перейти на українську викладову мову. Цим здійснюватиметься бажання широких народних мас, які були позбавлені свого рідного слова і через політичний і культурний гніт протягом більше 230 років втратили свої верхні прошарки, яких було спольщено або зросійщено, і це призвело до занепаду.

Законом від 12 квітня 1919 р. встановлено обов'язкове безплатне навчання в нижчій і вищій початковій школі. На впровадження цього закону в життя буде відпущено протягом 5 років 1 мільярд карбованців. На середні школи в 1918 р. було асигновано 73 000 000, а в 1919 р. – 93 000 707 карбованці.[14]

На культурні потреби виділялись невеликі кошти. Водночас це є свідченням того, що Директорія на чолі з С.Петлюрою прагнула в дуже складних умовах громадянської війни дбати про освіту й культуру українського народу.

14 лютого 1919 р. в м. Вінниця постановою Ради Народних Міністрів УНР було асигновано в розпорядження Головного управління преси та інформації 22 000 000 гривень на допомогу українським організаціям.

28 лютого 1919 р., там же у м.Вінниця, Рада Народних Міністрів УНР в розпорядження видавництв асигнувала 6 000 000 гривень на видання художніх серій пам'яток історії Української культури.[15]

В умовах громадянської війни в багатонаціональній Україні необхідно було проводити національну політику так, щоб національні меншини лояльно ставились до політики Директорії в її боротьбі за виборення незалежної, самостійної української держави, не ставали в опозицію, не переходили на бік ворогів.

Відомо, що євреї були серед військ Денікіна, що воювали проти більшовиків. Водночас чимало відомих єврейських діячів підтримували Петлюру в його боротьбі за незалежність України. Директорія дала змогу представникам єврейського народу працювати в українському уряді. Кілька євреїв стали на чолі міністерств, інші обійняли високі посади в українській закордонній службі, понад 200 осіб працювали в нижчих ланках керівництва. Відповідно до принципу соціальної рівності, Петлюра видав наказ приймати євреїв до офіцерської школи[16].

Разом з тим є фактом, що велика кількість політично активних євреїв приєдналася до більшовиків. У складі першого уряду, створеного більшовиками, в Раді Народних Комісарів із 22-х осіб – 18 були євреями. До складу Московської Надзвичайної Комісії входило 35 осіб, з них – 22 євреї.[17]

Отже, сукупність історичних, соціальних, економічних та політичних чинників, з яких, власне, складалася ворожнеча між українським та єврейським народами, підсилена більшовицькою агітацією, створила ту вибухову ситуацію і призвела до трагічних погромів.

Як ставився уряд Директорії до єврейських погромів? Першим урядовим документом, спрямованим на захист єврейського населення, була прокламація від 12 квітня 1919 р. У ній зазначалось: …Уряд не потерпить ніяких погромів, спрямованих проти єврейського населення України, і вживатиме всіх засобів для знешкодження цих мерзенних злодіїв. Наступного дня верховне командування українського війська видало наказ про арешт та віддання під трибунал усіх вояків, що підбурювали козаків брати участь у погромах.[16]

Слід зазначити, що ініціатором і автором антипогромних наказів був саме Петлюра. Так 26 серпня 1919 р. Петлюра видав наказ, в якому він закликає козаків «не спричинятися до тяжкої недолі євреїв. Хто ж допускається такого тяжкого злочину, той є зрадник і ворог нашого краю і мусить бути усунений від людського співжиття». І це були не тільки заклики, а реальна політика та заходи Директорії. Так ад'ютант Петлюри полковник Олександр Доценко повідомляв про те, що під Києвом було страчено чотирьох українців, які брали участь у погромах. За ті ж злочини, вчинені у Райгороді, було страчено офіцера Міщука та кількох козаків.[16]

Водночас уряд намагався всіляко допомагати жертвам погромів. Попри гостру нестачу коштів, Директорія виділяла для цієї мети досить значні суми грошей. Так Рада Народних Міністрів УНР у січні 1919 року своєю постановою асигнувала в розпорядження Міністерства єврейських справ 30 000 052 гривень на допомогу потерпілим від погромів. У вересні того ж року в розпорядження Міністра Єврейських справ асигновано 20 000 000 гривень на допомогу єврейського населення міст та містечок, які постраждали від погромів[18].

Отже, наукові дослідження, написані в роки незалежної Української держави, архівні дані спростовують наклепницькі твердження радянських істориків про те, що нібито С.Петлюра заохочував єврейські погроми на Україні в часи правління Директорії. Навпаки, ми стверджуємо, що

саме в період перебування у Вінниці була проведена титанічна праця урядів під керівництвом Директорії на чолі з Симоном Петлюрою. Праця, спрямована на захист української державності, встановлення дипломатичних відносин з іншими державами світу. Великі зусилля були спрямовані на зміцнення армії, її боєздатності й організації воєнних дій. Приділялася увага розвиткові освіти, культури, вирішенню земельного та національного питання. Досвід, набутий Директорією в боротьбі за самостійну українську державу, служить фундаментом для розвитку і будівництва сьогоднішньої незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин С. Петлюра у 1917 – 1926 рр.: Історіографія та джерела. – К., 2000. – С. 462 ; 2. Сергійчик В.І. Симон Петлюра. – К., 2004.–С. 443; 3. Філонов Л. Дай, Боже, пам'яті нащадкам. Історико-документальні нариси. – Вінниця,1995.–С.180; 4. Симон Петлюра. Статті, листи, документи.–Нью-Йорк.,1979.–С.516,520; 5.Рубльов О.С. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.Т.10.–К., 1990.–С.178; 6.Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999. Доповіді та повідомлення.–Одеса-Київ-Львів.–С.291-292; 7. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана.–К., 2001.–С. 374; 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).–Ф.1065.–Оп.1.– Спр.274.–Арк.1; 9. Симон Петлюра . Статті, листи, документи.–К.–Т.2.–С.332;10. ЦДАВО України.–Ф.1050.–Оп.1.–Арк.84-85; 11. Стопчак М. Соціально-економічна політика Директорії УНР: До історіографії проблеми //Історичний журнал – 2007.–№12.–С.16-17; 12. ЦДАВО України.–Ф.1065.–Оп.1-2.–Спр. 85,48.–Арк.4, 24; 13. Вінниччина: історія і сучасність. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниччина очима молодих істориків. – Вінниця, 2002. – С. 48 ; 14. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 11, 31 ; 15. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 147, 279. – Арк.3.36; 16. Гунчак Тарас. Симон Петлюра та євреї.-К., 1993.-С.16-19; 17. Горинь Роман. Преступление (1917-1953 гг.).–К., 2002.–С.10,14; 18. ЦДАВО України.–Ф.1065.–Оп.1.–Спр.140.– Арк. 2,29.

В.О. Доценко

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДСЬКА ІНІЦІАТИВА В УКРАЇНІ В 20-Х РР. ХХ СТ.

Вивчення вітчизняної історії ХХ століття передбачає аналіз проблем взаємодії влади й суспільства. На різних етапах новітньої історії ця взаємодія мала різний характер: конфронтації, прямого насильства, демагогічного загравання, співробітництва тощо.

У сучасній історичній науці закономірне прагнення відійти від політико-економічного аспекту вивчення історії, що переважав протягом усіх радянських десятиліть як данина спрощеному матеріалізму. У зв'язку з цим росте інтерес до питань соціальної історії, історії національних меншин та їх громадських організацій. Пріоритетом кінця ХХ століття стають проблеми історії громадянського суспільства та всіх його інституцій.

Перші праці, що висвітлювали проблеми радянізації національних меншин України в 20-30 рр.ХХ ст., почали з'являтися наприкінці 80-х років ХХ століття. Це були статті, виступи та розвідки учасників перших конференцій про життя національних менших України. У них автори прагнули окреслити проблеми та зробити перші кроки у зборі фактичного матеріалу. Дослідження першої половини 90-х років українських істориків позбавляються стереотипності минулого у питаннях життя різних національних груп України, зокрема, євреїв. Вагомі дослідження почали публікуватися переважно з середини 90-х років. Слід виділити роботи М. Журби, В. Орлянського, В. Гусєва та Ф. Турченка[1]. У них досить детально висвітлені такі теми: розвиток громадської ініціативи єврейства, демографія та регіональні особливості проживання, культурно-просвітницька робота, діяльність закордонних благодійних організацій та їх роль в економічному відродженні єврейської національної меншини України. Але в жодній з них практично не висвітлюються питання, присвячені боротьбі радянської влади р сіоністським рухом та участь в ній єврейських добровільних організацій. Якщо і наводились деякі факти, то вони звинувачували єврейські організації в буржуазному націоналізмі, і звеличували діяльність добровільний організацій, які керувалися в роботі «вірною рукою» комуністичної партії. Сіоністи різного толку, які нібито не мали достатньої соціальної бази для наповнення своїх рядів, представляли інтереси національної буржуазії, і їх дії на «єврейському лоні» скінчились. Однобокість висвітлення даної проблеми призвела до відсутності монографічного дослідження за часів радянської доби. У зазначених працях українські історики лише побіжно торкаються висвітлення проблеми стосунків партійної системи з єврейським громадсько-політичним рухом в УРСР. Питання, на жаль, залишається малодослідженим.

Тому дана стаття присвячена одному із малодосліджених питань історії радянського суспільства Української ССР у 20-ті рр.XX ст., а саме: питанням взаємодії партійних органів влади і єврейських політичних партій та громадських організацій в 1920-ті роки в Українській СР р.

Основним завданням статті є з'ясування міри одержавлення єврейського громадського руху в УРСР, ступеня участі силових структур у процесі вирішення «єврейської проблеми» Правобережної України та одночасного знищення єврейських партій та громадських організацій, розкриття деяких аспектів репресій проти керівників та учасників антирадянського єврейського підпілля в Україні.

На початку 20-х рр. склалась критична ситуація в єврейських містечках Правобережної України. Значні моральні, фізичні та економічні переслідування, яких зазнало єврейство під час революції та громадянської війни поставили його на межу виживання. Значного удару по дрібни єврейським ремісникам завдала політика «воєнного комунізму». Єврейський ремісник, дрібних торговець вбачав у радянських органах влади та в Комуністичній партії першого ворога своїх власних інтересів. Тому єврейство містечок дуже неохоче йшло на контакт з радянськими органами влади в особі єврейських секцій при ЦК КП(б)У.

Ситуацію погіршував голод 1921-22 років. Голодом було охоплено значну територію України, де проживало близько 30 % євреїв республіки. Найбільше для ліквідації наслідків голоду на теренах СРСР зробила Американська допомогова адміністрація (АРА). За перший рік своєї діяльності вона відправила для голодуючих 778,8 тис. тонн продовольства, у тому числі 666,6 тис. тонн зерна, видала 1,4 млрд. харчових пайків, а також значну кількість медикаментів, одягу тощо. У складі АРА з березня по листопад 1922 р. активно діяв Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт). За цей період він вніс до фонду АРА 4 млн. 325 тис. доларів. Саме єврейська благодійна організація взяла на себе левову частку усіх витрат АРА, пов'язаних із організацією допомоги голодуючому населенню України, офіційно дозволеної радянською владою лише з 1922 р. На початку цього року Джойнт виділив радянській Україні 1 млн. 250 тис. доларів для порятунку голодуючих дітей. До кінця року єврейська благодійна організація опікувалася вже 913 дитячими будинками у Росії, Україні та Білорусії, в яких перебувало 37,5 тис. дітей[2].

З кінця 1922 р, Джойнт почав діяти в Україні як цілком самостійна організація допомоги єврейському населенню, постраждалому в роки громадянської війни. Найпоширенішою формою його роботи був розподіл серед українських євреїв зібраних закордонними благодійниками продуктових та речових посилок. Наприкінці листопада 1922 р. Джойнт доправив в Україну 765 тис. посилок, 130,5 тис. з яких призначалися Одесі, 95,2 тис. – Києву, 58 8 тис. – Катеринославу тощо. Втім, так само, як і раніше, єврейська благодійна організація надавала допомогу не лише євреям, а й нужденним інших національностей – українцям, росіянам, полякам, німцям тощо. Близько 40% усіх коштів, які Джойнт витратив в Україні навесні 1923 р. на насіння, машини, реманент, були розподілені серед неєврейського населення. Політичні та бюрократичні утиски гальмували діяльність Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету та інших зарубіжних організацій. Зокрема, доводилося долати численні перешкоди, створювані різноманітними державними інституціями. Наприклад, керівництво Громадського комітету надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від погромів у період громадянської війни (Євгромадком), постійно вимагало від закордонних благодійників дотримуватися «класового принципу» та «політичної доцільності» при наданні допомоги голодуючим. Від початку своєї діяльності в Україні Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет перебував під пильним наглядом владних структур, які апріорі виходили з того, що Джойнт – буржуазна організація, котра прагне «увійти в контакт» із сіоністами, рабинами, релігійними громадами, спрямувавши їхню діяльність у вороже до радянської влади річище. Всупереч такій політиці та умовам праці Джойнт на початку 20-х рр. врятував від голодної смерті сотні тисяч людей – євреїв, українців, росіян, поляків та ін. У наступні роки Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет продовжив свою благодійну діяльність у республіці, зосередивши увагу передусім на наданні допомоги у створенні єврейських землеробських поселень на Півдні України та в Криму[3].

Але ситуація не покращилась. Єврейство містечок не знаходило контакту з більшовицьким режимом і продовжувало злидарювати. Це підтверджує обстеження проведене українським Товариством з землеоблаштування єврейських трудящих (надалі ТЗЕТ) на Правобережній Україні. Обстеження проводили в 1925 р. осередки ТЗЕТу в містах і містечках Правобережжя.

Товариство працювало під патронатом Главбюро євсекцій при ЦК КП(б)У та НКВС України, зокрема, органи НКВС на початку 1925 р. розіслали циркуляр, в якому зазначалось, що органи місцевої влади мають всіляко сприяти обстеженню та створенню нових осередків ТЗЕТу в губерніях та округах. Наприкінці 1925 р., після завершення обстеження, керівництво УкрТЗЕТу надіслало до

РНК СРСР секретний звіт про становище єврейського населення Правобережної України. У звіті зазначалось: «Економічне положення єврейської маси в УРСР продовжує погіршуватись із року в рік і в теперішній час постала надскладна ситуація, заходи, котрі проводить радянська влада для залучення євреїв до виробничої праці, є явно недостатніми порівняно з розміром потреб. Дії направлені на знищення приватної торгівлі, і одночасно кустарно-ремісничого виробництва, різко погіршили положення єврейського населення в останній час. Такого результату досягнуто комбінованими діями фінансового характеру, шляхом непомірного податкового тиску. В результаті масова ліквідація приватної власності з декласуванням зайнятих в ній осіб, масове безробіття єврейських кустарів і ремісників. Крім того, становище значної частини неліквідованих торгівців і кустарів можна охарактеризувати їх заробітками в 10-20 крб. на місяць (22%), (34%) – 20-30 крб., а в останніх 12 крб. на місяць» [4].

У звіті наголошувалось і на стовідсотковому безробітті єврейської молоді містечка. Крім того, в 1925 р. єврейські містечка були виключені з плану допомоги хлібом: « у містечках навіть за гроші не можна дістати хліба», – писали представники ТЗЕТу в протоколах обстеження [5].

Крім політики «воєнного комунізму», на соціальне й економічне становище єврейства впливали непомірні штрафи, відсутність сировини для роботи, неможливість успішно конкурувати з кооперацією на селі, поява великих підприємств, що випускали для жителів порівняно дешеві товари.

Радянські органи нічого не робили із благоустрою містечок. Освітою було охоплено тільки 30-35% єврейських дітей. Недостатнім було й медичне обслуговування. Одна лікарня нерідко обслуговувала до 25-30 населених пункти.

Єврейське поселення не відчувало потреби звертатись до місцевих органів Радянської влади, натикаючись там на прихований і відкритий антисемітизм, що призводив до незаконного обмеження виборчих прав, порушення існуючого законодавства [6].

На словах радянське керівництво формувало нову єврейську культуру, визнаючи основні напрями і розвитку та входження єврейства до радянської спільноти. А насправді єврейству перекривався кисень, йому відводилась роль покидька суспільства. Все це змушувало євреїв дивитися на комуністів, як на своїх ворогів. Отже, на думку партійної влади, така ситуація на місцях призвела до широкого поширення свого впливу на єврейство сіоністських та дрібнобуржуазних партій. Тому «позбавленці» знаходять у сіоністському русі підтримку в боротьбі з місцевими партійним режимом, який представляв «позбавленців» як експлуататорський елемент [7].

І справді, вже на 1923 р. компартійні органи зіткнулись в особі єврейських партій і сіоністського руху з явними противниками тих процесів, що вони проводили. Масового характеру набуло поширення серед єврейства ідей сіоністських партій.

Формально єдиною легально діючою опозицією більшовикам протягом 20-х рр.залишалася Єврейська комуністична партія «Поалей-Ціон», під керівництвом якої (до злиття з РКСМ у січні 1923 р.) діяла єврейська комуністична спілка молоді (Євкомол). Більшовики певний час мирилися з існуванням ЄКП, оскільки вона була не чисельною й не мала скільки-небудь серйозного впливу серед євреїв. Інакше було з сіоністськими партіями, які, хоча й були змушені перейти на нелегальне становище, мали значний вплив на єврейське населення, викликаючи постійний головний біль для правлячої партії. Це стосувалося, зокрема, осередків Сіоністської трудової та Соціалістичної сіоністської партій, які утворилися 1920 р. після розколу організації «Цеїре-Ціон» відповідно з числа помірних правих та лівих елементів. Проголошуючи головною метою боротьбу за створення єврейської держави в Палестині, сіоністи протестували проти монополії Комуністичної партії на владу. Вони виступали з різкою критикою діяльності єврейських секцій, вимагали національно-персональної автономії для радянських євреїв та створення умов для збереження традиційних засад єврейського життя, розвитку єврейської культури, мови іврит тощо. Ідейно-політичні позиції сіоністів доносили до єврейського населення нелегально поширювані в містах і містечках республіки листівки та періодичні видання, як-от: «Земля и труд» (орган СТП), «Сионистско-Социалистическая мысль» (орган ССП), «Революційна думка» (орган сіоністської федерації «Дройр») тощо.

У тісному контакті з сіоністськими політичними партіями діяли в Україні й численні сіоністські молодіжні рухи та організації. Широку підтримку серед єврейства мав «Гехолуц», який діяв в Україні нелегально. Об'єднував у собі близько 6 000 хлопців і дівчат. Організація виступила за об'єднання кустарно-ремісничої молоді, яка зневірилась у можливостях розбудови нормального життя в умовах радянської влади. їх об'єднувала думка переходу до заняття сільським господарством, що за Торою, щоб було сповна «молока і меду» [8]. Тому організація відразу опинилась по різні боки барикад з радянською системою.

Секретна записка ЦК КП(б)У від 15 грудня 1924 р. свідчить: «партія – є легальним апаратом боротьби сіоністів-соціалістів. Вона будує свої осередки з використанням усіх легальних та нелегальних можливостей. Представники організації, представляючи інтереси «Паолей-Цион», потрапляють до сільськогосподарських артілей, кооперативів, ведуть пропаганду переселення єврейства України в Палестину. Тому потрібно боротись за ліквідацію «Гехолуцу» [9].

Крім «Гехолуцу», діяла партія Соціалістів-трудовиків (СТП), а також молодіжні організації: Єдина всеросійська організація сіоністської молоді (ЄВОСМ), Сіоністсько-соціалістична спілка молоді (ЦСЮФ), дитячі колективи (Гошовер, Гашоір) [10].

Найефективніше з перелічених партій та громадських об'єднань діяв «Гехолуц». Найбільшого поширення рух набув на Одещині та Чернігівщині. У Ніжині його активісти намагались придбати ділянки землі площею 50-60 десятин для обробки її своїми силами. У Бердичеві «Перша робоча група», створена в 1920 р. за ініціативою «Цеірей Ціон» та місцевого «Гехолуцу», що працювала на цукровиробництві. Взимку частина членів групи виконувала столярні та слюсарні роботи і працювала на цукровому заводі. Основним напрямком роботи члени «Гехолуцу» вважали переселення до Палестини й побудову там єврейського сільськогосподарського національного району. А в Україні товариство прагнуло відродження єврейства з його багатовіковою історією, створення національно-персональної автономії, національних рад на місцевому, республіканському рівнях, створення єврейських профсоюзів, кооперативів, ліквідацію Євсекцій і національного гноблення. Такої ж лінії в роботі дотримувалися і єврейські політичні партії. У своїх виданнях вони виступали проти перекручень у веденні національної політики комуністичною партією, відходу від задекларованих положень, перекручень і державній пресі діяльності сіоністських партій. Так, у журналі «Уізер-Вег» сіоністсько-соціалістичної партії наголошувалось на антиєврейській Пропаганді компартії та ОДПУ [11].

На початку 20-х рр. великою популярністю серед єврейської молоді крриртувалося спортивно-гімнастичне товариство «Маккабі», назване так на честь Єгуди (Юди) Маккавея – одного з провідників народного повстання в Юдеї проти еллінізації країни, що почалося 167 р. до н.е. У Росії перші осередки міжнародної єврейської спортивної організації з'явилися 1917 р. На початку 20-х рр. маккабістські організації діяли практично у всіх містах і містечках УСРР, об'єднуючи в своїх рядах щонайменше 4 тис. чол. Проголошуючи головним завданням вишкіл євреїв для майбутньої роботи в сільськогосподарських поселеннях Палестини та захисту їх, товариство приділяло особливу увагу фізичній і військовій підготовці юнаків і дівчат, яка проводилася на базі численних приватних спортивних клубів. Поряд із цим маккабісти вивчали єврейську історію, мову іврит, традиції єврейського народу. Одеська єврейська футбольна команда «Маккабі», 1919 р. Формально товариство мало позапартійний статус, насправді ж воно перебувало під впливом сіоністів-трудовиків. Із 1922 р. радянська влада взяла курс на силову ліквідацію осередків маккабістів, залучивши до цього ДПУ. Спроби прихильників «Маккабі» зберегти спортивні клуби під іншими назвами – «Молот», «Факел», «Олімп» – виявлялися безуспішними: не без допомоги знавців із євсекцій депеушники безпомилково визначали маккабістів за суцільно єврейським складом членів таких клубів, традиційним вітанням «Хозак!» (перша частина скаутського привітання «Будь міцним і бадьорим!»), вшановуванням єврейських релігійних свят тощо. Офіційно товариство «Маккабі» було заборонене в СРСР 1927 р., проте на теренах Радянської України воно згорнуло свою діяльність уже до середини 20-х рр. Чимало активістів «Маккабі» влилися до сіоністської спортивно-скаутської організації «Гашомер-Гацоїр» (у перекладі з івриту – «Молодий страж»), вплив якої серед єврейської молоді у 20-ті рр. також був значним. Перші осередки «Гашомер-Гацоїру» з'явилися у Відні 1916 р. Досить швидко цей рух поширився і в Росії. 1922 р. в Москві відбувся підпільний установчий з'їзд організації, яка нараховувала на той час близько 20 тис. членів. Дещо пізніше молодіжний рух розколовся на дві частини «біло-блакитну» та «червону». Перша увійшла до складу створеної 1924 р. Єдиної всеросійської організації сіоністської молоді, до якої також приєдналися сіоністські студентські організації «Гіста-друг» («Порядок»)» «Геховер» («Товариш»). «Червоні» зблизилися з Сіоністсько-соціалістичною спілкою молоді, діяльність якої координувалася ССП. На теренах УСРР у 20-ті рр. діяло близько 8 тис. «червоних» та 2-3 тис. «біло-блакитних» прихильників «Гашомер-Гацоїру». Так само, як і «Маккабі», спортивногскаутська організація «Гашомер-Гацоїр» визнавала своєю головною метою фізичне та моральне виховання майбутніх захисників єврейського народу. Ці завдання вирішувалися, зокрема, у ході надзвичайно популярних серед єврейських дітей і юнацтва військово-спортивних зборів та походів. Строго централізованою була структура «Гашомер-Гацоїру». Вона передбачала існування головного, окружних, районних штабів та легіонів (загонів): «вовченят» (об'єднували дітей у віці від 8 до 12 років), «розвідників» (юнаки й дівчата 12-17 років),

«стражів» (молодь віком від 17 до 21 років). За спостереженнями ДПУ, вплив спортивно-скаутської організації «Гашомер-Гацоїр» серед єврейських дітей та юнацтва нерідко був значно більшим, ніж офіційно діючих піонерської та комсомольської організацій[12].

Сіоністські організації випускали підпільні видання, листівки із закликом до боротьби з «перекрученнями» радянської преси. Зокрема, було випущено листівку до з'їзду національних меншин, де містилися заклики до єврейських кустарів, ремісників, робітників до боротьби проти «неправильних дій РКП(б) в єврейському питанні»[13].

У листівці від 31 серпня 1926 р. Шепетівський осередок «Гехолуцу» наголошував: «Політика Євсекції, в результаті її експериментів до покращенні економічного становища призвела до страшного збідніння єврейських мас. Навіть переселення до Херсонських степів не може вивести їх з жебрацтва»[14].

Крім випуску лозунгів, прокламацій та листівок сіоністські організації вели жорстоку боротьбу з єврейськими секціями комітетів КП(б)У, причому з актуальних проблем економічного положення єврейства республіки. «Озлоблена, позбавлена авторитету й довір'я зі сторони широких єврейських мас, євсекція продовжує з ще більшим ентузіазмом пригнічувати будь-яку сміливу ініціативу й вільну думку. Протестуючи проти непрошеної опіки над єврейським народом. Ховаючись за спиною військової сили влади, вона старається насильницьким шляхом задушити піднятий голос єврейських сільських і селищних мас», проголошувалось в одному із закликів[15]. Одночасно вони проповідували ідею переселення євреїв на Близький Схід. Активно пропагувалась ідея про те, що «вирішення єврейського питання полягає в створенні самостійної економічної, політичної, соціальної і культурної одиниці в Палестині». Створення так званої «Світової єврейської держави». Так. у жовтні 1920 р. в Харкові на другій загальній конференції «Гехолуцу» представники місцевих організацій України та Центральної Росії прийняли план дій для «Гехолуцу», у якому зазначалось прагнення переселитись до Ерец-Ізраелю і жити там за рахунок власної праці без експлуатації людини людиною. Метою діяльності відповідно визначалось створення трудового центру єврейського народу[16].

На українських теренах нелегально діяли й інші сіоністські політичні партії та молодіжні організації, авторитет яких у масі єврейства з року В/рік зростав. Загалом же наприкінці 1925 р. на обліку ДПУ УСРР перебували більше ніж 7 тисяч активістів сіоністських політичних партій, а справжня їхня кількість оцінювалася спецорганами в 30 тис. осіб. Інформуючи вище партійне керівництво республіки про розростання мережі сіоністських партій, голова ДПУ констатував: «...Можна без перебільшення говорити, що немає жодного більшого чи меншого єврейського населеного пункту на Україні, де б не було сіоністської ланки, групи...». Убачаючи в єврейському русі конкурента в боротьбі за голоси єврейства Правобережної України, органи ДПУ та КП(б)У з початку 20-х років почали боротьбу за знищення єврейських сіоністських партій: „що мали на Україні величезний ріст і розгалуження в понад 3000 населених пунктах, із значним впливом на прошарки працюючих особливо на дітей та молодь» [17].

Першими під удар потрапили всі сіоністські партії, діяльність їх була заборонена. Вже наприкінці 1919 р. проти них була проведена перша велика чистка.

На другому з'їзді РКП(б) постало питання створення чіткої програми боротьби із сіоністським рухом. З'їзд визнав необхідним створити політвідділи ДПУ, євсекцій на місцях при відділах управлінь виконкомів, для вирішення питань життя єврейства; вжити заходи, для поширення на Україні декрету Раднаркому РРФСР про те, що всі органи на місцях повинні контролювати вирішення питань, що мають спеціальне відношення до єврейської справи, попередньо вислухавши думку євсекції при відділах управлінь виконкомів, а також для встановлення контролю над усіма єврейськими громадськими організаціями та товариствами; відмовити в реєстрації новоствореним організаціям і не реєструвати їх без згоди єврейських секцій при виконкомах рад[18].

На євсекції покладалась організація адміністративної боротьби з єврейськими організаціями на місцях. Вже в 1922 р. були заарештовані учасники третьої конференції «Гехолуцу» в Харкові. Всі заарештовані були допитані в ДПУ, а потім звільнені. У березні 1923 р. арештували близько 50 членів «Гехолуцу» в Одесі, в травні відбулися арешти в Києві та Криму. У вересні заарештували майже всіх учасників Білоцерківського осередку. 10 липня 1924 р. арешти членів «Гехолуцу» пройшли у містах та містечках Поділля. 9 серпня із заарештованих відібрали кілька десятків і, протримавши їх декілька місяців у вінницькій тюрмі, відправили до Харкова, а звідти – на три роки на заслання[19]. 2 вересня того ж року близько сотні халуціанців заарештували в різних містах та містечках України. У жовтні арешти продовжилися в Харківській та Полтавській губерніях, а в грудні пройшли на Катеринославщині. Арешти організовували й брали у них участь єврейські секції на місцях. Так

Євсекція Жмеринського райпарткому в липні 1924 р. заарештувала 30 осіб з організації сіоністської молоді Жмеринки, з них 24 особи, що мали при собі матеріали ЦК сіоністської молоді, були розстріляні[20].

Арешти проходили в час проведення перевиборів до місцевих Рад. Учасники виборів, представники різних єврейських партій, потрапляли до ДПУ в переддень виборів, їх кандидатури знімали з голосування, а пізніше їх звільняли з-під варти, приносили вибачення за непорозуміння.

У Циркулярному листі Ціон організації сіоністів від 20 листопада 1925 р. наголошувалось: «Найближчим часом повинна розпочатись передвиборна агітація в Ради. Через відсутність працівників Євсекція відтягує питання про створення єврейських рад, особливо в тих районах, де існують сіоністські організації. Потрібно покінчити з «уповноваженими», які фактично зменшують права єврейських трудящих. Потрібно нашим товаришам виграти вибори й потрапити в комісії. Створити мережу взаємодії з робітничою масою» [21].

Одночасно з арештами проходило вилучення майна організацій. Осередкам відмовлялось в оренді приміщень, проведенні вечорів, зустрічей. Часто приміщення передавались іншим особам, організаціям. Зокрема, це ілюструє справи, пов'язані з діяльністю ліквідкомісії з єврейських справ при ревкомах. У 1924 р. Харківський ліквідком закрив єврейський клуб «Герцлія». При ліквідації було помічено цікавий злочин – «злочин організації»: «клуб ставить своєю метою сприяти національному розвитку єврейських трудящих мас. Трудящі маси потребують не національний, а класовий ріст. Буржуазні організації прагнуть за допомогою розвитку національних почуттів затушувати класове розшарування єврейства... Членство, за статутом клубу, обмежено тільки віком, а не соціальним станом, що вказує на буржуазний характер клубу... Клуб «Герцлія» перебуває під керівництвом партії «Цеір-Ціон»[22]. Аналогічно було ліквідовано приміщення Харківського осередку Єврейської комуністичної партії «Паалей Ціон» (ЕКПБ). Приміщення клубу, що орендував осередок, було передано окружному відділу ДПУ. А нове приміщення фінансова секція Міськради відновила видати[23].

Тиск влади на сіоністські партії та організації мав перманентний характер, проте, починаючи з другої половини 20-х рр., він став постійним і рішучим. Восени 1924 р. по містах і містечках України прокотилася хвиля масових арештів активістів сіоністського руху, левову частку яких становила молодь. Масштабні кампанії зі «зняття» активістів проводилися і в наступні роки, внаслідок чого, за інформацією ДПУ, у 1926 р. кількість піднаглядних сіоністів скоротилася в республіці до 3 617 осіб, а загальне число членів сіоністських партій та організацій – до 14 тис. осіб Завершення розгрому організованого сіоністського руху в СРСР припадає на 1928 р. Підпільно він продовжував діяти ще роки й роки[24].

Отже, протягом 20-х років органи державної влади проводили боротьбу з єврейським національним рухом на Правобережній Україні та на території УСР р. Для проведення репресивно-каральних та агітаційних заходів влада використовувала різну зброю – від відкритих арештів, до замаскованої під вивіскою більшовицьких громадських організацій роботи зі знищення, єврейських партій. Незважаючи на силу репресій та арештів, перемога дісталась владі завдяки діяльності альтернативних добровільних організацій, що зуміли підпорядкувати єврейство власному впливу.

Матеріали статті можна використати в подальших дослідженнях питань історії України доби радянського тоталітаризму, в політологічних дослідженнях розвитку політичного суспільства в Радянському Союзі, в період встановлення тоталітарної моделі управління суспільними процесами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев В. Сионистское движение в Украине в 20-е годы XX века: социальная база, политические группировки, практическая деятельность // Записки Запорожского университета. - Запорожье, 1999; Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр.XX ст.) – К., 2002.; Ординський В.С. Євреї України в 20-30 рр.XX ст. Соціально-політичний аспект. - Запоріжжя, 2000; Турченко Ф. Володимир Жаботинський питання єврейської сільськогосподарської колонізації Півдня України // (Міжнародні відносини на Півдні України, історія і сучасність). -Запоріжжя, 1993. - С. 45-59; 2. Нариси з історії та культури євреїв України - К., 2005.– С.142; 3. Нариси з історії та культури євреїв України - К., 2005.– С.143; 4. Російський державний архів соціально-політичної історії м.Москва (далі – РДАСПІ)– Ф. 445.-Оп. 1. – Спр. 86.–Арк. 20, 28, 30; 5. РДАСПІ– Ф. 445.-Оп. 1. – Спр. 86.– Арк. 31; 6. Гусев В. Сионистское движение в Украине в 20-е годы XX века: социальная база, политические группировки, практическая деятельность // Записки Запорожского университета. - Запорожье, 1999.– С.79; 7. РДАСПІ– Ф. 445.-Оп. 1. – Спр. 86.– Арк. 38; 8. Найман О. Холуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения.– Вип.. 2.–1998. – С.44; 9. РДАСПІ.– Ф.445.–Оп. 1.– Спр.126. – Арк..1; 10. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). –Ф.1. – Оп. 20.–Спр. 2019. – Арк. 50-51; 11. РДАСПІ.– Ф.445.–

Оп. 1.– Спр.126. – Арк.5; 12. Нариси з історії та культури євреїв України - К., 2005.– С. 155-156; 13. РДАСПІ.– Ф.445.–Оп. 1.– Спр.126. – Арк. 9; 14. РДАСПІ.– Ф.445.–Оп. 1.– Спр.126. – Арк. 60; 15. ЦДАГО України. –Ф.1. – Оп. 20.–Спр. 2019. –Арк. 28; 16. Найман О. Холуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения.– Вип.. 2.–1998. – С.46; 17. Ординський В.С. Евреї України в 20-30 рр.ХХ ст. Соціально-політичний аспект. - Запоріжжя, 2000. – С.186; 18. РДАСПІ – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 87; 19. Найман О. Холуціанський рух в Україні // Запорожские еврейские чтения.– Вип.. 2.–1998. – С.47; 20 РДАСПІ – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 116; 21. РДАСПІ – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 78; 22. Хонигсман Я.С., Горовский Ф.Я., Найман А.Я., Елисаветский С.Я. Евреи Украины Часть II. – К., 1995.– С.37-38; 23. РДАСПІ. – Ф. 272. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 111; 24. Нариси з історії та культури євреїв України - К., 2005.– С.158.

О.І. Жуковський

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РР.

Демократичний розвиток України зумовлює необхідність створення, функціонування різних громадських, політичних організацій. Значний інтерес серед наукової громадськості викликає історія подібних інституцій у минулому. Актуальним у контексті цієї проблеми є вивчення історії громадських організацій та політичних партій, які були створені за національною ознакою. Питанням, що пов'язані з єврейським суспільно-політичним рухом, приділили увагу у своїх працях дослідники В.І. Гусєв та Л.Є. Беренштейн[1]. Глибокою за своїм змістом є монографія О.Я. Наймана, який на основі широкого кола джерел дослідив діяльність єврейських політичних партій та організацій[2]. Слід зазначити, що це дослідження стосується всієї України і тільки на окремих незначних прикладах подає відомості про особливості функціонування та наявності єврейських партій та організацій на Правобережній Україні. Також потрібно назвати роботу В.І. Прилуцького, в якій автор зробив спробу дослідити діяльність молодіжних організацій різних національних меншин (у тому числі і єврейських), їх цілі, методи роботи[3].

Ще за часів влади царату на території Правобережної України існувала ціла низка різних за своїм призначенням громадських організацій. Найбільш активними і чисельними серед них були єврейські. Із встановленням радянської влади на Україні відбулося значне пожвавлення суспільно-політичної активності національних меншин. Цей процес залежав від території проживання певного етносу. Так євреї в основному проживали у містах та містечках і були більш активними у суспільному житті, ніж інші національні меншини, які переважно були сільськими жителями. Також територія мешкання різних етносів впливала й на характер їх громадських організацій.

У національних польських та німецьких селах існували традиційні організації, які мали релігійне забарвлення і функціонували виключно у територіальних межах окремого населеного пункту та не мали ніякого централізованого управління. Такі організації радянським керівництвом визнавалися як ворожі, що складаються із куркульсько-клерикального елементу і не мають права на існування.

Директивні органи розуміли, що миттєво вони не зможуть викоренити релігійних вірувань серед населення, а тому прагнули взяти під контроль процеси та події, пов'язані із здійсненням всіх культів. Це стосувалося і національних меншин. За обіжником НКВС від 9 грудня 1924р., для виконання прилюдних обрядів на вулицях громади повинні були подати до владних структур спеціальну заяву з проханням дозволу на це та сплатити грошовий податок[4]. Якщо вони хочуть зібратися на квартирі або у приватному будинку для здійснення релігійних обрядів, то повинні обов'язково повідомити місцевий адмінвідділ або райвиконком про місце та час такого зібрання[5].

Єврейський суспільний рух був невід'ємно пов'язаний із політичним і являв собою дуже потужний і багатогранний механізм, який мав різні прояви. В його основі лежав сіонізм, представлений цілою низкою організацій, що виникли в Росії після революції 1917 р. Значна частина єврейського населення на початку 20-х років була позбавлена громадянських прав, не мала роботи. Тому така ситуація сприяла згуртуванню їх у громадські організації та політичні партії за національною ознакою.

Важливе місце у сіоністському русі посідала Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон), органи якої на початку 20-х рр.конкурували з євсекціями КП(б)У. Проте під час 3-ої конференції ЄКП 1-2 грудня 1922 року була прийнята резолюція про злиття з КП(б)У[6].

На 1925 р. кількість назв громадських організацій доходила до 9. Всі вони у своїх поглядах сходились на тому, що національне питання на Україні не вирішене, і радянське керівництво робить все можливе для морального та фізичного знищення єврейського народу[7]. Сіоністські організації

відрізнялись між собою лише характером діяльності (спорт, палестинознавство, суспільствознавство)[8].

Основними центрами функціонування цих організацій були великі міста Київ, Житомир, Одеса й маленькі прикордонні містечка Коростенського, Проскурівського, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського та інших округів[9].

Найбільш інтенсивно сіоністський рух розвивався у 1925 р. Так на кінець цього року на обліку Державного політичного управління (ДПУ) знаходилось 7601 сіоністів, а на 1 січня 1925 р. – 3300, у листопаді 1924 р. — тільки 2000. Оскільки облік здійснювався тільки стосовно найбільш активних діячів, то реальні цифри представників сіонізму були набагато більшими, наприклад: листопад 1924 р. — 15000 членів, січень 1925 р. — 20000, січень 1926 р. — 30000. Отже, ці показники свідчать про значну участь євреїв у сіоністському русі[10].

Серед цих організацій виділялися Алгемейн-Сіоністи та Гехолуц. Перша організація прагнула створити «правоохоронне укриття» для євреїв у Палестині, підтримувала тісні стосунки із американськими, англійськими та іншими західноєвропейськими подібними організаціями. Від них Алгемейн-Сіоністи отримували значні кошти, які витрачали на матеріальну допомогу єврейському населенню України [11].

Гехалуц на Україні була складовою Всеросійської одноіменної сіоністської організації. В одному з листів секретарю ЦК РКП Куйбишеву йшлося, що за своєю структурою це військова організація із суворою дисципліною, і кожен, хто ставав її членом, брав на себе зобов'язання виїхати на проживання до Палестини. Ця організація отримала військове забарвлення після того, як її засновник Володимир Жаботинський у 1925 році видав маніфест про створення військових загонів молодого єврейства для завоювання Палестини[12]. До цього Гехалуц характеризувалась як суто економічна організація, яка мала на меті підготовку кваліфікованих працівників для роботи у Палестині. Для цього на Україні нею була створена низка сільськогосподарських колективів, майстерень, артілей та кустарних підприємств. Про це було відзначено у доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона генсеку ЦК КП(б)У Л. Кагановичу[13].

У Росії організація «Гехалуц» була легалізована й мала офіційні повноваження. Вона прагнула легалізуватися також і на Україні. Проте, зважаючи на те, що за своїм статутом діяльність Гехалуц була тимчасовою і направлена на еміграцію єврейської молоді, ВУЦВК своєю постановою від 1 листопада 1922 р. відмовив у легалізації цієї організації, тому вона працювала на Україні нелегально[14].

На території України набули широкого розповсюдження в цей час дитячі єврейські організації, які структурно нагадували бойскаутів. До них належали Гашомер-Гацоїр («Юний страж»): правий — біло-голубий та лівий – класовий. Ці організації мали військове забарвлення та чітку організаційну структуру, яка включала в себе центральний штаб, окружні та районні штаби, штаби легіонів і дружин. Легіони складалися із дружин, а дружини – із загонів «Шомерів» («стражів»), «Цофім» («розвідники») та «Зойвонім» («вовченята»).

Єврейська молодь серед інших вікових груп найбільш активно брала участь у суспільно-політичному житті країни. Більшість її організацій знаходилась під значним впливом нелегальних єврейських партій. Найбільш впливовою серед них була Єдина всеросійська організація єврейської молоді (ЄВОСМ), яка у 1924 р. утворилася шляхом злиття ОСМ (організація сіоністської молоді) із частиною біло-блакитного Гашомеру та гуртка «Кидимо» («Вперед»). ОСМ до злиття знаходилась під впливом Партії сіоністів-трудовиків (СТП), а тому і ЄВОСМ також певною мірою знаходилась під її ідейним контролем. Офіційно ЄВОСМ вважала себе неполітичною організацією. Це була централізована організація із внутрішньою дисципліною та значною кількістю членів. Основними напрямками її діяльності стала підготовка кваліфікованих та свідомих євреїв для розбудови Палестини, боротьба проти асиміляційних тенденцій серед єврейського населення та інші[15].

Сіоністсько-трудова партія була різко негативно налаштована до радянської влади, в зв'язку з чим діяла нелегально та приховано на території України. Партія мала центральний комітет, районні й міські розгалуження, професійні, підготовлені кадри, періодичний орган ЦК «Земля та праця» («Гогорец-Веавайдо»). З метою конспірації члени організації користувалися прізвиськами[16].

Чільне місце у роботі серед єврейської молоді займав Сіоністсько-соціалістичний союз молоді (ЦСЮФ). Ця організація була своєрідним «комсомолом» для Сіоністсько-соціалістичної партії і діяла нелегально. Її метою було створення єврейської держави у Палестині[17]. Крім цього, ЦСЮФ боровся за свободу політичних організацій трудящих, легалізацію соціалістичних партій та паластенизму, формування національних єврейських частин в армії та інше. Його чисельність складала понад 3 тис. осіб[18].

Сіоністсько-соціалістична партія утворилася у 1920 р. в результаті від'єднання частини активістів сіоністської трудової партії. Вона визнавала класову боротьбу, проте тільки в рамках парламентаризму. Як і інші, ця партія також мала утаємничений характер, члени якої, подібно до СТП, у своїй роботі користувалися прізвиськами, шифрували листи. Їхнім друкованим органом була «Сіоністсько-Соціалістична думка». На думку ДПУ, це була найбільш стійка, активна та небезпечна політична організація серед всього сіоністського руху на Україні[19].

Політичне забарвлення мала організація Югенд, яка об'єднувала сіоністсько-соціалістичну молодь і пропагувала соціалістичні ідеї серед єврейської молоді та намагалася у них виховувати національну самосвідомість. Вона здійснювала роботу у галузі економіки, зокрема, нею створювалися виробничі артілі, здійснювалася співпраця у цьому напрямку із Гехалуц[20].

Окремо потрібно відзначити сіоністсько-соціалістичну федерацію «Дройр», яка прагнула об'єднати всі молодіжні єврейські організації в єдиний союз сіоністсько-соціалістичної молоді. Центр її знаходився у Варшаві, а на Україні діяло низка її розгалужень, зокрема, її групи працювали у Київській, Одеській, Подільській губерніях[21].

Якщо праналізувати програмні документи всіх сіоністських партій та організацій, то їм були притаманні такі вимоги:

1. «Національно-культурна автономія для євреїв.
2. Вільні єврейські Ради у місцевому та республіканському маштабі.
3. Створення єврейських відділів профспілок.
4. Геть режим терору над соціалістичною спільністю.
5. Геть євсекцію та національне пригнічення євреїв тощо»[22].

Серед єврейського населення в Україні було немало сіоністських гуртків. Найбільш впливовими серед них були «Тарбут», «Бнейціон» (діти Сіона) та згадуваний вище «Кидимо»[23]. Наприклад, культурно-просвітницький гурток «Тарбут» користувався значною підтримкою сіоністських організацій. У 1922 році на потреби гуртка було зібрано декілька десятків мільйонів карбованців. За ці кошти гурток відкрив свій клуб у Києві при синагозі «Ойгель-Йосиф» по В. Васильківській, 23, який мав велику бібліотеку єврейських книг, єврейські школи на Подолі та у центрі Києва. Крім цього, «Тарбут» створив гуртки для єврейської молоді з вивчення єврейської літератури та історії[24].

Крім єврейських молодіжних культурно-просвітницьких організацій, на Правобережжі діяли також організації зі спортивним нахилом. Найбільш дієвою серед них була «Маккабі». Вона, прикриваючись метою оздоровлення єврейської молоді, займалась сіоністською пропагандою, про що неодноразово відзначалось у таємних директивах до керівних органів. Організація «Маккабі» була досить чисельною. Її відділення існували майже у всіх містах і містечках Правобережжя[25]. Ця організація за своєю структурою була чітко централізованою і вміло прикривала свою сіоністську діяльність. Первинною ланкою «Маккабі» був патруль із 30-40 чоловік. Всі патрулі в області об'єднувалися у легіон і потім складали Всеукраїнське об'єднання «Маккабі»[26].

У зв'язку із забороною діяльності «Маккабі» у 1922 р. ця організація намагалась легалізуватися через спортивні товариства з іншими назвами. Так на території Правобережної України у містечках діяли єврейські спортивні товариства «Молот», «Олімп», «Геркулес», «Факел», які за своїм характером були ідентичними «Маккабі»[27].

Інтенсивний розвиток сіоністського руху спричинив до активної боротьби керівних структур із ним. Основим методом цієї протидії стали репресії проти активістів єврейських організацій, які розпочалися на початку 1924 року. Наприклад, за 1923-1924 та 1925 роки було вислано за межі України 213 осіб. Проте репресії проти сіоністів, навпаки, ще більше прискорили ріст кількості сіоністських організацій і вплинули на збільшення чисельності їх членів та тих, хто їм співчував[28].

Репресивні заходи не припинялись і у 1926 році: було здійснено 336 арештів. Із цієї кількості вислано 301 особа (237 поза межі України)[29].

Боротьба радянської держави із сіоністським рухом спричинила до зменшення кількості організацій і чисельності в них. Як ми вже відзначали, на 1 січня 1926 р. налічувалось приблизно до 30000 членів цих організацій, на 1 квітня їх кількість становила 23000, а на 1 листопада – тільки 14000[30].

Крім сіоністських організацій, на території України діяли філантропічні закордонні єврейські організації, які здійснювали різні програми з допомоги єврейському населенню України. Особливо вони активізували свою роботу після запровадження урядової програми щодо залучення єврейського населення до сільського господарства. До таких громадських організацій відносять Агро-Джойнт, Вельт-Рельєф, ЕКО, ОРТ та згадуваний вже АРА.

На початку 20-х років керівні структури країни були слабкими у фінансовому відношенні і не могли особливо протидіяти міцним єврейським закордонним суспільним організаціям, які відкривали свої відділення у Росії і в Україні. Тому вживалися заходи з регламентації їх діяльності, щоб взяти контроль над ними. На 3-й Конференції євсекцій РКП, яка відбулась у 1921 р., відзначалося:

1. «Як тимчасово існуючі «єврейські суспільні організації» повинні займатися лише наданням допомоги євреям, що постраждали від погромів.

2. Всі створені ними установи повинні при першій можливості перейти у розпорядження радорганів.

3. Стежити за тим, щоб діяльність цих організацій не відхилялась за межі дозволеного.

4. Прагнути взяти у руки комуністів найбільш впливові організації та посилювати свій вплив в інших»[31].

Найбільш ранньою за часом виникнення є Берлінська громадська організація розповсюдження ремісничої та землеробської праці серед євреїв («ОРТ»). В основному вона працювала на півдні України, куди головним чином переселялись євреї, у тому числі і з Правобережжя[32].

Французько-бельгійська спілка єврейської колонізації («ЕКО») закликала єврейську молодь зайнятися землеробською працею. Вона публікувала анонси у засобах масової інформації, переконуючи їхати на роботу у село і оволодівати новими спеціальностями. На нашу думку, ці заходи були направлені на забезпечення виробничими кадрами планованої єврейської держави у Палестині[33].

Осередки Агро-Джойнт створюються на Україні в результаті підписаного договору 29 листопада 1924 р. між урядом СРСР та американською єврейською агрономічною корпорацією, яку очолював доктор Жозеф Рожен. За умовами договору, ця організація зобов'язувалася витратити не менше 400 тис. доларів на свої програми з допомоги єврейському населенню. Основними завданнями цієї громадської організації були:

1. Облаштування єврейських переселенців та надання допомоги щодо розбудови господарств, об'єднання євреїв у сільськогосподарські колективи та кооперативи.

2. Виділення матеріальної допомоги переселенцям.

3. Інструктаж переселенців з усіх організаційних господарчих справ[34].

На відміну від Агро-Джойнта, організація Вельт-Рельєф працювала на території України напівлегально. Так у 1922 році на території Волинської губернії набули широкого розповсюдження комітети допомоги — «Рельєф комітети», за допомогою яких відбувався перерозподіл гуманітарних вантажів для єврейського населення, що надходили з Америки. У зв'язку із цим на місця надсилається вказівка про заборону діяльності подібних комітетів. Натомість доручалося здійснювати перерозподіл вантажів представникам АРА, «Евобщесткому» та виконкому[35].

Отже, на території Правобережної України у 1920-ті роки існувала ціла низка єврейських партій і громадських організацій, в основі яких лежав сіонізм. Вони були невід'ємною складовою суспільно-політичного та економічного життя зазначеного регіону. Рух сіоністів водночас був однорідний та різнобічний за своїм характером, методами функціонування, завданнями та метою, що й зумовлювало особливості діяльності окремих єврейських партій та громадських організацій. Крім цього, на території України діяла мережа закордонних філантропічних організацій, які надавали матеріальну допомогу євреям на різні потреби.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гусєв В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921).– К., 1996.– 132с.; Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). - К., 1998.– 196с.; 2. Беренштейн Л.Ю. Евреи и политические процесы в СССР (20-80-е годы XX столетия).– К.: Ин-т национальных отношений и политологии, 1994.– 88 с.; 3. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939) / НАН України. Інститут історії України.– К., 2001. – 250 с.; 4. ДАХмО.– Ф.Р.1160.– Оп.1.– Спр.1.– Арк.8; 5. Там само, Арк.106; 6. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп. 20.– Спр.1524.– Арк.18; 7. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.– Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов.– К.: Абрис, 1997.– С. 234; 8. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925) – С. 134; 9. [119, арк.70]; 10. [141, арк.86]; 11. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925).– С. 135; 12. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.1524.– Арк.5; 13. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.– Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов.– К.: Абрис, 1997.– С. 237; 14. ДАВО.– Ф.Р-1020.– Оп.1.– Спр.1.– Арк.44. 15. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925).– С. 144. 16. ДАВО.– Ф.Р-417.– Оп.1.– Спр.19.– Арк.84; 17. Там само.- Арк.85; 18. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939) / НАН України. Інститут історії України.– К., 2001.– С. 60-61; 19. ДАВО.– Ф.Р-417.– Оп.1.– Спр.19.– Арк.85; 20. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.– Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов.– К.: Абрис, 1997.– С. 236; 21. Там само. - С. 237; 22. ДАЖО. – Ф.П.-85.– Оп.1.– Спр.180.– Арк.71зв; 23. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.2019.– Арк. 22; 24. ЦДАГО України.– Ф.1.–

Оп.20.– Спр.1530.– Арк.76; 25. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.1538.– Арк.27; 26. Там само. - Арк.24; 27. Там само. - Арк.21; 28. ДАВО.– Ф.Р-417.– Оп.1.– Спр.19.– Арк.86; 29. Там само. - Арк.89; 30. Там само. - Арк.88; 31. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.779.– Арк.36. 32. ЦДАВО України.– Ф.413.– Оп.1.– Спр.249.– Арк.74; 33. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27-30 ноября 1930г.: Стенографический отчет и постановления.– М.– Х.– Минск, 1930.– С. 57; 34. ДАВО.– Ф.Р-925.– Оп.1.– Спр.412.– Арк.15- 16; 35. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.1530.– Арк.61.

О.С. Гончарова

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ (20-ТІ - ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.)

В умовах розбудови незалежної держави все більшого значення набувають питання відродження національних меншин, вивчення їх історії. Однією з проблем, що потребує більш детального вивчення та переосмислення, є соціально-економічне становище національних меншин в 20-х - на початку 30-х років ХХ століття. Цей період характеризується докорінною зміною їх суспільного і правового статусу. У результаті воєнно-революційних подій 1917-1920 рр., що призвели до руйнації колишніх засад існування суспільства, етнічні складові країни мали заново віднайти й посісти нові ніші в системі суспільного виробництва і споживання. Активізація в цей період етнонаціональних процесів на Харківщині робить доцільним дослідження соціально-економічного життя національних меншин у регіональному аспекті.

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до вивчення історії Харківщини, приділяючи значну увагу національним процесам.[1] У науковій та публіцистичній літературі зроблено детальний аналіз національного складу населення регіону та тих змін, які відбулися в ньому протягом 20-х - початку 30-х років ХХ століття, але при цьому поза увагою залишилося досить важливе питання - розподіл представників національних меншин на ринку праці, їх соціальний склад.

Недостатня наукова розробка зазначених вище проблем зумовила необхідність більш детального дослідження соціально-професійної структури національних меншин Харківщини у 20-х - на початку 30-х років. У статті ставиться завдання дослідити їх розподіл на ринку праці та соціальний склад, з'ясувати, як заходи уряду вплинули на соціально-професійну структуру національних меншин Харківщини.

Міжнаціональний розподіл на ринку праці Харківщини в основних рисах був закладений протягом другої половини XIX - початку ХХ ст. Становість імперії сприяла закріпленню тих або інших переваг окремих національних груп у певних галузях виробництва. Перепис 1897 р. виявив, що представники української національності здебільшого були зайняті у сільському господарстві - 69,95% і лише 13,33% працювали на промислових підприємствах або займались промислами. Відсоток українців, зайнятих торгівлею, був ще менший – 1,32%. 57,18% росіян, що мешкали в Харківській губернії, займались сільським господарством, 18,2% були військовими, 4,57% займались торгівлею, 12,94% – різними промислами та на виробництві. Переважну масу єврейської людності складали кустарі, ремісники та працівники промислових підприємств. Разом вони становили 57,36%. Велика частка єврейського населення була зайнята в торгівлі – 19,65%. Серед німців найбільший відсоток становили зайняті в сільському господарстві – 50,02%, ремісники та працівники промислових підприємств – 15,92%. Французи, не будучи дуже численними, посідали на Харківщині в цей період помітне місце. Значна їх частина – 29,25% служила вихователями та гувернантками. Французи брали активну участь і в комерційній діяльності Харківської губернії. Великий відсоток зайнятих комерційною діяльністю був і у поляків – 3,15% . Отже, селянство складалося переважно з українців, росіян, німців. До купецької верстви входили росіяни, євреї, поляки, французи. У групі кустарів, ремісників та працівників промислових підприємств велику частку складали євреї, німці, поляки.

Зміни на початку 20-х років ХХ століття в політичній та соціально-економічній сфері позначились і на розподілі національних меншин на ринку праці.

Переписом 1926 р. все населення розподілялося на дві групи залежно від того, мала дана особа самостійне джерело для існування чи не мала. До першої групи - групи самодіяльних - відносили осіб, що мали заняття,

яке давало засоби для існування, чи тих, хто утримувався за рахунок держави. До другої групи - несамостійних - відносили осіб, що не мали занять чи засобів для існування та утримувалися іншими самодіяльними особами. Перепис 1926 р. виявив, що на Харківщині питома вага самодіяльного населення (58,67%) в цілому більша, ніж несамодіяльного (41,33%). Проте таким-стан справ був не завжди. Так, наприклад, у 1923 році частка несамодіяльного перевищувала самодіяльне населення,

яке становило лише 47,3% від загальної кількості жителів Харківщини. Крім цього, серед самодіяльного населення значно збільшився відсоток жінок. Якщо загальне збільшення самодіяльного населення становило 11,37%, то у представниць жіночої статі цей показник складав 21,64%[3].

Ступінь активності окремих народностей теж була не однакова. Найбільша частка самодіяльного населення була в українців. На 1000 працюючих осіб української національності припадало 676 непрацюючих. Це залежало від великої питомої ваги сільської української людності, активність якої досить висока. У сільській місцевості цей показник становив 576 осіб. Російське населення в цілому по округі менш активне, ніж українське (на 1000 працюючих припадало 720 непрацюючих). Серед мешканців міст активність росіян вища, ніж в українців. Так, наприклад, якщо серед мешканців міста Харкова на 1000 працюючих росіян припадало 940 непрацюючих, то в українців – 996 осіб. Найменшу частку самодіяльного населення мали євреї (на 1000 працюючих припадало 1077 непрацюючих)[4].

Дещо відрізняється в різних національних груп Харківщини і статевий склад самодіяльного населення. Найбільша самодіяльність властива жінкам української та російської національності. Так, на 1000 працюючих чоловіків української національності по Харківській окрузі припадало 850 працюючих жінок, а російської - 760. Особливо високий рівень самодіяльності жінок цих двох національностей у сільській місцевості. Тут на тисячу працюючих чоловіків української національності припадало 964 працюючих жінок, а російської - 973. Це пояснюється тим, що сільськогосподарське виробництво за тодішніх умов не вимагало особливої кваліфікації і давало можливість використовувати працю жінок та дитячої частини населення. Серед мешканок міст самодіяльність жінок була дещо нижча. Найнижчим цей показник був у єврейських жінок. При цьому він залишався приблизно однаковий як для жителів міст, так і сільської місцевості. На 1000 чоловіків єврейської національності, що мешкали в сільській місцевості, припадало 456 працюючих жінок. Серед мешканців міста Харкова цей показник становив 476 працюючих жінок[5].

Переписом 1926 р. все самодіяльне населення щоділено між дев'ятьма основними галузями народного господарства (сільське господарство, фабрично-заводська промисловість, кустарно-реміснича промисловість, будівництво, залізничний транспорт, інші види транспорту, торгівля і кредит, державні установи та інші галузі праці). У всіх галузях господарства значну перевагу мали представники української національності. Така ситуація склалася, на думку Л.Д.Якубової, «...за рахунок безальтернативного кількісного домінування українців у населенні республіки...»[6]. Для українців, які переважно мешкали в сільській місцевості, було традиційним заняття сільським господарством (81,76%). Особливо велика питома вага їх була в будівництві (50,93%) та на залізничному транспорті (68,76%). Найнижчий відсоток українців - серед працівників торгівлі та кредитних установ (35,21%). Представники російської національності надавали перевагу роботі в таких галузях господарства як транспорт (43,46%), будівництво (38,05%), промислові підприємства (33,17%). Найбільша питома вага єврейської народності була сконцентрована в торгівлі й кредитних установах (29,58%), кустарно-ремісничому виробництві (20,21%) та на службі в різних державних установах (17,69%)[7]. Такий розподіл національних груп по галузях народного господарства мав глибоке історичне коріння. Для українців, які переважно мешкали в сільській місцевості, було традиційним заняття сільським господарством. Проте у першій половині 20-х років збільшилась питома вага українців, зайнятих в промисловості. Це було пов'язано з її швидким ростом, що створювало попит на робочі руки, який задовольнявся насамперед за рахунок сільських жителів, переважно української національності. Росіяни концентрувалися в містах і тому були задіяні в тих галузях господарства, які були традиційними для міста – це промислове виробництво, будівництво, транспорт, різного типу установи. Росіяни - мешканці сільської місцевості - переважно займалися сільським господарством. Єврейське населення традиційно надавало перевагу кустарному виробництву, торгівлі, роботі в фінансово-кредитних установах.

У зв'язку з революційними подіями 1917–1921рр., що призвели до ліквідації поміщицького землеволодіння, одержавлення промислових підприємств, відбулися значні соціальні зрушення. Змінився й підхід до визначення соціальних груп. Переписом 1926 року все населення розподілялося на десять основних соціальних груп (робітники, службовці, особи вільних професій, господарі з найманими робітниками, господарі, яким допомагали члени сім'ї, одинці, члени сім'ї, що допомагали у виробництві, особи, що не мали або не вказали заняття, безробітні та інші), з виділенням трьох найчисельніших національностей (українці, росіяни, євреї). Решта національностей були об'єднані в групу «інші».

Дані перепису демонструють, що українці у всіх без винятку соціальних групах мали за собою відносну більшість. Особливо звертає на себе увагу той факт, що серед робітників Харківщини більше ніж половину, а саме 59,09%, складали українці, а росіяни становили лише 29,24%[8]. Це ставить під сумнів твердження радянської історіографії про те, що робітничій клас Харківщини був більшою мірою російським[9].

Від цих загальних даних про робітників Харківщини перейдемо до характеристики деяких професійних груп за національністю. Лише в одній професійній групі робітників абсолютна перевага належала росіянам, це будівельники (49,58%). Такий стан справ можна пояснити тим, що розбудова міста Харкова породжувала великий попит на спеціалістів будівельних професій. Значним джерелом заповнення вакансій на будівництві все частіше ставали прикордонні до Харківської округи російські міста та села. При цьому, на будівельних роботах збиралась велика кількість осіб, що працювали періодично, які потім повертались до рідної домівки. Були з-поміж них і ті, що осідали остаточно в Харківській окрузі. Здебільшого це особи, яким вдавалося знайти більш-менш постійну роботу. У професійній групі кравців переважали євреї (31,84%), а в групах друкарів та тютюнників вони хоч і не були переважаючою національністю, та все ж мали значний відсоток (друкарі - 25,36%; тютюнники -16,12%). У всіх інших групах більшість становили українці, з особливо очевидною перевагою в групі залізничників (75,16%), деревообробників (54,24%) та металістів (53,27%), не кажучи вже про групу сільськогосподарських робітників (79,66%). Слід відзначити, що серед деревообробників, при перевазі в ній українців, досить значний відсоток росіян (34,22%)[10].

У групі службовців абсолютну більшість становили українці, але сумарна частка національних меншин у цій групі значно перевищувала представництво в ній українців. Особливо вражаючою ця диспропорція була серед керівного складу. Тут українці становили 32,29%, росіяни - 32,0%, євреї - 28,22%. Питома вага росіян та євреїв у вищих органах державної влади значно перевищувала представництво названих національних груп у структурі населення Харківщини. Найбільший відсоток українців (58,53%) був лише серед культурно-освітнього персоналу та особистої прислуги[11].

Соціальні групи, що пов'язані з сільським господарством, відрізнялися переважною більшістю українського населення із значним зменшенням частки як російської, так і єврейської національностей. При цьому в групі господарів, що використовували найманих робітників та групі торговців, велику питому вагу мала єврейська національність, приблизно так само, як і в групі ремісників та кустарів.

Якщо ж, з огляду національний склад різних соціальних груп, проаналізувати, між якими саме соціальними групами розподілялася кожна національність, то стане зрозумілим, що українці переважно домінують в тих групах, які пов'язані з сільським господарством: господарі, яким допомагають члени сім'ї, та члени сім'ї, що допомагають у виробництві. До цих соціальних груп належали близько 70%. Дещо нижчий їх відсоток був серед робітників (7,67%) та службовців (6,92%). Серед росіян-близько 50%. були зайняті сільським господарством, близько 20% - на фабриках і заводах, 10% - в установах. Росіяни були найбільш пов'язані з індустріальним виробництвом. Євреї на 20% були задіяні у дрібній промисловості, велика їх частка займалась торгівлею, а 43,53% були службовцями. Серед представників єврейської національності були й власники заводів та фабрик, хоча і в невеликій кількості (27 осіб)[12].

Що ж стосується соціальної структури представників інших національностей поляків, німців, вірмен, татар та латишів - то такі дані є лише по місту Харкову. Враховуючи те, що представники зазначених національностей здебільшого мешкали саме в цьому місті, можна вважати характеристику їх соціального складу повною.

Більшість представників національних меншин міста Харкова була задіяна на промислових підприємствах. Велику частку городян, що належали до національних меншин, за винятком латишів та білорусів, становили кустарі й ремісники. З усіх євреїв, які працювали у фабрично-заводській промисловості, кустарним виробництвом у 1926 році було зайнято 71,2%; поляків - 63%; вірменів - 17,4%; німців - 67,3%; латишів - 78,4%[13].

За період з 1923 по 1926 року відбулися істотні зміни соціального складу населення міста Харкова, що знаходились в тісному взаємозв'язку із загальними тенденціями розвитку політичного, економічного та соціального життя країни загалом та Харківщини зокрема. Низка соціально-економічних заходів більшовицької влади призвела до перетворення величезної частки населення на пролетарів, задіяних на підприємствах державного сектору економіки. Відсоток кількості робітників до всього населення округу виріс з 23,5% в 1923 році до 25,3% в 1926 р. Серед національних груп збільшення питомої ваги робітників відбулося в українців, росіян, євреїв та латишів. Найвищий показник такого збільшення у євреїв. Група робітників у них зросла з 11,1% в 1923 р. до 16,3% в 1926

році. Зменшення частки робітників відбулося лише у вірмен та тата р. Поляки, німці та білоруси займали середнє місце з незначним збільшенням. Частка службовців, питома вага яких серед всього населення виросла на 5,6%, різко збільшилась серед українців, росіян, євреїв, вірмен, німців та латишів і зменшилась у білорусів та поляків. Підприємницькі верстви, а саме, у господарі, що використовували найману працю, збільшилися лише у євреїв, поляків та латишів. Група господарів, які залучали до виробництва членів своєї родини, збільшилась у всіх народностей, за винятком вірмен, у яких спостерігалося різке зменшення - 3,2%. Одинці, а це здебільшого особи, що займалися кустарними промислами, зменшились у всіх національностей, крім татар.

Отже, у результаті соціально-економічних перетворень у державі, значних змін зазнає соціальна структура суспільства. Впроваджувана радянською владою політика державного регулювання соціальної структури суспільства, кінцевою метою якої було досягнення соціальної однорідності, на початку 30-х років досягла своєї мети. Протягом досліджуваного періоду співвідношення соціальних верств у середовищі національних меншин невпізнанно змінилося. Вони значно відрізнялися від показників титульної нації, проте ця різниця визначалася не винятковим соціально-економічним становищем, а рівнем урбанізації в їхньому середовищі, який у представників національних меншин Харківщини був значно вищий, ніж в українців, тому і такі соціальні групи як робітники та службовці переважали в їх структурі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Духопельников В.М. Деятельность местньїх органов власти Харьковщиньї среди национальньїх меньшинств в 20-30-е годн XX столетия // Зпоха. Культурьі. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годьі). //Материальї международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. - Харьков, 2004. – С.88-100; Скоробогатов А. Територія та населення Харківщини у 20-30-х роках XX століття // Березіль. - 1997. - № 11-12. - С. 132-147; Харьков многонациональньш. - Харьков, 2004; 2. Первая всеобщая перепись населення Российской империи. 1897. ХЬУШ. Харьковская губерния. – М.,1903. - С. 188-192; 3. Коваленко І. Харків у демографічному відношенні // Статистичний бюлетень ЦСУ України. - - № 24. - С. 34; Всесоюзний перепис людности 1926 р Т. XXIX. - М: ЦСУ СРСР, 1930. - С. 289; 4. Ступішин П.П. Соціальний склад людности Харківщини // Статистичний бюлетень. -Харків: Харківське окружне статистичне бюро, 1929. - Кн. VIII. - С. 4; 5. Там само. - С. 4; 6.Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і - початок 30-хроків XX ст.). - К., 2004. - С. 337; 7. Всесоюзнийперепис людности 1926 р. Т. XXIX. - М., 1930. - С. 455-471; 8. Там само. - С. 289; 9. Курман Н.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города. – М., 1968. - С. 129; Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (Спроба соціальної характеристики). - Харків, - С. 27; Ступішин П.П. Вказана праця. - С. 15; 10. Всесоюзний перепис людности 1926р. –Т. XXIX. - М., 1930. - С. 455-459; 11. Там само. - С. 460-464; 12. Там само. - *С* .466; 13. Отчет о деятельности комиссии по делам нацмен с 15 марта 1927- по 15 апреля 1928 гг. 7/ ДАХО.-Ф. Р-845.-Оп. З.-Спр. 1205. - Арк. 242-243.

В.Г. Москаленко

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В УСРР (20-30 РР. XX СТ.)

Процес становлення в Україні громадянського суспільства на демократичних засадах безпосередньо пов’язаний з удосконаленням виборчого законодавства, адекватному стану суспільних відносин. Одним з актуальних завдань законодавства є визначення змісту та обсягу прав громадян, основ та принципів виборчого права.

В умовах відсутності чіткої стратегії державотворення та правотворення, жорсткої конкуренції владних структур у ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях з історії становлення загального виборчого права. Тому неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення загального виборчого права в УРСР є однією з умов не повторення помилок минулого, становлення дійсного самоуправління народу, що повинно реалізуватись у дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

Історія вчить нас використовувати досвід минулого, що надає можливість у подальшому уникати помилок. Справа ж істориків донести зміст подій у їх дійсному, реальному. правдивому вигляді.

Дослідження процесу становлення інституту виборності в УРСР становить значний науковий пізнавальний та суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений насамперед важливою роллю, яку зіграли і відіграють зараз вибори у суспільно-політичному житті українського народу, його боротьбі за становлення демократичного суспільства.

Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії становлення виборчого права на теренах України. У правові й історичній науці з проблеми, що

досліджуються, дуже мало відповідних праць, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі аспекти виборів, до того ж не позбавлені ідеологічного забарвлення минулих років[1].

З огляду на це радянське виборче право залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму, предметом дослідження обрано науковий аналіз процесів та явищ історичного значення, пов'язаних із становленням основ загального виборчого права в УРСР 20-30р р. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є архівні та опубліковані матеріали вищих органів влади й управління УСРР, УРСР, СРСР, постанови партійних комітетів різних рівнів.

Враховуючи актуальність, науково-практичне значення, недостатній, з погляду сучасного підходу, рівень наукової розробки даної проблеми, автор ставить за мету проаналізувати характер і зумовленість основних тенденцій у формуванні загального виборчого права в УРСР. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань:

– аналіз впливу партійних органів на законодавче створення радянського виборчого права;

– дослідження механізму формування та реалізації загального виборчого права;

– співвідношення принципів становлення основ загальновиборчого права з цілями партійно-державного апарату СРСР та УРСР.

Політичний і публічний характер виборів задається волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему. Загальновідомо, що виборча система – передбачений законодавством порядок формування представницьких органів держави, а правові норми, які регламентують цей порядок, у сукупності складають виборче право.

Основними джерелами виборчого права в УСРР (20-30р р. ХХ ст.) були Конституції УСРР 1919р., 1929 рр, Конституція УРСР 1937 р та положення, інструкції про вибори до органів влади.

Чільне місце в виборчому законодавстві посідає загальне (активне) виборче право.

Конституційне право є одним з дієвих засобів реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами – права вільно обирати представників до органів влади. Здійснення загального виборчого права перебуває в самій основі виборчого процесу, без його втілення в реальну практику не можна вести мову про дійсно демократичні вибори.

Можна констатувати, що виборча система УРСР, яка формувалася на початку 20-х років на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до середини 30-х років було запровадження виборів на принципах нерівного непрямого права при відкритому голосуванні, а також незагальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян.

Загальновідомо, що рівноправність – це однаковість, тобто рівність прав людини і громадянина, яка поділяється на загальнонаціональну та юридичну. Загальнонаціональна рівноправність – однаковість природних прав і свобод кожної людини. Рівність людей – фактична реальна можливість у використанні своїх природних прав і свобод. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість властивостей, особистих здібностей, реальних можливостей кожної людини та особливість індивідуальних умов її життя, соціальна нерівність як неминучий результат і вияв такої неоднаковості може бути лише частково послаблена, пом'якшена за допомогою спеціальних заходів (пільг або обмежень) з боку держави. На державному рівні в 20-ті рр.для значної частини громадян вводиться низка обмежень у виборчих правах. Обмеження прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, юридичні норми встановлені національним правом. У цьому випадку певні обмеження прав є наслідком нормотворчої діяльності державних органів. Юридичної рівноправності, тобто рівності статусу державно-правоздатних суб'єктів, насамперед, однаковості їх конституційних прав теж не було. Згідно з чинною на той час Конституцією УСРР 1919 р. законодавчо (стаття 21) закріплювався перелік громадян, які не мали виборчого права, що явно вписувалося в проголошену партійно-державну модель диктатури пролетаріату.

Виборча система за Конституцією УСРР 1919 р. відображала загально соціально-політичну ситуацію в країні. Не вибирали і не могли бути обраними особи, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; громадяни, які жили на нетрудові доходи, як-от: відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна тощо. На конституційному рівні в УСРР приватні торговці, торговельні й комерційні посередники; ченці й духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень були позбавлені права голосу. Крім того, не мали права голосувати особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, так само громадяни, які знаходились під опікою, засуджені за злочини на термін, встановлений судовим органом[2].

З переходом країни до НЕПу з'явилася нова категорія громадян, яка займалась приватним підприємництвом і в тій чи іншій мірі експлуатувала чужу працю. Це викликало «корекцію» виборчого законодавства. У жовтні 1921 р. ВУЦВК УСРР прийняв новий закон про виборчі права громадян, згідно з яким права голосу позбавлялись особи, що займалися торгівлею, орендою, промислами[3]. 10 вересня 1924 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР затвердили «Положення про виборчі права громадян та порядок проведення виборів», у якому було затверджено вичерпний перелік осіб, що мали право голосу й були позбавлені його.

У листопаді 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили нове «Положення про виборчі права громадян», до якого були внесені деякі уточнення. Але й після втілення у життя вищезгаданого «положення» коло осіб, які були позбавлені виборчих прав, залишалось дуже значним.

Така ж тенденція позбавлення прав збереглася і в наступні роки. У вересні 1926 р. була прийнята інструкція ВУЦВК УСРР «Про вибори до Рад». У ній більш жорстко, ніж попередні роки, визначалося коло осіб, які користувались правом голосу. Інструкція скасовувала права, які надавалися в 1925 р. крамарям за патентом І розряду, нижчим категоріям служителів культу, кустарям, які в тому чи іншому вигляді користувалися найманою працею. Унаслідок кількість громадян, позбавлених виборчих прав, зросла. Так у Кривому Розі кількість таких осіб у 1927 р. зросла до 1915 осіб, що склало 11,2 % від загального числа виборців (близько 17 тисяч). Порівняно з 1924 р число позбавлених виборчих прав подвоїлось з 5,5% до 11,2%, що значно перевищувало середній рівень по УСРР, який складав 7,7%[4]. Нерідко до списків позбавлених виборчих прав включались громадяни, які кинули торгувати декілька років тому, червоноармійці, батьки яких колись декілька місяців займалися торгівлею. У деяких містах до числа позбавлених прав потрапляла інтелігенція, на селі – середняки[5].

У результаті втілення вищезгаданої інструкції ВУЦВК у життя число позбавлених прав в Україні зросло більше, ніж у два рази. На той час існувала певна залежність між розмірами міст і кількістю громадян, позбавлених виборчих прав. Найбільше останніх було в невеликих містах і селищах, в яких майже повністю був відсутній фабрично-заводський контингент, але було багато підприємців, власників майстерень, крамарів. Всі вони, згідно із чинним законодавством, вважалися особами, що експлуатують чужу працю, і потрапляли до списків позбавлених виборчих прав. Число позбавлених виборчих прав в УСРР збільшилось удвічі.[6] У Києві в 1925-1926 рр.було позбавлено права голосу 13,5 тис., у 1926-1927рр. – 20,7 тис. громадян, що складало 10,3% загального числа виборців[7]. В Одесі число позбавлених прав зросло до 21,7 тис. і досягло 10% виборців[8]. Вищезгадане переконливо демонструють статистичні дані 20-х років. Вони показують, що відсоток громадян, позбавлених виборчих прав, був нижчий у великих містах і підвищувався у міру зменшення кількості населення міст. Особливо він був великим в містечках, де проживало населення, яке займалося торгівлею. У низці випадків позбавлених виборчих прав там було навіть більше, ніж тих громадян, хто мав право обирати. Так у містечку Мінківці Кам'янець - Подільського округу виборчі права мали 118 громадян, а не мали права голосу – 224. В інших містечках цього ж округу: Чемирівцях відповідно – 350 і 435, Ляцкоруні – 415 і 408, Зінькові – 978 і 770. У міру збільшення кількості робітників в містах – число громадян, позбавлених виборчих прав, зменшувалося. У пролетарському Луганську кількість громадян, позбавлених виборчих прав, складала 5%, а в Харкові – 4%[9].

При складанні списків виникало багато помилок механічного походження. Як наслідок, різко збільшилась кількість скарг від тих, хто вважав це незаконним. Тому боротьба за право голосу мала принциповий і життєво-важливий характе р. Так тільки протягом 1927 року в результаті розгляду скарг були відновлені у праві голосу по місту Кривий Ріг 76 осіб, які потрапили до списків позбавлених виборчих прав помилково[10].

У жовтні 1928 р. була опублікована нова інструкція ВУЦВК та РНК УСРР «Про вибори до Рад», в якій відображено подальше збільшення чисельності жителів міст, які позбавлялися виборчих прав.

15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову Конституцію УСРР, де в III розділі законодавчо закріплювалися виборчі права громадян. Основний Закон УСРР 1929 р. закріпив перелік громадян, позбавлених виборчих прав (ст.67) [11]. На 1928 – 1929 рр.– кількість громадян, позбавлених прав, нараховувала 253,9 тисяч осіб, що становило 9,8% виборців (проти 175,1 тис. чоловік в 1926-1927 рр.)[12].

У жовтні 1930 р. центральні органи держави й республіки прийняли інструкцію, яка регламентувала порядок виборів в 1930-1931 рр. У ній уточнювався порядок позбавлення виборчих прав громадян і їх поновлення[13].

Утиски у виборчих правах мали тяжкі наслідки для громадян. Вони обкладалися додатковим або спеціальним податком, виключалися з членів профспілок, при цьому могли втратити роботу, право на пенсію й соціальне забезпечення, пільги на житлову площу, навчання дітей та вступ їх до ВНЗ.

Громадяни, позбавлені можливості обирати, мали право опротестувати рішення виборчої комісії. Дозволялося відновлення свої виборчих прав шляхом подання заяв, де, крім об'єктивних даних (прізвище, адреса), вказувався номер за списком, причини позбавлення прав і докази громадянина, на основі яких він вважав рішення комісії неправомірним. Заяви розглядалися виборчими комісіями, і лише незначна частина з них задовольнялася.

Безумовно, правляча партійна еліта добре розуміла неможливість утвердження тоталітарного режиму без повної підлеглості селян, які становили більшість населення республіки. Намагаючись зберегти за собою пріоритет при визначенні кандидатур на виборні посади та забезпечити абсолютну більшість при голосуванні, партійно-державний апарат вживав всіх можливих заходів, щоб зіштовхнути на узбіччя політичного життя можливих опонентів, «ворогів народу». Для цього використовувалися різноманітні методи економічного, соціального та психологічного тиску.

У період виборчої кампанії 1930-1931 рр., згідно з офіційною статистикою, число громадян, позбавлених прав, зменшилося в два рази: з 8,5% до 4,9%. У містах УСРР воно складало 5%, в селищах – 4,9%, в цілому в республіці – 4,4%[14].

Правда, утішатися цими цифрами не доводилося. Адже саме в той час у республіці пройшла ціла серія політичних процесів, на яких були обмовлені та засуджені цілком невинні люди, без суду і слідства репресовані сотні тисяч селян, яких було оголошено куркулями.

Крім того, списки позбавлених прав від однієї виборчої кампанії до іншої значно змінювалися. Позбавлення прав, згідно з вищезгаданою інструкцією ВУЦВК, відбувалося тільки під час підготовки і проведення виборів. Цю роботу перевірку та опублікування списків виконували виборчі комісії. У перервах між виборчими кампаніями позбавлення прав інструкцією не передбачалося і на практиці не дозволялося, хоча цього не завжди дотримувалися місцеві органи влади. У проміжках між виборами сільські, селищні та міські ради виконували тільки реєстрацію позбавлених прав. Ради на своїй території вели поіменний облік громадян, позбавлених прав, щоб перед виборами списки передати до виборчих комісій. У багатьох випадках складання списків громадян, позбавлених виборчих прав, велося працівниками органів рад дуже недбало. Часто списки були неповними, неточними, що відбувалося з найрізноманітніших причин: зміна місця проживання, знаходження інших джерел існування, амністія, смерть тощо.

Часто за основу бралися старі списки, із них викреслювались прізвища вибулих громадян, включалися прибулі, й отриманий результат опублікували як остаточний. У сільській місцевості, як і в містах, певної установленої форми ведення списків громадян, позбавлених прав, не було, до того ж сільради постійного обліку не вели. Списки складалися в період виборчих кампаній. Траплялися часто випадки, коли старі списки губилися.

У жовтні 1934 р. була прийнята інструкція про вибори до рад і на з'їзди рад УСРР[15]. У ній передбачалося певне скорочення числа громадян, позбавлених прав. Дозволялося відновлення у виборчих правах дітей «куркулів», якщо вони займалися суспільнокорисною працею, виселених «куркулів», які позитивно себе зарекомендували на місці нового поселення. Хоча в умовах постійних порушень законів, правопорядку це звучало по-фарисейськи.

Після прийняття вищезгаданої інструкції, згідно з офіційними даними, число громадян, позбавлених прав, в містах і селищах становило 2,4%, на селі – 2,6%[16].

Позбавлення громадян виборчих прав випливало із сталінської концепції загострення класової боротьби в країні в міру просування до «соціалізму». У результаті відбувалося штучне звуження й обмеження низки соціальних груп у своїх правах. Механізм позбавлення виборчих прав був далекий від досконалості. Списки позбавлених виборчих прав, які, згідно із законодавством, складалися місцевими радами, зазвичай детально коригувалися органами ДПУ, міліцією, фінвідділами виконкомів рад, передавалися до виборчих комісій і мали характер остаточного вердикту. При такій процедурі неминучими були суб'єктивізм, елементарні помилки і зловживання. У багатьох випадках позбавлення прав було результатом формального, анкетного підходу до виборців, без врахування конкретних обставин індивідуальних особливостей.

Аналіз архівних документів надає можливість оцінювати практику позбавлення виборчих прав як фактичну розправу з опозицією і засіб утримання громадян у покорі, оскільки вона включала обмеження багатьох аспектів життєдіяльності громадян і супроводжувалася грубими порушеннями законодавства про вибори. В умовах формування тоталітарного режиму позбавлення виборчих прав виступало як різновид політичних репресій.

Інститут поразки у виборчих правах відігравав важливу роль у справі маніпулювання колом виборців і впливав на результати виборів. Відсутність чіткої регламентації позбавлення прав призводило до поширення різноманітного тлумачення законодавчих норм і свавілля на місцях.

Спрямована переважно проти економічно і політично самостійних громадян, система позбавлення виборчих прав відповідала одному із своїх призначень – утвердженню однодумства і одноманітності всіх сторін життя громадян республіки і країни. Після виконання своєї функції систему позбавлення виборчих прав скасувала Конституція УРСР 1937 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития. – К. – О.. – 1990 г. – 204 с; Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926 – 1937 гг).- М., 1968. – 100 с.; Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.; Ким А.И. Советское избирательное право. - М., 1965. – 608 с; Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг).-М., МГУ, 1968.-294 с; Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921 – 1936 гг). - М., 1957.-411с.; Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов 1921-1925 . – Х., 1989. – С. 25-49; Смирнова В.В. Зарождение советского избирательного права (1917-1925 гг) - М., 1973. – 235.с; Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917-1936 гг)-М., 1991. – 426 с. І інші; 2.Конституція УСРР // Слюсаренко А.Г.; Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К.., 1993. – С. 131-132; 3. Радянська Україна. – 1927. – № 1-2. – С. 5; 4. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) -Ф. 3651. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 3-4; 5. Підсумки виборчої кампанії 1925-1926 рр.– Х., 1926. – С. 26; 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) - Ф. 3316.– Оп. 20.– Спр. 9921.– Арк.. 97-100, 114; 7. Стенографічний відчит Х-го окружного з'їзду Рад Київщини. – К., 1927. – С. 498. 8. Звіт Одеської міської Ради робітничих та селянських депутатів за час роботи IX скликання. Березень 1927 р. – грудень 1928 р. – О., 1928. – 167 с; 9. Міські селища УСР Р. Збірник. Статистично.-економ.ічних відомостей. – Х., ЦСУ УСРР 1929. – 184 с; 10. Красный горняк.- 1927. – 6, 11 февраля. 11 Конституція УСР Р. – Х., 1929. – 28 с; 12. Вісті. 1928 . – 24 жовтня. Підсумки перевиборів Рад 1928 - 1929 рр.– Х., 1929. – С. 35-36; 13. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства ССС Р. – М., 1930. № 50. – ст. 523 ; 14. Выборы в советы и состав органов власти в СССР в 1931 г. – М., 1931; Історія Української РСР У 8 т. – К., 1977. Т. 6 – С. 270; 15. Вісті ВУЦВК. - 1934 – 15 жовтня; 16. Выборы в Советы в Союзе СРСР 1934 - 1935 г. – М., 1935. – С. 9.

Л.В. Низова

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ІЗ СТАРИМИ КООПЕРАТОРАМИ В УКРАЇНІ У 1919–1920 РР.

Умова «поголовного» кооперування населення була визначальною для партії більшовиків. Вони хотіли підкорення його радянській владі, й тому центром своєї політики обрали одержавлення населення країни через «поголовне» кооперування. Воно стало механізмом підкорення дрібних виробників – тим шляхом, який потрібний був для зміни їх соціально-економічної природи. В одержавлення дрібних власників у країні більшовики визначили старих кооператорів як своїх помічників в залученні останніх до «поголовного» об'єднання: в єдину «виробничо-споживчу мережу» комун, як сподівався В. Ленін у 1918 р.; у 1919 р. в єдину споживчу комуну; у Центроспілку в 1920р.

В. Ленін намагався «поголовно» кооперувати населення у радянській державі, визначивши, що потрібно знайти заохочення для цього для старих кооператорів, які допоможуть здійснити цей процес. Бажання очолити всі кооперативи у країні, зрештою, схилило керівників споживчої кооперації на згоду до співпраці з радянською владою.

Хто такі старі кооператори? Чому вони все ж не погодилися на співпрацю з більшовиками?

«Старі» кооператори були представниками найбільшої суспільної організації, яка мала до революції 1917 р. капіталістичне обличчя. Дрібнобуржуазна кооперація (за визначенням В. Леніна) оголосила після приходу до влади більшовиків про свою нейтральну політичну позицію у державі. Але партія вбачала це як мімікрію, за якою ховались симпатії останньої до денікінщини, а в Україні – до співробітництва з С. Петлюрою. Вдалу характеристику їй дали на зборах кооператорів у 1920 р.: «Стара кооперація прагнула благополучно ужитися при всіх режимах країни, висуваючи на своєму аванпості залежно від режимів більш або менш близьких до режиму ідеологію та керівників. На Україні під час численної зміни властей, пристосування кооперації до різних режимів, приховування нею свого соціально-політичного лиця, виробилося в особливо вмілу кооперативну політику, і недаремно в одній із своїх заяв про раднаркоми України представники найбільших українських кооперативних об'єднань заявляли про те, що вони можуть перенести та пристосуватися до будь-якого режиму, проте крізь цю кооперативну лояльність просвічує істина – куркульська, а іноді й прямо контрреволюційна сутність старої кооперації, у середині якої ще не відбулося свого Жовтня»[1].

Така характеристика відбиває соціально-економічну природу старої кооперації, що повністю відповідає капіталістичним умовам розвитку, а вона в Україні ще й сама була основою форми відповідних відносини.

Через особливості України інвестиційний капітал загальноросійського масштабу з розвитком капіталізму у царській імперії прийшов цілеспрямовано в більшому обсязі на південний схід України, зокрема у вугільну та залізорудну промисловість. Зародження українського капіталізму, як і національної буржуазії, проходило у кооперації. Подальший розвиток капіталізму в Україні пов'язувався виключно з дрібнобуржуазним напрямом та разом із формою кооперації як віддзеркалюючого образу, де він знаходився у найбільш сприятливому природному становищі.

Отже, стара кооперація, особливо в Україні, сама по собі становила форму розвитку капіталістичних відносин навіть у системі радянської влади (за умови залишення її колишніх форм організації). Часта зміна влади (з основами приватногосподарського розвитку) сприяла у перші роки після революції збереженню капіталістичних основ у старій кооперації в Україні. Тому в ній ще «не відбулося свого Жовтня».

Капіталістична система старої кооперації продовжувала розвиватись, особливо в сполуці з петлюрівською владою, й становила єдиний економічний і політичний сприятливий її природі дрібнобуржуазний комплекс. На відміну від України, у Росії старий напрям припинив у своїй основі розвиток в умовах радянської влади через масову експропріацію, націоналізацію, конфіскацію великого капіталу. Ці масові радянські заходи до капіталу в центрі, зачепили також стару кооперацію, її дрібні майстерні, промисли. У Росії стара кооперація не мала такого виняткового значення і була у більш підпорядкованому становищі в економічній структурі поряд з великим капіталом у порівнянні з Україною, де вона стала центром останнього. В цих умовах одержавлення населення країни через «поголовне» кооперування, яке потрібно було зробити радянській владі в Україні, стало майже неможливим у механізмі підкорення дрібних виробників. У статистичних даних, якими користувався В.І. Ленін під час визначення таблиці споживання населення, є такі факти:» Припустимо (для кращого обрахунку, для спрощення і для полегшеного запам'ятання), що населення РРФСР дорівнює 50 мільйонам:

- 10 млн. робітників – 20% населення;
- 20 млн. бідних селян – 40% населення;
- 15 млн. середняків (селян) – 30% населения (це і є ті дрібні виробники, за визначенням В.Леніна. – авт.);
- 4 млн. багатих селян – 8% населення;
- 1 млн. в минулому поміщиків, капіталістів, вищих службовців інш. – 2 % населення.

Соціальні типи: а) пролетарське та напівпролетарське міське населення; б) сільське; в) середнє селянство та найбільш близьке до нього дрібнобуржуазне населення; г) багате селянство та міська середня буржуазія; д) вищі класи». Надруковано за рукописом[2].

Ці дані виявляють дрібних виробників та багатих селян близько 38% у РСФР Р. В Україні, згідно з більшим розвитком кооперації в сільському господарстві, логічно цей рівень підвищується. Тому в даних умовах одержавлення населення через «поголовне» кооперування, яке потрібно було зробити радянській владі в Україні, було для неї неможливим або найважчим у механізмі підкорення дрібних виробників.

У цих обставинах, справедливо йдеться у виразі В. Леніна, що легше більшовикам витримувати опір на фронтах війни, ніж приватника: «Війна не скінчена, вона продовжується на безкровному фронті. Тут ще вороги сильніші за нас, потрібно в цьому зізнатися»[3].

Отже, в цих умовах більшовики розпочинали «поголовне» кооперування населення з допомогою старої кооперації у «переломі»1920 р. (після невдалих спроб у 1918–1919 рр.об'єднати населення в комуни).

Виступаючи 3 квітня 1920 р. з доповіддю про кооперацію на IX з'їзді РКП(б) Ленін вказав на своє ставлення до останньої, яке за два роки зовсім не просунулося вперед. Він підтвердив рішучість більшовиків до радикальних дій відносно неї, підкресливши, що партія хотіла б одержавити цю категорію разом з усіма тими, що вживають найману працю, але реальність сил у більшовиків у країні така, що це для них безглузда справа. «…Ви неправі, відмовляючись від одержавлення. Тут говорили: якщо капіталістів націоналізували, то чому не можна націоналізувати кулаків? Але цей довід недарма зустрів тут веселість. Насправді, як не рахувати заможних селян, котрі не обходяться без експлуатації чужої праці, все ж їх не менше як півмільйона, а може й біля мільйону, як же ми зможемо їх націоналізувати? Це фантазія. Для цього у нас зараз немає сил». «Це було б добре, але неможливо в силу того, що ми маємо справу з класом, менш доступним нам і ні в якому разі не

здатним піддаватися націоналізації.» ...ті заходи влади, які ми маємо проти кулака, вони діють і проти споживчої кооперації»[4].

Такий діагноз поставив Ленін старій кооперації разом з усіма дрібними власниками, що використовували найману працю. Але при цьому він підкреслював доцільність встановлення правильної тактики відносин партії із старою кооперацією в той визначальний період 1920 р. Ленін продовжував вести роз'яснювальну роботу, як у подробицях потрібно більшовикам проводити не одержавлення, а так звану взаємодію із старою кооперацією.

У квітні 1920 р. він виділив її в авангард, який веде за собою дрібних виробників як умови «поголовної» кооперації населення для побудови радянського суспільства. Серед інших видів кооперації – робітничої, кредитної, виробничої – більшовики виділили саме споживчу за те, що вона виказала готовність співробітничати з радянською владою.

Ленін у доповіді 3 квітня 1920 р., незважаючи на прийняте рішення про співробітництво, висловив невпевненість в її намірах піти на нього на користь радянської влади. Створюючи систему опори радянської влади – споживчу кооперацію – у процесі поголовного кооперування населення, він визнавав усі складності, пов'язані із взаємовідносинами зі старою кооперацією. Але необхідність її участі у важливому для партії процесі «поголовного» кооперування населення змушувало йти на ці складності заради підкорення останнього радянській владі.

З доповіді Леніна на IX з'їзді партії видно, що він розумів, звідки відбуватиметься загроза планам партії більшовиків у побудові радянської кооперації. Він навіть вказував на наповненість споживчої кооперації ворожими елементами, яку не помічає ЧК: «Тов. Чучин повністю правий, коли говорить, що в кооперації сидить цілий ряд контрреволюціонерів…». У цій же доповіді Ленін визначає слабкі місця в ЧК, яка не допомагає партії вилучити ці «контрреволюційні елементи» в споживчій кооперації та відокремити їх: «Тут слушно сказали про ЧК. Якщо через власну короткозорість ви не можете викрити окремих вожаків кооперації , то посадіть туди одного комуніста, а добрий комуніст в той же час є і хороший чекіст і поставлений в споживче товариство він повинен притягнути, в крайньому разі, – двух кооператорів-контрреволюціонерів[5].

Ленін вказав також, що потрібно робити відносно старої кооперації, яка застигла в контрреволюційній діяльності, поставив питання про притягнення її представників до відповідальності. Але не потрібно змішувати політичні та господарські справи. Відносно останніх у побудові кооперації Ленін закликав тільки до економічних заходів для останньої створення, щоб не плутати їх з політичними щодо контрреволюційних дій: «… «прийняти міри» – є дух чекистський, неправильно внесений в господарське питання»[6]. Ленін намагався задіяти всі важелі до стратегічного напряму взаємодії з кооператорами. Для цього він створював у 1920 р. радянську політичну систему, в якій спирався на споживчу кооперацію у процесі «поголовного кооперування» населення в період, «... коли міжнародне положення надало більш продовжений перепочинок, ніж той який ми мали на початку революції. Але треба пам'ятати, що це не більше, ніж перепочинок. Треба пам'ятати, що весь капіталістичний світ озброєний з ніг до голови і чекає момент, вишукуючи кращі стратегічні умови, виявляючи засоби нападу. Неможна ні в якому разі забувати, що зараз вся економічна сила і вся військова сила ще на його боці»[7].

Оскільки умова «поголовної» кооперації населення проходила в такому оточенні і для побудови нового суспільства була визначальною, тому споживча кооперація (із старими кооператорами в країні) ставала у центр радянської політики в цей перебудовний час. Вона визначила своє подальше життя в державі як умову індустріалізації країни й була готова до акту вирішального у 1920 р. проведення «поголовного» кооперування.

Своїм прикладом взаємодії старого кооперативного апарату з владою вона мусила втягнути всю приватногосподарську систему в країні в одержавлення для радянських форм виробництва.

Створюючи систему опори влади у дрібнотоварному виробництві, споживчу кооперацію, Ленін передусім розглянув її організаційні принципи. У доповіді 3 квітня 1920 р. він оголосив резолюцію так званої меншості (М. Крестінського). До неї додав: «Підготуй орган і перевір його у справі, перевір, чи збільшується його виробництво», і далі він підтримуючи цю ідею, пропонує: «Перш за все створи базу … Потрібно менше дмухати. Слід прийняти резолюцію меншості, котра дає основну лінію (в кооперуванні - авт.)»[8]. «…Треба зв'язати виробничу кооперацію із споживчою та піти на всілякі поступки, тільки щоб збільшити кількість продуктів в найближчий перспективі, ця думка випливає з нашого двохрічного досвіду. Вона ніяк не стискує радянських робітників в боротьбі проти куркульського, буржуазного типу кооперації. Вона не тільки не стискує, але й надає нову зброю в руки. Якщо ти вмієш що-небудь організувати, ми дамо тобі премію, але якщо ти не виконаєш це завдання , тоді ми тебе будемо бити, Не тільки за те, що (відносно до споживчої кооперації – Л.В.)

контрреволюційна, на це є ЧК, як тут правильно заявлено; ні, ми тебе будемо бити за невиконане завдання державної влади, Радянської влади і пролетаріату.»[9]

Отже, взаємовідносини влади із старими кооператорами у 1920 р. набрали вирішального значення в другій спробі мирного етапу «поголовного кооперування населення» (після 1918 р.), розбудови радянського господарства. Політична та економічна напруженість проходила скрізь ці взаємовідносини. У політичному напрямі, – щоб «поголовно» кооперувати населення з допомогою старої кооперації й у такий спосіб одержавити й підкорити його. В економічному напрямі – спромогтися за рахунок приватногосподарського потенціалу останньої відродити виробничу й продовольчу організацію виготовлення товарів. Але при всій важливості ролі старої кооперації у радянській країні більшовики відвели їй не самостійне місце, а визначили його під контролем та в співпраці з Наркомпродом і ВРНГ.

У цьому процесі «перелому» населення взаємовідносини із старою кооперацією в 1920 р. визначилися рішеннями IX з'їзду партії. Він був тим майданом, який приготували більшовики до вирішальних події у країні.

В «Экономической жизни» за 1920 р. (центральна газета – Л.В.) відбувалася агітація за нові взаємостосунки старої споживчої кооперації та радянської влади. Важливе місце відводилося новій організації – Центроспілці, яка об'єднала всі види кооперації в єдиний союз. 7 червня 1920 р. відбувся об'єднавчий з'їзд Центроспілки за присутністю представників всіх видів старої кооперації. Рішення погоджувальної наради старих кооператорів і влади на об'єднавчому з'їзді в Харкові й 1 з'їзді Центроспілки вже влітку розпочали діяти на практиці. Вони мали односторонній майже наказовий характер влади, яка намагалася швидше впроваджувати одержані наслідки з'їзду. Ця швидкість перебудови приватногосподарського сектору кооперації до державного підпорядкування спричинила до того, що вони не запроваджувались у життя під різними причинами. Односторонній характер прямої непокори розпочали старі кооператори ще на I з'їзді, влада намагалась виключити з голосування зачинателів протидій, відбираючи мандати, щоб провести загальні необхідні резолюції. Споживча кооперація навіть на цьому з'їзді не була переможцем над всією кооперацію у країні. А щоб ще більше визначити залежне положення старої кооперації, влада 22 червня 1920 р. видала декрет РНК «Про об'єднання заготівель сировини і продовольчих продуктів у Республіці». В цьому декреті заготівля основних видів сировини, як-от: пеньки, льону, вовни, кожі, щетини, маслічного насіння – перекладалася на Наркомпрод, а також вироблення ним останніх у порядку обов'язкової поставки шляхом розверстки. Апарат ВРНГ, який працював з цими видами заготівлі, передавався Наркомпроду[10]. Для Центросоюзу майже одразу визначалося підлегле й підпорядковане до державних керівних органів положення. Воно й зазначило місце старій кооперації виключно в загальному ланцюгу підпорядкованих виробництв. Це й було останньою причиною до дій проти радянської влади.

Саботаж старих кооператорів тільки розпочався щодо активних дій радянської влади з «поголовного» кооперування всього населення. Очолена, в тому числі старими кооператорами, селянська війна у березні 1921 р. змусила радянську владу змінити «поголовне» кооперування населення на встановлення продуктового податку в країні та піти на нову економічну політику, реальну взаємодію з приватногосподарським населенням.

Отже, в процесі здійснення індустріалізації країни термінова інтеграція дрібних виробників-власників для повного підпорядкування їх у радянську систему вперлася в існування керівної групи старих кооператорів. Протягом 1919–1930-х рр.вони, не виступаючи відкрито проти радянської влади, проводили активну політику протистояння їй руками дрібних виробників у країні. Цей шар населення визначився найбільш активною протидією владі після знешкодження великого капіталу в державі. Він намагався зайняти головне місце в існуючому дрібнобуржуазному суспільстві, коли останній було вигнано з країни. Дрібний капітал всіма правдами та більше неправдами волів «вибитися» вгору в єдино можливий для них термін «перехідного періоду». Старі кооператори займалися посередницькою діяльністю до революції між владою і дрібним товаровиробником у кустарно-ремісничій промисловості й сільському господарстві. Старі кооператори не виступали на поверхні історичних процесів, але були завжди двигуном їх.

Стара кооперація прагнула вижити при всіх режимах у державі, висуваючи відповідно потрібну ідеологію та керівників. В Україні під час численної зміни властей пристосування кооперації до різних режимів, приховування нею свого соціально-політичного обличчя виробилося в особливу вмілу політику. Українські кооператори могли пристосуватися до будь-якого режиму.

Розвиток капіталізму в Україні пов'язувався виключно з його дрібнобуржуазним напрямом і з формою кооперації як визначального образу, де він знаходився у найбільш сприятливому природному становищі.

Тому стара кооперація, особливо в Україні, сама по собі становила форму розвитку капіталістичних відносин навіть у системі радянської влади (за умови залишення її колишніх форм організації). Часта зміна влади (з основами приватногосподарського розвитку) сприяла в перші роки після революції збереженню капіталістичних основ у старій кооперації в Україні. У ній ще не відбулася Жовтнева революція, яка скинула б капітал, що експлуатував велику масу виробників. Навпаки, капіталістична система в особі старої кооперації продовжувала ще розвиватись, особливо в сполуці з петлюрівською владою, і становила єдиний економічний та політичний сприятливий для її природи дрібнобуржуазний комплекс. Поголовне кооперування населення, яке потрібно було зробити радянській владі в Україні, стало майже неможливим у справі підкорення дрібних виробників у добровільних умовах за ленінським баченням. В існуючих складних умовах більшовики розпочали «поголовне» кооперування для «перелому» населення до одержавлення в 1920р., недостатньо враховуючи попередні невдалі спроби об'єднати населення в комуни. Ленін, змінюючи тактику, пропонував проводити не одержавлення населення, а так звану «поголовну кооперацію» через взаємодію із старою кооперацією. Він вказував, що потрібно знайти заохочення для них, які у цьому разі організують здійснення даного процесу. Створюючи систему опори влади в дрібнотоварному виробництві – споживчу кооперацію, Ленін передусім визначив для неї організаційні принципи на IX з'їзді партії. Але у практиці виконання їй одразу відвели підпорядковане у роботі, зовсім не самостійне місце, а під контролем Наркомпроду та ВРНГ.

Саботаж старих кооператорів розпочався під час активних дій радянської влади з «поголовного» кооперування всього населення. Очолена, в тому числі старими кооператорами, селянська війна у березні 1921 р. змусила радянську владу піти на нову економічну політику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО України. – Ф.340. – Оп.1. – Спр.5356. – Арк.12; 2. Ленін В.І. Лист П.І.Попову // ПЗТ. – Т. 40. – С.341-342; 3. В.Ленін. Доповідь на Ш з'їзді робітників текстильної промисловості // ПЗТ. – Т.40. – С.321; 4.Ленін В.І. IX з'їзд РКП(б) // ПЗТ. – Т.40. – С.277; 5. Там само. – С.278; 6. Там само. – С.279; 7. Там само. – С.284; 8. Девятый съезд Российской Коммунистической партии (Стенографический отчет 29 марта – 4 апреля 1920 г.). – М., 1920 г. – С.343; 9. Ленін В.І. IX з'їзд РКП(б) // ПЗТ. – Т.40. – С.278; 10. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. –. – Бюллетень 57. – С.260.

О.В. Разиграєв

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ: 1919-1921 РР.

Через історичні обставини західноволинські землі між двома світовими війнами перебували у складі II Речіпосполитої. Польсько-українські суспільно-політичні стосунки в зазначений період були забарвлені напруженістю та драматизмом. Тому одним з головних знарядь польської адміністрації у системі примусу щодо українства стали структури державної поліції. Їх діяльність суперечливо та неоднозначно оцінювало й оцінює історична наука. Українська радянська історіографія розглядала польську поліцію лише в контексті боротьби з комуністичним та робітничим рухом. Сучасна вітчизняна історіографія практично не торкається питання діяльності польської поліції у Західній Волині, в тому числі становлення регіональної та внутрішньої структури органів внутрішніх справ. Організація та діяльність поліції у загальнопольському контексті, де присутні поодинокі волинські фрагменти, стала предметом дослідження ряду польських дослідників. Серед них виділяються такі дослідники, як А. Місюк[1], А. Пеплонський[2] та р. Літвінський[3].

З урахуванням наукової (та й практичної) значущості теми, метою статті є дослідження процесу становлення польських правоохоронних структур на теренах Західної Волині в умовах польсько-української, а згодом і польсько-радянської воєн 1919-1920 років.

У другій половині травня 1919 р. Західна Волинь потрапила під контроль II Речіпосполитої. Перед польською адміністрацією на цих землях поряд із питанням організації апарату державної влади гостро постала проблема формування правоохоронних структур, які б мали відповідати за стан громадського спокою та суспільної безпеки. Від вибору відповідної моделі організації правоохоронних структур залежали не тільки успіхи у творенні політичної адміністрації, а й швидка інкорпорація регіону до складу нововідродженої II Речіпосполитої.

Напередодні вступу польських військ у Західну Волинь функції з охорони громадського спокою та суспільної безпеки виконували місцеві структури правоохоронного характеру. Залежно від

регіональних умов, національних та політичних груп, які їх творили, вони називались «народною міліцією», «міською міліцією», «громадською сторожею», «народною сторожею»[4]. Становлення органів внутрішніх справ у Західній Волині проходило нерівномірно й було пов'язане з етапами просування польського війська вглиб регіону. 7 червня 1919 р. на зайнятих польськими військами теренах Західної Волині у складі спеціальної адміністративної структури – Цивільного управління східними землями (ЦУСЗ) – було утворено «Управління повітів Волині», котре охоплювало Луцький, Ковельський та Володимирський повіти. З моменту заснування Управління розміщувалось у місті Ковелі; згодом воно було перенесено до Луцька. Питаннями розбудови правоохоронних органів на зазначених землях займалось Управління безпеки ЦУСЗ. Натомість функції з охорони громадської безпеки були довірені комунальній поліції та польовій жандармерії[5].

Комунальна поліція стала одним з перших підрозділів органів внутрішніх справ, який поширив свою діяльність на Західну Волинь у травні-серпні 1919 р. Вона була утворена згідно з декретом Ю. Пілсудського від 9 січня 1919 р. й функціонувала під наглядом міністра внутрішніх справ та органів місцевого самоврядування. Керівний склад зазначеної одиниці призначався міністром внутрішніх справ. Фінансування новоствореної формації відповідно до декрету «Про комунальну поліцію» перебувало у віданні Скарбу держави (Міністерства фінансів – О.Р.) та магістрату. Крім того, органи місцевого самоврядування були зобов'язані безкоштовно надавати службовцям комунальної поліції приміщення як для виконання своїх функцій, так і з метою приватного проживання (сталого та тимчасового). Організація комунальної поліції проводилась за військовим взірцем, а особовий склад формувався шляхом добровільного набору кандидатів. Претендент на службу в рядах поліції повинен був мати вік не менше 25 років; володіти відповідними здібностями до служби та відмінним фізичним здоров'ям; вільно знати польську мову на усному та письмовому рівнях.

Організація комунальної поліції в місті Луцьку тривала з 21 червня по 16 липня 1919 р. Джерела свідчать, що перехід правоохоронних функцій від міської міліції до комунальної поліції проходив мирно й толерантно. Комісар Луцького повіту (голова адміністративної влади в організаційній структурі ЦУСЗ – О.Р.) та новопризначений начальник комунальної поліції Г. Прушинський навіть висловили письмову подяку колишньому голові міської міліції Луцька А. Марковському й усьому корпусу міліції загалом.[6]

Комунальна поліція Луцька розташовувалась на вулиці Кредитовій неподалік від кафедрального костелу Петра і Павла. У червні 1919 року місто Луцьк було поділено на три поліційні райони (у вересні постав четвертий район – О.Р.). В кожному районі функціонував комісаріат поліції та по шість постерунків.[7] Крім того, поліція мала у розпорядженні резервний підрозділ у кількості 10 осіб. В липні 1919 року штат працівників комунальної поліції складався з близько 109 службовців; у жовтні чисельність останніх становила вже 120 осіб.[8]

Слід зазначити, що окрім головного завдання, яке полягало у охороні громадського порядку та суспільної безпеки, комунальна поліція виконувала чимало доручень магістрату міста. Вже у перших наказах начальник поліції наголошував на необхідності поліційного нагляду за щоденним прибиранням усіх вулиць міста Луцька. Це розпорядження стосувалось як державних установ, так і приватних будинків.[9] Більше того, санітарний відділ комунальної поліції проводив нагляд за дотриманням відповідного стану чистоти крамниць, ринків, закладів громадського харчування, перукарень та лазень.[10] У віданні поліції перебували контроль за дотриманням реєстрації транспортних засобів (реєстрації підпадали навіть велосипеди – О.Р.), облік коней з метою запобігання викрадення останніх.[11] Водночас, поліція контролювала торгівлю кіньми під час ярмарків.[12]

Одночасно із становленням поліційних структур у Луцьку відбувалось формування комунальної поліції міста Ковеля, Любомля, Ровно, Острога, Дубно та Корця. Становлення комунальної поліції на теренах Володимира-Волинського мало свої особливості. Якщо у Луцьку комунальна поліція заступила структури самоврядної міської міліції, то у Володимирі-Волинському наприкінці листопада 1918 року польський «Громадянський комітет», який був утворений в умовах австро-угорського контролю, за допомогою спеціально запрошених членів товариства «Кресової сторожі» з м. Любліна та місцевих поляків організував Володимирську команду міліції під керівництвом М. Гужковського. Штат цього правоохоронного корпусу складали понад дві сотні службовців.[13] Після вступу польських військ у Володимир-Волинський функції з охорони громадської безпеки корпус передав комунальній поліції.

17 січня 1920 р. Ю. Пілсудський на базі Волинського округу ЦУСЗ створив Цивільне управління земель Волинських і фронту Подільського (ЦУЗВІФП).[14] У рамках зазначеного

адміністративного утворення на початку лютого 1920 року почали поставати спеціально організовані на військовий взірець поліційні структури – т.зв. «кресова поліція» або «поліція ЦУЗВІФП». Законодавчо вони були затверджені лише 5 травня 1920 р.[15] Першим комендантом поліції ЦУЗВІФП став комісар Я. Маньчак.[16] У березні 1920 року до складу поліції Волинського округу входили наступні територіальні одиниці: команда Луцького повіту (організована у Луцьку, Рожищах та Торчині, налічувала 140 службовців), команда Ровенського повіту (організована у Ровно, Сарнах та Олеську, налічувала 50 службовців), команда Володимирського повіту (організована у Володимирі-Волинському, чисельність – 51 службовець), команда Кременецького повіту (організована в Кременці, Шумську, Радзивілові, Вишнівці, налічувала 98 службовців), команда Дубенського повіту (організована в Дубно, Олиці та Берестечку, налічувала 118 службовців), команда Острозького повіту (організована в Острозі і Здолбунові, чисельність – 71 службовець), команда Ковельського повіту (організована у Ковелі, налічувала 59 службовців). До Волинського округу належали й команди поліції Зяславського (організована в Зяславі, Славуті, Шепетівці, Білогрудку, Грицьові й Лабуні, налічувала 103 службовці)[17] й Звягельського повітів (організована в Звягелі, Корці, Любажі й Полонному).[18]

Безпосередню діяльність поліції ЦУЗВІФП допомагають прослідкувати щотижневі рапорти старост щодо суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації на теренах Західної Волині. 31 березня 1920 р. Ровенський повітовий староста у ситуаційному рапорті позитивно оцінив діяльність поліції. Проте його непокоїв шалений сплеск бандитизму. Він повідомляв, що в одному з розбійних нападів брали участь навіть місцеві поліціянти. Загалом на теренах Ровенського повіту в зазначений період, як засвідчують рапорти, постійно функціонували чотири злочинні угрупування.[19] Староста Зяславського повіту у рапорті за період 24 квітня-4 травня 1920 р. відзначив позитивну та енергійну діяльність поліції у боротьбі з бандитизмом. Водночас староста повідомив про відсторонення місцевого коменданта поліції від виконання службових обов'язків у зв'язку із зловживанням останнім своїм посадовим становищем.[20] Наприкінці травня 1920 р. до староства Звягельського повіту приїхав представник уряду УНР з наміром розпочати формування української поліції й адміністрації на східних теренах повіту. Однак, як повідомив староста Звягельського повіту у відповідному рапорті, «делегат зіткнувся із опором місцевої польської адміністрації і поліції..., погодився з ним й мирно залишив терени повіту».[21] 3 червня 1920 р. «за підозрою у більшовизмі» поліція заарештувала керівництво Лабунської гміни (Зяславський повіт). У липні 1920 р. службовці поліції міста Луцька займались обліком місцевих мешканців, які відмовлялись безоплатно виконувати громадські роботи на вимогу магістрату (у переважній більшості це було копання окопів – О.Р.). Особи, які не бажали виконувати вищезазначені повинності, мали право звільнитись від виконання останніх шляхом внесення до каси магістрату відповідної фінансової суми[22].

Польова жандармерія. Головний тягар обов'язків з утримання громадського порядку та суспільної безпеки на теренах Західної Волині (в рамках ЦУСЗ та ЦУЗВІФП) виконувала польова жандармерія. Згідно з циркуляром Головного комісара ЦУСЗ від 21 червня 1919 р. польова жандармерія поділялась на дві групи – повітову і прифронтову .[23] Прифронтова жандармерія була повноцінною військовою одиницею й провадила діяльність на терені безпосереднього збройного конфлікту. Натомість повітова жандармерія виконувала функції з охорони громадського порядку та суспільної безпеки на правах тимчасових правоохоронних органів. Зазначена структура функціонувала як виконавча одиниця адміністративної влади.

Умови прийняття кандидатів до лав жандармерії були тотожні в усіх регіонах держави: польська національність, вік від 19 до 35 років, позитивний висновок лікарської кваліфікаційної комісії, знання польської мови на усному та письмовому рівнях. У справах організації, професійного вишколу, дисципліни, озброєння польова жандармерія підпорядковувалась військовому керівництву, а у адміністративній та фінансовій сфері – місцевому повітовому комісарові. Останній був наділений правом видавати структурам жандармерії обов'язкові до виконання розпорядження та рекомендації. За посередництвом військового керівництва голова адміністративної влади як заохочував, так і карав (оголошував догани – О.Р.) жандармів. Окрім того, усі військові інструкції, котрі торкались адміністративної сфери, обов'язково візувались повітовим комісаром. Вищезазначена службова залежність польової жандармерії від політичної влади стала причиною постійних конфліктів між військовим та адміністративним керівництвом. Підрозділи жандармерії у повсякденній діяльності формально ставились до розпоряджень ЦУСЗ, визнаючи накази лише безпосереднього військового керівництва.

На теренах повіту польова жандармерія поділялась на взводи (дільниці) та постерунки. Локалізацію та чисельність постерунків визначала адміністративна влада при погодженні з місцевим

військовим керівництвом. Оптимальний штат польової жандармерії на повіт складався з одного офіцера війська та 150 рядових. На Волині зафіксовані представництва (експозитури – О.Р.) польової жандармерії у Луцькому, Ковельському, Ровенському, Володимирському, Дубенському, Кременецькому, Острозькому, Зяславському та Звягельському повітах. Експозитура польової жандармерії у Луцькому повіті складалась з 4 взводів – в Луцьку (постерунки у Піддубцях, Лаврові, Торчині та Несвічі), Рожищі (постерунки в Ківерцях, Уляниках, Соколі, Рожищі та Доросинцях), Колках (постерунки в Маневичах, Чарторийську, Софіївці, Колках та Тростянці), Володимирці (постерунки у Рафалівці, Городці, Березниці та Володимирці).[24]

Прослідкувати діяльність жандармерії непросто з огляду на фрагментарний характер джерельної бази, яка у переважній більшості представлена звітною документацією старостів та скаргами місцевих мешканців на зловживання зазначеного підрозділу. Наприклад, наприкінці березня 1919 року Ровенський повітовий староста позитивно оцінив діяльність жандармерії. Однак, уже у травні-червні того ж року він заявив, що остання не є в стані побороти бандитизм на теренах повіту.[25] Звягельський староста у звіті від 8 травня 1920 р. скаржився на недостатню кількість постерунків жандармерії та піднесення більшовицької агітації на теренах повіту.[26] Зяславський повітовий староста у звіті від 24 квітня 1920 року схвально відгукнувся про діяльність жандармерії, відзначивши позитивні результати діяльності на ниві боротьби з бандитизмом та більшовизмом.[27] 27 квітня 1920 року загони польової жандармерії у Луцьку заарештували 34 особи, а 8 травня 1920 р. – 70.[28]

Внаслідок недостатнього фінансового забезпечення та низького стану професійного вишколу польова жандармерія припустилася на теренах Західної Волині чималої кількості зловживань. Так, 22 серпня 1919 р. мешканці с.Несухожи Ковельського повіту звернулись до адміністративного керівництва із скаргою на протиправну діяльність польової жандармерії. Місцеві жандарми вимагали від селяни 9 пудів жита, й щодня приїздили за картоплею.[29] З метою роз'яснення ситуації ковельський повітовий комісар звернувся з письмовим поданням щодо проведення службового розслідування до керівництва жандармерії у Ковелі. У листі-відповіді військове керівництво повідомило повітового комісара, що жандарми лише прохали місцевого солтиса провести закупівлю жита, адже протягом двох місяців вони не отримували провіанту. Вищезазначена відповідь не задовольнила адміністративну владу, яка мала намір повести власне розслідування. Однак така спроба наштовхнулась на жорсткий опір командування польової жандармерії.[30]

Організаційна робота з творення правоохоронної системи у Західній Волині була перервана наступом Червоної армії влітку 1920 року. Евакуйовані з Західної Волині поліційні сили скеровувались до Лодзі, Пьоткова та Познані, де й були розформовані у серпні 1920 р.. Під натиском переважаючих сил польського війська, яке почало контрнаступ 16 серпня, радянські війська були змушені відступати. У вересні 1920 р. польські війська повторно зайняли Західну Волинь. В окреслений період під керівництвом Головної команди державної поліції була створена Команда поліції теренів етапних і прифронтових з центром у місті Константинові (неподалік Варшави – О.Р.). Новостворену інституцію очолив інспектор Т. Збожек.[31] Підпорядкування поліції теренів етапних і прифронтових Головній команді державної поліції свідчило як про перехідний характер першої, так і про підготовчу роботу над централізацією органів внутрішніх справ загалом.[32]

Команда поліції теренів етапних і прифронтових займалась формуванням так званого «поліційного резерву» з правоохоронців, які походили з центральних та західних регіонів II Речіпосполитої. Центром формування нового кадрового потенціалу для відновлення правоохоронних структур у Західній Волині стало Лодзьке воєводство. Комплектування поліцейських загонів проводилось шляхом виділення службовців як із резервного підрозділу державної поліції Лодзі, так і внаслідок агітаційно-мобілізаційної роботи серед місцевих мешканців. Організовані загони без належного озброєння, вишколу, матеріального забезпечення направлялись на Волинь. Сили поліції, сформовані у Константинові, прибували у Західну Волинь разом із делегованими на зайняті польським військом землі старостами. Головне завданням новоприбулих правоохоронців полягало в охороні громадської безпеки та творенні нових поліційних структур. 1 січня 1921р., відповідно до розпорядження Команди поліції теренів етапних і прифронтових, було скеровано 47 поліціянтів з Лодзького округу, а з 23 лютого того року – 64.[33]

1 вересня 1920 р. нечисельний підрозділ поліціянтів з Лодзі на чолі з підкомісаром С. Фіхною прибув у Луцький повіт і розпочав діяльність з розбудови правоохоронних структу р. За невеликий термін у м. Луцьку постали два комісаріати поліції; постерунки розгорнули свою діяльність у кожній гміні.[34] Восени того ж року за активної участі комісара Т. Вонжа розпочались формування структур правоохоронних органів Дубенщини.[35] 27 жовтня 1920 р. поліцейський загін у кількості 60-ти осіб на

чолі з підкомісаром С. Чеслакем прибув до Ровенського повіту. [36] 1 грудня 1920 р. за головування комісара К. Савицького постали перші підрозділи поліції Острозького повіту. На початку січня 1921 р. під керівництвом комісара К. Івановського розпочалось становлення поліції Любомльського повіту.[37]

У розбудові правоохоронних органів траплялося чимало перешкод. Поряд з важкими матеріальними умовами зафіксовані були й внутрішньоорганізаційні непорозуміння з військовою та адміністративною владою. Одним із каменів спотикання стало питання розмежування сфери компетенції поліції та війська. Зловживання владою з боку військових й подальша деструктивна діяльність польової жандармерії (до березня 1921 року – О.Р.) істотно гальмували процес становлення уніфікованих поліційних структу р. Зростанню довіри до правоохоронних органів серед місцевого населення не сприяло й моральне обличчя службовців поліції Західної Волині. Непрофесійний набір кадрів за посередництвом Команди поліції теренів етапних і прифронтових, незнання місцевої специфіки та поліційної тактики, невирішене політичне майбутнє й важка повоєнна матеріальна ситуація стали серйозною перешкодою для діалогу між місцевими мешканцями та силами поліції.

Наприкінці 1920 року відбулися зміни в організаційно-структурному функціонуванні поліції Західної Волині. Вони були пов'язані з утворенням – відповідно до рішення Ради Міністрів II Речіпосполитої від 18 листопада 1920 р. – тимчасового Волинського округу (органу 2-ї інстанції на правах воєводства – О.Р.).[38] Проте згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ Л. Скульського від 13 грудня 1920 р. Волинський, Поліський та Новогрудський адміністративні округи були включені до сфери впливу закону «Про державну поліцію» від 24 липня 1919р.[39] Відповідно до зазначеного нормативно-правового акту поліція окреслених теренів отримала державний статус: були утворені Волинська, Поліська й Новогрудська окружні команди державної поліції. Однак офіційно заснування Команди поліції XIII (Волинського округу) датується 1 лютим 1921 р.[40] Остаточний перехід правоохоронних функцій від загонів польової жандармерії до структур державної поліції відбувся вже в рамках новоутворених воєводств лише у лютому 1921. Натомість команда поліції теренів етапних і прифронтових остаточно припинила свою діяльністю 14 березня 1921 р. Ліквідаційна комісія у зв'язку з необхідністю урегулювання кадрових та фінансових питань колишніх службовців зазначеної інституції провадила свою діяльність до початку 1922 року.[41]

Отже, генезу польських правоохоронних органів у Західній Волині хронологічно можна поділити на два умовні етапи. Перший (охоплював травень 1919-липень 1920 рр.) характеризувався переходом функцій з охорони громадського порядку від місцевих правоохоронних структур до підрозділів комунальної поліції на території міст та до загонів польової жандармерії у сільській місцевості. З січня 1920 р. на Волині почалась розбудова поліції «Цивільного управління земель Волинських і фронту Подільського» (ЦУЗВІФП), яка відома в польській історіографії як «кресова поліція». Другий етап (охоплював вересень 1920 – лютий 1921 рр..) пов'язаний із відновленням польських поліційних формувань під керівництвом Команди поліції теренів етапних і прифронтових з центром в Константинові. Перехід «на мирні рейки» у жовтні 1920 р. й утворення 1 лютого 1921 р. Команди державної поліції XIII (Волинського) округу завершив становлення правоохоронних органів у Західній Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Misiuk A. Policja Państwowa 1919-1939: powstanie, organizacja, kierunki działania. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 370s; 2. Pepłoński A. Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. – Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji, 1991. – 192 s; 3. Litwiński R. Korpus policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne. – Lublin, 2007. – 583s; 4. Strzelecki W. Bezpieczeństwo na ziemiach Polski. Od kmiecia grodowego do granatowej armii. – Warszawa, 1934. – S.10; 5. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce Państwa Polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Rytm, 2007. – S.72; 6. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).– Ф.158 (Магистрат города Луцка). – Оп.5. – Спр.27.– Арк.15, 23; 7. ДАВО. – Ф.158. – Оп.5. – Спр.27. – Арк.28; 8. ДАВО. – Ф.58 (Цивільне управління земель Волинських і фронту Подільського). – Оп.2. – Спр.35. – Арк.1; 9. ДАВО. – Ф.158. – Оп.5. – Спр.27.– Арк. 23; 10. ДАВО. – Там само. – Арк. 56; 11. ДАВО. – Ф.58. – Оп.2. – Спр.11.– Арк.1-5; 12. ДАВО.– Ф.58. – Оп.2. – Спр.4. Рапорт начальника поветовой полиции о назначении ответственных лиц для ведения контроля за торговлей скотом (11.1919). – Арк.2; 13. Gierowska-Kałłaur J. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 r. – 9 września 1920 r.). – Warszawa: Wyd. Nertion. Instytut Historii PAN, 2003. – S.339; 14. Rozkaz Naczelnego Wodza Wojsk Polskich w przedmiocie utworzenia Komisarjatu Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego (17.01.1920) // DzU ZCZW i FP. –1920. – Nr.1 – Poz.1. – Warszawa: Druk.»Praca». – S.1; 15. Rozporządzenie Komisarza Naczelego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego w przedmiocie organizacji policji (5.05.1920) // DzU ZCZW i FP. – 1920. – nr.8. – poz.114 – Warszawa: Druk.»Praca». – S.57; 16. ДАВО. – Ф.1.

Волынская воеводская команда государственной полиции. – Оп.4а. – Спр.47. – Арк.39; 17. ДАВО.– Ф.58. – Оп.1. – Спр.2. - Арк.12-13; 18. ДАВО. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.2.. – Арк.29; 19. ДАВО. – Ф.58. – Оп.3. – Спр.4.). – Арк.4,12; 20. ДАВО. – Ф.58. – Оп.3. – Спр.2.-Арк.6,9,19; 21. ДАВО. – Ф.58.-Оп.1.- Спр.2.– Арк.36; 22. ДАВО. – Ф.158. – Оп.5. – Спр.38. – Арк.9,14; 23. «Okólnik Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich do komisarzy okręgowych, Delegata dla Zarządu Powiatów Wołyńskich i komisarzy powiatowych w przedmiocie organizacji żandarmerji polowej (21.06.1919)» // DzU ZCZW. – 1919. – Nr.8 – Poz.67 –Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej. –S.75; 24. ДАВО. Ф.58. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.65; 25. ДАВО. – Ф.58. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.1, 21; 26. ДАВО. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.2.– Арк.9; 27. ДАВО. – Ф.58. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.6; 28. ДАВО. – Ф.58. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.125-126; 29. ДАВО. – Ф.58. – Оп.2. – Спр.22.. – Арк.1; 30. ДАВО. – Там само. – Арк.8; 31. Grabowiecki E. Dziesięciolecie służby bezpieczeństwa w Polsce Odrodzonej. – Warszawa: Gazeta Administracji i Policji Państwowej, 1925. – S.6; 32. Śleszyński W. Op.cit., S.89; 33. Archiwum Państwowe w Łodzi. – Zesp.183. (Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Łodzi). – Sygn.9. Rozkaz Komendy Okręgu Łódźkiego PP nr.1-52, Rok.1921. – S.17, 23; 34. ДАВО. – Ф.1. – Оп.4а. – Спр.47.– Арк.41; 35. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.87 (Дубенское поветовое управление государственной полиции). – Оп.1. – Спр.12.– Арк.1; 36. ДАВО. – Ф.1. – Оп.4а. – Спр.47. – Арк.12; 37.Там само. – Арк.17; 38. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie (1921-1939). – Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademji Nauk, 1988. – S.15-16; 39. «Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 grudnia 1920 r. w przedmiocie rozciągnięcia mocy obowiązującej ustawy o policji państwowej z dnia 24 lipca 1919 r. na obszarze okręgów administracyjnych Wołyńskiego, Poleskiego i Nowogródskiego» // DzURP. – 1921r – Nr.3 – Poz.15. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej. – S.34; 40. Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №39 dnia 25 września 1925 r. – Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1925 r. – S.1; 41. Archiwum Państwowe w Łodzi. – Zesp.183. (Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Łodzi). – Sygn.9. Rozkaz Komendy Okręgu Łódźkiego PP nr.1-52, Rok.1921. – S.142.

О.А. Мельничук

ОРГАНІЗАЦІЯ ЛІКАРНЯНОГО КОНТРОЛЮ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ З ТИМЧАСОВОЇ НЕПРАЦЕЗДАТНОСТІ В УКРАЇНІ У 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.

Одним із найпоширеніших видів соціального страхування впродовж 1920-х років було страхування із тимчасової непрацездатності. За кодексом законів про працю УСРР 1922 р. допомога з тимчасової непрацездатності призначалася, якщо втрата заробітку була пов'язана із хворобою, травматизмом, карантином, вагітністю та пологами, доглядом за хворим членом сім'ї[1]. Правом на отримання допомог із тимчасової непрацездатності користувалися всі застраховані, які на момент втрати працездатності працювали за наймом на державних, громадських, кооперативних, орендних чи приватних підприємствах, установах, організаціях або у фізичних осіб. Тимчасово непрацездатним гарантувалася виплата допомоги у розмірі втраченого заробітку[2]. Такий варіант соціального захисту був ідеальним із позицій радянської ідеології, однак майже нереальним в практичній реалізації. З одного боку, це пояснювалося важким фінансовим становищем страхових органів. З іншого, – у зменшенні оплачених днів із тимчасової непрацездатності радянські органи вбачали успіх роботи по підняттю та зміцненню промисловості, зростання продуктивності праці, формування стійких виробничих кадрів на виробництві. Зважаючи на це, велика роль покладалася на лікарняний контроль, завдання якого полягало у виявленні випадків симуляції хвороби, незаконного володіння коштами страхових органів та належної їх економії.

Проблема лікарняного контролю не була предметом спеціального дослідження. Однак окремі її аспекти розглядалися в контексті загальних питань соціального забезпечення[3]. Законодавчі основи організації лікарняного контролю містяться у збірниках нормативних актів того періоду[4]. Існує декілька популярних коментарів законодавства, написаних працівниками страхових органів[5]. Про практику діяльності органів лікарняного контролю можна дізнатися із періодичної преси та окремих архівних матеріалів.

Система лікарняного контролю визначалася порядком отримання допомоги. Так відповідно до нормативних актів, наявність непрацездатності застрахованих обов'язково мала посвідчуватися лікарем, який видавав особливий листок про непрацездатність. Право його видачі надавалося лікарям державних лікувальних установ, організацій районної допомоги на дому та інших лікувальних установ підвідділу робітничої медицини, а при їх відсутності – органів охорони здоров'я. Лікарі органів охорони здоров'я, передані на договірних засадах на утримання господарських органів та інших лікувальних установ, які не перебували у віданні Народного комісаріату охорони здоров'я (НКОЗ), могли використовувати зазначене право лише із дозволу підвідділу робітничої медицини. Останній, за згодою страхової каси, визначав та публікував список лікарів, які мали право видавати листки непрацездатності. Страхкаси могли робити вмотивований відвід щодо окремих кандидату р. В окремих місцевостях при відсутності лікарів таке право надавалося завідуючим фельдшерськими

пунктами[6].

При кожному прийомі лікар міг звільнити хворого від роботи не більше ніж на п'ять днів, а в пунктах першої допомоги – до трьох днів. У разі амбулаторного лікування максимальна тривалість звільнення мала становити не більше 15 днів, а стаціонарного – 6 тижнів. При необхідності звільнення більшої тривалості потрібна була згода місцевих управлінь соціального страхування, страхових кас та підвідділу робітничої медицини. Подальше звільнення від роботи було можливе лише з дозволу комісії по визначенню працездатності – лікарсько-контрольної комісії (ЛКК)[7]. Відпустки через вагітність надавалися лікарями консультацій охорони материнства та дитинства, а при їх відсутності – лікарями лікувальних та лікувально-профілактичних установ. Відвідуючи непрацездатних вдома, лікарі-контролери з'ясовували, чи відповідає стан хворого строкові звільнення його від роботи. При виникненні сумнівів лікар-контролер звертався до лікувального лікаря, а при недосягненні згоди – до лікарсько-контрольної комісії[8].

Звільнення від роботи по догляду за хворими членами сім'ї допускалося при засвідченні лікарем захворювання члена сім'ї, відсутності іншого дорослого, який міг би доглянути хворого та неможливості надання ефективної допомоги у лікарні. При цьому у листку повинен бути зазначений не тільки діагноз хвороби члена родини, але й мотиви, з яких лікар вважає за потрібне надання відпустки по догляду[9]. Чинним законодавством передбачалася відповідальність лікувальних лікарів та завідувачів лікувально-профілактичними установами за неправомірну видачу лікарняних листків чи недбале їх заповнення. При неправомірному наданні відпусток лікарі позбавлялися права їх надавати. У разі наявності ознак злочину переслідування здійснювалося у кримінальному порядку[10].

Відпустка через хворобу надавалася застрахованому лікарсько-контрольною чи відбірною комісією за направленням лікаря. Вони визначали терміновість та черговість даної відпустки. Продовження відпустки було можливим при повторному огляді хворого, але не більше ніж на один місяць. Лікувальні та лікувально-профілактичні установи були зобов'язані подавати відомості про надані відпустки не пізніше п'ятого числа наступного місяця. На осіб, що отримали відпустки, протягом доби заводилися медичні картки в особливих картотеках для органів контролю страхових кас[11].

Виступаючи на першому засіданні Союзної ради соціального страхування у лютому 1925 р., начальник Цусстраху Л. Немченко визнав, що розміри допомог із тимчасової непрацездатності є нижчими від задекларованих і ставив завдання в подальшому стабілізувати ці норми. У той же час значну кількість виплачених допомог обґрунтовував відсутністю належного медичного контролю і дав вказівки щодо його посилення[12].

Виконуючи розпорядження, Вінницька страхкаса в серпні 1925 р. з метою перевірки раціонального використання коштів провела ревізію документів, поданих для отримання допомоги із тимчасової непрацездатності. Протягом 5 тижнів було обстежено 350 документів (70% від загальної кількості), при цьому неточності були виявлені у 20% документів. Були зафіксовані випадки, коли працівники після звільнення з роботи отримували листки тимчасової непрацездатності або, перебуваючи на лікарняному, продовжували працювати для отримання подвійного заробітку. Спостерігалися неправильні розрахунки при визначенні середнього заробітку. Виявлені порушення дали змогу зекономити 340 крб. при затратах на контроль 70 крб[13].

Скорочення виплат із тимчасової непрацездатності здійснювалося і за допомогою адміністративних методів. Таємним обіжником комітету Вінницької окружної каси від 24 червня 1925 р. страхпунктам пропонувалося «обережно підходити до вирішення питання про відпустки з тимчасової непрацездатності, запровадивши у ЛКК жорстку лінію, за якою засідання комісії має відбуватися не частіше 2 разів на місяць. Відпусток з діагнозами малокрів'я, неврастенія, ревматизм, пороки серця не надавати. Тільки у такий спосіб можна врегулювати співвідношення доходів з витратами»[14].

З метою боротьби із зловживаннями та симуляцією хвороби страхові каси проводили наради із лікарями та членами ЛКК щодо видачі відпусток із тимчасової непрацездатності. При виявленні випадків симуляції чи невиконання режиму лікування лікарняні листки не оплачувалися. Всі справи з підробки документів чи інших зловживань передавалися в судові органи на предмет притягнення винних до відповідальності. Видача допомоги припинялася до ухвалення судового вироку. Крім вказаних методів боротьби із порушеннями, страхові каси здійснювали й культурно-просвітницьку роботу. На загальних зборах страхові працівники виступали із спеціальними доповідями або ж проводилися показові суди над симулянтами.

Значну увагу питанням тимчасової непрацездатності було приділено на всесоюзній страховій нараді, що відбулася у березні 1926 р. Актуальність питання була пов'язана із зростанням кількості

«прогулів через хворобу» на підприємствах та різке підвищення витрат страхкас на виплату допомог із тимчасової непрацездатності. При обговоренні питання серед причин таких явищ були названі: підвищення інтенсивності роботи на підприємствах; залучення в промисловість нової, мало навченої робочої сили; більш свідоме ставлення робітників до свого здоров'я. Однак більшість страхових делегатів з місць основну причину такого становища вбачали у відірваності органів лікарняного контролю, які перебували у віданні органів охорони здоров'я від страхових органів. Вони вказували на неможливість проведення серйозної кампанії за скорочення витрат страхкас без підпорядкування лікувально-контрольних комісій страховим касам[15].

Для посилення лікарняного контролю Главсоцстрах УСРР та відділ робочої медицини НКОЗ УСРР пропонували переглянути склад лікарсько-контрольних комісій та звільнити їх від перевантаження (при п'ятигодинному робочому дні на трьох лікарів повинно припадати не більше 35 хворих); більш активно застосовувати лікарський контроль на дому, запрошуючи для цього додаткових лікарів. Звільняти від роботи пропонувалося лише у крайніх випадках, керуючись при цьому інструкцією та списком хвороб, що дають право на звільнення. Контролем за виконанням були щомісячні звіти про кількість оплачених днів хвороби[16].

З метою врегулювання порядку надання застрахованим відпусток з тимчасової непрацездатності в інформаційному листі Головсоцстраху УСРР від 25 червня 1926 р. пропонувалося посилити контроль лікарів ЛКК над лікуючими лікарями. Для цього кожен застрахований мав бути прикріплений до конкретної поліклініки та ЛКК. Ставилося завдання охопити контролем на дому не менше 30% наданих відпусток. Особлива увага зверталася на контроль хворих, які проживали на селі. При виявленні спекуляції хворобою чи роботи під час перебування на лікарняному рекомендувалося позбавляти застрахованих відпусток та допомог. При більш серйозних порушеннях пропонувалося застосовувати громадські суди. Разом із цим Головсоцстрах закликав відмовитися від системи негайної оплати лікарняних листків, збільшивши час для перевірки кожного страхового випадку. Визнано за доцільне допомогу із тимчасової непрацездатності надавати одночасно із виплатою заробітної плати[17]. У періодичній пресі зверталася увага на зловживання серед самих застрахованих. Найбільш поширеними випадками визнавалися підроблення листків тимчасової непрацездатності та навмисні членоушкодження. До таких осіб пропонувалося широко застосовувати громадсько-показові суди[18].

Однак навіть застосування таких заходів не дало бажаних результатів. Кошти на допомогу із тимчасової непрацездатності становили третину усіх витрат страхових органів. Зважаючи на це, було прийняте рішення про реформування системи лікарняного контролю. Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 4 березня 1927 р. «Про порядок надання застрахованим відпусток із тимчасової непрацездатності» контроль над наданням відпусток застрахованим та контроль за виконанням застрахованими приписів лікаря мав бути зосереджений виключно в органах соціального страхування[19].

Виконуючи постанову, Главсоцстрах УСРР 5 травня 1927 р. дав розпорядження органам соціального страхування прийняти у своє відання і на свій бюджет від органів охорони здоров'я лікарсько-контрольні комісії та органи організації контролю на дому. Перед місцевими страховими касами ставилося завдання в місячний термін розробити й передати до Головсоцстраху УСРР план організації лікарняного контролю. При впровадженні нової системи лікарняного контролю страхкаси мали переглянути мережу існуючих лікарсько-контрольних комісій в бік їх скорочення в міру розгортання страхових консультацій[20].

Реорганізація лікарського контролю в системі соціального страхування змінювала структуру та правовий статус контролюючих органів. Першою інстанцією зі звільнення від роботи залишалися лікарі державних лікувальних та лікувально-профілактичних установ. Списки таких лікарів затверджувалися страхкасою. Максимальний термін звільнення лікарями становив 5 днів. Для продовження відпустки хворі зобов'язані були звернутися до лікарських консультацій, які створювалися при амбулаторних та інших лікувальних та лікувально-профілактичних установах у складі лікуючого лікаря, що мав право видачі лікарняного листка та лікаря-консультанта страхової каси. Окрім продовження відпусток, консультації розглядали скарги застрахованих на лікуючих лікарів, надавали відпустки із вагітності, виявляли наявність ознак стійкої непрацездатності, встановлювали необхідність контролю на дому. У випадку незгоди між лікуючим лікарем та лікарем-консультантом застрахований направлявся до лікарсько-контрольної комісії. Лікарсько-контрольні комісії утворювалися при місцевих страхкасах у складі голови, що призначався страхкасою, лікаря консультанта страхової каси та одного лікаря від місцевого органу охорони здоров'я. Такі комісії обстежували непрацездатних, що знаходилися на стаціонарному лікуванні, встановлювали

необхідність відправки непрацездатного для іногороднього спеціального лікування, здійснювали відбір і встановлювали термін відпустки при санаторно-курортному лікуванні, визначали наявність захворювання у безробітного чи членів його сім'ї. Рішення ЛКК міг оскаржити голова. Час і порядок роботи комісії встановлювався страхкасою[21].

Для виконання функцій з лікарняного контролю в усіх вищезазначених органах, відповідно до розробленої інструкції при страхових касах затверджувалися посади довірених лікарів. Такі лікарі запрошувалися комітетами страхкас в порядку конкурсу, в розрахунку один лікар на 5- 7 тисяч застрахованих. До складу конкурсної комісії входили голова, призначений комітетом страхкаси; представник від окрвідділу профспілки; представник окрздороввідділу. Довірені лікарі позбавлялися права займатися приватною медичною практикою[22].

Проведення реформи лікарняного контролю в Україні мало свої особливості. Так лікарські консультації, які були для України новою формою контролю, повинні були створені передусім у великих промислових районах, де спостерігалася підвищена захворюваність, тобто в округах Донецького басейну, Дніпропетровському, Криворізькому, Київському, Запорізькому, Маріупольському, Миколаївському, Одеському та Харківському округах. Поряд із організацією лікарських консультацій в Україні мало бути проведене зменшення кількості ЛКК, які, перейшовши від органів охорони здоров'я, тепер мали функціонувати в окремих промислових округах у кількості: для Харківського – 2 (замість 7), Одеського – 2 (замість 4), Київського – 1, Миколаївського – 1, Криворізького – 2, Дніпропетровського – 2. В округах Донецького басейну кількість ЛКК мала відповідати нормам – 1 ЛКК на 40 000 застрахованих. У тих округах, де організація лікарських консультацій затримувалася (Сталіно, Луганськ), їх функції продовжували виконувати ЛКК. У непромислових округах із кількістю застрахованих від 20 до 30 тисяч ЛКК організовувалися лише в окружних центрах. Спеціальний робітничий контроль запроваджувався лише у Дніпропетровському, Харківському, Київському, Одеському, Криворізькому та округах Донбасу, в інших місцевостях для цього використовувалися голови ЛКК за сумісництвом. У найближчий час робочим контролем на дому мало бути охоплено 20-25% всіх наданих відпусток з тимчасової непрацездатності[23].

За попередніми підрахунками, нову структуру лікарняного контролю в Україні мали представляти 280-300 лікарів. Нестача кваліфікованих страхових лікарів в округах Донбасу компенсовувалася залученням лікарів за конкурсом, організованим ГУСС з обов'язковим забезпеченням житлом в новозбудованих будинках. Апаратом при страхкасах, що здійснював керівництво лікарняним контролем для округів України були: для Артемівського, Луганського, Сталінського, Харківського, Дніпропетровського, Київського та Одеського округів – медико-профілактичні відділи; Криворізького, Маріупольського, Полтавського та Миколаївського округів – медчастини; в інших округах питаннями лікарського контролю відали страхкаси через старшого довіреного лікаря, що знаходився у віданні операційного відділу[24].

Нарада, що відбулася при ГУСС УСРР наприкінці липня 1927 р., встановила, що реформа лікарняного контролю в Україні проходить надто повільно. Враховуючи специфічні умови українських округів, було поставлене завдання завершити реформування по Київському та Одеському округах до 15 серпня, в Донбасі та Кривому Розі до 15 вересня, в інших округах – до 1 вересня 1927 р. З метою здешевлення лікарсько-контрольного апарату та уникнення паралельності в роботі визнано за необхідне об'єднати, залежно від місцевих умов, транспортні та територіальні органи лікарняного контролю. При укомплектуванні штатів запропоновано керуватися нормою - 1 лікар на 5 000 застрахованих[25]. При складанні бюджету страхових органів на 1927/28 рік на діяльність лікарняного контролю в Україні відводилося 1 млн. крб.[26].

Інструкцією СРСС при НКП СРСР від 1 березня 1929 р. було удосконалено організацію контролю страхових кас за наданими відпустками у зв'язку із тимчасовою непрацездатністю. Страховими органами проводилися перевірки з метою забезпечення правильності надання відпусток, виконання хворими приписів лікаря, з'ясування причин захворюваності застрахованих по окремих підприємствах. При виявленні порушень страховий лікар обговорював ситуацію із лікуючим лікарем, при недосягненні згоди зверталися до лікувально-контрольної комісії[27]. У лікувальних установах, де ревізіями було виявлено серйозні недоліки при звільненні від роботи через тимчасову непрацездатність, організовувався контроль шляхом проведення лікарських консультацій. Лікар-консультант подавав регулярні звіти із висновками та рекомендаціями в страхкасу та місцеві органи охорони здоров'я. Останньою контролюючою інстанцією була лікарсько-контрольна комісія[28].

Отже, із запровадженням соціального страхування в Україні лікарняний контроль знаходився у віданні органів охорони здоров'я. Наслідком реформування було зосередження функцій із призначення й виплати допомог із тимчасової непрацездатності в руках страхових органів. Відділи

робочої медицини на місцях ліквідовувалися. Інститут довірених страхових лікарів знаходився у лікарських консультаціях, нових формах лікарняного контролю та лікарсько-контрольних комісіях, кількість яких значно скорочувалася. Завданням реформування було покращення лікарняного контролю, наближення його до застрахованих та економія витрат страхових органів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кодекс законов о труде 1922 г. – Харьков, 1923. – Ст.176; 2. Кодекс законов о труде…– ст. 175; 3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.- К., 2005; Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; Шарпатий В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. – К., 2005; Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.). – К., 2006; 4. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков, 1923; Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціяльного страхування. – Харків, 1929; Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФС Р. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930 та ін.; 5. Баевский И.Л. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных. – М., 1924; Бухаров И. и Кац Р. Действующее законодательство по обеспечению при временной нетрудоспособности. (Комментарий). - М., 1930; Гордон Л. Як дістати з страхової каси допомогу з причин недуги. – Харків, 1926; 6. Інструкція про порядок видачі застрахованим лікарняних листків. – Харків, 1937. – С.12; 7. Баевский И. Врачебно-контрольные комиссии: Популярный очерк для страховых уполномоченных. – М., 1924.–С.91; 8. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціяльного страхування. – Харків, 1929. – С. 32; 9 Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціяльного страхування. – Харків, 1929. – С. 33; 10. Известия НКТ ССС Р. – 1929. - №18-19. – ст. 23; 11. Збірник правил про забезпечення учасників страхкас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. – Х., 1934. – С.32; 12. Вопросы страхования. – 1925. – №6. – С.8-9; 13. Штипельков И. Новое в работе // Вопросы страхования. – 1926. - №1. – С.36; 14. ДАВО. – Ф.Р.1055. – Оп.7. – Спр.1. – Арк.52; 15. Б.Г. Временная нетрудоспособность: что сказало Всесоюзное страховое совещание // Вопросы страхования. – 1926. - №18. – С. 12; 16. ДАВО. – Ф.Р.155. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.115; 17. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.132; 18. Станиславский К. Вредители социального страхования на суд рабочей массы // Вопросы труда на Украине. – 1928. - №16. – С.16; 19. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціяльного страхування. – Харків, 1929. – С. 37; ; 20. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.170; 21. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.243; 22. Правила о выдаче пособий по временной нетрудоспособности и на рождение ребёнка. – Харьков, 1938. – С. 25; 23. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.205; 24. Збірник правил про забезпечення учасників страхкас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. – Х., 1934. – С.42; 25. ДАВО. – Ф.155. – Оп.1. – Спр.524. – Арк.246; 26. Фрейман И.И. Бюджет социального страхования // Вопросы труда на Украине. – 1928. - №15. – С.5; 27. Горбунов А. И., Гутерман Б.Н., Усиков А.Я. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФС Р. Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. – М., 1930. – С.457; 28. Вопросы страхования. – 1929. - №17. – С.29.

Є.С. Костюк

УЧАСТЬ ПРОФСПІЛОК В ОРГАНІЗАЦІЇ СТРАЙКОВОГО РУХУ ТА ВИРІШЕННІ ТРУДОВИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИВАТНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УСРР (20-ТІ РР. ХХ СТ.)

В умовах розвитку приватного підприємництва в сучасній Україні поширення набули трудові конфлікти між власниками підприємств та їхніми працівниками. Набуваючи гострих форм, такі конфлікти стають джерелами соціальної напруги, дестабілізують виробництво, створюють в очах громадськості негативний образ приватного підприємця, чим гальмують утвердження ринкових відносин в демократичній Україні. Одним із провідних суб'єктів трудових конфліктів виступають профспілки як форми самоорганізації найманих працівників. Для створення ефективного механізму врегулювання трудових конфліктів за допомогою профспілок варто враховувати історичний досвід. В Україні такий досвід був передусім у роки нової економічної політики (НЕП) – у 20-х рр.ХХ ст. Вивчення історичного досвіду діяльності профспілок із вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах дає змогу знайти ефективний механізм вирішення профспілками трудових конфліктів в умовах сучасної Україні.

Характеризуючи історію дослідження даної проблеми, варто відзначити, що у радянські часи проблема трудових конфліктів і участі у них профспілок майже не висвітлювалася. Окремі автори, такі, як П.М. Будаєв і С.Г. Бикова, розглядаючи трудові конфлікти, згадували про участь профспілок у їх вирішенні, однак ці відомості подавалися суто у загальносоюзному контексті, до того ж вони несуть на собі відчутний відбиток комуністичної ідеології, зокрема, - доктрини «класового

протистояння». У сучасній Україні окремі відомості про діяльність профспілок із вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України є у працях О.О. Сушка, О.М. Мовчан і Т.М. Філіпченка. Утім, дотепер проблема участі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України у період НЕПу не була предметом окремого наукового дослідження, що зумовлює значну наукову актуальність дослідження цієї проблеми.

Метою дослідження є комплексне висвітлення участі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на території Української СРР у 20-ті рр.ХХ ст. Виходячи з мети, завданнями дослідження є виявлення основних форм трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України та їх динаміки, визначення ролі профспілок у вирішенні трудових конфліктів на приватних підприємствах у контексті соціально-економічної політики компартійної влади, висвітлення основних форм вирішення профспілками трудових конфліктів на приватних підприємствах, дослідження діяльності органів вирішення трудових конфліктів.

На початку 20-х рр.ХХ ст. більшовицька влада була змушена дозволити приватне підприємництво. Розбіжність інтересів приватних власників і найманих працівників цих підприємств часто призводила до трудових конфліктів, які були характерні для 20-х рр.ХХ ст. Найбільш поширеними були такі форми трудових конфліктів: страйки, «італійські страйки (користуючись тогочасною термінологією – «волинки»), демонстрації, колективні скарги до вищестоящих інстанцій, передача заяв від профспілкових органів до суду та локаути. Останні використовувалися лише на приватних підприємствах, інші ж форми трудових конфліктів були характерними для підприємств як приватної, так і державної форм власності [1]. Найбільш ефективним у період НЕПу був «італійський страйк», тобто, різке зменшення робітниками продуктивності праці, що фактично вело до зриву виробничих процесів. При цьому офіційного оголошення страйку не було. За масштабами збитків такі «тихі» страйки можна порівняти з традиційними. Профспілкове керівництво відзначало, що робітники «проводять італьяночку» внаслідок необґрунтованого підвищення норм виробітку [2]. Такі «волинки» були особливо поширені на підприємствах Одеського округу[3]. Ці «волинки» були переважно спричинені, з одного боку, низькими розцінками та високими нормами виробітку, з іншого ж, сваволею, грубістю, бюрократизмом, експлуатацією з боку власників підприємств. Тобто, не було створено умов для того, щоб робітники могли нормально працювати, внаслідок вищезгаданого ставлення до них вони відповідно й працювали [4].

Ще однією з причин виникнення трудових конфліктів на виробництві було недотримання власниками підприємств умов колективних угод, яке найчастіше виражалося у погіршенні постачання робітників, також вони виникали внаслідок відмови власників підприємств від оплати понаднормових робіт, відмови в підвищенні оплати праці, внаслідок невиплати або неповної виплати зарплатні. Страйки виникали і внаслідок неуваги приватних підприємців до облаштування побутових умов робітників [5].

Початок страйкового руху на приватних підприємствах радянської України можна датувати 1922р., що було пов’язано з переходом від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, і, відповідно, до обмеженого дозволу приватного підприємництва.. Невдоволені важким матеріальним становищем, яке було прямим наслідком політики «воєнного комунізму», наймані працівники переносили своє невдоволення і на приватних власників. Страйки переважно відбувалися під керівництвом профспілок і завершувалися перемогою страйкуючих робітників. За офіційними відомостями, у 1922 р. в Україні відбулося 80 страйків найманих працівників, причому 35 із них – на приватних підприємствах. Значні масштаби мали страйки і у 1923 р. Лише з січня по травень 1923 р. у страйках взяли участь близько 25 тис. робітників приватних підприємств. Провідний профспілковий діяч Ф.Д. Корнюшин у своїй доповіді на 3-й Всеукраїнській конференції профспілок (травень 1923р.), відзначив, що з початку року в Україні на приватних підприємствах відбулося близько 100 страйків, хоча вони й не були довготривалими. Всього за цей рік на приватних підприємствах України було 135 страйків, а всього страйків по Україні – 381, у яких брали участь 165 тисяч страйкарів. За період 1922 – 1925 рр.на приватних підприємствах радянської України відбулося більше 400 страйків (за неповними відомостями). Як бачимо, страйкова активність робітників була досить високою. Особливо це стосується періоду середини 20-х рр.[6]

У Катеринославському окрузі в 1923 р. з-поміж 16 страйків, у яких брали участь 8 200 робітників, лише 2 були на державних підприємствах. В той же час варто відзначити, що із 1 253 конфліктних ситуацій, які розглянула Харківська спілка працівників металообробної промисловості в березні 1927 р. лише 8 виникло на приватних підприємствах Навіть якщо зважати на те, що в державному секторі цієї галузі тоді працювало 22178 робітників, а в приватному – лише 966,

все ж таки відсоток конфліктів на приватних підприємствах був нижчим. Тобто, не всюди трудові конфлікти на приватних підприємствах переважали, незважаючи на активність профспілок у їх розгортанні. Динаміка розгортання трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України була доволі відмінною у різних регіонах УСРР [7].

На XI з`їзді РКП(б), що відбувався у березні-квітні 1922 р., В.І. Ленін запропонував не обмежувати страйки на підприємствах, переданих в оренду вітчизняним та іноземним підприємцям. Якраз в цей час компартійна влада взяла курс на розгортання «нової економічної політики», яка передбачала часткове відновлення ринкових відносин. Однак, більшовицькому керівництву, звичайно ж, не було потрібно соціальне партнерство на приватному виробництві, вважалося, що на приватних підприємствах робітники в будь-якому разі мають вести «класову боротьбу». Варто розглянути специфіку трудових конфліктів на приватних підприємствах в роки непу, враховуючи те, що на таких підприємствах були певні моменти боротьби орендаря чи хазяїна підприємства із профспілками за вплив на робітників і службовців. Радянська влада змушена була погодитися на здачу багатьох підприємств в оренду приватним власникам, усвідомивши утопічність ідеї негайного переходу до комуністичного ладу, однак не могла погодитися на відновлення їхньої повної влади на підприємствах. Профспілки у цій ситуації мали грати роль стримуючого фактору, нагадувати підприємцям, що вони є залежними від «пролетарської» влади і мають виконувати її вимоги [8].

Профспілковим керівництвом було декларовано неодмінну необхідність страйкової боротьби на приватних, концесійних і орендних підприємствах. Пояснювалося це неможливістю уникнення протистояння між приватними підприємцями та найманими працівниками, інтереси яких уособлювали профспілки. Власник підприємства розглядався як «класовий ворог», а тому боротьба проти нього вважалася справою необхідною. Страйк був провідною формою економічної боротьби профспілок на приватних підприємствах [9].

Провідним завданням профспілкових органів на приватних підприємствах було досягнення якомога більших поступок власника для робітничого колективу. Для реалізації цього завдання профспілкове керівництво рекомендувало активно використовувати страйки. На приватних підприємствах профспілки мали ретельно стежити за наявністю страйкового фонду, необхідного для ефективного ведення страйкової боротьби. Профспілки мали не допускати штрейкбрехерства на приватних підприємствах. Від профспілкових органів у даному випадку вимагалося активно підтримувати страйкову активність робітників, керувати нею. Саме такою політикою радянської влади, і, відповідно профспілок, можна пояснити набагато значну кількість страйків на приватних підприємствах [10].

Компартійні та профспілкові органи повсякчас закликали осередки професійних спілок на приватних підприємствах активно захищати інтереси робітників, бо «будь-яка поступка приватному підприємцю веде до його збагачення та зміцнення». На профспілки покладалося завдання роз`яснити робітникам на приватних підприємствах «протилежність своїх інтересів та (інтересів) приватного власника», проводити на приватних підприємствах поряд із захистом матеріальних інтересів робітників також і «класове виховання» [11].

Компартійне та профспілкове керівництво весь час наголошувало на тому, що на приватних підприємствах профспілки мають проводити страйкову боротьбу максимально ефективно, орієнтуючись суто на перемогу. Будь-які страйки на приватних підприємствах, які завершувалися перемогою робітників, а власне – профспілок, засвідчували, що останні «переконали приватних власників у міці спілкових організацій». З поміж найвідоміших трудових конфліктів на приватних підприємствах. які завершилися перемогою робітників, варто відзначити страйки на приватному заводі «Універсал» у Харцизьку, на приватному кар'єрі Сталінського державного заводу, на заводі ім. Якубовського в Луганську, було й чимало інших прецедентів, зокрема, – 24 страйки найманих робітників приватних підприємств шкіряної промисловості у 1926-1927 рр.у Києві та Одесі. Ці страйки були організовані профспілкою працівників шкіряної промисловості і завершилися переукладанням колективних угод на умовах, запропонованих профспілкою [12].

Профспілки фактично завжди очолювали страйк на приватному підприємстві, тобто, трудовий конфлікт набував офіційного характеру. Профспілки на приватних підприємствах дбали про те, щоб страйк був організованим, повністю контрольованим спілковими органами. У таких страйках значну вагу мав ідеологічний компонент: страйки на приватних підприємствах розглядалися компартійним і профспілковим керівництвом як важливий засіб «виховання класової самосвідомості трудящих, розвитку у них пролетарської солідарності». Стверджувалося, що страйки на приватних підприємствах є необхідними, оскільки приватний власник весь час прагне до експлуатації робітників, а профспілки мають протидіяти в такому разі досить активно. Це переконливо свідчить

про пріоритети у виконанні професійними спілками своєї захисної функції, про їхню особливу увагу до «захисту класових інтересів робітників на приватних підприємствах». Утім, радянська пропаганда наголошувала на тому, що така ситуація складалася внаслідок рецидивів експлуатації трудящих на приватних підприємствах непівської доби: такі твердження варто розцінювати передусім як один із прийомів інформаційної війни проти приватного підприємництва [13].

Часто до власника застосовувалися суворі санкції, у тому числі й накладення арешту на майно приватного підприємства, притягнення до суду його власника чи орендаря. Хоча інколи й на приватних підприємствах профспілкові осередки та власники досягали компромісу, трудовий конфлікт розв'язувався для взаємної вигоди обох сторін. Взагалі-то робітництво переважно не було особливо невдоволене приватними власниками, тому інколи профспілки роздмухували незначний трудовий конфлікт до рівня серйозного, щоб показати, що приватний власник дискримінує й експлуатує робітників, на відміну від адміністрації державного підприємства. Утім, низові профспілкові органи часто настільки сильно придиралися до приватних власників, що це суттєво шкодило виробничому процесу. Це навіть викликало невдоволення профспілкового керівництва. На приватних підприємствах компартійна влада та профспілкові функціонери не рекомендували занадто захоплюватися страйковою боротьбою, вочевидь, розуміючи, що це справить вкрай деструктивний вплив на економіку «країни Рад» [14].

Попри те, що приватні підприємці повсякчас намагалися знайти компроміс зі своїми робітниками, трудові конфлікти часто штучно створювалися профспілковими органами для вирішення політичних завдань – «для «боротьби проти класових ворогів пролетаріату». Компартійні функціонери стверджували, що страйки на приватних підприємствах мали неабияку виховну роль, сприяли згуртуванню пролетаріату, організовували його, пробуджували класову свідомість [15].

На приватних підприємствах страйки здебільшого закінчувалися виконанням всіх вимог робітників. Власник як капіталіст обов'язково мав бути неправий – будь-який вияв робітничого невдоволення розцінювався на приватному підприємстві як закономірний, як справедлива протидія «непманській буржуазії», з якої робітничий клас змушений був тимчасово змиритися. Утім, інколи профспілки йшли на поступки приватним власникам у тих випадках, коли нормальне функціонування їхніх підприємств було важливим для усієї соціалістичної індустрії. Передусім таку політику профспілки проводили під тиском компартійних органів [16].

Безпосередньо на виробництві кожен трудовий конфлікт мав розглядатися низовими профспілковими органами – фабрично–заводськими комітетами профспілок (ФЗК). При профспілкових органах функціонував спеціальний страйковий фонд, який утворювався при правліннях губернських (окружних) відділів профспілок. Формувався цей фонд за рахунок членських внесків. Розмір страйкового фонду не мав перевищувати 1% від загального обсягу тих членських внесків, які надходили до спілкового апарату [17].

Якщо у приватній промисловості ¾ страйків були санкціоновані профспілками, то на підприємствах державної форми власності страйки не були дозволені ними, а 11% страйків відбулися за умови їхньої прямої заборони профспілками тобто, робітники йшли на конфлікт не лише із адміністрацією підприємства, але й із своїми «захисниками» [18].

У резолюції IX з`їзду КП(б)У (грудень 1925 р.) відзначалося, що профспілки ні в якому разі не можуть відмовитися від застосування страйку на приватних, концесійних і орендних підприємствах». Страйки на приватних підприємствах оголошувалися «боротьбою проти контрреволюції», а тому вони мали бути максимально підтримані профспілковими органами, у тому числі й центральними. Профспілки мали централізувати страйкову боротьбу робітників на приватних підприємствах, керувати нею. Це входило у різкий контраст із закликами профспілкових функціонерів щодо необхідності мирного вирішення трудових конфліктів на державних підприємствах. Утім, згідно інших резолюцій профспілкових органів, страйк на приватних підприємствах також мав оголошуватися лише у крайньому випадку, у разі вичерпання усіх можливостей мирного вирішення трудового конфлікту, до того ж лише з санкції вищих профспілкових органів [19].

Ще у 20-х рр.були спроби визначити специфіку трудових конфліктів на приватних підприємствах, і один із провідних профспілкових діячів – Д.М. Антошкін висунув твердження, що відмінність цих трудових конфліктів на приватних і державних підприємствах полягала у тому, що на приватних вони були спричинені переважно порушеннями правових норм і умов праці робітників, а на державних – несвоєчасними виплатами зарплатні [20].

Форми вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах були такими ж, як і на державних: розціночно-конфліктні комісії (РКК), примирні камери, третейські суди тощо. РКК на радянських підприємствах була основним органом вирішення трудових конфліктів. Вона

створювалася на паритетних засадах із представників робітничого колективу й адміністрації підприємств. До компетенції РКК належало проведення розслідування обставин виникнення трудових конфліктів на підприємствах. Примирні камери діяли як на районному, так і на окружному (обласному) рівні. Це були органи вирішення трудових конфліктів, які організовувалися Народним комісаріатом праці за участі профспілок. Робітники самі не могли передати розгляд конфлікту до примирної камери. Це могла зробити лише профспілка. Третейські суди використовувалися на приватних підприємствах доволі рідко, а починаючи з середини 20-х рр.зникають взагалі [21].

Зате набули поширення так звані «трудові сесії народних судів», які організовувалися з ініціативи профспілок. Половина місць у цих трудових сесіях надавалася представникам губернських (окружних) профспілкових рад, друга половина – представникам губернських (окружних) відділів праці. Рішення трудових сесій стосовно приватних підприємців, які допускали навіть дріб'язкові порушення трудового законодавства, були необґрунтовано суворими. Тут має місце ідеологічний тиск державного апарату та його допоміжних органів – профспілок на приватного власника, на підприємця – «непмана» [22]. Також розглядом трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України займалися так звані «примирні комісії», які функціонували при окружних відділах праці під контролем профспілок [23].

Розглянувши діяльність профспілок у сфері вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах, можна дійти висновку, що вона була значною мірою продиктована вимогами компартійної ідеології «класового протистояння» між найманими працівниками та приватними власниками. На відміну від державних підприємств, де профспілки намагалися якомога швидше загасити конфлікт, на приватних підприємствах профспілкові органи навпаки сприяли ескалації трудового конфлікту, використовуючи його в якості знаряддя тиску на власника підприємства. Доволі часто трудові конфлікти виникали та розгорталися не внаслідок стихійного невдоволення працівників підприємства, а внаслідок свідомих дій профспілкових органів. Останні виступали проти розгортання трудових конфліктів лише тоді, коли ті явно шкодили інтересам економічного розвитку країни. Зазвичай трудові конфлікти вирішувалися на користь колективу підприємства, а не його власника. Для вирішення трудових конфліктів існували спеціальні органи, провідну роль у яких відігравали профспілки: розцінково-конфліктні комісії (РКК), примирні камери, третейські суди, примирні комісії та трудові сесії народних судів.

Дослідивши діяльність профспілок із вирішення трудових конфліктів на приватних підприємствах радянської України у 20-х рр.ХХ ст., ми можемо стверджувати, що ця проблема, окреслена нами у всеукраїнському масштабі, має подальші перспективи дослідження на регіональному рівні, із урахуванням місцевої специфіки. Подальше висвітлення цих проблем дасть змогу глибше зрозуміти становище приватного підприємництва у радянській Україні, дозволить спроектувати цей історичний досвід на сучасні українські реалії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Трудовые конфликты в Советской России 1918 – 1929 гг. – М, 1998. – С.4; 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2083. – Арк.58; 3. Там само. – Спр. 2118. – Арк. 65, 67; 4. Там само. – Спр.2119. – Арк. 8; 5. Угаров Ф. Всесоюзный и Всеукраинский съезды профсоюзов. Резолюции VI Всесоюзного съезда профсоюзов. – Харьков, 1924. – С.34; 6. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. К., 2003. – С. 94 – 95; 7. Профессиональное движение на Екатеринославщине в 1923 году. Екатеринослав, 1924. С.42; 8. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. – Харьков, 1928. – С.90 – 91; 9. Сушко О.О. Профспілковий рух на приватних підприємствах України за роки НЕПу. – К., 2002. – С.42; 10. Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР: 1921-1925 гг. - М., 1925. - С.85; 11. Первая Окружная конференция низовых профячеек по Мариупольскому округу. (Сентябрь 1924 г.). Мариуполь, 1924. С.83; 12. Вопросы профдвижения на партийных съездах. На XIVсъезде ВКП(б) и на IX създе КП(б)У. – Харьков, 1926. – С.65; 13. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921 – 1925 гг.). – Автореф. дисс. … к.и.н. – М., 1973. – С.24 – 25; 14. Петров Н. НЭП и профсоюзы. – М., 1926. – С.36; 15. ВКП(б) о профсоюзах. – М., 1933. – С.82; 16. Быкова С.Г. Вказана праця. – С.24; 17. Калистратов Ю. Пути строительства наших профсоюзов. – М., 1927. – С.89; 18. Мовчан О.М. В умовах воєнного комунізму та непу // Нариси історії професійних спілок України – К., 2002. – С.255; 19. Будаев П. Вказана праця. – С.66 – 70; 20. Антошкин Д. Краткий очерк профессионального движения в России. – М., 1928. – С.148; 21. Яроцкий В.Я. Современное профессиональное движение в СССР и его задачи. – М., 1928. – С.25; 22. Быкова С.Г.Вказана праця. – С.21; 23. Сушко О.О. Профспілковий рух на приватних підприємствах України за роки НЕПу. – К., 2002. – С.25.

І.В. Рибак

КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З ВИЛУЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В КРИМУ (1920-ТІ РР.)

У Криму, незважаючи на важкі роки громадянської війни та військової інтервенції, церква продовжувала володіти значними багатствами. Такими багатствами були сади, виноградники, земля, будівлі, а також богослужбові предмети з дорогоцінних металів. Значні суми складали грошові внески, що належали монастирям і церквам, які знаходилися на рахунках різноманітних банків.

Радянська держава на початку 1920-х рр.гостро потребувала коштів. Вище партійне й державне керівництво як одне із джерел їх надходження розглядало церковні цінності. Тому було прийнято рішення про початок широкомасштабної акції з вилучення церковних цінностей.

В історії взаємовідносин радянської держави та церкви проблема вилучення цінностей до сьогоднішнього дня залишається однією із маловисвітлених, зокрема на території Криму, незважаючи на низку публікацій, дотичних із зазначеною темою.[1] У даній статті автор ставить за мету розкрити ці маловідомі аспекти з історії православної церкви в Криму.

Вилучення цінностей було формою боротьби радянської влади проти Російської православної церкви, одним із аспектів багатогранної антирелігійної політики більшовиків, яка узгоджувалася з декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Крім економічних факторів, про які ми зазначали вище, важливе місце в цій кампанії відігравали політико-ідеологічні, які, на наш погляд, навіть домінували. Серед них ідеологічно – атеїстична боротьба комуністів з російською православною церквою; ненависть до неї як ідеологічної основи царизму (чого, до речі, не було по відношенню до іудаїзму та ісламу). Крім того, знищення кращих представників російської православної церкви дозволяло ліквідувати ідейного конкурента більшовицької партії, залишало православну церкву можливості чинити опір існуючій владі.[2]

Для проведення безпосередньої роботи з вилучення церковних цінностей була розроблена інструкція «Про порядок вилучення цінностей», яку підписав голова ВЦВК М.І. Калінін. Інструкція була розіслана на місця, в тому числі й до ЦВК Криму. У ній вимагалося в тижневий термін подати комісії з вилучення цінностей копії описів договорів. Згідно з описами, проводилися роботи з вилучення цінностей.

Насамперед вилучалися цінності із найбільш багатих храмів, часовень (каплиць) тощо. Було встановлено порядок вилучення цінностей. Комісія призначала день і час проведення робіт в тому чи іншому храмі. Вилучення контролювалося представниками радянської влади. При вилученні були присутні: представник виконкому, фінвідділу. Якщо були цінності із золота та срібла, то був присутнім також представник із губмузею. Представник губмузею мав право на експертизу при вилученні цінностей і повинен був з'ясувати умови їхнього зберігання.[3]

Радянські органи влади не забули і про віруючих. Їм дозволили бути присутніми при вилученні цінностей, однак вони не мали права протистояти цій кампанії, навіть якщо представники влади поводили себе брутально під час вилучення цінностей.

Потрібно відзначити, що кампанія радянської влади з вилучення цінностей російської православної церкви в Криму супроводжувалася репресивно-каральними заходами з боку держави стосовно духовенства, мирян. По всій країні, в тому числі й у Криму, в 1922–1923 роках прокотилася хвиля арештів віруючих. Заарештовували за переховування цінностей, за протести проти вилучення. 26 квітня 1922 р. в Москві відкрився процес «54 священиків» та мирян, їх звинувачували в протидії під час вилучення цінностей. Як головного свідка кілька разів викликали патріарха Тихона.

Ставлення значної частини духовенства до вилучення цінностей було вкрай негативним. Патріарх Тихон у зверненні до народу від 28 лютого різко засудив вилучення цінностей в православної церкви, назвавши це святотатством. У ці дні в Криму виникають протести проти вилучення цінностей, відбуваються зіткнення віруючих із урядовими військами. Найрезонанснішими стали події в Шуї. Там, у результаті зіткнення віруючих із урядовими військами, які прибули для вилучення цінностей, загинуло 4 особи, поранено було 13.[4] У той же день розпочалися арешти громадян. Незважаючи на це, голова РНК Радянської Росії В.І. Ленін закликав до продовження кампанії з вилучення церковних цінностей, не зупинятися перед придушенням будь-якого опору з боку віруючих.[5]

У відповідь на цю вказівку В.І. Леніна по всій країні прокотилася хвиля арештів та судів над духовенством та віруючими. На підставі наявних матеріалів за підсумками вилучення цінностей 5 листопада 1922 р. розпочалося слухання справи православного духівництва, у тому числі й архієпископа Сімферопольського Никодима (Короткова), якого звинувачували в переховуванні

цінностей. Судовий процес продовжувався до 1 грудня 1922 р. Никодима звинувачували і в тому, що він нібито давав таємні вказівки духовенству, у зв'язку з чим значна частина пограбувань церков у той час була, за міркуваннями властей, нібито ініційована самими священнослужителями. Никодима засудили на 8 років позбавлення волі. Також були засуджені священнослужителі: І. Ісляков – голова Приходської ради Віденської церкви, А. Юргален – староста Миколаївської церкви, Звєрєв і Д. Полексаєв – Петропавлівський собо р. Архієпископу та його сподвижникам присудили різні терміни позбавлення волі.[6] Трагічно обірвалося життя кількох священнослужителів Таврійської Єпархії. Був повішаний архієпископ Іоаким, вбитий протирей Покровського собору села Сабли Іглянський, якого під загрозою розправи навіть 2 тижні забороняли ховати і тільки через 2 тижні поховали на новому Сімферопольському цвинтарі. Як й інші вбиті священики, він став жертвою тих темних сил, які направляли свої удари проти християнства, церкви християнської та її священнослужителів. В цей час також більшовики знищують церковну утвар.[7]

Процес над духівництвом був заснований на циркулярі, опублікованому в газеті «Известия» №105 від 13 травня 1922 р., і став доповненням до циркуляра №25 1922 року і циркулярної телеграми №36 за підписом комісара юстиції Курського. У ній йшлося про те, що в усіх випадках виникнення справ про розкрадання церковних цінностей потрібно під час проведення попереднього розслідування вживати заходів щодо притягнення звинувачених до кримінальної відповідальності. Від імені виконкому до хранителів цінностей потрібно подавати цивільні позови, причому підтримка цього позову на суді повинна подаватися на особу, що відряджається Губюстом. По відношенню же до тих справ, які на той час уже надійшли до судів, цивільні позови повинні були негайно відправлятися до суду, який розглядав кримінальну справу, виносячи відповідний «справедливий» вирок.[8]

Основні цінності в Криму було вилучено до 4 листопада 1924 р. За попередніми підрахунками, в 7 округах Криму до 10 травня 1922 року було забрано: срібла – 36 пудів 12 фунтів; міді – 81 пуд, золота – 198,5 зол.; золотих хрестів – 3; одна риза з перлин і ще 791 предмет. Радянське керівництво розраховувало отримати за продаж цих та інших цінностей сотні мільйонів або навіть кілька мільярдів золотих карбованців. Л. Троцький з цього приводу В. Леніну, В. Молотову в березні 1922 р. писав: «Для нас найважливіше отримати на протязі 1922 – 1923 років цінностей на 50 млн., ніж розраховувати в 1923–1924 роках, що їх буде 75 млн.».[9]

У зв'язку з цим наполегливіше стали звучати заклики нетерплячих борців із релігією відібрати всі церковні цінності для продажу їх за кордон, щоб у такий спосіб отримати валютні надходження. На цьому, зокрема, наполягав Л. Троцький. У зв'язку з цим 2 січня 1922 р. президія ВЦВК прийняла постанову «Про ліквідацію церковного майна», в якій робилися перші спроби продажу церковних цінностей за кордоном. В роботі по вилученню цінностей керувалися постановою «Про вилучення церковних цінностей», згідно з якою у зручний термін з дня опублікування у пресі спеціальні комісії мали вилучати із церковного майна всі предмети із золота, срібла, коштовного каміння і передати в фонд Наркомфіну із спеціальним призначенням у фонд центральній комісії по допомозі голодуючим.[10] 4 травня 1922 р. була прийнята постанова Політбюро ЦКРКП (б), згідно з якою цінності після успішних переговорів з закордонними делегаціями мали бути продані за кордоном. Радянські органи влади розраховували за реалізовані цінності отримати на протязі 1922–1923 рр. 50 млн. крб.[11] Закордонні ділові кола у 1922 р. були вже готові купувати предмети церковного мистецтва, вилучені радянською владою.[12]

Цінності було вилучено, але механізму контролю над їхнім використанням не було встановлено. Тому цінності було витрачено в основному на інші потреби, а не тільки для подолання економічних труднощів. Вони витрачалися на виплату заробітної плати вантажникам, на транспорт, на агіткампанію з розколу і розгрому Російської православної церкви.[13]

Підбиваючи підсумки кампанії з вилучення церковних цінностей в Криму, варто сказати, що вона не виправдала себе ні економічно, ні морально. Зібрана більшовиками сума була значно меншою, ніж та, на яку розраховувало керівництво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буевский А.С. История Русской Церкви. – М., 1997. – Кн. 8. – ч. 2; Белоглазовр.Н. Таврида в годы лихолетья: Осуществление декрета об отделении церкви от государства // Крымский архив. – 1999. – № 5; Белоглазовр.Н. Идеологическое воздействие органов советской власти на религиозные конфессии Крыма в 1920-х гг. // Крымский архив. – 2000. – № 6; 2. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ЦДААРК). – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 153. – Арк. 38-39; 3. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 1676. – Арк. 482; 4. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 1747. – Арк. 73; 5. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр.6. – Арк. 230; 6. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 1299. – Арк. 18; 7. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. –

Оп. 10. – Спр.1520. – Арк. 15; 8. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр.6. – Арк. 18; 9. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 850. – Арк. 54; 10. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 1572. – Арк. 8; 11. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 18. – Спр.11. – Арк. 94; 12. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 31. – Арк. 194; 13. ЦДААРК. – Ф.- Р. 1694. – Оп. 10. – Спр. 623. – Арк. 106.

В.В. Подолян

КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ Й.А. ВОЛОШИНОВСЬКОГО НА ВОЛИНІ У 1929–1939 РР.

Після завершення військових дій і підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору Польща юридично закріпила відчуження частини українських територій. Значна частина колишньої Волинської губернії відійшла до складу Речі Посполитої із статусом Волинського воєводства.

Проблемі польсько-українських стосунків 30-х років XX ст. у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників приділено значну увагу. Підвищений інтерес до цього періоду викликаний тим, що коли Волинь входила до складу польської держави, українсько-польські стосунки були неоднозначними й залишили в пам'яті обох народів як позитивні, так і негативні сліди й донині не мають спільного погляду в оцінці тих подій.

Більшість наукових праць і окремих статей дослідників, зокрема М. Швагуляка,[1] О. Зайцева,[2] Я. Грицака,[3] О. Субтельного,[4] М. Кучерепи,[5] Л. Марківської,[6] М. Сивіцького,[7] І. Власовського,[8] О. Купранця[9] та ін. торкаються дослідження проблеми в площині політичних процесів, релігійного життя краю та наслідків «волинської політики» польської влади. Водночас питання щодо діяльності українського кооперативного руху Волині в умовах польської держави та особливості налагодження співпраці з польськими кооперативами висвітлені мало, з певним тенденційним нахилом до «національної ексклюзивності» українських і польських товариств. Більшість дослідників не розглядали можливість запровадження на території краю існуючої на той час світової практики діяльності багатонаціональних за складом кооперативів.

Наприкінці XX ст. наукове дослідження українського кооперативного руху збагатилося монографією польського історика та економіста Мирослава Сича «Українська кооперація в Галичині під час II-ї світової війни».[10] Розглядаючи українську кооперацію у роки світової війни, доктор М. Сич подав ґрунтовне дослідження кооперативного руху довоєнного періоду. На жаль, історичний розвиток української кооперації Волині в 30-х роках автором не досліджувався і поданий ним матеріал досить обмежений та побудований переважно на вже відомих доробках І. Витановича і, на нашу думку, не відкриває повної картини й реального стану українського кооперативного руху міжвоєнної Польщі та потребує додаткових досліджень.

Зауважимо, що запроваджений Й. Волошиновським мішаний (польсько-український) склад волинських кооперативних товариств, намагання у діяльності кооперативних установ дотримуватися принципів обслуговування лише членів товариств та дотримування принципу аполітичності кооперації викликало у керівників Ревізійного Союзу Українських Кооперативів (далі: РСУК) звинувачення його у розвалі українського кооперативного руху і уособленні волинян від інших кооперативних установ Галичини. На нашу думку, подані М Сичом погляди звужують світогляд науковців щодо реального перебігу подій і розглядають діяльність Й. Волошиновського однобоко, в ракурсі політичних домагань Українського Націонал-Демократичного Об'єднання (далі – УНДО), серед лідерів якого перебувало керівництво РСУК.

Ретроспективний погляд на польсько-українські взаємини на Волині в 30-х роках і діяльність кооперативного союзу «Гурт» подали М. Кучерепа і Р. Давидюк у монографії «Волинське українське об'єднання».[11] Монографія збагатила погляди на роль і місце кооперативних установ Волині у справах українсько-польських стосунків і, безперечно, значно домогла ліквідувати «білі прогалини» історії кооперативного союзу «Гурт» та його провідника Й. Волошиновського. Водночас, надмірно політизуючи український кооперативний рух (за природою кооперація є аполітичною й лише економічною інституцією), монографія залишила поза дослідженням економічну складову діяльності «Гурту» та його наслідування світових кооперативних принципів, які закладені у «рочдельській кооперативній доктрині». Саме дотримання економічного принципу – обслуговування лише членів товариств надає нам підстави не погодитись з твердженням авторів монографії, що «...Завданням «Гурту» було здійснення нагляду над українськими кооперативами на території Волині..».[12] Викликає сумнів висновок, що «Волинська кооперація так і не змогла віднайти міцний, здоровий економічний, організаційний грунт, а всі її господарські зусилля не досягли мети».[13]

Автор цієї статті ставить за мету висвітлити конструктивну роль відомого українського кооперативного діяча Йоахима Августиновича Волошиновського у налагодженні доброзичливих

стосунків між українцями і поляками та дослідити його діяльність у становленні україно-польського кооперативного союзу «Гурт» на теренах Волині у 30-х роках XX століття.

Варто зазначити, що кооперація Волині вийшла із революційних подій 1917–1921 рр. зруйнованою організаційно (без губернських і повітових центрів), знесиленою фінансово, з відчутними втратами кадрового потенціалу. Збережені українські кооперативи залишилися без повітових координуючих осередків, періодичних видань і зрозумілої підтримки влади. Кадрові втрати з успіхом заповнила численна когорта колишніх кооператорів, які опинилися на території Польщі, рятуючись від більшовицької влади. Власне, вони не дали відійти в минуле українському кооперативному руху.

Йоахим Августинович Волошиновський – поляк за походженням родом з Поділля (с.Готівка Чернівецького району Вінницької обл.), відомий кооперативний діяч, переконаний українофіл, визнаний знавець налагодження польсько-українських стосунків – з'явився на теренах Волині у кінці 1927 року. Ймовірно, особисте знайомство з маршалом Ю. Пілсудським послужило підставою для призначення його у 1927 р. на посаді редактора луцької газети «Przeglad Wolynski» («Волинський огляд»).[14]

На новій посаді у знайомому йому середовищі напружених національних стосунків Й. Волошиновський проводив політику примирення й налагодження добрих взаємин між сторонами. За списком № 1 (Безпартійний блок) від Ковельського округу із значною перевагою над своїми опонентами на початку 1928 р. його обирають послом (депутатом) Сейму. Завдяки власному авторитету він став головою «Волинського парламентського кола» у законодавчому органі Польщі.[15] Беззаперечну перемогу на виборах Безпартійному блоку забезпечила програма кандидата, побудована на фундаментальній тезі «братерського сумісного проживання національностей, які живуть на Волині».[16] У березні 1928 року Й. Волошиновський звільнився з посади головного редактора «Волинського огляду» і повернувся до Варшави для участі у законотворчій діяльності.[17] Періодично відвідував Волинь для проведення зустрічей із лідерами української громади та налагодження добрих стосунків між польською і українською сторонами в напрямках нової політичної лінії маршала Ю. Пілсудського щодо українців і їхнього статусу на теренах Польщі. Зокрема, на зібранні волинських депутатів і сенаторів 20 серпня 1928 р. в Луцьку, яке організував Й. Волошиновський, Волинський воєвода – виходець з України – Г. Юзевський оприлюднив основні засади своєї політики, а саме: «розширення мережі кооперативних організацій, пошук на всіх напрямках життя польсько-українських традицій і конденсацію їх у зрозумілій формі в галузі культурного життя та взаємної роботи інтелігенції обох народів у напрямку їх зближення..».[18]

Депутат Й. Волошиновський неодноразово на сторінках періодичних видань, зокрема в «Українській ниві» у статті «Як жити?», опублікував свої погляди щодо «братерського сумісного проживання». В основі його думок домінувала теза про історичну неминучість сусідства обох великих народів як у кордонах сучасної Польщі, «так і майбутніх кордонах сусідньої української держави».[19]

У вересні 1929 року Й. Волошиновський склав повноваження депутата Сейму і, за рекомендацією Г. Юзевського, його прийняли на посаду начальника відділу самоврядування управи Волинського воєводства.[20]

Ще до опанування державної служби за часів депутатських повноважень Йоахим Августинович провів дослідження основних географічних та соціально-економічних показників Волинського воєводства і видав (1929 р.) досить ґрунтовну працю «Волинське воєводство на підставі чисел і фактів».[21]

«Кооперативна ідея є найчистішою міжнародною ідеєю, – писав він у книзі, – символом чого є навіть райдужний прапор членів кооперативу».[22] Ідеї кооперативної солідарності польського і українського народів, на переконання автора, лежали у підвалинах міжнародного кооперативного руху, «котрі одноголосно визнавали, що кооперація є аполітична і міжнародна, а окремі кооперативи у внутрішньому побуті використовують мову більшості членів».[23] Одним із симптомів «хвороби» волинських споживчих товариств, які у 1921–1929 рр.мали жалюгідний економічний стан, Й. Волошиновський відносив до намагання українських націоналістів «защепити на Волині невідомі тут специфічні «галицькі» і «польсько-українські» стосунки».[24] Ділення на Волині споживчих товариств на «польські» і «українські» негативно впливали на економічні здобутки товариств і, на його думку, «є причиною слабості одних і других».[25] За дослідженням Й. Волошиновського, на Волині станом на 01.01.1929 р. животіли 134 споживчих товариства – «сільські магазинчики, що не являють жодної поважної господарчої сили, дуже часто орендовані оборотними особами з ціллю приватних доходів, під вивіскою споживчої спілки».[26] Шлях виходу із кризової ситуації він бачив у

згуртуванні споживчих товариств у мішані спілки та відходу від засад і методів дрібної приватної торгівлі, «яка тільки тому стоїть вище, що відкрито трактує свій промисел як джерело прибутків».[27]

Посада начальника відділу самоврядування воєводської управи надавала Й. Волошиновському унікальну можливість зреалізувати його давнішню мрію: побудувати крайовий споживчий союз і, найголовніше, закласти у його діяльність економічну модель «рочдельської кооперативної доктрини» (найкраще зарекомендувала себе у суспільних відносинах передових країн світу).

Першими кроками у налагодженні кооперативної роботи серед населення Й. Волошиновський визначив заходи щодо кредитування селянства.[28] За його ініціативи при підтримці воєводи Г. Юзевського і за кошти Державного рільничого банку Польщі у Луцьку 15-16 грудня 1929 р. був скликаний з'їзд делегатів волинських гмінних ощадно-позичкових кас. На з'їзд прибуло 93 делегати від 53 кас (11 кас не направили делегатів). У роботі форуму брали участь 8 представників повітових комунальних кас, 10 інспекторів місцевого самоврядування та гості, зокрема Г. Юзевський, Т. Нарбут – директор Державного рільничого банку в Варшаві - та декілька високих посадовців інших банківських структур Польщі. Головою з'їзду був обраний Й. Волошиновський, який впродовж роботи з'їзду виголосив ґрунтовний реферат про умови розвитку гмінних кас. У рефераті він окреслив базові засади успішної діяльності, на яких мала будуватися вся робота кооперативних товариств кредитного напрямку. Підставами для нормального функціонування, на думку доповідача, повинні бути уміліcть, акуратність, обережність та чесність.[29] Тому він рекомендував до складу Управ кас обирати людей умілих, акуратних, обережних та чесних, «бо тільки такі люди можуть повести Каси Гмінні до розвитку, стягнути до неї вклади і збільшити обороти».[30]

Наполеглива праця Йоахима Августиновича при беззаперечній підтримці влади швидко дала бажаний результат. Йому вдалось об'єднати розрізнені кредитні установи воєводства, що дозволило створити «Волинський союз комунальних кооперативних організацій кредитових та господарських», який, починаючи з 2.12.1930 р., розгорнув свою діяльність. Союз ставив за мету об'єднання кооперативного руху воєводства під єдиний центр управління та координації своєї кооперативної діяльності.[31]

Впродовж двох років Й. Волошиновський поєднував роботу у воєводській управі з організацією діяльності союзу, але після звільнення у кінці 1932 року з державної служби він вирішив повністю сконцентруватися на кооперативній діяльності.

На загальних зборах Волинського союзу 5 березня 1933 року в Луцьку він висунув свій план реорганізації діяльності союзу, в основу якого лягла концепція створення сильних господарсько-споживчих кооперативів «районного типу» (відомі нам із Поділля «райони»), тісної співпраці кредитних товариств із союзними районними кооперативами та укріплення керівництва «районівок» фаховими управлінцями. Загальні збори одноголосно ухвалили резолюцію наступного змісту: «Признаючи корисним для господарського життя Волині план організації районових кооперативів господарсько-споживчих, Загальні Збори висловлюють гарячу подяку Управі Союзу й керівникові Бюра Волошиновському за вироблення практичного, стислого плану».[32]

Рішення загальних зборів фактично стали визначальними для подальшої організації галузевого крайового центру споживчої кооперації, яким став «Гурт».

Згодом свої погляди про засади діяльності «Гурту» Й. Волошиновський виклав у травні 1933 р. окремими брошурами (тиражем 8 400 примірників) «Некооперативні кооперативи» та «Сила й непорадність волинського села».[33] У першей, у притаманному йому стилі простоти мови, автор детально розповів про псевдокооператизм тамтешніх кооперативів, які «перестали бути правдивими кооперативами, а стали поганенькими, торговельними підприємствами, що ховаються від податків за «кооперативну» табличку, загубивши саму ідею кооперації». «І коли так далі буде, – підкреслював автор, – коли наші кооперативи не повернуться до справжнього, кооперативного правила – продавати лише членам – то ідея кооперації, в нас, на Волині, зовсім загине».[34]

Впродовж 1933–1934 років Й. Волошиновський разом із В. Мачушенком і А. Герасименком відвідали усі повітові міста і значну кількість гмінних містечок, в яких провели організаційні збори (кооперативні віче) і започаткували 18 «районівок» із 61 відділенням.[35]

Ініціативу Йоахима Августиновича підтримали інші подоляни-кооператори В. Мороз, А. Волинець, В. Павенський та колишні кооператори, яких була значна кількість серед провідників Волинського українського об'єднання (ВУО), інших українських громадських інституцій Волині.

Загалом, хронологія створення «Гурту» відбувалась у такий спосіб: 20 жовтня 1934 р. у Луцьку учасники з'їзду представників 15 «районівок» підписали установчий договір та затвердили статут союзу; 29 листопада Луцький окружний суд зареєстрував статут, а 6 грудня пан Міністр скарбу затвердив статут «Гурту», надаючи йому права «Ревізійного Союзу».[36]

Подаючи на сторінках започаткованого україно-польського кооперативного місячника «Wspolna praca – Спільна праця», а також у газетах «Українська нива», «Волинське слово», «Wolyn» матеріали діяльності «районівок», Й. Волошиновський інформував громадськість про певні здобутки започаткованої ним кооперативної «спроби». Метою його публікацій було «розвіяти всі ті брехні та пльотки, що їх розносить дехто навмисне, а дехто несвідомо, навіть без лихої волі».[37] Він називав «спробою» нові засади діяльності кооперативів, об'єднаних у «Гурт», мотивуючи це тим, що, «по-перше, районівки перші в Польщі почали вводити правдиві, неперекручені правила кооперативної ідеї, по-друге, що почали вони вводити ті правила, власне, на Волині, де кооперативну ідею, ідею дружної співпраці було втягнуто до боротьби національної й політичної, всупереч самої суті тієї ідеї».[38]

Необхідно зазначити, що Йоахим Августинович надавав великого значення поширенню кооперативної ідеї засобами друку. Крім згаданих вище, його перу належать декілька науково-публіцистичних праць кооперативної тематики та організаційно-правових питань діяльності органів місцевого самоврядування й інших аспектів налагодження добрих стосунків між українською та польською громадами Волині. Зокрема, нам відомі наступні роботи: «Wybory komunalne w wojewodztwie wolynskim w 1927 roku» (Комунальні вибори у Волинському воєводстві в 1927 році. – Луцьк, 1928р.); «Wojewodztwo wolynskie w swietle faktow i liczb» (Воєводство Волинське в світлі фактів і циф р. - Луцьк, 1929р.); «Jak zakladac rejonowe spoldzielnie gospodarczo spozywcze» (Як заснувати районні господарсько- споживчі кооперативи. – Луцьк, 1933р.); «Zjazd dziaczy gospodarzczych I spolecznych powiatu rowienskiego» (З'їзд господарських і громадських діячів Рівненського повіту. – Рівне, 1933р.); «Zyciorysy wiejskich dziaczy Wolynia» (Біографії сільських діячів Волині. – Варшава, 1938р.).[39]

Й. Волошиновський не змінив своєї прихильності і любові до української культури і разом із письменником Модестом Левицьким розробив та видрукував навчальний посібник «Krotki kurs jezyka ukrainskiego w 10-ciu lekcjach» («Скорочений курс української мови в 10-ти лекціях разом з маленьким словником відомих виразів». – Луцьк, 1928р.).[40] Метою посібника було навчити «української мови поляків, які проживають на Волині, особливо з українцями, які спілкувались переважно російською мовою, впроваджуючи акції московських обрусителів, акції вщент шкідливі для інтересів Польського народу та Українського Народу» .[41]

Поступово економічні здобутки «районівок» набували популярності серед польського і українського населення. Й. Волошиновський намагався всіляко підтримувати економічний потенціал започаткованих кооперативних об'єднань. Використовуючи свій авторитет і повноваження сенатора, він звернувся до Волинського воєводи та Міністра фінансів Польщі п. Лехніцького з проханнями надати «Гурту» середнього терміну пільгові кредити, щоб ліквідувати заборгованість з обтяжливих товарних кредитах. Виділення союзу у 1935 р. 216500 злотих кредитних ресурсів значно покращило досить слабкий стан «районівок» і сприяло росту популярності «Гурту» серед волинських кооперативів, які підпорядковувалися іншим кооперативним союзам (Союз рільничих і зарібкововго-господарських кооперативів «Звйонзек», «Сполем» тощо). Недовіра до «закритості» «волошинівок» поступово відступала перед економічними перевагами членів товариств «районівок», і деякі товариства на прохання своїх членів клопотались про вступ до «Гурту».

Після законодавчого відсторонення (1934р.) львівського РСУКу від волинських територій українські кооперативи перейняв загальнопольський союз «Звйонзек». Станом на 01.01. 1937 року він об'єднував 562 волинських кооперативи, в тому числі: кредитних – 247, молочарських – 84, рільничо-торгівельних – 12, сільських господарчо-споживчих – 208, інших – 11.[42]

Водночас до кінця 1936 року «Гурт» створив 27 районних кооперативів, до яких належали 120 крамниць, котрі займались обслуговуванням споживчих потреб своїх членів та заготівельно-збутовою діяльністю. Для порівняння діяльності вищезгаданих союзів у сфері обслуговування споживчих потреб населення наведемо наступну таблицю:

НАЗВА СОЮЗУ	**Крамниці (кількість)**		**Члени (кількість)**		**Пайовий капітал (злотих)**		**Товарообіг (злотих)**	
	1935	**1936**	**1935**	**1936**	**1935**	**1936**	**1935**	**1936**
							тисяч	тисяч
Союз «Звйонзек»	187	203	13.158	17.602	101.580	103.756	2.420	3.241
Союз «Гурт»	99	120	15.613	19.409	101.730	150.395	1.856	2.506

Із неї ми бачимо позитивну динаміку росту пайовиків і пайового капіталу при значно меншій кількості крамниць «Гурту». Відчутна різниця у середньому товарообігу на одну крамницю:

«Звйонзек» – 16 тисяч злотих, «Гурт» – 21 тисяча.[43] У підсумку пайовики «Гурту» набули значно кращого обслуговування і, відповідно, відчутного заощадження власних коштів.

Смерть маршала Ю. Пілсудського у травні 1935 року поклала кінець «польському прометеїзму», і Волинський воєвода Г. Юзевський втратив можливість відверто підтримувати українські політичні і культурно-просвітницькі організації. Згодом, у травні 1938 року, його перевели на посаду воєводи у Лодзь.[44]

З приходом нового воєводи А. Гауке-Новака значно посилився тиск на українські організації й відбувся глибокий розкол проводу ВУО та розпочалась активна полонізація сфери економічного й культурного життя воєводства.

Загалом на 1 травня 1938 р. «Гурт» об'єднував 40 «районівок», 138 «розділень», членами товариств були 24602 чол. із 24602 паями. Союз мав задовільний баланс, частину доходів (20 %) направили у запасний капітал, а інші кошти (3725 зл.) виділили у спеціальний капітал.[45]

До здобутків союзу Й. Волошиновський відносив переважне членство у кооперативах людей хліборобської та фізичної праці (81 %), і тому «вони є підставою союзних кооперативів і на їхні потреби повинна бути звернена найпильніша увага».[46]

За переконаннями Йоахима Августиновича, діяльність «Гурту» дозволила виконати основні кооперативні засади: «По-перше, там де люди не осліплені національним шовінізмом, мають на дійсність відкриті очі, там співпраця українців і поляків у кооперативному житті складається гармонійно; по-друге, що стосується кооперативної засади – обслуга тільки членів кооперативи – збільшує швидко число членів і віддаляє виразно кооперативу від крамниці, обрахованої на зиски...; по-третє, що районовані кооперативи, вміло керовані, мають перед собою ширші можливості розвитку, аніж дрібні, сільські кооперативи» .[47]

Незважаючи на те, що «Гурт» був мішаним господарським союзом, роль української сторони в його структурі була очевидна. Так на чолі переважної більшості «районівок» стояли українці, серед членів центральних органів управління та контролю союзу також значно переважали українці та членами товариств було 70 % українців. Безперечно, в контексті державної політики такий стан речей не міг задовольнити польську владу, принаймні, на наше переконання, її не влаштовувала проукраїнська позиція керівника «Гурту». Тому під тиском влади у кінці 1938 р. Й. Волошиновський був змушений провести переговори про об'єднання «Гурту» з польським кооперативним союзом «Звйонзек», а у січні 1939 р. покинути Волинь.

З від'їздом Йоахима Августиновича в середовищі діячів «Гурту», всупереч попереднім домовленостям, виникли неоднозначні наміри щодо об'єднання із «Зйвонзеком». Навпаки, через засоби інформації поширилась ідея злиття з іншим польським кооперативним союзом «Сполем».[48] Мотивацією такого об'єднання стала наявність у «Сполема» власних виробничих підприємств та гуртової бази, що надавало можливість забезпечувати кооперативи товарами за дешевшими цінами. На нашу думку, такі аргументи при загальній слабкості польського «Сполема» проти потужного союзу «Зйвонзек» (переважно українського) – не що інше, як переконлива аргументація адміністративного тиску польської влади у політиці повної полонізації кооперативного руху Волині.

Отже, становлення і діяльність кооперативного союзу «Гурт» стало намаганням засновників слідувати справжнім кооперативним принципам на засадах кращих прикладів розвитку світового кооперативного руху. Запровадження європейської моделі обслуговування членів товариств позитивно вплинуло на економічний стан громадян усіх національностей, котрі брали участь у діяльності товариств. Інтернаціональний підхід до членства у союзі дозволив зберегти українські кооперативні традиції, мову, діловодство і залучити до співпраці та спілкування українців і поляків у кооперативному середовищі Волині. Безперечно, такі заходи Й. Волошиновського і його прихильників знизили міжнаціональне напруження у регіоні, але, на жаль, не змогли запобігти розвитку наступних кривавих подій, які відбувалися на Волині на початку 40-х років.

У сучасних умовах відродження споживчої кооперації України було б доцільно глибоко вивчити діяльність кооперативного союзу «Гурт», особливо у частині дотримання принципів «рочдельської кооперативної доктрини». Без сумніву, інтеграція української кооперації в європейську кооперативну спільноту не можлива без дотримання ідеалів справжньої кооперації, яка довгі роки служить на користь членів товариств багатьох країн світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Швагуляк М. М. Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // Записки НТШ. Львів, 1991. – Т. CCXXII; 2. Зайцев О. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1929 – 1939) // Автореферат дис. ... канд.. іст. наук. – Львів, 1995; 3. Грицак Я. Нариси історії України:

Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с; 4. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1993. – 219 с; 5. Кучерепа М. М. Волинь у міжвоєнний період (1921 – 1939). – Луцьк, 1994. – 60 с; 6. Марківська Л.Л. Українська інтелігенція Волині: пошук моделей та шляхів національної самоідентифікації (20 – 30-ті рр.. XX ст.) // Наукові записки. Серія: Історія. Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського. – Вип. № XI. – Вінниця, 2006. – С. 189 – 193; 7. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – Львів, 1996. – 376 с; 8. Власовський І.Нариси історії Української Православної Церкви. Частина друга. – Нью-Йорк, 1975. – 384 с; 9. Купранець О. Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918 – 1939. – Рим, 1974. – 209 с; 10. М. Сич. Українська кооперація в Галичині під час П-ї світової війни. – Львів. 1999 р. 11. Кучерепа М.М., Давидюк р. П. Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.). – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 420 с: іл; 12. Там само. – С. 101; 13. Там само. – 107 – 108; 14. Державний архів Волинської області (далі: - ДАВлО): Ф. 46. – Оп.7. – Сп.413. – Арк.3; 15. Там само;. 16. ДАВлО. - Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1105. – Арк. 1; 17. Przeglad Wolynski. – 1928. – № 13; 18. Там само. – № 35; 19. Y. Woloszynowski. Fundament programu // Przeglad Wolynski. – 1928. – № 35; 20. ДАВлО. - Ф 46. – Оп. 9 а. – Спр. 1105. – Арк. 2; 21. Yoachim Woloszynowski. Wojewodztwo Wolynskie w swietle liczb i faktow. – Lusk, 1929 roku. – С. 19-26; 22. Там само. – С. 25; 23. Там само. – С. 26; 24. Там само; 25. Там само; 26. Там само; 27.Там само; 28. З'їзд делегатів волинських кас гмінних позичково-ощадних 15 і 16 грудня 1929 р. в Луцьку. – Луцьк, 1930. – С. 30; 29. Там само. – С. 16; 30. Там само. – С. 19; 31. Українська нива. – 1933. – № 50; 32. Там само; 33. Некооперативні кооперативи. – Луцьк, 1933; 34. Там само. – С. 4; 35. Українська нива. – 1934. – № 39; 36. Wspolna praca - Спільна праця. – 1938. – № 1. – С.1; 37. Кооперація на Волині //Українська нива. – 1936. – № 5; 38. Там само; 39. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С.348; 40. Krotki Kurs Jezyka ukrainskiego w 10-ciu lekcjach wraz z malym slowniczkiem mniej znanych wisazow. Opzacowaly: Dr. Modest Lewicki. Joachim Woloszinowski. – Luck, 1928; 41. Там само. – С. 3; 42. Волинське слово. – 1938. – №. 29; 43. Там само; 44. Кучере па М.М., Дави дюк Р.П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). – Луцьк, 2001. – С. 375; 45. Wspolna praca - Спільна праця. – 1938. – № 6. – С. 6; 46. Там само. – С. 4; 47. Волинське слово. – 1938. – № 30; 48. Там само. – № 33.

С.С. Богатчук

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В XIX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

В умовах сьогоднішнього інтенсивного розвитку інформаційного постіндустріального суспільства є актуальною темою дослідження джерел і чинників, що впливають на міждержавні переміщення працездатного населення як в Україні, так і в інших країнах. У статті розглядаються періоди еміграцій на території сучасної Україні, їх причини та характерні особливості.

Питання історії еміграційних процесів в Україні в XIX – на поч. XXI ст. були предметом дослідження багатьох дослідників істориків та економістів. З'ясуванню теоретичних проблем еміграційних процесів присвячені наукові розробки українських науковців, як-от: О. Малиновської, В. Яворської, А.. Шлепакова, В. Піскуна та інших. Однак, незважаючи на теоретичні дослідження, ще залишаються невизначеними проблеми управління даними процесами.

Українська еміграція була й залишається частиною світового міграційного процесу.

Еміграція – це переміщення людей з країни в країну. Щорічно в пошуках роботи у світі мігрує 25 млн. осіб. Для українців, як і більшості народів світу, характерні міграційні процеси, які впливають на етнічний склад, густоту населення і народногосподарську діяльність. За оцінками фахівців, кожного року за межі України з метою працевлаштування виїжджає від 3 до 7 млн. осіб[1].

За період з кінця XIX ст. до початку XXI ст. Україна пережила чотири етапи міграційного процесу.

Отже, у першій хвилі міграційний рух українського населення в кінці XIX — на початку XX ст. охопив фактично всі українські землі — як ті, що входили до складу царської Росії, так і ті, що знаходились під владою Австро-Угорщини. Він був зумовлений сукупністю соціально-економічних, політичних умов, які визначали становище українських земель. Центральною проблемою пореформеної Росії було аграрне питання, а саме, брак орної землі у селян[2]. Виїздили з України здебільшого селяни, незаможні, або ж ті, що позбулися своїх статків.

За даними, що наводяться в праці М. Лещенка «Селянський рух на Україні в роки першої російської революції», в Україні в цей період незначна частина землевласників-поміщиків, духовенства, купців та ін. зосереджувала в своїх руках 16,5 млн. десятин землі, що становило майже 40% усієї земельної площі. У той же час на 3,1 млн. селянських дворів припадало 25,5 млн. десятин гіршої землі. Середній розмір селянського наділу становив лише 6,7 десятини на дві р. На Київщині в низці повітів він становив: в Звенигородському — 3,8 десятини, в Уманському — 3,9, Черкаському — 4,6, в Чигиринському — 4,6 десятини на двір[3]. В Україні нараховувалися сотні тисяч селянських дворів з наділами в дві, одну і менше десятин землі. Десятки тисяч селян були зовсім безземельними,

не мали робочої худоби, сільськогосподарського реманенту. Продовжувала існувати система відробітків за оренду — залишок феодального минулого[4].

У цілому ж, з 1895 до 1913 рік із західноукраїнських земель тільки у Сполучені Штати виїхало 413 тис. осіб[5]. З українських територій Російської імперії з 1899 по 1910 роки виїхало всього 1 034 особи[6]. Та це зовсім не означає, що тут умови життя були ліпшими. Спостерігалася така ж нужда й безпросвітність становища трудящих, передусім селянства, для якого не було вирішене земельне питання. Неписьменні селяни мріяли тільки про одне: заробити гроші, вернутись в Україну й купити землю.

Життя перших емігрантів з України було дуже важким. У Сполучених Штатах трудящі-емігранти в повною мірою познайомились із страшним лихом — безробіттям. Щодо негрів та емігрантів у США незмінно застосовувався відомий дискримінаційний принцип: їх приймали на роботу останніми, звільняли першими. Особливо безжалісно діяв цей принцип під час економічних криз 1893–1894 рр.і 1907–1908 рр.Бідні та неграмотні емігранти могли влаштуватися тільки на важку роботу. Чоловіки здебільшого знаходили роботу на антрацитових копальнях, шахтах[7].

Велику роль у налагоджуванні побуту емігрантів відігравала церква. Українці селилися компактно й одразу починали будувати храми, які ставали осередком історичних реліквій та культурних традицій. Були створені церковні братства й читацькі клуби. У родинному житті українці спілкувалися материнською мовою, зберігали звичаї та ритуали, пов'язані з важливими подіями життя та релігійними святами, розвивали рідні ремесла та кулінарні традиції[8].

За цей період масовим стало переселення українців й в межах Російської імперії. За 1891-1900 рр. українські переселенці становили 36% усіх внутрішніх мігрантів імперії, у 1901-1910 роках їх частка зросла до 49% і досягла 60% у роки перед Першою світовою війною. За період з 1896 по 1914 рік з 9-ти українських губерній за Урал переселилися 1,6 млн. осіб[9].

Переважна більшість мешканців Поділля переселялась у Південні райони України, Крим, Кавказ, Бессарабію (близько 26 тис. чол.). Наприкінці XIX ст. до країн Західної Європи та Америку емігрувало близько 15 тис. чол.[10]

До другої хвилі, яка припадає на міжвоєнний період, додалися значні контингенти службовців, інтелігентів та уенерівці, гетьманці, офіцерство, що емігрували з політичних мотивів. Більшість з них належала до групи політичних емігрантів, що намагалися заснувати український рух в еміграції. Ці групи були з більш високим рівнем освіченості, серед них – спеціалісти в різних галузях економіки, науковці, митці, літератори[11]. Місцями найбільшого розселення українських емігрантів стали Польща, Чехословаччина, Румунія, Австрія, Болгарія, Німеччина, Франція. По-різному ставився уряд цих країн до них: лояльно у Польщі, з співчуттям в Чехословаччині, нейтрально в Франції та Великобританії, та завжди вони ставали на захист інтересів своїх громадян та національного ринку праці [12].

Не можна не вказати на ще одне джерело міграційного процесу: насильницьке виселення близько мільйона українців у період колективізації 1929-1930 років в райони Сибіру та Півночі[13].

У третьому періоді еміграції, причини якої можна вважати цілком політичними, брали участь найрізноманітніші верстви населення — робітники, селяни, службовці, інженери, вчителі тощо, - тобто багато з тих, хто у вирі війни виявився відірваним від рідного краю й опинився після її закінчення в таборах для переміщених осіб і небезпідставно побоювався повертатися на батьківщину із західних зон Німеччини, щоб не бути закинутим до сталінських концтаборів. Їх кількість тільки в США сягнула до 80 тис. осіб[14].

Майже два мільйони людей були евакуйовані у роки війни у східні регіони Радянського Союзу. Створивши там сім'ї, влаштувавшись на роботу, не всі повернулися назад в Україну. Великих розмірів міграційні потоки набули у повоєнний період з переселенням людей до Казахстану, Середньої Азії для освоєння територіального простору з економічних міркувань. Українська молодь брала активну участь в освоєнні цілини, виїжджала за комсомольськими закликами на гідроенергетичні будови Сибіру, на спорудження Байкало-Амурської магістралі, промислові перебудови в країнах Балтії[15].

У період 70-х років помітно збільшилася етнічна еміграція. З 1945 до 1970 року з України до Ізраїлю виїхало трохи більше двох тисяч осіб, у 70-ті – 81 тис.[16] Міграція євреїв мала для України відчутні наслідки як за обсягом, так і за якісним складом. Серед дорослих емігрантів до Ізраїлю кожний четвертий мав вищу освіту.

Четвертий етап міграції припадає на кінець XX ст. і пов'язаний здебільшого з економічними причинами виїзду українців за межі Батьківщини, хоча були й політичні моменти. Останні емігранти мають значно вищий освітній і фаховий рівень. Більшим є відсоток осіб працездатного віку, тобто

найактивніших у репродуктивному та економічному відношенні, що призвело й до демографічних втрат в Україні (підвищення рівня старіння, зменшення чисельності народжених та природного росту).

Наприкінці 80 - на початку 90-х років XX ст. виїзд українських громадян на постійне місце проживання за кордон швидко збільшується. Переважна більшість емігрантів виїжджала до Ізраїлю, США, ФРН, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Греції.

Мотивами до переселення за цей час слугувала низка факторів, які між собою переплiталися. Та найголовнішими були соціально-економічні причини: високий відсоток масового безробіття, погіршення рівня, якості життя, добробуту кожної сім'ї, незадовільний стан забезпечення продовольчими і промисловими товарами, катастрофічне зниження сімейного бюджету в результаті дорожнечі, а також мізерна заробітна плата. Це й спонукало велику кількість людей залишати батьківщину та шукати кращої долі в далеких краях[17].

Починаючи з 90-х рр.XX століття, Україна розробляє на двосторонній основі правову базу захисту прав та свобод українців, що проживають за межами батьківщини. Значна увага приділяється співпраці з Угорщиною, Польщею, Румунією, Болгарією, Чеською Республікою, Німеччиною, США та Ізраїлем[18].

Як і наприкінці XIX ст., так і сьогодні найбільше виїздять українці зі західних областей. Важко сприймається інформація про те, що більшість західноукраїнських сіл обезлюднили, розпадаються сім'ї, з'явилося так зване «соціальне сирітство» дітей при живих батьках-заробітчанах[19]. Хоча позитивним є те, що частина емігрантів отримує за кордоном освіту, професійну підготовку, спостерігається зростання рівня кваліфікації робітників, які виїжджають в інші країни з метою працевлаштування[20].

Для нас сьогодні, на жаль, звичним є факт, коли три відсотки населення мешкає за межами своєї країни. За оцінками вітчизняних експертів в Португалії перебуває 140 тис., а португальські засоби масової інформації називають цифру у 200 тис. українських заробітчан. У Польщі працює понад 300 тис. наших громадян. За неофіційними джерелами, кількість наших співвітчизників на італійській землі складає від 300 тис. до 1 млн. осіб. Десятки тисяч українців перебувають на нелегальному становищі у Словаччині, Чехії, Угорщині, Греції, Туреччині. Але найбільша діаспора трудових мігрантів з України знаходиться в Російській Федерації, де працює від 2 до 3 млн. українців. За оцінками спеціалістів, наших заробітчан за межами України — майже 8 млн. людей[21].

Трудові емігранти у період високих темпів економічного зростання дають змогу промисловорозвинутим країнам провести переміщення трудових ресурсів з меншими витратами і згладити диспропорцію у їх розподілі між країнами і галузями виробництва. Розвиток трудової еміграції дозволяє країнам-реципієнтам заощаджувати витрати на підготовці кадрів для власного ринку праці, від яких вирішальною мірою залежать темпи економічного зростання і НТП. Науковці констатують, що за останню чверть XX століття економія для США у сфері освіти й наукової діяльності становила до 15 млрд. дол. Прибутки від використання іноземної робочої сили в Канаді - у сім разів, а у Великій Британії - у три рази перевищують суми, які виділяються як допомога країнам, що розвиваються[22]. Для країн, які значно випереджають за темпами економічного розвитку менш розвинуті країни, набагато дешевше залучати спеціалістів, ніж навчати їх у себе.

Підраховано, що трудовій міграції за кордон підпадає кожен п'ятий (20% від загальної кількості працездатних) економічно активний українець. Головними причинами еміграційних процесів в українській державі є бідність і безробіття, економічна криза, падіння життєвого рівня населення та спрощеність виїзду за кордон й зміни проживання[23].

Отже, трудова еміграція в умовах глобалізації економічного розвитку є складним і масштабним явищем, яке викликає неоднозначні результати: ліквідуючи дефіцит робочої сили в низці галузей та регіонів, вона загострює конкуренцію на ринку праці; даючи можливість отримання надприбутків, створює додатковий тиск на соціальну сферу країн-реципієнтів. У кілька разів зросли обсяги сезонної трудової міграції та трудових поїздок населення за кордон. Еміграція, з одного боку, відкриває можливості для взаємозбагачення культур, а з іншого — створює проблему збереження національної самобутності як іммігрантів, так і місцевого населення. Для країн-донорів трудова еміграція сприяє вирішенню проблеми безробіття і, водночас, повертається втратою якісно кращої національної робочої сили. Ті, хто виїжджає з України, як правило, є молодими й добре освіченими людьми, їх від'їзд істотно знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу держави. Необхідно приймати такі закони, що сприяли б поліпшенню демографічної ситуації в України, підвищували б життєвий рівень населення, що в подальшому зменшило б еміграціюукраїнського населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заклекта О., Шиманська О. Українська трудова еміграція: сутнісні форми та особливості сучасного етапу //Україна: аспекти праці. – 2004. № 8. – С.36; 2. Якименко М. Міграції українського селянства як об'єкт ідейно-політичної боротьби в Російській імперії на межі XIX-XX ст. // Пам'ять століть. – 2000. - № 3. – С.131; 3. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. - К., 1956. – С.25; 4. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – поч. XX ст.). – К., 1960. – С.39; 5. Яворська В., Куделіна С. Історичний огляд міграційних процесів в Україні //Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2006. Випуск 2(14). – С.105; 6. Євтух В. Українське розселення в зарубіжному світі // Українці: історико-етнографічна монографія. – 1999. т.1- С. 18; 7. Куропатський М. Історичний шлях українців в Америці //Берегиня. – 2000. - №2. – С.43; 8. Гранюк С. Українська еміграція в Канаді: 1896-1914 роки //Дзвін. – 1993. - №7/9. – С.107; 9. Яворська В., Куделіна С. Вказана праця. – С.110; 10. Нариси історії Поділля. Хмельницький, 1990.– С.142; 11. Якименко М. Вказна праця. – С.130-131; 12. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.) - К., 2006.- С.153; 13. Яворська В., Куделіна С. Вказана праця. – С.104; 14. Євтух В. Українське розселення в зарубіжному світі // Українці: історико-етнографічна монографія. – 1999. т.1- С. 186; 15. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студ. ВНЗ. – К., 1997. –С.231-235; 16. Малиновська О. Україна і світ: Характер і напрямки еміграцій //Відродження. – 1999. – № 3. – С.13-17; 17. Ігнатов В.О., Школьник В.М. Економічні мотиви української еміграції (у світлі минулого і сучасного) //Трибуна. – 1990. - №12. – С.7; 18. Панасик Л.В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-х рр.. XX ст. //Автореферат дис. канд. істо р. наук. – К., 2001. – С. 13; 19. Довжик Б. Актуальне регіональне дослідження трудової міграції //Україна: аспекти праці. – 2005. - № 3. – С.37; 20. Заклекта О., Шиманська О. Українська трудова еміграція: сутнісні форми та особливості сучасного етапу //Україна: аспекти праці. – 2004. - №8. – С.38; 21.Ульяницька О.В. Проблеми безробіття і трудова міграція українців //Актуальні проблеми економіки. 2005 . - № 8. – С.167-168; 22. Заклекта О., Шиманська О. Вказана праця. – С.39; 23. Ульяницька О.В. Проблеми безробіття і трудова міграція українців //Актуальні проблеми економіки. - 2005 . - № 8. – С.167-168.

В.І. Петренко

МАСОВЕ РОЗКУРКУЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 1930-1933 РР.: МЕХАНІЗМ ТВОРЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

У період духовного відродження України важливого значення набувають дослідження наукового характеру, пов'язані з причинами Голодомору 1932-1933 рр.Масове розкуркулення українського селянства, яке розпочалось напередодні трагедії, є, безумовно, однією з її причин.

Даній проблематиці - розкуркуленню селянства в Україні - присвятили свої праці відомі українські науковці. Серед них С.В. Кульчицький, який у науковому виданні «Голод 1931-1933 років в Україні: причини та наслідки» відтворив штучне розпалювання більшовиками класової боротьби в українському селі, цілеспрямованість підриву продуктивних сил сільського господарства в країні. У зазначеній праці зумовлена і складність встановлення об'єктивних даних про кількість розкуркулених селян в Україні та депортованих з них на Крайню Північ, Сибір, Урал, Казахстан.[1]

Науковці В.Ю. Васильєв та Л. Віола у книзі «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.)» одні з перших науковців, які детально проаналізували перебіг селянського опору політиці розкуркулення одноосібних господарств в Україні, зокрема на Поділлі, констатували його масштабність та різноманітність за формами, вказали на механізми руйнації українського села в 1929-1930 рр.[2]

Важливе значення на сьогодні має науково-документальне видання Служби Безпеки України – «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД». У вказаній праці представлені документи радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління та Народного комісаріату внутрішніх справ. Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій в Україні, в тому числі в ході розкуркулення селянства. Йдеться і про масштабність «операції» з розкуркулення і опір селянства підрозділам ГПУ.[3]

На регіональному рівні заслуговує передусім на увагу книга І.В. Рибака та А.Ю. Матвєєва «Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині». У науковій праці подільські дослідники дійшли висновку, що саме колективізація та розкуркулення призвели до руйнації традиційної селянської громади, інших інституцій сільської автономії, а на їхнє місце прийшла примусова структура аграрного виробництва – колгоспна визискувальна система. Автори видання акцентують увагу й на тому, що масовий державний терор проти селянства сталінщина розв'язала не за активний спротив, а за переконання, за відмову скоритися тоталітарному режиму.[4]

У 2005 році вийшов у світ надзвичайно важливий збірник докуметів та матеріалів серії «Архіви Кремля» - «Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение», який дає змогу науковцям більш повно й детальніше дослідити аспекти проблематики розкуркулення, проаналізувати технології нищення українського селянства. Наприклад, починаючи з другого періоду «ліквідації куркульства як класу» (осінь 1930р.), більшовики піддали розкуркуленню і колгоспників, остаточно руйнуючи українські села.[5]

Проаналізувати перший період масового розкуркулення одноосібних селянських господарств на Поділлі, який тривав з січня по березень 1930р., з посиланням на нові архівні джерела, завдання автора даної публікації.

У наукових працях серед причин «ліквідації куркульства як класу» більшовиками розкуркуленням визначені такі: економічна – експропріація селянських коштів у державну скарбницю, а також на колгоспне будівництво (будівлі, майно та реманент); соціальна – ізоляція «куркулів» від основної частини селянства; політична – ліквідація «дрібного сільського буржуа» на селі була необхідна у зв'язку з неможливістю його використання для побудови комуністичного суспільства, а також прискорювалася перспектива більш широкого втягнення частини колгоспного селянства в майбутні більшовицькі акції; психологічна – формування у свідомості населення образу «ворога народу» в особі «куркулів» та «підкуркульників».[6]

У сукупності всі ці причини слугували для селянства, яке ще не зазнало репресій, застереженням і не залишало для них вибору: якщо не в колгосп, то – на виселення.

Розпочалася масова акція «ліквідація куркуля як класу» в січні 1930р., згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»: більшовицька тоталітарна держава, прийнявши дану постанову, перейшла від політики обмеження куркуля до політики його фізичного знищення.[7]

Особлива роль у «ліквідації куркуля як класу» відводилася органам ДПУ. 11 січня 1930 р. заступник голови ДПУ СРСР Г. Ягода (фактично керівник даної інституції, у зв'язку з недугою Менжинського), у циркулярі до керівників відповідних республіканських структур вказував: «...Куркуль як клас повинен бути знищений... Якщо ми швидким, рішучим ударом, як під час хлібозаготівель, не нанесемо удару до початку весняної посівної кампанії, будемо мати низку суцільних повстань і зрив кампанії. Нам потрібно до березня-квітня розправитися з куркулем, раз і назавжди зламати йому хребет..., в першу чергу необхідно розробити міри репресивно-адміністративного характеру, а саме: «СОУ» (секретний відділ управління) повинно опрацювати області, звідки негайно потрібно виселяти, заарештовувати, відправляти у концтабори куркульню. Підхід такий» 1) особливо злісних – у концтабори, сім'я виселяється; 2) куркуль, який проводить антирадянську агітацію – на виселення... з сім'ями у райони Крайньої Півночі та пустинні місця Казахстану...».[8]

24 січня 1930 р. секретар ЦК КПУ С. Косіор надіслав у всі округи України телеграми-директиви з категоричною вимогою до виконання (враховуючи важливість даного документа – подається повністю): «Блискавка. Харків. 2026, 300, 24/1, 11, 56. Вінниця, окрпарткому. Повідомляється постанова ЦК від 23 січня 1930р., по-перше, негайно розпочати заходи проти куркулів з таким розрахунком, щоб до 15 березня їх в основному завершити; по-друге, заходи провести передусім у прикордонних округах і районах суцільної колективізації; по-третє, підготовку в селах розпочати з 1 лютого, протягом 2-3 тижнів підготувати бідняцько-середняцьку масу, а потім приступити до проведення заходів; по-четверте, розкуркуленню повинно бути піддано біля 150 тисяч господарств по всій Україні, з них біля 60 тисяч підлягають виселенню за межі України, інші, після конфіскації майна, розселені у районах свого проживання; по-п'яте, проведення заходів у районах суцільної колективізації повинно відбуватись у такий спосіб: а) представники районних трійок, за участю сільських працівників, складають особові списки куркулів, яких необхідно розкуркулити, а також – до виселення; б) у селах питання про заходи проти куркульства і персональні питання виносять спочатку на обговорення організованої і неорганізованої бідноти, потім проводиться робота серед середняків, поетапно й тільки після підготовки питання виноситься на загальні збори колгоспу; в) рішення колгоспів затверджуються сільськими радами і райвиконкомами, у тих місцевостях, де сільські ради не сприяють проведенню заходів проти куркульства, такі сільські ради переобираються; г) у селах, де ще немає колгоспів, робота проводиться у такий же спосіб для того, щоб у процесі цієї роботи створити колгосп; по-шосте, в округи і райони суцільної колективізації негайно відправляються витримані, надійні люди, спроможні забезпечити через бідняцько-середняцькі маси розкуркулення; по-сьоме, Нарком'юст дає вказівки, на основі яких законів можна проводити такий захід, до видання спеціального закону з цього питання; по-восьме, з ЦК в округи надсилаються

примірні контрольні цифри про куркулів взагалі і яких потрібно вислати, за основу цих цифр беруться дані Наркомфіну і Наркомторгу; по-дев'яте, розпочати негайно в центральній і місцевій пресі політичну підготовчу кампанію проти куркуля за проведення розкуркулення; по-десяте, по відношенню до районів нацмен (німців, болгар та ін.), розробити особі директиви. Секретар ЦК КП(б)У Косіо р. НР 042286/9».[9]

Як засвідчує поданий вище документ, розкуркуленню в Україні підлягали 150 тис. селянських господарств, депортації – 60 тис. селянських родин і це тільки на початку 1930 р. На реалізацію цього злочину більшовицька влада відвела виконавцям обмежений час, до 15 березня 1930 р.

Саме тому поспішність проведення акції з «ліквідації куркуля» в Україні, зокрема на Поділлі, набирала все більших обертів. Так уже 25 січня 1930 р. керівники всіх 13 районів Вінницької округи отримали «Інструкцію для проведення роботи з розкуркулення та виселення куркулів».[10]

В інструкції констатувалося: «1. Вся вказана нижче робота повинна проводитися по всій окрузі, як у районах суцільної колективізації, так і в інших районах. 2. З метою чіткого керівництва... створена трійка під головуванням секретаря ОПК і членів: голови окрвиконкому та начальника ДПУ. 3. Підготовча робота з розкуркулення та виселення куркулів розпочинається 26 січня 1930р... 5. РПК викликають відповідальних витриманих і надійних товаришів... 6. РВК визивають голів сільрад і КНС... 7. Мобілізовані товариші 28 січня виїжджають у села для безпосередньої роботи... разом з активістами, наймитами, бідняками складають списки на розкуркулених... 10. Сільради, комнезами, партійні й комсомольські осередки, які протидіятимуть проведенню даної роботи, повинні бути негайно розпущені, а членів партії і комсомольців виключити з організацій... 12. Одразу ж після затвердження списків сільрадами майно куркулів відбирається і за відповідними описами й розцінками здається у колгоспи... 26. Нижче подаються орієнтовні контрольні цифри на обидві категорії куркулів»:[11]

№ п/п	Найменування районів	Підлягають розкурк. і розселенню	Підляг. розкурк. і висел. сім'ями з України	ВСЬОГО
1.	Жмеринський	162	132	294
2.	Вороновицький	94	76	170
3.	Немирівський	88	72	160
4.	Липовецький	137	111	248
5.	Літинський	197	160	357
6.	Калинівський	110	90	200
7.	Дашівський	66	54	120
8.	Іллінецький	77	63	140
9.	Турбівський	165	135	300
10.	Тиврівський	127	103	230
11.	Ситковецький	72	58	130
12.	Хмільницький	171	139	310
13.	Вінницький	165	135	300
	Всього	***1631***	***1328***	***2959***

Отже, загальна кількість селянських господарств Вінницького округу, які започаткують перший період масового розкуркулення подільського селянства (лютий-березень 1930р.)[12] становить 2 тис. 959 господарств. Беручи до уваги, що кількість господарств у Вінницькому окрузі становила 112 тис. 209 господарств[13], відсоток розкуркулених господарств протягом зазначеного періоду – 2,63%. У деяких районах Поділля, наприклад Яришівському, відсоток розкуркулених за лютий-березень 1930 р. був значно вищим – 3,5 %.[14]

Вимоги «Інструкції» стосувалися усіх районів округу: зон суцільної і несуцільної колективізації. Категоричною та примусовою вона була і до виконавців злочинної більшовицької акції, не залишаючи вибору членам сільрад, комнезамів, партійних і комсомольських осередків.

2 лютого 1930 р. усі структурні відділи ДПУ та їхні військові підрозділи отримали наказ ОДПУ за № 69 «Про заходи з ліквідації куркульства як класу». Цей наказ зобов'язував негайно розпочати злочинну акцію проти селянства, у ньому констатувалося: «... Особливо серйозні, складні і відповідальні завдання, покладені партією на органи ОДПУ. Від наших органів більше, ніж будь-коли, вимагається виключна напруженість зусиль, рішучість і витримка, виключно сувора класова лінія, чіткість і швидкість дій... Заходи органів ДПУ повинні розгорнутися за двома основними лініями: 1. Негайна ліквідація контрреволюційного куркульського активу... (перша категорія); 2. Масове виселення куркулів... і їх сімей у віддалені північні райони СРСР та конфіскація їхнього майна (друга категорія)...».[15]

Наказ, який підписав вже згадуваний Г. Ягода, засвідчує, що саме на органи ДПУ була покладена більшовицькою партією найбільша відповідальність за «успішне проведення акції». Саме органи ДПУ, разом з сільським люмпеном та місцевим партактивом, робітничими бригадами стали виконавцями розстрілів, ув'язнень у концтабори та виселень сотень тисяч українських селян.

На Поділлі особливо жорстоко діяв проти селянства 24 Могилів-Подільський окружний прикордонний загін ДПУ, виконуючи директиву республіканського управління ще від 16 січня 1930 р. за № 36070 та наказ ОДПУ за № 69. У матеріалах політдонесень вказаного загону за лютий-березень 1930 р. відклалася така інформація: «Для боротьби з хвилюваннями в окрузі, а також проведення важливої операції – вилучення контрреволюційного куркульства задіяна маневрена група і кавалерійські кулеметні взводи... У селі Козлівка Мурафського району каввзвод закрив усі виходи із села і всю ніч, незважаючи на дощ, продовжував операцію проти куркуля... На другий день, прибувши у Тульчин, перший взвод був задіяний для операції у селі Шура, яка була проведена без ексцесів... 26 березня в селі Білоусівка на групу, яка супроводжувала заарештованого куркуля, напав натовп селян з метою звільнити арештанта, з криками: «Бий їх, чого вони до нас приїхали, ми їм покажемо колективізацію». Але рішучими діями і з допомогою прибулого червоноармійського взводу напад було відбито і заарештований доставлений за призначенням».[16]

Перебіг подій у лютому-березні 1930 р. на Поділлі, в період найжорстокішого «класового» протистояння - громадянської війни в українському селі, доцільно проаналізувати на прикладі одного району, бажано, який не належав до районів суцільної колективізації, з метою підтвердження, що розкуркулення відбувалося практично одночасно у всіх районах краю. Бершадський район Тульчинської округи (даний район округу до середини лютого 1930 р. не належав до районів суцільної колективізації)[17], як один із найпотужніших аграрно-землеробських, цілком відповідає цьому.

2 лютого 1930 р. Бершадський райпартком КП(б)У, як і всі райпарткоми округи, отримав директиву Тульчинського окружкому КП(б)У з грифом «Цілком таємно», у якій обумовлювалися практично всі деталі акцій розкуркулення та виселення «куркулів», зокрема: «1. Виселенню підлягають усі куркулі-експертники, які платять податок від 100 крб і більше, контрреволюційний контингент села і міста (за списками ДПУ), сім'ї розстріляних за контрреволюцію... 2. Вся відповідальність за точне і своєчасне виконання операції покладається на окрвідділ ДПУ і його представників на місцях. 3. Усі секретарі РПК і голови райвиконкомів несуть персональну відповідальність за виконання всіх вказівок ОПК... 5. Про початок операції будуть повідомлені уповноважені ДПУ шиф р. телеграмою – «операція розпочата», які негайно повідомляють про це секретарів РПК... 6. Фактично виселення із сіл повинно розпочатися після отримання телеграми, з таким розрахунком, щоб обов'язково усі виселені були вже в райцентрі або пункті збору не пізніше 12 год. дня... 7. Відбирання майна і передача його сільрадам, виселення із сіл повинно відбуватися рано - вранці, на світанку. 8. 4-го лютого у всі села району направити відповідальних і серйозних партійних працівників, які будуть при практичному виселенні представниками райвиконкомів..., з моменту отримання вказівки про виселення повинні організувати озброєну групу з місцевих партійців, комсомольців, надійної частини організованої й неорганізованої бідноти..., очоливши загін, відправити куркулів до пункту, який вкаже уповноважений району з виселення (примітка: зброю віднайти на місці в окремих осіб...)... 12. Умовний знак початку операції для представників райвиконкомів узгодити на місці уповноваженому по району. 13. Для усіх виселених, включаючи і їхні сім'ї, надати необхідну кількість возів... (примітка: на кожну окрему сім'ю дозволяється вага не більше 15 пудів...)... 18. Супроводжувати виселених із райцентрів до місця посадки уповноважений повинен обов'язково, з посиленою охороною всього районного загону (примітка: усі озброєні загони, які супроводжуватимуть виселених з сіл в райцентри, після передачі виселених уповноваженому району, організовано повертаються в села...)... 20. Районний загін, після передачі виселених керівнику сектору, організованим порядком, на чолі з уповноваженим району, повертається в районний центр, де розташовується обов'язково казарменим порядком до особливого розпорядження. 21. Керівник сектору знімає загін виключно після відправки ешелону... 23. Всякі спроби куркульського й контрреволюційного елементу розпочати ексцеси безпосередньо в селі і на шляху пересування... повинні найрішучіше пригнічуватися.., а у випадках спроби повстання – застосовувати зброю...».[18]

Чи не підготовка це до бойових дій? Більшовицька влада продумала і передбачила всі можливі аспекти навіть у випадку відмови когось з мобілізованих виконати наказ уповноваженого чи керівника сектору, дана особа підлягала арешту і відправці до ДПУ.[19]

За реалізацію вищезазначених планів особисту відповідальність у Тульчинському окрузі ніс начальник окрвідділу ДПУ Петерс.[20] 4-го лютого 1930р., за підписом Петерса, секретарю

Бершадського райпарткому КП(б)У Хмельницькому надійшла директива з грифом «Цілком таємно», у ній акцентувалося: «З отриманням цього пропонується відібрати зі складу міської партійної організації групу партійців у кількості 40 осіб, із складу міської комсомольської організації також 40 осіб, всього – 80 осіб, причому, бажано тих, хто вміє володіти зброєю. На всіх товаришів, які увійдуть до групи, негайно скласти список у трьох примірниках, з яких один екземпляр, не пізніше 5 лютого, надати Бершадському уповноваженому ДПУ, другий – зберігати в себе. Керівником групи необхідно призначити Т. Пересаду із занесенням його у вказаний список і надавши йому третій екземпляр такого.

Групу в кількості 80 осіб озброїти вогнепальною зброєю: гвинтівками, револьверами й мисливськими рушницями. Згідно з додатковим телеграфним повідомленням, направити на ст. Тростянець у розпорядження представника Тульчинського окрвідділу ДПУ т.Черемісіна. Попереджаю, про час відправки загону буде повідомлено телеграфно. Виконання цієї директиви покладається під Вашу особисту відповідальність...».[21]

Отже, окрім сформованих озброєних загонів, у кожному селі для розкуркулення (відбору коштів і майна) та супроводу «куркульських» сімей до райцентрів, у самих районних центрах також формувалися озброєні загони з партактиву і комсомольців, які повинні були доправити «куркульські» родини до найближчих залізничних станцій з подальшим етапуванням ешелонами на Крайню Північ, Сибір, Казахстан, Урал.

Перша черга депортування «куркулів» з України, яка була підготовлена ОДПУ 10 лютого 1930 р., набула таких даних: 20 000 сімей, 100 000 людей, 57 ешелонів, виселення на Крайню Північ, закінчення операції 15 квітня 1930 р.[22] У районах округів Поділля перша черга виселення мала закінчитися до 1 квітня 1930 р.[23]

Всі райони Поділля (Вінницького, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського, Проскурівського і Тульчинського округів) були віднесені більшовицькою владою до районів суцільної колективізації, у яких стовідсоткова колективізація планувалася у найкоротший термін, практично протягом одного року, а у зв'язку з цим і акція з «ліквідації куркуля як класу» в подільських районах проводилася нагально та жорстоко, її зазнало кожне село.

Підтверджує такий висновок значний масив архівних джерел Державного архіву Вінницької області, причому, документи відтворюють перебіг злочинного розкуркулення майже всіх районів Поділля, зокрема, у Вінницькому районі перша хвиля масового розкуркулення розпочалася 26 лютого 1930 року:[24]

Тільки протягом кількох днів, наприкінці лютого 1930 р., у Вінницькому районі в 39-ти населених пунктах (всього на той час до складу району входило 55 сіл)[25] було розкуркулено 231 селянське господарство з 303 господарств, які було заплановано розкуркулити протягом лютого-березня 1930 р.[26], що становить близько 80%.

На кожне розкуркулене господарство членами комісії із розкуркулення складався акт, у якому фіксувалися будівлі, майно та реманент господарства з підрахуванням загальної грошової суми. Даний акт завірявся підписами членів комісії та підписом розкуркуленого господаря власності (як правило, розкуркулені селяни відмовлялися ставити свій підпис).

Усі розкуркулені одноосібники протягом 24-х годин змушені були звільнити своє помешкання разом з сім'єю. На розкуркулені сім'ї подолян 1-ї та 2-ї категорій очікував концтабір або виселення за межі України, сім'ям 3-ї категорії, які залишались на проживання у межах свого району, влада виділяла найгіршу землю[86] і житло бідноти, котра переселялася в будинки розкуркулених.[27]

Розкуркулені селяни села Стадниця Вінницького району двічі подавали заяви до районної трійки з розкуркулення про повернення їм майна, але і в березні, і в серпні 1930 р. отримали відповідь – відмовити.[30]

Відмова районних керівників більшовицької влади розкуркуленим селянам, яких віднесли до 3-ї категорії, ще раз засвідчує небажання місцевої партійної номенклатури реагувати позитивно на несправедливість у селах районів Поділля. Це пояснюється насамперед політичними мотивами, адже розкуркуленню підлягали передусім ті селянські господарства, які були віднесені до «ворогів» більшовицької влади. Так серед причин розкуркулення селянських господарств села Янів Вінницького округу зазначені: «Козодой Максим... – противник заходів радянської влади, Зикін Оксентій... – учасник повстання 1919р., Макошин Іван... – антирадянський елемент, Бондар Олекса... – вороже ставиться до всіх заходів, які проводяться на селі...».[31]

Стосовно розподілу в подільських селах розкуркулених господарств на 2-у і 3-у категорії, то в основному все залежало від особистого ставлення місцевих «експропріаторів» до конкретної селянської родини. Наприклад, у селі Великий Чернятин Калинівського району один з рідних братів –

Паламарчук Антон Йосипович був віднесений комісією з розкуркулення до 2-ї категорії: виселення на Крайню Північ, мав 5,5 десятин землі (платив податок у розмірі 148 крб.). Його брат – Паламарчук Трохим Йосипович – до 3-ї категорії, мав у власності 12 десятин землі (платив податок у розмірі 180 крб.).[32]

Для розкуркулених селян 3-ї категорії влада визначила певні норми прожиткового мінімуму й категорично вимагала їх дотримання, зокрема, у матеріалах Вінницького та Тульчинського окрвиконкомів йдеться: «Цілком таємно. Про землевпорядкування... Відвести на найдальших і непридатних землях – землі для куркульських господарств...»,[33] «... з худоби та птиці: 2-3 курки, одне порося...».[34]

Щодо сільськогосподарського реманенту, то для розкуркулених 3-ї категорії Тульчинський окружком КП(б)У ще в лютому 1930 р. визначив такі норми: «... Для тих, що не підлягають виселенню за межі округи, а поселяються в спеціальних виселках... залишити реманент за такими нормами на 3-4 господарства: 6-8 га рільної землі, одного коня, один плуг, один лущільник, одну борону, один культиватор, одного воза та сани. Продуктивного скота не давати... Куркулям надаються якісь інші приміщення, будинки бідняків в порядку переселення... При розкуркуленні – хліб та посівматеріал залишати за мінімальними нормами на їдока...».[35]

Подальша доля розкуркулених селян-одноосібників 3-ї категорії була не кращою від розкуркулених інших категорій, хоч ці сім'ї проживали на рідних теренах. Чоловіків – голів сімей, як правило, заарештовували і тримали певний час в місцевих «бупрах», щоб пізніше визначитись з районом виселення, а сім'ї виганяли з власних осель.[36]

Прикладом вищевикладених висновків може слугувати інформація, яка відклалася у скарзі до Голови ВУЦВК Г.І. Петровського, розкуркуленого селянина А. Антохова з с.Крупина Хмільницького району Вінницької округи, а саме: «22 лютого мене заарештували і посадили у Вінницький Бупр. Вини за собою я не відчуваю. Після мого арешту мою жінку вигнали з хати як куркульку. Але я під розкуркулення не підлягаю, бо я вважаюсь як середняк. До революції землі у мене не було і я був батраком, ходив по чужих роботах. Коли мені надали землю, я весь час працював коло свого господарства. Тепер мав 1 коняку, 2-є малих лошат, 1 корову, 2 вівці, хату, клуню, 1 сарай, машин у мене ніяких не було. Продподатку платив 30 крб. з копійками, маю сім'ю ... душ. Посадили в Бупр мене і забрали дома все по неправді, так як я мав з ними, тоєсть з головою сільради та сільКНС, особисті рахунки. Прошу, як батька України, бути батьком мені і моїй сім'ї, що страждає на чужім селі без хліба, повернути мою сім'ю у хату і дати можливість жити. 29 травня 1930 р. Прохач Антохов.[37]

Для таких «куркулів», як Антохов, Політбюро ЦК КП(б)У постановою від 11 серпня 1930 р. визначило і крайні строки виселення «куркулів» 3-ї категорії з осель на висілки – «...до закінчення осіннього сіву 1930 р...».[38]

«Куркулі» усіх 3-х категорій були позбавлені і виборчих прав (перебували поза законом)[39], влада ставилася до них, як до прокажених, нещадно переслідуючи та відбираючи результати їхньої праці, навіть найматися на роботу їм було категорично заборонено. Так у липневій 1930 р. директиві ЦК КП(б)У, з грифом «Цілком таємно», констатувалося: «Є випадки, коли розкуркулені використовуються на роботах в колгоспах та радгоспах як наймана робоча сила... Політбюро пропонує ні в якому разі не допускати використовування куркулів за яких би то не було умов».[40]

Місцеві «експропріатори» і приїжджі «двадцятип'ятитисячники» ще й безжалісно знущались над селянами, адже для них селянство було «класовим ворогом». Так голова Червоножовтневої сільради Ф. Нечаєв «вечорами у нетверезому стані викликав у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи, що за розголошення вишле на північ як куркульку разом із сім'єю».[41] Тільки в одному Могилів-Подільському окрузі, за насильство над селянами в лютому-березні 1930 р., було притягнуто до відповідальності партійною контрольною комісією 31 комуніста, з них: 4-х виключили з партії, 10 – зняли з роботи, 10 – віддали до суду, 7 – дістали різні партстягнення.[42] Але, в переважній більшості випадків, насильство та знущання над селянами, в ході акції «розкуркулення», залишалися безкарними.

Про свавілля більшовиків -»двадцятип'ятитисячників» та комсомольців в українських селах йдеться і в таємному березневому 1930 р. листі ЦК КП(б)У «До всіх окружкомів та райкомів КП(б)У», зокрема: «Тов. Баліцький, який сам об'їхав округи, де були волинки, про Шепетівку пише ось що..., бридкі вчинки робітників, які збирали посівний матеріал, практикуючи при цьому майже поголівні труси уночі у селян, самочинне розкуркулення, що зачепило середняків. За директивою окружкому комсомолу, комсомольці повинні були «обійти всі до одного будинки на терені вашого осередку, обдивившись дахи, хліви та хати і запаси тих предметів, які лежать там без всякої

здатности забрати», з чого виникла нечувана зненависть до комсомольців..., комсомольці обходили двори, збирали «експорт», стріляли по дворах собак, причому, як пише у своєму запізнілому листі окружком партії, «є випадки поранення людей і домашньої худоби та ін.».[43]

Ганебно проявили себе прислані робітничі бригади і у Вінницькому окрузі Поділля. Так у «Додаткових матеріалах щодо проведення розкуркулення у Турбівському районі» читаємо: «... В селі Л. Лосіївка у розкуркуленого куркуля забрали...шовкову хустку та спідницю, в Прилуцьких хуторах у розкуркуленого забрана бритва, подушки та інше... Робітничій бригаді, яка працює в цих селах, винесено догану... Одночасно сповіщаємо ОПК, що робітнича бригада, яка прибула з Луганська.., систематично пиячить. З виявленням нових матеріалів про наслідки розкуркулення буде сповіщено додатково».[44]

Відображення сваволі на селі було б неповним, якщо не згадати про те, що масштабні «стратегічні» кампанії розкуркулення, вислання та примусової колективізації в українському селі доповнювались іншими, так би мовити, супутніми, кампаніями: закриттям явочним порядком церков та арештами священиків; «мобілізацією посівного матеріалу» – черговим визискуванням хлібних ресурсів з села шляхом обшуків та реквізицій; збором утильсировини – від масового зняття і здачі «на утиль» могильних надгробків, хрестів та церковних дзвонів до створення «спецзагонів», що відстрілювали собак і котів по дворах господарів або ж обрізали хвости і гриви в коней (увійшовши в азарт, актив с. Новополонське Шепетівської округи цілком серйозно пропонував для виконання спущеного згори плану остригти волосся всім жінкам і бороди чоловікам).[45]

Отже, на початку 1930 р. більшовицька влада цілою низкою партійних постанов та наказів ОДПУ прирекла кращу частину українського селянства на знищення, організувавши державний терор проти селян-одноосібників, селян з національною самосвідомістю та власною гідністю. Виконавцями злочину постали, як загони ДПУ, більшовицький партактив і комсомол, так і численні робітничі бригади «двадцятип'ятитисячників» та сільська біднота, заохочена майном розкуркулених. В українському селі запанувало насилля та голод, на довгі роки були втрачені християнська мораль та добропорядність, змінилася ментальність українства.

Всього протягом 1930-1933 рр.більшовицька влада розкуркулила в Україні понад 200 тисяч селянських родин (кілька мільйонів осіб)[46]. Ще в 1927 р. Центральне статистичне управління УСРР засвідчило, що в Україні, за соціально-економічними ознаками, нараховується 204,5 тисяч «куркульських» селянських господарств.[47] Приблизно такі ж дані, стосовно кількості розкуркулених, були оприлюднені в резолюції 12 з'їзду КПУ в 1934р.[48]

На Поділлі аналітичні дослідження дають змогу встановити кількість розкуркулених у 1930-1933 рр.- понад 30 тисяч сімей. Дана кількість розкуркулених подільських селян (Вінницького, Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського, Проскурівського, Тульчинського округів) визначається із загального їхнього числа – 659 тис. селянських господарств та кількості розкуркулених – до 5 %.[49]

Загальна кількість виселених селянських сімей за межі України сьогодні трактується неоднозначно. У директивній телеграмі секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 24 січня 1930 р. зазначено, що 60 000 українських родин необхідно виселити з України в найкоротший термін.[50]

Архівні джерела органів ДПУ, які оприлюднені на сьогодні, дають змогу констатувати, що тільки протягом 1930-1931 рр.було депортовано з України біля 55 тисяч селянських родин.[51] Відсутні точні дані ДПУ про депортації селянства з України в наступних роках, але є відомості про те, що тільки у 1933 році з українських колгоспів було «вичищено» біля 200 тисяч «куркулів»[52], частина з них, безперечно, поповнила кількість висланих раніше на Крайню Північ, Сибір, Урал, Казахстан.

Науковці Інституту історії НАН України в праці «Голод 1932-1933 років в Україні» подають дані про 70 тисяч депортованих українських сімей у 1930р.[53] та інформацію про те, що протягом 1930-1931 рр.в Україні «зникло 282 тис. селянських дворів».[54]

В аналітичній довідці інформаційної групи НКЗС УСРР «Про попередні економічні наслідки від розкуркулення при суцільній колективізації» від 21 травня 1930 р., з грифом «Не підлягає розголошенню», зазначена кількість - «93 тис. таких господарств».[55]

На думку автора цієї праці, в 1930-1933 рр.більшовики депортували з України понад 100 тисяч селянських родин, не менше 50 % всіх розкуркулених селянських господарств. Такий висновок підтверджує більшість архівних джерел сільських рад, райвиконкомів, а також доповідні окружних відділів ДПУ, в яких подана інформація стосовно відсотків депортованого селянства із загальної кількості розкуркулених. Так з Янушпільського району (сучасна Житомирщина) до січня 1931 р. було вислано за межі України 149 сімей з 239 розкуркулених.[56] Подібна ситуація склалася і в більшості

регіонів Поділля, зокрема у Вінницькому окрузі, де протягом січня-березня 1930 р. з розкуркулених 2 538 селянських родин було вислано з України – 1 457 родин.[57]

Отже, посилаючись на вищеподані джерела, можна зробити висновок, що на Поділлі було депортовано протягом 1930-1933 рр.понад 15 тисяч селянських родин (з понад 30 тис. розкуркулених).

Але більшовицький режим та його вождів навіть мільйонні жертви не надто турбували. Так Й. Сталін у розмові з У. Черчілем зізнався, що довелося пожертвувати протягом чотирьох років десятьма мільйонами селян у справі колективізації, а на запитання, що сталося з куркулями, відповів: «Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, проте основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити».[58]

Важливо зазначити, що для більшості «куркульських» сімей, які мали бути виселені у віддалені північні райони країни взимку 1930 р., можливостей доїхати до місця виселення було не так вже й багато, у зв'язку з «мінімальними продовольчими запасами», виділеним невеличким грошовим коштом та відсутністю теплої одежі. Про це повідомляв начальник Могилів-Подільського окружного відділу ДПУ Чирський у березневій 1930 р. доповідній секретарю окружкому КП(б)У, акцентуючи: «... Сім'ї висланих повинні бути забезпечені теплою одежою, продовольством на два місяці і найнеобхіднішим інструментом, як-от: сокири, вила, лопати тощо. Просимо дати на місця відповідну директиву з цього питання, тому що є випадки, коли в ході розкуркулення... відбирається одежа, продовольство і вище- вказані інструменти...».[59]

А залізничник ст. Козятин Галяс, який відправляв ешелони з «куркульськими сім'ями» взимку 1930р., гірко констатував: «Радянська влада своїми заходами загубила найкращих селян-хліборобів, даних людей назвали куркулями і вивезли на явну загибель. Подивіться, який плач стоїть по селах, забирають маленьких дітей та жінок, цих куркулів, і везуть також на смерть, ці невинні діти загинуть, адже вони босі та голі, що робиться, немає ніякої можливості утриматися від сліз. Плакати потрібно, і все це необхідно занести в історію людського життя, що витворяла Радвлада над селянством».[60]

Для селян-»куркулів» окупаційна влада готувала ще другий і третій періоди масового розкуркулення та виселень-депортацій: осінь 1930 р. – літо 1931р.[61] та 1933р.[62], адже сталінський режим вимагав від місцевих виконавців розкуркулити до 5 % селянських господарств.[63]

На недепортованих «куркулів», як і на колгоспників, очікував попереду й нищівний голодомор 1932-1933 рр.

На думку автора публікації, сам процес розкуркулення на місцях взагалі мав характер перманентного протягом 30-х років ХХ ст., а кількість розкуркулених селян в той чи інший період цілковито залежала від масштабів опору селянства примусовій колективізації та активності антирадянських виступів. Постанова ЦК ВКП(б) «Про припинення масових селянських виселень»[64], хоч і була прийнята в травні 1933 р. (в Україні вже лютував голодомор), не скасовувала локального розкуркулення й виселення противників більшовизму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В.М. Литвин. – К., 2003. – 888 с.; 2. Васильєв В.Ю, Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.; 3. Розсекречена память: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – 604 с.; 4. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 140 с.; 5. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930-1940: В 2 кн. Кн.1. / Отв. ред. Н.Н. Покровский. – М., 2005. – 912 с.; 6. Там само. - С. 13.; 7. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – К., 1980. – Т. 4. – С. 366-369; 8. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. Т. 2. / Отв. ред. Л. Денисова. – М., 2001. – С. 104; 9. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф.П-29, Оп. 1. - Спр. 577. - Арк. 151-153; 10. Там само. - Арк. 67-70; 11. Там само. - Арк. 70; 12. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание… Т. 2. – С. 127; 13. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині... – С. 64; 14. ДАВО. - Ф. П-33. - Оп. 1. - Спр. 563.- Арк. 27; 15. Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 9414. - Оп. 1. - Спр. 1944. - Арк. 17-25; 16. ДАВО. - Ф. П-31. - Оп. 1. - Спр. 559. - Арк. 53, 62; 17. ДАВО.- Ф. П-39. - Оп.1. - Спр. 73. - Арк. 10; 18. Там само. – Арк.13-15; 19. Там само. – Арк. 15; 20. Там само. - Арк. 8; 21. ДАВО. - Ф. П-39. - Оп. 1. - Спр. 79. - Арк. 1; 22. Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселение… Кн. 1. – С. 86-88; 23. ДАВО. – Ф.П-29. - Оп. 1. - Спр. 577. - Арк. 141; 24. ДАВО. - Ф.Р-236. - Оп. 2. – Спр. 267. - Арк. 450; 25. ДАВО. - Ф.П-42. - Оп. 1. - Спр.136. - Арк. 68, 694; 26. ДАВО. - Ф.Р-997. - Оп. 3. - Спр. 20. - Арк.1; 27. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп. 1. - Спр. 577. - Арк. 96; 28. ДАВО. - Ф.Р-236. - Оп. 2. - Спр. 267. - Арк. 14; 29. Там само.- Арк.10-16; 30. ДАВО. - Ф.Р-236. - Оп. 2. - Спр. 273. - Арк. 5, 36, 39; 31. ДАВО. - Ф.Р-997. - Оп. 3. - Спр. 20. - Арк. 183; 32. Там само. – Арк. 184; 33. ДАВО. - Ф.П-39. - Оп. 1. - Спр. 99. - Арк. 8; 34. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп. 1.

- Спр. 577. - Арк. 96; 35. ДАВО. - Ф.П-39. - Оп. 1. - Спр. 73. - Арк.17; 36. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 178. - Арк. 168; 37. Там само; 38. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп. 1. - Спр. 577. - Арк. 220; 39. ДАВО. - Ф.Р-997. - Оп. 3. - Спр. 20. - Арк. 265; 40. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп.1. - Спр. 577. - Арк. 214; 41. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 363; 42. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 539. - Оп. 8. - Спр. 1329. - Арк. 132; 43. ДАВО. – Ф.П-29. – О.п.1. - Спр. 577. - Арк. 165, 166; 44. Там само. – Спр. 575. - Арк. 46; 45. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 412; 46. Там само. – С. 365; 47. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 363; 48. Гальчак С.Д. Передумови та причини голодомору 1932-1933 рр.на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – С. 20; 49. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині... – С. 64; 50. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп. 1. – Спр. 577. - Арк. 152; 51. Розсекречена память: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС... – С. 76; 52. Там само. – С. 54; 53. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 364; 54. Там само. – С. 365; 55. ЦДАВО. - Ф. 27. - Оп. 11. - Спр. 68. - Арк. 77-79; 56. Там само. – Спр. 543. - Арк. 63; 57. ДАВО. - Ф.П-29. - Оп. 1. - Спр. 609. - Арк. 33; 58. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 385; 59. ДАВО. - Ф.П-31. - Оп. 1. - Спр. 559. - Арк. 55; 60. ДАВО. - Ф.П -714. - Оп. 1. - Спр. 83. - Арк. 133; 61. Рибак І.В., Матвєєв А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині... – С. 93; 62. Политбюро и крестьянство: высылка и спецпоселение... - Кн.1. – С. 19, 25; 63. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание... – Т. 2. – С. 126, 146; 64. Там само. – Т. 3. – С. 746.

І.В. Мазило

ВІДБУДОВА ЗАЛІЗНИЧНОЇ МЕРЕЖІ У 1943-1945 РР. ЯК ЗАСОБУ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Представники історичної науки стверджують: «Важливим наслідком Другої світової війни стало об'єднання українських земель»[1], де «... Кожен регіон має свої історичні, культурні, мовні, етнічні і релігійні особливості»[2]. З упевненістю можна стверджувати: «Реальним механізмом такого об'єднання стали відбудовані у 1943-45 рр.залізничні дороги. Тодішнє керівництво використовувало шляхи як для найповнішого забезпечення фронту, так і зміцнення позицій держави.

Наприкінці 90-х років минулого і початку XXI сторіччя вийшли з друку книги, присвячені історії окремих залізниць й транспортної галузі України, в яких проілюстровано об'єднавчий потенціал залізниць.[3] У Києві у 2005 р. вийшов друком збірник наукових статей - «Україна соборна»[4], а в 2007 р. в Луганську - збірник наукових праць – «Стосунки сходу та заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності»[5], на сторінках яких здійснено пошук механізмів об'єднання регіонів України в минулому й сьогоденні.

На масштабність завдань, які одночасно довелося вирішувати працівникам транспортної галузі колишнього СРСР й особливо залізничникам України, акцентували увагу як українські історики[6], так і учасники тих подій. Колишній начальник Центрального управління військових сполучень, а з 1944 р. Нарком шляхів І.В.Ковальов констатував: «Відношення шляхів сполучення мало стратегічний характер, загальнодержавний масштаб»[7]. Ось чому ДКО 3 січня 1942 р. прийняв спеціальну постанову «Про відношення залізничного транспорту», в якій наголошувалося, що ці підприємства і їхня відбудова є важливим стратегічним завданням»[8]. Вдруге ДКО прийняв постанову 25 травня 1943 р. «Про відбудову залізничних доріг у визволених районах».[9]

18-20 грудня 1942 р. війська Південно-Західного фронту визволили північно-східні райони Ворошиловградської (нині Луганської) області.[10]

Великим був масштаб руйнувань фашистами транспортної мережі України, зокрема Донбасу. Як відзначили автори видань, присвячених історії залізничного транспорту, і як свідчать архівні джерела, при відході групи армій «Південь» в районі Донбасу зруйнували 8 тис. км. шляхів, 1 500 мостів, 7 локомотивних депо, 38 вагонних і вагоноремонтних пунктів, 400 вокзалів й станційних приміщень ... загальна сума збитків становила 70% вартості основних фондів.[11]

Вкрай необхідні першочергові відбудовчі роботи першої половини 1943 р. були здійснені в межах Ворошиловградської області, в другому півріччі – на території інших областей Лівобережжя. На початку березня 1943 р. радянські війська у межах Ворошиловградської області звільнили 40 мостів і залізничних станцій, а також Північно-Східні райони Сталінської (нині Донецької) області. За 50 днів залізничники разом з місцевим населенням на Північно-Донецькій магістралі відбудували 700 км. головних шляхів, мостові переходи, лінії зв'язку. З початку вигнання німецьких військ і до вересня 1943 р. в межах Ворошиловградської області відновили 1140,1 км. Рейкових магістралей, 6 великих мостів, 21 середній міст, 68 малих мостів, 800 стрілочних переводів.[12]

Потрібно врахувати, що водні артерії перетинали територію республіки з півночі на південь. Річковий транспорт не можливо було залучити як до військових, так і народногосподарських

перевезень і у такий спосіб сприяти об'єднавчим процесам. Крім того, він дуже постраждав від окупантів: ними було потоплено 4280 пасажирських, грозових і буксирних пароплавів, 4 029 самохідних суден, зруйнували 479 портово-пристанних господарств.[13]

Тому нарощування темпів відновлення роботи залізниць залежали від відбудованих мостів і надводних переходів через великі і малі ріки України. Особливо це важливо було в зоні дій фронтів, промислових і металургійних центрів, передусім Донбасу, міст Запоріжжя, Дніпропетровська та інших. ДКО зобов'язав НКШС постановою від 26 лютого 1944 р. розгорнути роботи передусім на 37 великих мостах через річки Південний Буг і Донець – 5 мостів, Дніпро – 12, Десну – 4, Сож – 3, Прип'ять – 2, Березіну - 2 мости.[14]

Негайно підлягали відбудові на Сталінській залізниці мости поблизу станції Кондрашівської – 227 м., через річку Дніпро в районі м. Запоріжжя, через Старий Дніпро - 370 м., м. Запоріжжя - Новий Дніпро - міст 738,4 м., м. Дніпропетровська – 1524 м., м. Кременчука - міст довжиною 1003 м., м. Черкас – 1175 м., міст Дарницький довжиною 1095 м. У район дії Північно-Західної залізниці мости через р. Дніпро поблизу м. Канева 780 м., на р. Десна поблизу м. Чернігова – 556.[15]

На відбудові мостових переходів й магістерських шляхів на Північно-Донецькій, Південній й Сталінській магістралях взяло участь 27 тис. залізничників, членів сімей, представників місцевого населення.[16]

Без нормальної роботи залізничних доріг у визволених районах України не могло й мови бути про відбудову і введення в експлуатацію довоєнного промислового потенціалу, який мав спрацювати на визволення усієї України. Донбас до війни давав близько 60 відсотків вугілля, 34 відсотки чавуну. 23 відсотки сталі й майже 50 відсотків коксу. Промислові підприємства виробляли 50 відсотків соди від її союзного виробництва.[17] Важливе місце займали інші області півдня України. На Дніпропетровщині металургійна промисловість виробляла майже 40 відсотків чавуну й сталі у загальному обсязі виробництва цієї продукції в Україні. У Запорізькій області нараховувалося майже 200 підприємств союзного підпорядкування. Лише металургійний завод ім. С. Орджонікідзе міста Запоріжжя випускав продукції понад один мільйон тонн чавуну, прокату, сталі.[18]

До 10 травня 1943 р. Донбас був зв'язаний залізничною мережею з багатьма регіонами країни.

Навесні-влітку 1944 р. залізничними коліями були зв'язані Південні райони України з іншими регіонами. На початку 1944 р. від німецьких окупантів звільнили станції – Роздільна й Березівка, остання розташована на важливому залізничному напрямку Одеса-Москва. Внаслідок їхньої відбудови військові вантажі регулярно почали доставлятися на фронт.[19]

Багато зусиль затратили на відновлення роботи станції Роздільна. Відроджували її методом народної будови, де самовіддано працювали жінки, підлітки, літні люди, а робітники виконували по 3-4 норми,[20] що дало змогу налагодити рух поїздів через станцію в травні 1946 р.[21]

У квітні 1944 р. була розпочата відбудова Одеського залізничного вузла. Чимало сил доклали його працівники. Так 60-річний колійний обхідник Степаненко разом із дочкою заготовили 140 шпал. Дружина бригадира колійного шляху Артеменка привезла на підводах, запряжених коровами, дві тонни болтів й інше обладнання.[22]

М. Голуб, колишній снайпер боїв під Сталінградом і Курським, став дорожнім майстром на станції Пантаєвка.[23] Ним чимало було зроблено для налагодження роботи на коліях.

Цікавим є факт, як відновили рух поїздів на Одеській магістралі. Визначальну роль, як відомо, відіграють паровози. Їх затопили в сорок першому році і підняли з дна моря в сорок п'ятому. Більше 40 піднятих локомотивів поставили на рейки, які ешелонами доставляли фронту спорядження.[24]

Зусилля залізничників дали відчутний результат і вже 1 травня 1944р., після 20 днів з часу визволення міста, до одеського перону підійшов перший пасажирський поїзд Київ-Одеса.[25]

У серпні 1944 р. була розпочата відбудова залізничних колій й станцій Білгород – Дністровська, Рені, Ізмаїлу. На першому вузлі окупанти знищили 170 км. колій, мости, вагони й паровози. Значними зусиллями залізничників уже у вересні вдалося пустити перший ешелон з вантажем.[26]

У 1944 р. працівники залізничної станції Рені відновили перевезення вантажів, а робітники депо здійснили складний ремонт паровозів.[27] На Ізмаїльській дільниці вдалося поновити сполучення з Одесою 16 травня 1946р.[28]

Протягом 1944 р. завдяки зусиллям залізничників і мешканців області, залучених до відбудови на Миколаївщини, стали до ладу залізничні вузли Вознесенська й Первомайська. На останньому був налагоджений виведений з ладу окупантами залізничний міст через річку Синюху й Південний Буг.[29]

У м. Херсоні вдалося у 1944 р. розпочати роботу на залізничному вузлі, шляхи якого підходили до річкового й морського портів.[30]

На Кримському півострові на початку квітня розпочалася відбудова Джанкойського залізничного вузла, а вже на початку травня були відбудовані всі колії, поворотне коло, вагоноремонтний пункт.[31]

У Керчі молодь міста активно приступила до розчистки й відбудови вокзалів на станціях Керч-І, Керч-ІІ. По відремонтованій колії почався рух поїздів на лінії Керч-Джанкой –Сімферополь.[32]

Отже, через відбудовану залізничну мережу південних областей України був розпочатий перевіз вантажів як всередині областей, так і за їхні межі. Морські й річкові порти причорноморських регіонів через відновлену залізничну дорогу приваблювали до себе велику кількість вантажів, пасажирів, що, безумовно, сприяло співробітництву українських регіонів.

Реальним механізмом об'єднання України у 1940, 1944 рр.стали залізничні дороги Буковини і, з жовтня 1944 р. – Закарпаття.

Так, у 1940 й 1944 рр., згідно з радянськими законами, на території Північної Буковини було оголошено державною власністю 836,3 тис. га землі, 4 банки, 318 промислових підприємств, 27 підприємств комунального господарства, 813 торгівельних підприємств і складів, 6170 домоволодінь, 426 км. залізничних колій, 5 паровозних і вагонних депо, 46 залізничних станцій, 2100 км. телефонного й телеграфного зв'язку.[33] У 1941 р. усе це підпорядкували собі німецько-румунські загарбники.

4 березня 1944 р. почалася Проскурово-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту при взаємодії з частинами 2-го Українського фронту з метою розгромити сили німецько-фашистської групи «Південь». Радянські війська уже 24 березня звільнили м. Сокіряни[34], 27 березня – Великі Дедеркали, Заставну і Садгору[35], 30 березня – форсували р. Прут, заволоділи м. Чернівці[36]. Звільнення шляхів сполучення Буковини від фашистських загарбників розпочали війська 40-ї армії 2-го Українського фронту із залізничних вузлів Окниця і Сокіряни[37]. Бої ще точилися між Дністром і Прутом, коли спецрозділ провів технічну розвідку на ст. Коломия. Залучене до роботи місцеве населення замінило усі підірвані рейки. Захоплені у німців паротяги були використані для формування ешелонів. Рух на Коломию-Чернівці був відновлений[38].

На території Закарпаття діяла залізнична мережа протяжністю 653 км., із яких 168 км. союзної колії, 345 км. західноєвропейської і 140 км. вузьких колій. Приєднана залізнична мережа складалася з 4-х залізничних ліній, три з яких перетинали територію Закарпаття з північного сходу на південний захід в напрямку Ужгород-Чоп, Скотарське-Батево, Зимир-Вишів і одна зі сходу на захід в напрямку Чоп-Вишів[39].

Паровозний парк складався з 85 різнотипних паровозів, з яких 69 - західноєвропейські колії, 2 союзні і 14 вузькоколійних. Обладнання паровозного господарства частково зруйновано за роки війни і не ремонтувалося. Паровозні депо на той час не обладнані технікою, не мають пристосувань для ремонту паровозів.

Вагонний парк складав 3000 товарних і 113 пасажирських вагонів. Із 72 вокзальних приміщень 38 було зруйновано. Телефонний зв'язок перебував у незадовільному стані. Матеріальні запаси дороги вивіз ворог.[40]

У 1944-45 рр.на залізниці краю працювало 3376 осіб, серед яких 1125 українців, 1338 росіян, 597 словаків і представників інших національностей[41].

Територія Закарпаття була зв'язана з мережею доріг СРСР в основному через три дільниці: Самбор-Сянки-Ужгород, Стрий-Лавочне-Мукачево, Коломия-Делятин-Рахів. З самого початку рух поїздів відбувався по тимчасово відновленій колії Стрий-Лавочен-Мукачево. На цій дільниці необхідно відбудувати три тунелі, з яких на території УРСР знаходилося два, довжиною 800 метрів. На іншій дільниці – Коломия-Делятин-Рахів тимчасовий рух поїздів відкрили 3 травня 1945 р. по 3-х тунелях, проїзд в яких забезпечувався за допомогою тимчасових стояків і дерев'яного кріплення, які захищали ешелони від гірських порід. Лінія Самбір-Сянки-Ужгород мала 7 завалених тунелів, які були зруйновані на усьому відрізку дороги. Їх відновлення у план роботи на 1945 р. не увійшло. Роботи проводилися силами Львівської залізниці на дільниці Львів-Самбір, довжиною 20 км. Постановою ДКО від 6 травня 1945 р. капітальна відбудова залізничних дільниць Стрий-Лавочне-Мукачево доручили спеціальній конторі НКШС «Головтунельмагістраль» з терміном завершення робіт 15 липня 1945 р. На лінії Коломия-Делятин-Рахів роботи доручили УВБР із завершенням їх до 1 жовтня 1945 р. У цьому році для проведення робіт із відновлення сполучення із Закарпатською Україною Львівська залізниця потребувала 6000 осіб, фактично на початок виконання робіт було 3000 осіб, з яких 800 зібралися виїздити до Польщі.

Матеріально-побутові умови робітників були досить складними. Негативно відбилася на становищі відсутність централізованого продовольчого постачання спецодягом. Високі ціни існували

на предмети першої необхідності, що формувало негативні настрої у працюючих. Сталося так через відсутність підприємств робітничого постачання, бо їх юридично не оформили, бракувало обігових коштів і державних кредитів[43]. Ці і ще низка обставин утруднювали набір працівників на дороги Закарпаття.

Керівництво республіки, врахувавши економічний стан регіону, етнографічні особливості, наявну слабку технічну оснащеність, відсталість і запущеність залізничного господарства вирішило надати допомогу Закарпатській Україні шляхом створення закарпатської залізничної дороги. Була підготовлена на ім'я Й.Сталіна доповідна записка і проект постанови ДКО, де визначалися межі залізниці і перелік необхідних підготовчих робіт, які потрібно провести до 1 листопада 1945 р. До складу залізниці мали увійти 800 км. широкої колії і 140 км. вузької. Крім низинних ліній, ще й гірські, які знаходилися на території Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей, загальною довжиною 1740 км. Межею залізниці ставали по Львівській дорозі-станції Самбір, Стрий (включно), Ходоров і Березовиця, Острів (включно). Кишинівської - станція Очниця (включно), Вінницької, ст. Гусятин і Могилів-Подільський (включно)[44]. Управління дороги мало знаходитися в м.Станіславі, в приміщенні колишньої дирекції Польських залізниць.

Дана розвідка дає підстави констатувати, що саме залізничні шляхи, як низка інших важливих на той час військово-політичних факторів були в змозі об'єднати різні регіони України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ленська В.В. Роль Сталіна у процесі приєднання та об'єднання українських земель //Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни. - Кривий Ріг, 2000.- С.58; 2.Рабочая газета. - 2007.- 7 грудня; 3. Львівська залізниця. Історія і сучасність. - Львів, 1996; Юго-Западная железная дорога. Вчера, сегодня, завтра. - К., 1998; Кирпа Г.М., Пенька О.М., Огієнко І.В. Залізниці України. Історичний нарис. - Дніпропетровськ, 2001; 4. Україна соборна. Зб. наукових статей. - Вип.2.- К., 2005; 5. Стосунки сходу та заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності.- Луганськ, 2007; 6. Панчук М. Сталеві шляхи. - К., 1968; Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняній війні. - К., 1999; 7. Ковальов И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне /1941- 45 гг.- М.,. 1981. - С.287; 8. Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-45 гг. - М., 1986.- С.42; 9. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны. Хроника событий. - К., 1985.- С.303; 10. Там само. - С.244; 11. Железнодорожники в Великой Отечественной войне. - М.,1985.- С.260; 12. ЦДАГО Украины. - Ф.1.- Оп.31.- Спр.4.- Арк.2; 13. Коваль М. Социалистическая экономика – важнейший фактор Победы советского народа в Великой Отечественной войне. – К., 1984. – 31; 14. ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп.77.- Спр.43.- Арк.1; 15. ЦДАГО Украины. - Ф.1.- Оп.77.- Спр. 43.- Арк.1; 16. Гвардейцы железнодорожники. - М., 1966.- С.93; 17. БСЭ.- М., 1952.- Т.15.- С.96; 18. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сб. документов. - Запорожье, 1959.- С.10; 19. Історія міст і сіл УРСР: Одеська область. – К., 1969. – С.244, 726; 20. Там само. – С.726; 21. Там само. – С.726; 22. Лесковський В. Столетняя .- Одесса, 1966.- С.117; 23. Там само. – С.117; 24. Там само. - С.117; 25. Історія міст і сіл УРСР: Одеська область – С.126; 26. Там само. - С.294, 442, 711; 27. Там само. – С.711; 28. Там само. - С.442; 29. Історія міст і сіл УРСР: Миколаївська область. – К., 1971.- С. 666, 921; 30. Історія міст і сіл УРСР: Херсонська область. - К., 1972.- С.103; 31. Історія міст і сіл УРСР: Кримська область. – К., 1974. – С.305, 313, 314; 32. Там само. – С.355; 33. Історія міст і сіл УРСР: Чернівецька область. – К., 1969.- С.37-38; 34. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С.445; 35. Там само. – С.449; 36. Там само. – С.450; 37. Уходили на фронт эшелоны. - М., 1974.- С.195; 38. Там само. - С.195; 39. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.77.- Спр.208.- Арк.5; 40. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.77.- Спр.154.- Арк.61; 41.ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.77.- Спр.154.- Арк.154.- Арк.61; 42. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.77.- Спр.154.- Арк.61; 43. Там само; 44. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп.77.- Спр.208.- Арк.5.

А.В. Войнаровський

ВЗАЄМИНИ МІЖ КАТОЛИЦЬКОЮ ЦЕРКВОЮ І ВЛАДОЮ У ПОЛЬЩІ В 1944–1948 РР.

Однією з актуальних проблем у дослідженні становлення прокомуністичного режиму в Польщі у 1944–1948 рр.є взаємини між владою і католицькою церквою. Релігійні почуття для поляків, абсолютна більшість яких сповідували католицизм, завжди відігравали важливу роль. У період відсутності власної держави костьол був однією з інституцій, навколо якої консолідувалися національно налаштовані сили, роль католицької церкви у формуванні суспільної моралі та національного духу була більш ніж очевидною. Після визволення країни від нацистської окупації відновлена Польська держава зазнає докорінних змін. З багатонаціональної вона трансформується в моноетнічну, встановлюється суспільно-політична система на засадах ідеології, далекої від уподобань більшості поляків. Тому вивчення ролі католицької церкви і її впливу на соціально-

економічну трансформацію, визначення характеру її взаємин з владними структурами має важливе значення.

Особливу увагу привертає й та обставина, що новий політичний режим поставав за активної підтримки керівництва СРСР, атеїстична політика якого викликала чимало тривоги у католицькому середовищі. Важливо простежити, на яких засадах розбудовувалися відносини між політичним керівництвом комуністичних сил та очільниками церкви, як позначився їх характер на трансформації польського соціуму. Окремі аспекти цієї проблеми опрацьовано у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Польська дослідниця Б. Фіалковська аналізує діяльність прокомуністичної ППР спрямовану проти релігії[1]. Вона вказує, що для політики партії є характерною певна періодизація. Якщо в 1944–1946 рр.репресії проти духовенства мають прихований характер і декларується свобода віросповідання, то в наступні роки ППР ініціює розгортання репресій.

Протистояння між владою й католицькою церквою, роль в цих процесах керівництва СРСР, відносини між владою і Ватиканом розглядають Я. Жарін[2] та А. Дудек.[3] Роль костьолу в опорі насадженню комуністичного режиму, ідейні витоки й наслідки протистояння між церквою і владою в духовній сфері життя розглядають А. Полжак[4] і Т. Шарота[5].

Н.Алексіюн у своєму дослідженні розглядає досить складну проблему – прояви антисемітизму в польському суспільстві після війни та ставлення до цього конфлікту католицької церкви[6]. З одного боку, польська церква ще з довоєнного моменту критикувала діяльність єврейських громад, вважаючи їх діяльність такою, що підриває устої християнської моралі. З іншого, - інтелектуальні кола Польщі апелювали саме до церкви, з проханням звернутись до населення припинити погроми.

Особливості становища релігійних інституцій в нацистській Німеччині та Польщі доби сталінізму порівнює німецький дослідник Х. Карп[7]. Висвітлено діяльність церкви щодо дотримання прав і свобод людини та спроби духовенства вберегтись від репресій. Висвітлено способи боротьби з тоталітаризмом і пошук можливих варіантів компромісу. Схожим за характером є дослідження Л.Люкса, який здійснює порівняльний аналіз церковної боротьби в СРСР і комуністичній Польщі[8]. Особливістю польського випадку є те, що церква зуміла попри все залишитись єдиним легальним осередком опору комуністичному режиму. Хоча, підкреслює зазначений автор, в 1946–1950 рр.католицька церква була змушена проявляти максимальну лояльність до режиму.

Функціонування релігійних організацій в умовах тоталітаризму досліджує Б. Дем'яненко[9]. Одним з головних завдань, які перед собою ставить будь-яка тоталітарна система, є витіснення церкви з суспільного життя, заміна релігії ідеологією. Доволі ґрунтовний порівняльний аналіз взаємин церкви й комуністичних партій в країнах Східної Європи після Другої світової війни здійснено Г. Мурашко[10]. Згаданий автор висвітлює, що ставлення лівих сил до католицької церкви великою мірою залежало від авторитету, здобутого ними під час війни, їх національно-консалідаційної ролі. Окрім того, Сталін був змушений рахуватися з релігійними традиціями кожної країни. Висвітлено роль ставлення національних і промосковських комуністів до церкви.

Проблема взаємин з католицькою церквою Польщі для радянського керівництва набувала особливої актуальності по завершенню Другої світової війни. Сталін усвідомлював впливовість цієї інституції, католиками в Польщі було понад 90 % населення[11]. Авторитет костьолу в роки війни істотно зріс, багато представників духовенства брали участь в русі Опору, діяльності підпільних політичних структур, боролися за інтереси Польщі в еміграції. Перед вступом Червоної Армії на польську територію Кремлю було необхідно сформулювати своє ставлення до католицької церкви. Бажала знати позицію Москви й католицька церква.

Цій проблемі було присвячено візит священика з США, поляка за походженням, С. Орлеманського до СРСР. Організації його зустрічі з радянським урядом сприяв уряд США. Спілкування мало неофіційний характер, але питання, які там обговорювались, мали важливе значення для кожного поляка. Орлеманського цікавила роль СРСР і позиція Сталіна особисто з приводу відродження польської держави, його ставлення до церкви. Візит відбувався весною 1944 р., а це був момент вступу Червоної Армії, як вважала більшість поляків, на територію польської держави. У цей час відносини між польським урядом в еміграції та керівництвом СРСР були розірвані. Причиною тому була Катинська трагедія та її інтерпретація сторонами. Польський уряд в еміграції постійно боровся за визнаннями межами відродженої держави кордон станом на 1 вересня 1939р., Сталін категорично ігнорував дану вимогу. Тому місію Орлеанського можна розглядати як своєрідний дипломатичний візит представника польської католицької громади. З іншого боку, візит був засуджений Ватиканом[12]. Радянський лідер запевнив священика в тому, що розбудова поляками державності – це справа польського народу. Відносно релігійного питання позиція радянського керівництва істотно змінилась з передвоєнної, церкву вважають вже не ворогом, а ледь не партнером

у боротьбі з нацизмом. Сталін наголосив, що він - поборник свободи віросповідання й тому утисків стосовно до церкви не буде. Щоправда, було зауважено, попереднє ставлення до церкви було зумовлено антидержавними позиціями духовенства[13]. Заявляючи про свободу віросповідання, в контексті робилися акценти на тому, що позиція церкви по відношенню до влади буде мати вагоме значення. Орлеанський намагався вмовити Сталіна дати письмові гарантії[14], але оскільки візит мав неофіційний характер, добитися цього не вдалось.

Одним з активних суб'єктів у розбудові польської держави була Польська робітнича партія (ППР), найбільш активно підтримувана керівництвом СРСР і мало популярна серед поляків. Для керівництва ППР стає очевидним, що здійснюючи політику спрямовану проти церкви, партія втратила б будь-яку підтримку. З проголошенням в липні 1944 р. влади ПКНВ (Польський комітет національного визволення), в якому провідні позиції обіймають прокомуністичні сили, проголошується свобода віросповідання та рівність конфесій. Влада активно підтримує розбудову костьолу, особлива увага цьому питанню приділяється на новоприєднаних північних і західних територіях. Лідери польських робітничих партій беруть активну участь в публічних релігійних святах, демонструючи свою єдність з народом. Католицька церква в Польщі зберігає на певний час власність на землю, що було винятком з-поміж інших держав Центральної та Південно-Східної Європи[15]. Проте керівництво католицької церкви з одного боку, зберігаючи видиму лояльність до режиму, продовжує дотримуватись антикомуністичних позицій.

Налаштованих особливо радикально стосовно до нової влади священиків починають арештовувати ще восени 1944 р. Передусім це стосувалося тих осіб, які співпрацювали з антикомуністичним підпіллям або ж служили капеланами в лавах Армії Крайової[16]. У подальшому тиск на клір посилюється.

На загострення взаємин з владою пішов глава католицької церкви в Польщі кардинал А. Хлонд, який повернувся з еміграції в 1945 р. Рішенням Папи Пія XII примас польської церкви отримав надзвичайні повноваження, які дозволяли вирішувати йому цілу низку питань самостійно, без узгодження їх з владою. Такий крок порушував умови конкордату 1925 р., укладеного між римським Папою і керівництвом II Речі Посполитої. Відповідно лідерами ПСЛ та ППС було ініційовано прийняття рішень про розрив конкордату. Подальше наростання протистояння між католицькою церквою та тимчасовим урядом (ТУНЄ), спонукає владу ініціювати секуляризацію церкви. Рішеннями уряду було заборонено викладання слова божого в школі, монахам не дозволялось працювати в лікарнях. Реєстрацію народження, шлюбу, смерті мали здійснювати державні установи[17].

Втім, роль церкви не ослабла, її лідери намагались висувати свої пропозиції щодо розбудови державного життя, наполягали на визначальній ролі католицької конфесії в житті польського суспільства. А. Хлонд розгорнув активну діяльність щодо створення нової католицької політичної партії, яка б на його переконання мала б стати реально альтернативою комуністичним силам. Проте ці спроби не мали успіху. З 1947 р. частішають арешти священників, відомі факти фізичної ліквідації представників духовенства силовими відомствами. Наступник А. Хлонда на посаді примаса католицької церкви в Польщі С.Вишинський намагається проводити більш лояльну політику до влади[18], але встановлення монополії ПОРП при владі спонукає до розгортання в подальшому репресивної політики проти церкви.

Взаємини між католицькою церквою і владою в Польщі у період 1944–1948 рр.характеризуються складністю і суперечливим характером. Костьол був радикально негативно налаштований проти влади, яка поставала підтримана СРСР. Цьому є низка пояснень – католицький клір був добре ознайомлений з атеїстичної політикою і репресіями проти духовенства в Радянському Союзі, особливо католицького на теренах України і Білорусії. Плани комуністичних сил щодо відродження Польської держави по закінченню війни були радикально протилежними тому баченню, яке підтримувала католицька церква. Особливою мірою це стосувалось нової ідеології та територіальних змін. Природно, що острах викликали можливі секуляризація та репресії проти духовенства, нав'язування моральних цінностей, несумісних з християнським світоглядом. У комуністичних сил були свої причини бути невдоволеними церквою, у боротьбі за нав'язування ідеології вони явно поступались. З іншого боку, виступити відразу з відкритими репресіями, означало б спонукати до загального обурення. Тому обидві сторони у цих відносинах, маючи внутрішню нетерпимість одна до одної, на початковому етапі змушені проявляти відносну лояльність. Однак католицька церква, особливо її керівник А.Хлонд, намагалася посилити позиції і не коритись владі. Цей опір дозволяє владі вдатись легально до секуляризації церкви. По загостренню міжнародних відносин та монополізацією влади ПОРП, позиції церкви істотно послаблено. Її вплив на політику

зведено до мінімуму, проте роль у моральному житті польського суспільства залишається достатньо вагомою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Fijałkowska B. Partia wobec religii i Kościoła w PRL. 1944-1955. – Olsztyn, 1999. – T.1. – S.77; 2. Zaryn J. Kosciol wobec wladzy komunistow w Polsce (1945–1953) // Polacy wobec przemocy. 1944–1956. – Warszawa,1996. - S. 184; 3. Dudek A.Panstwo i Kosciol w Polsce. 1945–1970. - Warszawa, 1995. - S.7; 4. Polczak A. Walka komunistów o przymat politiczny w Polsce w latach 1945–1950; od «demokracji» do stalinizacji. – Gliwice, 1992. – S.35; 5. Komunizm. Ideologia, system, ludzie. Pod red. T.Szaroty. – Warszawa, 2001. – S. 82; 6. Алексиюн Н. Польская Католическая Церковь и Эврейский вопрос в Польше, 1944-1948. http: // www. History.machaon.ru/all/number_07/analit.; 7.Карп Х. Церковное руководство в Третьем рейхе и в Польще периода сталинизма: церковь перед лицом тоталитарного вызова // Вопросы философии. – 2001. - № 5. – С.56 – 61; 8. Люкс Л. Церковная борьба в СССР и в коммунистической Польще// Вопросы философии. – 2001. - № 5. – С.41 - 45; 9.Дем'яненко Б. Релігія та церква в тоталітарній державі// Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії/ Матеріали І Всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. – С.123 - 126; 10. Мурашко Г. Комунистические партии и католическая церков Восточной Европы в послевоенных политических реалиях (1944 – 1948 гг.)// http: // www. grandcapital. ru/I/life/=181artikle; 11. Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1953 гг. В 2-х тт. Документы / т.1. 1944 – 1948 гг. Отв. редактор Т. Волокитина. – М., 1999. - С. 43;12. Radziwill A., Roszkowski W. Historia 1939 – 1956. – http://www.fiszka. pl/katalog/produkt_ info.php/cPath/75_86/ produkts_ id/827; 13. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944 – 1948 гг. – Сост. Н.Баринова и др. – М. – Новосибирск, 1997. – Т.1. – С.349; 14.Там само. – С. 403; 15. Zaremba M. Koncepcje komunistów w latach 1939-1944.- http://www. sciesielski.republika.pl/polmysl/lewiwoj.htm ; 16. Swat T. «Przed Bogiem i historią». Księga ofiar komunistycznego reżimu w Polsce lat 1944–1956. – Mazowsze – Warszawa, 2003. – S.179; 17. Постоловськийр., Пугач Є., Страшнюк С. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи (1944 – 1953). – Харьків, 2000. – С.198; 18. Fijałkowska B. Partia wobec religii i Kościoła w PRL. 1944-1955. – Olsztyn, 1999. – T.1. – S.162.

С.Д. Гальчак

ОСОБЛИВА КАТЕГОРІЯ РЕПАТРІАНТІВ

Здобуття Україною незалежності дозволило вітчизняним дослідникам задовольнити науковий інтерес стосовно низку «білих плям», що впродовж десятиліть мали місце в нашій історії, ретельно утаємничувались вибудованим Сталіном тоталітарним режимом. Такою фактично зовсім не розкритою була й тема українських «остарбайтерів». Її не порушували радянські історики, як й не згадувалось у суспільстві про самих «східних робітників». Про них заговорили лише недавно, після розпаду СРСР, коли істотно змінилися суспільно-політичні реалії, коли науковці, нарешті, отримали реальний доступ до масиву раніше засекречених архівних джерел. Ці суттєві обставини у поєднанні з відмовою самих дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, бажанням по-новому, неупереджено й об'єктивно, на перспективних методологічних засадах поглянути на події Другої світової війни, увінчались певними здобутками. У результаті написано й захищено ряд дисертаційних робіт, у яких розкрито насильницькі методи депортації гітлерівськими загарбниками українського населення на нацистську каторгу, його поневіряння та рабське становище у Третьому рейху, опір поневолювачам: О.В. Потильчака «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації»,[1] С.Д. Гальчака «Остарбайтери з Поділля (1942 – 1947 рр.)»,[2] Т.Д. Лапан «Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945 рр.)»,[3] Т.В. Пастушенко «Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний зріз на матеріалах Київщини)» [4] та ін.

Поряд з вивченням життя невільників у нацистському рейху, посилився науковий інтерес до наступної сторінки у долі «остарбайтерів» – висвітлення проблем повернення примусових робітників зі Сходу на батьківщину. Цьому, зокрема, присвячені статті О.В. Янковської «До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни»,[5] В. Холодницького «Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни»,[6] Т.В. Пастушенко «Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944–1947 рр.»,[7] С.Д. Гальчака «Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб»,[8] «Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників»,[9] «Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників»,[10] «Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни»,[11] О.В. Буцько «Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946»,[12] «Репатріація українських громадян (1944 – 1946 рр.)»,[13] «С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину».[14]

Серією публікацій О.В. Буцько чи не першою подала загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні. На широкому полі матеріалів архівів України та Російської Федерації показала основні аспекти цієї складної і суперечливої теми: особливості репатріації військовополонених та цивільних осіб, діяльність обласних репатріаційних органів в Україні, правові, соціальні та моральні проблеми репатріантів після повернення на Батьківщину. У статті «С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» дослідниця підкреслює, що доля співвітчизників, які в результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були репатрійовані в СРСР, виявилась нелегкою. «...Радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і незалежно від того, як вели себе ці люди в тій, чужій стороні». Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому «після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинились у таборах Вітчизни». Не обминула така гірка доля й багатьох «остарбайтерів». Сама ж репатріація з її обов'язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі додому теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців...

Однак загалом в активі українських дослідників-істориків зовсім мало робіт, у яких висвітлювалися б особливості репатріації окремих категорій вчорашніх невільників, їх життя на рідній землі. Мета пропонованої статті – спроба аналізу нелюдських умов перебування в нацистському пеклі, повернення на Батьківщину особливої категорії репатріантів – дітей, котрі були вивезені з батьками-подолянами в Німеччину чи народились у неволі, зокрема, дітей-сиріт, облаштування останніх по прибутті в Україну. Актуальність публікації зумовлена саме дефіцитом відповідних досліджень, зростаючим інтересом громадськості до відомих й невідомих сторінок нацистської та радянської дійсності. Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні більш грунтовних праць про долю жертв війни, з історії України, подільського регіону післявоєнного періоду.

У роки гітлерівської окупації із Вінницької та колишньої Кам'янець-Подільської областей (тут і далі адміністративно-територіальний поділ на післявоєнний період) фашистськими загарбниками насильно було вивезено близько двохсот тисяч цивільних громадян, з них чимало дітей.

Поява цієї категорії невільників у Третьому рейху зумовлювалася двома чинниками. По-перше, здійснюючи повальну депортацію робочої сили, «вербувальники» часто переміщували в Німеччину цілі сім'ї, в тому числі з малолітніми дітьми (особливо після облав, каральних акцій, так званих «зачисток сіл від партизанів»).

«...Везуть людей... до нас, – писала брату Степану з остарбайтертабору «Меттман» Ганна Максимчук (с.Зелені Курилівці Староушицького району). – А сімейних, з дітьми такими, як твій Коля, тут у нашім таборі є уже штирнадцять...» [15]

По-друге, крім депортованих, помітну кількість складали малюки «остарбайтерів», народжені в Німеччині. Якщо у початковому періоді «вербувальної кампанії» служби Ф. Заукеля виявляли поблажливість до вагітних жінок, то пізніше про їх відстрочку від «вербування» в нацистський рейх мова уже не йшла.

Окрім того, навіть за нелюдських умов, у яких опинилися «східні робітники», тут створювалися нові сім'ї, члени подружжя ставали батьками. Проте жінки не могли користуватися жодним правом на захист. Закон про охорону материнства поширювався лише на робітниць, що прибули з Болгарії, Італії, Угорщини, Хорватії, Словаччини, Франції, Бельгії. На каторжанок зі Сходу, як і на полячок, він не поширювався. [16]

«...В 1944 р. я вийшла замуж... за українця, уродженця Волинської області, який працював у німця, і в 1944 році мене перевели до його господаря Епеля Агуста, – читаємо у фільтраційній справі Євгенії Войнаровської (с. Війтівці Хмільницького району). – Хоч я була вагітна, однак працювала на всіх важких роботах, до останнього дня. Після родів через три дні заставили мене піднятись і піти на роботу...» [17]

Аналогічним було ставлення до інших породіль.

Особливо в жахливому становищі опинилися їх діти та депортовані зі Сходу малюки і підлітки. Незважаючи на поширювану в 1942 р. нацистською пропагандою чутку, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться «расово повноцінними», в дійсності вони зазнавали такої ж дискримінації, як і їхні батьки. Зокрема «немовлята робітниць зі Сходу мали одержувати на їжу і одяг удвічі менше, ніж німецькі діти». [18] Так визначалося у директивних документах рейху. Насправді вони не отримували й цього.

«Глибокоповажний фюрер! – читаємо в таємному документі, датованому 11 серпнем 1943 р., – листі головного керівника головного правління народної благодіяльності НСДАП рейхсфюреру СС і шефу німецької поліції Гіммлеру про харчування дітей іноземних робітників. – Декілька днів тому я разом із своїм керівником провінційного закладу, оберфюрером СС Лангетом, побував у госпіталі Пірн і подивився на грудних та малих дітей східних робітниць, що перебувають там...

Під час огляду я встановив, що всі грудні діти, які перебувають у будинку, потерпають від недоїдання. Як повідомив мені оберфюрер Лангот, на основі рішення земельного продовольчого відділу будинку щоденно відпускається лише 0,5 літра незбираного молока і 1,5 кусочка цукру на грудну дитину. При такому раціоні через декілька місяців грудні малюки повинні загинути...» [19]

У багатьох таборах дітей віком від 4 до 15 років розлучали з батьками. Нерідко траплялося, що діти, молодші від 14 років, працювали більше десяти годин на добу.

Не могло бути й мови про їх навчання. Так у розпорядженні управління державної поліції безпеки урядового округу Вісбаден прямо йшлося: «Для дітей польських цивільних робітників та східних робітників правило про можливість відвідування ними німецької школи не діє; у відповідності з ним вони не можуть ходити в німецьку школу». [20]

Існували також спеціальні дитячі табори. Тут діти та підлітки повністю позбавлялися материнської ласки, потерпали від голоду, їх привчали до злочинності.

Малюки віком до 4-х років залишалися з батьками, але через постійну зайнятість останніх каторжною працею належного піклування теж не відчували. Досить часто їх не було в що переодіти, чим нагодувати, де зігріти та скупати, не було навіть часу і сил приголубити теплим батьківським словом.

«...Як подивлюся.., що діти такі малесенькі страдають, то й серце розривається,» [21] – повідувала про біль душі згадувана Ганна Максимчук.

Через незадовільні умови догляду, відсутність елементарного медичного забезпечення діти часто хворіли, серед них була високою смертність.

«...Моя дочка Надя умерла. Прожила 4 місяці і умерла, 7 днів боліла... Я б тоже пішла сейчас до неї, щоб бог взяв..,» [22] – ділилась своїм непоправним горем із табору Вінкель, що в Канфенберзі, Горпина Кодима (с. Митківці Меджибізького району).

Були сім'ї, які за час перебування на нацистській каторзі похоронили по двоє дітей. Така трагедія, наприклад, спіткала сім'ю Трофимчуків (с. Вівсяники Козятинського району). [23]

Практично не мали жодних шансів залишитися живими діти, котрі разом із батьками, що «провинились», потрапляли до концентраційних таборів. Там нацистські душогуби досить часто забирали у них, малих і немічних, останні краплини крові...

Хто вцілів, по завершенні війни повертались додому. Нерідко цілими сім'ями. Так Іван Архипович Ярмолюк їхав у рідне село Тихомель Білогірського району разом із дружиною Марією, синами Леонідом – 1937 року народження, дочкою Клавою – того ж року народження, Роза Антонівна Мироновська у с.Майдан-Бобрик Хмільницького рай-ону – з сином Казимиром – 1934 року народження, дочками Вірою – 1932 року народження, Галиною – 1937 року народження, Фонею – 1941 року народження, Марією – 1944 року народження...

З дорогим поповненням (народженими в Німеччині малюками) повертались до рідних осель матері-подолянки: Катерина Миколаївна Соляченко – в с. Тирлівку Джулинського району з дочкою Лідою, з синами: в с.Закриниччя Плисківського району – Євфросинія Захарівна Загребельна, с. Війтівці Липовецького району – Ірина Яківна Мороз, м. Тульчин – Ксенія Миколаївна Тимошенко та ін.

Проте особливу категорію репатріантів становили діти-сироти.

Інструкція санітарного відділу Управління Уповноваженого РНК СРСР про порядок їх репатріації, а також дітей, які тимчасово втратили батьків, надійшла на пункти зосередження радянських громадян у середині лютого 1945 року. У документі йшлося, що з метою забезпечення на збірних пунктах та в дорозі належних матеріально-побутових і санітарно-гігієнічних умов, а також організованого їх розселення у дитячих закладах СРСР, слід здійснити ряд обов'язкових заходів. Серед них – ретельне виявлення та облік дітей, групування за віком: до 4-х років і від 4-х до 14 років, а також по областях, звідки вони були вивезені до Німеччини, забезпечення одягом, білизною і взуттям у залежності від пори року, розміщення на збірних пунктах окремо від дорослих групами по 20 – 25 чол. та забезпечення таких груп обслуговуючим персоналом і необхідними предметами, належне медичне та санітарне обслуговування.

Документ зобов'язував також «забезпечити на збірних пунктах і в дорозі триразову видачу гарячої їжі та чаю. Для приготування їжі виділяти окрему кухню... До вибору асортименту продуктів

та меню підходити диференційовано, з урахуванням дитячого віку... Приготування і видачу їжі дітям проводити під контролем медичного персоналу... Транспортування дітей-сиріт залізничним та водним транспортом здійснювати у спеціально виділених для них вагонах, каютах з обладнаними для відпочинку та сну місцями.»

В інструкції наголошувалось, що «розподілення прибуваючих із збірних пунктів дітей-сиріт по дитячих закладах здійснюється органами Наркомату охорони здоров'я – дітей до чотирьох років і органами Наркомату освіти – з 4 до 14 років...» [24]

Нерідко таких дітей всиновлювали по місцю їх прибуття на Батьківщину чи прямо на пероні вокзалу (для прикладу скористаємось спогадами Галини Михайлівни Стрижакової): «Війна позбавила мене всього: батьків, батьківської хати, Вітчизни, дитинства, віку, замінивши все табірним номером 69929. Номер був виколотий на лівій руці в концтаборі Освєнцім-Бжезинка... Сама я багато чого не пам'ятаю про перебування в таборі, оскільки на момент визволення мені було 3,5 роки. Прибула я в концтабір, як зафіксовано на трофейній кіноплівці, на руках жінки, котра виходила з вагона. Чи була ця жінка моєю матір'ю чи такою ж мученицею фашистського пекла, встановити, на жаль, не вдалося. По частково збережених транспортних списках, у яких вказується лише номер в'язня.., була встановлена дата мого прибуття у концтабір – 4 грудня 1943 р.

У таборі від в'язнів-дітей вимагали, в першу чергу, кров, брали її педантично і буденно, «відпрацьований матеріал» безжалісно знищувався. І те, що кров була не «арійською», мало хвилювало винахідників найдикішої расистської теорії...

У дитинстві я свято вірила, що цукор – чорний і спочатку гіркий (від крихт махорки), бо ж саме таким я побачила його на простягнутій долоні солдата 27 січня 1945 р., в день звільнення табору. Багато з дітей не дожили до цього дня. Відомо, що із десяти в'язнів-дітей вижив лише один, найвірогідніше, завдяки не лише стійкості, але й жінкам, котрі, пробираючись у барак по ночах, щоб пригорнути чужого-свого малюка, поділитися злиденним пайком, які заспокоювали малюків, навіть розповідали казки...

Поїзд з маленькими в'язнями Освєнціма прийшов у Київ навесні 1945 р. Мене винесли на перон. Вимучений, знекровлений скелетик, весь у гнійних ранах – ось такою побачила мене мама. Йдучи на вокзал, Онисія Петрівна, красива, кароока молода жінка із вінком із чорних кіс навколо голови вирішила взяти дівчинку, найбільше схожу на неї. А побачила мене з сумною русявою голівкою і вирішила – вона. Медсестра, котра супроводжувала дітей із табору, сказала, що у дівчинки шість разів брали кров, і звуть її Аня, так називають її діти, і більше про неї нічого не відомо. Вік пізніше встановила судово-медична комісія.

Мене вдочерила українська сім'я – мама Люся – Онисія Петрівна Зазимко і батько – Михайло Андрійович Коваль. Я уже не пам'ятаю, як у лікарняну палату, куди мене помістили на лікування, приходили мама і бабуся. Із сльозами на очах пригадувала мама, як я зустрічала їх з недитячою серйозністю, поглядом багатостраждальної маленької бабусі, а людей у білих халатах – ціпеніла, немов зацьковане звірятко, тряслась від страху, але при цьому мовчала, тому що засвоїла – кричати не можна. Одного разу бабуся принесла мені кошеня. Побачивши маленький пухнастий клубочок, я вперше спробувала усміхну-тися. Добре пам'ятаю, як, огорнувши теплою хустиною, мама несла мене додому. Бережно притискала до себе, і щоки її були мокрими чи то від дощу-снігу, чи то від сліз.

Все своє життя мої батьки, люди із щедрим серцем, турботливими і ласкавими руками і добрими помислами, присвятили поверненню до життя маленької в'язні, в якій ледь тепліло життя. Люди творять зло інколи не із злості, а по недорозумінню. «Нерідна», – шепотіли деякі при нагоді, в основному в спину. Я старалась не слухати таких розмов, та й як можна в це повірити, що «не рідна кров», коли стільки крові перелито із маминих вен...

Фашизм хотів знищити мене в концтаборі, а я живу. Хотів осиротити, а я з 1945 р. прожила в такій дружній, чудовій сім'ї, що, дай Бог, усім дітям землі мати таку». [25]

Нерідко такі сироти не знали ні імені батька та матері, ні дати та місця народження, як у даному випадку. Тому не виключено, що фізіологічними батьками Ганни (після удочеріння – Михайлівної, після заміжжя – Стрижакової) були подоляни, а місцем народження – один із населених пунктів Поділля...

Основна маса репатрійованих дітей-сиріт направлялась у дитячі будинки Криму (Алушти, Сімферополя), Києва, інших міст, зокрема Поділля: у Вінницький та Могилів-Подільський дитячі будинки, в Кам'янець-Подільський дитячий будинок ім. Крупської, Корчунецький спецбудинок ім. Леніна Ружичнянського району, Приворотненський дитячий будинок Кам'янець-Подільського району, Шепетівський дитячий притулок та ін.

Отже, окрему категорію жертв війни складали діти, що були вивезені в Німеччину чи народились у нацистській неволі. Їхнє становище в рейху було жахливим, а шанси на виживання – мінімальними. Вони ж, насамперед діти-сироти, складали й окрему категорію репатріантів. Як правило, такі «переміщені особи» по прибуттю розподілялись у дитячі будинки, де виховувались до набуття повноліття. Окремі – всиновлювались чи удочерялись бездітними родинами. Це була чи не єдина категорія репатріантів, до якої з боку держави проявлялась турбота. Особливо під час повернення на Батьківщину.

У плані глибшого розкриття пропонованої проблематики доречним бачиться дослідження життя репатрійованих дітей, дітей-сиріт у перші післявоєнні роки, їх подальшої долі в радянському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації // Дис. канд. істо р. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с. 2. Гальчак С.Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.) // Дис. канд. істо р. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 211 с. 3. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939 – 1945) // Дис. канд. істо р. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2005. – 235 с. 4. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) // Дис. канд. істо р. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 242 с. 5. Янковська О.В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 206 – 212. 6. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4. – С. 414 – 425. 7. Пастушенко Т.В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947 // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123 – 136. 8. Гальчак С.Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 188 – 200. 9. Гальчак С.Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць. – Вип. 29. – К., 2005. – С. 157 – 166. 10. Гальчак С.Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей. – Вип. 25. – К., 2004. – С. 412 – 420. 11. Гальчак С.Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221 – 237. 12. Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944 – 1946 // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206 – 212. 13. Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944 – 1946) // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158. 14. Буцько О.В. «С возвращеньицем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148 – 162. 15. Україна сниться... Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 1943 рр./ Передмова О. Алтухова, М. Слободян. – Хмельницький, 1995. – С. 101 – 102. 16. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 342. 17. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО).- Ф. Р – 6023.- Оп. 1.- Спр. 4479.- Арк. 2. 18. Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні... – С. 343. 19. Bundesarchiv, Koblenz. – PX 36 / 348. – F. 316 – 317. 20. Bundesarchiv, Koblenz. – PX 36 / 348. – F. 316 – 317. 21. Україна сниться... – С. 102. 22. Там само; - С. 46. 23. ДАВО – Ф. Р – 6023. – Оп. 1.– Спр. 43048 – Арк. 1 – 5. 24. Національний архів Республіки Білорусь.– Ф. 46.- Оп. 6.- Спр. 4.- Арк. 209–210. 25. Пам'ять заради майбутнього. Спогади / Вид. друге, доп. – К., 2003. – С. 396 – 399.

С.І. Іскра

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИКІВ ВІННИЧЧИНИ ЗА ЧАСІВ «ВОЙОВНИЧОГО АТЕЇЗМУ»

У різних галузях життєдіяльності сучасного українського суспільства за роки незалежності відбулась низка глибинних змін, що вплинули на культурне, соціальне й релігійне життя багатоконфесійної держави. Процес побудови дійсної демократичної соціальної держави вимагає різностороннього розвитку усіх громадян, що живуть у країні та представляють різні етноси й релігії. Визнання релігійних цінностей, реальне повернення свободи віросповідання з особливою актуальністю поставило питання дослідження відносин представників різних конфесій, вивчення

специфіки впливу релігії на культурне життя окремих регіонів, відновлення історичної справедливості в оцінці діяльності окремих представників церкви та її громад тощо.

Вінниччина є досить специфічним територіальним утворенням Східного Поділля, де проживають різні етнічні угрупування та національні меншини, що утворюють своєрідність культурних тенденцій краю. Саме цим визначається необхідність широких регіональних досліджень релігійного, освітнього, культурно-мистецького досвіду Вінниччини.

Державний архів Вінницької області містить велику кількість матеріалів, що очікують своєї систематизації і створення узагальненої характеристики культурної спадщини регіону. Дослідження діяльності римо-католицької громади та її окремих представників на теренах краю є важливою складовою такої систематизації, а період з кінця 40-х до початку 60-х років XX ст. є однією з «білих плям» її історії. Вивчаючи матеріали архіву, розподіляємо інформацію, яку вони містять, у наступні змістовні розділи: кількісні показники (чисельність діючих костелів, общин, парафіян, здійснених обрядів хрещення тощо); соціокультурна діяльність римо-католицьких громад (проповідницька діяльність священиків, наявність груп «ружанців», хорових колективів тощо); діяльність окремих представників римо-католицької церкви (священиків і світських віруючих).

Метою статті є систематизація та узагальнення інформації про соціокультурну діяльність католиків, яка допомагає відтворити повну картину особливостей релігійного життя краю за часів «войовничого атеїзму». В опрацюванні були задіяні наступні архівні матеріали: документи про вилучення приміщень католицьких громад; інформаційні звіти уповноважених у справах релігійних культів; щорічні таблиці з показниками кількості парафіян, здійснених церковних таїнств; описи релігійних свят. Деяку інформацію про особливості соціальної структури католицької церкви на Вінниччині було отримано з дослідження польського священика Йосипа Шиманського[1].

До встановлення Радянської влади на території Вінниччини функціонувало 55 римо-католицьких костелів, що мали 46 відділень і каплиць. Кількість віруючих налічувала 158 516 осіб. Влада відразу почала потрохи закривати костьоли та передавати приміщення під клуби та хати-читальні. Після Великої вітчизняної війни залишилась 41 діюча церква із загальною кількістю парафіян близько 100 тисяч чоловік. Починаючи з 1945р., Радянська влада вилучила 23 римо-католицьких церковних споруди[2]. 18 церков з їх священиками й парафіянами опинились під пильним оком державних органів. Архівні документи містять велику кількість описів різних Богослужбових відправ (на Вербну неділю, Воскресіння Господнє, Різдво, Водохреща, Всіх Святих тощо), здійснених у Вінниці, Хмільнику, Мурафі, Шаргороді[3]. Автори цих документів дорікають католикам у тому, що їх відправи розраховані на те, щоб своєю урочистістю здійснити вплив на віруючих.

Новий масований наступ на релігійні громади усіх конфесій розпочався у другій половині 50-х років XX ст. Радянська влада під керівництвом М.С.Хрущова закриває храми, що вціліли у 30-ті роки або змогли поновити свою діяльність у повоєнний час. На початок 1963 р. на теренах Вінницької області залишилося 14 католицьких общин і 14 діючих костелів. Мотивуючи гострою необхідністю у будівлях для радянських культурно-просвітницьких організацій, у 1961 р. були закриті храми с.Браїлів Жмеринського району, с. Скаржинці Хмільницького району та с. Снитків Барського району. Влада не поспішала робити реконструкцію для сільських клубів і лише після чисельних звернень віруючих з проханням повернути храми розпочинаються ремонтні роботи[4]. Схожа доля була з приміщенням костьолу в с. Межирів: з 1949 по 1953 роки його використовували як зерносховище Жмеринського пункту «Заготзерно», не маючи офіційного документу зняття приміщення з обліку католицької спільноти. З 1954 р. приміщення пустувало, лише в 1955 р. оформили документи зняття з обліку католицької громади та віддали колгоспу с. Межирів під клуб[5].

Влада висловлює занепокоєння з того, що у 1960-62 рр.кількість віруючих, що відвідують храми у Шаргороді, Мурафі, Хмільнику, Городківці не лише не зменшується, але й збільшується. Збільшенням віруючих католицька церква завдячує не стільки діяльності священиків, скільки ініціативі вірних мирян.

У соціокультурній діяльності католицьких общин, окрім безпосередньої роботи священиків, виділяються три типи стабільно діючих груп віруючих: «двадцятки», «ружанці», хорові колективи. У зв'язку з тим, що кількість ксьондзів була дуже обмеженою, саме ці групи виконували функцію збереження релігійних традицій. Найактивніше ці групи діяли у великих парафіях, с.Жданово (нині – с.Мурафа) Шаргородського району (6300 парафіян, кс. Дажицький), м. Бар (близько 3000, кс. Вільк), м. Хмільник (кс. Тиндира).

Скеровували діяльність католицьких релігійних громад спеціальні виконавські групи, так звані «двадцятки» - виборні органи з числа найактивніших віруючих. Без наявності такої групи спільноту віруючих не реєстрували. Серед членів двадцятки обирали голову, секретаря, голову та двох членів

ревізійної комісії. Обов'язково велись протоколи засідань. На жаль, кожне рішення «двадцятки» слід було узгоджувати з уповноваженим у справах релігії. Саме тому найчастіше рішення, які слугували розвитку парафії, підлягали відмові влади. Влада вживала спеціальних заходів, щоб зі складу «двадцятки» вивести особливо впливових членів, замінивши їх такими, що виконують вказівки й поради радянських чиновників. Так на початку 60-х рр.голова «двадцятки» у с.Мурафа став незалежним від впливу священика, прислуговуючись місцевим комуністам. В архівних документах описаний випадок, коли в серпні 1963 року до ксьондза Хоміцького у село Мурафа Шаргородського району приїхав приятель ксьондз і виявив бажання взяти участь у відправі Богослужіння разом з ксьондзом Хоміцьким. Голова «двадцятки» Білоконь категорично вимагав у ксьондза Хоміцького не допустити до Богослужіння другого священика. Такий та інший вплив голови «двадцятки», за словами звітуючого, дуже вигідний для влади[6]. У зв'язку з тим, що священиків було обмаль, в обов'язки керівників «двадцяток» входило запрошувати ксьондзів на Богослужбові відправи. При посередництві друзів і знайомих члени «двадцятки» повідомляли віруючих з інших сіл про дату приїзду священиків до приходу.

Групи «ружанцю» (Розарію) – молитовні об'єднання парафіян, що колективно та індивідуально здійснюють молитовні інтенції Розарію (цикл молитов до Богородиці). У «ружанець» чи «Живу Ружу» входило 15 чоловік, серед яких обирали керівника - золятора. Золятор мав 15 іконок, які розділені на три частини. Кожна з частин, у свою чергу, розділена на п'ять. Перша частина називається Радісна (висвітлює народження Христа), друга частина – Скорботна (страждання, розп'яття Христа), третя частина – Хвалебна (Воскресіння та Вознесіння Христа). Група збиралась раз на місяць для спільної молитви та для обміну іконок, до яких учасники моляться наступний місяць.

У 1954-55 рр. групи «ружанцю» діяли досить плідно. Наприклад, у Шаргороді їх складали до 60 парафіян пенсійного віку (члени груп одночасно складали й актив «двадцятки», справжнього керівника об'єднання органам влади виявити не вдалося)[7].

Влада вжила заходи, спрямовані на припинення діяльності груп «ружанцю». На початку 60-х років XX ст. вони залишились лише у двох общинах у селах Плебанівка і Шостаківка Шаргородського району[8].

У 50-60-і роки в селах і містечках, де скупчено проживали католики, функціонували парафіяльні *хорові колективи*. Найчисельніші з них були в Шаргороді та Мурафі. Так у Мурафі, де здавна мирно співіснували католики і православні і була велика кількість міжконфесійних шлюбів, хор налічував 27 осіб (19 жінок і 8 чоловіків). Керував хором місцевий органіст Е.Сварцевич, який виконував такі ж обов'язки і в Шаргороді.

У Барі, Жмеринці та Чечельнику діяли невеликі хори під керівництвом церковних органістів, які не лише супроводжують Св. Месу, але й «здійснюють спів молитов» у різноманітних позаслужбових заходах. На церковні свята у Вінниці збирався хор з 50-ти осіб, спів якого супроводжувала фісгармонія. У м. Хмільник у 1954 р. було організовано хор з 30-ти осіб, яких вчив співати по нотах органіст Мечеслав Степанович, що з 1954 р. проживав при костьолі та отримував зарплатню у 700 карбованців[9].

Члени парафіяльних хорів піддавались переслідуванню влади, як особливо організовані й більш стійкі групи в парафіях.

Проповідницька діяльність священиків була жорстоко обмежена. Так їм було заборонено релігійну виховну роботу з дітьми. Змушені йти на компроміс з владою, католицькі священики відкрито не сповідали і не причащали школярів, а також не допускали їх у церкву. До першого причастя дітей змушені були готувати батьки і старі парафіяни. Таємні сповіді і причастя здійснювались (інформацію про функціонування таємного конфесіоналу у Шаргороді ми отримали від місцевих ченців).

Архівні документи зазначають великий вплив ксьондзів на віруючих (особливо на осіб жіночої статі і невелику кількість чоловіків похилого віку). На кожного священика (їх кількість у 50-60-х роках була не чисельною) було складено детальну характеристику. Влада не реєструвала інших священиків, хоча заяви члени «двадцятки» подавали. Так «двадцятка» м. Шаргород подавала всі необхідні документи: заяву з проханням про прийом постійного священика, протокол «двадцятки» про прийом ксьондза Варша Вікентія Івановича, анкету, автобіографію і згоду ксьондза. Незважаючи на це, їм відмовили, пояснюючи тим, що в селі Мурафа є ксьондз Дажицький, який «з успіхом може обслуговувати м. Шаргород»[10].

У 50-х роках у Вінницькій області працювало 4 ксьондзи – кс. Тиндира, кс. Високінський, кс. Дажицький і кс. Вільк; у 1961 р. – вже 3: Хомицький Антон Йосипович, Дажицький Войтек Якубович

(чернець ордену францисканців) та Тиндира Ернест Імрихович (у минулому – член ордену міноритів). «Найбільш фанатичним» влада визнавала кс. Дажицького, «незрозумілим» - кс. Тиндиру, який розмовляв польсько-словацькою мовою. З біографій священиків відомо, що всі вони були люди високоосвічені, мали добру освіту. Кс. Хоміцький закінчив Луцьку духовну семінарію, кс. Дажицький – гімназію в Львівській області, кс. Тиндира – Григоріанський університет в Римі[11]. Кс. Високінський закінчив Люблінську семінарію і, за свідченнями парафіян, знав 12 мов. Постать цього священика цікава також і тим, що він був бірітуалістом, тобто офіційно мав право здійснювати ритуал за римо-католицьким і греко-католицьким обрядами. У 1937 р. єпископ Луцької єпархії Адольф Шеленжик перевів о.Марцеліна Високінського до уніатів (греко-католиків) в с.Куськівці Великі Кременецького повіту, де він був уніатським священиком доти, доки внаслідок сталінської політики переслідування Греко-католицької Церкви паству не було навернено до православ'я у 1945 р. Згодом духовна влада призначила його працювати у костьолі м. Дубно, де він обслуговував католиків-чехів з с. Митнищ[12].

Священики змушені в кожній дрібниці звертатись за дозволом до уповноважених у справах релігії (наприклад, навіть за придбанням коня для подорожей до парафіян). Саме зі звітів уповноважених у справах релігії дізнаємось і про благодійництво католицьких священиків. Відомі факти, коли кс. Вільк матеріально допомагав тим, хто потребував допомоги, незалежно від віросповідання. Також він сам робив будівельну та столярну роботи для костьолу, допомагав активу[13].

За часів утиску усіх релігійних конфесій можна спостерігати нетипове загалом для міжконфесійних відносин явище – дружбу католицьких і православних священиків. Так кс. Хомицький приятелював з православними священиками сіл Слобода і Джурин Шаргородського району, періодично відвідуючи їх. Антон Хомицький на Вінниччину прибув з м. Полонне Хмельницької області. 2 жовтня 1955 р. йому видали реєстраційну довідку з дозволом постійного обслуговування католицької общини у Шаргороді.

Кожний із священиків обслуговував більше десяти приходів. Так настоятелем римо-католицької общини у Вінниці був кс.Марцелій Високінський, який здійснював Богослужбові обряди у 16 храмах сіл Шаргородського, Муровано-Куриловецького, Барського, Хмільницького, Жмеринського, Тульчинського, Тиврівського, Крижопільського, Уланівського, Комсомольського та інших районів. Зазвичай сільські парафії священик відвідував один раз на рік і протягом усього дня здійснював різноманітні обряди і Таїнства. На церковні свята (особливо на Різдво і Пасху) віруючі приїздили до Вінниці. У зв'язку з тим, що люди приїздили здалеку, Св. Меса здійснювалась не вночі, а зранку. Так на Пасху у 1954 р. на кожній Службі Божій у костьолі були присутні 3200 вірян. Приїжджі з інших районів зупинялись на ночівлю у місцевих парафіян.

Кс. Високінський, який прибув у Вінницю у 1949р., діяв у місті та області дуже активно. Саме завдяки його старанням навіть у буденні, несвяткові дні до костьолу приходили до 120 осіб (сама ж община нараховувала 3 200 членів).

З моменту свого прибуття кс. Високінський виступає захисником храмів. Він постійно сам писав прохання про збереження церковних будівель до виконавських органів та спонукав до таких дій віруючих, за що неодноразово отримував погрози позбавлення реєстрації. Уповноважений у справах релігії за активну діяльність ксьондза змушений був повідомити вищі інстанції, які викликали Високінського до Києва[14].

Однією із сторін діяльності кс. Високінського було поширення серед парафіян релігійної літератури українською мовою (80% віруючих були українцями і користуватись польськими молитовниками їм було складно). У 1955 р. ксьондз подав заяву з проханням дозволу надрукувати 10 тис. екземплярів молитов українською мовою, у чому йому було категорично відмовлено.

Часто віруючі писала заяви в різні компетентні органи з проханням повернути костьол. Так у 1955 р. католики м. Ямпіль звернулися з проханням про повернення приміщення костьолу, під яким підписалося 107 осіб. Оскільки приміщення було зруйноване, пустувало як не придатне до використання, вимагало ремонту, парафіяни готові були за свої кошти його відремонтувати, та їм відмовили. Такі ж спроби робили католики с.Пепелівка Джуринського району, с.Ярошенка Томашпольського району, с.Чернівці, але в кожному випадку відповідь була негативною [15].

Документи вказують і на «отрадниє явления». Так голова «двадцятки» м. Хмільник, громадянин Вільчинський Станіслав, вчинив сварку з кс. Тиндирою, ображав його нецензурними словами, навіть хотів вдарити. Частина віруючих подала в обласний відділ у справах релігії заяву, звинувачуючи кс. Тиндиру в тому, що йому не подобається «двадцятка», він їм не довіряє, вже декілька разів переобирав її, заводить свої порядки. Уповноважений пояснив віруючим їх права і

більшістю «двадцятки» було прийняте рішення звільнити кс. Тиндиру. З 21 грудня 1954 р. кс. Тиндира став служити в релігійній спільноті с.Скарженні Уланівського району [16]. У документах відзначається, що в селах і містах Вінницької області, де проживають католики, але немає костьолів, віруючі проводять Богослужіння на католицьких кладовищах. Так у с.Чечельник, с.Чернівці, м.Томашпіль віруючі моляться на католицьких кладовищах, з ініціативи «двадцятки» читають молитви, співають і проводять Богослужіння без священика. У звітах підкреслено, що з появою ксьондзів релігійні католицькі спільноти стають помітно активнішими, значно збільшується кількість віруючих та звернень до священика для здійснення релігійних обрядів в костьолі та на дому [17].

У звітах уповноважені звинувачують римо-католицьку церкву в пишних обрядах, спеціально розрахованих на те, щоб вразити присутніх чи просто цікавих з метою для подальшого окатоличення; наводяться як приклад описи звичайних свят Вербної Неділі, Пасхи, Всіх Святих чи процесія Божого Тіла.

Окремим видом соціокультурної діяльності католиків було виховання дітей та молоді. Формування світогляду матеріалістичного, цілковите й остаточне усунення релігійних пережитків було одним з найважливіших завдань комуністичного виховання молодого покоління. Та ці ідеї навіть за часів «войовничого атеїзму» не мали особливого впливу на дітей і молодь з середовища католиків. Ще у перше десятиліття існування Радянської влади духовні особи були відлучені від процесу навчання, а навчання релігії для неповнолітніх заборонено. Дітей змушували визнавати атеїзм та навіювали їм ідеї перешкоджання рідним віруючим.

Окрім того, «діти й особи неповнолітні до 18 року життя не могли бути членами організацій релігійних. Тому не могли вони брали участь у зібраннях організацій релігійних, у зібраннях, які мають за ціль пізнання релігії, таких як катехізація, читання Біблії, місії»[18]. Також під забороною була участь неповнолітніх у церковних хорах. Відповідальність за навчання та виховання дітей і молоді на підставі законів лягла на батьків, школу, різноманітні світські товариства.

Одразу після Великої вітчизняної війни релігійне виховання дітей і молоді набуло форм організованих. Так були випадки, коли діти після школи два-три рази на тиждень організовано йшли до костьолу і вчили Закон Божий. На дверях костьолу навіть був вивішений розклад занять. У зв'язку з цим уповноваженого зобов'язано зібрати інформацію про кількість і вік дітей, які ходять на катехезу; викладачів; форму і тематику занять; місце й час занять; заходи їх заборони; реакцію дітей і батьків тощо[19].

Відділ у справах релігії в Москві 20 січня 1947 року дав наказ в областях звернути увагу на католицькі громади з метою виявлення в них організацій дітей і молоді. Була виявлена, хоч і в недостатній кількості, інформація про організації «дітей «Корони», хлопців і дівчат «Рицарів духу». Уповноважені у справах релігії Вінницької області наголошували, що такі організації готують «кадри» для католицизму, практикують спеціально розроблені методи виховання дітей і молоді, «часто калічачи їх психіку, ламаючи волю, щоб ставали сліпо довіряти духовенству»[20]. За оцінкою влади, такі угрупування дітей та молоді були «небезпечні», бо функціонували часто після закриття костьолу. «Організація дітей «Корони» була неодмінним учасником всіх релігійних церемоній, доріг Хрестових і тощо. Кожна «Корона» виступала під своїм знаком, зі своїм керівником – терціаном. Всі були однаково одягнені – дівчата в білих сукнях, з розпущеним волоссям і вінками на голові, хлопці – в однакових темних гарнітурах і галстуках, які нагадують піонерські, лише голубого кольору. Прийняття до групи «Лицарі Духу» відбувалося після довгого і детального приготування, всі бажаючі складали іспит, після чого відбувалася церемонія шлюбування»[21].

Уповноважений в області отримав у травні 1949 р. листа, який ще раз прояснював засади катехізації, в якому не забороняється дітям приступати до першого причастя, але забороняється ксьондзом приготування до неї дітей[22].Часто в такій ситуації «ксьондз давав інструкції матерям, чому ті мають навчити своїх дітей, а потім екзаменував, повчав і відразу сповідав матір і дитя. Дитина приймала своє перше причастя під час Меси завжди разом з матір'ю, що було особливо важливе для захисту ксьондза перед владою»[23]. Розповсюдження релігійного світогляду серед дітей і молоді Вінницької області, на думку уповноваженого, було «результатом впливу в родинах осіб старшого покоління»[24]. Уповноважений інформував вищу владу, що «молодь і особи, яким не виповнилось 18 років життя, під час релігійної урочистості беруть участь в процесіях, співають в хорі»[25]. Порушення права з боку костьолу віруючі виправдовували: «для участі в процесіях релігійних кровні батьки вкладали вінки на дітей… діти під впливом батьків беруть участь в хорі. І жодне перешкоджання з боку голови і ксьондза не допомагають. Віруючі кажуть, що костьол для всіх, вхід вільний, і ми хочемо, щоб наші діти брали участь у релігійних процесіях і хорі»[26].

Директорам шкіл влада радила систематично проводити диспути, лекції на наукову, атеїстичну

тематику, показувати антирелігійні фільми. Навчання предметів (історії, літератури, природознавства, фізики, хімії тощо) було насичено атеїстичним змістом. На вчительських засіданнях і конференціях обговорювати проблему ширшого пропагування антирелігійного виховання дітей та молоді. Комітетам комсомолу рекомендувалось активно «втягувати» молодих людей до різних організацій, звертати особливу увагу на молодь, яка була під впливом Церкви. Відносно тієї молоді М. Калінін радив Комітету Комсомолу «пам'ятати про те, що ми не переслідуємо нікого за релігію». На практиці, однак, директори шкіл досить часто виключали дітей зі шкіл [27].

Запропоновано, щоб батьки на місцях своєї праці, за прикладом Москви, Ленінграда й інших міст, доповідали про виховання своїх дітей перед партійними організаціями. Та ці впровадження влади не змінили відносин між церквою та дітьми й молоддю [28]. Підтвердженням слугує той факт, що кількісна участь дітей та молоді в урочистостях великодніх 1955 року на території області залишився без змін. Так молодь у парафії Мурафи «після закінчення літургії зібралася біля костьолу – веселилася, співала радянських пісень, яких навчилася в школі, танцювала. Це тривало до вечора»[29].

У католицьких приходах Вінницької області на початку 50-х років кількість дітей збільшилась, що непокоїло уповноважених зі справ релігії, які звертали увагу партійних і громадських органів області на систематичне «зростання молоді, що йде до першої сповіді та причастя у всіх костьолах»[30]. У зв'язку з цим міський комітет партії в Вінниці визначив низку завдань для місцевих партійних організацій [31].

Справа виховання була теж предметом обговорення у доповіді М. Хрущова XX з'їзду партії. Він пропонував, аби підростаюче покоління в рішучий спосіб «відрізати від релігійних забобонів», іншими словами «перервати ланцюг поколінь», тим самим запобігти втягуванню дітей і молоді до релігійних організацій [32].

На території Вінницької області практикуючих віруючих було багато. Залежно від парафії, участь молоді становила від 20 % до 40 % в залежності від кількості присутніх на літургії. Так у парафії Шаргорода в різдвяних святах у 1956 року брало участь 40 % молоді, а в 1955 році 20 % з 2 тисяч віруючих [33]. Під час релігійних урочистостей діти і старша молодь у Вінниці «брали участь в процесіях, несли релігійні символи й посипали квітами дорогу перед ксьондзом. Старші особистим прикладом вчили дітей шанувати священика. Старші, зустрічаючи ксьондза, припадають перед ним на коліно, цілують руку та одяг, того ж вчать своїх дітей»[34].

У 1957 р. в Липовецькому районі за визнання віри, публічну відмову вступу до комсомолу, три учениці середньої школи були виключені зі школи (Учениці восьмого та дев'ятого класів публічно заявили: «в комсомол вступати не хочемо, а заяву написали, бо нас до цього примусили комсомольці. Директор школи тов. Ромадан у відповідь на таке зізнання ученицям повідомив: Не хочете вступати в комсомол, то немає для вас місця в школі»)[35]. Ця ситуація спонукала уповноваженого до звернення у вищі інстанції, і дівчат повернули до школи.[36] (У скарзі уповноважений пригадав, що схожий випадок був в 1955 році, коли релігійні переконання вплинули на виключення зі школи учениці. Директор, вчителі та учні «висміювали в школі дітей віруючих»).

Незважаючи на всі старання влади, школи, громадських організацій, КДБ, інструкції, заборони, науково-атеїстичну пропаганду в школах, на підприємствах; на роботу з батьками, погрози священикам, діти та молодь брали активну участь у житті церкви. Так у костьолах, що обслуговував кс. Хоміцький, під час свят Різдва Христового в 1961р., зі звіту уповноваженого, на урочистій літургії в Мурафі «брало участь до 2000 людей, серед яких 70 % становили діти, хлопці, дівчата. Разом біля 1500 осіб. Окрім цього, більшість з них прийшли до костелу не просто подивитись, а молились і були до кінця літургії»[37]. У місцевості Плебанівка діти і молодь були організовані в групу ружанців, а в місцевості Шостаковка діти під час зустрічі з дорослими не говорили «добрий день», але «Слава Ісусу»[38].

На великі релігійні свята влада заборонила пускати у храми дітей і «попередила голів костьольних комітетів, якщо вони допустять в костьольні будинки до участі в літургії дітей та молодь, то ті будинки закриють. Також зобов'язали директорів шкіл провести відповідну роботу серед учнів»[39]. Як згадує один з свідків тих подій, «вчителі під час великих костьольних урочистостей ставали при вході до костьолу й записували прізвища дітей, присутніх на літургії. Наступного дня ставили нас перед всією школою й називали «ворогами народу». Потім на весь час ми залишались немилості і до нас застосовували різні репресії, наприклад, кожного дня викликали відповідати на уроках, занижували оцінки»[40]. Завдяки таким діям уповноважений написав до свого керівника у Київ, що «відвідування дітей костьолу значно зменшились, якщо і є, то поодинокі випадки. Для цього найбільший внесок партійних, комсомольських організацій, вчительських

колективів. Ксьондзам, представникам парафіяльних комітетів багаторазово довели до відома, що Церква не має права займатись вихованням дітей»[41]. Вчителі області видали книгу під назвою «Атеїстичне виховання в школі». Автори ділились в ній своїм досвідом з пропаганди атеїзму серед учнів, більш всього «виявили в ній підступну роль релігійних організацій, найбільше католицьких, що співпрацюють з Ватиканом». У 50-і роки функціонували експериментальні школи, завданням яких було виявлення релігійності дітей. Завдяки отриманій від дітей інформації про проведення свят, канікул та вихідних днів, про їх родичів визначали ступінь релігійності учнів. Також причиною відмови вступу до «жовтенят» чи «піонерів», поза всякими сумнівами, на думку ідеологів, було виховання релігійне.

В атмосфері загального залякування в домах культу були організовані показові судові процеси, на яких принижували гідність віруючих людей. Батькам закидали те, що «вони не дозволяли дітям ходити до клубу, забороняли вступати до піонерської організації, брати книги в бібліотеці». На цій підставі суди законними вироками позбавляли батьків волі, а «дітей, котрі були під впливом релігії, віддавали до домів інтернатів на виховання»[42].

Такий опір владних органів свідчить про те, що, незважаючи на утиски, у 50-60-х роках ХХ ст. католицька церква продовжувала розвиватись. Особливою активністю відзначається соціокультурна діяльність мирян, що викликало занепокоєння різних органів влади і стимулювало заходи щодо максимального припинення їх діяльності. Саме стійкість католиків-мирян допомогла продовжити процес релігійного виховання дітей та молоді та у напівпідпільних умовах змогла зберегти релігійні традиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ks. Józef Szymański. Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964. – Lublin, 2003.- 491 s; 2. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 143. - Арк. 3; ДАВО. – Ф. Р-5073. - Оп. 2. – Спр. 9. - Арк. 73, 74; 4. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 142-157; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 184-187; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 404. - Арк. 130-131; ДАВО. – Ф. Р-2700 . - Оп. 7. – Спр. 529. - Арк. 9-15; ДАВО. – Ф. Р-2700 . - Оп. 7. – Спр. 529. - Арк. 67-72; 4. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 6. – Спр. 1534. - Арк. 8; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 6. – Спр. 1538. - Арк. 56; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 6. – Спр. 1651. - Арк. 49; 57; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 6. – Спр. 1659. - Арк. 217; 5. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 142-157;6. ДАВО. – Ф. Р-2700 . - Оп. 7. – Спр. 529. - Арк. 67-72; 7. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 142-157;8. ДАВО. – Ф. Р-2700 . - Оп. 7. – Спр. 529. - Арк. 44-48; 9. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 184-187; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 404. - Арк. 130-131; ДАВО. – Ф. Р-2700 . - Оп. 7. – Спр. 529. - Арк. 67-72; 10. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 63-68; 11. ДАВО. – Ф. Р-2700 . - Оп. 7. – Спр. 529. - Арк. 67-72; 12. Лисий А. Вінницький капуцинський монасти р. – Вінниця, 1995.- С. 128; 13. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 63-68; 14. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 143. - Арк. 1; 15. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 142-157; 16. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 63-68; 17. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7. – Спр. 377. - Арк. 63-68; 18. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 59. - Арк. 90; 19. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 30. - Арк. 32; 20. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 33. - Арк. 25-26; 21. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 33. - Арк. 25-26; 22. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 37. - Арк. 25; 23. Ks. Józef Szymański. Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964. – Lublin, 2003.- S. 218; 24. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 38. – Спр. 266. - Арк. 198; 25. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 40. – Спр. 272. - Арк. 3-4; 26. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 40. – Спр. 272. - Арк. 3-4; 27. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7с. – Спр. 404. - Арк. 19; 28. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 46. - Арк. 4-5; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7с. – Спр. 404. - Арк. 3-4, 40; 29. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 40. – Спр. 272. - Арк. 115; 30. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 42. – Спр. 211. - Арк. 15-6-157; 31. Хархута С. Відповідальність за виховання дітей // Вінницька Правда. - 1955. – 12 квітня; 32. Ks. Józef Szymański. Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964. – Lublin, 2003. - S. 218; 33. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7с. – Спр. 444. - Арк. 25-30; 34. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 46. – Спр. 199. - Арк. 126, 132; 35. ДАВО. – Ф. П-136. - Оп. 44. – Спр. 194. - Арк. 65; 36. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7с. – Спр. 444. - Арк. 61; 37. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 63. - Арк. 22; 38. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 65. - Арк. 88; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 7с. – Спр. 514. - Арк. 78; 39. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 6. – Спр. 1898. - Арк. 103; 40. Ks. Józef Szymański. Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941-1964. – Lublin, 2003. - S. 229; 41. ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 65. - Арк. 88; ДАВО. – Ф. Р-2700. - Оп. 19. – Спр. 67. - Арк. 28; 42. Тесля Н . Облудні і фальшиві // Вінницька Правда. – 1963. - 6 січня.

Н.О. Бондаренко

«РАДА ЦЕРКОВ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ» В УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1970-Х РР.

У 1961 р. серед Євангельських християн-баптистів стався розкол, який продовжував існувати й на початку 1970-х рр.Прихильників розколу, яких радянська влада ідентифікувала як баптистів-розкольників, очолила «Рада Церков ЄХБ», лідери якої перейшли на нелегальне існування. Підпільна

діяльність цієї релігійної течії, незважаючи на невелику кількість її віруючих у масштабах республіки, створювала безліч проблем для органів влади, оскільки наочно демонструвала, що в умовах радянської авторитарної системи управління суспільством і регламентації норм життя до найменших дрібниць знаходилися люди, які відстоювали свої переконання і не йшли на компроміс із владою.

Зважаючи на велике значення антирелігійної пропаганди в СРСР, особливо тієї, що була спрямована проти нелегальних релігійних течій, радянська історіографія проблеми діяльності баптистів-розкольників досить широка, проте вона уся слугувала ідеологічним цілям[1]. Головною метою праць, присвячених сфері релігії, був вплив на громадську думку й виховання у громадськості ворожого ставлення до «сектантів». Наслідки такого негативного ставлення до «сектантів» відчуваються у буденній суспільній свідомості й сьогодні, оскільки вказана проблема і досі не представлена широким колом досліджень і не обговорюється у медійному просторі.

Метою даного дослідження є розкриття нелегального існування громад «Ради Церков ЄХБ» в УРСР на початку 1970-х рр.в умовах протистояння із органами радянської влади. Розвідка ґрунтується на матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

25 вересня 1972 р. заступник Уповноваженого Ради у справах релігій по Українській РСР направив у ЦК КПУ секретну інформацію щодо виконання постанов ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. і ЦК КПУ від 31 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення». Зазначалося, що у багатьох областях Уповноважені Ради, на яких покладалося завдання координувати у регіонах антирелігійні заходи, спільно з місцевими органами влади провели необхідну роботу з відлучення від керівництва релігійними общинами «порушників законодавства про культи, фанатиків і під'юджувачів», які пожвавлювали діяльність Церков, і замість них рекомендували віруючим вибирати до складу виконавчих органів релігійних організацій «чесних» громадян, котрі б суворо дотримувалися у своїй діяльності вимог радянського законодавства. Зокрема, у Кіровоградській області за порушення законодавства про культи було притягнуто до адміністративної відповідальності 5 керівників «Ради Церков Євангельських християн-баптистів». Подібні заходи було проведено у Вінницькій, Київській, Донецькій, Тернопільській, Чернівецькій та інших областях. В Одеській області органам влади вдалося вивести з підпілля 3 групи розкольників-баптистів, які об'єдналися з зареєстрованими общинами ЄХБ. У роботі з об'єднання розкольників-баптистів з легально діючими баптистськими общинами використовувалася допомога обласних пресвітерів та інших релігійних лідерів, які мали у віруючих авторитет[2].

Перевіряючи законодавство про релігійні культи та проводячи «профілактичну роботу» серед віруючих, які перебували у підпіллі, місцеві органи влади намагалися виявляти та складали акти нелегальних зібрань груп віруючих. Так у місті Яма Артемівського району Донецької області були зафіксовані зібрання общини «Ради Церков ЄХБ» під керівництвом І.Ф. Мелащенка, якого раніше неодноразово карали адміністративним стягненням за порушення законодавства про релігійні культи. Після одного з таких молитовних зібрань, на якому були присутні 26 осіб, його організатора та власника будинку, де збиралися віруючі, було притягнуто до адмінвідповідальності. Однак перевірка органами влади у регіонах дотримання віруючими законодавства про релігійні культи, на думку заступника Уповноваженого Ради, була налагоджена не належним чином. Постановою Ради Міністрів СРСР від 1 квітня 1969 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про релігійні культи» облвиконкоми були зобов'язані впорядкувати справу реєстрації релігійних організацій, розібратися з кожним із незареєстрованих релігійних об'єднань і визначити, які з них підлягали реєстрації відповідно до чинного законодавства, а також вжити в установленому порядку заходи стосовно релігійних організацій, які ухилялися від реєстрації. Заступник Уповноваженого Ради підкреслював, що у Волинській, Рівненській, Вінницькій, Львівській, Закарпатській, Хмельницькій, Черкаській і Чернівецькій областях робота у напрямку виконання вимог вказаної постанови Ради Міністрів СРСР проводилася незадовільно[3].

Доповідаючи ЦК КПУ УРСР про наслідки роботи Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР за 1972 р. Уповноважений Ради зазначав, що в республіці продовжувалася розпочата у 1971 р. у контакті з адміністративними органами діяльність з вивчення і уточнення нелегальної мережі релігійних організацій. Йшлося також про те, що на території України діяло 8 зареєстрованих об'єднань і 20 різних нелегальних релігійних течій. На початок 1973 р. зареєстрована релігійна мережа нараховувала 5848 общин. Стосовно незареєстрованих нелегально діючих релігійних об'єднань точної інформації в Уповноваженого Ради не було. Зазначалося, що після низки перевірок місцевими органами влади спільно з апаратом Уповноважених Ради у областях було зафіксовано 1311 таких общин і груп, серед яких було 154 групи послідовників «Ради Церков ЄХБ»[4].

За інформацією влади, на початку 1973 р. віруючих «Ради Церков ЄХБ» нараховувалося більше 5 тис. осіб. Нелегальне існування цієї течії влада вважала грубим порушенням радянського законодавства про культи. Ще більше занепокоєння у представників Уповноваженого Ради викликало те, що баптисти-розкольники нелегально друкували й поширювали різноманітну релігійну літературу, у тому числі й антирадянського спрямування. З цією метою вони створили підпільне видавництво «Християнин». Окрім того, віруючі баптисти-розкольники завдавали великого клопоту владі тим, що постійно зверталися у різні партійні, державні і громадські організації, а також в ООН із зверненнями про утиски релігії й Церкви в СРСР та переслідування віруючих у країні.

Керівники «Ради Церков ЄХБ», протидіючи релігійному законодавству, створили організацію захисту активістів-віруючих (як їх характеризувала влада – «злісних порушників громадського порядку») – «раду родичів в'язнів». З метою активізації суспільної свідомості баптисти-розкольники поширювали інформацію про переслідування віруючих у республіці, зокрема тих, кого було призвано до лав радянської армії. При цьому наводився приклад загибелі улітку 1972 р. рядового військовослужбовця І. Мойсєєва. З цього приводу пресвітер із Запоріжжя Духонченко й віруючі зареєстрованої баптистської общини негативно висловлювалися на адресу прихильників «Ради Церков ЄХБ», оскільки ті «своїми <…>діями з поширення в країні і за кордоном неправдивої версії про смерть Івана Мойсєєва <…> стали на шлях політичних злочинів і тим самим серйозно підірвали авторитет <…> братства перед владою і оточуючим населенням»[5].

Баптисти-розкольники намагалися створювати, а подекуди і створювали спеціальні школи для навчання дітей релігії. Для допомоги батькам з релігійного виховання дітей вони випустили серію рукописної літератури, наприклад, «Щоденну пам'ятку батькам з виховання дітей», «Виховання молодих паростків», «Тихі бесіди з дітьми про Ісуса Христа», «Дитячий вісник», «Дитячий друг», «Дитячий садок, «Дитячі гімни», «Біблейські бесіди з дітьми» та інші. Більшість з них – це невеликі релігійні новели, притчі, пісні, вірші, діалоги, вивчення яких мало сприяти релігійному вихованню дітей. Місцеві органи влади вчиняли низку адміністративних і кримінальних заходів стосовно лідерів баптистів-розкольників, що позначилося на зниженні їх активності, зменшенні кількості масових зібрань віруючих. Однак Уповноважений Ради зауважував, що зазначені заходи все ж були недостатніми[6].

1972 р. Уповноважені Ради спільно з адміністративними органами, за рекомендацією Ради у справах релігій, провели активну роботу з духовенством Євангельських християн-баптистів щодо впровадження у життя прийнятого у 1969 р. Всесоюзним з'їздом ЄХБ реферату – «Християнин і Батьківщина». З огляду на постулат про те, що віруючі були радянськими громадянами і багато хто з них непогано працював на виробництві, Уповноважений Ради підкреслив, що деякі віруючі позитивно поставилися до документа. Для влади було необхідно пропагувати тезу про те, що радянський громадянин, будучи віруючим, мав бути передусім «патріотом своєї Батьківщини і захищати її від ворогів із зброєю у руках, уміти відрізняти товариша від ворога і серед віруючих, поважати радянські закони, боротися проти тих, хто порушував ці закони». Однак «екстремісти й фанатики», за висловом Уповноваженого Ради, з «Ради Церков ЄХБ» вороже зустріли вказаний документ, оголосивши його атеїстичним та антихристиянським. Лідери баптистів-розкольників стверджували, що для віруючих основним законом життя мала бути Біблія, а не радянські закони[7].

Деяке посилення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи Уповноважений Ради помітив після прийняття Верховними Радами СРСР і УРСР законів про сільські, містечкові, районні й міські Ради депутатів, які чітко визначили завдання місцевих органів влади з даного питання. Більша увага почала приділятися чіткішій і змістовій роботі громадських комісій сприяння при виконкомах місцевих Рад депутатів з викриття і припинення фактів порушення законодавства про релігійні культи. Апарат республіканського Уповноваженого Ради систематично надавав допомогу у практичній роботі Уповноваженим Ради на місцях, проводив перевірку стану контролю за дотриманням релігійного законодавства у Ворошиловградській, Житомирській, Закарпатській, Хмельницькій, Вінницькій, Львівській, Івано-Франківській, Рівненській, Миколаївській, Тернопільській, Сумській і Черкаській областях. Завдання з покращення науково-атеїстичної пропаганди, вдосконалення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи обговорювалися на бюро обкомів партії, на засіданнях виконкомів міських, районних і обласних Рад.

У результаті посилення антирелігійної роботи в республіці у 1972 р. було зафіксовано більше 400 випадків, які класифікувалися владою як порушення радянського релігійного законодавства з боку духовенства й релігійного активу. Так у Львівській області за такі порушення було притягнуто до адміністративної відповідальності 82 особи і 5 осіб до кримінальної, у Донецькій області – 69 осіб, у тому числі 8 – до кримінальної. У Кривому Розі було засуджено 7 керівників спільної «Ради Церков

ЄХБ», у Марганці – 3 особи. У Тернопільській області до адміністративної відповідальності було притягнуто 47 осіб. При цьому Уповноважений Ради вказав, що комісіям сприяння за дотриманням законодавства про релігійні культи не завжди вдавалося своєчасно фіксувати проведення нелегальних зібрань «сектантів», особливо розкольників-баптистів. Так органи влади не змогли вчасно зреагувати на велике святкування весілля родини вірних спільноти «Ради Церков ЄХБ», яке у травні 1972 р. відбулося у селищі Капітоновка Кіровоградської області, куди приїхало близько 300 віруючих, у тому числі з Черкаської, Одеської, Вінницької, Миколаївської, Херсонської областей, а також з Молдавської і Латвійської РСР[8].

Як випливає із звіту Уповноваженого Ради у справах релігій К.Литвина, на 1 січня 1974 р. Церква Євангельських християн-баптистів нараховувала 1036 спільнот і 82 взяті на облік філії. У їх складі було 99129 віруючих, що було на 2167 осіб більше, ніж у 1972 р. Збільшення кількості віруючих в основному виникло внаслідок приходу нових вірян (близько 2,5 тис. осіб), повернення раніше виключених з Церкви (більше 700 осіб), приєднаних п'ятдесятників (1800 осіб) і прихильників «Ради Церков ЄХБ» (близько 800 осіб). Власне «Рада Церков ЄХБ» нараховувала 161 групу, у складі яких було більше 5 тис. віруючих.

На активізацію нелегальної діяльності баптистів-розкольників, як вважав Уповноважений Ради, впливали закордонні зв'язки віруючих із своїми земляками, які мешкали у США, Канаді та інших країнах. У 1973 р. у ряді спільнот Київської, Рівненської, Волинської, Тернопільської, Вінницької, Чернівецької, Хмельницької та інших областей побували з місіонерською метою як туристи Александр де Шаландо – пастор баптистської Церкви з Франції, Гред Вейтик, Кастлер і Грейф із Західного Берліну, які намагалися встановити контакти з найбільш радикально налаштованими служителями культу ЄХБ і особливо із прихильниками «Ради Церков ЄХБ»; встановлювали факти, які відображали дійсний стан віруючих у СРСР; агітували віруючих ігнорувати радянське законодавство про культи. Місіонер Давидюк, який був членом української націоналістичної організації за кордоном, під час своїх подорожей Україною у деяких спільнотах негативно висловлювався стосовно національної політики СРСР. У жовтні 1973 р. в США був проведений Конгрес Всеукраїнського Братства, яке на чолі з А. Гарбузюком ставило перед собою завдання захистити українських баптистів, котрих переслідували за віру в УРСР[9].

Баптисти-розкольники отримували з свого підпільного релігійного центру такі видання, як «Братський листок», «Вісник спасіння», «Бюлетень ради родичів в'язнів», різноманітні листівки та інші матеріали, в яких віруючих закликали не дотримуватися радянського законодавства про релігійні культи, ставилися вимоги перед владою відмовитися від атеїстичного виховання дітей у школах, скасувати закони, що обмежували свободу віросповідання в СРСР.

У травні 1973 р. баптисти-розкольники провели у Харківській області поблизу селища Високе релігійне зібрання, де були присутні біля 650 осіб, у тому числі, більше 250 осіб молоді, які приїхали з інших областей та республік. Дізнавшись про дії віруючих, влада оперативно зреагувала і припинила зібрання. Близько 30 найбільш активних лідерів зібрання було притягнуто до адміністративної відповідальності, а одного з головних організаторів сходин – Здоровця – було притягнуто до кримінальної відповідальності[10].

Всього за 1973 р. Уповноважені Ради у справах релігій, місцеві органи влади з допомогою комісій сприяння зафіксували 810 випадків, які були розцінені ними як порушення законодавства про релігійні культи. Поряд із заходами у формі «профілактичної» роботи з попередження і припинення фактів недотримання релігійного законодавства, більше 300 осіб було притягнуто до адміністративної відповідальності, до кримінальної відповідальності – 20, з них віруючих «Ради Церков ЄХБ» – 6 осіб. При цьому «профілактична» робота часто перетворювалася у грубе адміністрування стосовно віруючих і їх общин з боку окремих посадових осіб місцевих органів влади у Волинській, Донецькій, Дніпропетровській, Рівненській, Хмельницькій, Херсонській і Чернівецькій областях. Тут практикувалося накладання штрафів на рядових віруючих лише за присутність їх дітей на молитовних сходинах; штрафувалися власники квартир і будинків, які надавали приміщення для проведення молитовних зібрань, поряд з тим не з'ясовувалися їх організатори і керівники. Мали місце випадки, коли дітей віруючих не брали на роботу, відраховували з навчальних закладів, видавали характеристики із зазначенням належності до того чи іншого віросповідання. Подібні характеристики видавалися, наприклад, у школах Херсонської й Запорізької областей.

К.Литвин визнавав неправильність такої практики з боку посадових осіб. Він визнавав, що вона завдавала більше шкоди антирелігійній боротьбі, аніж користі, оскільки у влади не було аргументів для заперечення прикладів утисків релігійних прав і свобод радянських громадян. Про подібні діяння з боку органів влади активні віряни одразу поширювали інформацію у середовищі своїх одновірців та

постійно надсилали скарги до офіційних інституцій. Зокрема прикладом чистого адміністрування був лист, направлений Жовтневим райвиконкомом Харкова секретарям парторганізацій і головам ФЗМК підприємств району, у якому вимагалося надати інформацію про віруючих на цих підприємствах. Такий лист потрапив до баптистів-розкольників, був розісланий багатьом групам «Ради Церков ЄХБ» і розцінювався як яскравий приклад постійного прагнення влади виявити усіх віруючих з метою їх подальшого переслідування. Уповноважений Ради наголошував, що нерозуміння окремими посадовими особами «політичного значення правильного застосування» законодавства про релігійні культи як одного із засобів послаблення релігійності населення і підміна його порочною практикою адміністративного впливу давали привід релігійним активістам використовувати це для підвищення свого авторитету серед віруючих як захисників релігії, об'єднувало вірян, зміцнювало позиції Церкви і тим самим завдавалася шкода «формуванню матеріалістичного світосприйняття і утвердженню принципів комуністичної моралі» у суспільній свідомості в УРСР[11].

9 жовтня 1973 р. вийшла постанова ЦК КПУ «Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами». Звітуючи 25 червня 1974 р. про хід її виконання Уповноважений Ради у справах релігій по УРСР повідомляв ЦК КПУ, що Уповноважені Ради у справах релігій в областях республіки разом з виконкомами місцевих Рад депутатів проводили роботу з виявлення і взяття на облік діючих незареєстрованих релігійних організацій. На час звіту на території республіки проводили свою діяльність 1330 незареєстрованих груп різних релігійних напрямків із загальною кількістю віруючих близько 41 тис. осіб, із них число віруючих, що належали до «Ради Церков ЄХБ», залишалося приблизно сталим – у межах 5 тис. осіб. У більшості областей республіки були розроблені заходи з посилення контролю за діяльністю підпільних релігійних об'єднань і велася робота з їх легалізації. Прихильники «Ради Церков ЄХБ» постійно перебували у центрі такої роботи, особливо у Хмельницькій, Одеській, Донецькій областях.

Внаслідок проведених органами влади заходів у першій половині 1974 р. в Одеській області подала заяву щодо реєстрації група віруючих «Ради Церков ЄХБ» з міста Ізмаїл у складі 80 осіб та була зареєстрована спільнота, яка нараховувала 250 вірян у селі Шевченкове Кілійського району. Така ж робота проводилася у Березівському, Біляєвському, Болградському і Тарутинському районах та Котовську. Конкретні заходи з посилення боротьби з підпільним функціонуванням релігійного «сектантства» вживалися у Ворошиловградській, Донецькій, Харківській і Черкаській областях[12].

Серед форм антирелігійної боротьби влада практикувала засудження активної діяльності деяких лідерів баптистів-розкольників за місцем їх роботи на зборах колективів трудящих, зокрема у Донецькій, Черкаській та Дніпропетровській областях. До своїх здобутків у процесі такого «перевиховання» влада зарахувала приклад відходу від «Ради Церков ЄХБ» колишнього члена обласної ради баптистів-розкольників пресвітера С.Є.Ломанова; послаблення активності С.Ф.Ященкова, робітника фабрики «Донецькпромсировина». На момент написання звіту готувалися збори колективів робітників вагонного депо станції Іловайське і в місті Слов'янську з обговорення груп баптистів-розкольників В.П.Степаніна і П.Т.Селюкова. Подібні антирелігійні збори виробничих колективів ретельно готувалися при безпосередній участі секретарів виконкомів Рад депутатів, адміністративних органів і апарату Уповноважених Ради по областях.

Також з метою встановлення більш суворого контролю за діяльністю прихильників «Ради Церков ЄХБ» в усіх областях і районах були уточнені дані про діючі громади баптистів-розкольників і кількість віруючих у них. Уповноважені Ради по Харківській, Хмельницькій, Львівській, Вінницькій та інших областях надсилали листи у міськ-, райвиконкоми з детальною інформацією про функціонування нелегальних релігійних об'єднань, давали відповідні рекомендації з організації і проведення «профілактичної» роботи серед віруючих. В областях республіки постійно велася робота з пресвітерами і членами виконавчих органів зареєстрованих громад з обмеження впливу баптистів-розкольників на рядових віруючих, недопущення читання й розповсюдження літератури, яка видавалася «Радою Церков ЄХБ», колективних візитів розкольників на богослужіння у зареєстровані громади баптистів, виступів їх з проповідями тощо. Для відриву рядових віруючих «Ради Церков ЄХБ» від радикально налаштованих керівників цієї релігійної течії і об'єднання їх з зареєстрованими громадами залучалися особи, які раніше порвали з баптистами-розкольниками. До такої роботи було залучено 15 пресвітерів, дияконів, проповідників, які перейшли у зареєстровані громади у Донецькій, Київській, Вінницькій, Запорізькій, Кіровоградській, Харківській, Одеській, Львівській та інших областях республіки. Іншим тактичним кроком влади було намагання виявити на місцях можливості для реєстрації ряду громад, які відійшли від Євангельських християн-баптистів, але сумнівалися стосовно перебування у «Раді Церков ЄХБ». Діяльність представників апарату Уповноважених Ради в даному напрямку велася у Житомирській, Київській, Харківській, Рівненській, Волинській та інших

областях УРСР. Внаслідок систематичної роботи з віруючими у республіці у першій половині 1974 р. від «Ради Церков ЄХБ» відійшли близько 1000 їх прихильників і приєдналися до зареєстрованих громад ЄХБ[13].

Однак істотно такі заходи влади на зменшення кількості підпільних релігійних громад у республіці не впливали. Так у Миколаївській області на 16 квітня 1974р., за відомостями інструктора відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ УРСР В.Зоца, нараховувалося до 40 нелегальних релігійних спільнот, у складі яких перебувало понад 1000 осіб. Група баптистів складалася з 30 осіб, на чолі якої стояв пенсіонер Бузинний. На початку 1973 р. під впливом радикально налаштованих лідерів молодіжного крила прихильників «Ради Церков ЄХБ» – колишньої студентки кораблебудівного інституту Козакової (1948 року народження) і робітниці взуттєвої фабрики О. Нікори (1950 року народження) група активізувала свою місіонерську діяльність. ЇЇ провідники намагалися ширше залучати до спільноти молодь, нелегально створюючи для цього юнацькі гуртки, методом самвидаву виготовляли й поширювали релігійні трактати, бюлетені, листівки, магнітофонні записи, в яких закликали віруючих навчати дітей релігії і всіляко протидіяти заходам влади, спрямованим на дотримання радянського законодавства про культи.

Зокрема, підбурювані Козаковою та її однодумцями О.Нікорою, Л.Я.Дзюбою, Н.Я.Дзюбою та іншими релігійними активістами молоді віруючі виготовили й активно поширювали відозви під назвою «Дорогий друг», де було вказано діапазон хвиль і час релігійних передач зарубіжних радіостанцій. У вересні 1973 р. адміністративними органами були затримані під час поширення листівок робітники турбінного заводу А.Рубленко (1949 року народження) і конденсаторного заводу Дідняк (1955 року народження), у яких було вилучено 642 примірники відозви. Після цього у помешканнях лідерів спільноти було проведено обшуки, в результаті яких у будинку Дідняка виявили ще 1028 листівок та обладнання для їх друкування, а у квартирах п’яти інших активних учасників групи – релігійна література підпільного видавництва «Християнин», картки із запитаннями для занять з вивчення Євангелія та інші матеріали. Влада встановила, що названі особи ще в березні і листопаді 1972 р. та у травні і червні 1973 р. підкидали листівки релігійного змісту у поштові скриньки жителів міста, поширювали новорічні відозви, у яких закликали до віри у Бога і прослуховування зарубіжних релігійних радіопередач. Крім цього, група молодих віруючих, загітована О.Нікорою і Карлашовим, вчинила публічну акцію, пройшовши вулицею Радянською, співаючи псалми й пісні релігійного змісту. На підставі усіх фактів порушення релігійного законодавства стосовно указаних осіб адміністративні органи почали слідство, у результаті чого у березні 1974 р. лідерів громади баптистів-розкольників О. Нікору і А. Рубленка було притягнуто до кримінальної відповідальності «за антисуспільну діяльність» і засуджено до тюремного ув’язнення на строк 5 років[14].

Попри певні здобутки у боротьбі з нелегальними релігійними організаціями, інструктор відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ В. Зоц вважав, що окремі партійні організації й радянські органи області недостатньо глибоко аналізували стан релігійності населення, не вивчали діяльності релігійного підпілля, слабко організовували індивідуальну роботу з віруючими, не турбувалися про підготовку кадрів атеїстів, а систему атеїстичного виховання зводили до епізодичних бесід і лекцій. Передусім увага була звернена на прорахунки місцевої влади у тих місцях, де працювали віруючі незареєстрованих релігійних громад. Наводився, зокрема, приклад конденсаторного заводу, де трудилося декілька активних баптистів-розкольників, але у 1973 р. там було прочитано лише 4 лекції на атеїстичну тему, ніхто не виявляв віруючих і ніхто з партійного керівництва ні цехів, ні заводу їх не знав. Тому, як зробив висновок В.Зоц, занедбаність атеїстичної роботи призвела до того, що баптисти-розкольники з цеху № 40 Діднюк та її син Геннадій почали вести серед робітників релігійну пропаганду, активно розповсюджуючи інформацію зарубіжних радіостанцій про свободу совісті та становище релігії й Церкви в СРСР[15].

Отже, у І-й пол. 1970-х рр., незважаючи на адміністративний тиск органів радянської влади та кримінальне переслідування, в УРСР продовжували існувати підпільні громади «Ради Церков ЄХБ». Відстоюючи своє право на свободу віросповідання, члени громад баптистів-розкольників намагалися ширше залучати до спільнот молодь, методом самвидаву виготовляли й поширювали релігійну літературу, магнітофонні записи, в яких закликали віруючих навчати дітей релігії і всіляко протидіяти заходам влади, спрямованим на дотримання радянського законодавства про культи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арестов В. Баптизм без маски. – Харьков, 1983. – 120 с.; Белов А. Секты, сектантство, сектанты. – М., 1978. – 152 с.; Лялина Г. Баптизм: иллюзии и реальность. – М., 1977. – 175 с.; Подоляк В. Баптизм: криза

віровчення. – К., 1978. – 119 с.; 2. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 663. – Арк. 27-28; 3. Там само. – Арк. 28-30; 4. Там само. – Спр. 823. – Арк. 4-5; 5. Там само. – Арк. 15; 6. Там само. – Арк. 16; 7. Там само. – Арк. 17-18; 8. Там само. – Арк. 34-38; 9. Там само. – Спр. 872. – Арк. 2-5; 10. Там само. – Арк. 5; 11. Там само. Арк. 26-17; 12. Там само. – Спр. 1040. – Арк. 61-62; 13. Там само. – Арк. 62-63; 14. Там само. – Арк. 56, 67; 15. Там само. – Арк. 55-58.

О.В. Лісовська

ДЕРЖАВНО–ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК УРСР В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Історично стосунки України з центром складалися не безпроблемно. І хоча післявоєнна історія цих стосунків мала більш цивілізований характер, але й тоді проблеми залишалися. Наріжним каменем завжди було питання міри самостійності України в розв'язанні проблем державного будівництва, розвитку промисловості йі сільського господарства, національно-культурного розвитку. Розв'язувались вони, як правило, з позицій інтересів центральної влади. Причому, чим більшим був тиск цієї влади, тим слабше опиралася республіканська влада. Її покірлива позиція мала вигляд порозуміння, а не рівноправних партнерських стосунків, про які в системі взаємин республік і центру в СРСР не могло бути й мови.

Питання, пов'язані з розвитком української державності в 1960-1980-ті роки, одержали певне висвітлення в радянській історіографії. Окремі аспекти даної проблеми були висвітлені в «Истории Украинской ССР»[1]. У другому томі «Суспільно-політичне життя трудящих УРСР» за редакцією А.Д. Скаби[2] Однак ці дані, з ідеологічних причин, подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях, замовчувалися недоліки й наявні проблеми, як наприклад у працях Є.Т. Соломка[3], Р.Д. Синельникової [4], І.А. Цюпи [5], В.П. Столяренка [6] У сучасній історичній науці ряд дослідників вже зробили спробу переосмислити українську радянську історію. Особливо це простежується в працях Р.П. Іванченко[7] та В.Д. Табачника[8] На особливу увагу заслуговує праця С.С. Падалки, який розкриває не лише економічне життя країни в 60-80-ті роки XX ст., але й дає реальну оцінку політичним подіям даного періоду.[9]

Висвітлення питань розвитку держави і права України в період загострення кризи радянської системи необхідне для відтворення неупередженої історії нашої держави. Тому метою даної публікації є спроба дати об'єктивну й реальну оцінку подіям 1960-х-1980-х років.

У жовтні 1964 р. на пленумі ЦК КПРС відбулася зміна партійного керівництва СРСР. Першим секретарем ЦК партії був обраний Л. Брежнєв. Відбулося повернення до консервативних, певною мірою просталінських позицій.[10] На рубежі 60-70-х рр. Радянський Союз, а разом з ним і УРСР, як повністю інтегрована в цю централізовану державу республіка, вступили у період історії, за яким затвердилася назва «застій», що тривав до середини 80-х рр. XX ст.

Негативну роль у збереженні командно-адміністративної системи управління відіграли догматизм в ідейно-теоретичній сфері, апологетика існуючого порядку, видавання бажаного за дійсне. Теоретичною базою завищеної оцінки стану суспільства стала концепція розвинутого соціалізму, висунута XXIV з'їздом КПРС, як альтернатива утопістським теоріям безпосереднього будівництва комунізму. У країні розгорнулась широкомасштабна пропагандистська кампанія щодо роз'яснення її основних ознак. Народним масам наполегливо прищеплювалася думка, що вони живуть у суспільстві, в якому успішно розв'язуються питання задоволення їхніх життєвих потреб, до значних висот підіймається економіка, наука, освіта, мистецтво. У надрах розвинутого соціалізму акумулюються та широко розвиваються риси комунізму, створюється його матеріально-технічна база, вдосконалюються суспільні відносини, виховується нова людина, визрівають необхідні умови для поступового переходу до вищої фази комуністичного суспільства. Саме це і є «розвинутий соціалізм» – вищий тип людської цивілізації, який досягнуто лише в Радянському Союзі.[11]

Положення про будівництво розвинутого соціалістичного суспільства було закріплене в Конституції СРСР 1977 року, а згодом і в Конституції УРСР 1978 року. Стверджувалося, що держава в радянському суспільстві стала загальнонародною, оскільки в різних формах народовладдя брала участь велика кількість людей – усього в СРСР близько 40 млн., а в УРСР майже 10 млн. осіб. Але це було тільки формою, що аж ніяк не змінювала суті тоталітарної природи радянської держави. Командно-адміністративна система управління гальмувала прогресивний розвиток суспільства, негативно впливала на всі сфери життя.

Непослідовною виявилася й зовнішня політика СРСР. Так у 60-ті та 70-ті роки Радянський Союз став ініціатором політики «розрядки», взяв участь у Гельсінському процесі (1975 р.). У

зазначеному руслі миролюбної політики у міжнародних відносинах брала участь й УРСР, використовуючи свої конституційні права в цій сфері. Вона була членом ООН, деяких її спеціалізованих установ, організацій, комісій, комітетів; входила до складу багатьох міжнародних організацій – Дунайської комісії, Міжнародного бюро виставок, Міжнародного Червоного Хреста та ін., була учасником понад 100 міжнародних договорів. Водночас основні напрями зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянської держави, практика її реалізації, як і раніше, визначалися ідеологією конфронтації, твердженням про неможливість тривалого співіснування соціалізму й капіталізму, а тим більше їх широкої та глибокої взаємодії задля розв'язання глобальних проблем.

Командно-адміністративна система управління згубно впливала на економіку країни. Господарство республіки розвивалось відповідно до вимог і стратегічних окреслень союзного керівництва.[12] У другій половині 60-х років почала здійснюватись господарська реформа. Головна суть реформи (названої «косигінською») полягала в деякій лібералізації та демократизації господарської системи. Вона передбачала перші кроки до нормальної цивілізованої економіки. Але вже на початку 1970-х рр. ця реформа була згорнута.

В умовах високих цін на нафту і газ на світовому ринку радянська країна робила ставку на розширення продажу сировини. Проте в розвинутих країнах швидко відбувався процес створення енергозберігаючих технологій, що викликало зменшення попиту на паливо і зниження світових цін на нього. Оскільки економіка УРСР входила до єдиного народногосподарського комплексу країни, то темпи занепаду в ній також набували катастрофічного характеру. За 15 років (з 1965 до 1980 р.) темпи зростання продуктивності суспільної праці в Україні зменшились більше ніж удвоє. Плани з більшості показників як у СРСР в цілому, так і в УРСР не виконувалися, а якість значної частини промислової продукції не відповідала світовим стандартам.

Постійно знижувався приріст промислової продукції. Структура виробництва виявилася найгіршою і найвідсталішою серед промислового розвитку країн. Виробничі фонди використовувалися вкрай неефективно. Вражали безпідставні виробничі витрати електроенергії, вугілля, металу. Практично скрізь панувала безгосподарність. Через низьку виробничу дисципліну й технологічну відсталість, промислова продукція (станки, машини, побутова техніка) потребувала «ручної доводки», а нерідко відразу ж після випуску поверталася в ремонтні цехи.

Вересневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС прийняв постанову « Про покращення управління промисловістю, вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва «. Аналогічну постанову прийняв і жовтневий (1965 р.) пленум ЦК Компартії України. Протягом восьмої «золотої» п'ятирічки відбулися деякі позитивні зміни. Промисловість республіки освоїла випуск 440 зразків нової техніки й матеріалів. З виробництва було знято 1115 найменувань застарілої техніки. На підприємствах України в 1966-1970 рр. введено в дію 310 повністю автоматизованих виробництв, понад 3 тис. цехів і дільниць, 8 тис. автоматичних, напівавтоматичних і механізованих ліній. Завершилося спорудження найбільших у Європі Придніпровської, Зміївської, Бурштинської, Старобешівської і Луганської теплових електростанцій.[13] Протягом восьмої п'ятирічки основні виробничі фонди й загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний доход – на 30 %. Всі ці зрушення стосувалися переважно важкої промисловості – металургії, енергетики, промислового машинобудування. Виробництво предметів споживання хронічно відставало від потреб практики. Люди не могли придбати елементарних побутових речей. У побуті стало звичним слово «дефіцит».

«Раковою пухлиною» на тілі України укорінювався військово-промисловий комплекс: виробництво зброї, військові полігони, злочинна концентрація боєприпасів, хімічної зброї масового знищення, ракетних комплексів. Україна залишалася одним із найважливіших виробників зброї й різноманітних видів військової техніки, в тому числі найсучаснішої. Нарощував потужності харківський завод-гігант з виробництва танків. У Дніпропетровську за короткий час було споруджено найбільший у світі завод зо виробництва ракетно-космічної техніки «Південмаш», що обслуговував замовлення переважно військового відомства. На військовиків працювали практично всі заводи республіки. Майже на кожному з них існували закриті цехи, «поштові ящики», де концентрувалися найбільш кваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, науковці. Сюди ж спрямовували найбільш якісну сировину й матеріали. Із приблизно 100 млн. працюючих в СРСР 30-40 млн. було зайнято в оборонній промисловості.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. Військові радгоспи, військові бази, аеродроми, порти, полігони, військові містечка розкинулися на території в 42 млн. га. Це становило 2% всієї території СРСР (тобто площу, яка дорівнювала 2/3 території України).

Важке становище склалося в сільському господарстві. Леймотивом аграрної політики КПРС була щонайвища експлуатація сільського господарства і непаритетне, другорядне його становище порівняно з промисловістю. Аграрний сектор економіки розглядався лише як постачальник сільськогосподарської продукції – продовольства та сировини. Піклування про умови життя і праці на селі було покладене на плечі самих сільських трудівників, селянство зорієнтовувалося владою на скромне задоволення своїх суспільних потреб. Фактично не здійснювався раціональний продуктивний пошук оптимальних форм організації сільськогосподарського виробництва. Партійні рішення з аграрних питань, ухвалені у 60-80-ті роки, були непослідовними, половинчастими, під них не підводилося реальне матеріальне підґрунтя.[14] Нова політика щодо села, яку намагався розробити березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС, виявилася загалом неефективною, хоча і сприяла розв'язанню окремих проблем. Маючи родючі землі, наша країна перетворилася в лідера із закупівлі зерна за кордоном.

Економічна криза негативно позначилась на демографічному розвитку. За два десятиліття Україна опинилася перед загрозою депопуляції. На демографічну ситуацію вплинула також штучна активізація центром міграційних процесів. Мільйони українців, які виїхали за межі республіки на постійну або тимчасову роботу, русифікувались. Мільйони росіян, які приїжджали в Україну, самою своєю присутністю полегшували Москві й Києву здійснення русифікації республіки. Асиміляційний тиск на українців набув масштабності й став всепроникним. 60-80-ті рр. XX ст. позначені бурхливою урбанізацією України. Селяни вперше дістали можливість переїжджати в міста, які відчували гостру потребу в робочій силі. Співвідношення між сільським і міським населенням радикально змінилося на користь останнього. Індустріальні галузі господарства інтенсивно поглинали сільську робочу силу, щоб виконати поставлені перед ними завдання. Позбавлене значної частини самодіяльного населення сільське господарство деградувало.

Негативні явища були і в соціальній сфері. Загальмування темпів зростання темпів економіки у сукупності із залишковими принципами фінансування соціальних програм відбилося на рівні добробуту народу. Життєвий рівень населення залишався істотно нижчим, ніж у більшості розвинутих капіталістичних країн. Це все викликало процеси фізичної та соціальної деградації, наростання таких негативних явищ, як спекуляція, алкоголізм, наркоманія тощо.[15] Відсоток природного приросту населення України впав із 13,6 на 1000 жителів 1960 р. до 6,4 на 1000 жителів на 1970 р., внаслідок чого УРСР посідала за природним приростом населення четверте місце знизу серед 15-ти республік СРСР. Таку ситуацію спричинили дві обставини. Першою було падіння коефіцієнта середньої народжуваності в Україні від 20,5 1960 р. до 15,2 у 1970 р. Другий чинник низького приросту – збільшення коефіцієнта смертності з 6,9 на 1000 осіб 1960 р. до 8,8 на 1000 в 1970 р.[16]

Широко розрекламовані програми соціальної перебудови села виявились не реалізованими на практиці. Розвиток соціальної інфраструктури здійснювався за залишковим принципом. Виконання багатьох соціальних програм було перекладено на плечі економічно слабких колгоспів. У зв'язку з цим розрив у соціально-побутових умовах мешканців міста й села не тільки не скоротився, а поглибився і в результаті став відчутнішим. За кількісними та якісними показниками житлово-побутових умов, медичного, торговельного, побутового обслуговування, організації дозвілля, благоустрою село значно відставало від міста.[17] У 1964 р. на розвиток народної освіти та культури села з бюджету було виділено 1. 887, 2 млн. крб., у 1965 р. – 2. 168, 2 млн. крб.; на охорону здоров'я у 1964 р. було надано 968.8 тис. крб., у 1965 р. – 1. 131, 4 млн. крб.; на соціальне забезпечення з бюджету було направлено – 1. 132, 8 млн. крб. у 1964 р. і 1. 209,5 млн. крб. у 1965 р. [18] Але це не покращило культурного розвитку села.

Командно-адміністративні методи управління згубно вплинули й на функціонування політичної системи радянського суспільства. Її розвиток мав суперечливий і складний характер. Основною була суперечність між демократичною формою і бюрократичною сутністю політичної системи. Все це значною мірою пов'язувалось із замкненим характером радянського суспільства. За Конституцією СРСР 1977 р. складовими елементами політичної системи радянського суспільства були КПРС, Радянська держава, профспілки, комсомол, кооперативно-колгоспні об'єднання, громадські організації. Було відкинуте будь-яке парламентське маскування тоталітарної держави – СРСР.

КПРС проголошувалась «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи». Усередині ж самої КПРС, у період застою, відбувалися негативні процеси, що згубно впливали на політичну систему радянської держави. Прийом до лав КПРС здійснювався за певним соціальним природним добором. Протягом 1965-1989 рр. питома вага робітників серед

вступаючих зросла від 43,2 до 53,2%. Водночас зменшилася частка селянства від 17,6 до 16,3%, а інтелігенції – від 39,2 до 30,5%. 74% нового поповлення вливалось у партію за рекомендаціями комсомолу.[19]

У середині КПРС у період застою відбувалися негативні процеси, що згубно впливали на політичну систему радянського суспільства. Партійні лідери у деяких випадках відновлювали старі сталінські методи керівництва й управління. Як і раніше, партія діяла усередині командно-адміністративної системи управління, піднімаючись над усім, даючи незаперечні настанови і команди, підміняючи державні та господарські органи і втрачаючи специфічність як політичної організації. Практично існувало змішування функцій партійних і державних органів, зрощення партійного й державного апаратів. Для стилю і методів партійної роботи були характерними формалізм і бюрократизм, виконавчо-наказний стиль у житті партії. Однією з уразливих сторін у функціонуванні КПРС виявилась кадрова політика. Імітація багатьма керівниками своїх службових функцій, підміна організаторської діяльності демагогією, поширення протекціонізму, хабарництва, кумівства давали змогу людям, не гідним довіри, десятки років обіймати високі та відповідальні посади. 70-80-ті рр. XX ст. були відзначені міцною стабілізацією еліти та припинення її поповнення знизу. Усіляко підтримувався культ Брежнєва, зберігалась і зміцнювалась система вождизму на всіх рівнях. Славослів'я на адресу Брежнєва, розпочате ще на XXIV з'їзді КПРС, посилюється на XXV і досягає апогею на XXVI з'їзді КПРС. Культ Брежнєва вимагав підтримання певних якостей особистості, відсутність яких компенсувалась насадженням суто зовнішніх аксесуарів: чотири рази Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці, маршал Радянського Союзу, лауреат Ленінської премії в галузі літератури, золота медаль ім. Карла Маркса, орден Перемоги тощо.

Вся влада в країні належала членам політбюро ЦК. Невелика кількість з них становила компартійно-радянську олігархію, яка тримала в руках центральний комітет, а через нього державне управління загалом. Компартійні організації союзних республік мали форму самостійних політичних партій. Однак, їхні статутні права не перевищували прав обласних організацій КПРС у Російській Федерації. У ЦК Компартії України існувало політбюро, тоді як у Компартіях союзних республік – тільки бюро. Всі політичні питання стосовно різних сфер життя УРСР теж розв'язувалися в Москві, а не в Києві. Політбюро ЦК у своїй сукупності являло собою «колективне керівництво». Прихід до влади Л. Брежнєва ознаменувався посиленням політичної ваги ЦК КПРС у повному складі.[20]

Комуністична партія України, одна з найбільших територіальних організацій КПРС, відігравала важливу роль у фракційній боротьбі, якою характеризувалась політика в Радянському Союзі. На чолі партійної ієрархії стояло Політбюро ЦК КПУ – орган керівництва партійною роботою між пленумами. Компартія України була єдиною республіканською організацією КПРС, яка мала такий орган. До нього входили секретарі ЦК, глава Уряду, Голова Президії Верховної Ради, керівник КДБ, профспілок, командувач Київського військового округу, перший секретар Київського міськкому партії. Склад Політбюро формувався особисто першим секретарем і узгоджувався з Політбюро ЦК КПРС.

Політбюро ЦК КПУ складалося з 12 членів і 5 кандидатів у члени Політбюро, після XXVII з'їзду – з 11 членів і 7 кандидатів. Склад його оновлювався. У число кандидатів висувалися перші секретарі обкомів, заступники глави Уряду, секретарі ЦК, міністр внутрішніх справ. До складу Політбюро керівники обиралися лише з ініціативи першого секретаря. Позиція інших осіб у цьому питанні вирішального значення не мало. З 1963 р. до 1972 р. КПУ очолював П. Шелест. Гегемонія українців у керівній верхівці КПУ за Кириченка та Підгорного тривала й за П. Шелеста. Так 1966 р. 9 із 11 членів Політбюро й 4 з 5 кандидатів у члени Політбюро були українці. У 1971 р. 9 із 10 членів Політбюро і всі 5 кандидатів у його члени належали до української нації.[21] До XXV з'їзду (24.02 – 05.03. 1976 р.) КПРС підійшла у складі 15 млн. 694 тис. комуністів, об'єднаних в 390 тис. первинних партійних організацій. Чисельність Компартії України на цей період становила 2 млн. 625 808 членів і кандидатів у члени КПРС, об'єднаних в 63 892 первинні організації.

Негативні явища в політичній системі радянського суспільства, в тому числі її головному елементі, радянській державі, затушовувалися парадними фразами про всебічний розвиток демократії. Найяскравіший приклад цього – прийняття Конституції СРСР 1977 р. і на її основі – Конституцій союзних та автономних республік. У статті 6 Конституції Комуністична партія закріпила за собою право бути не тільки керівною і спрямовуючою силою суспільства, а й ядром політичної системи, державних і громадських організацій, визначати генеральну перспективу суспільного розвитку, лінію внутрішньої і зовнішньої політики держави, керувати творчою діяльністю народу.[22] Так було юридично оформлено право Компартії на єдиновладне керівництво державою.

Обговорення проекту Конституції СРСР перетворилося на суцільне вихваляння досягнень, хоча й вносилися зауваження і побажання щодо конкретизації та поліпшення його тексту. 7 жовтня 1977 року депутати Верховної влади СРСР одноголосно проголосували за новий Основний Закон держави. У Конституції 1977 р. збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної республіки зі складу багатонаціональної держави. З таким же обговоренням відбувалася підготовка до прийняття Конституції УРСР. 20 квітня 1978 р. сьома, позачергова, сесія Верховної Ради республіки прийняла Конституцію Української РСР , яка була розроблена на політико-правовій основі Конституції СРСР і мало чим від неї відрізнялась.[23] Обговорення проекту Конституції відбувалося за скороченою схемою, але йому також надали «всенародного характеру»: партапаратники провели 280 тис. зборів, у яких взяли участь 32 млн. чоловік. Конституції були суто пропагандистськими документами. Вони так само не відбивали об'єктивної реальності, як Конституція СРСР 1936 року і Конституція УРСР 1937 року.[24] Вихідними для змісту Конституцій стали тези, що в країні побудовано суспільство розвинутого соціалізму і у зв'язку з цим наростає процес соціальної однорідності. Але насправді СРСР був псевдонародною державою. Конституція СРСР проголошувала широке коло прав і свобод громадян, присвятивши цьому окрему главу. Однак механізм реалізації прав громадян був ненадійним, а то і взагалі відсутній.

Отже, Українська РСР продовжувала існувати і розвивалась як обмежена в правах суверенності складова гіперцентралізованої держави – СРСР, що маскувала свою унітарність політико-правовою фразеологією про федеративний союз рівноправних республік. У комплексі засобів легітимації режиму важлива роль відводилась законотворчій діяльності і важелям примусу. Виразною якісною ознакою розвитку в СРСР і в УРСР «соціалістичної законності» було домінування легістських принципів розуміння права, як настанов, законів і указів, наділеної силою чинної влади. Право, згідно з цими принципами, є те, що на даний час має оформлену законом силу; законним вважається те, що йде від офіційної влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Украинской ССР. В 10-ти т.- К., 1981. Т.10. УССР в условиях развитого социализма (60-е-начало 80-х годов).- К., 1985.- 775 с.; 2. Суспільно-політичне життя трудящих УРСР. - / Ред. колегія.: А.Д. Скаба та ін. / У 2-х томах.- Т.2.- К., 1974.- 381 с.; 3. Соломко Є.Т. Аграрна політика КПРС в дії: Діяльність Компартії України по розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села. – К., 1980.– 188 с.; 4. Синельникове Р.Д. УРСР – суверенна держава в складі СРСР (до 50-річчя утворення СРСР).- К., 1972.- 16 с.; 5. Цюпа І.А. Україна наша радянська: Попул. нарис. – К., 1960.- 349 с.; 6. Розквіт економіки і культури УРСР. / Матеріал на допомогу лекторам. / Відп. ред.: В.П. Столяренко /. – К., 1967.- 30 с.; 7. Іванченко Р.П. Українська державність в 20-90-х рр. - К., 2000.- 255 с.; 8. Табачник В.Д. Українська державність в ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз.- К., 1996.-435 с.; 9. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- 160 с.; 10. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України.– Т.2.- К., 2000.- С. 449; 11. Котигоренко В.О. Політична історія України ХХ ст.- К., 2003.- Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002).- С. 219; 12. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 4; 13. Котигоренко В.О. Політична історія України ХХ ст. – К., 2003.- Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002).- С.205; 14. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 18; 15. Гончаренко В.Д. Історія держави і права України. – Т.2.- К., 2000.- С. 454; 16. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.) /.– К., 1997.- С. 224; 17. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921-1991 рр. – Кам'янець – Подільський, 2000.- С. 234; 18. Про державний план розвитку господарства УРСР на 1965 р. // Колгоспне село № 300. Середа, 23 грудня 1964 р.; 19. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 17; 20. Кульчицький С.В., Шаповал Ю.І. Україна в період загострення кризи радянської системи. Сер. 60-х – поч.80-х рр. // Історія України. – 2005.- № 21-22.- С. 31; 21. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.. / В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.) /.- К., 1997.- С. 313; 22. Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80 роки ХХ ст.). – К., 2003.- С. 5; 23. Курносов Ю.О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (сер.60-х-поч.80-х рр.) // Український історичний журнал.-1990.- №6.- С. 101; 24. Кульчицький С.В. Загострення кризи радянського ладу (1965-1985 рр.) // Історія України. – 2000.- № 44.- Додаток. – С. 8.

В.В. Кононенко

РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПЕРІОДУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ: ЗМІНА ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ ЧИ ФОРМ?

Зі смертю Й. Сталіна влада пішла на часткову лібералізацію політики у національній сфері. Звинуативши останнього у викривленні «ленінських принципів національної політики», вона відмовилась від відкритих репресій, реабілітувала тисячі репресованих і звинувачених у націоналізмові і почала регулювати національні відносини, застосовуючи більш «ліберальні» методи – через освітню, мовну, культурну політику, що дуже часто мала характер русифікації, знищення традицій і звичаїв національних меншин.

Автор ставить за мету у своїй статті визначити особливості радянської національної політики періоду дестанілізації та вказати її основні принципи, напрямки, форми й результати. Основне завдання дослідження – з'ясувати, чи стосувалися зміни у національній політиці періоду хрущовської відлиги її основоположних принципів, чи це було приховане намагання влади змінити форми та окремі підходи, не змінюючи пріоритетну ціль – створення нової національної спільності – радянського народу.

Принципи внутрішньої політики періоду десталінізації детально визначенні у працях В. Барана, В. Даниленка, О. Бажана, С. Кульчицького[1]. Питання національної політики досліджували В. Наулко, Л. Нагорна, Т. Рудницька та ряд інших науковців[2]. Цінними для дослідження даної теми стали збірники документів, що визначають основні віхи національної політики в Україні – «Кримські татари: шляхи до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб» та «Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали» та матеріали архівних установ[3].

Деякі зміни напрямків національної політики розпочались ще восени 1953 р., коли було ліквідовано інструменти масових репресій – військові трибунали й Особливу нараду МВС.

У вересні 1953 р. МВС СРСР подало до ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР пропозиції про звільнення спецпоселенців. У квітні 1954 р. Президія ЦК КПРС розглянувши їх, ухвалила з даного питання постанову, визнавши, однак, що пропозиції слід розглядати по кожному контингенту окремо. Пропонувалося звільнити 1,8 млн. осіб. З одного тільки Криму на спецпоселенні перебувало на 1 січня 1955 р. 118 351 осіб татарської національності, 1057 греків, 8606 болгар, 5679 вірменів та 2087осіб інших національностей[4].

У 1954 р. створюється комісія Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й. Сталіна. Важливе значення мала амністія громадян, що співробітничали з фашистською окупаційною владою. Посилення контролю за органами МВС СРСР та КДБ при Раді Міністрів СРСР, спроби усунути порушення законності, широка увага до дій, сприяли істотному зменшенню чисельності засуджених громадян за контрреволюційні злочини. Як стверджує російський дослідник В.Земсков, за період з квітня 1954 р. по 1 квітня 1959 р. кількість політв'язнів скоротилась у 40,7 раза, а їх частка в складі всіх ув'язнених – з 33 до 1,2 %[5]. Даний процес стосувався представників різних народів, які були засуджені за «націоналістичні розмови», «контрреволюційні випади проти вождя народів» та інші прояви «антирадянської агітації і пропаганди».

Тільки у рамках реалізації завдань XX з'їзду КПРС 28 квітня 1956 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень зі спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків-громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни». Указ дозволяв реабілітованим повертатися в місця колишнього проживання, проте позбавляв громадян цих національностей можливості повернення майна, яке було у них конфісковане при виселенні. Татарам було видано паспорти, проте не знято з них звинувачення у зраді Батьківщині. Крім того, без особистої письмової відмови від залишеного на півострові майна їм не видавали паспорти[6].

На виконання указу Рада Міністрів СРСР 17 липня 1956 р. прийняла відповідну постанову, якою зобов'язала Міністерство внутрішніх справа УРСР, виконавчі комітети обласних, Київської та Севастопольської міських рад забезпечити виконання указу.

Проте у ЦК КПРС найбільш доцільним вважалося переселення татар до Узбецької РСР, де на той час проживало 140 тис. представників цієї національності і можливість утворення автономної області у складі цієї республіки.

Про небажання влади повернути татар до Криму стало зрозуміло після видання у листопаді 1956 р. постанови ЦК КПРС про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів, де у шостому пункті було зазначено: «Визнати

недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали у Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР була автономією не лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення, і що у складі РРФСР є національне автономне об'єднання – Татарська АРС Р. Водночас, роз'яснити татарам, що раніше проживали у Криму та прагнуть до національного об'єднання, про їх право поселитися на території Татарської АРСР»[7]. Даною постановою фактично погіршувалося становище не тільки кримських татар, а й німців, греків, болгар, вірменів, яким обмежувалося право поселятися не тільки у Криму, а й на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей.

Формально радянська національна політика даного періоду мала переважно пропагандистський характер, бо, перетворивши Кабардинську АРСР в Кабардино-Балкарську АРСР, Черкеську автономну область у Карачаєво-Черкеську автономну область, Калмицьку автономну область у Калмицьку АРСР, відновивши Чечено-Інгушську АРСР, збільшила кількість національно-державних утворень у складі СРСР. 11 лютого 1957 р. був прийнятий закон Верховної Ради СРСР «Про віднесення до відання союзних республік питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою», де республікам надавалось право затверджувати утворення нових автономних республік і автономних областей у складі союзних республік[8]. Цього ж дня іншим законом «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про систему судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів» розширені права республік у кримінальному, цивільному і процесуальному судочинстві, зберігаючи при цьому основи союзного законодавства[9]. На 1959 рік їх налічувалось вже 53: 15 союзних і 19 автономних республік.

Проте не слід вважати, що у ці перші роки після смерті «вождя, вчителя і батька народів» змінились основні принципи національної політики. Для підтвердження цієї думки слід використати слова рупора комуністичної партії – газети «Правда», яка у січні 1954 р. визначала, що «Ленінські програмні вказівки з національного питання знайшли свій подальший розвиток у творах великого продовжувача безсмертної справи Леніна – Сталіна»[10]. Є всі підстави стверджувати, що до XX з'їзду КПРС зміни, що відбувалися у суспільному житті, все ще перебували у ореолі культу особи Сталіна, що як і раніше ототожнювався офіційною пропагандою з класиками марксизму-ленінізму[11]. Фактично у період 1953-56 років проходив перший етап десталінізації – період обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського минулого ще домінували в політичній практиці та суспільній свідомості[12]. У грудні 1958 р. ЦК КПУ поставив на розгляд звіт КДБ УРСР і зажадав від нього «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки»[13].

Реабілітація у 1955 р. учасників «Єврейського антифашистського комітету» не зупинила державну машину у антиєврейській політиці. Тепер євреї ставали «агентами імперіалізму», а КДБ отримав від КПРС пряму вказівку посилити боротьбу з агентурою розвідок імперіалістичних держав[14]. Відділ органів адміністративних ЦК КПУ інформував 18 вересня 1959 р. про низький рівень боротьби з викриттям і припиненням ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів. Постанова ЦК КПУ від 1 грудня 1959 р. «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» зобов'язувала це відомство усунути виявлені недоліки, в тому числі розширити сітку агентури, здатної проникати в середовище антирадянських елементів, особливо сіоністів[15]. Пленум Чернівецького обкому КПУ, розглядаючи 29 серпня 1962 року питання про масово-політичну роботу серед населення, відзначив необхідність посилити боротьбу проти ворожої ідеології сіонізму[16]. У цей період ряд представників єврейської національної меншини хотіли емігрувати до держави Ізраїль. Влада відчайдушно намагалась зупинити цей процес. У 1951-1960 рр.кількість євреїв, що виїхала, склала лише 1199 осіб, а у 1961-1970 рр.– 10062 чол.[17].

Цікаво, що за інерцією продовжувалася боротьба з іншими етнічними групами (в основному Криму), що були близькими до єврейського етносу: ашкеназів, кримчаків і караїмів. Так ще 25 грудня 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття «про неправильну, явно завищену в радянській історичній науці оцінку Хозарського каганату, офіційною релігією якого був іудаїзм», а в 1959 р. була закрита караїмська кінаса у Євпаторії – духовному й культурному центрі караїмів, тоді, коли до 1917 р. їх у Криму було 20 і діяло 13 навчальних закладів[18].

У період десталінізації влада активно повернулася до спроби примусово підвести до осілості циган, що під час війни і у повоєнні роки знову почали вести кочовий спосіб життя. Крім того, збільшилась загальна чисельність циганського населення в Україні. Якщо за даними Всесоюзного перепису 1926 р. в Україні було 13 578 пердставників цієї національності, то за переписом 1959 р. – 22 515[19]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 р. «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом» та одноіменній постанові Ради Міністрів СРСР, що теж була видана

5 жовтня 1956р., вказувалось на необхідність надання циганам робочих місць і створення умов проживання, а репресивним органам була дана вказівка затримувати тих циган, що проживають не за місцем прописки, ухиляються від роботи[20]. Такий порядок стосовно циганського населення протримався до 1962 р.

З подіями 1956 р. в Угорщині (спробі змінити комуністичний авторитарний режим) політика стосовно угорської національної меншини у роки десталінізації навіть загострилася. Спочатку КДБ заарештував 29 громадян угорської національності за антирадянську діяльність[21], а Закарпатський обком КПУ на своєму пленумі доповідав про успіхи у подоланні угорського націоналізму серед 145 тис. угорського населення[22].

Мовна політика завжди використовувалась як один із найбільш ефективних методів національної політики. Починаючи з 1954р., влада пішла на розширення видавництва україномовних видань. Зокрема, у 1954-1955 рр.в УРСР стали виходити українською мовою двомісячник «Мистецтво», місячник «Колгоспник України», квартальник «Прикладна механіка», двомісячник «Фізіологічний журнал». У 1956 р. в Україні виходило 1273 назв газет, з них 979 українською та 286 російською мовою[23]. Проте ці зміни у культурному житті фактично не вплинули на освіту. У перші роки десталінізації влада продовжила використання русифікації, як одного з напрямів національної політики, продовжуючи скорочувати кількість шкіл з викладанням українською мовою та розширюючи мережу російських. Якщо у 1948-49 навчальному році в республіці нараховувалось 26 159 українських шкіл та 2 720 російських, то у 1955-56 навчальному році їх кількість становила відповідно 25 034 та 4051[24]. Дискримінація в національно-мовній політиці позначилася й на формуванні мережі національних шкіл, які функціонували там, де компактно проживали представники інших народів. За даними влади, у 1953 р. порівняно з 1948-49 навчальним роком скоротилась кількість молдавських, угорських, польських шкіл та була закрита румунська, узбецька і вірменська школи[25]. У листопаді 1958 року були опубліковані тези ЦК КПРС, де була приділена увага і реформуванню освіти. Зокрема, в одному із пунктів йшлося про можливість надати батькам самим вибирати, якою мовою будуть навчатись їх діти. У республіці розгорнулась дискусія, в ході якої цілий ряд діячів культури і навіть представники компартійної еліти виступили за збереження обов'язковості вивчення української мови. Так у грудні 1958 р. у газеті «Правда» була опублікована стаття М. Бажана і М. Рильського, де вони виступили проти запровадження фактично факультативності рідної мови. Проте позиція М. Хрущова залишалася непохитною, і цей пункт згодом набрав законної сили. Навіть те, що у 1957 р. на основі російської графіки була утворена гагаузька абетка, а з 1958 р. розпочалося навчання гагаузьких дітей в Україні рідною мовою було швидше винятком, ніж правилом, бо вже з 1961 р. навчання знову було переведено на російську мову[26].

У перші роки дестанілізації влада не почала змінювати сформульовану ще 24 травня 1945 р. у своєму відомому тості «за здоров'я російського народу» Й. Сталіним ідеологічну установку, в якій назвав російський народ «керівною силою Радянського Союзу серед всіх народів нашої країни», оскільки росіяни вирізнялися своїм «ясним розумом», «сильним характером» і «терпимістю» і ніколи не зраджували радянський уряд у найважчу хвилину[27]. Ця теза продовжувала працювати на ідеологічну міфологему про злиття націй у «радянський народ» та виправдовула русифікацію.р.Сольчаник стверджує, що ідеологема, що нації СРСР становлять єдину наднаціональну «нову історичну спільність» - «радянський народ», набула значного поширення саме у 60-х роках[28].

Постсталінська влада всіляко намагалася показати «непорушність дружби народів СРСР» та «перемогу принципів ленінської національної політики». Саме як певний ідеологічний крок, політичну технологію слід розглядати гучну кампанію зі святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Республікою прокотилася хвиля мітингів, концертів, виставок. Питання висвітлювалося в пресі, історичній науковій літературі. Апофеозом усіх цих подій стала передача Криму у склад СРСР згідно з указом Президії Верховної ради СРСР від 19 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Проте цей крок був пов'язаний зі складною проблемою – неоднорідним етнічним складом регіону. Уряд змушений був вжити заходів щодо переселення до області українців та розширення сфер вживання української мови. Впродовж 1955-1956 рр. на засіданнях Президії ЦК КПУ неодноразово розглядалося питання про введення української мови в загальноосвітніх школах півострова, видавництва літератури українською мовою, створення українських мистецьких установ.

З нагоди ювілею були опубліковані «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», що на довгі роки залишалася офіційною концепцією української історії та незмінним

напрямком національної політики влади. Насамперед, у них повністю заперечувалась можливість існування української державності, не визнавалось існування козацько-гетьманської державності, а національно-визвольні змагання українського народу 1917-1920 рр.названо «контреволюцією». Лише в результаті революційної боротьби українського та російського народу була утворена УРСР – «дійсно вільна, суверенна, національна держава…»[29].

Національна політика держави тісно пов'язана з релігійною політикою. Церква завжди була одним із виразників національної самобутності того чи іншого народу. В умовах початку дестанілізації вже в липні 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», а в листопаді – постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Останні документи стали наслідком пожвавлення релігійного життя в країні. В УРСР на перший план виходила боротьба з греко-католицькою церквою, яка завжди стояла на національних позиціях. Занепокоєння викликав той факт, що восени 1955 р. в західні області України стали повертатися уніатські священики, що свого часу були репресовані за відмову «возз'єднання» з Руською православною Церквою. Всього за період 1955-1956 рр.повернулося 286 із 344 репресованих греко-католицьких священників[30]. Незважаючи на те , що влада у перші роки дестанілізації уникала активних репресивних дій щодо церкви, напруга зростала, а з 1957 р. вона втілилась у справжніх погромах, які призвели до різкого скорочення кількості священиків, молитовних будинків, церков одних релігійних конфесій та загнання у підпілля інших.

Нова програма КПРС, що була прийнята у 1961 р., фактично продовжила основні тенденції національної політики, оскільки знову наголошувала на «непримиренній боротьбі проти проявів і пережитків всякого націоналізму і шовінізму, проти тенденцій до національної обмеженості і виключності»[31]. Тема була розвинута на Всесоюзній конференції «Розвиток національних відносин за умов переходу від соціалізму до комунізму» в кінці 1963 року, де вказувалось на обов'язок кожної радянської людини «непримиренно боротися з усіма проявами націоналізму, але передусім з проявами націоналізму власної нації»[32].

Отже, національна політика влади на етапі десталінізації була неоднозначною й визначалась насамперед ідеологічними партійними настановами. Не слід заперечувати істотних змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму, з одного боку, проте з іншого – фактично не змінювались основні напрямки та принципи національної політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр.ХХ ст.). – К., 2000; Кульчицький С. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. – 1998. - № 4. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РС Р. - К., 1965; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. - К., 1998; Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - К., 1998; Л.Нагорна. Радянська національна політика // Політологічні читання. – 1995. - № 1. 3. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. чл.-ко р. НАН України В. Наулка. - К., 2001; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1995; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник у 2-х ч. Ч.ІІ / Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К., 1997; 4. Зінченко Ю. Кримськотатарська прблема // Український історичний журнал. – 2004. - № 3. – С.67; 5. Земсков В.Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История ССС Р. – 1991. - № 5. – С.154; 6. Зінченко Ю. Вказана праця. – С.67; 7. Там само. – С.68; 8. Про віднесення до відання союзних республік питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою // Приложение к Сборнику документов «История советской Конституции:1917-1956. – М., 1957. – С.5; 9. Основные законодательные акты по советскому государственному строительству и праву. Т.І. – М., 1972. – С.153. 10. Под знаменем нерушимой дружбы // Правда. – 1954. – 14 января. – С.1; 11. Тимцуник В. Своєрідність викриття культу особи як головного знаряддя у боротьбі за владу напередодні ХХ з'їзду КПРС // Вісник Академії державного управління при Президентові України. – 2003. - № 1. – С.54; 12. Баран В. Дестанілізаця в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. - № 11. – С.110; 13. Кульчицький С. Спроби реформ (1956-1964) // Український історичний журнал. – 1998. - № 4. – С.93; 14. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. Т.7.1955-1959. – К., 1981. – С.374; 15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років // Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 326, 327, 320-323; 16. Там само. – С. 541. 17. Наулко В. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. - № 3. – С.5. 18. Найман О. Історія євреїв України. – К., 2003. – С.36, 51; 19. Зіневич Н. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Український історичний журнал. – 2001. - № 1. – С.48; 20. Там само; 21. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1995. – С.397; 22. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т.2. – К., 1995. – С.398; 23. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної

системи.–Львів,1996.– С.224; 24. Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управлінняУкраїни (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.15. – Спр.419; Спр.1933. – Арк. арк.7, 1-а; 25. Там само. – Спр.1544. – Арк.2; 26. Вівчарик М. Бо ти моя ненька, моя Батьківщина // Віче. – 1996. - № 12. – С.126; 27. Прием в Кремле в честь командующих войсками Красной Армии. Выступление товарища И.В.Сталина // Правда. – 1945.– 25 мая.– С.1; 28. Сольчаник р. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання // Український історичний журнал. – 1992. - № 7-8. – С.124; 29. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.220; 30. Баран В.К., Даниленко В.М.. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999. – С.108; 31. Програма КПРС, прийнята XXII з'їздом КПРС. – К., 1964. – С.282; 32. Вівчарик М. Вказана праця. – С.118.

Н.М. Жулканич

УПРАВЛІНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (80-ТІ РР. XX СТ.)

Періодизація української, як у свій час і всієї радянської, історії серед етапів намагань реформувати економіку країни окремо виділяє період застою та період перебудови. Проте, на нашу думку, досліджуючи еволюцію аграрних відносин, варто дещо відступити від загальноприйнятої періодизації. Оскільки певні спроби аграрного реформування були здійснені вже на початку 80-х рр., а не лише в процесі перебудови, задекларованої в 1985 р. Такими, зокрема, можна вважати прийняття Продовольчої програми та невдалі заходи з удосконалення управління економікою.

Дослідження проблем удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом здійснено в працях В. Милосердова, П. Панченка, М. Пераха та ін.[1]

Мета статті – розглянути спроби перебудови радянським керівництвом агропромислового комплексу в цілому, зміни системи управління на місцях та аналіз питань кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва.

Спробою змінити стан справ у аграрній сфері була розробка Продовольчої програми СРСР на час до 1990 р. Прийнята у 1982 р. програма визначала завдання з активізації сільськогосподарського виробництва та розвитку агропромислового комплексу. В ній йшлося про створення обласних і районних агропромислових об'єднань, наголошувалося на необхідності вдосконалення економічного механізму господарювання, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, однак не вказувалося шляхів здійснення цих завдань.

Прийняття Продовольчої програми і спроби її втілення лише на певний, нетривалий час зуміли призупинити наростання кризових явищ в аграрній економіці. Вирішити продовольчу проблему в країні, стимулювати розвиток аграрної сфери, домогтися піднесення сільськогосподарського виробництва можна було лише шляхом утвердження селянина-власника, господаря на землі, створенням відповідних соціально-економічних умов життя і праці на селі.

Нових змін аграрна політика держави зазнала у 1985 р. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС та XXVII з'їзд партії (1986 р.) оголосили курс на перебудову та прискорення розвитку економіки, науки і техніки, соціальної та духовної сфери країни. Було задекларовано докорінні перетворення – перебудову економічних відносин на селі, що передбачали надання керівникам господарств широкої самостійності, участь селян в управлінні виробництвом, запровадження різних форм господарювання: підряд, оренда, створення агрофірм, агрокомбінатів, кооперативів у рамках функціонуючих господарств. Проте виконання численних рішень і постанов часів «перебудови» наштовхнулося на бюрократичні перепони, небажання керівництва працювати відповідно до нових вимог. Окрім цього, наявність значної кількості управлінських структур – Держагропром, обласні та районні агропромислові об'єднання тощо, – не сприяла утвердженню демократичного, самоврядного суспільного виробництва в аграрній сфері.

Слід зазначити, що в державі не існувало передумов для успішної реалізації Продовольчої програми та втілення в життя декларованих в рамках «перебудови» завдань. Склалася ситуація, аналогічна 1920-м рр., – так звані «ножиці цін». Ціни на сільськогосподарську техніку та інші засоби виробництва невпинно зростали, а на продукцію сільського господарства залишалися незмінними, на деякі види навіть знизилися. Впродовж 80-х рр.ціни на зернозбиральну техніку зросли у 2,1 рази, на трактори – більше, ніж у 3 рази. У порівнянні з 70-ми рр.відповідно у 10 та 12-15 разів[2]. Закупівельні ціни на основні види сільськогосподарської продукції – зерно, м'ясо, молоко, картоплю – у 1989 р. були занижені й не відшкодовували затрати, не забезпечували рентабельності виробництва. Наприклад, встановлена державою ціна 1 т свинини була на 2,6% нижча від її собівартості (1896 крб. – ціна, 1946 крб. – собівартість)[3]. Закупівельна ціна 1 л молока була на 20% менша від його собівартості. «Кілограм пшениці коштував дев'ять копійок – дешевше пляшки мінеральної води»[4].

Тривалий час в Радянському Союзі пропагувалися переваги планового ведення економіки. П'ятирічний план розвитку народного господарства характеризувався чітко визначеним набором жорстких обмежень, тотальним контролем функціонування галузей економіки. Однак планова економіка не виправдала себе. Радянський Союз постійно відставав від розвинутих країн світу за рівнем життя, розвитком і впровадженням передових технологій, населення було позбавлене можливості впливати на процеси розвитку суспільства.

Економіка великої держави є складним механізмом (системою). Чітко вирахувати, передбачити й запланувати на тривалий час поведінку такого механізму можна лише з деякою ймовірністю.

Одним з методів забезпечення ефективного функціонування економіки є перегляд частки державної власності на засоби виробництва. Саме завдяки їй держава в змозі впливати – стимулювати або гальмувати розвиток економіки в приватному й кооперативному секторах. Якщо суто державна чи суспільна власність у деяких секторах економіки країни виправдана, то у сільському господарстві одновекторність власності має негативні наслідки. Прикладом може слугувати радянська економіка, де сільське господарство було найслабшою ланкою. На думку дослідника М. Пераха, оптимальна частка держави має становити близько 25%[5]. Решта ж економіки повинна характеризуватися повною свободою існування різних форм власності. Основне питання – методи керівництва економікою. Історичний досвід розвитку як соціалістичних, так і капіталістичних країн засвідчив недосконаліть функціонування їхньої економіки. Ідеальної ж системи людство так і не винайшло.

Сільське господарство України на початок 80-х рр.являло собою механізоване кооперативно-державне виробництво. У 1980 р. в республіці функціонувало 7089 колгоспів та 2 110 радгоспів. В областях Українських Карпат, відповідно, – 704 та 176 [6]. Впродовж досліджуваного періоду практика перетворення колгоспів у радгоспи змінилася зворотним процесом. На фоні видимості загальної лібералізації, в період перебудови, керівники державних господарств, бажаючи позбутися надмірної опіки, ініціювали тепер вже перетворення своїх господарств у колгоспи. Їх кількість зросла до 1990 р. на 17,1% [7].Число колгоспів збільшувалося в аналізовані роки і через розукрупнення великих господарств. Колишні центральні садиби, що ввійшли до складу раніше укрупнених господарств, прагнули повернути собі колишній статус, а також сподівалися одержати певну державну підтримку у розвитку села в цілому та його соціальної сфери зокрема, оскільки для великих господарств кошти практично не виділялися.

З'ясувати рівень ефективності сільськогосподарського виробництва досить складно, оскільки світова громадськість визначає його за виробництвом кінцевої продукції, а в Радянському Союзі зазначений показник визначався обсягами валового виробництва. Плани валового виробництва продукції продовольства складалися не надто переймаючись питаннями її збереження та реалізації. Як наслідок, лише десята частина врожаю картоплі потрапляла на стіл споживача. Понад половину вирощеної пшениці становило фуражне зерно, врожайність зернових зростала впродовж 1980-1990 рр.лише на 18 кг з га в рік [8]. Близько 20 млн. т пшениці твердих і сильних сортів імпортувалося щорічно [9]. Зазначені необхідні сорти пшениці в країні не вирощувалися через їх нижчу врожайність. Складна ситуація в сільському господарстві зумовила збільшення імпорту продовольства та сировини для промисловості. Впродовж 1970-1987 рр.імпорт м'яса та м'ясопродуктів зріс у 5,2 рази, риби та рибопродуктів – у 12,4, олії – в 12,8, зерна – в 13,8, цукру – в 6,9, масла коров'ячого – 183,2 рази[10], що в свою чергу зумовило підвищення роздрібних цін.

З урахуванням досягнутих показників обсягів валової, а не чистої продукції сільського господарства, яка складала на кінець 80-х рр.менше 35%, вираховувалася в радянській державі і продуктивність праці. У 1987 р. продуктивність праці в АПК, розрахована за співвідношенням валової продукції до затрат живої праці, складала 11,2 тис., а за співвідношенням до чистої – лише 3,8 тис. крб на одного працюючого [11]. У результаті офіційна статистика завищувала продуктивність праці радянського селянина у 3 рази.

Важливим показником ефективності господарювання є рівень рентабельності як співвідношення суми чистого прибутку до затрат виробництва. На початку 80-х рр.рівень рентабельності колгоспного виробництва в Закарпатській області складав в середньому 12,7%, проте 14 господарств із 105 здійснювали господарсько-фінансову діяльність зі збитками [12]. В Івано-Франківській області кількість збиткових і низькорентабельних господарств становила понад 85% [13]. З близько півтори тисячі економічно слабких і збиткових господарств республіки в середині 80-х рр.понад 300 функціонували в Карпатському регіоні, де грунтово-кліматичні умови визначають більш високий рівень затрат на одиницю продукції. Середня рентабельність таких господарств складала лише 3,4% [14].

Розподіл прибутків у різних галузях АПК не був пропорційний затратам праці в кожній з них.

Державні підприємства та організації, які займалися переробкою, зберіганням і реалізацією сільськогосподарської продукції, отримували в кінцевому результаті загальний прибуток у 2,5 рази вищий від прибутку безпосередніх виробників – колгоспів і радгоспів [15]. Окрім цього, кінцеві результати господарювання мали безпосередній вплив на рівень оплати праці.

У 1982 р. мала місце нова хвиля впровадження акордно-преміальної оплати праці. Вона стала наслідком прийняття постанови Ради Міністрів УРСР «Про рекомендації по оплаті праці в колгоспах Української РСР»[16] й була покликана посилити матеріальну заінтересованість сільських трудівників у збільшенні виробництва продукції та підвищення її якості, посилити залежність оплати праці й преміювання селян від особистого внеску кожного і кінцевих результатів роботи. Проте заробітна плата в сільському господарстві не стала визначальним стимулом до праці, вона продовжувала залишатися низькою і на кінець 80-х рр.вона займала лише 20 місце серед усіх 25 галузей економіки [17].

У підвищенні ефективності аграрного сектора економіки чи не головну роль відігравало управління виробництвом, забезпечення організації нових методів господарювання та матеріальне стимулювання праці селянина. Без належної організації виробництва, прямої зацікавленості безпосереднього виробника в кінцевих результатах будь-яке насичення аграрної сфери технікою, збільшення капіталовкладень і постачання мінеральних добрив, інших матеріально-технічних засобів не давало очікуваного ефекту.

Одним з ключових питань в аграрній політиці КПРС на початку 80-х рр.залишалося удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом. У 1982 р. в рамках чергової зміни системи управління аграрною сферою на місцях – в областях та районах – були створені агропромислові об'єднання. Перші районні агропромислові об'єднання (РАПО) виникли у вигляді експерименту ще в середині 70-х рр.Масового поширення вони набули після травневого Пленуму ЦК КПРС (1982 р.).

Перебудова АПК та створення РАПО були покликані сприяти кращій координації діяльності підприємств та організацій, що обслуговували аграрну сферу, міністерств і відомств, які входили до складу АПК, а також подоланню відомчих бар'єрів. РАПО, організаційно об'єднуючи колгоспи, радгоспи, підприємства і організації «Сільгоспхімії», «Сільгосптехніки», меліоративні й агросервісні організації, були покликані забезпечити ефект комплексного розвитку аграрного сектора і керівництва на місцях. Проте цього не відбулося насамперед, через збереження відомчої підлеглості більшої частини структурних складових АПК. Плануванням, фінансуванням і матеріальним постачанням (забезпеченням) їх виробництва займалися не органи РАПО, а позарайонні – обласні, республіканські, союзні – організації.

Наприклад, в Закарпатській області було створено 13 районних агропромислових об'єднань, до складу яких увійшли 357 підприємств і організацій, 168 з яких – сільськогосподарські. У них налічувалося 175,8 тис. зайнятих, з яких 74,4% – в сільськогосподарських підприємствах, 5,4% – на підприємствах, які обслуговують сільськогосподарське виробництво, 3,8% – на промислових підприємствах. Керівний склад РАПО нараховував 315 спеціалістів [18].

Кількісний склад апарату районної ланки збільшився впродовж 1960-х – середини 80-х рр.у три рази, тоді як зростання обсягу середньорічної валової продукції збільшилося лише у 1,5 рази. Якщо у відділі сільського господарства райвиконкому раніше працювало 20 осіб, то у РАПО – 60 спеціалістів[19].

З 1985 р. до складу агропромислового комплексу країни були включено ряд міністерств і відомств, зокрема, Міністерство хлібопродуктів СРСР, рибного, лісового, меліорації та водного господарства, Центросоюзу[20]. Проте зміна статусу названих міністерств та відомств не призвела до послаблення жорсткої регламентації, ліквідації некомпетентності, розвитку особистої чи приватної ініціативи на місцях. Суть економічних відносин та важелів впливу на розвиток господарювання не змінилася. Ситуація ускладнювалася й тим, що керівники органів управління не несли матеріальної відповідальності за ту безгосподарність, яку вони породжували своїми непродуманими, економічно необґрунтованими рішеннями.

Невдалі спроби вдосконалення, спрощення та децентралізації структури управління АПК здійснювалися неодноразово. Чергова спроба мала місце у 1987 р. Пропонувалося створити на базі ремонтно-транспортних підприємств у районах усіх областей виробничо-транспортні підприємства, включивши до їх складу об'єднання «Сільгоспхімія», «Райагропромпостач», «Райагропроменерго», а керівник новоствореного підприємства повинен був одночасно стати заступником голови РАПО[21]. Такі організаційні зміни в кінцевому результаті призводили лише до зміни назв підприємств та організацій, які обслуговували сільськогосподарське виробництво. Вони не забезпечували

покращення їх роботи чи зменшення кількості чиновників керівного складу АПК.

Необхідні були рішучі зміни в управлінні агропромисловим комплексом. Проте радянське керівництво, незважаючи на перебудовчі гасла, здійснювало непродумані заходи за звичним сценарієм. Унаслідок реконструкції системи управління в другій половині 80-х рр.було ліквідовано шість міністерств АПК і створено союзно-республіканський Державний агропромисловий комітет СРСР, який зосередив у своїх руках ще більше владних повноважень і розширив штат працівників. Отже, на кінець 80-х рр.апарат управління аграрним сектором в колишньому Радянському Союзі складав 2,3 млн. осіб, 360 тис. з яких працювало в органах Держагропрому[22]. Загалом створення Державного агропромислового комітету призвело до ліквідації одних та організації інших підрозділів.

Наприкінці 80-х рр.продовжувалися спроби скоригувати існуючу в аграрній сфері організаційну й управлінську системи. На початку 80-х рр.поширеними були міжгосподарські об'єднання з виробництва сільськогосподарської продукції. Наприклад, в Закарпатській області було створено 6 міжгосподарських об'єднань. До їх складу входило 46 колгоспів і 12 радгоспів[23]. У 1981 р. ними було реалізовано державі продукції рослинництва на суму 2636 тис. крб., продукції тваринництва – на 8233 тис.крб. (2 з 5 міжгосподарських об'єднань були збитковими)[24]. Вже на кінець 80-х рр.поширилася практика створення агропромислових фірм, які займалися виробництвом і реалізацією сільськогосподарської продукції. Так у 1987 р. в Коломийському районі Івано-Франківської області на базі 5 колгоспів та 3 переробних підприємств було створено нове виробниче формування – агропромислову фірму «Прут», яка об'єднала 6,4 тис. працюючих.[25]

Створення агрофірм, агрокомбінатів та ін. передбачало подальшу інтеграцію та концентрацію управління сільським господарством. Проте в умовах загальної політичної та економічної кризи створені агроформування могли розвиватися лише при належній державній підтримці.

Незважаючи на проголошення перебудови управління економікою, яка передбачала в галузі сільського господарства послаблення централізації, розширення самостійності господарств, підвищення зацікавленості селянина в результатах роботи, насправді продовжував переважати командний, авторитарний стиль керівництва. Як наслідок - нарощування капіталовкладень, виробничих фондів і матеріальних ресурсів не призвело до зростання темпів сільськогосподарського виробництва.

Без сумніву, за всю історію СРСР в розвиток сільського господарства колгоспами і державою було вкладено значні кошти – до середини 80-х рр.це близько 715 млрд. крб. Капіталовкладення держави та колгоспів у розвиток сільського господарства, наприклад, Івано-Франківської області впродовж 1981-1985 рр.зросли проти 1976-1980 рр.на 35,0%.[26] Проте, якщо розділити цю суму на загальну кількість сільськогосподарських угідь області, то на 1 га. припало лише 1,28 тис.крб. капітальних вкладень. Це зовсім небагато, якщо врахувати, що трактор в середньому коштував, залежно від марки, від 3 до 15 тис.крб, будівництво тваринницької ферми – від 250 до 300 тис., а житлового будинку для однієї сім'ї – 25-35 тис.крб[27]. Основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів регіону зросли за період з 1965 по 1980 рр.більш, ніж у 4 рази, а енергоозброєність праці – у 3 рази. За рівнем насиченості виробничими фондами Івано-Франківська область на початок 80-х рр.посідала одне з перших місць у республіці. Їх вартість у розрахунку на 1 га становила у 1980 р. 1264 крб., тоді як по республіці цей показник становив – 810 крб [28]. Проте значна частина основних фондів господарств до середини 80-х рр.значно зносилася та стала непридатною. Близько третини виробничих капіталовкладень використовувалися господарствами на придбання техніки – автомобілів, тракторів, сільськогосподарських механізмів, близько 20 % – на водогосподарське будівництво.

Прискорений розвиток аграрної сфери, надійне забезпечення країни продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною в кінцевому результаті залежали від перебудови економічної стратегії й господарського механізму. У 80-х рр.звичною стала надзвичайно ресурсомістка стратегія зростання, стимулювання її «будь-якою ціною». Якщо у 8-й п'ятирічці (1966-1970 рр.) 1% росту сільськогосподарського виробництва вимагав збільшення виробничих фондів на 1,8%, у 9-й п'ятирічці – більше, ніж на 3 %, то у 10-й – 11-й п'ятирічках – уже на 4-5%. За цей же час собівартість сільськогосподарської продукції зросла більше, ніж удвічі [29]. Мав місце високий розрив між темпами зростання фондоозброєності виробництва й валової продукції сільського господарства.

Однією з найважливіших умов збільшення виробництва продукції сільського господарства у Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 р. та на численних з'їздах і пленумах було визнано прискорення впровадження у виробництво новинок науково-технічного прогресу. Проте результатами науково-технічної революції мали можливість користуватися хіба що підприємства

воєнного відомства. Техніка, яка працювала в інших галузях народного господарства, не відрізнялася досконалістю. Сільське господарство не становило винятку.

Якщо у довоєнні роки основним напрямом технічного прогресу була заміна ручної праці механізованою на основних трудомістких роботах, то в подальшому прискорення технічного процесу ускладнилося. Для здійснення зазначеного завдання необхідно було здійснити глибокий і ретельний аналіз стану механізації сільськогосподарського виробництва з подальшим удосконаленням і створенням нової відповідної техніки для села. Однак належного аналізу не було здійснено, вітчизняна машинобудівна промисловість продовжувала випускати неякісну, застарілу, до того ж некомплектну техніку для села. Це призвело до того, що ще й на середину 80-х рр.частка механізованих трудомістких процесів у сільськогосподарському виробництві складала лише 33% [30].

У забезпеченні успішного функціонування агропромислового комплексу областей Українських Карпат значну роль відігравало питання підготовки, підбору й розстановки кадрів. Підготовку спеціалістів для сільського господарства регіону здійснювали переважно Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський зооветеринарний інститут, Українська сільськогосподарська академія та кілька профільних технікумів в областях регіону. Загальна кількість спеціалістів із вищою освітою в господарствах карпатських областей зростала повільно. Наприклад, у Закарпатській області на середину 80-х рр.із загальної чисельності спеціалістів агропромислового комплексу 24,6% мали вищу і 48,9% – середню спеціальну освіту. Серед керівників господарств вищу освіту мали 86,0% [31]. Якісний склад керівників і спеціалістів господарств покращувався. У 1982 р. 76,4% голів колгоспів та директорів радгоспів Івано-Франківської області мали вищу освіту, проти 52,4% у 1975 р. Господарства приділяли значну увагу підготовці кадрів. За кошти колгоспів зазначеної області у 1982 р. 240 осіб навчалося у сільськогосподарських інститутах і 398 – у технікумах.[32]

Складною залишалася проблема закріплення кадрів на селі, не втрачали актуальності також і питання скорочення чисельності керівного складу господарств. Такі спроби здійснювалися спорадично. У кінці 70-х рр.з метою удосконалення та здешевлення апарату управління колгоспним виробництвом Міністерством сільського господарства та Українським науково-дослідним інститутом економіки та організації сільського господарства ім.О.Г.Шліхтера були розроблені й видані «Примірні нормативи штатної чисельності керівних працівників, спеціалістів та обслуговуючого персоналу колгоспів УРСР» та «Примірне положення про основні функції керівних працівників і спеціалістів колгоспу»[34]. Офіційні засоби масової інформації запевняли, що запровадження нових нормативів дозволило скоротити чисельність керівних кадрів.Однак статистика засвідчувала протилежне.

Чисельність управлінського апарату, наприклад, у колгоспах Чернівецької області становила у 1980 р. 7510 осіб, або зросла проти 1970 р. на 4,8% (середня заробітна платня – 120,7 крб./міс.)[35].

Рівень сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат та його економічна ефективність залишалися впродовж досліджуваного періоду недостатніми, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Не повністю використовувалися можливості для розвитку підсобних підприємств і промислів, спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей.

Частково позитивним наслідком перебудови, спроби здійснення якої мали місце у другій половині 80-х рр., можна вважати зміну підходів до визначення основних завдань в аграрній сфері. Впродовж десятиліть радянське керівництво намагалося стерти відмінності між містом і селом, перетворити селянську працю в різновид індустріальної, не враховуючи при цьому ні особливостей селянського укладу, ні споконвічних традицій, які побутували в повсякденному та трудовому житті селян. У роки перебудови керівництво, принаймні, дійшло висновку, що село необхідно відроджувати, не стирати відмінності, а зближувати село з містом у сфері культурно-побутових умов. Через специфіку селянської праці її необхідно оснащувати індустріальними технологіями, щоб полегшити її.

У радянському суспільстві початку 80-х рр.мало місце катастрофічне зниження рівня життя населення, зростання грошових доходів супроводжувалося зменшенням обсягів виробництва промислової продукції, особливо товарів широкого вжитку, продуктів харчування. Через об'єктивні фактори, передовсім недосконалі економічні відносини, постійно знижувися темпи виробництва сільськогосподарської продукції. Необхідно зауважити, що середньорічний її приріст скорочувався пропорційно зростанню капіталовкладень у галузь. Впродовж 1965-1985 рр.виробничі фонди зросли у 4,2 рази, поставки добрив – у 3, а оплата праці – у 2,7 рази [36]. Якщо на кінець 60-х рр.середньорічний приріст виробництва становив 27 млрд.крб., то у 1975 р. – 20 млрд. крб., у

1980 р. – 15, а у 1985 р. він скоротився до 10 млрд.крб [37]. Унаслідок цього у 1984 р. держава змушена була закуповувати імпортні продукти харчування на суму 1,4 млрд. крб. [38]. Радянська статистика відзначала, що впродовж 1986-1988 рр.відбулося покращення постачання населення продовольством, а рівень споживання продуктів харчування зріс на душу населення: молока – на 14,4, м'яса – 24,8%. Міське населення зростало швидкими темпами, а ринкові фонди м'ясопродуктів залишалися на рівні 1979 р.[39] Тож за споживанням м'ясопродуктів у розрахунку на душу населення мешканці регіону займали одне з останніх місць у республіці.

Вирішення продовольчої проблеми в країні продовж 80-х рр.вважалося найважливішим завданням. Лише на кінець 80-х рр.радянське керівництво визнало, що її реалізація можлива лише внаслідок першочергової уваги до відродження села, до проблем життя і праці конкретної людини. Селянин постійно зазнавав дискримінації у правовому, економічному, соціальному й політичному відношеннях, перебував на останній сходинці соціальної градації [40]. Більшість людей праці були позбавлені можливості відігравати посильну роль в організації виробництва.

Серед причин відставання сільського господарства, його нездатності забезпечити населення продуктами харчування достатньою мірою були наступні: командно-адміністративна система управління галуззю; перетворення колгоспів у радгоспи та розукрупнення господарств; ліквідація так званих безперспективних сіл; а основне – певний психологічний бар'єр байдужості у селян, які були лише формальними власниками, реально ж – найманими працівниками на землі держави; їх оплата праці не пов'язувалася з кінцевим результатом, тому втратила стимулюючу функцію. Іншими словами, безпосередній виробник не був зацікавлений у збільшенні виробництва продукції, тому постанови й рішення владних структур і партійних пленумів, значні капіталовкладення, спроби технічної модернізації не могли змінити ситуацію на краще. Необхідні були рішучі кроки щодо зміни економічних відносин, відносин власності на селі, які б стимулювали працю селянина та сприяли підвищенню престижу селянської праці.

Незважаючи на неодноразово декларовану (з трибун численних пленумів і з'їздів) недопустимість використання в управлінні сільським господарством командних, позаекономічних методів, не припинявся тиск на керівників колгоспів і радгоспів з боку партійних і радянських органів, в основному щодо засад планування виробництва, виконання планів заготівель сільгосппродукції. У реальному житті мали місце істотні розходження між деклараціями та фактичним станом проблем.

Реформи у сільськогосподарському виробництві впродовж 65-70-х рр.минулого сторіччя були пов'язані зі спробами розв'язати продовольчу проблему з метою забезпечення населення продуктами харчування. Проте розв'язати її адміністративними методами без задіяння ринкових механізмів не вдалося ні в зазначений період, ні пізніше – з прийняттям Продовольчої програми. Історично склалося так, що від 1917 р. й до початку 90-х рр.загальнодержавної, реальної програми функціонування галузі сільського господарства так і не було розроблено. Масштабною, проте невдалою, спробою реформування агропромислового виробництва можна вважати намагання втілити в життя Продовольчу програму СРСР, а також УРСР, на період до 1990 р.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Милосердов В. АПК: проблемы старые и новые // Коммунист. – 1989. – №4. – С.15-22; Панченко П.П. Становище українського села (60-80-ті рр.)// УІЖ. – 1989. – №8. – С.3-14; Його ж. Діалектика аграрних відносин на Україні // Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985-1990). Зб.наук. ст. – К., 1991. – С.31-53.; Перах М. Планове господарство і демократія //Сучасність. – 1979. – Ч.7-8. – С.107-119; 2. Миронов Н. Ультиматум // Правда. – 1989. – 8 окт.; 3. Ивашко В.А. Идет перестройка на Украине // Известия. – 1989. – 9 сент.; 4. Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні … – С.38; 5.Перах М. Вказ.праця. – С.115.; 6. Народное хазяйство Украинской ССР: Стат.ежегодник. – К., 1982. – С.180-181; 7.Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник. – К., 1991. – С.324; Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні … – С.39.; 9. Милосердов В. Вказ.праця. – С.22; 10. Там само. – С.16; 11.Там само. – С.22;12. Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО). – Ф. Р-294. – Оп.13. – Спр.983. – Арк. 109;13. Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). – Ф.П. Р-1. – Оп.1. – Спр.5184.–Арк.2.; 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.1764. – Арк.12; 15. Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні …– С.37; 16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). – Ф. Р-2. – Оп.14. –Спр.5910. – Арк.90; 17. Про стан соціального розвитку села (доповідна записка). – К.,1998. – С.6; 18. ДАЗО. – Ф. Р-294. – Оп.13. – Спр.1184. – Арк.75; 19. Панченко П.П. Становище українського села… – С.5; 20. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) // Україна крізь віки. Т.13. – К., 1999. – С.176; 21.ДАІФО. – Ф. Р-295. – Оп.5. – Спр.5801.– Арк.2; 22. Милосердов В. Вказ. праця. – С. 15; 23. ЦДАВО. – Ф.27. – Оп. 22. – Спр.6752. – Арк.2; 24. Там само. – Арк.8; 25. ДАІФО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – СПР. 5375. –Арк.1; 26. Там само. – СПР. 5109. – Арк.61; 27. Гужвин П.

Отдача земли и стуктура вложений// Коммунист. – 1986. – №8. – С.29; 28. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни // Історія народного господарства та економічної думки Української РС Р. 1983. - Вип. 17. – С.6; 29. Бронштейн М. О проблемах совершенствования экономического механизма АПК // Социально-экономические проблемы развития АПК. Вып.820.– Тарту, 1988. – С.3; 30. Ковтун І.Г. Рівень механізації і продуктивність праці в сільському господарстві //Вісник сільськогосподарської науки. – 1985. – №4. – С.22; 32. ДАЗО. – Ф. П-1. – Оп.17. – СПР. 236. – Арк.15-16; 32. ДАІФО. – Ф.П.-1. – Оп.1. – СПР. 4822. – Арк.2; 33. ЦДАВО. – Ф.27. – Оп.22. – СПР. 7322. – Арк.21,24,32; 34. Там само. – Спр.3259. – Арк.37.; 35. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). – Ф.Р-4. –Оп.9. – Спр.8086. – Арк.58; 36. Горбачёв М.С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 г. – М., 1989. – С.18; 37. Служити інтересам народу // Радянська Україна. – 1989. – 9 черв.; 38.Там само; 39. ДАІФО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – СПР. 5375.–Арк.16; 40. Никонов А.А. Две боли: крестьянин и земля // Правда Украины. – 1989. – 9 июля.

О.А. Шановська

ДИСКРЕДИТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНО СВІДОМОЇ ІНТЕЛІҐЕНЦІЇ В ОФІЦІЙНІЙ ПРЕСІ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 1980-Х РР.

Суспільно-політичні події доби перебудови вкотре засвідчили, що реформування економічної системи, політичної влади та інститутів управління не відбувається безболісно, воно негативно сприймається консервативно налаштованими державними чиновниками, які, побоюючись за збереження своїх прав і повноважень, чинять глухий, але потужний опір новим установкам і методам керівництва. Партійна радянська номенклатура створювала чималий опір ініційованій горбачовською командою реформі політичної системи. Однак проголошення у квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС курсу на перебудову і гласність, орієнтація на форсовану демократизацію відповідно до рішень січневого пленуму ЦК 1987 р. означали політичну реальність плюралізації радянської системи та виникнення національно-демократичного руху.

Центрами суспільно-політичної активності (авангардом руху) були неформальні організації – аматорські об’єднання, створені за ініціативою громадян. За оцінками фахівців, починаючи з середини 1986 р., неформальний рух у СРСР стає масовим[1].

В Україні вже на початку 1988 р. заявили про себе культурологічні об’єднання: Товариство Лева у Львові, Український культурологічний клуб (УКК), Українознавчий клуб «Спадщина», Українське об’єднання «Громада» у Києві, Товариство шанувальників української мови у Полтаві, екологічна асоціація «Зелений світ», відновлена Українська Гельсінкська група (УГГ), яка з липня 1988 р. реорганізувалася в Українську Гельсінкську спілку (УГС).

Неформали, серед яких значну роль відігравали активні творці культури, опікувалися питаннями культурного та національного відродження України, зокрема виступали проти політики всебічної русифікації, висували вимоги щодо розширення сфери вживання української мови, розвитку української культури, реабілітації національної символіки, встановлення республіканського громадянства, легалізації заборонених церков – УГКЦ та УАПЦ, економічного й політичного суверенітету республіки. За статистикою ЦК КПУ, вже в березні 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тис. неформалів, що провели 1200 мітингів і зборів, до яких залучили 13 млн. чоловік[2]. Також провідні творчі інтеліґенти створили Народний рух України за перебудову, який об’єднав широкий спектр національно-демократичних сил і став головним опонентом правлячій владі.

В умовах правління в Україні консерваторів (до 1989 р.), яких очолював В. Щербицький, хід перебудовних процесів був затяжним і суперечливим. Своєю реакційною політикою, іноді навмисною провокаційною діяльністю, республіканський партійно-державний апарат, що повністю контролював і використовував репресивні органи – КДБ, міліцію, суд, прокуратуру, а при потребі й армію, провокував зростання політичної напруженості в Україні, конфронтацію в суспільстві. Про це, зокрема характеризуючи політичне становище в Україні, повідомляли народні депутати СРСР у зверненні, прийнятому на установчому з’їзді Народного руху України за перебудову (8–10 вересня 1989 р.).

Делегати установчого з’їзду – Олесь Гончар, В’ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Володимир Яворівський у своїх виступах говорили про традиційну схильність номенклатурної влади до «ярликування», «культивування ненависті, нацьковування одних на інших», «зображення недогматичної думки, зростаючої громадської активності в дусі дрімучо-застійницьких часів». Вони вказали на факти цькування республіканською владою активістів нових, неформальних утворень, таких, наприклад, як Українська Гельсінська спілка, товариство «Меморіал», які протягом більше року (з липня 1988р.) намагалися утворити Демократичний фронт сприяння перебудові – Рух[3].

Проблема протистояння консервативного партійного керівництва та національно-демократичних сил є одною з ключових у дослідженнях А. Камінського, О. Гараня, М. Прокопа, В. Литвина, Г. Гончарука, О. Бойка, А. Русначeнка[4], які безпосередньо висвітлюють суспільно-політичні події в Україні кінця 1980-х – початку 90-х років. Майже всі вказані дослідники відзначали неприхильне, іноді й відверто вороже ставлення партійних функціонерів різних рівнів до демократично налаштованих членів неформальних об'єднань та писали про пресову кампанію й пропаганду партапарату проти УКК, УГС, «Меморіалу», Руху.

Мета даної статті – довести цілковиту обґрунтованість звинувачень партійних функціонерів у дискредитації національно свідомих провідників творчої інтеліґенції. Для оформлення даної позиції авторка використала публікації газет «Радянська Україна», «Правда Украины», журналу «Під прапором ленінізму», тижневика «Україна» – офіційних компартійних видань.

Серед дослідників активно використовував матеріали преси того часу Анатоль Камінський. Він наділив офіційні видання різними ярликами, як-от: «режимна бетонноголова преса», «застійно-консервативна режимна преса», «одіозні газети» тощо[5].

Аналіз публікацій офіційних видань свідчить про відповідність їх даним непохвальним епітетам. У переважній більшості вони мають одіозний, заанґажований характер, відзначаються тенденційністю підбору фактів, явищ, постатей, принципом побудови матеріалу та орієнтовані на підтримку інтересів консервативної владної верхівки. Значне місце в публікаціях займає партійна пропаганда.

Оскільки процеси перебудови, гласності та демократизації в Україні відбувалися повільно та суперечливо, то й відповідний темп вивільнення засобів масової інформації від компартійного диктату цілком відповідав загальним тенденціям. І якщо наприкінці 1980-х років в українському суспільстві вирували ідеї національного відродження, то на сторінках контрольованої компартією офіційної преси поняття «гласність», «плюралізм думок», «демократизація» мали популістський характер, переважно відображалося партійне життя та «марксистсько-ленінська теорія в дії», домінували соціальні установки на «здійснення програми комуністичного будівництва», «зміцнення і розвиток соціалізму» і «становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу».

Те, що не вписувалося в загальний контекст програмних положень КПРС, оголошувалося ворожим і реакційним, нагальним вважалося протистояння антисоціалістичним силам в умовах оголошеного імперіалістами «хрестового походу» проти СРСР і соціалізму як суспільного ладу.

Офіційна преса неодноразово «спростовувала» і «викривала» публікації ідейних противників. Для таких «спростувань» широко використовувалися публікації відомих діячів науки і культури. Так, партійний рупор «Радянська Україна» у статті, автором якої є член-кореспондент Академії наук УРСР, заслужений діяч наук УРСР, професор Київського університету Д. Острянін, у 1985 р. відзначала: «Тема соціалістичної і особливо радянської інтелігенції займає чимале місце у величезному потоці антикомуністичної і ревізіоністської літератури Заходу, а її авторами виступають багато провідних теоретиків міжнародного імперіалізму – З. Бжезінський, Р. Арон, А. Мейєр, А. Гоулднер та інші професіональні антикомуністи і антирадянщини»[6].

Автор статті звинувачує «апологетів імперіалізму» в їхньому намаганні спростувати «здійснену в СРСР одну з основоположних ідей марксизму-ленінізму – провідну роль робітничого класу», в поданні комуністичних ідеалів інтелігенції в антирадянському тлумаченні, – як маскування «опозиційності» та в зображенні партійного керівництва інтеліґенцією як «ґальма» чи «опіки». Він зробив «логічний» висновок про необхідність зростання у зв'язку з зазначеним ролі радянської контрпропаганди, «яка викриває підступи наших ідейних противників, викриває антинаукову, реакційну суть її наклепницької писанини». Цій меті служить, на думку автора, монографія доктора філософських наук М.Є. Добрускіна «Несостоятельность антикоммунистических концепций роли советской интеллигенции», що була підготовлена за загальною редакцією доктора філософських наук, професора Д.Ф. Козлова і надрукована у відомому київському видавництві «Вища школа».

Характерним є те, що на сьогодні всі названі у статті теоретики у царині політики і філософії вважаються авторитетними науковцями, а Збігнєва Бжезінського навіть називають найгеніальнішим політологом-футурологом сучасності, оскільки він володіє даром прогнозувати перебіг світових політичних процесів. Також маємо зазначити, що політична практика підтвердила догматизм політично або ідеологічно заанґажованих доктрин і концепцій минулого, зокрема ідеології марксизму-ленінізму, яка розглядає і тлумачить події відповідно до інтересів Комуністичної партії.

Ще більші нападки здійснила компартійна преса на прояви громадської активності учасників зборів і мітингів, які намагалися привернути увагу суспільства і влади до актуальних проблем

української дійсності – екологічних, культурно-освітніх, національних. Матеріали, які подають інформацію про масові акції громадськості, багаті на вельми непохвальні характеристики особливо активних учасників мітингів, такі як «екстремісти», «демагоги», «крикуни» тощо і навіть містять погрози на їх адресу.

Типовим прикладом ставлення представників влади до мітингових активістів може слугувати інтерв'ю першого заступника прокурора Української РСР М.О. Потебенька, опубліковане в «Радянській Україні» у грудні 1988 р. Він зазначив, що «в ряді населених пунктів, зокрема у Львові і Києві, мали місце факти проведення так званих «мітингів», що, по суті, були не чим іншим, як зборищем окремих демагогів, які використовують демократичні права на шкоду перебудові. Такий підхід, зрозуміла річ, завдає шкоди справі демократизації суспільства, сіє ворожнечу між людьми, викликає безладдя. Певна річ, радянський народ з цим миритися не буде. І його непримиренність знайшла свій вираз у відповідних нормативних документах»[7].

Основний документ, який регламентував порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій, – відповідний Указ, прийнятий Президією Верховної Ради СРСР 28 липня 1988 р. Його згадав М.О. Потебенько у своєму інтерв'ю. Указом було передбачено, що для проведення таких публічних акцій уповноважені трудових колективів, громадських організацій і окремих груп громадян повинні були звернутися із письмовою заявою до виконавчого комітету відповідної Ради народних депутатів не пізніше, як за десять днів до зазначеної дати їх проведення. У заяві мала бути вказана відповідна мета, визначені строки і місце проведення заходу. Виконком мав повідомити заявників про прийняте рішення не пізніше, ніж за п'ять днів до проведення даного заходу. При цьому виконком мав право при необхідності запропонувати інші час і місце його проведення. При проведенні заходів уповноважені (організатори), а також інші учасники повинні були додержуватись відповідних законів, громадського порядку. Їм заборонялося мати при собі зброю, а також спеціально підготовлені ними або пристосовані предмети. Виконком мав право заборонити збори, мітинги тощо, якщо мета їх проведення суперечила Основному закону.

Поважний представник української Феміди назвав також спеціальний Указ, прийнятий владою республіки. Налякана мітинговими настроями 26 квітня 1988 р. у Києві і 7 липня 1988 р. у Львові, Президія Верховної Ради УРСР прийняла Указ, яким за порушення порядку організації або проведення зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій була встановлена адміністративна або навіть кримінальна відповідальність. Залежно від обставин справи та особистості порушника, застосовувалися штрафні санкції у розмірі до 300 крб., а у виняткових випадках – адміністративний арешт на строк до 15 діб; ті ж самі дії, вчинені повторно протягом року після застосування заходів адміністративного впливу, призводили відповідно до спеціального Указу до накладання штрафу в розмірі до тисячі карбованців або до виправних робіт на строк від одного до двох місяців, чи адміністративного арешту на строк до 15 діб, або до кримінальної відповідальності, яка передбачала позбавлення волі на строк до шести місяців або виправні роботи на строк до одного року, або штраф у сумі до двох тисяч карбованців.

Отже, порушення громадського порядку розцінювалися як злочинність, із нею, за словами заступника Голови Верховної Ради країни А.І. Лук'янова, «нині треба вести не боротьбу, а війну», а голова виконкому Київської міськради В.А. Згурський в унісон запевняв: «Саме так – нещадну війну» і наполягав на створенні тимчасових комітетів, які покликані очолити наступ на злочинність[8]. Відповідно й покарання за порушення порядку організації або проведення зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій були жорсткі. До кого ж вони застосовувалися? Офіційна преса надає і таку інформацію. Всі офіційні видання повідомляли, що серед тих, хто «чинив грубі нападки на державні органи», «робив спроби проведення несанкціонованих мітингів та походів», «проголошував лозунги антиконституційного і антисоціалістичного змісту, спрямовані на підрив дружби народів і цілісності Радянського Союзу», були лідери й активісти самодіяльних громадських об'єднань, неформали.

Заступник завідуючого ідеологічним відділом ЦК Компартії України П. Куляс, з'ясовуючи явище неформалів і визначаючи своє ставлення до нього, роз'яснював, що до максимально політизованої групи самодіяльних об'єднань, з підкресленою конфронтацією щодо місцевих властей належать кілька угруповань «переважно в містах Львові й Києві. Це насамперед так звана «Українська хельсінкська (або «гельсінська») спілка» – УХС, про створення якої в 1988 р. оголосили В. Чорновіл, М. Горинь та ще кілька їх прибічників переважно з числа звільнених з місць позбавлення волі за антирадянську діяльність.

Такий же за характером є склад Українського культурологічного клубу в Києві, створеного в 1987 р. Декларується цілком благопристойна мета «популяризації української історичної і культурної спадщини». А насправді клуб, тісно зв'язаний з УХС, виявляє активність в основному в проведенні

несанкціонованих мітингів, пікетів, розповсюдженні листівок. Мета одна: створити в місті атмосферу політичного напруження і конфронтації з місцевими органами влади.

Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), до 1989 р. Українська демократична спілка, – найбільш радикальна група з відверто антисуспільною і навіть антирадянською програмою. З цими трьома об'єднаннями тісно співробітничають так званий Комітет захисту «Української католицької церкви» (Львів), Демократична спілка сприяння перебудові (Одеса), «Добра воля» (Ялта) та інші.

Більшість цих груп не афішує свого прагнення до створення альтернативних КПРС опозиційних партій, декларує підтримку перебудові. Але насправді вони швидко набирають усе більш екстремістського характеру»[9].

«Радянська Україна» дещо пізніше повідомляла: «…організаторами й активними учасниками несанкціонованих мітингів стали деякі народні депутати СРСР, республіки та місцевих Рад,… прокурори міста Києва, Львівської, Івано-Франківської та деяких інших областей обґрунтовано порушили клопотання перед відповідними Радами про дачу згоди на притягнення до передбаченої законом відповідальності народних депутатів УРСР І. Драча, М. Гориня, О. Шевченка, Л. Скорик, З. Думи, Б. Ребрика та деяких інших»[10].

В офіційній пресі неодноразово вказувалося на серйозну небезпеку, яку являють собою «екстремісти», праве крило самодіяльного громадського руху, яке утворили «давні противники Радянської влади». Головна загроза вбачалася у їхньому намаганні створити прообраз політичної опозиційної партії в народному фронті чи «народному русі», у висуванні націоналістичних ідей – від формулювань про захист національних прав України до визначених самостійницьких вимог, а також у висуванні вимог, спрямованих проти КПРС і Радянської влади, проти марксистсько-ленінської ідеології.

Отже, логіка партійної політики щодо діяльності громадських об'єднань зводилася до авторитарного принципу: вони мають право на існування тільки до тих пір, поки не посягають на владу. Цим і визначався статус горизонтальних структур тогочасного українського суспільства – неформального руху, який, за формулюваннями партійних функціонерів, являв собою «один з найпомітніших, зовнішньо ефектних проявів процесу демократизації»[11].

Тож задекларований партією курс на здійснення справжнього самоврядування народу і демократизацію політичної системи істотно розходився з практикою. Реально політична активність українців тоді поєднувалася зі значним ризиком і непередбачуваними наслідками. У цьому розумінні діяльність неформалів була певною мірою революційною.

Аналіз офіційних видань свідчить, що головну пресову кампанію компартійні рупори здійснили проти створеного творчою інтеліґенцією Народного руху України за перебудову. Офіційні видання «належним чином» відреагували на проект програми Руху, на установчий з'їзд, на створення крайових рухівських організацій.

«Радянська Україна» першою серед інших видань дала «належну» оцінку проекту програми Руху, який запропонувала Ініціативна група з представників Київської письменницької організації й колективу Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка на зборах київських письменників 31 січня 1989 р. У статті (її досить повно описав А. Камінський) власний кореспондент газети В. Десятников розкритикував проект програми, зазначивши, що «в документах… чимало аматорства, дилетанства… не дивно, що коли завідуючий ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. Кравчук піддав гострій критиці ряд принципових положень обговорюваних документів, йому ніхто не зміг аргументовано заперечити»[12].

Автор статті з обуренням сприйняв програмову тезу рухівців про те, що саме Народний Рух України, а не КПРС «має стати справжнім (на відміну від несправжніх? – О.Ш.) виразником єдиної волі українського народу, людей інших націй, що проживають на Україні, та інтересів українців поза нашою республікою». «Конституційний принцип загальнодержавної власності на землю, повітря, воду, природні ресурси і засоби виробництва автори проекту програми називають «антигуманним і антисоціалістичним по суті». Чому? На якій підставі?

На зборах ішлося про необхідність заміни загальнонародної власності республіканською. Чому? На якій підставі?» – не розуміє автор статті, адже дані положення суперечать Конституціям СРСР і УРСР.

Не треба бути досить проникливим, щоб зрозуміти, чиї позиції захищає автор статті. Має рацію А. Камінський, коли пише, що позиція Десятникова – це не тільки його «особиста чи «професійна» переконаність, а насамперед це позиція ЦК і самого Щербицького»[13].

На підтвердження зазначеного свідчать й атаки В. Щербицького на Рух у його програмовій доповіді на пленумі Центрального Комітету Компартії України 16 травня 1989 р. Розглядаючи

питання про «Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах», він застерігав: «Усім, і насамперед комуністам-керівникам, треба глибоко усвідомити всю гостроту ситуації. Вичікувальність, а в ряді випадків політична безтурботність можуть обернутись непередбачуваними наслідками. Як відомо, активізувалися спроби створення в республіці нової політичної структури, яку іменують її ініціатори «народним рухом України за перебудову» (НРУ). У проекті його програми проглядається, що, за задумом ініціаторів, це має бути масова, широко розгалужена організація, яка б стояла над органами радянської влади і, по суті, була опозиційною КПРС. Не випадково, про входження до НРУ поспішили заявити вже згадана «Українська гельсінкська спілка» та їй подібні формування»[14]. Само собою «зрозуміло», – зробив висновок оратор, «що проти спроб створення НРУ виступили великі робітничі колективи, президія Академії наук, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМ України, правління товариства «Знання», Республіканська рада ветеранів війни і праці, багато партійних організацій, Рада народних депутатів. Трудящі не приймають ідей національної відокремленості, по суті сепаратистських цілей, якими пройнятий проект програми НРУ, розуміючи, що вони йдуть врозріз з вимогами перебудови і за своїм характером є деструктивними».

Натхнені партійними керівниками, вірні компартійці з ентузіазмом включилися у відкрите протистояння з Рухом на сторінках офіційної преси. У «Радянській Україні» проти Руху виступили учасники того ж пленуму, а саме, перший секретар Кримського обкому КП України А.М. Гіренко та директор інституту історії партії при ЦК КПУ Ф.М. Рудич. Останній зокрема зазначив: «Хоч би що говорили ініціатори проекту програми так званого народного руху України за перебудову, але мова тут іде практично про створення політичної організації, яка протистоїть Компартії України. І найнебезпечніше тут те, що в цей рух, який ще не створився, готові включитись екстремістські угруповання антисоціалістичного і націоналістичного напряму, про що заявили лідери цих угруповань.

Настав час дати рішучу відсіч у політичному, теоретичному плані нападкам на партію, сказати тверде «ні» демагогам, провокаторам, кон'юнктурникам, і ми готові взяти в цьому найактивнішу участь»[15].

Ще більші нападки здійснено на адресу авторів проекту програми в офіційному органі ЦК КПУ – газеті «Правда Украины». В одній з публікацій секретар парткому, викладач Одеського інженерно-будівельного інституту А. Крижантовський розкрив «глибинний зміст» ініціаторів створення Руху – не бути помічниками й однодумцями партії, а навпаки, – створити альтернативну їй політичну структуру. Відповідно до цього автор статті зробив невтішні політичні прогнози на той випадок, якщо сили екстремізму (їх у розумінні автора статті представляють ініціатори Руху) оберуть верх[16].

У такому ж ракурсі подано повідомлення про репортаж з установчої республіканської конференції «Меморіалу» 7 березня 1989 р., де зазначено, що на конференції були присутні «екстремісти й демагоги», які намагалися внести розлад у її роботу, «виступити з політичними провокаціями, націоналістичними вимогами». Серед таких «екстремістськи налаштованих осіб» автор статті, власний кореспондент газети «Правда Украины» М. Деримов назвав В. Чорновола, М. Гориня, І. Геля, а членів УГС звинуватив у їхній праці на ЦРУ[17].

Більш гнучку та дипломатичну позицію зайняв головний партійний ідеолог республіки Л.М. Кравчук, який висловився за співпрацю з Рухом. Безперечно, на його ставленні до Руху позначилася підтримка цієї організації першою особою країни та як наслідок – її офіційна реєстрація. Втім і Л. Кравчук чітко дав зрозуміти, що якби перший рухівський з'їзд «прийняв таку програму і такий статут, що відповідали б екстремістським виступам, то реакція була б на такі документи відповідною і трудящих республіки, і засобів масової інформації…», і що «при таких документах – антипартійних, антисоціалістичних, антиконституційних про реєстрацію ніякої мови не могло б і бути»[18].

Отже, компартійні керівники намагалися чітко регламентувати діяльність громадських організацій, запропонована ними лібералізація суспільного життя дозволяла лише обмежений і контрольований плюралізм в політичному мисленні та діях громадян, що цілком відповідало авторитарному режимові, який виключав всяку можливість реальної політичної конкуренції за владу. Само собою зрозуміло, що всякі спроби неформалів відстояти демократичні права: право легальної діяльності опозиції, право безперешкодного контролю за владою трактувалися в офіційній пресі як «антипартійні», «антисоціалістичні» й «антиконституційні».

Наведені публікації підтверджують факт прямої залежності офіційної преси від консервативної партійної верхівки, яка активно використовувала монопольне право на владу та ЗМІП, застосовуючи різні прийоми партійного впливу в пресі: подавала ретельно відредаговані, «політично коректні»

новини, широко використовувала компоненти загальноаксіоматичної оцінки, характерним було також іронічне вживання емоційно-експресивних лексичних одиниць, якими позначали порушників громадського порядку, ворогів, серед них – громадських активістів-неформалів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ольшанский Д. В. Неформалы: групповой портрет в интерьере. – М., 1990. – С. 5; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С. 56; 2. Кормич Л. І., Шелест Д. С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. – Одеса, 2002. – С. 46-47; 3. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. Т. 8. 40-ві – 80-ті рр.XX ст. / Упоряд., прим. Т. Гунчака, р. Сольчаника. – С. 11, 41, 78, 81; 4. Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен: Ук р. вільний університет, 1990. – 624 с.; Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К., 1993. – 200 с.; Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. Бібліотека українознавства. – Т. 62. – Нью-Йорк. – Париж. – Сидней. – Торонто. – Львів, 1993. – 646 с.; Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.; Він же. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. – К., 1997; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – 379 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр.– К., 1998. – 720 с.; Бойко О.Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.; 5. Камінський А. Вказ. праця. – С. 86, 394; 6. Острянін Д. Радянська інтелігенція: реальність і фальсифікації // Радянська Україна. – 1985. – 9 лютого. – С. 2; 7. Свобода зборів і законність. Інтерв'ю «Радянській Україні» першого заступника прокурора Української РСР М. О. Потебенька // Радянська Україна. – 1988. – 9 грудня. – С. 3; 8. Тіні у світлі перебудови. Інтерв'ю кореспондента тижневика «Україна» з головою виконкому Київської міськради В. Згурським // Україна. – 1989. – №44. – С. 4; 9. Куляс П. Що диктує нам «дитя перебудови»? // Під прапором ленінізму. – 1989. – №10. – С. 48; 10. У Прокуратурі Української РСР // Радянська Україна. – 1990. – 8 квітня. – С. 3; 11. Куляс П. Вказ. стаття. – С. 45; 12. Десятников В. Ще раз замислитися? Нотатки зі зборів Київської письменницької організації // Радянська Україна. – 1989. – 7 лютого. – С. 2; 13. Камінський А. Вказ. праця. – С. 154; 14. Завдання партійних організацій республіки по посиленню партійно-політичної роботи в сучасних умовах. Доповідь В. В. Щербицького на пленумі ЦК Компартії України 16 травня 1989 р. // Радянська Україна. – 1989. – 17 травня. – С. 2; 15. Рішуче перебудовувати партійно-політичну роботу, оновлювати її форми і методи. З пленуму ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1989. – 18 травня. – С. 3; 16. Крыжантовский А. А что взамен эмоций? Несколько суждений о проекте Программы НДУ // Правда Украины. – 1989. – №55. – С. 3; 17. Деримов М. Кто пытается пристроиться к «Мемориалу» // Правда Украины. – 1989. – № 58. – С. 3; 18. З'їзд НРУ: до і після // Україна. – 1989. – №45. – С. 6.

Н.В. Ворончук

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА Й КУЛЬТУРА: СПРОБИ РЕТРОСПЕКТИВНОГО АНАЛІЗУ (90-ТІ РР. XX СТ.)

Оглядаючись на пройдений Україною шлях у статусі незалежної держави й маючи змогу дистанціюватись від подій 90-х рр., спробуємо дати відповідь на запитання: те, що відбувалось в державі в царині культури, – об'єктивний, закономірний процес чи суб'єктивна випадковість, продумана цілеспрямована політика чи єдино можлива діяльність в ситуації 90-х рр.?

Вітчизняна історіографія 90-х рр.XX ст. – початку XXI ст. прагнула відповісти на питання, пов'язані із проблемами і перспективами становлення й розвитку культурного життя в умовах незалежності. Серед праць істориків слід виділити, передусім, праці Г. Касьянова[1] і О. Бойка[2], в яких на загальному тлі історичного процесу виділено закономірності культурного життя і його особливості. Зрозуміти проблеми культури як системи в рамках соціально-економічної й політичної трансформації дає змогу монографія В. Ткаченка і В. Кременя «Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації»[3]. Не менш інформативними є роздуми й судження І. Дзюби що у 1992-1994 рр.він був міністром культури України і безпосередньо брав участь у культурному будівництві на державному рівні[4]. Виступи і праці інших українських політиків у 90-ті рр., можливо, й тенденційні, й політично заангажовані, але становлять неабияке значення у плані формування цілісної картини уявлень про процеси в культурній сфері[5]. Відомий український публіцист, викладач і дослідник Рябчик М. також розробляє теми суспільно-культурного розвитку в контексті ретроспективи, комплексів і перспективи.[6]

Щоб розв'язати проблему, визначену даною статтею, будемо враховувати низку принципових положень. По-перше, культура – це завжди процес і процес поліваріантний в усі часи й епохи, оскільки множинність людей, що живуть, думають, діють, породжує множинність світобачень, світовідчуттів. По-друге, життя соціуму відбувається в умовах державності, тому і взаємовпливи влади держави і влади культури є невід'ємною ознакою життя, а політика держави щодо культури –

важливий, хоч і не основний, чинник культурного буття. По-третє, в умовах державності культура завжди репрезентована офіційною й неофіційною, як у площині «ідеологічне – загальнолюдське (національне)» й несприятлива офіційна політика не означає відсутності культурного поступу. По-четверте, культура – це класичні три рівні взаємовідносин: народності, елітарності й масовості. Ступінь їх взаємодії і взаємовпливів і визначає періоди культурного розвою чи відносного спокою. По-п'яте, загальноосвітні культурні тенденції в окремо взятому культурному полі завжди виявляють себе як об'єктивні фактори, незважаючи на історичні обставини. Тому ведемо мову про діалогічність культур, постійні культурні комунікації, як важливий чинник становлення й розвитку, презентабельності культури одиничної. І, нарешті, найбільш масштабною і впливовою у XX ст. стає масова культура, що цілком закономірно. Якщо держава, що не розвиває свою масову культуру, насичену інтелектуальним потенціалом еліти на базі народних архетипів, то вона стає об'єктом культурної експансії інших країн (оскільки маскульт – це ринок, а ринок – це гроші, і, крім політичного, варто виділити й економічний аспект такої експансії).

Українська держава не стала незалежною одразу ж після її проголошення. Зміна форми об'єктивно не могла призвести до одномоментної зміни суті, оскільки проблеми переходу до ринкової економіки, формування політичної нації, становлення культури титульної нації, побудови громадянського суспільства і зміни психологічної парадигми населення, які постали перед молодою державою, розв'язувались шляхом долання інерції централізованої планової економіки, на тлі загострення соціально-економічної кризи, за відсутності традицій парламентаризму й самостійності державно-владних структур. Подібні проблеми Європа розв'язувала століттями.

Окрім того, важливу роль у трансформації української державності відіграв суб'єктивний чинник як на рівні представників влади, так і на рівні пересічного (масового) представника українства.

Колишня партійно-державна номенклатура, що формувала владу на початковому етапі незалежності, виявилась нездатною творити концепції розвитку країни самостійно й адекватно, більше переймаючись збереженням своєї влади і статків. Натомість вчорашні дисиденти не мали концепції розбудови майбутньої держави. Як писав В. Чорновіл, «найбільшою нашою проблемою була ідейна слабкість, відсутність програмного забезпечення державного будівництва, демократизації».[7] Вони звикли до протистояння з комуністичною владою і ні психологічно, ні організаційно не були готові до конструктивної діяльності.

Україна у незалежність увійшла з *президентом*, що з початку 1980-х рр.перебував на найвищих щаблях республіканської ієрархії і вийшов із КПРС лише після провалу путчу 1991 р.; з парламентом XII скликання, обраним навесні 1990 р., де переважну більшість становили представники партійно-радянської номенклатури (група 239), і з опозицією, що звично боролась з «комунізмом» і «лівою небезпекою», не мала монолітності, розділившись по різних партіях, що нерідко конкурували одна з одною, що зменшувало їх авторитет, або пішли на компроміс із вчорашніми опонентами, дискредитуючи власні гасла і ідеї; з *урядом*, що з 1990-1994 р.р. змінювався 4 рази і не мав ні достатньої самостійності, ні свободи дій; із структурами місцевої влади, очолюваної переважно колишніми комуністами. «Молоде поповнення» з найенергійніших представників комуністичних ієрархій в роки перебудови пішло здебільшого в бізнес, створивши «кадровий дефіцит» у сфері управління За підрахунками фахівців центру ім. О. Розумкова, у 1991-2000 рр.вихідці із партійно-комсомольської та радянської номенклатури серед вищих державних чиновників складали 73%, серед губернаторів – майже 80%[8]. Тому цілком закономірно, що державна політика була у різних сферах, в т.ч. і в галузі культури, інерційною, на основі старих шаблонів і уявлень, а не концептуально-конструктивною.

Суспільство ж переживало з 1991 р. «романтичну фазу» завищених очікувань від незалежності[9], і перебувало під впливом культурного шоку, деміфологізованої ідеї «комуністичної перспективи»; ідеї нової держави, що мала вирішити всі проблеми й бути «захисником, покровителем, роботодавцем» (такі сподівання у 1991 р. мали 62% опитаних, 1992 р. – 77%).[2] Внаслідок імітації державою реформ (передовсім в економічній сфері), через інфляцію 1993 р., суспільство вступило у фазу поляризації сил і розшарування. У 1990 р. 1 людина з 20 жила за межею бідності, у1991 р. –1 з 3-х, у 1992 р. – 2 з 3-х. Населення із середнім рівнем прибутків зменшилось із 30% (1991р.) до 15% (1992 р.)[1], коли на 1990 р. до бідних себе відносило 11% населення, то на 1996 р. – 29,1% [1]. Кількість тих, хто міг собі ні в чому не відмовляти, зменшилась із 5% до 2% (з 1992-1995р.р.) «хронічний дискомфорт» став способом життя 37% населення[3]. За таких умов у багатьох зникла віра до представників влади. Українське населення у 1996 р. по відношенню до політичної і економічної еліти відчувало образу (21%), ворожість (13%), байдужість (54%), 68% опитаних

вважали, що влада не піклується про народ.[2] У 1997 р. зневіру висловили вже 72,6%, приблизно стільки ж (72,8%) пояснювали це схожістю політичних партій та їх прагненням керівництва для збагачення.[3] Показово, що на 1995 р. 25-30% українського загалу не відчувало себе громадянами України, а просто «мешканцями, тутешніми жителями, громадянами СНД».[2] На питання: «Ви можете сказати, що живете в незалежній країні?» – «так» відповіло лише 19,1% респондентів, «ні» – 65,4%.[2]

Суспільство, що не було громадянським і не вміло впливати на державно-владну політику, суспільство, що не знало чітко, що має відбутись у незалежній державі (21,1% – становлення вільної ринкової економіки, 14,7% – перехід до контрольованої соціально-орієнтованої ринкової економіки; 9,3% – утворення повної влади; 14,2% – повернення до планової економіки; 40,7% – важко відповісти)[2] на її захист і підтримку повинно було пройти через своєрідний катарсис, очищення від мрій і ілюзій у процесі адаптації до нових умов життя. І вже в 1995 р. поміркувано-конструктивних постанов на інтеграцію в нову систему соціальних відносин дотримувались 57,5% респондентів, пасивних настанов – 35,8%, активного неприйняття агресії – лише 5,6%[1]. А на 1998 р. політологи й соціологи визначили, що «людина кризи робить вибір».

Водночас синхронно із процесом катарсису й адаптації населення відбувався процес його відсторонення від державно-владних структур, така ситуація була зумовлена а) системним насильством з боку влади щодо більшості населення (в правових, психологічних і економічних формах); б) пасивністю населення, зростанням суспільного цинізму; в) відсутністю можливості у населення контролювати владу і за умов комерціоналізації життя перетворення влади на товар.

Як зазначає В. Полохало, «Повністю непрозорими для суспільства і мас-медіа є взаємозв'язки великого капіталу й держави, центральних і місцевих апаратів – ці відносини відсунуті в зону тіні», де правила гри встановлюють не закони, а гравці[10]; відсутність надійної системи захисту декларованих прав і свобод (на 1999 р. 2/3 населення вважало, що не здатне нічого зробити, якщо їх права буде порушено і лише 5% стверджувало протилежне. А на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, що утискає інтереси народу, як Ви вважаєте, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» – відповіді у 1994 р. і 1997 р. розподілись так: зміг би – 5,6% і 4,7%, не зміг би – 65,1% і 67%. [3]

Отже, та ж посткомуністична номенклатура, як вказував політолог О. Дергачов, «користуючись пасивністю суспільства, граничною слабкістю демократичних інститутів, контролем за системами масових комунікацій, вибудувала складну, але цілком впізнавану політичну піраміду, що базується не лише на управлінській вертикалі, а й на нагромадженні загальних обіцянок і патріотичних закликів. Це фактично найбільша, найуніверсальніша трастова компанія, що експлуатує народну довіру. Її вкладниками (і в фінансовому, і в аспекті делегування власної волі) є населення всієї країни. Ця компанія діє монопольно й безконтрольно, не виплачуючи жодних дивідендів».[3]

Одним із наслідків таких взаємовідносин держави й суспільства, що важливо для теми нашого дослідження, є факт поступового «зависання державно-владних інститутів над суспільством і їх віртуалізація» (за Г. Касьяновим), що проектувалась на всі сфери життя і в т.ч. на культуру.

Світ віртуальної реальності, такий властивий для Заходу в період постіндустріалізму, комп'ютеризації став реальністю і для України. Але розпочався найперше у сфері політики, як наслідок невідповідності реального життя й задекларованого, тому і сприймався як фарс, дезорієнтуючи населення.

Отже, визначивши характер незалежної української держави, рівень її взаємовідносин із суспільством, беручи до уваги особливості останнього, можна виділити певні напрямки державної політики у сфері культури, що були необхідністю в історичний проміжок часу. Вона мала б враховувати в ідеалі національний характер культури, її різнорівневість і поліваріантність, способи організації інфраструктури культури, забезпечення культурних комунікацій зі світом (через мас-медіа, науку, літературу (перекладацьку), мистецьке життя, досвід історичних проблем. Слід було забезпечити культурне планування, а не жорстоку регламентацію культурного життя, формування концепції та формування еліти й масової культури.

Спробуємо проаналізувати, наскільки значним є потенціал політики української держави у сфері культури відповідно до поставлених завдань.

Потенціал політики визначається наявністю необхідної правової бази для державного втручання в культурні процеси; дієвих інструкцій і кваліфікованих кадрів у них, що здатні виробляти і здійснювати політичні рішення; достатнього обсягу і якості інформації про процеси, що відбуваються в країні, що дозволяє здійснювати аналіз і планування; контролю за виконанням рішень.

Українська держава розробила і прийняла значну кількість нормативно-правових документів в галузі культури, і це безперечний факт.

Найперше, 1992 р. прийнято Положення «Основ законодавства про культуру», в яких офіційно свою політику держава визнала як парламентсько-просвітницьку.[3] Держава як патрон зобов'язувалась фінансувати культуру з державного бюджету, але не безпосередньо, а через спеціальні органи. За радянською традицією, 1993 р. Кабінет Міністрів постановою № 348 прийняв Положення про Міністерство культури України, головним завданням якого є здійснення гуманітарної політики в сфері культури як необхідної умови гармонійного розвитку українського народу і національних меншин в Україні; розбудова громадянського суспільства і правової держави; збереження культурного надбання, захист української культури й мови; розробка стратегічних пропозицій про розвиток національної культури, розвиток інфраструктури.[3]

Вже на 1994 р. (міністр І. Дзюба) було розглянуто Основні положення концепції державної культурної політики.[3] У даному документі визначалось, що «засади вільноринкового господарювання мусять бути послідовно поширені також і на культурну сферу». Ставились завдання «підготовки бази для введення в цивілізовані рамки «дикого ринку» культурної продукції, для створення чітких правових умов діяльності культурницьких закладів, поступової відмови держави … від бюджетного утримання більшості закладів та переходу до конкурсної, змагальної фінансової підтримки цих закладів і до фінансування й контролю обмеженого числа національних закладів, що й далі перебуватимуть в підпорядкуванні Міністерства культури.[3] Держава-патрон мала стати державою-інженером, що передбачало, крім володіння всіма засобами виробництва культурних цінностей з боку держави, фінансування лише тих напрямків культурної діяльності, що стосуються інтересів політичної системи і відповідають ідеологічним стандартам, а стан методів залежав від його інтеграції в існуючі структури.[11] 21 жовтня 1998 р. було прийнято Державну програму розвитку української культури на 1999-2005 рр.Міністр культури М.Жулинський 1999 р. закликав перейти від концепції «управління культурою» до концепції «підтримки культури», що перетворило б державу на помічника, коли здійснюється фінансування культури в цілому, а пріоритети визначають благодійні фонди і меценати[12], водночас культурно-мистецькі заклади відзначаються високим рівнем господарської ефективності. З погляду теорії, розробка і втілення ідеї еволюції держави від патрона через інженера до помічника потрібно було вирішити низку важливих завдань, без чого законодавчо проголошення не могло реалізуватись: а) модернізувати інфраструктуру культури, що забезпечує розповсюдження і споживання культурної продукції (в т.ч. ресторани, кафе, салони); її роздержавлення за умов противаги антиукраїнській дії ринку, збереження на початковому етапі відповідальності за збереження інфраструктури; б) законодавчо стимулювати спонсорську підтримку; в) забезпечити систему матеріального, правового, організаційного й методологічного забезпечення широкого доступу до цінностей і здобутків культури для всіх верств; г) підтримувати культурні інновації; д) оптимізувати міжнародні зв'язки.[13]

В іншому випадку, вагома культурна база, що дісталася Україні ще з радянських часів (близько 90 державних театрів, в т.ч. 6 театрів опери і балету, 25 обласних філармоній, 9 симфонічних оркестрів, 11 будинків органної й камерної музики, близько 20 тис. клубів, 460 державних і 7 тис. громадських музеїв із 10 млн. експонатів основного фонду) понад 110 тис. нерухомих об'єктів пам'яток культури…, понад 50 тис. бібліотек різних типів і видів, 5 державних кіностудій)[14] не зможе запрацювати в нових умовах і буде втрачатись.

Для реалізації державної політики в галузі культури були розроблені укази Президента «Про деякі заходи щодо розвитку національної культури», «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства», закони України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону і використання пам'яток історії і кульутри», «Про бібліотечну справу і бібліотеки», «Про державні ЗМІ в Україні», «Про національний архівний фонд і архівні установи», «Про музей і музейну справу», «Про кінематографію» тощо.

Держава ініціювала й підтримала низку акцій, що мали репрезентувати її діяльність і для широкого загалу, і для світової громадськості, використовуючи при цьому великий потенціал українського населення на хвилі піднесення національно-культурного життя поч. 90-х рр.Україна зацікавлено слідкувала за фестивалем «Червона Рута», що мав осучаснити масову музику й познайомив із творчістю «ВВ», І. Братущек, О. Хоми, Р. Лижичко, братів Гадюкіних. Відбулися конкурси «Брати блюзу», «Таврійські ігри», «Пісенний вернісаж», «Слов'янський базар» тощо. Подіями стали фестивалі «Зірки світового балету», міжнародний конкурс юних піаністів пам'яті В.

Горовиця, присуджується премія «Київська пектораль». Мистецьке життя репрезентоване «Братерством Аліпія» у м.Києві, бієнале «Відродження – 1991» у Львові та «Імпреза» в 1989, 1991, 1993 рр. в Івано-Франківську. На 1993 р. створено 17 нових музеїв – в Києві, Запоріжжі, Одесі, на Поділлі, Буковині, Галичині; відкрито 6 історико-культурних заповідників – в Батурині, Глухові, Збаражі.[15] 1991 р. – в Києві з'явилась Асоціація республіканських майстрів народної творчості і художніх ремесел. Загалом піднесення відбувалось на поч. 90-х у всіх сферах культурного життя.

На міжнародному рівні співробітництво в галузі культури здійснювалось у рамках міжнародних організацій: СНД, ГУУАМ, ЮНЕСКО, Європейської культурної конвенції (1994 р.), Ради Європи (з 1995 р.). Відповідні статті у міжурядових угодах визначили основи культурного співробітництва між Україною і ФРН (1993 р.), Україною і РФ (1995 р.), Україною й Угорщиною (1995 р.) про повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни. 1996 р. підписано міжурядову угоду між Україною і Польщею у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час війни культурних цінностей. За сприяння Міністерства закордонних справ України й посольства України в Канаді в Україну повернено значний архівний фонд уряду УНР в екзилі за 1946-1992 рр., понад 2 тис. архівних матеріалів поповнили фонди Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Втім, окремі елементи національного законодавства трактувались Верховною Радою, урядом як високопріоритетні (напр., Бюджетний кодекс, Податковий кодекс тощо), і якщо вони не враховують потреби культурної сфери, то майже немає шансів виправити недоліки, що завдані культурній сфері недосконалим законодавством і вивести проголошення на нормативно-правовому рівні із площини віртуальності у площину реальності. Наприклад, ст. 23 «Основ законодавства про культуру» передбачала виділення на потреби культури – 8% ВНП[16]. Але реальні асигнування в умовах кризи були такими: 1993 р. – 1,8%, 1994 р. – 1,3%, 1995 р. – не більше 1%, 1996 р. – 0,7%[31]. 1997 р. на потреби Кабміну виділялось 453 млн. гривень, а на культуру близько 179 млн. 21,9 тис. крб. – це 73,2% наймінімальніших потреб (кошти на виплату зарплати)[4]. У Міністерстві культури працювало 145 осіб (із закладеною в бюджет зарплатою на півроку, тоді як у Франції – 1700 спеціалістів).[4] 1998 р. – заклади культури за рахунок зароблено формували лише 10% свого бюджету[5]. Керівництво Міністерства культури на раді-семінарі в Чернівцях в грудні 1994 р. визнавало: «Де відбувалось комерціоналізація і приватизація в Україні культури, в абсолютній більшості це призвело до змістової, правової й навіть фізичної руйнації культурної інфраструктури «[4]. Але далі констатації справа не пішла. На проведення «Червоної рути – 95» держава виділила 43 млн. крб., але половини цієї суми так і не додали. 11 млрд. крб. з бюджету виділити планувалось на «Пісенний вернісаж – 95», але половина цієї суми пішла на оплату сценічного майданчика палацу культури «Україна». Фонд «Відродження» виділив кошти на гастролі лауреатів «Червоної Рути – 95» містами Сходу і Півдня, а Міністерство культури і мистецтв відмовилось фінансувати цю акцію.[17]

У 1997 р. Міністерство інформації просило для фінансування найбільш важливих програм, яких потребує суспільство, щоб реалізувати Державну програму розвитку національного книговидання і преси до 2000р., – 37 млн. 505,5 тис. грн., виділено – 9 млн. 200 тис. (25%). Отже, затверджена Президентом ця програма, як і програма «Діти України», не була підкріплена фінансово. Вони навіть не були згадані в «Переліку державних програм», які фінансуються з 1998 р. з державного бюджету[17].

Основні обмеження щодо фінансування культури визначені: а) у статтях бюджетного кодексу, що обмежують коло об'єктів державної підтримки лише закладами, що прямо перераховані в законі і унеможливлюють для інших закладах; б) податковим законодавством, що не передбачає пільг на оподаткування для культурних товарів і послуг; не передбачає особливих зборів, надходження від яких могли б іти на культуру; в) приватизаційним законодавством, що не враховує особливої приватизації об'єктів культурного призначення; г) трудовим і пенсійним законодавством, що не враховують особливостей творчої праці.

Отже, без перегляду податкової чи бюджетної політики держави, спроможність культурної політики держави реалізуватись зводиться нанівець.

Інституційна база державної культурної політики вимагає також кращого. Вона в основному сформувалась ще з радянських часів, і в її діяльності переважали ситуативні методи реагування (виконання доручень), адміністративний і фінансовий тиск, практична неохопленість недержавної частини культурного сектору, відсутність гнучкої моделі управління культурною сферою, дієвої міжвідомчої взаємодії. Питаннями культури займаються Кабмін, Президент, Міністерство культури і мистецтв. Існує 24 обласних і 2 міських (Київ, Севастополь) управлінь культури, що підпорядковуються Мінкультури і відповідним обласним ОДА. Культурними питаннями займаються

також Міністерство освіти і науки, Держтелерадіо, Держкомбудархітектури, Національна Рада з ТБ та радіомовлення. Фактично координатором їх діяльності є Служба з питань гуманітарної політики Адміністрації Президента й підрозділи секретаріату КМУ.

Але така велика кількість державних інститутів у галузі культури, діяльність яких часто була не скоординована, за умов відсутності дієвої концепції й належного фінансування; за умов формування початків приватних пожертвувань і фундацій, які ще достатньо не можуть так впливати на культурні процеси через відсутність законодавчої бази й досвіду.

Інформаційні та аналітичні ресурси держави значно обмежені. Чиновники, що перевантажені адміністративною роботою, не мають часу на аналіз. А науково-аналітичні осередки, які діють, через брак фінансів і труднощі в доступі до інформації змінити ситуацію не спроможні. А немає інформації – немає аналізу – немає адекватної програми дій – моментократія (це забезпечення хвилевих потреб посткомуністичної олігархії за відсутності будь-якої стратегічної візії розвитку країни) (М.Рябчук), тобто контроль за здійсненням політики.

Отже: 1) багато ємність, але нецілісність і недосконаліть; 2) зав'язаність на бюджетній і податковій політиці; 3) відомча нескоординованість і низька аналітична діяльність, а значить, і програмне забезпечення; 4) віддання переваги «символічній» політиці перед реальною; 5) віртуалізація політики.

За умов відсутності об'єднуючої ідеї, репрезентованої українською державою, ідеї національно-патріотичної спостерігаємо таку причинно-наслідкову схему: відсутність об'єднавчої ідеї на державному рівні – вичерпування романтичного піднесення початку 90-х рр.за умов реформ і економічної кризи – сповільнення процесів формування національної інтелігенції, ціннісна дезорієнтованість, формування олігархічного прошарку суспільства (1-2%), що відносять себе до еліти.

Наслідком такої державної політики стала, по-перше, мозаїчність культурних процесів у роз'єднаному суспільстві (кулуарність культурних акцій для еліти, «тусовки» як спосіб існування митців); по-друге, відірваність провінції від центру, що є гранично завеликою; по-третє, формування маскульту комерційними, ринковими механізмами; по-четверте, стихійне долучення до культурного співробітництва зі світом, більше на приватному, а не на державному рівні; і як наслідок – збільшення відкритості суспільства (що має позитивні й негативні моменти).

Обмежені можливості незалежної держави замовлені традиційними уявленнями про адміністративні методи керівництва культурними процесами; історико-психологічними стереотипами тих, хто прийшов до влади; відсутністю дієвої концепції культурної політики, нівелюванням ідеологічної ролі культури в принципі, а тому і відсутність об'єднуючої ідеї українського суспільства; недосконалим законодавством у сфері культури, прив'язаним до бюджетної й податкової політики держави, недієвістю інфраструктури управління, уможливлювала зловживання і махінації за відсутності контролю за діяльністю чиновників у сфері культури, а значить, їх безкарності; ситуацією подвійних стандартів, віртуалізації державної діяльності по відношенню до реальності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Касьянов Г.В. 1991-2207: Нариси новітньої історії. – К.. 2008 – 432 с.; 2. Бойко О.Д. Історія України. Посібник. – К., 2001. – С. 656; 3. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1999. – 447 с.; 4. Дзюба І. Між культурою і політикою. – К., 1998. – 374 с.; 5. Жулинський М. Який дефіцит загрозливіший: енергоносіїв чи духовної енергії // Сучасність. – 1998. – №11. – С.107-116; 6. Рябчук М. Від України до Малоросії: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – 504 с.; 7. Щёткина К. Как правильно любить Родину // Зеркало недели. – 1998. – 21 февраля. – С.15; 8. Чекан Ю. Наздогнати черепаху історії // Літературна Україна. – 2000. – 9 березня. – С.2; 9. Цит.: за Рубан В. Довга дорога до себе // Сучасність. – 1992. – №1. – С.90-105; 10. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. Шульги М.О. – К..,1999. – 687 с.; 11. Полунєв Ю., Загоруйко Ю. Культурний шок // Сучасність. – 1994. – №9. – С.75-87; 12. Основи законодавства про культуру // Голос України. – 1992. – № 56. – С.11-12; 13. Шевельов Ю. В. екскурсії, але не фізичній, а духовній. Шанс України // Сучасність. – 1999. –№3. – С.82-89; 14. Концепція державної культурної політики. Основні положення // Культура і життя. – 1995. – №3. – 21 січня. – С.1-2; 15. Лук'яненко С. Культурна сфера: під яким знаменом порятунок // Українська культура. – 1995. – 7 лютого. – С.8; 16. Безпалий В., Огірчук В. Масове і елітарне // Українська культура. – 1992. – №3-9. – С. 1-2: 17. Стріха М. Держава і культура: Ретроспективи і перспективи // Культура і життя. – 1995. – 19 квітня. – С.2-3; 18. Лібанова Е. Соціальна стратифікація в Україні: проблеми статистичного вимірювання // Статистика України. – 2000. – №1 – С.30-36.

Т.А. Мельничук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.)

Міжпереписний період 1989–2001 рр. пов'язаний із масштабними історичними процесами, що відбувалися в Україні. Із проголошенням незалежності постала проблема самостійного вирішення важливих питань, серед яких одним з основних було соціальне відродження села. Складність і багатогранність цієї проблеми поглиблювалася потребою великих капіталовкладень у виробничу й соціальну інфраструктуру сільського сектору, а також демографічними процесами, тому що реформування аграрного сектору України можливе тільки при забезпеченні його належною кількістю трудового потенціалу. Значна частина державних діячів дотримувалася думки, що лише трансформація відносин власності у сільському господарстві вирішить значну частину проблем на селі. Багато із них не розуміли або просто не хотіли помічати того, що віддача від цих змін може досягатися лише за наявності стабільно організованого виробництва.

Метою даного дослідження є аналіз трансформації основних форм господарювання в українському селі у міжпереписний період 1989 – 2001 рр.

Дану тему досліджували і продовжують вивчати історики-аграрники Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко[1], економісти О.С. Бондар[2], Р.П. Андрушко[3], П.Т. Саблук[4] та інші.

З 30-х і до 70-х рр.основною формою господарювання на селі в Українській РСР були колгоспи, що базувалися на суспільній власності на землю. В цілому нараховувалося 32,8 тисячі колгоспів. На початок 80-х рр.кількість колгоспів скоротилася й становила 25,9 тисяч. Комуністична партія проголошувала, що проблеми села є основними, тому потрібно особливо приділяти увагу демографічному розвитку та кадровому забезпеченню сільської місцевості. Але криза суспільних відносин на селі відчутно проявилася вже у 90-х рр.

Реформування форм власності у низці областей України відбувалося ще до проголошення незалежності України. Першим кроком було перетворення низки радгоспів у колгоспи. У липні 1990 р. статус колгоспів отримали радгоспи «Комуніст» Любомирського району Волинської області, а на початку 1991 р. радгоспи «Косовський» в Івано-Франківській області імені Мічуріна та «Маринівський» у Миколаївській області, «Старосамбірський», «Прикордонник», «Прогрес», «Стрілківський», «Дніпровський» у Львівській області. З утворенням незалежної української держави стало зрозуміло, що колгоспну систему потрібно замінювати новою, ефективнішою системою, а сільське господарство трансформувати докорінно. Тому курс на радикальні реформи в аграрному секторі економіки України почав здійснюватися відразу.

Відбувався процес переходу землі із державного користування в індивідуальне та створення нових форм господарювання. Роздержавлення та оренда стали основними організаційно-правовими заходами держави у цей період. Саме роздержавлення земельного фонду сприяло прискоренню процесу приватизації та паювання сільськогосподарських угідь і землі. Відповідно до законодавства кожен член сільськогосподарського підприємства мав отримати сертифікат на право користування земельної частки. Селянин діставав статус власника з правом отримувати доходи відповідно до затраченої праці і розміру пайового внеску в колективне господарство.

З 1989 р., коли було прийнято рішення про різноманітність форм господарювання на землі, розпочався процес створення фермерських господарств. Поштовхом до цього також став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки», яким врегульовувалося питання оренди земельних ділянок єдиним масивом та спрощення порядку реєстрації договорів оренди, що закріплено прийняттям нового Земельного кодексу[5]. Місцеві ради мали право передавати землю в короткострокову або довгострокову оренду, приватну власність або довічне володіння. Протягом 1989–1990 рр.розпочався процес перетворення колгоспів у радгоспи, створювалися агрофірми, виникали малі підприємства, аграрні кооперативні об'єднання, фермерські господарства, в яких виробничі відносини будувалися на принципах госпрозрахунку. Тільки у травні 1991 р., коли Міністерство агропромислового комплексу України направило обласним і районним управлінням документ: «Вдосконалення форм господарювання АПК в умовах ринкових відносин» розпочалися структурні зміни. Його значення полягало в тому, що вперше в нових суспільно-політичних умовах наголошувалось на необхідності забезпечення законодавчо рівних можливостей для розвитку на селі всіх форм власності та господарювання[6].

Серед недержавних сільгосппідприємств створювались спілки селян. Перша спілка в Україні була створена в 1991 р. у Городенківському районі Івано-Франківської області на базі колишнього радгоспу «Ленінський шлях», що на добровільних засадах було перетворено у спілку селян

«Покуття». Важливе значення мало й те, що реформування господарства відбувалося тут одночасно з паюванням його майна. Таке господарство було не єдиним. Наприклад, у 1996 р. у Тлумацькому районі Івано-Франківщини вже діяло понад ЗО селянських спілок, більшість членів яких займалися землеробством, кожний четвертий працював у тваринництві.

Поступово почала зростати частка фермерських господарств: якщо на кінець березня 1990 р. в Україні нараховувалося всього 4 таких господарства[7], то у 1995 р. їх кількість становила вже 34 778[8]. Динаміка кількості фермерських господарств відзначається позитивним вектором. За 1995–2001 рр.їх кількість збільшилася майже на 20%. У 2001 р. в Україні вже було створено 15 092 нових господарств ринкового типу: з них – 3006 приватних підприємств, 6206 – товариств з обмеженою відповідальністю, 684 – акціонерних, 3328 – сільськогосподарських кооперативів, 1374 – селянських (фермерських) господарств, 494 – інших суб'єктів господарської діяльності[9].

Станом на 2001 р. загальна чисельність фермерських господарств становила 41,6 тис. Розміри селянських фермерських господарств пов'язані з умовами забезпечення землею та чисельністю сільського населення. Середній розмір одного фермерського господарства збільшився до 62 га., а в таких областях як Луганська, Кіровоградська, Харківська, Рівненська перевищував 100 га. Такі розміри фермерських господарств у більшості європейських країн із високорозвинутим сільськогосподарським виробництвом[10]. Чисельність працівників, що припадає на одне господарство даного типу, за досліджувані роки практично не змінилася. Основними працівниками у господарстві були в основному члени сім'ї фермера. Протягом досліджуваного періоду залишалося проблемою забезпечення сільськогосподарськими машинами фермерських господарств. Більшість фермерів займається рослинництвом, передусім вирощуванням зернових культу р. Картопля та овочі з розрахунку на одне селянське господарство займали невеликі площі, хоча в господарствах, які спеціалізуються на вирощуванні цих культур, вони досить значні. Тваринництво в більшості фермерських господарств розвивалося для задоволення потреб родини у м'ясі, хоча поголів'я худоби в таких господарствах порівняно з іншими значно збільшилося.

Найбільшу кількість фермерських господарств по регіонах на 2001 р. зафіксовано у Південних та Східних областях України: Одеській (5393), Миколаївській (4373), Херсонській (3080), Дніпропетровській (3265), Запорізькій (2387), Донецькій (2192)[11].

Процес утворення господарств нового типу проходив повільніше у Чернігівській, Рівненській, Волинській областях. На 2001 р. там було створено всього відповідно (532, 535, 571) господарств.

Наприклад, у Вінницькій області, за даними обласного статистичного управління, станом на 1 липня 1991 р. в області нараховувалося 13 селянських фермерських господарств і 11 кооперативів, а станом на 1 жовтня, того ж року, в області нараховувалося вже 31 селянське фермерське господарство, за якими закріплювалося 678 га. землі, в тому числі 534 га ріллі, що складало в середньому 22 га землі на одного фермера[12].

Вже станом на 1 січня 1994 р. в області було зареєстровано 691 фермерське господарство, за якими закріплювалися 13 614 га. землі, в тому числі – 12 742 га орної[13].

Варто зазначити, що дістати сертифікат на землю та створити власну, нову форму господарювання у деяких селах доводилося нелегко. В окремих господарствах тим, хто бажав займатися фермерством, наділяли непридатні для господарювання землі, не надавалися кредити[14]. Про це свідчить доповідна записка Генеральної прокуратури України «Про стан додержання Закону про «селянське (фермерське) господарство» та Земельного кодексу України при наданні громадянам земельних ділянок.» При перевірці було виявлено цілу низку зловживань та порушень. «… Безпідставно відмовляли у наданні земель під фермерське господарство місцеві ради окремих районів Республіки Крим, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Миколаївської та інших…» областей[15].

Установлено, що в деяких районах (наприклад, Тельманівський район Донецької області) сільські ради вирішували для вказаних цілей надавати землю лише місцевим жителям. Встановлювалися випадки, коли державні акти на землю видавалися несвоєчасно або взагалі були відсутні. Також не були видані державні акти на право землекористування по 42 сільських і селищних Радах народних депутатів у Богодухівському районі Харківської області. Через несвоєчасне отримання державних актів тривалий час не змогла зареєструвати свої фермерські господарства та одержати банківські кредити група фермерів Золочівського району Львівської області. У Царичанському районі Дніпропетровської області державних актів не мали 26 із 46 місцевих фермерів. У деяких господарствах державних актів на землю селяни не отримали до цього часу.

Отже, протягом 1991–2001 рр.поетапно, у міру вирішення поставлених завдань аграрної реформи відбувалося становлення нових форм господарювання. Зазначимо, що кожна із форм господарювання на землі має свої переваги та недоліки, які виявляються за тих чи інших обставин. Але беззаперечним є факт участі селян у цьому процесі як основної робочої сили. В сучасних умовах розвитку господарювання в аграрному секторі України вкрай необхідне соціальне стимулювання селян державою займатися сільськогосподарською працею.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беренштейн Л. Ю., Панченко П. П., Джос Ф.Х., Каденюк О. С., Коломієць С. С. Українське село у 20-90 рр. XX ст. / НАН України; Інститут історії. – К., 1998. – 122 с; 2. Бондар О. С. Проблеми розвитку власності та форми господарювання на регіональному рівні // Вісник аграрної науки. – 2000. – №5. – С. 64 – 66; 3. Економічний і соціальний розвиток села в перехідний період до ринку. Дис… к. е. н. – Дубляни, 2000. – 198 с.; 4. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки // Ред. П. Т. Саблук. – К, 1993. – 216 с.; 5. Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектору економіки. Указ Президента Уаїни від 3 грудня 1999 р. №1529 / 99. // Відомості верховної Ради. – 1999. – № 65. – С..324 – 345; 6. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Том 2. – К., 2006 – С. 529; 7. Панченко П. П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. – К., 2000. – С. 307; 8. Статистичний щорічник за 2001 рік. – К., 2002. – С. 207.; 9. Даниленко А.С. Основні напрямки удосконалення земельних відносин та їх роль у формуванні стратегії національної продовольчої безпеки України у XX столітті. // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С.29; 10. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно – аналітичний збірник. Випуск 5. За ред. П. Т. Саблука та інших. – К., 2002. – С. 483; 11. Україна у цифрах у 2001 році: короткий статистичний довідник. За ред. О.Т. Осауленка. – К., 2002. – С.111; 12.Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. – 4983. – Оп.1. – Спр.997. – Арк. 29; 13. ДАВО . – Ф. Р – 4983. – Оп.1. – Спр. 997. – Арк. 29; 14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп.22. – Спр. 1889. – Арк. 59; 15. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп.22. – Спр. 1889. – Арк. 59.

С.С. Падалка, М.М. Ігнатенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: МІЖ РАДЯНСЬКИМ МИНУЛИМ І КАПІТАЛІСТИЧНИМ МАЙБУТНІМ (1991–2002 РР.)

Проголошення державної незалежності, крім глибинних суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій, започаткувало перехід українського села від аграрної системи радянських часів до нової, яка характерна для демократичного суспільства з ринковою економікою. Початок цього процесу виявився надто болючим і супроводжувався виходом на поверхню раніше маскованої, нагромаджуваної за минулі десятиріччя «негативної якості» суспільства й людини, легковажністю політичної й інтелектуальної еліти, її намаганням створити передусім сприятливі умови для первісного нагромадження капіталу, нехтуючи при цьому справою формування соціально-прийнятної моделі розвитку. Левова частка зусиль та енергії політиків, представників економічної думки, громадськості спрямовувалась на забезпечення швидкої зміни форм власності та найбільшу приватизацію засобів виробництва.

Аграрна політика в даний період досліджувалася в працях Н. Болгарова, Г. Черевка, П. Саблука, О. Завальнюка, І. Рибака та ін.

У своїй статті автори поставили за мету: на основі вперше введених у науковий обіг документів і матеріалів розглянути загальні тенденції соціально-економічних змін в українському селі після проголошення державної незалежності.

Сільські громадяни у цей період найгостріше відчули наслідки руйнування старого (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) господарського механізму та параліч системи виробничих зв’язків. Соціально-економічна криза на селі виявилась більш глибокою, ніж загальносуспільна, стала наслідком традиційного радянського підходу державної влади України у ставленні до нього. На рівні управлінської ланки село продовжувало ототожнюватись із сільським господарством, розумілося передусім як соціальна база аграрного сектора економіки, а проблеми розвитку оцінювалися виключно через призму виробництва. Слабкість і непослідовність агрополітичних рішень влади зумовлювалась відсутністю методології їх вироблення, формування стратегічних цілей та локальних програм. Агрополітика продовжувала розумітись акцією держави, спрямованою на зміни у сільському господарстві без фіксації самої її суті, наголошувалося на практичній спрямованості її реалізації з обов’язковим виділенням держави як основного суб’єкта процесу. Вона виявлялась поза контекстом загальної державної політики і не визначала принципових цілеустановок, методів і засобів їх реалізації в галузі стратегії й тактики.

Часто непродуктивно в цьому контексті працювали й виконавчі органи влади. Міністерство агрополітики концентрувало аграрну бюрократію, в більшості своїй незацікавлену в реформах і змінах, крім того привчену бачити свою роль не в управлінні, а в участі у процесі розподілу матеріально-фінансових ресурсів та контролю їх потоків. Відповідно вона чинила опір змінам і була органічно зацікавлена в руйнації виробництва, вбачаючи в цьому передусім вигоду особистого збагачення. До цього додавалася низка суб'єктивних факторів. Практично робота всіх міністрів Міністерства сільського господарства України, що працювали протягом 1991–1997 рр., блокувалась різного роду обставинами: О. Ткаченко (як політичний конкурент піддавався політичному шантажу), В. Ткачук (поплатився за невміння маневрувати у хитросплетіннях державного механізму), Ю. Карасик (звільнився за корупційними скандалами й відкриттям кримінальних справ), П. Гайдуцький (був усунутий за «звинуваченням у т. зв. радикалізмі»), А. Хорішко (арештований за звинуваченням у розкраданні державних коштів).

Як результат, у державній стратегії часто зміщувалися акценти, зокрема щодо необхідних пріоритетів розвитку. Сталося так, що у політичних дискусіях навколо можливих варіантів реконструктизації колгоспно-радгоспної системи політики розділилися на дві групи: одні з більш амбіційними поглядами пропонували її ліквідувати та залишити фермерські господарства; поміркованіші вважали, що шлях суцільної деколективізації є згубним; наукрвці-аграрії пропонували обрати шлях поступового досягнення плюралізму форм господарювання, реформуючи діючі підприємства з тим, щоб зберегти й велике виробництво на селі. Незважаючи на розмаїття думок і поглядів, створити системну модель організаційних змін не вдалося. Практичні кроки державної влади здійснювалися за схемами, скопійованими з програм російських реформ методом спроб, при цьому було безліч помилок. Деякі політичні сили (лівого спектру), що концентрувались передусім у Верховній Раді, переслідуючи передусім кон'юнктурну ціль, вважали здатність сільського господарства виробити 32 млн.т. зерна підтвердженням потенції його саморозвитку. Отже, вироблення аграрної політики в Україні відбувалося на тлі постійної боротьби прихильників реальної капіталізації аграрних відносин, розвитку ринку, які б забезпечили справжню конкуренцію та диференціацію на селі з прихильниками ідеї соціальної рівності та справедливості. Саме перевага останніх і призводила до непослідовних дій та затримки ефективного реформування аграрного виробництва. Слід сказати про перші невдалі спроби демонтажу колгоспно-радгоспної системи та створення на базі колгоспів альтернативних форм господарювання. Бізнес-групи, які мали політичну та адміністративну підтримку у вищих ешелонах української влади, намагалися процес створення нових організаційних структур спрямувати в річище власної вигоди.

Унаслідок цього був обраний саме руйнівний шлях, який відповідав передусім інтересам цих впливових сил. У влади не було бажання протистояти хаосу й беззаконню, криміналізації торгово-економічних відносин, розкраданню бюджетних коштів, розбазарюванню майна сільгосппідприємств «підприємливою» частиною їх керівників. З цією метою не створювали й дієвих запобіжників, які б могли унеможливити стрімкий економічний спад господарств, які функціонують. Реально ж, по-варварськи, вщент знищувались матеріально-речові елементи продуктивних сил села. Економічне й фінансове знекровлення КСП і держгоспів, головним чином за допомогою ножиць цін на промислову та сільськогосподарську продукцію й численних податків, призвело до їх масової збитковості. З 10,5 тис. КСП, які функціонували на 1999 і володіли 65 % сільгоспугідь, лише половина здійснювали господарську діяльність. У решти господарств не було в наявності техніки. Отже, обробляти землю не було чим, вони залишались КСП лише де-юре, а земля здавалась в оренду приватним структурам або зовсім не оброблялася[1].

Система господарювання на селі, що склалась на 1998 рік, практично не функціонувала. Незважаючи на те, що держава вклала 4,7 млрд. грн. асигнувань в матеріально-технічні ресурси, 93% господарств залишались збитковими, в той час як приватний сектор, не маючи державної підтримки, приніс 30 млн. грн. прибутків[2]. Звичайно, збільшення частки приватного сектора у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його безпосередні успіхи, скільки про розвал колективного сектора, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Отже, виникла досить загрозлива ситуація: потрібно було щось робити з КСП, які практично існували лише на папері. З огляду на це, Президент України змушений був адміністративними важелями просувати реформу і видати 3 грудня 1993 р. указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Встановлювались нові завдання й жорсткі (6 місяців) терміни перетворення колективних підприємств у приватні та укладання з селянами-власниками земельних паїв договорів із обов'язковим зазначення орендної плати. Впродовж року, після введення в дію президентського указу, 10,8 тис. колишніх КСП було перетворено на 13,7 тис.

приватних господарських структур, серед яких господарські товариства становили 47%, кооперативи – 24%, приватно-орендні – 20%, фермерські господарства – 8%[3].

Особливістю було те, що зберігалась цілісність земельних та майнових комплексів більшості КСП. Понад 85% договорів оренди селяни укладали з правонаступниками КСП, 10% – з підприємницькими структурами і тільки 5% з фермерами[4]. Водночас підкреслимо, що в більшості випадків порушувався принцип вільного виходу з КСП селян зі своїм земельним і майновим паєм. Державні структури досить часто тиснули на селян і керівників господарств, аби ті не чинили опір ліквідації тієї чи іншої виробничої структури, примушували їх підтримувати заяви на зразок доцільності «руйнування колгоспів і продажу землі». Такий тиск могли витримати лише міцні колективні господарства, які зберегли цілісність трудових колективів, їх впевненість у власних силах та рішучість у захисті власного підприємництва.

Разом з утвердженням в Україні багатоукладної економіки проходило випробування різних форм виробничих підприємств: поряд з великими державними і КСП створювались господарські товариства (переважно акціонерні), приватно-орендні з участю іноземних інвестицій, кооперативи тощо. Через недосконалість нормативно-правового регулювання при акціонуванні майна КСП не вдавалося уникнути небезпеки втрати селянами через рух акціонерного капіталу права власності на земельні паї, яке засвідчувалося в сертифікатах. Селяни досить стримано ставились до такої практики, а тому створювались неповноцінні акціонерні товариства, до статутного капіталу яких вводилось лише майно членів господарства – земля до нього не включалась.

Успішно і продуктивно могли діяти АТ, в основу яких закладався іноземний капітал. Своєрідним серед них стало ВАТ «Контрольне об'єднання», до складу якого увійшли українсько-американське спільне підприємство в Києві, яке займалося постачанням комплектуючої електроніки для комп'ютерів, та КСП ім. Куйбишева села Волокитине Путивльського району Сумської області. За згодою між колективами створювалась єдина структура з двома підрозділами: перший зберігав свою назву і спеціалізацію, другий (КСП) перетворювався у сільськогосподарський цех[5].

У 1994–1995 рр. на Львівщині в акціонерні товариства перетворилися 127 КСП, у яких запроваджувався внутрішньогосподарський розрахунок. Учасникам об'єднань періодично виплачувались дивіденди, проявлялось піклування про соціальних захист працівників. На квітень 1996 р. в Україні акціонерними товариствами стало понад 4% колгоспів і 1,2% реформованих радгоспів[6]. У 2002 р. діяло 828 господарств такого типу, які сконцентровувались переважно в Центрі, Півдні та Сході, в тих регіонах, де свого часу діяли великі радгоспи, які спеціалізувалися на вирощуванні рослинницької і тваринницької продукції[7]. Позитивні набутки у господарюванні цих формувань зумовлювались в основному вдалою внутрішньогосподарською реструктуризацією, коли самостійно й ефективно працювали невеликі первинні колективи (цехи, малі підприємства). Виробничий ефект досягався тут не скільки через функціонування приватної власності, скільки можливістю привласнювати результати діяльності невеликого трудового колективу. Водночас переважна частина АТ була збитковою, а тому акціонери (селяни) не завжди мали змогу одержувати дивіденди на акції, в тому числі у грошовому виразі.

В Україні з'явилися приклади ефективного функціонування приватно-орендних колективів. У 1999 р. працювало близько 40 великих агропромислових підприємств (фірм, концернів, агрокомбінатів тощо)[8]. В агрофірмі «Манжелія» на Полтавщині орендна плата ставилась у залежність від рівня врожайності та рентабельності. Однією з кращих комерційних структур у регіоні аграрного профілю вважалась агрофірма «Агро-Сула», власником якої був американець українського походження Ю. Фещенко-Чопівський, – аграрій з діда-прадіда організував сучасне виробництво, орендуючи кілька гектарів землі, а й багато робив для навчання кадрів, в тому числі і в США. Але в такій практиці було й чимало негативного. Іноземні й вітчизняні підприємці вирощували на орендованих землях здебільшого соняшник і кукурудзу, що дало змогу забезпечити максимальний прибуток на вкладений капітал. Тваринництво, виробництво різноманітних технічних культур, овочів, фруктів та іншого, потрібного для повноцінного харчування українців, підприємців не приваблювало. Крім того, продукція, що вирощувалась, вироблялась для експортних цілей. Не залучалися вони й до вирішення соціальних проблем села[9]. На березень 1996 р. в Україні діяли 300 агрофірм. Найбільше їх було у Чернівецькій області (33), Хмельницькій (28), Черкаській (17), Тернопільській (160), Одеській (15), Київській (14)[10]. Провідні фахівці з Інституту економіки НАН України були переконані, що функціонування приватних агрофірм по-перше, усувало перешкоди (через оренду) на шляху до притоку іноземних капіталів в аграрну сферу. Ставало очевидним, що для держави є вигідним створювати спільні підприємства за участю іноземного капіталу, які б виробляли різноманітну сільгосппродукцію та організовувати її переробки[11].

На відміну від світових традицій, кооперація в Україні не набула широкого розвитку, навіть після прийнятого Верховною Радою Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (липень 1997 р.), який визначив правові, організаційні, економічні й соціальні умови діяльності кооперативів та їх об'єднань. У 1998 р. нараховувалось кількасот виробничих кооперативів, зосереджених в Запорізькій, Одеській, Харківській, Львівській, Івано-Франківській областях[12]. У деяких областях кооперування охопило, насамперед тваринництво й підприємства, що переробляли його продукцію. Так на Львівщині з'явилася широка мережа кооперативів «Маслосоюзу», у складі якої функціонували як виробничі, так і інші господарсько-збутові структури[13]. Слід підкреслити, що ставлення до кооперативної форми господарювання було упередженим. В країнах з розвинутою ринковою економікою виробничих кооперативів безпосередньо у сільському господарстві мало, а переважають вони у сфері переробки. Розвиток фермерства в Україні в перспективі буде постійно потребувати різноманітної системи кооперативів: постачальницьких і збутових, переробних, агросервісних.

Після прийняття Верховною Радою України у листопаді 1996 р. Закону «Про промислово-фінансові групи», в Україні з'явилися нові для неї господарські структури в агропромисловому комплексі. Перша з них почала діяти у Бердичівському районі на Житомирщині. Його засновниками були: комерційний банк «Амакс», 8 КСП, 2 хмелерадгоспи, фірма «Агромашсервіскомплект», товариство з обмеженою відповідальністю «Сигма», концерн «Украгросервіс» та агрофірма «Соколівка» з Черкаської області[14]. Завдяки застосуванню усіх форм інтеграції – через капітал і фінанси, структуру управління, технічну й цінову політику – цій промислово-фінансовій групі вдалося досягти помітних економічних успіхів.

На кінець 2000 р. в Україні залишалося близько 1,5 тис. колишніх КСП, які з різних причин не стали справжніми приватними господарствами[15]. Вони набули форми кооперативів із численними засновниками і мало чим відрізнялися від колишніх КСП, а точніше – від колгоспів і радгоспів. За даними офіційної статистики, у 2004 р. нараховувалось 8 172 господарських товариства, 4 054 приватних сільськогосподарських підприємства,

1 727 виробничих сільськогосподарських кооперативів, 395 державних сільськогосподарських підприємств і 1 694 господарства різних типів[16]. Отже, як бачимо, система сільського господарства, що склалася, була представлена трьома соціально-виробничими елементами: дрібномасштабними, великомасштабними й середньомасштабними. Провідне місце в структурі землекористування посідали великомасштабні елементи, які охоплювали 83% загальної площі сільськогосподарських угідь[17].

У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Найбільш активно фермерські господарства створювались на початку 90-х років. У 1992 р. було зареєстровано 2 098 господарств, у 1993 р. їх налічувалось 14 681[18]. Труднощі розвитку пов'язувались з низкою факторів, зокрема відсутністю на той час закону про фермерство, відсутністю державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення і обслуговування господарств. Не завжди задовольнялись клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» (1992р.). Ним визнавалось фермерство як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами й товариствами. Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове, чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства вбачалась виключно через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Більш сприятливі умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже члени КСП одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

До 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998–1999 рр. навіть скоротилася. Це зумовлювалося, насамперед, загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутіли. У 1994 р. така доля спіткала 1 900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від тих, які вже припинили свою діяльність[19]. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що

стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. У цілому за 1992–2004 рр. кількість господарств зросла майже у 22 рази[20]. Найбільше їх діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше – в Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині. Якщо в 1991 р. в середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і 14,6 га ріллі, то в 2003 р. – 72 і 67 га[21]. У 1997-2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищим цей показник був у Кіровоградській області (14%), найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття – по 7,2 га[22].

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести й те, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили серед фермерів лише 10%. Решта – це були міські жителі або особи, що раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина – людини, що має досвід роботи в аграрному виробництві й постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники. Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки й матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи державне сільськогосподарське підприємство. Однак найбільш трагічні наслідки мало те, що трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох все ще влаштовувала традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику й гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Як висновок слід зазначити, що кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об'єднань та почали з'являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства загалом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа та ін. – К., 2000. – С. 146; 2. Там само. – С. 162; 3. Інформація Головного управління з питань економічної політики Адміністрації Президента України // Президентський вісник. – 2000. – №19. – С. 3; 4. Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С. 165; 5. Село: від КСП до ВАТ // Голос України. – 1996. – 13 травня; 6. Черевко Г. Фермерські кооперативи в розвинутих капіталістичних країнах // Земля і люди України. – 1992. – №13. – С. 10; 7. Болгарова Н.К. Особливості розвитку господарських форм використання землі в сільському господарстві // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 49; 8. Падалка С.С. Україна 60–90-х років XX століття. Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності. – К., 2000. – С. 324; 9. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа та ін. – К., 2000. – С. 165–166; 10. Падалка С.С. Вказана праця. – С. 324; 11. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть… – С. 166–167; 12. Черевко Г. Вказана праця. – С. 10; 13. Лазня В., Лазня І., Бойко В. Про необхідність розвитку агропромислових формувань ринкового типу // Економіка України. – 1996. – №2. – С. 70; 14. Там само. – С. 70; 15. Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Вказана праця. – С. 165; 16. Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. – К., 2005. – С. 96; 17. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 236; 18. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Т. 2. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001. – С. 138, 140; 19. Саблук П. Вказана праця. – С. 140; 20. Сільське господарство України за 1997 рік: Статистичний щорічник – К., 1998 – С. 144; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – К., 2005. – С. 96; 21. Завальнюк О.М., Рибак І.В.

Вказана праця. – С. 250; Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році» – К., 2004. – С. 324; 22. Нечитайло В.В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 186.

О.П. Конотопенко

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ПОЛІТИЧНІЙ УЧАСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Труднощі переходу до демократії, як в Україні, так і в інших посткомуністичних країнах, спалах активності мас під час «помаранчевої революції» загострили увагу науковців до проблеми політичної участі як своєрідної інтегральної характеристики політичної культури.

Історію становлення взаємовідносин громадянина й суспільства неможливо зрозуміти поза культурою, тобто поза людським змістом соціальності. Йдеться про соціокультурний підхід до вивчення суспільства як єдності культури й соціальності в їх конкретно-історичних формах. Адже в реальному житті культура й соціальність нерозривні.

Інтерес до проблеми соціокультурних впливів на суспільно-політичну активність індивідів не випадковий. На думку окремих дослідників, в соціології певний час переважала тенденція зводити модернізацію до структурних чи інституційних змін, соціо-економічних процесів. Культурні ж аспекти соціальних трансформацій були на другому плані. Проте реалії XXI століття саме їх висувають на авансцену соціологічного теоретизування[1].

Науковці-гуманітарії виокремлюють, як мінімум, три версії соціокультурного підходу, які дозволяють більш-менш повно вивчати сучасне суспільство. А саме: а) культура є якістю суспільства і соціального життя та соціальних відносин у його межах; кожне конкретне суспільство є якісно визначеним через його культуру; саме тому і саме цим воно відрізняється від інших суспільств; б) культурне і соціальне – це два базові складники суспільства; їх питома вага і співвідношення в межах соціуму має конкретно-історичний характер; в) суспільство є різновидом системи, яка, залежно від співвідношення в ній соціальності й культури, розвивається від простої до складної надорганічної і далі - до соціокультурної системи, що має здатність саморозвиватися й саморегулюватися[2].

Настановлення на ефективну політичну участь – неодмінний компонент демократичної політичної культури, а участь - найважливіший елемент функціонування демократії. Саме завдяки йому громадяни добиваються того, щоб структури влади були їм підзвітними.

Не менш важливим для культури демократії є формування відповідної моделі поведінки суб'єктів політичних відносин, на чому наголошували, зокрема, Г. Алмонд, С. Верба, С.М. Ліпсет, Р. Даль, Г. Ерме, Р. Інглгардт, А. Інкельс, Р.Д. Патнам.

«Міць демократії немислима поза повноцінною демократичною культурою. Демократія життєздатна лише тоді, коли віддзеркалює політичний досвід і справжню злагоду в суспільстві – згоду, яка спирається на почуття відповідальності й домінування загального інтересу», - наголошує Г. Ерме[3]. На його думку, демократія, - це, насамперед, культура, а не лише система інститутів; у будь-якому випадку, - це набуток еволюції культурного розвитку, без якого ці інститути не мали б коренів.

Всебічна підтримка та культивування політичної культури демократії сприяє формуванню прошарку громадян, які не лише віддані ідеалам демократії, але й на практиці підтримують базові демократичні інститути.

Сучасний громадянин має володіти мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його інтересам, і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси. Сучасні інститути не можуть працювати самі по собі. Вони потребують людей, характер соціальної, економічної і політичної поведінки яких відповідав би запитам суспільства.

Вивчення проблеми політичної участі не можна відокремлювати від дослідження соціально-економічних умов існування індивіда, від умов, у яких він виховувався й проходив соціалізацію. Людина не народжується членом суспільства і громадянином – вона стає ним в результаті тривалої взаємодії з оточенням.

Україна, здобувши незалежність, устами тодішніх своїх очільників задекларувала розбудову демократичної держави. Та ніхто тоді не замислювався, на яких засадах має вона розбудовуватися.

Розмірковуючи над долею демократії, І.Ільїн писав: «Будь-який політичний устрій має власні життєві основи… Зникають ці основи – й політичний устрій вироджується у зловісну карикатуру, а потім власну протилежність. Брак цих основ у житті народу означає, що цей народ не здатний до такого політичного устою; що такого державного устрою зовсім не слід запроваджувати під загрозою

згубних його наслідків. …демократія має власні життєві основи – в дусі народу, його правосвідомості, в його соціальному укладі. Немає цих основ – і демократія вироджується або в охлократію, або в тиранію[4]. У цьому контексті слід звернути увагу на таку закономірність: переважна більшість економічно розвинутих країн є демократичними. Тому справедливо можна стверджувати, що економічний розвиток створює в суспільстві сприятливі умови для розгортання процесів демократизації.

Перехід до демократії передбачає наявність відповідних умов і у сфері соціальних відносин. Потрібно зауважити, що соціальні умови демократії виникають зазвичай у надрах громадянського суспільства. Чим досконаліше суспільство, тим ефективніша демократія. Якість суспільства залежить від якості членів даного суспільства та їх рівня культури, прагнень, моралі тощо. Головна умова ефективного функціонування громадянського суспільства полягає в соціальній і політичній свободі, гармонійних відносинах з державними структурами. Соціальна свобода забезпечує активну участь людей у справах громади та у політичному управління, в широкому розумінні – у самовизначенні особи в суспільстві.

Соціально-класова структура України з перехідною економікою має певні особливості. По-перше, в неї не існує чітких кордонів між класами за професійною ознакою. Це пояснюється тим, що ці класи потрапили під жорнова двоєдиного процесу: «розмивання» старих класів і формування нових. У соціальній структурі таких країн з'являється багато маргіналів – «напівробітників», «напівбізнесменів», «напівселян», які перебувають в стані переходу з однієї соціальної спільноти до іншої. Відтак їм доводиться «грати» різні соціальні ролі. По-друге, значна частина громадян животіє на межі бідності. По-третє, існує порівняно невелика частина середнього класу, який тільки починає формуватися.

Протягом багатьох століть люди намагалися поліпшити умови свого життя, покращити добробут. Це аксіома суспільного життя. Водночас суспільне багатство може сприяти розвиткові демократії лише тоді, коли воно більш-менш рівномірно поділене між усіма членами суспільства. Вкрай необхідною умовою сучасної демократії є соціальний плюралізм, зумовлений розвинутою структурою економічних і соціально-політичних інтересів. Такий плюралізм, у свою чергу, породжує політичний плюралізм, як важливий чинник демократичних перетворень.

Соціальний плюралізм передбачає наявність такої важливої передумови демократії, як численний і впливовий середній клас. Аристотель, розмірковуючи над формами суспільного устою, вважав, що середній достаток з усіх благ - найкращий[5]. На думку С.Ліпсета, саме середній клас може свідомо виконувати посередницьку роль у врегулюванні конфлікту між крайнощами й винагороджувати голосами поміркована демократичну партію й покарати екстремістів[6].

Від позицій середнього класу значною мірою залежить доля демократії. Для переважної більшості представників цієї спільноти джерелом існування є приватна та інтелектуальна власність. З її втратою вони втрачають головне – джерело існування. Демократія не тільки створює сприятливі умови для розвитку приватної власності, а й гарантує захист її від незаконного загарбання. Очевидним є те, що представники середнього класу більше, ніж багаті чи бідні, зацікавлені в суспільстві, в якому панує справедливість, порядок і стабільність.

Важливим висновком сучасної суспільної науки є те, що не економічний розвиток чи соціальна структура зумовлюють демократизацію, а культура, яка під впливом економіки й соціальних чинників змінюється так, що сприяє демократизації суспільства. Але водночас при нерівномірному розвитку різних сфер суспільства культура може відставати - «запізнюватися». Йдеться про те, що зміни в економіці й технології можуть значно випереджати зміни в соціокультурній сфері.

На нашу думку, більшість конфліктів у сфері суспільно-політичних відносин в Україні є наслідком знаданого «запізнення». Так функціонування таких демократичних інститутів, як вибори, опозиція, спотворюється через неналежне правове забезпечення, через антидемократичні традиції, невідповідність застарілої ментальності, через елементарну культурну обмеженість суб'єктів політичних відносин.

Політична культура є похідною від процесів, що відбуваються в суспільстві. Тому для перехідних суспільств існує «проміжний» тип культури: він вбирає в себе як рудименти попередніх суспільних відносин, так і паростки нових. Для України це передовсім наявність елементів, що складають дихотомію «тоталітаризм – демократія».

На характер змін у перехідному суспільстві вагомо впливають морально-духовні фактори, до яких належать ідейні переконання, цінності й норми певної політичної культури, в тому числі й демократичної. Оскільки вони детермінують поведінку конкретних суб'єктів політичного процесу –

індивідів, еліт, соціальних, демографічних груп, спрямовуючи розвиток суспільства у певному напрямі, тому знання масових настроїв є важливою складовою здійснення ефективної політики.

Політичній культурі українського суспільства загалом притаманне поєднання різних систем цінностей, часом несумісних політичних орієнтацій та діаметрально протилежних типів політичної свідомості, позитивних і негативних характеристик явищ і політичних процесів, раціональних та ірраціональних чинників. За спостереженнями соціологів, специфічною ознакою свідомості в умовах посттоталітарного розвитку є амбівалентність з комфортно-нігілістичною спрямованістю[7].

Людина може одночасно виступати за ринкову економіку й фіксовані ціни, за демократію й заборону опозиційних партій, за свободу пересування й дозвільний режим прописки тощо. Це визначається не лише результатами розвитку економіки й рівнем життя пересічної людини, а й також впливом на соціально-політичну ситуацію залишкової радянської субкультури. Суперечливість та амбівалентність політико-ідеологічних орієнтацій свідомості, поряд з низькими показниками якості життя, вадами демократичного розвитку, зумовлені також і браком стратегічної концепції реформування, що дезорієнтує масову свідомість у пошуках нових світоглядних орієнтирів.

Індикатором якості політичної участі вважають політичну ефективність, яка, у свою чергу, дає змістову характеристику панівній у суспільстві політичній культурі. Під політичною ефективністю розуміють відчуття пересічною людиною можливості справляти вплив на політичний процес. Високий рівень політичної ефективності в масовій свідомості громадянин корелює з розвинутою демократією в країні[8].

Серед причин, які зумовлюють низький рівень громадської активності, можна назвати такі: наявність соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних з патерналістськими настроями, які частково відтворюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях; низький рівень матеріального забезпечення переважної більшості громадян, що корелює мінімальними показниками громадської активності; брак політичних ідеалів, які б стимулювали громадянську активність; втрата довіри до інститутів державної влади та можливості впливу на них, а також брак розвинутих механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянами; нерозвиненість інституційної структури громадянського суспільства, яка слугує каналом громадянської активності – профспілок, громадських організацій, об'єднань і груп, незалежних ЗМІ тощо[9].

Отже, дане дослідження, як і соціально-політична практика, дозволяють зробити деякі узагальнення щодо характеру соціокультурних чинників політичної участі в умовах демократичної трансформації в Україні. По-перше, немає чіткої диференціації соціально-стратифікаційної структури суспільства; процес поляризації супроводжується вимиранням старого середнього прошарку і надто повільним формуванням нового. По-друге, тип політичної культури українського суспільства науковці оцінюють як перехідний з ознаками аномійної деморалізованості значної частини населення. Політичній свідомості українського населення притаманна така риса, як схильність до конформізму. Майже для половини населення України демократія не є бажаним типом державного устрою. По-третє, головна загроза майбутньому демократії в Україні детермінується кризою ідентичності, притаманною значній частині громадян. Справа в тому, що нові суспільні відносини, пов'язані з цінностями сучасної демократії, вступають у суперечність з цінностями, які відтворюють рудименти радянської субкультури: подвійна мораль, уявна, а не реальна відданість ідеалам та інші деструктивні риси. По-четверте, є певні ознаки пожвавлення демократичної політичної участі: дещо зросла політична ефективність, спостерігається позитивна тенденція зміни базисного типу особистості.

Новим етапом у розвитку української демократії є вихід на політичну арену нових соціальних груп, зокрема, представників нового середнього класу, зацікавлених у встановленні стабільних, правових і демократичних відносин; зростає політична культура громадян; «дорослішає» громадянське суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Танчер В. Соціологічна концептуалізація суперечливого процесу модернізації // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка. – К. – С. 13–26; 2. Черниш Н., Ровенчак О. Основні поняття і положення соціокультурного підходу та специфіка застосування їх у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - № 1. – С. 37 – 53; 3. Эрме Г. Культура и демократия / Пер. с франц. – М.: Издательская група «Прогресс», «Експорт», 1994. – 192 с; 4. Ильин И. Основы демократии // «Наши задачи». Избранные статьи (1948 – 1954 гг.) // Юность. – 1990. - № 8. – С.60 – 71; 5. Аристотель. Политика // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.-Харьков, 1998. - С. 441-699; 6. Ольшанский Д., Харитонова О. Перестройка как неудавшаяся попытка политической модернизации // Весник МГУ. – Серия 12. Политические науки. - № 6. – 1995. – С. 28 - 36; 7. Головаха Е.И.,

Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К., 1994. – 168 с.; 8. Паніна Н. Українське суспільство 1994 – 2005р.р.: соціологічний моніторинг. – К.: Видавництво Софія, 2005. – 160 с.; 9 Пастухов В.Б. Украина – не с Россией. Причины и последствия стратегических просчетов российской политики по отношению к Украине // Полис. – 2005. - № 1. – С. 25 – 35.

Д.О. Мельников

МОЛОДЬ І ПОЛІТИКА В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА (1991–2000 РР.)

Перше десятиріччя незалежної України для українського народу стало періодом досить складних випробувань. В усіх сферах суспільного життя відбувалися докорінні перебудовчі процеси. Це було пов'язано зі зміною політичного курсу країни, спрямованого на незалежний шлях розвитку, побудову суверенної, демократичної держави. Складовою частиною цього процесу, безперечно, було суспільно-політичне життя країни.

Помітний слід у цьому процесі зробила молодь. Залежно від того, яка політична ситуація складалася в Україні, змінювалася й активність молодих людей, кількісний їх склад. Діяльність молоді в суспільно-політичному житті країни на початку 90-х років значною мірою посприяла створенню української незалежної держави. Не була байдужою молодь до процесів суспільно-політичного життя і в наступні роки. Тому не випадково, що проблема участі молоді в різних сферах суспільно-політичного життя України цього періоду стала предметом дослідження таких науковців як М. Головатого, Я. Немирівського, В. Головенько та інших дослідників [1]. Проте в їх працях робиться спроба зробити аналіз окремих напрямків діяльності молоді в суспільно-політичному житті країни, відсутнє узагальнення ролі молоді в цьому процесі, що й зумовило вибір теми даного дослідження.

Враховуючи актуальність, практичне значення досліджуваної теми, автор даної статті шляхом аналізу опублікованих праць, документальних та архівних джерел ставить за мету простежити за тим, яку роль відіграла молодь у суспільно-політичному житті країни у перше десятиріччя її незалежності, вичленити проблеми у цій сфері молодіжного руху.

Участь юнаків та дівчат у суспільно-політичному житті країни проявлялась через молодіжний рух, який на початку 90-х років вступив у свій новий етап розвитку. У 1991 році Україна стала незалежною державою, вибрала демократичний шлях розвитку. Враховуючи потреби молоді, вбачаючи в ній майбутнє молодої держави, здатної втілити в життя плани щодо розбудови нової України, з метою зробити значний поштовх до розвитку молодіжного руху, Верховна Рада України в 1992 р. приймає Закон України «Про об'єднання громадян», Декларацію «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», в 1993 році Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Це якоюсь мірою посприяло кількісному росту молодіжних об'єднань. Якщо в 1992 р. в Україні було 26 молодіжних та дитячих об'єднань зі статусом всеукраїнських, [2] то в 1996 р. їх було вже 41 всеукраїнських та кілька сотень регіональних молодіжних об'єднань,[3] а в 1999 році 79 всеукраїнських та більше 200 регіональних об'єднань[4].

Як не прикро, але переважна більшість об'єднань молоді не займалася політикою, не брала участі в суспільно-політичному житті країни. Їх створення й діяльність в основному були спрямовані на задоволення професійних інтересів. І це закономірно. Адже молодь орієнтувалася передусім у вирішенні нагальних проблем їх життя. Більшість молодих людей залишалася аполітичною. За даними соціологічних досліджень, протягом 1994-1999 рр.членство молоді в політичних партіях України ледве досягло 2%, 27% опитаних узагалі не цікавилася політичними науками. Однак із наближенням президентських виборів політична активність молоді зростала. Молоді люди стали краще орієнтуватися в питаннях політичного життя України. Так з наближенням президентських виборів 1999 року частка тих, хто не орієнтувався в політичній ситуації, яка склалася в Україні, зменшилася з 35% - восени 1995 року до 20% – восени 1999-го. З 1996 по 1999 рік майже у 4 рази зменшилася кількість тих молодих респондентів, котрі не підтримували жодного ідейно-політичного напрямку із 43 до 11% [5].

На початку 90-х років активну життєву позицію зайняло студентство. Прагненням студентів було покінчити зі старими порядками, які існували у ВНЗ (ліквідувати військові кафедри, підвищити стипендію, провести зміни у викладанні суспільних наук тощо). Студенти брали участь у мітингах, страйках, пікетуваннях партійних та державних установ. Ініціаторами таких акцій-протесту були безпосередньо як самі студенти, так і їх старші товариші, активісти політичних партій та громадських організацій, кількість яких на той період різко зростала.

Прикладом участі молоді в суспільно-політичному житті країни стала акція протесту проти підписання союзного договору восени 1990 року. Члени Української Студентської Спілки та Студентського братства 2 жовтня 1990 року розпочали в Києві на площі жовтневої революції (нині майдан Незалежності) голодування.

Повіривши в обіцянку Верховної Ради задовольнити їх вимоги, студенти скоротили цю акцію. На жаль, більшість вимог студентів Верховна Рада не виконала.

У 90-х роках у молодіжному русі проявилась тенденція до створення молодіжних організацій. Так майже всі провідні політичні партії України набули собі політичних партнерів з боку молоді: Комуністична партія України - Ленінську Комуністичну Спілку Молоді України, Народний Рух України - Всеукраїнську молодіжну громадську організацію «Молодий Рух», Соціалістична партія України (об'єднана) - громадську організацію «Українська соціал-демократична молодь», Народно-демократична партія - Народно-демократичну лігу молоді тощо.

У 1999 році була створена молодіжна партія «Молода Україна». У статуті партії було вказано на необхідність формувати, проводити власну політичну лінію у сфері державного будівництва, сприяти створенню умов для залучення молоді до активної участі у державотворчому процесі, сприяти залученню молоді до представницьких органів влади, органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади.

Варто вказати на те, що, хоча значна частина молоді вважала створення молодіжної партії корисним для країни (за даними соціологічного дослідження за це висловилося 40% молодих людей), молоді люди у своїй масі не підтримали «молодіжників» на парламентських виборах. Так, за даними соціального дослідження, лише 3,4% молоді проголосувало за силу, що являла собою як молодіжну партію. Серед усіх виборців у цілому лише 1,1% віддали перевагу цій партії[6].

Певну активність проявила молодь під час виборчих компаній. Для того, щоб залучити на свій бік значну кількість виборців під час виборів до Верховної Ради УРСР в 1990 р., була створена міжобласна група молодих кандидатів у народні депутати, яка в січні 1990 року прийняла два документи - «Звернення молодих кандидатів у народні депутати Української РСР до народу України» та «Позиція міжобласної групи молодих кандидатів у народні депутати Української РСР «Весна - 90», в яких показала своє бачення перебудовчих процесів, підтримала прагнення керівництва країни на проведення демократичних перетворень у республіці, запропонувавши при цьому свою програму кардинальних змін у суспільстві.

Роботу цю провів комсомол. Вперше за багато років він підготував платформу, в якій прагнув показати своє ставлення до тих процесів, які відбувалися в суспільстві, запропонував програму реалізації державної молодіжної політики в республіці, показав своє ставлення до інших молодіжних організацій. Платформа комсомолу стала свого роду фундаментом для реалізації ним своїх намірів через повноважних представників в органах влади.

Усе ж таки цих заходів було недостатньо. Дії комітетів комсомолу були розрізненими, не завжди тактично грамотними. Центральному комітету, комітетам комсомолу, молодіжним засобам масової інформації не вдалося привернути увагу молоді до проекту передвиборчої платформи ЛКСМУ, забезпечити його обговорення. Як наслідок, одна з перших спроб комсомолу окреслити свою політичну позицію з важливих проблем розвитку республіки залишилась майже непомітною, не отримала широкого резонансу в суспільстві та молодіжному середовищі. Це призвело до того, що до депутатського корпусу республіки не потратив жоден представник від Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Одеської та Тернопільської областей.

Помітно зменшилась кількість молодих депутатів Верховної Ради України за часів незалежності. У парламенті республіки XIII скликання був тільки один депутат віком 30 років, а XIV скликання -12 осіб[7].

Тенденція до зменшення молоді відбувалася і в складі місцевих рад народних депутатів. Це було зумовлено не тільки небажанням молоді брати участь у боротьбі за депутатські мандати, а й неможливістю вибороти їх у більш досвідчених, впливових претендентів на ці високі державні посади. Окрім цього, серед виборців панувала думка про те, що молодим людям ще рано бути народними депутатами, що в них мало життєвого досвіду, знань та умінь працювати в цих органах влади. Виборчі компанії також потребували великих фінансових затрат, яких у молодих людей ще недостатньо.

Небажання молоді йти в політику було зумовлене й тим, що, вступаючи в життя, юнаки та дівчата потребували найголовнішого на той час для них - це одержати освіту, знайти роботу, влаштувати своє особисте життя. Політична діяльність, як правило, набагато обмежувала ці

прагнення молоді. Крім того, значна частина молоді ще не повною мірою визначила свої політичні інтереси. Не останнє місце у формуванні державницької позиції молоді, її прагнення проявити себе в суспільно-політичному житті республіки, краю, міста та села, стати народними депутатами займало політичне протистояння між представниками вищих гілок державної влади, яке особливо відчутно проявлялося у 90-х роках.

Отже, у 90-х рр.участь молоді в суспільно-політичному житті України була хвилеподібною. На початку десятиріччя, в період, коли гостро постало питання бути чи не бути країні незалежною, молоді люди разом зі старшими товаришами виходили на вулиці, брали участь у демонстраціях, страйках, мітингах, пікетували державні органи, проводили акції через голодування. Пізніше, коли незалежність української держави стала реальністю, політична активність молоді помітно знизилась. Значна частина молоді стала аполітичною. Деякою мірою активність молоді зростала у зв'язку з виборами народних депутатів та Президента країни.

Молодіжний максималізм, природна енергія юнаків та дівчат, які були такими важливими й необхідними для їх прояву в суспільно-політичному житті країни, на жаль, не проявили себе. Відсутність активного громадянського руху, в тому числі й молодіжного, контролю з боку народу за діяльністю державних чиновників призвела до того, що керівництво держави, місцеві чиновники нерідко приймали непродумані рішення, своїми діями підривали авторитет влади і, як наслідок цього, в країні поглиблювались кризові явища в багатьох сферах суспільного життя, падав рівень матеріального достатку людей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К., 1993; Головонько В.А. Український молодіжний рух у XX столітті. – К., 1997; Немирівський Я. Практика та досвід реалізації державної молодіжної політики в Україні на регіональному та місцевому рівнях // Довідкові матеріали про становище молоді та хід реалізації державної молодіжної політики в Україні. – К., 1997; 2. Головонько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К. , 1997. – С. 112; 3. Поточний архів Міністерства України у справах сім'ї та молоді. Додаткові матеріали про становище молоді в Україні та хід реалізації державної молодіжної політики за 1997 р. – С. 7; 4. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). – К. 2000. - С. 72; 5. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). – К. 2000. - С. 76; 6. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). – К ., 2002. – С. 115; 7. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). – К., 2000. – С. 83.

О.В. Галушко

РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ УКРАЇНО – РОСІЙСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 1991– 2005 РР.

Визначальною складовою внутрішньодержавних нормативно–правових актів, що детермінують характер та основні тенденції двосторонніх українсько–російських відносин, є зовнішньополітичні концепції цих країн. Їх еволюція упродовж 15 років засвідчує надзвичайну напруженість та високу динаміку двостороннього співробітництва.

На початковому етапі новітніх українсько-російських економічних відносин (1991–1999), що характеризувався їх становленням, зовнішньополітична концепція Росія розбудовувалась на стратегії реінтеграції в рамках СНД та самостійного входження країн, у т. ч. Росії, у світовий політичний та економічний прості р. РФ тривалий час розглядала євроінтеграцію як домінанту своєї зовнішньої політики, відмовившись від перспективи входження до складу об'єднаної Європи лише у 1999 році. У цьому зв'язку «нове партнерство між Україною та Росією», за визначенням президента Б. Єльцина, мало відповідати характеру взаємин між «двома суверенними державами Європи», а відтак стати «вагомим внеском у безпеку і стабільність на континенті»[1].

Концептуальна сутність політики Росії на теренах СНД у 1990–ті рр.визначається сучасними російськими істориками як «інтеграційна ейфорія».[14] Вона була пов'язана з надіями на повну інтеграцію в рамках пострадянського простору. Не випадково Б. Єльцин ще в заяві від 6 грудня 1991 р. з приводу визнання Росією незалежності України виступив за «відкритість кордонів», «взаємодію у формуванні спільного економічного простору й у розвитку прилеглих регіонів». Підстави для таких планів надавав високий рівень економічної взаємозалежності країн СНД, у т.ч. України й Росії.

Курс на формування «єдиного економічного простору з державами–учасницями СНД» залишався одним з найважливіших завдань зовнішньоекономічної діяльності РФ у другій половині 90-х років. Цей напрям взаємин з країнами Співдружності знайшов своє відображення в Концепції

національної безпеки РФ, яку затвердив Президент Росії Б. Єльциним.[3] Важливою особливістю цього документу є констатація в ньому «неприйнятності для Росії застосування силових методів у зовнішньополітичній діяльності».[3]

Відзначимо також, що зовнішньоторговельна стратегія Росії 1990-х років взагалі сприяла переорієнтації її зовнішньоекономічних зв'язків на провідні країни Заходу. Питома вага країн СНД у зовнішній торгівлі Росії зменшилась у 1996 році до 23%, а в 1998 р. – до 21,6%. За оцінками держкомстату Росії, у 1998 р. на Німеччину припадало 9,8% загального зовнішнього обігу Росії, на США – 7,2%, Білорусь – 6,7%, Україну – 6,6% (далі йшли: Італія – 3,8%, Нідерланди – 3,7%, Китай і Великобританія – по 3,2%). При цьому частка країн ЄС зросла до 34% .[14]

Неоднозначність зовнішньоекономічної стратегії Росії 1990 – х рр.виявилась у її балансуванні між т.з. «глобалістською концепцією перспективного розвитку», що передбачала її самотне включення у світову економіку на засадах демократизації суспільства та адаптації національного господарства до умов постіндустріальної епохи, та «регіоналістською», згідно з якою Росія мала створити патронований нею інтеграційний простір у рамках СНД (теорія спільної валютної зони й оптимального внутрішнього ринку) [5].

Поворот накреслився наприкінці 1990-х років. Згідно зі «Стратегією відносин між Росією та ЄС» (1999), [12] Москва виступила проти встановлення Європейським Союзом «особливих відносин» з країнами СНД, як таких, що здатні порушити інтереси Росії та її союзників у регіоні. Загострення політичного й економічного суперництва між РФ і Заходом на пострадянському просторі сприяло зосередженню уваги Росії на стратегії творення підконтрольного собі Євразійського інтеграційного простору. Україні відводилась одна із ключових ролей у реалізації інтеграційного простору.[2]

При цьому сама Росія активно використовувала політичний тиск з метою геополітичного утвердження в регіоні, зокрема в Україні. Прикладом тому є зумовлення підписання з Україною повномаштабного договору про дружбу, партнерство й співробітництво згодою її на базування російського Чорноморського флоту в Севастополі, внаслідок чого процес його укладання розтягнувся майже на шість років (до травня 1997 р.).

Концептуальні підходи України 1990-х рр.до організації двосторонніх відносин з РФ майже не зазнавали змін. Спостерігався курс на її політико–економічну суверенізацію перманентне посилення європейського вектора зовнішньої політики України, збереження російських економічних та енергетичних ринків. Показовим у цьому зв'язку є положення «Основних напрямів зовнішньої політики України» 1993 р. [11]. Репрезентуючи себе відданим демократичним цінностям, «надійним і передбачуваним партнером», Україна проголосила свій намір утверджувати «безпеку для себе – через безпеку для всіх».

Розглядаючи прикордонні держави як «найближче зовнішнє середовище», від взаємодії з яким безпосередньо залежить мир і стабільність по всій периферії кордонів України, її нормальний внутрішній розвиток, безперешкодне й широке спілкування із зовнішнім світом, Україна визначила статус усіх прикордонних держав як стратегічних партнерів. Українсько–російські відносини набували значення «домінантних», від яких «залежить стабільність в Європі й усьому світі».

Констатуючи свій намір протидіяти будь–яким територіальним претензіям чи спробам втручання у свої внутрішні справи, Україна висловлювала своє прагнення «вживати всіх заходів для переведення стосунків з Росією у річище справжнього добросусідства, взаємоповаги й партнерства». Важливим у цьому контексті визначалось завдання обох сторін усвідомити «безперспективність і згубність курсу на конфронтацію» у двосторонніх відносинах.[11]

І з підписанням у травні 1997 р. Договору про дружбу співробітництво і партнерство з РФ Україна зберегла європейський та євроатлантичний інтеграційний пріоритет: «Стратегія інтеграції до ЄС» (1998), Хартія про особливе партнерство з НАТО (1997) та Державна програма співробітництва з НАТО (1998). Водночас у відповідь на створення проросійських союзів у рамках СНД (Співтовариства Білорусії й Росії – квітень 1996 р, «Союзу чотирьох», до складу якого у 1996 р. увійшли Росія, Білорусія, Казахстан і Киргизія, «Митного союзу», а з 2000 р. – ЄврАзЕС), Україна розпочала реалізацію програми регіонального лідерства, намагаючись об'єднати країни, що на той час виступали проти російської гегемонії в СНД. Створюється співдружність держав ГУУАМ у складі Грузії, Узбекистану, України, Азербайджану й Молдавії (1997).

Новий етап урозвитку українсько – російських відносин, у зв'язку зі зміною російських концептуальних підходів, починається наприкінці 90-х – початку 2000-х років. Невиправдані сподівання на цілковиту реінтеграцію в межах пострадянської території, глибоке проникнення західних держав в геополітичний простір СНД, пов'язували в Росії із несумісністю з російськими національними інтересами надмірною орієнтацією на західні цивілізаційні та політичні цінності. Це

спонукало Росію до корекції зовнішньополітичного курсу. Посилення рівня її євразійської замкненості та переведення двосторонніх відносин, у т.ч. російсько–українських, у річище всеохоплюючого прагматизму стали – визначальними рисами цієї концепції.

Як офіційний документ, нова концепція зовнішньої політики Росії була прийнята у 2000 році. Вона передбачала активну позицію Росії на міжнародній арені, зокрема, «вплив на загальносвітові процеси з метою формування стабільного, справедливого й демократичного світопорядку». Така роль логічно випливала із самоідентифікації Росії як «великої євразійської держави».[4]

У концепції стверджувалось, що пріоритетом зовнішньої політики РФ буде «розвиток добросусідських відносин і стратегічного партнерства з усіма державами – учасницями СНД». Практичні відносини кожного з них передбачалось побудувати з урахуванням зустрічної відкритості для співробітництва, готовності належним чином враховувати інтереси Російської Федерації.

Документ містив положення, згідно з яким «ставку було зроблено на розвиток економічного співробітництва на пострадянському просторі, включаючи створення зони вільної торгівлі». Водночас, наголошувалось на тому, що Росія має бути готовою до використання всіх наявних у її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту своїх національних інтересів».[6]

Пізніше у щорічних Посланнях Федеральним Зборам РФ Президент Росії розвивав цю стратегічну лінію. Так у 2001 р. акцент було зроблено на збереженні статусу Росії як «ядрі інтеграційних процесів Співдружності Незалежних держав».[6] У 2003 р. В. Путін констатував той факт, що «Росія розглядає простір СНД як сферу своїх стратегічних інтересів»[7]. У 2006 р. Президент РФ проголосив завершення «періоду становлення партнерських відносин» між державами, що утворились на пострадянському просторі.[8]

Невідповідність названих теоретичних положень реальній практиці відносин РФ із країнами СНД, які продовжували розбудовуватися на засадах російського патерналізму, особливо помітно у Посланні Президента РФ 2007 р. У ньому, зокрема, йдеться про прихильність Росії до взаємовідносин, які «засновані на міжнародному праві, особливій культурі міжнародних відносин – без нав'язування моделі розвитку й формування природного розвитку історичного процесу». Усвідомлюючи економічні можливості Росії, В. Путін зазначив, що РФ лише «відстоює свої економічні інтереси й використовує свої конкурентні переваги».[9]

Українська концепція двостороннього співробітництва 2000-х рр.характеризувалась непослідовністю у своєму розвитку. У 2000–2004 рр.(внаслідок касетного скандалу й наступного дистанціювання України від Заходу) відбулося «замороження» євроінтеграційних процесів й неадекватне національним інтересам зближення з Росією та посилення економічної залежності від неї. Натомість з 2005 року Україна відкрито проголошує євроінтеграцію як стрижневий вектор своєї зовнішньої політики й неможливість одночасної інтеграції у євразійський політико – економічний прості р. У Посланні Президента України до Верховної Ради (2005) було відзначено, зокрема, що у відносинах з Росією наші мотиви й політичні цілі визначали «привиди минулого». Життя України має визначатися «європейськими цивілізаційними координатами».[10] Проте, за визначенням Президента В. Ющенка, «європейський вибір не може бути перешкодою для партнерських взаємовідносин, у т. ч. з Росією» й іншими країнами СНД, а «подальший розвиток українсько - російського взаємовигідного партнерства відповідає інтересам не лише двох країн, а й цілої Європи».[13]

Отже, аналіз розвитку концептуальних основ українсько-російського економічного співробітництва 1991–2007 рр.дає можливість зробити наступні висновки. Прагнення України розвивати взаємовигідні відносини з РФ блокувалось прагненням Москви відновити патранований нею політико–економічний прості р. Стратегічним завданням України натомість було, забезпечення своїх економічних інтересів, уникнення несприятливого варіанту приєднання до ЄЕП, яке б унеможливило розвиток євроінтеграційного процесу.

У рамках усталеного європейського вибору України існують дві моделі її зовнішньополітичного курсу і пов'язаних з ними моделей українсько–російських відносин.[5] Перша – це проголошення позаблокового статусу України й закріплення його резолюцією ООН на рівні двосторонніх міжнародних договорів (подібно Туркменістану та Австрії). В основі такого курсу лежить можливість узгодження зовнішньополітичних напрямків із внутрішніми потребами українського суспільства. Однак реалістичність позаблоковості за теперішніх обставин видається малоймовірною у зв'язку з непрогнозованою політикою Росії. Її зовнішньополітична концепція (зокрема, український аспект) реалізується в умовах, коли дотримання норм міжнародного права не стало повсякденною реальністю, а тому несе в собі значну потенційну загрозу національному суверенітету.

Друга модель передбачала розвиток українсько-російських відносин в умовах поглиблення європейської та євроатлантичної інтеграції. Перехід України в нову систему геополітичних координат сприятиме ліквідації надмірного дефіциту національної безпеки й нормалізації в перспективі всієї системи українсько-російських відносин.

Без приєднання до північно–атлантичної системи колективної безпеки Україна приречена на небезпечний рівень вразливості зі Сходу, постійне лобіювання Росією антиукраїнськи налаштованих сил у політичній, економічній, культурній сферах. У цьому зв'язку послаблення ризиків від форсованої інтеграції України в НАТО перетворюється в одне з головних завдань органів її влади в центрі і на місцях.[5]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Заява Бориса Єльцина про визнання Росією незалежності України. 6 грудня 1991 г. // Україна – Росія. 1990 – 2000 рр.: Документи і матеріали. – К., 2001. – С. 28; 2. Заявление глав государств Республики Беларусь, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан об учреждении Евразийского экономического сообщества. 9–11 октября 2000 г.//http://www.kremlin.ru/events/articles/2000/10/136475/136496.shtml; 3.Концепция национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. // hhtp:// www. armcontrol. ru/ start; 4.Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом РФ В.В. Путиным 28 июня 2000 г. // http://www.mid.ru/mid/vpcons.htm; 5. Надтока Г. М. Трансформація українсько – російських відносин в контексті нової зовнішньополітичної стратегії Росії // http://www.niss.gov.ua/resourses.html; 6. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 3 апреля 2001 г. Москва, Кремль // http://www.kremlin.ru/mainpage.shtml; 7. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 16 мая 2003 г. Москва, Кремль // http://www.kremlin.ru/mainpage.shtml; 8. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 10 мая 2006 г. Москва, Кремль // http://www.kremlin.ru/mainpage.shtml; 9. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 26 апреля 2007 г. Москва, Кремль // http://www.kremlin.ru/mainpage.shtml; 10. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутнішнє і зовнішнє становище України у 2005 році».// http://www.president.gov.ua/; 11. Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України. 1993 р. // www.mns.gov.ua/inter; 12. Стратегия развития отношений Российской Федерации Европейським Союзом на среднесрочную перспективу (2000–2010 гг.) // Журнал «Дипломатический вестник» // ноябрь 1999.//http://www.mid.ru/dip_vest.nsf; 13. Тези виступу Президента України В. Ющенка у Центрі стратегічних досліджень Євразійського регіону (ASAM). 7 червня 2005 р. // http://www.president.gov.ua/; 14. Чайка М.А. Формирование стратегии внешнеполитического развития Российской Федерации в условиях глобализации (1992–2003). // Автореферат диссертации на соискание ученной степени доктора исторических наук. – Саратов, 2007. – С. 6

Історія Поділля

В.А. Косаківський

ТОПОНІМІКА СЕЛИЩА ЧЕЧЕЛЬНИК НА ПІВДЕННО–СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

Мовою, архівом, літописом землі називають систему власних географічних назв нашої планети. Одне по одному зникають племена, а іноді й цілі народи, міста й села, невеликі державні утворення й навіть деякі країни, а слово, закріплене за тим чи іншим значним і важливим для людей об'єктом і передане з покоління в покоління, із уст в уста, живе, залишається нерідко єдиним свідком давнього минулого.

Ще у 1960 р. при Відділенні мови АН УРСР було створено Українську ономастичну комісію, яка займається вивченням власних назв географічних (топоніміка), особових (антропоніміка), етнічних (етноніміка), небесних (астроніміка) та інших об'єктів.

Люди завжди цікавляться минулим. Однак не все зафіксувалося в історичних пам'ятках. І, можливо, єдиним живим свідком історії є звичайнісінькі слова – назви цих об'єктів, які є неповторними, унікальними джерелами[1].

Топонімічні назви утворилися поступово, протягом тривалого часу. Багато із них дійшли до нас із сивої давнини. Різні народи у різні часи жили на території України. Кожен народ залишав після себе назви, які він давав річкам, озерам, горам, урочищам, своїм поселенням, втілюючи в них певний зміст. Пов'язуючи їх з господарською діяльністю. Частина назв природних об'єктів, передаючись від одного народу до іншого, трансформувала, набувала іншої форми, а іноді й змісту. Особливо важко визначити зміст тих географічних назв, що були дані народами або племенами, які вже зникли, а разом з ними зникла і їхня мова.

Лише спираючись на історію, можемо дослідити географічні назви, в яких відображено природні особливості об'єктів, їх положення, господарську діяльність людей, назви народів, племен, імена видатних людей, народні звичаї тощо[2].

Теоретичним проблемам топоніміки присвячені праці В.А. Никонова [3] Етнонімію Птоломеєвої Сарматії досліджував О.С. Стрижак[4]. Ономастиці України І тисячоліття нашої ери присвячена колективна монографія науковців Інституту української мови ім. О.О. Потебні[5]. Топоніміку періоду Київської Русі досліджував В.П. Нерознак[6]. Цій же проблематиці присвячено «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі»[7]. Про походження назв міст і селищ міського типу України містяться цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка[8]. Унікальним за об'ємом та повнотою зібраного матеріалу є «Словник гідронімів України»[9]. Це перше порівняно повне зібрання (понад 20 тис. основних і майже 24 тис. варіантних) назв річок, струмків та інших водотоків, оформлених відповідно до їх літературно – лінгвістичних та географічно – локалізаційних характеристик.

Про топоніміку Поділля маємо цінні відомості у праці Ю.Й. Сіцинського[10], а також у книгах «Населені місця Поділля»[11], «Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область»[12] тощо.

Однак серйозних спеціальних досліджень про топоніміку окремих населених пунктів Поділля на сьогодні майже немає. Останнім часом з'явилися невеликі за обсягом, але цінні за своїм змістом, статті молодих вінницьких науковців про топоніміку сіл Східного Поділля. Це публікації С. Довганя[13], Н. Бевзюк[14], О. Князюка[15], Н. Коваль[16], Т. Коноваленко[17], І. Рогальської[18], О. Кострубей[19] та Н. Даниленко[20].

Темою нашого дослідження є топоніміка смт. Чечельник та його околиці. Зробимо спробу простежити, як виникла назва цього населеного пункту, яка його гідроніміка та мікротопоніміка.

Найбільш поширеним у історичній та краєзнавчій літературі є твердження про заснування Чечельника на початку XVII ст. Чечелями[21]. Однією з останніх краєзнавчих робіт, де це твердження особливо підтримується, є дослідження І.І. Барвінського[22]. Чечелі – відомий шляхетський рід. Однак, вивчаючи походження роду Чечелів, ми встановили, що вони не мають ніякого стосунку до заснування й історії Чечельника у XVI ст. , принаймі у першій його половині.

Хто ж такі Чечелі? Досліджуючи польські шляхетські роди, К. Пуласький у своїй праці подає коротку історію роду Чечелів. Чечелі належали до гербу Єліта (Jelita) і походили з Литви. Писалися з Хожови (Chozowy) як Судимонтовичі, тобто вони належали до роду Судимонтів литовських, один з яких у 1434 р. від Жигмунта Кейстутовича отримав волость Хожова (Chozowa) у воєводстві Віленському. К. Пуласький допускає, що то могло бути підтвердження давньої донації. Андрій Судимонтович перенісся до Брацлавщини, де мав отримати від великого князя Вітольда в 1396 р. донацію земель, розташованих над Чечвою (Czeczwou) і Кублічем (Kubliczem), а також над Дністром.

На землях тих утворилися з часом їхні осади: Кущинці (Kuszczynce), Чечельовці (Czeczelowce або Czeczelowka), Борсуківці (Borsukowce), Щучинці (Szczuczynce), Христинці (Chrystynce), Радківці (Radkowce), а в долинах над Дністром – Маллокиш (Mallokisz), Калаури (Kalaury), Рашків (Raszkow), Бундури (Bundury) та інші. Однак привілеї донаційні для Чечелів, підтверджені ніби за Яна Альберта, мали згоріти у Вінницькому замку, про що говорить маніфест, записаний у метриках коронних Григорієм Чечелем в 1581 р.

Однак в історичних джерелах, як твердить К. Пуласький, не вказано, з якого часу та звідкіля повстало прізвище Чечель (Czeczel), яке потім перейшло в головну назву роду. Як здогад, він висловлює думку, що правдоподібно це прізвище перейшло до них від старої назви місцевості.

Лише наприкінці XVI ст. два брати Григорій та Матіаш Чечелі становлять перше історично відоме покоління Чечелів. Потомки Григорія писалися Судимонтовичі-Чечелі. Цей Григорій в 1598-1629 рр.був підстаростою вінницьким. Йому належали Кущинці і Чечелівка (в повіті Гайсинськім) та інші маєтності [23].

Найдавніша ж згадка про Чечельник, яку ми виявили, в історичній літературі належить до 1529 р. [24], тобто набагато раніше, ніж Судимонтовичі стали Чечелями. Отже, як бачимо, Чечелі стали писатися Чечелями значно пізніше , ніж був заснований Чечельник на Савранці.

У низці польських джерел відзначається, що Чечельник має тюркську (татарську) назву і по-татарськи називався Чачанлик (Czaczanlyk)[25,26]. Особливо на такому походженні назви наполягає О. Яблоновський, розглядаючи різні сторони колонізації України – Брацлавщини. Серед багатьох тюркських назв, які збереглися на Брацлавщині, він згадує Чечельник та Саврань. При згадці про Чечельник пише, що первісна назва – Чачанлик (Czaczanlyk) з часом в українській мові трансформувалася в Чечельник[27].

На карті «Брацлавського воєводства» Г.Л. де Боплана Чечельник зазначено як Czaczanik – Чачанік.

Підтвердженням тюркського походження назви Чечельника може були легенда, записана автором у 1989 р. від колишнього директора Чечельницької середньої школи Г.О. Гальчинського, яку йому нібито прочитали зі старої польської книги у Вінниці. За цією легендою Чечельник заснований у XVI ст. татарином – утікачем Чаганом, який одружився на православній дівчині, перейняв православну віру й поселився на правому березі р. Савранки. Хутір назвав Чаганлук. Люди, які селилися поряд, називали хутір - Чачанлук, з часом назва трансформувалася в Чачанлик, а ще пізніше – в Чечельник. У російськомовній літературі кінця XIX ст. вказується, що Чечельник (давній Чачанлик) назву свою одержав від свого засновника «Чечели»[28]. Можливо, так в російській мові пишеться Чечель.

І останнє, на що варто звернути увагу при розгляді питання про походження назви та початок заселення Чечельника, це те, що у нього є «брат-двійник», який має таку ж назву. Це село Чечельник на берегах р.Мукші на Кам'янеччині в Хмельницькій області. Цікаво, що біля обох Чечельників є села з назвою Вербка. На таке сусідство двох населених пунктів у двох регіонах Поділля дослідники звернули увагу ще в XIX ст., при цьому зазначивши, що відносно початку с. Вербка (на Хмельниччині) є смутний, неясний, незрозумілий переказ, що першими поселенцями Вербки були вихідці з Брацлавщини (може бути – з Вербки Чечельницької). На думку того ж дослідника, правомірним буде припустити, що ольгопільські села Вербка й Чечельник одержали назву від кам'янецьких сіл з такими ж назвами, тому що Вербка (Кам'янецька) в історичних джерелах згадується вже в другій половині XV ст.[29]

У своїй історії Чечельник мав і зовсім іншу назву – Ольгопіль. Розповідають, що Катерина II, перебуваючи в цих місцях, забажала назвати якесь містечко Ольгополем на честь онуки – великої княжни Ольги Павлівни. На Ольгопіль було перейменовано місто Чечельник, найбільше з навколишніх поселень. Воно й виконувало функцію повітового центру спочатку у Вознесенській губернії, а згодом – у Подільській. Лише у 1811 р. власник Чечельника – Гудович добився, щоб повітовий центр перенесли до с. Рогузка – Чечельницька, яку перейменували на Ольгопіль, а місту повернули його стару назву[30]. Підтвердженням того, що Чечельник називався Ольгополем, є «Генеральна карта Подільської губернії»1805 р. [31]

Отже, дослідивши різні версії походження назви топоніма «Чечельник», ми з'ясували, що шляхетський рід Чечелів ні до заснування, ні до виникнення назви - «Чечельник «ніякого стосунку не мають. Найімовірніше, що сучасний топонім «Чечельник»у своїй першооснові має тюркську (татарську) назву «Чачанлик»(Czaczanlyk). Слушною є також і думка про населений пункт – двійник із Кам'янеччинни. Отже, остаточну крапку над вивченням цієї проблеми ставити ще рано і розпочаті

дослідження необхідно продовжити.

Гідронімія

Східне Поділля належить до території давнього слов'янського заселення, що, завдяки окраїнному положенню, відзначалось складністю і строкатістю етнічних стосунків у минулому. Водночас природні особливості Верхнього Побужжя сприяли збереженню безперервності населення. У зв'язку з цим регіон Східного Поділля є перспективним в аспекті виявлення архаїчних слов'янських і дослов'янських річкових назв[32]. Дещо іншою була ситуація у Середньому Побужжі, яке зазнало половецької та монголо-татарської навал, а згодом – і безперервних татарських набігів. Все це відобразилося у гідронімії краю.

Чечельник розташований у середній течії р. Савранка, яка є лівою притокою Південного Бугу. Басейн р. Савранки у географічному відношенні є південною частиною Середнього Побужжя. Свій початок річка бере біля с. Рудницьке Піщанського району Вінницької області. На своєму шляху вона приймає ряд приток. Серед них найбільшими є праві притоки Бритавка і Саражинка та ліві – Рогізка і Яланець, а також річка без назви, яка впадає в Савранку в с. Вербка.

▪ На території Чечельника, біля заготзерна, в Савранку впадає невеличка безіменна притока, яка бере свій початок біля хутора Василівка, а також кілька невеликих струмків, які витікають з ярів, розташованих на правому березі Савранки.

▪ «Словник гідронімів України»відповідно подає нам назви р. Савранки у різні історичні часи: Савранка, Саврань (1967 р.), «до Савраны»(1489 р.), Sauran (1570 р.), Sawran (XVII ст.), Савранка, Саврань, Sawranka, Савранка Чечельницька (у верхів'ї), Савринка, Савранька, Sura, Гнила (XIX ст.) [33].

▪ В історичних джерелах, ймовірно, вперше її згадує Кромер під 1489 р. : «przy Saworzanie rzecze do Bogu wpadajacey…»(при Саворані річці до Богу впадаючій …).

▪ Якщо уважно розглянути старовинні карти то побачимо, що на них р. Савранка - Sauran fl. - зображена без приток. Вона є єдиною правою притокою р.Бог (Південний Буг).

▪ Зображена вона вже на мапі України М. Кузанського (1401-1464 рр.) Nova Europe Tabula (Нова мапа Європи). Ця карта представлена у виданні Якоба Ангелуса 1478 р. Саме зображення досить схематичне, але поряд написана назва – Sauran R. (Саврань річка)[36].

З назвою «Sauran fl.»(р. Саврань) – р.Савранка зазначена на таких старовинних картах: «Нова карта Польщі та Угорщини»Б. Ваповського і С. Мюнстера (1540 р.), «Новий опис Польщі та Угорщини»С. Мюнстера (1559 р.), «Перша частина Азії ...» Я. Кастальдо і Г. де Йоде (1593 р.), «Опис Румунії ...» Дж. Гастальді і А. Ортелія (1602 р.), «Литва»Г. Меркатора (1609 р.), «Таврика Херсонеська» Г. Меркатора (1628, 1630, 1638 та 1641 рр.), «Росія з прилеглими територіями» Г. Меркатора (1630 р.), «Карта Росії ...» Г. Герітца (1641 р.). На карті «Опис Московщини ...» Д. Гастальді і С. Герберштейна (1550 р.) р.Савранка зазначена як Sura (Сура)[37].

Вперше з притоками та населеними пунктами вона зображена на карті «Брацлавського воєводства» Г.Л. де Боплана.

▪ Історія походження назви річки – «Савранка» загубилася в глибині сторіч. Але, без сумніву, вона давня, тюркська, найімовірніше, – золотоординського походження. Дослідник Поділля Я.Р. Дашкевич, посилаючись на В.В. Радлова, зазначає, що гідронім Саврань – тюркського походження і, можливо, перекладається на українську мову як «та, що волочиться». Назва відповідає спокійному тихоплинному характеру течії річки[38].

▪ Найбільш точно річку Савранку з її притоками вперше подано на мапі Брацлавщини Г.-Л. де Боплана (1600-1673 рр.), який перебував на службі в польській королівській армії з 1630 по 1647 р. У 1634-1635 роках він будував в Усть-Саврані (Новий Конецполь, а нині м. Саврань Одеської області) королівську фортецю, і, отже, добре вивчив околиці, в тому числі й річку[39].

▪ У зіставленні із сучасною картою виявляється парадокс, який залишається нерозв'язаним і сьогодні. На сучасній карті р. Савранка протікає майже із заходу на схід, а на карті Г.-Л. де Боплана – р.Савранка (Sawran) – це сучасна р. Бритавка, права притока р. Савранки. На Саврані Г.-Л. де Боплана розташовані населені пункти Urwizrodka (Урвиживота) (мабуть, сучасне урочище Вирвижів (Вирвижівський ліс) та Sawran (Саврань). Останній в літературі неправомірно ототожнюється з сучасним м. Саврань (колишній Новий Конецполь) Одеської області. З історичних джерел поселення Саврань (Sawran) на р. Саврані відоме з XVI ст.[40]. Воно розташоване набагато вище по течії від сучасного м. Саврань, яке знаходиться при впадінні р. Савранки до Південного Бугу. Колишнє поселення Саврань можемо локалізувати приблизно в районі сучасного с. Стратіївка.

▪ На мапі р. Занонні (1772 р.) р. Саврань позначена так само, як і у Г.-Л. де Боплана. А Чечельник розташований на річці, яку зазначено як р.Вербка (Werbka R.)[41]

▪ У XIX ст. м. Чечельник згідно з різними джерелами розташовувався на річці з назвою Савранка-Чечельницька, яка була лівою притокою Саврані [42].

▪ На початку XX ст. , описуючи населені пункти Попова Гребля, Стратіївка, Луги, Вербка, Чечельник й ін., Ю.Й. Сіцінський розміщує всіх їх на р.Савранці. Щоправда, в Поповій Греблі її називали «Гнилою»[43]. А жителі с. Стратіївки й сьогодні називають річечку, яка протікає через їх селище, Савранкою. Навіть легенду про річку Савранку в цьому селищі записано[44].

▪ Але на всіх сучасних картах р. Савранка протікає біля сіл Луги, Вербка, Чечельник, Ольгопіль, приймаючи до себе ліві та праві притоки, в тому числі і свою притоку Бритавку (колишню р. Саврань)[45]. Такою її сприймає й автор даного дослідження.

Мікротопоніміка

Мікротопоніміка – найбільший та із значними особливостями розділ топонімії. Вона включає в себе назви невеликих об'єктів: струмків, гаїв, полів, лугів, ярів, доріг, мостів, криниць, частин населених пунктів і аж до окремих дерев, які мають власні імена.

Ознак чіткої межі мікротопонімія не має. У своїй масі вона стихійна. Тут можемо спостерігати процес виникнення назви[46].

Розглянемо детально мікротопоніми Чечельника та його околиць.

Здавна Чечельник поділявся на окремі частини – **Місто** (або **Чечельник**) та передмістя – **Липецьке** і **Тартак**. Кожна із його частин у свою чергу має дрібніший поділ.

Місто – одна з найдавніших ділянок Чечельника, нині центральна частина райцентру. Тут розміщені основні організації та установи. У недалекому минулому його майже повністю заселяли євреї. Друга половина Міста була заселена українцями. Межею між двома частинами Міста був яр, який нині називають «Больнічним» (на одній стороні цього яру збудовано спочатку земську лікарню, а нині тут центральна районна лікарня). На східній окраїні Міста знаходиться «Садиба»(Осадьба, Усадьба) – територія колишнього кінного заводу Любомирських-Гудовичів-Орлових. У радянські часи тут розміщувалося відділення «Садиба»радгоспу Цукрокомбінату. Поряд з Садибою – «Парк»та «Палаци». Старовинний панський парк зберігся частково, а палац згорів у роки громадянської війни. Східна частина Міста, розміщена за Парком і Садибою, мав назву «За палаци». Північно-східна околиця Міста (від Церкви і Садиби) називається «Новостройки». Ця ділянка інтенсивно почала забудовуватися, починаючи з 60-х рр. XX ст. На сьогодні забудова цього району Чечельника дійшла аж до урочища «Гурино». За Гуриним – Олянина. Біля єврейського цвинтаря є Бойня, а за нею у полі в бік Білого Каменя – Костопальня[47].

Хто з околиць іде у Місто, то говорить: «ходив у Місто»або «ходив у Чечельник».

Липецьке – західна частина нинішнього смт. Чечельник. До 1957 р. - окреме село. Липецьке було приєднано до Чечельника рішенням Вінницького облвиконкому №416 від 6 липня 1957 року[48]. В історичних документах згадується у XIX ст. , як Липецький фільварок Чечельницької економії.

Село Липецьке в 30 – 50-х рр.XX ст. мало свою сільську раду, школу, клуб, бібліотеку. Походження цієї назви нами не з'ясовано. У Липецькому є два великих кутки: Капітанка й Комісарка (сучасна вул. Кірова), які діляться на дві рівні половини в районі колишньої восьмирічної школи. Частина Комісарки від Торговиці називалася Розкопана. Біля неї попід річку до греблі – Торговиця, - базар, де торгували худобою. Гора, через яку йде дорога до аеродрому, називається Кирпова. За цією дорогою – Киналівка, але це вже с. Тартак[49].

Інший куток селища – Сухий Яр (колишня назва – Заяча Слобода). За Сухим Яром попід залізницю аж до Дохнянського лісу – Ромашкове. Від Тракторної бригади, колишнього відділення ім. Шевченка радгоспу Цукрокомбінату, і до Топольок – Гряда, по верху якої проходить дорога. Топольки – захисна лісосмуга, засаджена тополями. За Топольками аж до Жабокрицького лісу – Кручогори. Частина селища, де до 2002 року розміщувався цукровий завод та робітниче селище, називається – Завод. У Заводі виділяється старий житловий квартал – Ґаліція. Його жителів називають ґаліціянами. Кажуть, що коли у першій половині 70-х рр.XIX ст. розпочали будувати цукровий завод, то перших робітників привезли з Галичини. Побудували спочатку для них житло, а вже потім будувався завод[50]. На пагорбі над цукровим заводом велика ділянка землі з «озерцями», частина яких заповнена водою. Це – Отстойніки – колишні відстійники цукрового заводу. З іншого боку цукрового заводу – Домки (частина вул. Радянської). Тут є кілька одноповерхових багатоквартирних будинків, побудованих 30-х рр.XX ст.

Шмидів міст проходить через колишню залізницю, що йшла до цукрозаводу. Справа від дороги за Шмидовим мостом територія колишнього Липецького фільварку. Тут були панські токи. Частина селища, пов'язана із залізницею, називається Станція. Тут розміщувалися залізничний вокзал,

будинки робітників станції та склади. Поряд – Заготзерно. Від Заготзерна по дорозі вище школи направо – Циганська вулиця, поряд на протилежному боці – Вітінарня (ветеринарна лікарня), а трохи далі – П'ята філія (тут були магазини).

Яри**:** Сафонів, Голасів, Терещуків, Країнців (нині називають Терещуків), всі на Капітанці. Глібокий яр на Вишеньці біля Покотилової стінки попід Копитову гору.

Стінки: Сафонова біля Сафонового яру, Слюсарова стінка (Слюсарова долина, Слюсарова кирниця) – між Британським шляхом і Вишенькою, попід вербські поля. Поряд Белькове поле і Белькова кирниця (Бельки – Загороднюки). Криниця знаходиться посеред поля. Була обсаджена вербами. Тепер верби позрізали.

Яцькова стінка, Нагирнякова стінка й Покотилова стінка – всі на Вишеньці. В Яцьковій стінці є криниця. Покотилова стінка засаджена грушами і яблунями. Покотилову та Нагирнякову стінки розділяє дорога, а біля неї – Глібокий Яр Вище Покотилової стінки та попід Глібокий яр – Копитова гора. Ще одна гора є біля селища – Колгоспна. Тут в 30-ті роки було багато вітряків.

Велика ділянка землі на південь від Чечельника, де ще на початку XX ст. ріс ліс, називається Вишенька.

Крім вищеназваних стінок, тут на верху плато розташоване поле. Землі ці належали колись Лотоцькому, управляючому Вербським фільварком Чечельницького маєтку. Він викорчував ліс і зробив поле. Тут же була і його садиба (фільварок)[51]. За Вишенькою, де йде дорога на Червону Греблю, є поворот. Ця територія називається Вирвижів, або Вирвижівський ліс. Мабуть, це залишки топоніма Urwizrodka («Урвиживота»), який позначено в середині XVII ст. на карті Брацлавщини Г. Л. де Боплана.

Криниці. В Сафоновому яру – Сафонова, в Голасовому – Голасова. На Вишеньці біля місця, де був фільварок Лотоцьких – Голубова (нині називають Камілина) кирниця. Дальше у Вербському лісі – Гаврилкова кирниця. У Слюсаровій стінці – Слюсарова кирниця, поряд на Бельковому полі – Белькова, в Яцьковій стінці – Яцькова.

На верху плато понад Комісаркою та Капітанкою, від Аеродрому попід лісополосу (Посадку), йде Британський шлях. При пересіканні Британського шляху та дороги, яка веде від Колгоспної гори на Вишеньку, є курган, який називають Мугила. На Капітанці є дві невеликих дороги, які називають Сулова. У першій половині XX ст. це були польові дороги, які проходили по межі між полями, простягалися аж до Британського шляху і вели аж на Вишеньку. У зв'язку із відведенням у 40-х рр.частини польових земель під забудову ці Сулови частково увійшли у межу с. Липецького і нині проходять між сільськими городами, плавно переходячи у звичайні польові дороги[52].

Тартак – у другій половині XVIII – на початку XX ст. – частина м. Чечельник. У польській мові слово tartak означає пилорама. Нині це окреме село, вулиці якого тісно переплелися з вулицями райцетру. Розташоване воно, як і увесь Чечельник, на обох берегах р. Савранки. Частина Тартака, яка розміщена на лівому березі р. Савранка, за Спиртзаводом називається Мазурівка. За Мазурівкою й майже до Ольгополя – Кривецьке. У XVIII – XIX Кривецьке - окреме село. Між Мазурівкою і Кривецьким – Скарбові ворота. За Кривецьким – Лиса гора. У Мазурівці на р. Савранці – Обухів став. Біля цього ставу гребля – Обухова (Чортова, Попова). На правому березі Савранки із заходу на схід знаходяться: Киналівка, Шмеригівка, Ковалівка (тут проживали великі родини – Каналів, Шмериг, Ковалів). Власне, Тартак займає територію від спиртового заводу й до Обухової греблі. За нею - Ланок (давні назви – Попів лан, Червоний лан) (межа Ланка до Озера) і знову Кривецьке (інші назви – Нове Кривецьке, Вигін), яке тягнеться до Вивоза, за яким уже Ольгопіль. Межею між Кривецьким і Ольгополем є яр – Костьова рипа.

Над Шмеригівкою урочище – Бажатарня. Поряд – Бабожків яр (Бабожки - Олянецькі), а за ним у сторону Чечельника – Яр Темненька. Над Тартаком є неглибокі ярки з пологими схилами – Балки. На перехресті польових доріг Тартак-Анютине-Стратіївка є Чумацька кирниця, а нижче від неї до села – Скарбова кирниця[53].

Ще у другій половині XVIII ст. до Чечельника належало с. Кривецьке; окремо рахувалася – Плебанія та Юридика. В околицях містечка виникли хутори: Уляниця (Ulanica) [можливо, це нинішнє урочище Олянина – В.К.], Майдан Чечельницький та Слюсарів хутір[54, 55]. Щодо останнього, то зберігся «Акт огляду кордонів хутора, який називається «Слюсаревий», який належить Григорію Марцинківському (від 10 квітня 1780 р.). Межі грунтів визначалися в присутності І. Донченка (чечельницького війта), Тихона, П. Крамарчука (війта з Білого Каменя). Комісія визначила, що «поля, які належать до Слюсарового хутора, починаються від кінця заорювання, біля того хутора ведучого, просто до шляху, який іде з Рогузки до Чечельника і тією доріжкою [яка] йде до долини Рогузки, під

хутором…»[56]. Цікаво, що і сьогодні в околиці Чечельника є урочище – Слюсарова долина й Слюсарова кирниця, але знаходяться вони не з боку Білого Каменя і Рогузки, а з південного боку та межують з полями с. Вербки.

Анютине – невеликий хутірець, який нині належить до Тартацької сільської ради. Хутір заснував А. Гудовичем у першій половині XIX ст. на землях Чечельника. Сюди перевезли російських селян із Володимирської губернії. А саме поселення названо іменем дочки А. Гудовича - Анни, в честь її весілля з князем Трубецьким[57].

Отже, вивчаючи топоніміку смт Чечельника та його околиць, можемо зробити висновок про те, що топонім «Чечельник»та гідронім «Савранка»є дуже давніми назвами, які свідчать про історичні події на Південно – Східному Поділлі, що відбувалися тут понад 500 років тому. Мікротопоніми ж Чечельника, у своїй більшості, не є такими сталими й довговічними, як топоніми. Вони часто змінюються і «живуть»у пам'яті кількох поколінь мешканців містечка. Водночас вони також є цінними джерелами до історії Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стрижак О. Грані ономастичної науки // Наука і культура. Щорічник. Вип. 19. – К., 1985. – С. 301-302; 2. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РС р. – К., 1973. – С. 3-5; 3. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М., 1965. – 180 с.; 4. Стрижак О. С. Етнонімія Птоломеєвої Сарматії. У пошуках Русі. – К., 1991. – 224 с.; 5. Абакумов О. В., Бучко Г. Є., Бучко Д. Г. та інші. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. - К., 1992. – 276 с.; 6. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. – М., 1983. – 208 с.; 7. Желєзняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – 256 с.; 8. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РС р. – К., 1978. – 152 с.; 9. Словник гідронімів України. – К., 1979. – 782 с.; 10. Сецинский Е. И. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Кам.-Под., 1901. – Вып. 9. – 1064 с.; 11. Населені місця Поділля. – Вінниця, 1925; 12. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – 778 с.; 13. Довгань С. Топоніміка с. Орлівка (Теплицький район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. - Вип. 1 / за наук. ред. В.А. Косаківського. – Вінниця, 2005. – С. 107 – 108; 14. Бевзюк Н. Топоніміка с.Берізки – Чечельницькі (Чечельницького району Вінницької області) // Там само. – С. 108 – 109; 15 Князюк О. Топоніміка с.Вороновиця (Вінницький район Вінницької області) // Там само. – С. 109; 16. Коваль Н. Топоніміка м.Гнівані (Тиврівський район Вінницької області) // Там само. – С. 110 – 113; 17. Коноваленко Т. Топонімічні легенди й перекази с. Котюжани (Мурованокуриловецький район Вінницької області) // Там само. – С.113-114; 18. Рогальська І. Топоніміка с. Трибусівка (Піщанський район Вінницької області) // Там само. – С. 114-116; 19. Кострубей О. Топоніміка с. Стрільники (Шаргородський район Вінницької області) // Вісник студентського наукового товариства Інституту історії, етнології і права. Вип. 8. – Вінниця, 2007. – С. 77 -79; 20. Даниленко Н. Топоніміка с. Стрільчинці (Немирівського району Вінницької області) // Там само. – С. 122 – 123; 21. Кругляк Ю.М. Вказ. п р. – С. 139; 22. Барвінський І. Історія Чечельниччини з найдавніших часів до кінця XX століття. – Одеса, 1998. – С. 19; 23. Pulaski K. Kronika polskich rodow szlacheckich Podola, Wolynia i Ukrainy. – Brody, 1911. – T. 1. – S. 49; 24. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno – statustucznum. – T. XI. – Zeime Ruskie. Ukraina (Kijow - Braclaw). – Dzial III // Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – T. XXII. – S. 55; 25. Slownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajjw slowianskich. – Warszawa, 1880. – T. I. – S. 781-782; 26. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzglendem historycnym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1844. – T. 2. – S. 1352; 27. Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno – statustucznum. – T. XI. – Zeime Ruskie. Ukraina (Kijow - Braclaw). – Dzial III // Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1897. – T. XXII. – S. 168, 176; 28. Вовк С. Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Нариси з історії Чечельника. З найдавніших часів до наших днів. - Вінниця, 2000. – С. 40 – 41; 29. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Кам.-Под., 1893. – Вып. 7. – С. 148-149; 30. Савчук Ю.К. Міська геральдика Поділля. – Вінниця., 1995. – С. 70; 31. Легун Ю., Петренко О. Ревізійний перепис населення 1795 р. : Брацлавська губернія. – Вінниця, 2003. – С. 258; 32. Масенко Л.Т. Гідронімія Східного Поділля. – К., 1979. – С. 3; 33. Словник гідронімів України. – К., 1979. – С. 482; 34. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии // Подольские епархиальные ведомости. - 1875. - №5. - С. 175; 35. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 37; 36. Люта Т. Україна на старожитних мапах // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №2. - С. 53 – 61; 37. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 2004. – С. 28 – 181; 38. Дашкевич Я. р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико – географічні дослідження на Україні. – К., 1992. – С. 16; 39. Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990. – С 47, 164; 40. Там само. – С. 164; 41. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Вказ п р. – С. 21; 42. Гульдман В.К. Указ. соч. – С. 37; 43. Сецинский Е.И. Указ. соч. – С. 785; 44. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / Зібрав та впорядкував П. Медведик. – Львів, 1992.- С. 69; 45. Винницкая область. Общегеографическая карта. - Винница, 1991. - Лист М-

35 – XXVI; 46. Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965. – С. 46; 47. Польові дослідження автора 2000 – 2005 років; 48. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Вказ. п р. – С. 46; 49. Запис автора 13.02.2000 р. від Косаківського Афанасія Афанасійовича, 1929 р. н., жителя смт. Чечельник; 50. Запис автора 9.04.2000 р. від Ящишина Олексія Федоровича, 1915 р. н., жителя смт. Чечельник; 51. Запис автора 13.02.2000 р. від Ободянської Оляни Афанасіївни, 1912 р. н., жительки смт. Чечельник; 52. Польові дослідження автора 2000-2005 рр. ; 53. Запис автора 17.01.2003 р. від Чернієвського Павла Афанасійовича (1943 р. н.), Чернієвського Афанасія Петровича (1906 р. н.), Олянецького Івана (1917 р. н.), жителів с. Тартак Чечельницького району. 54. Архив Юго – Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, подольском и волынском генерал – губернаторе – К., 1890. – Ч. 5. - Т. II. – Вып. 2. – С. 476, 675. – (Далі – Архив ...); 55. Архив ... – Ч. 6. – Т. II. – С. 217; 56. Там само; 57. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Вказ пр. – С. 62.

В.Б. Чорний

НАЙДАВНІШІ ВІДОМОСТІ ПРО МИТНУ СПРАВУ НА ПОДІЛЛІ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Серед небагатьох регіонів України можна назвати такі, долю яких визначило географічне розташування та загальна значимість окремих суспільних відносин: етнічне поєднання прикордоння, зовнішньої торгівлі та митної справи.

Територія подільського порубіжжя тягнулася довгою смугою, охоплюючи степові й лісостепові території лівого берега р.Дністра, а також Побужжя, Придністров'я та Лівобережної України, частину Київщини, Брацлавщину, Західне Поділля. Якогось стабільного державного південного кордону з XV ст. практично не існувало. Він то просувався далеко на південь, до берегів Чорного моря, то відступав на північний захід на землі Волині й Підляшшя, складався й видозмінювався залежно від політичних умов у регіоні[1]. Ось чому постійна потреба захисту південно-східних кордонів Поділля значною мірою вплинула на організацію зовнішньої торгівлі й митної справи, зумовила застосування певних оригінальних методів, які мали військово-оборонний характер через певну відокремленість, пов'язану з територіальною віддаленістю від центрів держав.

Актуальним це питання є також тому, що західна та східна частини подільських земель більше трьохсот років підпорядковувалася різним політичним центрам – Великому князівству Литовському, Польському королівству, Речі Посполитій, Австро-Угорській імперії. А це значить, що організація зовнішньої торгівлі і митної справи перебували під різними традиційними історико-правовими впливами.

Незважаючи на увесь попередній розвиток поділлязнавства, який заклав основи для створення фундаментальних праць «Історія Поділля», «Енциклопедія Поділля», «Археологія Поділля», понад 50 тисяч різних публікацій[2], проте митній справі та зовнішній торгівлі Подільського краю приділено занадто мало уваги. Епізодично ці питання знайшли відображення у працях М. Грушевського[3], Ю. Сіцінського[4], В. Антоновича[5], В. Отамановського[6], В. Гульдмана[7], Я. Дашкевича[8].

Мета дослідження полягає у всебічному виявленні, вивченні та опрацюванні історичних джерел, актових документів, що врегульовували митні відносини та організовували зовнішньоторговельну діяльність Подільського краю з найдавніших часів, з метою побудови цілісної концепції функціонування митних органів на правових засадах литовського, польського, російського та власне українського митного законодавства.

З'ясувавши просторові рамки величезної території української землі, яку названу Поділлям, дослідник намагається за літописними джерелами віднайти і простежити еволюційний процес зародження й подальший розвиток зовнішньої торгівлі та митної справи цього регіону, тобто з найбільшою вірогідністю побудувати цілісну систему митно-правових відносин у часовому вимірі з урахуванням відомих і маловідомих подій, що стосуються митної справи.

Зважаючи на те, що митна справа України ще не досліджена і не вивчена як слід, запропонована робота допоможе глибше висвітлити загальну картину, яка й має складатися з детального опису таких регіонів, як Поділля, Волинь, Слобожанщина, Полісся, Наддніпрянщина, Сіверщина.

Те, що Подільська земля слугувала прикордонною смугою від завойовників з півдня, нам засвідчує давній документ, датований 1146р.[9] Болохівська земля, а значить і Поділля, були відомі ще задовго до приходу татар, литовців та поляків[10].

Поява литовських князів роду Гедиміна на Подільських землях не є випадковою. Родинні зв'язки членів сім'ї Гедиміна з київським князем Святим Володимиром дали їм можливість і право

отримати спадщину. Доля розпорядилась так, що Литва отримала землі Галицько-Волинського Князівства, які не піддалися татарському поневоленню. Відтак і Поділля було підпорядковане литовсько-русським князям. На політичному небосхилі постає постать Любарта Гедиміновича як спадкоємця галицько-волинських князів, який утвердився в Галичі. Однак серйозним суперником тут виступає польський король Казимир Великий, який був одружений з дочкою Гедиміна – Ганною. 1340 р. він заявляє про своє право на успадкування галицько-волинських земель. Боротьба за спадщину між ними продовжувалася майже півстоліття. У центрі цих подій перебувала й Подільська земля.

Волинсько-галицька земля і Поділля мали велике значення для розвитку економіки Київської Русі. Після того як кочові племена перекрили шлях до Криму, Прикарпаття стало єдиним джерелом постачання солі. Окрім цього, через галицько-волинські землі й Поділля пролягали головні торговельні шляхи на захід, що робило їх однією з головних ланок європейської торгівлі тих часів. Великими торговельними центрами стають Львів, Луцьк, Володимир, Перемишль, Кам'янець.

Торгівля як галузь економічних відносин не могла розвиватися стихійно. Існувала певна система звичаїв, які й регулювали поведінку людей. З часом звичаї перетворюються на правові звичаї, тобто систему правових норм, яка складалася із санкціонованих державою звичаїв. Норми звичаєвого права поступово змінюються, і на їх місце утверджуються норми князівського законодавства у вигляді договорів, грамот, уставів. Князівські грамоти регулювали найрізноманітніші питання, які встановлювали певні привілеї при здійсненні торговельних зносин і розподілі земель. Юридичних грамот князів збереглося дуже мало. Оскільки Поділля з найдавніших часів історичного розвитку перебувало під юрисдикцією литовських і польських норм права, для ілюстрації наведемо правові акти, які й були одними з перших законодавчих документів у митній справі. для комплексного вивчення митної справи вони мають незаперечну цінність, як живі свідчення сучасників, причетних безпосередньо до організації зовнішньої торгівлі не тільки Поділля, але й всієї України.

Зазначимо, що зовнішня торгівля з найдавніших часів підлягала певній примусовій регламентації. Це, передусім, митна справа, дорожній примус, складське право. Влада запроваджувала певний торговельний протекціонізм на користь місцевого купецтва.

Згадані обмеження певною мірою гальмували економічні стосунки, штучно стримували не лише зовнішню, але й внутрішню торгівлю. Вони заважали купцям їздити зручними для них шляхами, спрямовували їх до митниць, кількість яких зростала з кожним роком, змушували їх збувати товари в містах оптом і лише місцевим купцям. Суворі регламентації призводили до розорення значної частини дрібного й середнього купецтва. Однак незаперечним є той факт, що торговельні обмеження сприяли економічному піднесенню міст, які стояли на основних транспортних магістралях, створювали структуру для економічних зв'язків і вибудовували цілісну систему організації митної справи на правових засадах. Про це свідчить протекційний універсал Володимирського князя Андрія Юрійовича краківським купцям на гарантію торгової безпеки та зменшення митного збору.

Окрім зазначеного універсалу, який відіграв неабияку роль в економічному зростанні як самого міста, так і краю, для нас, митників, досить цікавою архівною знахідкою є інший документ, датований приблизно тим же 1320р., який надавав права купцям, не сплачуючи мита, торгувати у Володимирі. Незаперечним є те, що в міста Волині і Поділля іноземним купцям дозволялося ввозити товар тільки певними шляхами. Свідченням цього є документ 1341р., де дозволялося торунським купцям приїжджати до Луцька, не обминаючи Дорогочина, Мельника і Берестя.

За припущенням М. Грушевського, у Володимирі існувала міська організація, яка сприяла заселенню міст, що постраждали під час монголо-татарських набігів[11]. Ці заходи стимулювали відродження економічного життя і сприяли налагодженню більш тісних торговельних зв'язків між Сходом і Заходом. На підтвердження назвемо один з архівних документів, який красномовно про це свідчить, – Універсал Казимира III на право вільного проїзду купців з Пруссії і Торуня до Володимира, через землі Галицької Русі.

У числі регламентаційних заходів, які висувались купцям, було й так зване «право складу». Це право вимагало, щоб купці зупинялися в містах, яким надано «право складу» і протягом певного часу (різного для кожного міста – 3,7,10 або й більше днів), продавали там оптом свої товари місцевим купцям і шляхті, після чого мали право рушати далі. З правом складу пов'язаний дорожний примус - зобов'язання купців транспортувати товари певними шляхами, що вели через складські міста. Дорожний примус полегшував контроль над торгівлею й забезпечував збирання торговельних мит.

Праву складу підлягали не лише іноземні, але й іногородні купці. Писемні джерела повідомляють, що за Казимира IV на території України, що входила до складу Великого князівства Литовського, було чотири складських міста для заморських купців - Київ, Луцьк, Львів, Володимир, а в XVI- на початку XVII ст. таке право було надано Острогу.

Приємно зазначити, що у вирішенні спірних питань стосовно земельних володінь митна справа знаходила своє місце, у тому числі це чітко фіксувалося у договірних документах. Зокрема, в договорі волинського князя Любарта з польським королем Казимиром зазначається « ... і мыта не примышляти но как из века пошло»[12].

У 1340 р. Казимир Великий здійснює військовий похід з метою підкорити Русь. Однак намісники Любарта Гедиміновича Перемишлянський воєвода Дмитро Дєдко і Данило Острозький звернулися за допомогою до тата р. Зупинивши задумане Казимиром Великим, воєводи Дєдко і Острозький йдуть на переговори, вигідні обом сторонам. Адже на цих переговорах Дмитро Дєдко дає грамоту торунським купцям, в якій стверджує, що за ними зберігаються такі ж права, якими вони користувалися раніше, і скріплює цей документ власним підписом і печаткою. Для наочності назвемо грамоту великого князя литовського Кейстута і його брата волинського князя Любарта торунським купцям після 1341 р.

Відчувши страх втрати земельних володінь, Казимир Великий у 1351 р. попросив у папи Климента VI дві булли, де однією з них приписувалось польським єпископам проголосити хрестовий похід проти Литви, а другою – призначалась десята частина церковних доходів як допомога для ведення військових дій.

Зі свого боку, великий литовський князь Ольгерд домігся домовленості з татарами, які володіли Поділлям. Проте навіть після того, як сім татарських князів погодились підтримати Литву, в 1362 р. Ольгерд розбив татарське військо на Синій Воді, і Поділля було передано його племінникам – братам Коріатовичам.

Боротьба між Литвою і Польщею за галицько-волинську спадщину поділила ці землі на три частини: Галичину, яка відійшла до Польщі; Волинь і Поділля дісталися Литві.

Відвоювавши Поділля у татар, литовські князі хоча й не довго, однак спокійно господарювали на цій землі, аж поки в 1386 р. не було укладено унію з Польщею, яка поступово почала претендувати на Поділля і намагалась відірвати ці землі у Литви. Зазначимо, що до приходу литовських князів, Поділлям володіли «заведали» татари, котрі вважалися «отчичи й дедычи Подольско земли», які розставили отаманів і баскаків, що виступали головними збирачами данини з Подільської землі[13].

Оволодівши Подільською землею, князі Коріатовичі стали господарями. Було припинено збір данини й заборонено робити це баскакам, почали будуватись міста-фортеці і зміцнюватись вже наявні. Окрім того, князь Юрій Коріатович робить певні способи об'єднатися і спільними зусиллями боронити Подільський край, встановити контроль над торговими шляхами та певною мірою упорядкувати сплату торгового мита. Про це свідчить договірна грамота литовко-руських князів: Явну та Кейстута, Любарта, Юрія Наримонтовича і Юрія Коріатовича з польським королем Казимиром Великим і мазовецькими князями Земовитом і Казимиром, яку складено у вересні 1352 р. на Волині. Никонівський літопис сповіщає нам, що до 1373 р. литовські князі практично звільнили Поділля від татар[14]. З цього часу Коріатовичами було прийнято низку грамот і привілеїв, які надавались подільським містам, у тому числі й на безмитну торгівлю, що значною мірою позитивно позначалось на економічному зростанні всього краю.

Витіснивши загони золотоординців з Поділля та Подністров'я, Юрій Коріатович відправився за Дністер як наречений дочки воєводи Лацко – Анастасії, і як майбутній господар Молдови. Однак бояри не бажали мати на своїх землях чужого правителя. Вже найближчим часом господарем землі молдавської став Петро I Мушата, який у 1387 р. уклав договір з польським королем і великим князем литовським Владиславом II Ягайлом. За цим договором правий берег Дністра зберігався за Молдавським князівством, а річку визнано природним кордоном між Молдовою та князівством Великим Литовським. Так вперше в історичних документах Дністер визначено кордоном, а місто Білгород – міжнародним торговим центром.

Стосовно Федора Коріатовича історичні джерела зберегли його грамоту, датовану 1392 р., яку видано слузі Бедришку на чотири села в Червоноградському окрузі Поділля. Після унії 1386 р. між Польщею та Литвою Федір прийняв присягу на вірність королю. Окрім того, в 1392 р. було підписано договір між Владиславом Ягайлом і Вітовтом, завдяки якому Вітовт отримав звання великого князя литовського. Такі події не зовсім подобались князям з роду Гедиміна, які побоювалися сильної руки Вітовта. Взявши в 1393 р. у Володимира Ольгердовича Київ і передавши його Скиргайлу, Вітовт

цього ж року підкорив Поділля. Серед літописних джерел збереглась грамота Олександра Коріатовича – володаря землі Подільської.

З матеріалів литовсько-руського літопису дізнаємося, що польський король Ягайло просив Вітовта подарувати йому Подільську землю. Однак великий князь за 20 000 кіп грошей віддав половину Поділля з містами: Кам'янець, Смотрич, Скала, Бакота, Червоний Городок, Меджибож, Божеське – своєму двоюрідному брату. Решту подільських міст – Брацлав, Сокілець, Вінницю, Кременець – Вітовт віддав Дмитру Корибуту, який за словами Стрийковського, заснував міста Вишневець і Збараж[15].

Отримавши у свої руки західне Поділля, Ягайло частину землі з містами Смотричем, Кам'янцем, Бакотою, Скалою, Червоногруда у вічне користування передав Спитку з Мельштина за особливі заслуги. Після того, як Ситко загинув в одній із битв проти татар, його вдова передала землі Поділля королю Ягайлу. Останній у 1400 р. передав Поділля своєму братові Свидригайлу – одному з явних суперників Вітовта.

Однак і Свидригайло довго не затримався на Поділлі як волода р. За певних обставин у 1403 р. Ягайло і Вітовт зблизилися між собою, увійшли в дружні переговори, які завершилися певною комерційною угодою. У 1410 р. за уступку права на Поділля Вітовт виплатив Ягайлу суму в 40 000 кіп грошей. Більше того, у 1413 р. згідно з так званим городельським договором між Ягайлом і Вітовтом забезпечувалася самостійність литовсько-руських земель, у тому числі Поділля.

За Вітовта на Поділлі укріплено існуючі замки, а також велось будівництво нових, які були спрямовані передовсім на оборону краю від набігів татар, а також для ведення зовнішньої торгівлі. За будівництвом замків та за всі ходом подій пильно стежив князівський намісник або староста, офіційною резиденцією якого було місто Кам'янець. За Вітовта цю посаду обіймали Гедигольд, Грабовський, Монтикірд, Догвирд.

Отримавши чергову перемогу над татарами, Вітольд забов'язав подільського старосту Гедигольда побудувати укріплений замок в гирлі Дністра. Цим укріпленням стало місто Акерман, побудоване протягом одного місяця. Окрім того, вздовж Дніпра Вітовт укріпив Черкаси, Кременчук, Мишурин Ріг, побудував митницю на острові Тавані. Дещо пізніше на березі моря збудовано замок Дашев (Очаків), закладено на віднятій у татар столиці Хаджибей портову гавань, а на Дністрі збудовано замок Тячин (м. Бендери). За літописними джерелами згадуються замки Караул, Гербедеєв, Упськ, однак слідів їх місцезнаходження визначити неможливо. У числі новозбудованих замків цього періоду згадуються й Летичів, Чорний Городок, Хмільник.

Досить приємно зазначити, що між Савранню і Кодимою Вітовтом було збудовано кам'яний міст через Буг, а також склад для товарів і митницю. У житті Вітовта, починаючи з 1413р., відбулися значні життєві зміни. Уклавши городельську унію з Польщею, Вітовт разом з Ягайлом надав католикам надзвичайно великі привілеї та пільги, стояв на введені в Подільських землях церковної унії, у той же час підтримував тих, хто «... держится под властью митрополита киевского»[16].

Після смерті Вітовта литовці, не бажаючи з'єднання Литви з Польщею, проголосили великим князем литовським Свидригайла Ольгердлвича. Відчуваючи неприязні стосунки, поляки захопили головний подільський замок Кам'янець, а дещо пізніше – Смотрич, Скалу, Червоно град. У 1431 р. проголошено війну поляків проти Свидригайла з метою відняти у нього все Поділля і Волинь. До осені полякам вдалося зосередити контроль над усім Поділлям, окрім чотирьох західних замків і двох невеличких поселень – Голчедаєва (Олчедаїв) і Олтушкова (Ялтушків).

Приблизно в такому стані перебувало Поділля і після смерті Ягайла у 1434 р. Застерігаючись від рішучих дій Свидригайла, поляки висилають на Поділля значну кількість війська для того, щоб протистояти князеві Федьку, який продовжував з татарами спустошливі набіги на поляків, чим стверджував зверхність Литви в північній частині Поділля. Невідомо, з яких причин Свидригайло робить необачливий крок арештувати Федька і позбавити його права володіти подільським замкам, коли він перебував подільським воєводою. Звільнившись з-під варти, Федько присягає на вірність польському королю і польській короні, за що поляки йому видають грамоту на одвічне володіння замками Кременець, Брацлав, Вінниця, Сокілець, Хмільник, Збараж, які після його смерті повинні перейти до Польщі. Свидригайло дещо змирився з ходом таких подій і взамін від нового польського короля Владислава III Ягайловича отримав землі Волині та східну частину Поділля. Західна частина Поділля в 1434 р. поляками перетворена у воєводство, де першими правителями-воєводами були Петро з Прови, Михайло Бучацький, Грицько Кирей, Ян Мирзиль. За повідомленнями Длугоша, такі замки, як Меджибож, Хмільник, Караул перебували під владою литовців і, окрім захисної функції, були центрами транзитної торгівлі, де збиралось мито.

Для ілюстрації наведемо договірну грамоту Мужила Бучацького, старости Метлинського й коломийського, брата його Бартоша Бучацького, старости подольського з канцлером молдавським Михайлом, датовану 1454 р. стосовно сплати так званого «коломийського» мита.

Починаючи з 1452р., після смерті Свидригайла, Поділля мало своїх особливих князів, які були б безпосередніми захисниками від зовнішніх ворогів, передувсім татар і турків. Після того, як орда Батия розпалась на три головні ханства-Казанське, Астраханське і Кримське, починаючи з 1510р., поміж Ізмаїлом і Акерманом поселилася велика кількість ногайців. Саме кримські, білгородські, буджацькі, очаківські татари найбільше лиха приносили Подільському краю. Наприкінці XV ст. кримський хан Манглі-Гірей, скориставшись безпорадністю Казимира Ягайловича, оволодів заснованими Вітовтом на півдні фортецями, знищив їх, розпочавши своє володарювання. Головним шляхом вторгнення на Поділля татарських поневолювачів були: Чорний шлях, який від Черкас, Канева через Полонне, через північні райони Поділля йшов на Волинь; Кучманський, або Ханський, який починався біля бродів Кучмини і Кодими й проходив через середину Подільського краю; Волоський, який починався правим берегом Дністра і прямував на Покуття. Просуваючись цими найголовнішими шляхами, татари невеликими загонами заглиблювалися в подільські простори більше як на 50 миль і грабували місцеве населення. Якщо до першої половини XV ст. таких набігів здійснено лише 4, то до укладення уній у 1569 р. між Литвою і Польщею їх уже було здійснено 26.

Проте на Поділлі спостерігається певне зростання розвитку землеробства, скотарства, ремесел і промислів. Активізувалася торгівля і дедалі інтенсивніше відбувався економічний обмін між містом і селом.

Організовуючи збір мита в цілому Великому князівстві Литовському і Польщі, литовські князі та польські королі продовжували видавати грамоти і привілеї, які й регламентували збір торгового мита. Так, зокрема, 1567 р. вийшла досить цікава грамота Сигізмунда-Августа до всіх міщан Великого князівства Литовського.

Отримуючи значні прибутки від торгового мита, на Поділлі, як у всьому Великому князівстві Литовському, митниці поділялись на державні, а також приватні, які дуже часто здавалися в оренду. Про це свідчать 3 грамоти Сигізмунда-Августа, датовані 1568 р.

Окрім татарських спустошливих набігів, досить важким тягарем для місцевого населення Подільського краю були внутрішні чвари і непорозуміння між литовцями й поляками, особливо між знаними родовими династіями, стосовно володіння землями Поділля. Практично до половини XVI ст. продовжується така боротьба, що не дає можливості окреслити точні кордони між володіннями Подільськими землями цих держав. Щоб усунути таку аморфність у територіальних володіннях, у 1546 р. на Поділлі працювала так звана обмежувальна комісія. Однак і вона не внесла чіткої ясноті.

А тому закономірно, що поміж інших проблем, які розглядалися на Люблінському сеймі 1569 р., постають питання територіальної залежності Поділля, що врешті-решт вирішилось на користь Польщі. На цьому сеймі Поділля, точніше Брацлавщину, представляли воєвода брацлавський і вінницький Роман Сангушко, староста луцький, брацлавський і вінницький Богуш Корецький, каштелян брацлавський князь Капуста, посол від шляхти брацлавської і вінницької Іван Кишка.

Після Люблінської унії на захоплені землі Брацлавщини ринула польська шляхта. В її руках зосереджувались основні земельні володіння. Магнатові Конецпольському на Побужжі належало 740 сіл, 170 міст і містечок. Величезні володіння мали такі магнати: Потоцькі, Замойські, Любомирські, Синявські, Збаразькі, Четвертинські та інші.

На той же час майже половина селянства Поділля не мала землі, постійно жила в злиднях і нестатках. За переписом 1583 р. у Подільському воєводстві тяглих, які володіли землею, налічувалося 1190 дворів, безземельних, або так званих неімущих, –1065. У північно-східній частині Брацлавщини безземельних селян було 50%[17].

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Поділлі відбувається певне економічне піднесення окремих міст та містечок. Швидко зростають Шаргород, Могилів, Літин, Янів, Межирів, Тульчин, Гайсин. У 40-х р. XVII ст. на Брацлавщині було 122 міста й містечка. Великі магнати, володіючи переважно більшістю міст, були зацікавлені в їх розвитку і не заперечували, а нерідко й самі домагалися, щоб уряд визнав право на торги та ярмарки за їх містами. Потрапити до міських мешканців інколи прагнули й самі селяни, бо їм надавалися деякі пільги. Крім того, за міськими оборонними спорудами вони знаходили захист від нападів татар.

Населення Поділля зазнавало ще й національного пригнічення, яке особливо посилилося після ухвалення 1596 р. Брестської унії. Для насадження католіцизму, колонізації українського населення у Вінниці, Барі, Немирові були відкриті єзуїтські школи, до яких вербували дітей українських феодалів

і заможного міщанства. Ці школи одержували допомогу від польських магнатів та шляхти. Для них споруджувалися великі будівлі, які обносилися кам'яними мурами з міцними баштами. Залишки таких мурів і дотепер збереглися у Вінниці.

Повертаючись до основного питання запропонованої теми, дослідник хоче застерегти читача від помилкового бачення наведених документів. Незважаючи на те, що до Поділля вони мали лише дотичне відношення, для загального ознайомлення з правовими документами в митній справі стануть вдалою ілюстрацією подій тих далеких часів. Проте незаперечним є той факт, що з давніх часів існував активний торговий обмін між Поділлям і західноукраїнськими землями. Не менш активні зв'язки підтримувалися з білоруськими та польськими містами. Головне значення серед білоруських ринків відігравали Пінськ, Мінськ, Слуцьк, Мозир; серед польських - Замостя, Люблін, Варшава, Торунь. Жвавий економічний обмін здійснювався між Поділлям та Волинню, зокрема між Володимиром, Луцьком, а Камянець-Подільський був одним з транзитних пунктів торгівлі зі Сходом. Ось чому все, що відбувалося на Поділлі й навколо нього, не можна розглядати ізольовано, відірвано від зовнішнього світу. Це буде помилково. Лише в комплексі всіх історичних подій, які проходили за межами Поділля, можна простежити розвиток митної справи в цьому регіоні.

Архіви зберегли не так вже й багато історичних документів, що мають безпосереднє відношення до Поділля і дають нам можливість заглянути в середньовіччя, щоб дізнатися саме про організацію зовнішньої торгівлі та митної справи. Вони дають нам повне право сказати, що Поділля в усі часи було найголовнішим регіоном здійснення зовнішньої торгівлі між Сходом і Заходом, а його міста - транзитні осередки.

Перед проведенням адміністративної реформи у Великому князівстві Литовському в 1552 р. зроблено ревізію замків, розташованих на Україні, Черкаському, Канівському, Київському, Остерському, Чорнобильському, Мозирському, Луцькому, Овруцькому, Житомирському, а також у Вінницькому та Брацлавському. Окрім інших документів, які характеризували діяльність замків, має місце і витяг з указанням розміру митних зборів з купців та купецьких валок.

Досить цікавий матеріал про опис вінницького замку знаходимо в праці Н. Молчановського «Очеркъ известий о подольской земле до 1434 года», де зазначається, що в замку знаходилося чотири сторожі, на утримання яких земяне платили по 3 польських гроші, а вдови і неосілі козаки - по 1,5 гроша. Польова сторожка розміщувалася за милю до міста в урочищі Чотирьох Могил, а також у Гуменній Діброві. Жителі села Мізяково забов'язані були робити розвідку щодо татарських набігів, для чого повинні були тримати поблизу річок Десниці та Бистриці особливу варту.

З опису Вінницького замку чітко видно, що з давніх часів тут існували великі торговельні шляхи на Київ, Черкаси, Канів, Звенигород, а також постійно направлялись торгові підводи та фури в бік Брацлава.

Серед доходів, що отримував староста Вінницького замку, досить часто в архівних джерелах згадується мито, яке стягувалось у вигляді відсоткового збору з ціни товару. Купці, які в'їжджали у Вінницю, платили старості мито в розмірі двох грошей з копи. Ця прибуткова стаття була віддана на відкуп якомусь єврею за 70 кіп грошей. Окрім того, з 52 корчем у прибуток старості стягувалось по копійці грошей з кожної. Козаки, які приїздили у Вінницю з метою торгівлі, платили старості по 3 гроша, так звані «обвестки». Якщо на замковій землі відбивали коня у злодія, хазяїн коня платив старості 12 грошей «згонщини».

Досить вагомою прибутковою частиною для старости була так звана «воєнна подать», яка в різних архівних документах має різну назву: «се ребро», «подданщина», «ординщина». Її розмір встановив Вітовт, захопивши Поділля, встановив так зване мито – дякло, або натуральний податок. Особливе значення приділялось і так званому «господарському миту», яке стягувалось з ціни різних предметів торгівлі: за продаж волів, воску, шкур тварин. Звідси й отримали свою назву види спеціальних платежів: «поволовщина», «воскове», «рогове» тощо. Так у «миті господарському» зазначається: від каменя воску 4 гроші, від вола 3 гроші, від шкури всякої по 1 грошу польському. Це мито в 1552 р. віддано на відкуп за 20 кіп грошей. В історичних джерелах збереглися відомості про те, що Вітовт на Поділлі облаштовував митниці, в яких усі товари, що привозилися, обкладалися митом у скарбницю князя. Оскільки міста Поділля за Вітовт ще не отримали «право склада», то митна справа повністю була зосереджена в руках князя, який контролював усю транзитну торгівлю, а також збут місцевої сировини, хліба, худоби. Не було також і чіткої регламентації у вигляді обов'язкового провезення товарів через певне місто з обов'язковим стягненням різного мита, що встановлювалось приватними особами у своїх володіннях і маєтках.

До цих найголовніших торговельних магістралей прилягав «вінницький гостинець». Він

прямував через Якушинці на Літин, де була споруджена в'їзна «Якушинецька брама», що слугувала митним форпостом для чужоземних купців, котрі справляли мито. Про те, що Вінниця в першій половині XVI ст. стає вагомим осередком як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі, свідчить той факт, що мито від приїжджих купців, яке вони мали сплачувати старості по 2 гроші з кожної копи, було продано в 1551 р. за 70 кіп грошей. Цей шлях за межами Вінницького повіту прямував на Чуднів, Красилів, Полонне поруч з так званим «гостинним Кмітинським двором», де розташовувалась вельми прибуткова корчма. Окрім того, західний шлях, який називався «солоним» і проходив з Києва на Бар через Вінницю, мав особливе значення для зміцнення економіки міста. Адже так зване «солоне мито», що сплачувалось з кожного возу до старостинського скарбу по 200 головажень солі, для Вінниці було однією із найбільш прибуткових статей. Цей «Вінницький гостинець», прямуючи через Луку, Ворошилівку, сполучався з Коломийським шляхом. Окрім «вінницького гостинцю» значне місце в торговельній справі посідала так звана «дорога на Дзялів», яка проходила вздовж річки Мурафи. За королівськими вироками 1530, 1532 рр., цими шляхами через Вінницю на Люблін і Радом з Волощини, Брацлавщини спроваджувалися великі гурти волів та іншої місцевої худоби, іноземні купці тут складали тілесну присягу, що далі вони прямуватимуть з товаром тільки через Львів та інші західні міста Корони. Цим же шляхом, прямуючи переважно на Острог, вінницькі євреї проводили значну транзитну торгівлю худобою з Волощиною, імпортуючи для Наддністрянщини сукна та інші західноєвропейські вироби[18].

Отримавши привілеї від Сигізмунда-Августа у 1558р., вінницькі купці та міщани мали право без жодних перешкод торгувати, купувати й продавати в усьому Великому князівстві Литовському, на Волині, на Русі та на Підляшші.

Цікавим моментом є й те, що на початку XVII ст. за поборовим універсалом 1629 р. у Вінниці було закладено прикордонну комору (на зразок нинішніх ліцензійних складів) для стягнення платежів з товарів, які везли за кордон волохи і греки.

Перетворення Вінниці у 1598 р. на столицю Брацлавського воєводства сприяло подальшому розвитку зовнішньої торгівлі Подільського краю. Магдебурзьке право, яке отримала Вінниця 1638р., дало ще вагоміший поштовх експортно-імпортній торгівлі, яка на той час перебувала в руках єврейського кагалу. Перші згадки про єврейські торговельно-промислові елементи у Вінниці датуються 1506 р. Згідно з текстом цього архівного документа, Масин Шульжич продає маєток Котенево «євреєві острозькому пану Михелю Шимонковичу – митникові Брацлавському й вінницькому за 50 кіп грошей литовської лічби».

Інший лист, датований 1532 р., стверджує, що король звелів перевірити діяльність вінницьких євреїв-купців, які купують у Волощині велику рогату худобу й інші товари транзитної торгівлі, не сплативши встановленого мита. Зокрема, вінницький єврей Михаль купив у Волощині 2080 волів, провіз кілька поставів сукна, не сплативши мито.

Порушниками тогочасних митних правил були не лише купці, але й особи, які вміло організовували «темні справи» на вінницьких ринках – Єрусалимському, Староміському, Хлібній, Новобазарній, Тюремній площах, Торговій вулиці та на Калічі. До Торгової площі на Калічі, куди майже перемістився єрусалимський ринок, прилягав і Калічанський цвинтар, нагляд за яким здійснювали Шльома і Казік. Так саме цей цвинтар у Вінниці став найзручнішим місцем для переховування контрабандного товару, яким справно користувалися вінницькі «пачковози». Цим словом на Поділлі називали місцевих контрабандистів, які вночі перевозили «пачки» – паки чаю, тютюну, різного краму. Цей бізнес був дуже поширений, адже кордони розташовувалися зовсім недалеко. Контрабанда надходила здебільшого із сусідніх Австрії, Польщі, Туреччини. Серед вінницьких крамарів на Калічі можна було зустріти нащадків давніх єрусалимських торгових династій Рутбергів, Львовичів, Грондзів, Альтманів, Бродських. То були справжні аси торгової справи тих часів.

Зазначимо й те, що й отримані раніше привілеї на безмитну торгівлю для вінницьких міщан неодноразово підтверджувались наказами королів Стефана Баторія у 1580р., Сигізмунда III у 1593 р. та Владиславом IV у 1634 р. Досить цікавий з цього погляду є Універсал польського короля Сигізмунда-Августа від 2 жовтня 1559 р., який звільнив міщан Брацлава від сплати торгового мита в усьому Великому князівстві Литовському на п'ять років у зв'язку з грабіжницьким нападом татар і завданням значних збитків подолянам.

Після остаточного приєднання Поділля до Росії значних змін зазнала і митна справа, яка перебувала під юрисдикцією російських царських наказів, спрямованих на монополізацію зовнішньої торгівлі, значних реформаторських заходів зі справляння мита і митної справи взагалі. З

найпоширеніших 40 видів мита було введено «рублеве мито», розпочалося будівництво нових митниць, в основному в прикордонних містах, а тому не дивно, що митна справа в Подільському краї продовжилася будівництвом у 1643 р. Могилів-Подільської митниці на Дністрі на кордоні з Молдовою.

Постає закономірне питання: чому саме на Поділлі існувала така регламентована сітка торгових шляхів? Щоб відповісти на нього, дослідник привертає увагу читача на карту татарських шляхів в Україні у XVI-XVII ст. А саме через територію Поділля й Волині проходило три великих шляхи: Чорний, Кучманський, Покутський. Перший прямував через Старокостянтинів. Тут, південніше цього міста, існувала головна переправа шляху через річку Случ – Росоловецька. Другий проходив через Бар і північніше Тернополя і з'єднувався з Чорним шляхом, а третій - через Хотин і Калуш. Усі ці шляхи губилися східніше і південніше Львова. Відомо також і те, що поряд з прогресивними цивілізаційними процесами, які вносила зовнішня торгівля на територію Поділля і Волині, відбувалися великі соціальні зміни, а сам край зазнавав небачених спустошень, грабежів. Це смуга україно-татарського степового прикордоння, що було підвладне польсько-литовському правовому регулюванню майже всіх суспільних відносин, у тому числі зовнішньоторговельних та митних.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що митна справа та зовнішня торгівля Подільського краю існувала з найдавніших часів навіть незважаючи на те, що ці землі входили до складу різних держав. Як такої єдиної митної системи – в цей історичний період тут не існувало. Однак в усі часи митниця виконувала передусім фіскальну функцію, чому слугували різні митні стягнення, дорожній примус та складське право. Правовою основою стягнення мита був звичай, який згодом підтверджувався різними правовими документами польських та литовських князів, найважливішими з яких були митні привілеї. Аналізований період можна характеризувати також великим розмаїттям мит, які надзвичайно важко відрізнити від податків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX - XX ст.- Кам'янець-Подільський. - 1993. - С. 7; 2. Там само. С. 447; 3. Грушевський М. Акты Барского староства XV–XVI вв. // Арх. Ю. З. р. Ч. VIII. – Т. І. – С. 1-126; 4. Сіцінський Ю. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч. 1; 5. Антонович В. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. Вып. 1. – К., 1878. – 156. - II с.; 6. Отамановський В. Бібліографія краю // Бібліографічний збірник. - Вінниця, 1926; Його ж Краєзнавство на Поділлі. – Вінниця, 1926; 7. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – К-П., 1889. – 514 с.; 8. Дашкевич Я. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Под. іст. – краєзн. конф. Секція іст. дожовт. періоду: Тези. доп. – К-П., 1990. – С. 58-60; 9. Болоховская земля и ея значеніе в русской исторіи// Труды 3-го Археологического съезда в России. – Т. 2. – К., 1878. – С. 24; 10. Там само. С.28; 11. Грушевський М. Барское старостве: Исторические очерки. – К., 1894. – С.350; 12. Летопись Великих князей Литовских / Подгот. к изд. А.И. Попов // Уч. Зап. Академ. Наук. – СПб., 1854. – Кн. 1. – С. 21-58; 13. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. – К., 1885. – С. 157; 14. Батюшков П.Н. Подолія. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 33; 15. Летопись Великих князей Литовских / Подгот. к изд. А.И. Попов // Уч. Зап. Академ. Наук. – СПб., 1854. – Кн. 1. – С. 4; 16. Батюшков П.Н. Подолія. Историческое описание. – СПб., 1891. – С. 39; 17. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 16; 18. Отамановський В. Вінниця в XIV-XVIII століттях. Історичне дослідження. 1993. – С. 184.

Т.Р. Соломонова

РУКОПИСНА КНИЖКОВА ТРАДИЦІЯ ПОДІЛЛЯ XV-XVII СТ.

Гортаючи сторінки наукових студій з середньовічної та ранньомодерної історії та культури Поділля, поволі ставимо питання про його книжкове життя, зокрема традицію рукописання. Перебіг політичних і військових, економічних і культурних подій краю постійно перебувають у полі зору науковців, а от ця важлива, знакова для названого періоду, сторінка духовного життя залишається поза їх увагою, тому вважаємо за потрібне висвітлити період активного творення рукописної книги Поділля від XV ст. і до XVII ст. включно.

Фактографія проблеми формується вже тривалий час, переважно науковцями Києва та Львова. Як наслідок багаторічного вивчення мистецтва рукописної книжкової спадщини України з'явився каталог Я. Запаска[1] «Українська рукописна книга», до складу якого увійшли книги, цікаві «з погляду їх художнього оздоблення чи прикладного змісту». Дослідниця Л. Гнатенко[2] підготувала каталоги рукописів XIV та XVст. з фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. У цих узагальнюючих працях рукописи, створені на Поділлі, знайшли найповніше відображення. Чималу увагу ним приділяють львівські науковці В. Фрис[3] та

М. Боянівська[4]. Завдяки дослідженням Д. Дороновича[5], Я. Дашкевича[6], В. Григоряна[7] зібрано відомості про вірменську книжкову культуру. Польські науковці також не оминули своєю увагою наш регіон, зокрема Е. Ружицький[8] присвятив окрему розвідку книжковій культурі Кам'янця-Подільського XVI – XVIII ст. Згадки про знахідки подільських рукописів належать місцевим дослідникам Ю. Сіцинському[9], М. Яворовському[10].

Галицька, волинська або київська книжкові рукописні традиції достатньо висвітлені в науковій літературі, а подільську ніхто не заперечує, але й не згадує як окреме явище. Дійсно, джерельна база дослідження недостатня для всебічної характеристики регіональних особливостей рукописання, адже тривале співіснування поряд з Диким полем, постійні козацько-селянські повстання, військові дії на цих теренах аж ніяк не сприяли активному книжковому життю. Тому ми спробуємо реконструювати загальну картину рукописної традиції Поділля на тлі загальноукраїнського руху із залученням конкретних відомостей про край.

Загальновідомо, що духовним підґрунтям розвитку книжності України цього періоду була релігія, і Поділля не було винятком з цього контексту. Безумовно, місцеве українське населення для проведення Служби Божої потребувало православних книг. Ми можемо припустити їх існування навіть у домонгольській період, адже місцеве населення було знайоме з письмом. Археологам відомі знахідки стилів – спеціального інструменту для письма на болохівських городищах XII-XIII ст. [11]. Але до сьогодення дійшли відомості про рукописні кодекси набагато пізнішого часу. Найдавнішим, за інформацією Я. Запаска, є рукописне Євангеліє середини XV століття[12]. 1489 р. датована Кам'янець-Подільська Четья-Мінея, виконана писарем «Березкою Дольбничем з Новгорода»[13]. Наприкінці XV ст. у с.Серби (тепер Могилів-Подільського р-ну) переписано книгу «Пролог» на вересень-лютий[14].

Інформація про рукописи XVI – першої половини XVII ст. ширша і повніша. Як пише Я. Запаско, «…в царині рукописної книги стався справжній злет. У цей час рукописних книг створено набагато більше, ніж це було раніше»[15]. На Поділлі найчисельнішими рукописами, що збереглися, є Євангелія, до яких віряни ставилися з особливою повагою. Книги виготовляли самостійно або замовляли. Ієрей Лука з Вінниці 1550 р. переписав Євангеліє, попович Іван 1589 р. переписував Євангеліє-тетр у домі ієрея Дмитра у с. Кальній Деражні (тепер Деражнянський р-н Хмельницької обл.), Федір з Любартова, який займався переписуванням книжок у Барі, 1608 р. виконав також Євангеліє[16]. Разом з тим міщанин Мартин Тур 1552 р. замовив переписати Євангеліє[17]. Текст Євангелія учительного 1592 р. у с.Угринківцях (тепер Заліщицький р-н Тернопільської обл.) почав копіювати Данило, попович Гриневський, а закінчував Федір Пашкович із Сатанова[18].

Я. Запаско відзначає, що подоляни не залишались осторонь від книжкового мистецтва: чимало гарних оздоблених пам'яток було написано в регіоні. Він згадує Євангеліє другої половини XVI ст. з с.Дмуховець на Тернопільщині, кінця XVI ст. з с. Шумлян і з околиць с.Бережан, а також Євангельські бесіди 1605 р. з Тернополя і Євангеліє 1606 р. з Західного Поділля[19]. В оздобленому акварельними мініатюрами і барвистими декоративними прикрасами Євангеліє з Нового Міста (Вінниця), переписаному священиком місцевої церкви Георгієм Дашкевичем, є запис «Помяни Господи многогрешнего Захарія», укомпонований в одну із великих ініціальних літер, розміщених на початковій сторінці Євангелія від Іоанна. Безумовно, запис зробив художник книги, що в такий спосіб наважився назвати і своє ім'я. Подібний підпис художника книги «Іакова»є ще в одному подільському (з Вінниччини) манускрипті Євангелія 1579-1580 рр. з с.Рогізна[20].

З появою друкованих книг з'являються їх рукописні копії, серед яких на Поділлі особливе місце посідають друки Ф. Скорини. Так його Апостол, надрукований у Вільно 1525 р. , вже невдовзі був переписаний Лаврентієм Івановичем у Маначині (тепер Волочиського р-ну Хмельницької області) «накладом»маначинського намісника ієрея Єфрема[21]. Відомий також рукопис 1571 р. , в якому скопійовано не тільки текст книги, а й передмови-заголовки, які написав сам Скорина, і навіть перемальовано своєрідний друкарський шрифт цих заголовків. До наших днів збереглися також рукописні списки друкованої Біблії Ф.Скорини. Першу частину одного із таких списків Біблії 1568 р. видання переписав 1575 р. Дмитро із Зінькова (тепер Віньковецького р-ну Хмельницької обл.), а другу – протягом 1576-1577 рр. на замовлення ієрея Іоанна у Маначині виконали 2 переписувачі[22]. Причому маначинський список містив усі старозаветні книги Біблії, в тому числі й ті, що відсутні у друках Ф. Скорини[23]. Відомий ще один подільський список скоринівських друків, який не зберігся, бо зник під час Варшавського повстання. Список було написано 1569 року у Тернополі[24]. Сьогодні всі копії, які можна пов'язати з неопублікованими частинами Біблії друкаря, походять зі східної Галичини й Поділля. Я. Ісаєвич[25] припускає, що перебуваючи на службі в одному з маєтків

віленського єпископа Яна в м. Крем'янці, Скорина не полишав надії продовжити видавничу діяльність і там готував до друку не видані ще частини.

Але не тільки українцям потрібні були релігійні тексти. Сьогодні першою безперечною згадкою про рукописну книгу Поділля вважають дарчий підпис вірменського купця Сінана на вірменському миссалі, переписаному в Криму 1349 р. , подарованому у 1394 р. і вірменській церкві у Кам'янці-Подільському[26]. Відомо також, що 1891 р. з кам'янецької церкви св. Миколи до Імператорської публічної бібліотеки (Санкт-Петербург) передали ще 45 вірменських рукописів XV-XVII ст. як релігійного, так і світського змісту[27]. Вважаємо реальним припущення про подільське походження деяких з цих кодексів. Логічною, на наш погляд, є теза про можливість місцевого єврейського рукописання з XV ст., часу появи перших громад в краї, адже юдейська традиція вимагала використання рукописних книг під час богослужінь.

Активізація рукописання, на думку Я.Запаска, призвела до того, що у другій половині XVI–першій половині XVII ст. розширився репертуар рукописної книги: зросла кількість книг не літургійного і навіть світського призначення[28]. Зростання кількості освічених людей покликало переписування книг для власних потреб. Їх виконували сільські або містечкові священики, старші школярі, лікарі та юристи. Рукописи з цього часу стають рядовими, скромними та утилітарними.

Видатна постать української книжності XVI ст. Герасим Смотрицький, перший ректор Острозької академії, народився і виріс у с. Смотричі (тепер Хмельницької обл.). Його батько — дяк Данило — був освіченою, ерудованою людиною, упорядником одного з рукописних збірників середини XVI ст., що містив «Сказаніє Афродітіана», «Меандрові мудрості», а також повість про Яна Гуса[29]. Освіту Герасим Смотрицький здобув у домашніх вчителів, оскільки у передмові до Острозької Біблії говорив про себе, що ніколи не бачив училища. Працював він спочатку на посаді міського писаря у Кам'янці-Подільському, де його шанували як вченого-книжника. У 1586 р. його запросив князь Острозький для роботи по виданню Біблії. Причому, як вважає В.Фрис[30], переїзд Смотрицьких до Острога (і, відповідно, використання ними письма, яким вони навчилися писати ще вдома) мав певний вплив на стиль письма всього острозького осередку. Півустав, яким користувалися в Острозі наприкінці XVI – на початку XVII ст., був більше подібний до подільського, ніж до волинського. А.М. Боянівська[31] навіть вважає цю родину своєрідною професійною династією переписувачів книг.

Особливе місце у книжковій культурі Поділля посідає праця шаргородського священика Димитрієвича, який, враховуючи мізерність провінційних книжкових запасів, 1660 р. склав своєрідну хрестоматію зразків духовної та світської літератури в коротких переказах для малопідготовленого читача — «Біблію малу, зібрану з різних книжок, вибраних думок, коротко заради легшого розуміння і пам'яті не дуже освічених читачів». Наприкінці цього рукопису укладач умістив список використаної літератури, який ще допомагає уявити коло читання представника середнього прошарку освічених осіб того часу, які проживали далеко від тодішніх духовних центрів України, на теренах, які нещодавно були в епіцентрі національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Це ще й перший відомий в українській бібліографії рекомендаційний список для потенційних читачів[32]. У ньому числились Острозька Біблія, «Беседи» Іоанна Златоуста, Номоканон, відомі збірники «Пчела», «Маргарит», «Діоптра», такі відомі українські друки як «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона, «Лексикон»Памви Беринди, Требник Петра Могили, «Ключ розумінія»Іоанакія Галятовського, «Книга про віру»Захарія Копистянського, а також житія святих та панегірики, українські хроніки, з яких подано інформацію про козацькі війни, перекладні повісті «Олександрія», «Варлаам та Іоасаф», кілька польських книжок, зокрема з теології, церковної історії під редакцією Петра Скарги, історії, права[33]. Потенційне коло читання охоплювало не тільки релігійні питання, воно пропонувало відомості з філософії, мовознавства, юриспруденції, історії, географії, нарешті, просто твори для читання, перекладні, так звані рицарські романи. Подільський священик мав можливість користуватися цими найзначнішими книгами України XVII ст. , що поширювалися й у друкованому й рукописному вигляді, і популяризував їх зміст тогочасною українською літературною мовою. Варто зауважити, що деяка частина рукописних джерел, якими він користувався, вийшла друком набагато пізніше.

Подоляни почали фіксувати історичні події. Серед найвідоміших спеціальних рукописів слід згадати Хмільницький літопис, який охоплював події 1636-1650 рр. і був своєрідним щоденником, до якого вносилися найбільш вагомі, на думку невідомого автора, події. Вірменська колонія, яка була однією з найчисельніших і наймогутніших національних громад регіону, складала «Кам'янецьку хроніку», в якій було подано докладний опис подій в Україні та сусідніх країнах за 1430-1652 рр. Її авторами вважаються представники вірменської аристократичної верхівки міста війт, протоієрей

Ованес (помер 1610 р.), його син, писар, згодом – війт Крикор, внуки, священики Агоп і Аксент. В останньому варіанті хроніку склав Агоп, який помер 1621 р. Пізніше її відредагував, значно доповнив і продовжив його рідний брат Аксент у 1650-1652 рр. вірменською і кипчацькою мовами[34]. Перу Агопа належать також списки багатьох рукописів давньовірменською мовою, зокрема житія святих та Синаксар[35].

Серед тогочасних світських рукописів особливе місце посідали юридичні кодекси та книги судових і адміністративних записів. Сьогодні відомо про численні подібні зразки волинського або київського походження, але подільських обмаль, адже козаки та повсталі селяни цілеспрямовано нищили всі міські канцелярії та архіви Вінниці, Брацлава, Немирова, Тульчина та інших подільських містечок під час козацько-селянських повстань та національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. До ще однієї групи ділових рукописів цього часу належали книги міських ремісничих цехів. Однією з найстаріших в Україні є книга кам'янецького бондарсько-стельмасько-коладійсько-столярного цеху (1601-1783), на форзацах якої розміщено один з перших українських екслібрисів[36].

Підсумовуючи зібраний матеріал, ми можемо стверджувати про доведене українське та вірменське рукописання Поділля з XV ст., навіть кінця XIV ст., апріорі розмірковувати про можливість єврейського та польського. Зауважимо, що польські дослідники через брак відомостей здебільшого обговорюють побутування друкованої книги в регіоні. Стосовно мовних особливостей українських подільських рукописів, Я. Запаско неодноразово відзначав присутність староукраїнських і південнослов'янських вкраплень[37]. Він також писав про доволі аскетичне, найскромніше серед інших регіонів України, оформлення кодексів. У них на тривалий час затрималась певна «готична кострубатість»[38]. На думку В. Фрис, на подільське рукописання найбільший вплив справила галицька традиція, що видно з характеру письма та оформлення. Саме у північно-західній частині краю, тісно пов'язаній з Галичиною, було створено більшість з відомих нам рукописів. Роль міста – каталізатора тут відігравав Кам'янець-Подільський, головний осередок транзитної торгівлі між Сходом і Заходом, що сприяло й появі східних і південнослов'янських впливів[39]. У XVI ст. сформувався півустав з регіональними особливостями, що підтверджується практикою родини Смотрицьких.

Ознайомлення з каталогами Я. Запаска та Л. Гнатенко дає підстави для висновку про те, що порівняно з іншими регіонами України, кириличне книгописання на Поділлі XV–XVI ст. було скромним. Не збереглося інформації про кодекси перших століть помонгольської навали. Чимало цьому сприяло прикордонне географічне розташування, соціально-психологічне середовище краю з постійною військовою загрозою, відсутність регіональних освітніх центрів або потужних монастирів, де могли б діяти скрипторії, та замала кількість потенційних заможних замовників. Тільки з колонізацією південно-східних земель Поділля у XVI ст. , з налагодженням впорядкованого життя поширюється традиція рукописання, адже населення нових поселень будувало церкви, які потребували книг, тобто поступово від справи скоріше окремих ентузіастів подоляни почали переходити до сталої практики рукописання. І вже у XVII ст. було створено значущі рукописні пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Запаско Я. Українська рукописна книга. Пам'ятки книжкового мистецтва.— Л., 1995.— 480 с.; 2. Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Кат. кодиколого-орфогр.дослідж. Палеог р. альб. / Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського НАН України. — К., 2007. — 266 с.; Її ж. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Кат. / НАН України. Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського. — К., 2003; 3. Фрис В. Зі спостережень над репертуаром, історією створення і розвитком української рукописної книги XVI – першої половини XVII століть // Зап. НТШ.— Л., 1997.— Т. 233.— С.215-238; Її ж. Історія кириличної рукописної книги в Україні.— Л., 2003.— 186 с.; 4. Боянівська М. Світські переписувачі книжок в українській книгописній культурі XV – середини XVII століть // Зап. НТШ.— Л., 1997.— Т. 233.— С.239-250; 5. Доронович Д. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце // Т р. Ком. для ист.-стат. описания Подольской епархии.— К.-П., 1878-1879.— Вип.2.— С.167-168; 6. Дашкевич Я. Армянская книга на Украине в XVII столетии // Книга: Исслед. и материалы.— М., 1962.— Вып.6.— С.146-168; 7. Григорян В.Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии).— Ереван, 1980.— 291 с.; Rozycki E. Я kultury ksiazki w Kamiencu Podolskim w XVI-XVIII w. // Z badan nad polskimi ksiegozbiorami historycznymi.— Warsz., 1997.— T.18.— S.71-85. 9. Сецинский Е. Древнее рукописное евангелие, найденное в г.Сатанове Проскуровского уезда Подольской губернии.— Каменец-Подольск, 1887.— 8 с.; 10. Я.Н. [Яворовский Н.] Местная старина: Надписи на церковно-богослужеб. кн., зданиях, нагробиях и д р. памятниках старины в нек-ых местностях Могилев. и Проскуров. уездов.— Каменец-Подольск, 1905.— 13 с.;

11. Шабаліна А.В. Стилі – пам'ятки письма в історії Болохівської землі // Освіта, наука і культура на Поділлі.— Кам'янець-Подільський, 2004.— Вип.4.— С.248-252; 12. Запаско Я. Українська рукописна…— С.295-296; 13. Там само.— С.63; 14. Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст….— С.110; 15. Запаско Я. Мистецтво художнього оформлення української рукописної книги.— РУ.— 1999.— С. 292; 16. Шевченко І. Барська Євангелія початку XVII ст. в Pierpont Morgan Library // Наук. зб. / УВАН у США.— Н.-Й., 1953.— Вип.II.— С.192-196; 17. Боянівська М. Світські переписувачі.— С.242; 18. Там само.— С.243; 19. Запаско Я. Українська рукописна…— С.93; 20. Там само.— С.93-94; 21. Боянівська М. Світські переписувачі…— С.241; 22. Історія української культури.— Т.2.— С.592-593; 23. Запаско Я. Українська рукописна…— С.74; 24. Там само; 25. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.— Л., 2001.— С. 101-103; 26. Доронович Д. Армяне в Подолии…— С. 167-168; 27. Марр Н.Я. Описание старинных армянских рукописей и печатных книг из архива армяно-католической церкви св. Николая в Каменце-Подольском // Отчет импе р. публ. б-ки за 1891 год.— СПб., 1894.— С.11-16; 28. Запаско Я. Українська рукописна…— С.95; 29. Українська поезія XVI століття.— К., 1987.— С.251; 30. Фрис В. Зі спостережень…— С.231; 31. Боянівська М. Світські переписувачі…— С.241; 32. Корнєйчик І. Історія української бібліографії: Дожовт. період: Нариси.— Х., 1971.— С. 25; 33. Перетц В. У истории украинской повести XVII в. // Перетц В. Исследования и материалы по истории старин. ук р. лите р. XVI-XVIII вв.— Л., 1926.— Т.СІ.— №2.— С.106-138; 34. Дашкевич Я. Вірменські колонії в Україні XVI-XVIII ст. // Енцикл. історії України.— К., 2005.— Т.1.— С.572-574; 35. Григорян В. История армянских…— С.146; 36. Клименко П. Перший український ex-libris // Бібліол. вісті.— 1929.— №2/3.— С.95-97; 37. Запаско Я. Українська рукописна…— С.296; 38. Там само.— С.98; 39. Фрис В. Історія кириличної…— С.118-119.

Б.М. Хіхлач

ОГЛЯД АРХІТЕКТУРИ УНІАТСЬКИХ ЦЕРКОВ ПОДІЛЛЯ У XVIII СТ.

Серед авторів загальних праць з церковного будівництва на території Поділля минулих століть можемо виділити Ю. Сецінського, П. Юрченко, М. Шумицького та інших. В їхніх дослідженнях йдеться про феномен української церковної архітектури, зокрема, баневих споруд як синтезу практичного досвіду Сходу і Заходу з досить виразною власною індивідуальністю їх формування. Окремим джерелом дослідження архітектури, який дає фактичний матеріал, є акти візитацій, в яких подається повна назва храму, зазначення часу, обставин й особи його засновника; докладно описується сама церква, особливості її екстер'єру та інтер'єру, наявність дзвініць, цвинтарів. Досить детально зазначається внутрішній лад: іконостас, різьблені прикраси, начиння, книги. Отже, метою даної статті є огляд архітектури уніатських церков Поділля у XVIII ст., використовуючи архівні джерела та досягнення вітчизняної історіографії.

XVII ст. ознаменувалося появою чергового стилю в мистецтві – бароко, яке досягло свого розквіту у XVIII ст. В архітектурних стилях цього часу виявляються урізноманітнення економічного, політичного й культурного життя українського суспільства. Естетичні риси української архітектури яскраво виявлені в будівлях стилю бароко. До шедеврів української народної архітектури належать дерев'яні церкви, поставлені здебільшого невідомими майстрами наприкінці XVII – XVIII ст. (раніші споруди не збереглися). В основу забудови були покладені художньо-конструктивні принципи храмів Київської Русі. Візантійські та вірменські кам'яні храми, перенесені на українську територію у формах, що склалися, послужили прототипом для дерев'яних церков й отримали широке розповсюдження. Новий матеріал – дерево – ставив перед українськими зодчими нові конструктивні завдання та були вдало ними вирішені. У результаті дерев'яні церкви отримали на Україні цікаві та оригінальні архітектурні форми.

Південно-руські старовинні дерев'яні храми були за формою різноманітними. Типова українська дерев'яна церква складалася з трьох зрубів, що прилягали один до одного та розташовувалися в ряд із заходу на схід. При цьому середній зруб і в плані, і у висоту отримав найбільший розвиток. Кожен зруб був перекритий самостійною главою. Отже, в плані церква – трибанева, а конструктивно – триглава. Неможливість створити круглу баню та прагнення збільшити висоту церкви змусило на основні чотирикутні зруби поставити інші, зменшені, зі зрізаними (у формі вісімки) кутами, відділяючи перекриттям один зруб від іншого. Іноді цей прийом повторювався, й тоді у складному та закінченому вигляді українська церква набувала форми з'єднання трьох, поставлених у ряд, багатоярусних споруд у вигляді башт, які стрімко піднімалися вгору. Багатоярусність часто підкреслювалася так званим «опасанням»– особливим навісом, який оточував всю церкву по нижньому зрубу. Тут за негоди перебували ті, хто не зміг потрапити усередину через брак місця; тут же стояли під час богослужіння убогі та каліки, які соромилися йти в саму церкву, а іноді тут влаштовували братську трапезу після поминальних та заупокійних служб. Такою церквою

була Михайлівська в с. Кульчіївці Кам'янецького повіту, збудована 1738 р. [1], або церква Успіння Божої Матері в м.Брацлав[2] чи дерев'яна трибанева Миколаївська церква м. Вінниці, збудована 1746 р. [3] Однак були церкви, які не мали «опасання», як-от храм на честь Воздвиження Чесного Хреста в с. Цибулівка Ольгопільського повіту[4].

Храм здебільшого ставили на узвишші в селі або край нього. Іноді – в центрі, де він творив ядро села. Більшість церков були порівняно добре ізольовані від решти будівель для убезпечення їх у разі пожежі. Біля храму зазвичай був і цвинтар із простими залізними або дерев'яними хрестами на могилах. Ділянка навколо церкви часто була обгороджена тином або дерев'яним парканом. Цей архітектонічний ансамбль доповнювала дерев'яна дзвіниця з різною кількістю дзвонів, які також різнилися вагою.

Дерев'яні церкви досліджуваного періоду належали до східного обряду (уніатського або православного). Більшість з них споруджені у XVII або XVIII ст. У нашому краї можна завважити наявність південно-руського типу побудови храмів, який, хоч і своєрідно, але представляв собою візантійський стиль, тільки виражений не кам'яним, а дерев'яним матеріалом. Принаймні тут немає нічого західного, романського або готичного. Це можна назвати особливим місцевим стилем, виробленим з візантійського. Такою була, наприклад, трибанева церква з дубового дерева в с. Голубече Ольгопільського повіту[5] та с. Паньківці Летичівського повіту[6].

З середини XVIII ст. , коли через різні причини (пожежа, руйнування через старість або продаж в інше село) на місцях старих церков зводилися нові, уніатські. На їх архітектурі певним чином позначився латинський вплив і зовнішньо вони мали вигляд римо-католицьких костелів. На Брацлавщині такі були в с. Белоче Балтського повіту[7], м.Вороновиця Брацлавського повіту[8], с. Кропивна Вінницького повіту[9], с. Жилинці Проскурівського повіту[10]. Однак це були поодинокі випадки, які в цьому регіоні не набули масовості.

Як покрівельний матеріал для дерев'яних церков використовували виключно ґонт. Залізо вживали тільки для виготовлення декоративних та функціональних деталей (хрестів, дверних завіс, віконних ґрат, оббиття дверей і вікон тощо). У внутрішньому оздобленні українську церкву відрізняла відсутність перекриття стелі та вільний розвиток бань вгору. Дзвіниця, квадратна в плані, з ярусним перекриттям у вигляді башти, як правило, споруджувалася окремо[11]. У середньому вона нараховувала 3–5 дзвонів, хоча могло бути й більше. Так церква Успіння Божої Матері в м.Тростянець[12] мала сім дзвонів, а церква м.Тульчина – 6[13]. Сама дзвіниця покликана відповідати трьом вимогам: вона потрібна була для підвішування дзвонів, була коморою, де зберігалося церковне начиння, пожертвування, старі ікони тощо, а також колись була сторожовою баштою[14].

Цей основний тип церкви ускладнювався іноді додаванням до нього з півночі та півдня додаткових зрубів з самостійними главами, перетворюючись у п'ятибаневу церкву з хрестоподібним розташуванням глав. На Поділлі у XVIII ст. такий храм зберігся лише в м. Яришів Могилівського повіту. Своєю характерною п'ятибаневою архітектурою, з окремою дзвіницею, він представляв колись сильно розвинутий тип південно-руських церковних дерев'яних споруд. У ньому, разом з основною ідеєю побудови храму хрестом, сполучалася й сільська простота споруди, не позбавлена в той же час краси та легкості архітектури[15]. До 1801 р. також в с. Паланка Ямпільського повіту була п'ятибанева церква, яку в XIX ст. перебудували на трибаневу[16].

Іноді натрапляємо на церкви спрощеного виду – з однією банею, які за планом не відрізнялися від триглавих. Особливістю перших була відсутність крайніх бань, а на їх місці будувався двоскатний дах. Таким був храм в селі Носківці Вінницького повіту, побудований коштами прихожан у 1751 р. за благословенням уніатського єпископа Афанасія Шептицького. До того ж він мав форму корабля[17].

Натомість, з початку XVIII ст., в Шаргороді існувала приходська Свято-Іоано-Предтеченська кам`яна двобанева церква. Планом вона була хрестовидною, разом з дзвіницею. У 1740 р. її віддали василіанам, а в 1795 р. богослужіння вже проводили православні священики[18].

У бідних приходах церкви будувалися на зразок сільської хати, помазані глиною та покриті соломою, з хрестом на даху (с. Євфодія[19] та Дорожнікі[20] Балтського повіту). Такий архітектурний тип пояснюється, окрім архітектонічних подібностей, практичними потребами пристосування хати до вимог культу в перших віках християнства, коли церкви ще не було або наприклад, вона згоріла, а християнську літургію треба було відправляти[21]. Однак такі відхилення, які відображали низку складних та цікавих впливів, не могли применшити значення основного типу, який зустрічався в різних частинах України та варіював в основних архітектурних формах та деталях.

Взагалі ж для Поділля типовою була саме триглава церква з високими основними зрубами та добре розвинутими на них восьмигранниками. Зокрема, в с. Богданівка Брацлавського повіту в

1785 р. знаходилась «церква з тесаного дерева, невелика, в три відділи, покрита ґонтом та дошками, трибанева, із залізними зверху хрестами, вівтарем, який був повернений на схід, вона осіла в землю»[22].

Храм будували в середньому три, чотири роки, хоча були випадки, коли процес тривав десятиліттями. Церкву прихожани отримували різними шляхами: 1) будівництво власними силами: так прихожани с. Жилинці Проскурівського повіту власними силами побудували в 1785 р. дерев'яний храм Святого Миколи[23]. В м. Комаргород Ямпільського повіту з 1774-1780 рр. на кошти прихожан–уніатів була побудована Свято-Михайлівська дерев'яна, трибанева церква[24]; 2) подарунок від власника села: такою була церква в с. Поташни Ольгопільського повіту[25] та в с. Ковалівка біля м. Немирова[26]; 3) купівля у сусідів: с. Черепашинці Вінницького повіту[27], с. Катеринівка Проскурівського повіту[28].

Переважно церкви будували з дерева, інколи вони стояли на кам'яній основі. У Вінницькому повіті такі храми були, наприклад, у. селах Кривошиїнці[29] та Лисіївка[30], в м.Ворошилівка[31] . Натомість в с. Івча Літинського повіту триверха дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці мала окрему дерев'яну дзвіницю на кам'яному фундаменті[32].

Ще рідше зустрічалися кам'яні церкви. Такі були в с. Журавне Вінницького повіту[33], с. Кукули Ольгопільського повіту[34], м.Цекинівка Ямпільського повіту[35], с. Сутківці Летичівського повіту[36]. Муровані церкви мали село Почапинці Кам'янецького повіту[36] та м. Сатанів[37].

Зауважимо, що в той час на території Східного Поділля було кілька цегляних церков (наприклад, м. Черноострів Проскурівського повіту[38]), проте дуже мало й тому не можна вести мову про зміну будівельного матеріалу.

Підсумовуючи, підкреслимо, що середина – друга половина XVIII ст. на Поділлі були часом масового церковного будівництва. Переважна більшість церков споруджувались як триверхі дерев'яні, а при будівництві застосовувалось шалювання. За матеріал слугували дуб, липа, сосна. Окремо біля храму ставилася дерев'яна дзвіниця, яка вкривалась ґонтом. Також біля церкви був розташований цвинтар, огороджений дерев'яним парканом.

Щодо впливу унії на зовнішній вигляд храмів Поділля, то він був мінімальним. Ті церкви, які стали уніатськими у XVIII ст. , але були побудовані раніше, за часів православ'я, не зазнавали перебудов. Лише храми, споруджені у другій половині століття, вже мали деякі відмінності: 1) за своєю архітектурою вони були схожі на костели; 2) при деяких церквах (с. Дорошівка Ямпільського повіту[39]) дзвони висіли за католицьким способом на чотирьох стовпах. Це дає підстави стверджувати, що процес латинізації архітектури подільських церков, на відміну від галицьких, волинських та білоруських, був незначним. Натомість змінилася внутрішня частина храму, яка стала схожою з костелом: замість престолів були поставлені католицькі жертовники, з'явилися лавки для сидіння, введені в богослужіння польські пісні, в багатьох церквах почали грати органи. Проте це тема вже іншого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Труды Подольского епархиального историко–статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Сецинского Е.. – Каменец–Подольск, 1901. – С. 423; 2. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр.47. – Л. 201 зв.; 3. Державний архів Вінницької області. – Ф. р. – 4510. – Оп. 1. – Спр.35. – Л. 19; 4. Труды… – Вып. 9. – С. 799; 5. Там само. – С. 815; 6. Историко–статистическое описание прихода села Паньковец Свято–Михайловской церкви Подольской епархии Летичевского уезда // Подольские епархиальные ведомости (Далі - ПЕВ). – 1868. – № 22. – С. 747; 7. Труды… – Вып. 9. – С. 18; 8. Там само. – С. 184; 9. Там само. – С. 238; 10. Там само. – С. 851; 11. Шумицький М. Український архітектурний стиль. – К., 1914. – С. 46; 12. Державний архів Житомирської області. – Ф. 178. – Оп. 53. – Спр. 47. – Арк. 183; 13. Там само. – Арк. 143 зв.; 14. Юрченко П. Г. Дерев`яне зодчество України (XVIII – XIX ст.) / За заг. ред. С. Я. Грабовського. – К., 1949. – С. 49; 15. Труды… – Вып. 9. – С. 702; 16. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского церковного историко–археологического общества (бывшего Историко–статистического Комитета). Вып. 10 / Под ред. Сецинского Е., Яворовского Н. – Каменец–Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – С. 401; 17. Труды… – Вып. 9. – С. 277; 18. Там само. – С. 733; 19. Там само. – С. 7; 20. Там само. – С. 105; 21. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, Краків, Париж, 1993. – С. 48; 22. Труды… – Вып. 9. – С. 150; 23. Там само. – С. 851; 24. Там само. – С. 1031; 25. Историко–статистическое описание села Поташны Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – № 3. – С. 107-108; 26. Историко–статистическое описание церквей и приходов Брацлавского уезда // ПЕВ. – 1876. – № 5. – С. 146; 27. Труды… – Вып. 9. – С. 266; 28. Там само. – С. 873; 29. Там само. – С. 237; 30. Там само. – С. 259; 31. Там само. – С. 273; 32. Там само. – С. 597; 33. Там само. – С. 235; 34. Там само. – С. 837; 35. Там само. – С. 1023; 36. Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь – замок в

с. Сутковцах Летичевского уезда // ПЕВ. – 1889. – № 3. – С. 80; 36. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Візитаційна книга Стп-198. – Арк. 244; 37. Там само. – Арк. 385 зв.; 38. Труды… – Вып. 9. – С. 878; 39. Там само. – С. 1008.

Я.Й. Красовський

ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ НА ПОДІЛЛІ

Однією з вузлових проблем вітчизняної історії була і залишаєтьсь реформа 1861 р. – переломна подія в історії XIX століття, актуальність вивчення якої поглиблюється потребою сучасного дослідження таких пов'язаних з нею питань, як становлення українського селянства в нових капіталістичних умовах, його ментальність, розвиток селянського господарювання та самоврядування. Бібліографія цієї теми величезна. Як приклад, з дореволюційних істориків назвемо І. Ігнатовича, А. Корнілова, І. Іванюкова, В. Євреїнова, дослідників радянського періоду Е.А. Мороховця, П.А. Зайончковського, Н.Н. Лещенко, В.П. Теплицького, Д.П. Пойду, А.В. Бондаревського, П.Ф. Щербину, Л. Захарову, Н.Н. Дружиніна, сучасних авторів О.П. Реєнта, Ю.П. Присяжнюка, С.О. Борисевича, А.Л. Зінченка, А. Михайлика, О.З. Медалієва, О.В. Герасименко, Даніеля Бовуа.[1]

В даній статті автор ставить за мету завдання простежити та проаналізувати проведення селянської реформи 1861 року на Поділлі, з'ясувати її регіональні особливості та виявити їх причини.

Як відомо, Поділля, поряд з іншими губерніями Правобережної України, займало особливе становище в Російській імперії. Всі загальнодержавні процеси, що тут відбувалися, завжди мали певну регіональну специфіку, в основі якої -особливості національного складу населення краю. Саме наявність чисельного та заможного прошарку польських дворян-землевласників та російсько-польський і польсько-український антагонізм цим породжений, наклав свій відбиток на всі урядові заходи, що здійснювалися Росією на цих землях. Мало регіональні особливості й проведення на цих землях реформи 1861 р., що принесла помітні зміни в життя краю,[2] адже кріпосні селяни складали 59,54% від усього населення. Як відомо, здійснювалась вона у відповідності до «Місцевого положення» .[3]

Перший крок на цьому шляху було здійснено 4.12.1857 р., коли подільський губернатор Пфелер отримав від київського генерал-губернатора Васильчикова лист, що містив рескрипт Олександра II та циркуляр міністра внутрішніх справ Ланского для себе і губернського предводителя дворянства щодо звільнення селян від кріпосної залежності. В листі зазначалося, що уряд бажав би мати в цьому підтримку місцевого дворянства у формі звернення від їхнього імені до царя. На виконання даних розпоряджень 15.12.1857 р. губернатор з відповідним зверненням виступив на з'їзді повітових предводителів дворянства, де його виступ відбувався в повній тиші, без жодного слова підтримки, серед загального несхвалення та небажання йти на жодні зміни, і без прийнятих рішень.

Тільки під тиском влади 21.12.1857 р. знову було зібрано повітових предводителів дворянства, але замість звернення до імператора вони вирішують збирати по повітах надзвичайні дворянські збори, на яких і обговорити ситуацію. В цих діях очевидне повне небажання подільського дворянства щось змінювати у селянському становищі і навіть не дуже приховувана його опозиційність владі. З цього приводу міністр внутрішніх справ Ланской вимагав пояснень у генерал-губернатора Васильчикова, а Васильчиков 8.01.1858 р. наказує Пфелеру відмінити надзвичайні повітові дворянські збори, оскільки обговорення цього питання по повітах ставило Подільську губернію в особливе становище і в імперії в цілому, і серед інших дев'яти західних губерній. Тільки 31.01.1858 р. в Кам'янець-Подільському відбулись губернські дворянські збори, на яких губернський предводитель дворянства Суятицький, всі 12 повітових предводителів та інші присутні дворяни склали та підписали три акти, в яких виразили своє негативне ставлення до запланованої відміни кріпосного права. В першому акті на ім'я Олександра II вони дякують царю за його бажання звільнити селян, клянуться в своїй відданості та виражають готовність йти на цю вкрай невигідну їм справу заради звільнення селян. В другому акті адресованому генерал-губернатору Васильчикову дворяни погоджувалися створити губернський комітет, який би у своїй роботі враховував необхідність залишити за дворянством всі належні їм землі, вотчині права та особливості Подільської губернії. В третьому акті на ім'я міністра внутрішніх справ Ланського дворяни доводили, що селянам, враховуючи особливості місцевого селянського господарства, буде цілком достатньо викупити лише свої присадибні ділянки та не обтяжувати себе викупом польової та сінокісної землі. В іншому разі це може призвести до негативних наслідків і в економіку краю, і в казну, що перестала б отримувати податки. Тому дворянство, демонструючи своє « благородство та самопожертву» , пропонувало

віддати селянам без викупу їхню садибну землю з покладанням на них платити державні податки, виконувати грошові та натуральні повинності на користь місцевої громади та виконувати за надану землю повинності поміщикам.[4]

Негативну оцінку цим намірам дав у лютому 1858 р. міністр внутрішніх справ Ланской. Він не схвалював цього проекту та погоджувався з думкою генерал-губернатора Васильчикова про необхідність при проведені реформи на Поділлі надати селянам на викуп землю у розмірі інвентарного наділу.[5]

Лише в лютому 1858 р. було відіслано звернення («адрес») царю від імені дворян щодо бажання приступити до підготовки реформи. А 9 березня того ж року Олександр ІІ видав рескрипт про відкриття підготовчих комітетів в губерніях Південно-Західного краю, які в своїй роботі мали виходити з таких положень: 1) поміщикам залишається право власності на всю землю, але селянам залишаються їхні садибні наділи, які вони на протязі певного часу набувають у свою власність шляхом викупу, крім того їм надається в користування належна по місцевим умовам земля, за яку вони сплачують оброк, чи відбувають повинності поміщику для виконання їхніх зобов'язань перед державою та поміщиками; 2) селяни мають бути розподілені на сільські громади, а поміщикам надається право вотчинної поліції; 3) при облаштуванні майбутніх взаємовідносин поміщиків і селян має бути забезпечена належна сплата державних та місцевих податків та зборів. При цьому наголошувалося, що данні положення мають бути пристосовані до місцевих умов на засадах інвентарних правил, що діють в цих губерніях.[6]

Можемо констатувати, що подільські дворяни в питані реформи були надзвичайно консервативно налаштовані. Навіть урядові проекти, у порівняні з місцевими намірами, виглядали як взірець лібералізму і турботи про селян.

Така їх позиція виглядала занадто реакційною та антиурядовою навіть на фоні пропозицій, як ми це бачимо з переписки Васильчикова з Пфелером, дворянства сусідніх Київської та Волинської губернії.[7]

Під час підготовчої роботи складались різні проекти її втілення в життя. Наприклад, літинські дворяни, у відповідності до проекту складеного поміщиком Олександром Пяткіним, пропонували наділити селян землею за викуп, при чому головну цінність мала складати саме селянська садиба, вартість якої в лісовій частині губернії мала бути на 50% вища, ніж у степовій і становити від 1 до 2 тисяч рублів за десятину землі. Ціна, яку вони пропонували була неймовірно завищеною. Для реалізації даного проекту передбачалося відкриття поміщиками особливого акціонерного банку, що мав сплатити дворянам значні кошти, оскільки селяни не зможуть відразу виплатити таких грошових сум за свої садиби. А потім такий банк мав отримувати з селян борг з відсотками. Передбачалося: 1) можливість заміни поміщиком селянських лісних сінокосів на не поросли лісом луги; 2) усунення між селянами і поміщиками всякої спільності в користуванні господарськими угіддями; 3) попереднє і термінове відмежування селянських і поміщицьких полів; 4) перенесення селянських садиб, якщо вони близько від поміщицьких заводів, фабрик, млинів, лісних хуторів, або побудованих на рудокопній землі.

Пропонувалось: 1) створити в кожному повіті особливу адміністративну комісію при повітовому предводителі дворянства для проведення реформи;

2) відповідальність за невиконання обов'язкових повинностей чи оброку кожний селянин мав нести особисту, а за виплату податків залишалася кругова порука; 3) не приймати до уваги при звільнені селян інвентарної реформи, а наділяти селян землею у відповідності до місцевості та кількості членів сім'ї по існуючим в краї традиціям.[8]

Проект літинських дворян, при всій його антиселянській направленості, для умов тогочасного Поділля був зразком лібералізму, оскільки дворянська більшість виступали проти наділення селян польовою землею.

Значна частина дворян підтримувала проект розроблений проскурівським предводителем дворянства Поплавським, що майже повністю відтворював зміст актів від 31.01.1858 р. Він, будучи членом губернського комітету, настоював на тому, щоб ті лягли в основу губернського проекту. Тієї ж думки дотримувались і губернський предводитель дворянства Суятицький (спочатку), а також відомі та заможні поміщики Садовський, Потоцький, Строжинський, Модзелевський, Скибневський, Роциборський, Залеський, Дрожицький, Якубовський, Корнилевський, Фелікс Сабанський, Гурський, Эдуард Ронікор, Шашкевич, Голембіовський, Санько-Пановський, Стеблицький та інші. При чому подібної думки дотримувались і великі землевласники, і мілкопомісне дворянство.[9]

Інша частина поміщиків погоджувалась на умови викладені в рескрипті Олександра ІІ від

9.03.1858 р. Представником цієї групи став Суятицький, хоча спочатку був противником реформи.[10]

Подільський губернський комітет складався з 24 членів та 24 кандидатів в члени обраних по повітах. Крім того до його складу входили 2 дворян призначених особисто губернатором. Серед них були: 7 губернських секретарів, 2 повітових предводителі дворянства, 1 генерал-майор у відставці. Всі – переважно прихильники умов 31.01.1858 року.[11] Подільський губернський дворянський комітет працював з 2.07.1858 р. до 2.01.1859 р.[12]

Проект Подільського губернського комітету був складений на основі списку пропозицій генерал-губернатора, який вимагав провести реформу на таких засадах: 1) при збережені права власності на всю землю за поміщиками, селянам залишається їх садибна осілість, яку вони напротязі певного часу набувають у власність через викуп, крім того їм надається в користування, враховуючи місцеві обставини, для забезпечення їх побуту й виконання обов'язків перед урядом та поміщиками певна кількість землі, за яку вони або платять оброк, або виконують роботу поміщику; 2) розподіл селян на селянські громади з наданням поміщику права вотчинної поліції; 3) забезпечення при облаштуванні взаємовідносин поміщиків і селян належної сплати державних і земських податків та грошових зборів.[13] В проекті передбачалось, що уставні грамоти замінюють інвентарні правила 26.05.1847 та 29.12.1848 років і всі землі, що числились за селянами по інвентарях, мали війти в селянський наділ по реформі. Якщо на землях, отриманих селянами після введення інвентарних правил 1848 року, ними були зведені будови, то їх належить знести на протязі 6 місяців, в іншому випадку відходять у власність поміщику. Селянські сінокоси в поміщицьких лісах залишались у власності поміщика й не підлягали викупу, а вигони й водопої - в спільному користуванні селян і поміщиків, але поміщики мали право на власний розсуд відводити водопої для селян, забороняючи селянам користуватись водопоями в поміщицьких маєтках.[14]

Всі землі, розташовані за межами сіл, не належали до селянських садиб, а весь незанятий простір землі між селянськими дворами й внутрішні вигони включались до складу селянських садиб. Вигін для селянської худоби встановлювався не більше 500 квадратних сажнів на селянський двір, а весь надлишок вигонів відбирався на користь поміщиків.[15]

Селянські орні землі в поміщицьких лісах відходили у власність поміщиків. Ліс не підлягав викупу, а залишався у власності поміщиків.

Повинності селян поділялись на дві частини: грошові й відробіткові. Згонні та будівельні дні, нічна варта, подушний податок з бобилів залишались в тих маєтках, де була відробіткова повинність.[16]

Повинності селян відробляються окремо за садибну землю, й окремо за корінний та додаткові наділи. Тут же вказувалось, що садибну осілість селянина складали: хата разом з господарським двором, з городом, садом й землею під ними.[17]

До складу корінного наділу входили: всі садибні землі, всі польові землі піших дворів та землі тяглових дворів у розмірі пішого наділу. Всі інші землі, що знаходились у користуванні селян понад корінний наділ складали додатковий наділ.

Повинності селян поміщикам за садибу визначались грошима, за польові землі, при змішаній повинності, - грошима, а при відробітковій – грошима й пішими робочими днями. Для виконання повинності за корінний та додатковий наділи Подільська губернія була розділена на 3 місцевості. 11 повітів були віднесені до першої місцевості, Балтський – до 2-ї і 3-ї місцевості. В першій та другій місцевості піший наділ складав 3 десятини 702 сажні, а тягловий – 7 десятин.

Подільський губернський комітет та його редакційна комісія намагались включити в проект вимоги дворян, які вони виразили під час виборів членів та кандидатів в губернський комітет й представляли їх у формі актів чи проектів.

Підготовлений Подільським губернським комітетом на основі пропозицій генерал-губернатора (можна сказати і під його тиском) проект мало чим відрізнявся від затвердженого імператором « Місцевого положення» для південно-західних губерній Російської імперії.

В двох розділах «Положення» йшлося про умови звільнення та подальшого облаштування життя селян. У відповідності до нього поміщики зберігали право власності на всі належні їм землі, але зобов'язувались надати селянам садибний та польовий наділ. За користування ним селяни мали відбувати панщину чи платити оброк. Розмір садибного, польового наділів та повинностей визначались в уставній грамоті, що складалась у дворічний термін. Селяни, які викупили свої польові наділи, зараховувались в розряд селян-власників, а ті, що не перейшли на викуп називалися тимчасовозобов'язаними.

Встановлювалося, що введення в дію уставних грамот в панських маєтках відміняло інвентарні

правила 29.12.1848 року.

Одним з ключових було закріплене в 3 статті «Положення» правило у відповідності до якого селянам гарантувався інвентарний наділ.[18]

По 11 повітах губернії оброк за польові землі складав 3 рублі 10 копійок за десятину й при капіталізації оброку у 6% вартість однієї десятини польової землі становила 51р. 66 коп. Відповідно у південній частині Балтського повіту – 2 р. 50 коп. та 41 р. 66 коп. за десятину.

Варто враховувати особливості кожного з повітів. Так, наприклад у Балтському повіті поміщицьких селян було порівняно небагато, оскільки 46 помість в яких проживали 18 608 душ належали державі. Ці селяни отримали на викуп 65 128 десятин землі, а 11 083 селян, що проживали у 17 маєтках колишнього відомства воєнних поселень отримали на викуп 54 461 десятину землі.[19]

Реальне впровадження реформи на місцях викликало у селян величезну кількість скарг. Так, лише відомий дослідник селянського руху Лещенко нарахував у 1861-1864 роках 132 скарги селян на відібрання у них поміщиками земель та на зменшення розміру інвентарного наділу при складані уставних грамот.[20]

Перше повідомлення про Маніфест 19 лютого було отримано в Кам'янець-Подільському 6.03.1861 року. 9 березня губернатор направив земським справникам і становим приставам спеціальний циркуляр про порядок оголошення маніфесту.

12 березня в Кам'янець-Подільський прибув з надзвичайними повноваженнями від царя флігель-ад'ютант барон Корф. Було доставлені Маніфест і Положення. 13.03.1861 року в присутності губернатора Брауншвейга у кафедральному соборі розпочалось читання Маніфесту.[21]

Після проголошення реформи в губернії було проведено величезну організаційну роботу. Уже на листопад 1861 року на Поділлі було обрано 476 волосних старшин та 1 794 сільських старости.[22]

Надзвичайно показовими щодо істинного ставлення дворян Подільської губернії до скасування кріпосної залежності та до російської влади в цілому стали події 19.09.1862 року. В цей час в Кам'янець-Подільському відбувалися дворянські вибори. На третій день (19.09.1862) в залу, де засідали повітові предводителі дворянства з'явились найвідоміші та найвпливовіші польські поміщики краю. 255 польських дворян зі всієї губернії, попередньо домовившись, організовано прийшли з метою підписати звернення (« адрес») до Олександра II з вимогою приєднати Поділля до Польщі.

Про такий нечуваний випадок непокори вже 20.09.1862 р. київський генерал-губернатор писав міністру внутрішніх справ у телеграмі.[23] Російська влада, що була шокована таким поворотом справи, оцінила ці дії як « незаконні і такі, що посягають на цілісність держави» .[24]

Дворянські збори були негайно закриті, а винуватці віддані під суд. В результаті розгляду справи губернського предводителя дворянства Садовського було засуджено до 2 років ув'язнення, а повітових – до 1 року і 2 місяців кожного.[25] Було покарано й інших підписантів звернення до царя.[26]

Такий розвиток подій, що значно послабив позиції польського дворянства на Поділлі мав одним із своїх побічних результатів і прискорення впровадження в краї селянської реформи. Так, на 1.05.1862 р. було укладено по губернії 156 уставних грамот, на 1 липня – 536, 1 серпня – 1044, 2 жовтня – 1438, 31 грудня – 1847.[27]

Знайшли своє відображення на Поділі й події польського повстання 1863-1864 років. У губернії запровадили надзвичайний стан, а в травні 1863 року влада приступила до утворення озброєної піками варти («караулів») з селян для охорони сіл і для боротьби з повстанцями. Крім того було організовано ще й пересувні охороні загони чисельністю 20-70 чоловік.[28]

Все це призвело до видання 30.07.1863 р. закону про прискорення здійснення селянської реформи на Правобережній Україні.

Цим урядовим рішенням передбачалося впровадження для селян певних пільг, порівняно з попереднім законодавством. Зокрема, селяни переводились з тимчасовозобов'язаних в розряд селян-власників шляхом обов'язкового викупу селянських земель та зниження викупу на 20%. Закон проголошував, що всі взаємовідносини між поміщиками та « …проживаючими на їх землях тимчасовозобов'язаними селянами припиняються з 1.09.1863 р. З того ж дня тимчасовозобов'язані в цих 3 губерніях зараховуються до розряду селян-власників й, з того ж часу, замість відпрацювання надільної повинності, чи грошового оброку на користь поміщика, зобов'язуються вносити в казну викупні платежі за придбані ними у власність наділи землі. Розмір викупних платежів визначається: в відробіткових маєтках на 20 копійок з рубля менше проти того оброку, який було призначено в уставних грамотах на випадок переходу селян з відробіткової повинності на грошову. При перетворені уставних грамот у викупні акти викупна сума визначається шляхом капіталізації з 6%.» [29]

Для прискорення реалізації реформи указом від 2.11.1863 р. в Києві була створена тимчасова комісія на чолі з генерал-губернатором Анненковим для здійснення указу від 30.07.1863 р.[30]

В 1865 р. Головний комітет по облаштуванню селянства прийняв ряд рішень спрямованих на успішну реалізацію реформи.[31] Серед них було і рішення від 8.04.1865 р.: «О ведомстве и порядке разбора дел, возникающих в юго-западном крае по прежним выкупным договорам и объявлениям и по новым выкупным актам».[32] Цей документ дозволяв селянам скаржитись і на ті викупні угоди, що були затверджені Головною викупною установою до 30.07.1863 р.

В 1864-1867 роках повірочні відділення з'їздів мирових посередників повертали селянам землі, відібрані у них поміщиками за період з 1848 по 1863 рік. Дієвість цієї роботи підтверджується цифрами. Так, по губернії площа селянських земель виросла з 960 412 до 1 142 252 десятин, тобто на 18%. По повітах розмір зростання наділів складав від 9% в Ушицькому повіті, до 27% в Балтському повіті. Загальний приріст склав 118 840 десятин.[33]

За даними Подільського губернського статистичного комітету прирізки по губернії на 1.01.1867 року складали 126 942 десятини, або 23% всієї зеbмельної площі, яка використовувалась селянами до видання указу від 30.07.1863 р. Середній платіж за десятину викупної землі складав 1 р. 71 коп. При капіталізації з 6% викупна за десятину дорівнювала 28 р. 50 коп. Найменший наділ землі – 1,55 десятини на ревізьку душу та викупний платіж - 6 р. 91,25 коп. був у Кам'янецькому повіті. У Балтському, Гайсинському, Ямпільському, Летичівському – від 2,49 до 3,83 десятини на ревізьку душу, викупні платежі від 7 р. 82 коп. до 9 р. 51 коп.[34]

Тільки за повернуті селянам по указу від 30.07.1863 року землі (126 942 десятин) слід було, з врахуванням знижки на 20%, заплатити викупних платежів на суму 19 883 478 р. 83 коп. За 1864 рік селяни Подільської губернії внесли в повітові казначейства 2 172 470 р. 14,25 коп.[35]

Встановлюючи зниження викупних виплат на 20% уряд не поширював їх на ті угоди, що їх було укладено до видання цього указу й затверджені Головною викупною установою. Правда, по губернії їх було всього 37.[36]

В Подільській губернії сума викупних виплат за 49 років склала 101,1 мільйон рубів, що в 2,5 рази перевищувало ринкову вартість землі. Це складало приблизно 20% всіх виплат сплачених селянами України.[37]

Правда, на це існує й інший погляд. Так, російський дореволюційний історик А. Лосицький доводив, що ринкова вартість землі була 39,8 мільйонів рублів, а селяни губернії сплатили тільки 34,4 мільйонів рублів, тобто менше ринкової вартості.[38]

Переважаючою в історіографії є думка, що на Правобережній Україні селяни отримали всі землі інвентарних наділів, а відомий історик Пойда доводив, що навіть більше, ніж інвентарний наділ. Про прирізки землі пише і Зайончковський.[39] За даними відомого історика Гуржія у селян до викупу було 960 412 десятин, після викупу – 1 142 252 десятин, тобто приріст склав 18%.[40]

Отже, беззаперечним є те, що Реформа 1861 року це одна з найважливіших подій історії подільського селянства, яка стала закономірним наслідком проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство Подільської губернії. При проведені реформи уряд зустрівся з потужною опозицією місцевого, переважно польського, дворянства, яке пішло на поступки лише під тиском влади. Порівнюючи наміри уряду і землевласників у цьому питанні, легко переконуємось: для селян державний проект реформи, при всій його недосконалості та антиселянській направленості, був значно вигідніший, ніж те, як хотіли провести « звільнення селян» самі поміщики. Також очевидно, ті порівняно кращі для селян умови реалізації реформи 1861 року на Поділлі мають головне пояснення в намірі дещо обмежити вплив на Правобережній Україні опозиційно (після виступу 19 вересня 1862 р. сумнівів у цьому не було) налаштованого по відношенню до влади польського дворянства. Проте, навіть в таких умовах селянська реформа 1861 року в Подільській губернії не вирішила головного - земельного питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Игнатович И.И. Крестьянские волнения//"Великая реформа" (19 февраля 1861 - 1911). Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание. - Т.3.-М.,1911; Евреинов В.А. Крестьянское дело по Положению 19 февраля 1861г. Исторический обзор. – Т.1-3.- СПб.,1913; Иванюков И. Падение крепостного права в России.-изд.2.-СПб.,1903; Корнилов А. Крестьянская реформа. - СПб.,1905; Мороховец Э. Крестьянская реформа 1861 года. - М.,1937; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. -М.,1960.-367с.; Зайончковский П. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. - М.,1958.; Зайончковский П. Советская историография реформы 1861 года. // Вопросы истории.-1961.-№2.-с.85-104; Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К.,1959;

Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні.-К.,1959; Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период.- Днепропетровськ,1960; Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861р.- К.,1961;Щербіна П.Ф.Селянський рух в Подільській губернії в період реформи 1861 р.//Творчі вершини вченого: До 60-річчя від дня народження професора М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998р.; Захарова Л. Правительственная программа отмены крепостного права в России. // История СССР.-1975. - №2.; Дружинин Н.Н. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни. // История СССР.-1975.№5.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.-2000.-№2.-с.3-27; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.).- К.,2003.-340с.; Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УІЖ.-2000.-№2.; Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (др. п. XIX – поч. XX ст.) // УІЖ.-1999.-№3.-с.24;. Присяжнюк Ю. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (др. п. XIX – 1905р.). // УІЖ. – 2000 -№5.-с.88-95; Борисович С. Реалізація чиншової реформи в Подільській губернії. // УІЖ.-2005.-№2.-с.78.; Зінченко А.Л.Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки.// Київська Старовина. – 2006.-№2.-С.33-45.; Михайлик А. Історія економічних відносин Правобережної в історіографії дореволюційного періоду// II Міжнародний науковий конгрес українських істориків « Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» . Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Т.2 .- С.459.; Медалієва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи1861 р. членами Історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX – на початку XX ст..// Український селянин. 2003. – Вип..7.- С.17-19.; Герасименко О.В. Селянський рух в Україні за період скасування кріпосного права (1861-1863):історіографія проблеми// Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнародної конференції – Луганськ, 2002. –С.25-29.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914.-К.,1998.- 334 с.; 2. Реєнт О.П. Історія України XIX - початку XX ст..: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку.// УІЖ.-2007.-№6.-с.224.; 3. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – Т. 1. - К., 2006. – с.359.; 4. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.214. - Арк.1-76.; 5. Отмена крепостного права на Украине. - К.- 1961.- с.104-106.; 6. Там само. - с.107-108.; 7. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.230. - Арк. 6.; 8. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.247. - Арк.12-17.; 9. ДАХО. - Ф.123. - Оп. 1. - Спр.391. - Арк.7.; 10. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.105. - Арк.36.; 11. Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА). - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.387.; 12. Отмена крепостного права на Украине». - К.- 1961.- с.118.; 13. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.387. - Арк. 1.; 14. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.244. - Арк. 11,22,25.; 15. ДАХО. - Ф. 112. - Оп. 2. - Спр.2147. - Арк. 6.; 16. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.214. - Арк. 37.; 17. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.244. - Арк.46,48,49,50.; 18. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. М.- 1954. - с.293-340.; 19. ДАХО. - Ф. 112. - Оп. 2. - Спр.1559.; 20. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К.- 1959. - с.299.; 21. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 1. - Спр.362. – Арк.3.; 22. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.300. - Спр.107.; 23. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.5.; 24. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.13.; 25. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.195. - Арк.387.; 26. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.812. - Спр.227 - Арк.5,8,9.; 27. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К. – 1959. - с.278.; 28. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 2. - Спр.734. – Арк.1,2.; 29. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. (далі ПСЗ-2). - Т. XXXVIII. - № 39928.; 30. ПСЗ-2. - Т. XXXVIII. - № 40175.; 31. ПСЗ-2. -Т. XI. - № 41978, 41979, 41980.; 32. ПСЗ-2. -Т. XI. - № 42043.; 33. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго-западных губерниях России.//Вестник финансов, промышленности и торговли.-1900. - №39.-с.593-597.; 34. Статистические сведения Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец-Подольский, 1867. – с.48.; 35. Статистические сведения Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – с.45.; 36. ДАХО. - Ф. 228. - Оп. 3. - Спр3769. - Арк.4.; 37. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. - К. – 1959. – с.442.; 38. Лосицкий А. Выкупная операція. – СПб.-1906. – с.39.; 39. Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период.-Днепропетровськ,1960; Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. - М.-1960. - с.231.; 40. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. – К.- 1954.- С.83.

Л.М. Багас

ДЕЯКІ ФАКТИ З ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОДІЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК У М. ГОРОДОК)

У наш час, коли переглядаються окремі аспекти вітчизняної історії, слід глибше розглянути окремі події, що відбувались під час Першої світової війни. Однією з таких проблем є розгляд питання про перебіг військових дій на подільській землі.

Дослідженням Поділля періоду Першої світової війни й повоєнного часу займались дослідники В.П. Воловик, С.К. Гуменюк, М.П. Костриба, І.О. Пшук, І.Ф. Слизький Однак ще залишилось багато важливих питань, які потребують глибокого вивчення, нових підходів і оцінок.

Метою статті є дослідити маловідомі факти з історії Подільської губернії під час війни 1914-

1918 рр. Минуло 94 роки після битви в Першій світовій війні під м.Городок. Ця сумна дата прямо пов'язана з історією невеликого районного центру Хмельницької області. Саме на західній околиці м. Городок відбулася перша велика битва і була здобута одна з блискучих перемог російської армії.

У 1914 р. світ був втягнений у Першу світову війну. 17 липня у Російській імперії було оголошено загальну мобілізацію. 18 липня Подільська губернія, як прикордонна з Австрією територія, її кордон проходив по р. Збруч, переведена на військове становище. 19 липня в Проскурів прибув генерал Олексій Брусилов, призначений командувачем Проскурівською групою військ, яка 28 липня перейменована у 8-му армію Південно-західного фронту (штаб армії розмістився у Проскурові).

1 серпня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Російській імперії. На наступний день біля міста Гусятина, розташованого менше ніж за три десятки кілометрів від Городка, австро-угорські війська перейшли прикордонний Збруч. Не зустрівши великого опору, 4 серпня австрійська кавалерія підійшла до Городка. 3 серпня О. Брусилов отримує наказ почати просування 8-ї армії від Проскурова до державного кордону на р. Збруч. Але в перший день цього просування, біля м. Городок, 2-га вільна козача дивізія змушена була вступити у бій з переважаючими силами австро-угорської кавалерійської дивізії.

Газета «Подолия» про ці події повідомляла: «3 серпня 1914 року австрійці перейшли на нашу територію біля м. Сатанів і о 15.00 відкрили по наших гарматний вогонь. 4 серпня австрійська кіннота з шаблями пройшла поруч села Турчинці і через село Раковець. Люди були налякані. Багато ховалося, тікали в інші села. Біля села Кузьмин австрійська кіннота зупинилася й почала грабувати. У той же день 4 серпня інша дивізія австро-угорських військ зіштовхнулася з нашими військами під Городком. Австрійців було 9 полків, угорської кінноти з артилерією, у нас 3 козачих, 2 піхотних полки та одна козача батарея. Страшна канонада тривала понад 6 годин. Австрійці були розбиті, втративши понад тисячу вбитими й пораненими. Серед убитих австрійців знайшли тіло ескадронного командира графа Дрозе. 5 серпня австрійці з-під Кузьмина відступили до кордону в паніці, залишивши в Сатанові 2 гармати, автомашину, понад 100 велосипедів, касу з грішми, 8 возів з провіантом».

Отже, перша битва закінчилася для австрійської армії дуже трагічно. За свідченнями очевидців, трупи на полі битви нагадували синьо-червоний килим, збирали їх три дні. Загиблих австрійських солдатів (угорських гусарів) захоронили на місці бою біля в'їзду в місто у великій братській могилі. Що ж стосується російських вояків, то загиблих було 87 чоловік і, за свідченнями очевидців, вони поховані були на міському кладовищі (район теперішньої церкви у м. Городку).

У цьому бою відзначилися підрозділи 2-ї вільної козачої дивізії генерал-майора Павлова. 16-ий та 17-ий Баклановський донські козачі полки, командир генерал Жигалі, 1-й лінійний полк кубанського козачого війська, 1-й Волзький полк Терського козачого війська. 8 серпня 1914 р. Російська армія без перешкод пересікає державний кордон і вступає на територію Галичини.

У Городку місцеві жителі й селяни навколишніх сіл Мархлівка, Яромирка, Купин почали хоронити загиблих у велику могилу. За свідченням жителя м. Городка Б.А. Радомського, батько якого брав участь у похованні, «Російські солдати засіли біля теперішньої газорозподільної станції і далі до яру. Із сторони лісу надійшли австріяки, їм орієнтиром була фігура Матір Божої, що стояла при в'їзді у місто. Коли австрійські війська наблизились, російські солдати відкрили вогонь з кулеметів, а з лісу вискочила кавалерія. Поле було засіяне трупами. З настанням ночі рештки австрійських військ відступили. На наступний день жителі міста викопали 2 ями, в котрих поховали 81 загиблого. На місці поховання поставили величезний квадратний дерев'яний хрест, зверху оббитий бляхою. Хрест зогнив, але люди доглядали могилу до 70-х років XX століття. Потім забули».

Ще до 1930-го року в Городок деколи приїздили з Австрії й Угорщини сім'ї загиблих, на могилах служилися панахиди. Після Другої світової війни багато разів підіймалося питання про спорудження на цьому місці пам'ятника, але в роки радянської влади такі питання навіть і не розглядалися.

Тим часом могили перетворилися в земляні насипи, які частково почали розорювати та використовувати під сільськогосподарські потреби. На початку 90-х років через Братську могилу пролягла навіть траншея з газовою трубою. У 2002 р. знову розпочалися земельні роботи з прокладання труб для води й людські рештки довгий час лежали на поверхні.

Постало питання про приведення в належний стан могили й спорудження пам'ятника. Сьогодні немає чого ділити воїнів першої світової війни «на свої і чужих». Так роблять у всьому цивілізованому світі: облаштовують могили, шанують пам'ять полеглих.

У 2002 році за ініціативою депутата міської ради В.М. Шевченка, міського голови В.А. Хоптинця, секретаря міської ради П.А. Кривого, методиста з охорони пам'яток історії І.В. Олійника розпочалася тривала робота зі збору матеріалів про битву під м. Городок. Листи-звернення були надіслані у великі архіви України, зокрема: Києва, Львова, Тернополя, Хмельницького, Кам'янця-Подільського. З архівів приходили невтішні повідомлення «даних немає, зверніться до Російського Державного військово-історичного архіву». Після звернення до архіву було підтверджено, що в архіві справді зберігається великий комплект документів про Городоцьку битву.

У 2003 р. міський голова В. Хоптинець направив звернення до австрійського «Чорного Хреста». 28 березня 2004 р. представники цієї організації Отто Яуз та Гайнц Де Флер приїхали до Городка. «Чорний Хрест» був створений після закінчення Першої світової війни і зараз працює під егідою уряду Австрії в країнах, які входили до Австро-Угорської імперії. Під час зустрічі була досягнута домовленість про проведення екс-гумації та перепоховання австрійських воїнів, що буде здійснюватись за рахунок міського бюджету. Виготовлення проекту меморіального комплексу та впорядкування Братської могили загиблих австрійських воїнів, за словами Отто Яуза, буде фінансувати австрійська сторона.

Через 90 років на місці бою закипіла пошукова робота. З 1 червня 2004 р. організували розкопки пошкодженої газопроводом могили й перезахоронення залишків вояків. Цю складну роботу взяли на себе Хмельницький ексгуматор і регіональний представник Львівського обласного товариства «Пошук» Ярослав Михайлівський та методист з охорони пам'яток історії та культури Ігор Олійник. Дозвіл на проведення робіт надала Державна Міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України.

Результати перших днів дослідження підтвердили розповіді старожилів про те, що в Братській могилі поховані австрійські вояки (угорські гусари). Могила мала вигляд довгої траншеї, де у два ряди у формі, але без бойового спорядження, спочивають тіла загиблих воїнів. Розміри могили: довжина – 7 м, ширина – 3,5 м та глибина - 1,80 м. Кістяки лежали головами до стінок могили, ногами до середини. Під час розкопок знайдено велику кількість ґудзиків різних видів, 2 курильних трубки, 1 люльку з написом «Будапешт», цифру «7» назва гусарського полку, 2 головних убори, 2 ложки, 6 релігійних медальйонів, 4 військових жетонів, 28 пар чоловічих шкіряних чобіт, декілька пляшок для зберігання води, ремінці, стрічку від нагороди, декілька гільз, кулі, дві зірки шестикутні, дзеркальце.

Дослідженням встановлено, що в бою під м. Городок брали участь 1-й, 6-й і 7-й полки гонведських гусарів угорської армії. Про це свідчать штампи на ременях залишків форми, а також особисті речі солдат. Джерела свідчать, що до початку Першої світової війни Австро-Угорська імперія була однією з небагатьох європейських країн, яка зовсім не мала досвіду ведення сучасної війни. Гонведські гусари 1914 року були зразка минулого XIX ст. Красива форма: світло-червоні штани, світло-синій з золотою смужкою верх, блискучі ботфорти - все це було потрібно для парадів, балів у Відні чи Будапешті. Але на полі бою в «кулеметну» епоху цей костюм перетворював свого власника у дуже зручну мішень. Під час пошукових робіт знайдено декілька солдатських медальйонів, але з плином часу та попаданням вологи вони повністю знищені. Вдалося встановити ім'я одного загиблого – це гусар 5-го ескадрону 7-го гонведського полку Георгій Халаш, 1892 р. народження, римо - католик, родом з села Банкіорі. Надіслані до посольства Угорщини в Україні дані про вояка не дали результатів, рідних і близьких не знайдено.

Розкопки завершені. Із землі піднято 32 угорських гусари, котрі поховані за християнським звичаєм і врешті-решт знайшли свій спокій на подільській землі. «Чорний Хрест» виділив гроші, за які виготовлено пам'ятник з написом:

«ТУТ СПОЧИВАЮТЬ ВОЯКИ 7-ГО ГОНВЕДСЬКОГО ПОЛКУ 11 - ГО КОРПУСУ АВСТРО - УГОРСЬКОЇ АРМІЇ, ЯКІ ЗАГИНУЛИ В БОЮ 2 СЕРПНЯ 1914 р. ПІД М. ГОРОДОК. ВІЧНА ПАМЯТЬ ПОЛЕГЛИМ.»

Урочисте перезахоронення останків воїнів і відкриття меморіалу відбулося 9 жовтня 2004 року. На церемонії відкриття були присутні закордонні гості з Угорщини та Австрії. Пам'ятник нагадуватиме сучасним і прийдешнім поколінням про трагічні події, які відбулися на території подільської землі.

Отже, трагічні події, які розгорнулись під Городком у серпні 1914 р., є важливою та невід'ємною частиною як вітчизняної, так і світової історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам.-Под., 1993. - С. 106-108; 2.

Верстюк В.Ф. Історія України. – К., 1997; 3. Геранович В. Путеводитель по Подольской губернии. – Винница, 1919. – С.32; 4. Гунчак Т.К. Україна: І половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. - С. 210-215.; 5. Крестьянское движение в России в 1914-1917 гг.: Сборник документов. М. – Л., 1966. - Док. № 19; 6. Пам'ятна книжка Подільської губернії на 1911 р. – Кам.-Под., 1911.- С. 12.; 7. Подолія,1914. – 14 августа; 8. Матеріали розкопок у м. Городку. – 2004; 9. Свідчення очевидців м. Городка. – 2004.

С.М. Єсюнін

СТАНОВЛЕННЯ БАНКІВСЬКО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ У МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

З розвитком міської промисловості й торгівлі, а також комунальної і соціально-культурної сфери міського господарства виникає необхідність у надійних джерелах кредитування. Як і в цілому в Україні, кредитно-банківська система на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. перебувала в стадії формування. І саме міста виступали осередками банківсько-кредитної діяльності, без якої ринкова економіка функціонувати ефективно була не в змозі.

Зазначимо, що процес становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії, а також їх вплив на соціально-економічний розвиток міст у другій пол. XIX ст. – на поч. XX ст. до сьогодні залишається темою малодослідженою. Можна назвати лише декілька праць, які частково розглядають її – зокрема, А. Ветвинського[1], І. Данілова[2] та деякі ін.

У даній статті ставиться за мету систематизувати окремі факти становлення банківсько-кредитної системи у містах Подільської губернії у другій пол. XIX ст. – на поч. XX ст. та визначити основні осередки функціонування подібних установ. Нагадаємо, що у другій пол. XIX ст., за офіційним визначенням, у Подільській губернії було 17 міст: губернське Кам'янець-Подільський, 11 повітових – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних – Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербовець (Ушицького повіту).[3] Така кількість міст зберігалася до поч. XX ст. , поки у 1903 р. не було надано статусу безповітового міста Жмеринці.[4] Але, звичайно, не всі вони стали банківсько-кредитними центрами губернії.

Кредитуванням у другій половині XIX – на початку XX ст. займалися як державні, так і акціонерні комерційні, приватні, громадські, а також станові структури. Головною кредитно-фінансовою установою у цей період у царській Росії виступав Державний банк, який виник у середині XIX ст. , коли через низку причин банківська система Росії прийшла у суперечність з потребами часу і промислового розвитку. У квітні 1859 р. указом імператора Олександра II призупиняється діяльність всіх державних банківських установ, які з початку 1860 р. були ліквідовані. Натомість 31 серпня 1860 р. було утворено Державний Банк Російської імперії, який взяв на себе функцію всіх попередніх банківських установ та право здійснення емісійної політики.[5]

Наприкінці 1863 р. Міністерство фінансів та Правління Державного банку прийняли рішення про утворення регіональних банківських відділень першої черги. Серед таких розглядалася і Подільська губернія. Вже 13 січня 1864 р. на ім'я голови Кам'янець-Подільської губернської Казенної палати М.Левицького було направлено листа за підписом товариша (заступника) керуючого Державним банком Є. Ламанського з проханням «винайти в будівлі Палати дві або три кімнати для розміщення Банківського відділення...». Отже, вже наприкінці весни Міністерство фінансів було готовим утворити в Кам'янці-Подільському відділення Держбанку. Проте відсутність належного приміщення загальмувала справу більше ніж на рік. Лише весною 1865 р. влада Кам'янця-Подільського знайшла можливість надати приміщення, і в середині липня того ж року тут було відкрито відділення (2-го розряду) Державного Банку Росії. На відділення були покладені обов'язки обліку векселів та інших термінових процентних паперів; надання позик та відкриття кредитів під забезпечення; прийняття вкладів на зберігання, поточний рахунок, на обіг з процентів; трансфертних операцій; одержання платежів по векселях; купівлі й продажу золота, срібла, державних паперів; видання депозитних квитанцій. Обов'язок створити та очолити відділення було покладено на колезького асесора В. Чудинського.[6]

Окремо слід згадати про спорудження найкращого на Поділлі банківського комплексу у губернському центрі. Після того як у Кам'янці-Подільському почалася активна та планомірна забудова Нового плану, відділення Держбанку у 1885 р. звернулося до міської влади з проханням надати ділянку землі поблизу Новопланівського мосту для спорудження приміщення банку та квартир для службовців. Після тривалих листувань, узгоджувань, пошуків проектантів та підрядників у 1898 р. нарешті почалося зведення банківського комплексу. У 1901 р. будівництво було успішно

завершене – до двоповерхового будинку переїхало відділення Держбанку, а в триповерхівці отримали житло його працівники. Подібного банківського комплексу (архітектор І.Калашников) не мало жодне місто губернії.[7]

Тривалий час відділення Державного Банку в Кам'янці-Подільському було єдиною кредитною установою подібного роду в цілому Подільському регіоні. Так друге подільське відділення Держбанку було відкрито у Вінниці лише через 50 років. 14 липня 1910 р. Міністерство фінансів сповіщало Вінницьку міську Думу, що «місто Вінниця віднесена до числа міст, в яких у найближчому часі планується відкрити відділення Державного Банку».[8]

Безперечно, адміністративний статус міст відігравав вагому роль у виборі місця розташування державних банківсько-фінансових установ у другій половині XIX ст. Отже, коли постало питання про відкриття відділень Селянського Поземельного банку, який було створено з метою вичленити з банківської справи суто селянську проблему, перше його відділення було відкрито у 1883 р. в губернському центрі. Зазначимо, що Кам'янець-Подільське відділення Селянського Поземельного Банку було в числі перших дев'яти утворених в імперії. Його керуючим було призначено голову місцевого відділення Держбанку князя Стокасімова Миколу Миколайовича.[9] Створена з метою полегшити селянам можливості придбання землі, ця банківська установа також сприяла активізації фінансового життя міста. Друге на Поділлі відділення Селянського Поземельного Банку було відкрите у Вінниці лише після 1911 р. , управляючим став А.Я. Миронович.[10]

Незважаючи на те, що державні банківські відділення були найбільшими банківськими установами царської Росії, наприкінці XIX ст. все вагомішу роль у фінансово-кредитній мережі Подільської губернії стали відігравати акціонерні комерційні банки. У середині 90-х рр. XIX ст. у подільських містах відкрили свої агентства Бесарабсько-Таврійський Земельний банк (у Кам'янці-Подільському, Могилеві та Вінниці) та Київський Земельний банк (у Кам'янці-Подільському та Вінниці). З листопада 1898 р. у Кам'янці-Подільському почало функціонувати відділення Південно-Російського Промислового банку, який вважався одним із найбільших акціонерних комерційних банків Російської імперії. У 1903 р. друге відділення цього банку було відкрите у Проскурові. Воно розмістилося в одному із найкращих будинків міста, який побудував того ж року по вул. Олександрівській купець Д.Ніренберг.[11]

У подальші роки мережа комерційних банків у містах Подільської губернії ще більше розширилася. Так у 1902 р. у Вінниці заснував своє відділення петербурзький Російський Торгово-Промисловий банк, який вважався одним із п'яти найбільших акціонерних комерційних банків Росії.[12] Згодом його відділення були відкриті у Жмеринці, а від 1912 р. у Кам'янці-Подільському. До 1911 р. у Вінниці розгорнув діяльність ще один потужний столичний банк – Російський Для Зовнішньої Торгівлі банк. Від 1911 р. у Проскурові почало діяти представництво петербурзького Сибірського Торгового банку.[13]

Проте найбільшу мережу серед акціонерних комерційних банків мав Об'єднаний банк, правління якого перебувало в Москві. Він був утворений шляхом злиття капіталів у 1909 р. Південно-Російського Промислового, Московського Міжнародного Торгового та Орловського Комерційного банків. Отже, всі ті відділення Південно-Російського та Московського Міжнародного банків, що вже існували в містах Поділля, були перейменовані. На початок 1911 р. відділення Об'єднаного банку діяли у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Балті, Могилеві, Гайсині.[14]

Менш великі провінційні акціонерні банки, як-от одеський Бесарабсько-Таврійський Земельний та Київський Земельний банки, теж намагались створити розгалужену мережу в Подільській губернії. Але ці банки не були настільки потужними, як столичні, й тому обмежувались відкриттям не відділень, а агентств. За відомостями книги «Весь Юго-Западный край в 1907 г.», Бесарабсько-Таврійський банк мав агентства у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Вінниці, Могилеві, Новій Ушиці, Київський Земельний банк – Кам'янці-Подільському, Проскурові, Балті, Вінниці, Літині.[15]

Проте, незважаючи на те що за фінансовою спроможністю провінційні банки поступались столичним, вони в певних містах мали інколи більш вагомий вплив завдяки своїй політиці кредитування. Відомо, що акціонерні комерційні банки мали право надавати своїм клієнтам для забезпечення їх ділової активності короткотермінові кредити. Як правило, столичні банки залучали клієнтуру тільки достатньо солідну, надаючи їй кредити у досить помірних розмірах, враховуючи вартість майна та оборотних коштів позичальника. До числа майбутніх клієнтів не рекомендувалося залучати дрібних землевласників і орендарів, а також дрібних торговців. Отже, кредити, які видавалися столичними акціонерними комерційними банками для більшості подільських міських підприємців (середні та дрібні прошарки підприємницького класу) залишалися недоступними.

Водночас, провінційні банки охоче працювали саме з такими клієнтами. Так у місті Проскурові на початку XX ст. саме агентство Бесарабсько-Таврійського банку надало широке кредитування проскурівським середнім та дрібним забудовникам, що спричинило справжній будівельний бум у місті. Завдяки таким діям цей банк отримав істотний вплив на ринку нерухомості у Проскурові.[16]

Слід відзначити, що послугами комерційних банків користувалися не лише окремі фізичні та юридичні особи. Достатньо часто з метою втілення в життя різних комунальних проектів та зведення об'єктів соціально-культурної сфери відкривали довгострокові кредити міські громадські управління. Як правило, робилося це під заставу міської землі. Отже, комерційні акціонерні банки відігравали значну роль у соціально-економічному розвитку міст Подільської губернії на початку XX ст.

Ще з 60-х рр. XIX ст. в царській Росії для забезпечення інтересів середніх та дрібних прошарків підприємницького класу міського населення почали створюватися громадські кредитні установи – так звані товариства взаємного кредиту, які розглядалися як найнижча ланка акціонерних комерційних банків. Дослідник банківської справи І. Гіндін підкреслював цю особливість російської кредитної системи, коли в її низовій ланці велика роль відводилася товариствам взаємного кредиту.[17] Цей мало поширений в інших зарубіжних країнах вид банківських установ до певної міри заміняв провінційні акціонерні комерційні банки, які так і не отримали в царській Росії належного розвитку. Такі кредитні спілки створювалися на базі певної спільноти людей, пов'язаних круговою порукою, що одночасно виступали як власниками спілки, так і споживачами її послуг. Обігові кошти складали грошові внески членів товариств, грошові вклади як членів, так і сторонніх осіб, а також позики, отримані від Державного банку та комерційних установ на підставі переобліку векселів і перезаставі цінних паперів.

У Подільській губернії товариства взаємного кредиту почали створюватися лише на початку XX ст. (перше з'явилось у Кам'янці-Подільському), але з кожним роком їх число постійно зростало. Так у 1908 р. на Поділлі діяло 21 таке товариство, а, наприклад, у 1911 р. – 37.[18] Серед них половина – 19, розміщувалася у містах. Свою діяльність вони розгорнули не лише в губернському центрі (у 1911 р. в Кам'янці-Подільському діяло два таких товариства), а й у всіх повітових містах, а також у позаштатних містах Жмеринці, Барі, Хмільнику. Найбільше – чотири товариства, діяло у Вінниці.[19] І хоча більша частина таких товариств мала незначні оборотні кошти, в цілому їх діяльність сприяла зростанню торгово-промислової активності міських жителів.

Одне з перших товариств взаємного кредиту на Поділлі було створено в Проскурові. Відомо, що на початку XX ст. це місто досить швидко розвивалося, однак зростання його торговельно-промислових операцій значною мірою стримувалося відсутністю тут постійного джерела кредитування. Для вирішення цієї проблеми в 1904 р. й було створене Проскурівське товариство взаємного кредиту, яке мало на меті «сприяти місцевій торгівлі і промисловості і служити інтересам продуктивної праці». Серед ініціаторів створення були «благонадійні та поважні у місті особи, більшість із них домовласники та землевласники».[20] Вінницьке товариство взаємного кредиту відкрило свої дії 14 липня 1907 р. Того року воно мало лише 36 членів та обіговий капітал 20 750 руб., а вже через три роки (на грудень 1910 р.) членами товариства були 922 особи, обіговий капітал складав 251 400 руб.[21]

Однак, значна частина торговельно-ремісничого населення міст користувалась послугами установ дрібного кредитування, зокрема, – позичково-ощадних товариств. Як відомо, від членів подібного роду установ не вимагався пайовий внесок, а на утворення основного капіталу кредитні товариства могли отримати від Державного банку позику. Щоправда, на відміну від товариств взаємного кредиту, установи дрібного кредиту могли здійснювати позичкові операції лише з членами товариств. Перші в губернії подібного роду кредитні товариства почали виникати саме в містах. Так від 15 листопада 1880 р. почала діяти перша на Поділлі установа дрібного кредиту – Вінницьке позичково-ощадне товариство, від 29 серпня 1889 р. відкрито Проскурівське позичкове-ощадне товариство, у 1901 р. – Могилівське. На початок 1903 р. ці три товариства мали 7760 членів та 605084 руб. капіталу.[22] Лише після 1905 р. установи дрібного кредиту почали масово виникати, й не лише у містах, а вже переважно у містечках та на селі. Так на початок 1909 р. на Поділлі діяло 15 позичково-ощадних товариств, в яких нараховувалося 13159 членів із загальним балансом 1113 тис. руб. Значна частина їх – 12, функціонувала в містах (Вінниця, Могилів, Проскурів – по 2, Кам'янець-Подільський, Балта, Жмеринка, Хмільник, Нова Ушиця, Стара Ушиця).[23]

Ще одним типом комерційного кредитного закладу були міські громадські банки, які масово почали з'являтись в Російській імперії наприкінці XIX ст. За питомою вагою грошових ресурсів на фінансовому ринку вони поступалися вищезгаданим акціонерним банкам та кредитним товариствам.

Міські банки переважно займались дрібним кредитуванням – видавали позики місцевим торговцям, промисловцям та домовласникам. В операціях міських банків велике місце займали позики під нерухомість, причому інколи ці установи здійснювали ризиковані операції, надаваючи місцевим підприємцям великі кредити під ненадійне забезпечення. Міністерство фінансів тривалий час наприкінці XIX ст. з великою обережністю надавала дозволи на заснування подібних установ.

З огляду на вищесказане, відкриття міських банків на Поділлі тривалий час гальмувалось. Так Вінницька міська Дума своїм рішенням ще у 1881 р. порушила клопотання про потребу створення міського громадського банку з початковим уставним капіталом 10 тис. рублів.[24] Проте ця справа розтягнулась на десятиліття – вінничани періодично поновляли клопотання, але його постійно через різні причини відхиляли. Так у 1887 р. негативну відповідь дав Подільській губернатор, мотивуючи її позицією міністерства фінансів: «...побачивши незадовільну діяльність існуючих у імперії міських громадських банків, господин Міністр фінансів не визнає потрібним дозволяти відкриття нових банків, у зв'язку з чим не погодився задовільнити нещодавне подібне клопотання Кам'янецької міської Думи. Теж саме чекає й клопотання Вінниці, що робить цю справу безперспективною». У 1893 р. чергове клопотання Вінницької влади було відхилено у зв'язку з тим, що «зібрані міською Думою данні для відкриття міського банку не достатні та потребують обґрунтування».[25]

Лише на початку XX ст. ставлення міністерства фінансів до міських банків змінилося. Отже, після багаторічних листувань, у травні 1904 р. , міський банк у Вінниці нарешті був відкритий – він став першим на Поділлі. У 1905-1906 рр. міські думи Проскурова, Брацлава та Балти теж порушили клопотання про відкриття міських громадських банків.[26] Тут справа була вирішена за короткий час, та після відповідних узгоджень громадські банки у згаданих містах почали діяти. Приміром, у Брацлаві міський банк був відкритий 1 лютого 1907 р. , й як зазначалось у пресі, це стало довгоочікуваною подією для міста, яке до цього часу не мало жодних кредитних установ. У Балті міський банк розпочав роботу 1 липня 1907 р. та на момент відкриття мав основного капіталу 13 тис. руб., що було цілком достатньо для дрібного кредитування.[27]

Окрему групу кредитних установ, які наприкінці XIX ст. почали з'являтися у містах Поділля становили приватні банкірські контори. Проте їх частка на кредитному ринку була незначною, до того ж діяли подібні установи лише у найбільших містах. За відомостями адрес-календаря Російської імперії, на 1897 р. у Кам'янці-Подільському було 4 приватних банкірських контори (Б. Гельмана, В. Вайнбаума, Л. Зелігера, Я. Файнгольда), у Могилеві – 1 контора (Вольфа Вайнбаума), у Вінниці – 1 контора (І. Беренштейна), у Проскурові – 2 контори (С. Маранца, П. Мозеля).[28] У наступні роки число контор доволі часто змінювалося – одні припиняли свою діяльність, інші відкривались. Так на 1907 р. у Кам'янці-Подільському діяло 5 приватних банкірських контор (Б. Гельмана, З. Когана, М. Рабиновича, М. Фрида, Х. Шмідта), у Могилеві – 3 контори (А. Абрамова, С. Маргуліса, І. Рапопорта), у Вінниці – 2 контори (І. Беренштейна, С. Барабаша), у Проскурові – 1 контора («Мозель та син»), у Балті – 1 контора (Я. Гальперіна), а приміром на 1913 р. у Кам'янці-Подільському зафіксовано банкірський дім І. Фрида та 3 банкірських контори (М. Фрида, Х. Шмідта, Б. Манзона), у Могилеві – 3 контори (А. Абрамова, С. Маргуліса, І. Рапопорта), у Проскурові – 2 контори (братів Харазів, М. Енгельмана), у Балті – 2 контори (Я. Гальперіна, І. Морейноса), у Вінниці – жодної.[29] В інших містах про існування банкірських контор у зазначені роки не згадується.

Отже, протягом другої половини XIX – початку XX ст. міста поступово перетворювалися на банківсько-кредитні центри Подільської губернії, в яких функціонували всі основні елементи в кредитній системі царської Росії: Державні банки, акціонерні комерційні банки, кредитні товариства, міські банки, приватні банкірські контори. Але розподіл подібних установ був не рівномірним – вони концентрувались переважно у великих торгово-промислових пунктах. Так напередодні першої світової війни, за відомостями книги «Весь Юго-Западный край у 1913 году»,[30] у містах Поділля діяло 2 відділення Державного банку, 2 – Селянського поземельного, 10 відділень комерційних акціонерних банків. Окрім губернського центру, до переліку міст, де вони розміщувалися, входили міста Вінниця, Проскурів, Могилів, Балта, Жмеринка, Гайсин.

Отже, формування банківсько-кредитної системи на Поділлі було пов'язане насамперед із розвитком міст. У другій половині XIX банківсько-кредитні установи в економічному житті Подільської губернії відігравали ще порівняно незначну роль. Їх поступове утвердження як вищої форми підприємництва на фінансовому ринку Поділля сталося лише на початку XX ст. Звертає на себе увагу той факт, що поява банківсько-кредитних установ відбувалось насамперед у містах, де надійного кредитування потребувало купецтво та промисловці, а також певна частина торговельно-ремісничого населення, й, окрім того, – різні комунальні та соціально-культурні проекти міських

громадських управлінь. Через відсутність розгалуженої мережі як державних фінансових, так і комерційних установ, вагому роль у містах Поділля відігравали товариства взаємного кредиту. Водночас нагальною залишалася потреба в дрібному кредитуванні з метою підтримки підприємницької діяльності дрібних промисловців, торговців, ремісників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ветвинский А. О состоянии и развитии мелкого кредита Подольской губернии // Экономический листок Подолии. – 1912. - № 15; 2. Данілов І. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1998; 3. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / Составил А.Демьяненко. – Каменец-Подольск,1865. – С. 2; 4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф.117. – Оп.1. – Спр. 653. – Арк. 2; 5. Бернацкий М. Кредитные учреждения // Энциклопедический словарь. – М., 1915. – Т. 25. – С. 16; 6. Данілов І. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1998. – С. 97; 7. Завальнюк О., Комарницький О. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис.– Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 63; 8. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф.442. – Оп.663. – Спр. 243. – Арк. 3; 9. Данілов І. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1998. – С. 98; 10. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К., 1913. – С.966; 11. ДАХмО. – Ф.504. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 5; 12. Вся Винница. Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница, 1911. – С. 112; 13. Вся Россия. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и п р. –1911-1912 год. – К., 1912. – С. 1991; 14. Там само; 15. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – С. 476; 16. Проскуров 27 лет тому назад. Разсказ местного нотариуса К.И.К. – Проскуров, 1915. – С. 12; 17. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 9; 18. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К., 1913. – С. 100; 19. Там само; 20. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф.442. – Оп.634. – Спр. 35. – Арк. 5; 21. Вся Винница. Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница, 1911. – С. 63; 22. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – С. 457; 23. Подольская губерния. Город Каменец-Подольский - Каменецкий уезд - …[без місця та року видання]. – С. 12; 24. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.230. – Оп.1. – Спр. 32. – Арк. 78; 25. Там само. - Арк. 101; 26. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.658. – Спр. 30. – Арк. 11; 27. // Подолія. – 1907. – 19 июня; 28. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М., 1897. – Т.2. – С. 100; 29. 3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К., 1913. – С. 911; 30. Там само.

І.М. Батирєва

ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДОЛЯН КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Другу половину XIX ст. у світовому контексті називають золотим віком в етнології. На жаль, з історії української етнології вказаного періоду немає жодної узагальнюючої праці. Це пов'язано також із тим, що етнографічні досягнення цього періоду не були осмислені в регіональному вимірі. Тому одним із пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної етнологічної науки є вивчення регіонів України, в тому числі й Поділля. А дослідження значного доробку подільських народознавців з вивчення традиційної культури Поділля, зокрема матеріальної, є необхідним для висвітлення історії етнології України.

З кінця XIX – на початку XX ст. все частіше проводилися спеціальні дослідження матеріальної культури подолян, у місцевих та центральних виданнях почали з'являтися описи та ґрунтовні аналітичні дослідження цієї тематики. Звичайно, за змістом праці нерівнозначні і є, в основному, продуктом замовлення офіційної влади. Негативно позначилися на їхній якості слабка теоретична та методична база досліджень, недостатня підготовленість до обстежень. Та все ж вони зафіксували багатий польовий етнографічний матеріал, який є цінним джерелом для дослідження економічного становища, розвитку сільського господарства, ремесел та кустарних промислів на Поділлі вказаного періоду і має бути науково осмислений та проаналізований.

Дана публікація має на меті висвітлити історію, погляди, методи та підходи науковців до

вивчення матеріальної культури Поділля кінця XIX– початку XX ст. , систематизувати та узагальнити етнографічний матеріал про матеріальну культуру подолян, що міститься у різноманітних українських та російських джерелах й літературі.

До кінця XIX ст. переважають дослідження духовної культури населення Поділля, але з'являються й окремі публікації з матеріальної культури. На сторінках часописів друкуються замітки з громадського побуту, приватного життя подолян, народної архітектури, одягу, обрядової їжі, господарської культури, ремесел та промислів, торгівлі тощо. Чимало етнографічної інформації про матеріальну культуру подолян можна знайти у «Подільських єпархіальних відомостях»(далі – «ПЄВ»). Так у деяких замітках були опубліковані матеріали про особливості традиційної повсякденної та обрядової кулінарії подолян[1]. Цінну розвідку про особливості одягу та способів його носіння, чоловічих зачісок опублікував І. Шипович[2]. Окремі відомості про харчування, одяг, особливості вишивки, архітектуру подільських українців та молдован записав К. Мельник[3], який подорожував Поділлям. Про окремі елементи інтер'єру та екстер'єру житла, домашнього побуту, занять подолян дізнаємося з історико-статистичних описів міст, містечок, сіл, здійснених священиками, та інших публікацій[4].

Активізації вивчення матеріальної культури та побуту (на відміну від періоду другої половини XIX ст. аж до 90-х рр. , де публікації присвячені духовній культурі) сприяли успіхи суміжних наукових дисциплін, зокрема історії, археології, статистики. На сторінках «Подільських губернських відомостей» (далі – «ПГВ»), «Православної Подолії», «Київської старовини»знаходимо статистичні дані про етнодемографічну ситуацію в Подільській губернії[5]. Відомості про етнічний склад населення Поділля містяться у статті Л. Личкова[6]. Публікації висвітлювали також міграційні процеси на Поділлі[7]. Статистичні дані про еміграцію подолян до Росії за певні періоди містилися в журналі «Економічне життя Поділля»[8]. Значну етнографічну цінність мають також «Статистичні і етнографічні матеріали для опису Подільської губернії, складені згідно з інструкцією Центрального статистичного комітету»[9]. Тут є описи всіх пові тів Подільської губернії з дослідження господарства і занять населення, домашніх про мислів і ремесел, матеріальної культури. Особливо детально були описані посе лення, архітектура. Багатий матеріал про сільську та містечкову архітектуру Поділля черпаємо з рубрики «Торги»та «Продажа имений»в «ПГВ», в яких поданий інтер'єр та планування будинків (переважно єврейських), господарських споруд, інколи всього двору, садиби[10]. Дані про архітектуру міських будинків та господарських споруд (міст Кам'янця, Хмільника, Янова) знаходимо також у звітах повітових поліційних управлінь[11].

На початку XX ст. увага дослідників, особливо членів Подільського історико-археологічного товариства, була зосереджена на вивченні культової архітектури. Цій темі найбільше своїх праць присвятив Ю. Сіцінський, опублікованих на сторінках «ПЄВ», «Православної Подолії»та «Трудах»товариства[12]. Він експедиційно вивчав зразки стародавньої церковної архітектури, роблячи зарисовки, складаючи плани забудови, детально описуючи внутрішнє облаштування храмів, робить порівняльний аналіз православних і католицьких храмів[13]. Темою народного іконопису та церковної архітектури цікавився і М. Доорохольський[14]. Цікава у цьому ракурсі також розвідка К. Широцького «Розписна пасіка»[15] про розмальовані вулики образами святих, картинами євангельських сюжетів та побутових сцен з життя подолян. Чимало відомостей про архітектуру церков різних повітів, сіл Поділля містять історико-статистичні дослідження місцевих священиків та дослідників[16]. До Відомості про такі культові пам'ятки, як «фігури», «хрести», «кринички»(«керниці»), знаходимо в різних статтях з етнографії, статистики Поділля[17].

Стан подільських ремесел та промислів ґрунтовно вивчався Подільським губстаткомітетом. Ремісництва, промислова тематика знайшла відображення в публікаціях «Трудів»губстаткомітету. Так у 1869 р. на сторінках видання з'явилися дослідження мукомельного виробництва губернії[18] та програма для збирання відомостей у цій галузі[19]. «Труди»публікували також статистичні дані про кустарне, фабричне та заводське ремісниче виробництво[20]. Серед ґрунтовних праць з вивчення історії розвитку ремісництва на Поділлі – «Матеріали для історії цехів в Подолії» Ю. Сіцінського[21]. Тут знаходимо відомості про залишки цехового самоврядування у кустарів другої половини XIX – початку XX ст. та ремісничі осередки, які автор вивчив експедиційно.

Етнографічну цінність для вивчення розвитку ремесел та промислів мають матеріали «ПЄВ»про діяльність церковних братств та створення при них «братських ремісничих притулків»[22].

У найбільш ґрунтовній статистичній праці О. Саченка «Статистичні нариси Поділля» містяться дані про сімейний стан, заняття населення (в тому числі господарську діяльність та ремесла), фізичні вади, грамотність подолян[23]. Цінні етнографічні дані праця подає з питань кількості зайнятих

чоловіків, жінок, цілих сімей, окремо по містах, селах в тій чи іншій ремісничій галузі[24]. Найбільше жителів губернії були зайняті у сфері торгівлі. Як свідчить «Огляд Подільської губернії»за 1907 р. , на Поділлі відбулося 183 ярмарки. Торгівля у містах і містечках відбувалася щотижня на одноденних торгах та один чи два рази в рік на ярмарках. Найбільшими центрами проведення ярмарків наприкінці XIX – початку XX ст. були міста Ярмолинці, Проскурів та Балта. Окрему статтю темі торгів, базарів, ярмарків присвятив М. Яворовський[25].

Як бачимо, вже протягом другої половини XIX ст. кустарні промисли Поділля привернули увагу дослідників. Розгортання ж збирацької та дослідницької роботи в галузі народних ремесел та промислів стимулювалася діяльністю різноманітних товариств, супроводжувалося різного рівня виставками, з'їздами, зборами, ювілеями тощо. З 80-х років XIX ст. на зростання інтересу владних структур та громадськості Поділля до допоміжних занять населення регіону вплинула й активна діяльність Головного управління землевлаштування і землеробства Росії з його відділом сільської економії і сільськогосподарської статистики, кустарним комітетом та музеєм. Провідником ідей центральних інституцій щодо кустарних промислів краю стало Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, зокрема його кустарний відділ[26]. За час існування кустарний відділ, фактично аж до запровадження земств на Поділлі, проводив значну роботу на підтримку кустарництва губернії. Всі результати обстеження кустарництва регулярно висвітлювалися в таких періодичних виданнях як «Економічне життя Подолії», «Українська старовина», окремих брошурах[27] та своїх друкованих органах – «Довідковому листку Подільського товариства сільського господарства»(1899-1914), «Подільському господарі»(1915-1917). Відомості про кустарні промисли Поділля публікувалися також в центральній пресі[28]. Активному й детальному дослідженню кустарних промислів Поділля сприяли також виставки, які почали проводитися Подільським товариством сільського господарства і сільськогосподарської про мисловості на початку XX ст. Практика ж виставкової діяльності та участь подільських ремісників у виставках різних рівнів мала давню традицію[29]. Починаючи з 1899 р. , з метою заохочення роз витку, кустарні відділи були представлені на подільських сільськогосподарських виставках[30].

Важливий вклад у вивчення матеріальної культури Поділля на початку XIX ст. зробили земські установи. Обстеженням кустарного виробництва в губернії до земств займалося Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. У періодичних виданнях «Подолянин», «Подільські відомості», «Кустарний труд»та інших[31] товариство друкувало результати досліджень, але вони були зібрані не з усієї губернії. З 1912 р. земство почало спеціальне вивчення кустарних промислів краю та публікацію результатів дослідження в журналі «Економічне життя Подолії»(далі – «ЕЖП»)[32]. Велику роль у цьому відіграв музейний працівник, етнограф О. Прусевич, який розробив запитальники та інструкції з техніки кустарних промислів. Статистик Громан підготував проект другого етапу обстеження – подвірної експедиції – для ретельнішого дослідження і отримання достовірніших даних з кустарних промислів губернії. З січня 1913 р. розпочалося експедиційне обстеження й закупівля експонатів для кустарної виставки в Санкт-Петербурзі. Земством до цієї справи були залучені 5 дослідників – О. Прусевич, В. Свідзінський, Л. Трофімов, П. Штельмах, Г.(Ю.) Александрович, які вже мали досвід такої роботи. Вивчено було 10 найбільш поширених кустарних промислів губернії: гончарний, ткацький, килимарський, народної вишивки, кушнірський, шевський, вичинки шкіри, каменотесний, деревообробний та корзиноплетіння. Детальні дані анкетування повітів губернії були опубліковані у праці О. Карапута[33].

Чимало членів земства займалося вивченням різних галузей кустарної промисловості. Дослідженням деревообробних промислів, зокрема стельмашества, бондарства, бочкарства, виготовлення побутових речей займався р. Кнопинг[34]. Цінну етнографічну розвідку про циганів-кустарів підготував Л. Трофимов[35]. Про зародження та розвиток поташного промислу на Поділлі дізнаємося з розвідки І. Лец-Запартовича[36]. Ґрунтовною узагальнюючою є стаття Г. Александровича з деревообробного промислу[37]. Увагу дослідників, особливо О. Прусевича, привернув увагу гончарний промисел подолян[38]. Тему глиняної кераміки, а саме – виготовлення черепиці, підіймав А. Солуха[39]. Проблемою збереження традицій ткацької подільської школи займався В. Свідзінський[40]. На сторінках «ЕЖП» широке висвітлення знайшла галузь обробки шкіри та виготовлення шкіряних виробів. Відомості про цей промисел містять статті Г. Слоницького (про проблему кооперації серед кустарів-чоботарів м. Хмільника), І. Кальницького (про необхідність допомоги земств у створенні кооперативів кустарів)[41]. Найбільш ґрунтовно дослідженням цієї теми займався О. Прусевич. Він дослідив діяльність Сокілецької артілі шевців (Ушицького повіту), Ялтушківського «шкіряного заводу», римарства в єврейській колонії с. Абазівці (Балтського повіту)[42].

Окремим напрямом досліджень земського комітету було вивчення традицій місцевих кустарних шкіл[43]. Стає відомо, що місцеві кустарні осередки об'єднувалися в артілі[44]. Другим способом для підтримання місцевих кустарів та їх навчання була організація ремісничих шкіл-майстерень наприкінці XIX – початку XX ст. по всіх повітах губернії[45]. Для налагодження високого рівня навчання та викладання ремісничої справи земствами запрошувалися майстри-інструктори[46]. Тему ремісничої освіти, окрім А. Карапута, підіймали також О. Прусевич, І. Бржсніовський[47].

За 1913-1914 рр.земські дослідники зібрали, проаналізували й оприлюднили великий фактичний матеріал. Результатом завершення обстеження губернії стала праця «Кустарні промисли Поділля»(1916), в якій зібранні всі відомості про місцеві промисли кустарів.

Як бачимо, зміни у пореформеній Росії вплинули на матеріальне становище подільського населення, на появу нових форм матеріальної культури. Вивчення побуту й переконання в його залежності від соціально-економічних факторів зумовили підвищений інтерес державних установ до господарської діяльності, матеріальної культури населення. Її вивченням у другій половині XIX ст. займалися губернський та єпархіальний історико-статистичні комітети, Подільське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості, а з початку XX ст. – земські установи, які не тільки забезпечували публікацію фактичного матеріалу з традиційної культури подолян, а й стали основними місцевими центрами етнографічного вивчення Поділля, навколо яких згуртувалися науковці, дослідники, збирачі-аматори. У результаті їхньої діяльності з'явилося чимало історико-статистичних видань кінця XIX ст. , спеціальних етнографічних досліджень початку XX ст., присвячених вивченню матеріальної культури подолян, що є цінними джерелами для дослідження економічного становища, розвитку сільського господарства, ремесел та кустарних промислів на Поділлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. W.S. Заметка о разнообразии и изысканности пасхальных яств // ПЕВ. – 1884. – №14. – С. 293-302; Гриневич А. Разговение бедных в деревне // ПЕВ. – 1905. – №16/17. – С. 387-398; О происхождении так называемого колива, или заупокойной кутьи // ПЕВ. – 1899. – №39. – С. 915-922; Заметка относительно пиршеств, устраиваемых на кладбище // ПЕВ. – 1897. – №15. – С. 377-378; 2. Шипович И.Ш. Исторические сведения о с. Борове Ямпольского узда // ПЕВ. – 1895. – №17. – С. 393-400; №18. – С. 409-417; 3. Мельник К.М. Путевые очерки Подолии // КС. – 1884. – Т. 9. – С. 361, 363, 387; Т. 10. – С. 65-66; 4. Яворовский Н. Дом зажиточного подольского священника и комнатные украшения во вкусе прошлого столетия // ПЕВ. – 1880. – №3. – С. 34-36; Успенский И. Путевые впечатления проезжавшего по Юго-западной России // ПЕВ. – 1866. – №21. – С. 785-786; Захаревич М. О торгах и ярмарках в воскресные и праздничные дни // ПЕВ. – 1864. – №17. – С. 606-608 та ін.; 5. Чисельность и движение населения в Подольской губернии // ПГВ. – 1893. – №54. – С. 368; №55. – С. 376; 6. Личков Л. Юго-западный край по данным переписи 1897 года // КС. – 1905. – №9. – С.335; 7. Переселение из Подолии в Азиатскую Россию // Православная Подолия. – 1910. – №10. – С. 227-230; 8. Сведения о числе переселившихся семейств из Подольской губернии на казенные земли Азиатской России (с 1.01. – по 1.05. 1914 г.) // ЭЖП. – 1914. – №14. – С. 48-49; 9. Статистические и этнографические материалы для описания Подольской губернии, составленные согласно инструкции Центрального статистического комитета // ПГВ. – 1872. – №25-52; 1873. – №1-6, 8-11, 16, 17; 10. Торги // ПГВ. – 1894. – №1. – С. 4-5; №2. – С.14-15; №3. – С. 21; №5. – С. 36; №6. – С. 45; Продажа имений // ПГВ. – 1905. – №84. – С. 84; №86. – С. 3; №87. – С. 4; №88. – С. 3; №97. – С. 3; №99. – С. 4; . – 1906. – №21. – С. 6; №32. – С. 4; 11. // ПГВ. – 1893, 1897, ...1917; 12. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского историко-археологического общества. – 1904. – Вып. 10. – С. 393-416; його ж. Характерные черты древних церквей Подолии // Там само. – 1912. – №36. – С. 841-849; К вопросу о сохранении памятников старинного церковного зодчества // Там само. – 1914. – №39. – С. 1007-1010 та ін.; 13. Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского узда // ПЕВ. – 1889. – №2. – С. 19-59; №3. – С. 74-81; 14. Н.Д. [Доорохольский] Иконы древнего письма у наших крестьян // ПЕВ. – 1900. – №13. – С. 295-303; його ж. Старинные иконостасы в наших сельских храмах // ПЕВ. – 1904. – №17. – С. 377-384; 15. Шероцкий К. Расписная пасека (археологическая заметка) // Православная Подолия. – 1912. – №44. – С. 1029-1039; 16. Прусевич А. Местная старина. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского узда // ПЕВ. – 1905. – №14. – С. 321-329; №15. – С. 346-351; N. Каменецкая православная Св.-Николаевская церковь, как древнейшая христианская святыня в Каменце // ПЕВ. – 1898. – №18. – С. 464-473 та ін.; 17. Очерки из церковно-общественной и бытовой жизни Подолии // ПЕВ. – 1905. – №48. – С. 1128; Побережье Подолии // КС. – 1898. – №9. – С. 73; 18. Тихонов С.А. Мукомельное производство Подольской губернии // Труды подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – С. 1-40; 19. Там само. – С. 38-40; 20. Сведения о ремесленной фабричной и заводской промышленности. О числе ремесленников в городах // Труды подольского губернского статистического комитета (за 1865-1866 гг.). – Каменец-Подольск, 1869. –С. 23; 21. Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1904. – Вып. 10. – С. 417-494; 22. Троицкий П. О

братствах в Подольской епархии // ПЕВ. – 1868. – №4. – С. 119-120. Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского Братства за 1875 год // ПЕВ. – 1876. – №3. – С. 62-71; 23. Саченко О. Статистический очерк Подолии // Православная Подолия. – №2, 3, 4, 5; 24. Там само. – № 6. – С. 519-520; 25. Яворовский Н. Базары в дни народных праздников, особенно во время так называемых «отпустов»// Православная Подолия. – 1912. – №46. – С. 1077-1079; 26. Любанский Ф.Л. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница, 1911. – С. 3; 27. Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – С.84-85; В Подольском обществе сельского хозяйства // ЭЖП. – 1914. – №6. – С.51; №15. – С.45; 1916. – №21/24. – С. 68 та ін.; 28. Давыдова С. Кустарная промышленность в Подольской губернии. Отчет 1902 г. // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1903. –Т.7. – С.1-15; Кустари в Подольской губернии // Этног р. обоз р. – 1904. – №1. – С. 162; та ін.; 29. ДАВО. – Ф.Д. 200. Винницкий уездный предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1-2, 17; Спр. 248. – Арк. 35; Спр. 378. – Арк. 28-29; Спр. 484. – Арк. 1; Спр. 559. – Арк. 38-39; Ф. Д. 230. Винницкая горуправа. – Оп. 1. – Спр. 389. – Арк. 19; Спр. 540. – Арк. 1-2; Білозерова Л. Вишивальниці з Клембівки. – Одеса, 1970. – С. 18; ДАВО. – Ф.Д. 255. Винницкая уездная земская управа. – Оп. 1. – Спр. 573. – Арк. 16; 30. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №14. – С. 43; 31. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №14. – С. 45; 32. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 5; 33. Карапут А.С. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №10. – С. 30-32, 36-39, 40-41; 36. Обследование кустарных промыслов (Хроника) // ЭЖП. – 1913. – №2. – С. 34; 34. Кнопинг р. Лесное дело и утилизация дерева в Подолии // ЭЖП. – 1915. – №15. – С. 9-17; 35. Трофимов Л. Цыгане-кустари в Подолии // ЭЖП. – 1913. – №13. – С. 25-27; 36. Лец-Запартович И. Подольские «Майданы»// ЭЖП. – 1914. – №7. – С. 23-27; 37. Александрович Г. Опыт воссоздания истории древодельных промыслов Подольской губернии // ЭЖП. – 1917. – №5. – С. 18-26; 38. Прусевич А. Зиньковская кустарная выставка // ЭЖП. – 1913. – №17. – С. 43-46; Зиньковские гончары (хроника местная) // ЭЖП. – 1915. – №4. – С. 48-49; 39. Солуха А. Огнестойкое сельское строительство, его развитие и перспективы в Подольской губернии // ЭЖП. – 1917. – №3/4. – С. 10-28; 40. Свидзинский В. О ковровом ткачестве в Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №1. – С. 42-53; 41. Слоницкий Г. Кооперация среди кустарей-сапожников // ЭЖП. – 1913. – №17. – С. 46-47; Кальницкий И.А. Подольские кустари-сапожники и возможное содействие им со стороны земства // ЭЖП. – 1914. – №5. – С. 3-9; 42. Прусевич А. Кооперация среди кустарей Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №12. – С. 20-27; його ж. Кожевное дело в Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №15. – С. 32-41; його ж. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №7. – С. 15-22; 43. Карапут А. С. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №6, 7, 8, 9, 10, 11; 44. Артель столяров в г. Проскурове // ЭЖП. – 1914. – №11. – С. 62-63; Клембовская трудовая артель // ЭЖП. – 1914. – №6.– С. 44; Содействие кустарям // ЭЖП. – 1914. – №14 – С. 46; 45. С раздела «Правительственные распоряжения»// Журнал министерства Просвещения. – 1908. – Часть 12. – сентябрь. – С. 30-33; 46. В Подольском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (хроника) // ЭЖП. – 1914. – №19. – С. 47; 1915. – №3. – С. 46; 47. Прусевич А. Ткачество в школах и учебно-показательных мастерских Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №23. – С. 1-12; Бржсниовский И.А. Низшие ремесленные школы в Подольской губернии // ЭЖП. – 1914. – №21. – С. 28-35.

В.М. Мазур

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Українці – нація з високорозвиненою сільськогосподарською культурою. На Поділлі мотичним землеробством займались ще в епоху енеоліту IV-III тис. до н.е. Тут вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, горох та інші злакові культури. Землеробство було провідною галуззю господарства.

На сьогоднішній день узагальнюючої та змістовної праці, присвяченій землеробській культурі подолян поки що немає. Однак, стан сільського господарства, в тому числі й соціально – економічне становище селянства в загальних рисах описані в публікаціях А. Єрмолова[1], В. Гульдена[2], В. Горленка[3], С. Павлюка[4], Ф. Любанського[5], В. Свідерського[6], К. Вейдліха[7], І. Раковича[8], Д. Гейдена[9] та ін.

Після скасування кріпосного права в Європейській Росії, в тому числі й Поділлі, збереглися пережитки феодально - кріпосницьких відносин. Хоча сам факт ліквідації кріпосництва ліквідував залежність селян від поміщиків, але не приніс їм повного рівноправ'я. На відміну від інших соціальних груп населення, звільнені селяни повинні сплачувати викупні платежі. Слід зазначити, що після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р.

Певну особливість мала реформа 1861 р. на Правобережній Україні. Маючи сумнів щодо

відданості польської шляхти (підтвердженням цього є повстання поляків 1863 р.), уряд намагався привернути на свій бік українських селян і роздавав їм наділи на 18% більше, ніж вони мали до 1861 р. Але, вигравши на величині наділів, селяни втрачали на дуже завищених цінах, які вони змушені були платити за землю. При проведенні реформи поміщики забрали собі найкращі землі, залишивши гірші селянам. На Поділлі, як і в Україні, існували великі поміщицькі маєтки, а селянство залишилось безземельним. Незавершеність реформи 1861 р. підштовхнуло селян до масових виступів на початку XX ст. і в період демократичної революції 1905-1907 рр. Внаслідок цього уряд змушений був знову зайнятися проблемами села. Глава уряду П. Столипін 1906-1911 рр. став запроваджувати нову селянську реформу, її метою було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб піднести продуктивність сільського господарства. З розвитком капіталістичних відносин зростала кількість заможних селян за рахунок зубожілого селянства, яке поповнювало ряди сільськогосподарського і промислового робітництва. Згідно з переписом населення 1897 р. загальна кількість робітників Поділля становили дві основні категорії: торгово – промислові робітники – 25,863 тис. і не торгового - промислові (тобто сільськогосподарські) – 113,199. Отже, промисловість на Поділлі розвинута досить слабо. Щодо наявності на Поділлі крупних підприємств, то до кінця XIX ст. вони зовсім були відсутні й з'явились лише в 1902 р. , маючи 8,2% робітників, водночас у Росії на великих підприємствах було зайнято 32% робітників[10].

На Поділлі головним чином розвинена харчова промисловість і особливо цукроваріння. У 1909 р. на Поділлі із загальної кількості робітників (37970) на підприємствах, що займалися переробкою рослинних продуктів, було зайнято 32 894 робітників, на цукрових заводах 22 981, борошномельних підприємствах – 6 438 і на винокурних заводах – 1 216 робітників[11].

Щодо рівня розвитку промисловості в селі й місті Поділля, то тут провідна роль належить селу. Якщо в Росії промисловість розвивалася переважно в містечках, то на Поділлі сільські підприємства переважали кількісно міські більше, ніж у 7 разів, а сільськогосподарські робітники – більше, ніж у 10 раз. У 1912 р. в містах було 56 підприємств, в них робітників – 2 337; в сільській місцевості – 427 підприємств з кількістю робітників – 2 5269 .[12]

У губерніях з низьким рівнем промислового розвитку провідну роль відігравало сільське господарство. У цьому відношенні наочним прикладом є Поділля, де кількість сільськогосподарських робітників переважала майже в 4 ½ рази кількість промислових.

Можна вважати, що сільське господарство Поділля мало капіталістичний характер. Тут переважало велике землеволодіння із значним застосуванням машин і найманої праці, ніж в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де земля переважно знаходилась у дрібних власників. [13]

Відповідно до перепису населення 1897 р. місцевих робітників на Поділлі було 124 747, а прийшлих – 14 122 . У даному випадку Подолія не відступала від того загального правила еміграції, згідно з яким робітниче населення намагалося мігрувати в місця з розвиненою промисловістю, торгівлею й капіталістичним сільським господарством, де спостерігався великий попит на робочі руки. Насправді Поділля менше потребувало прийшлих робітників, ніж Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії - центри промисловості й торгівлі. Однак внаслідок капіталістичного характеру сільського господарства й досить значного розвиту цукрового виробництва Поділля за кількістю прийшлих робітників переважало губернії дрібного сільського господарства – Полтавську й Харківську губернії.[14]

Еміграція промислових робітників на Поділлі досить велика. Із всього прийшлого населення на Поділля (14 122) промислових робітників було біля 5 тис. (36%). Еміграція промислових робітників на Поділля, як і в інші губернії Росії, зумовлена розвитком великих промислових підприємств. Що ж стосується міграції робітників із Поділля, то вона зумовлена наявністю вільних робочих рук (21 339), які, не маючи застосування своїй праці за місцем проживання, тобто на Поділлі, мігрували за його межі. У Росію подільські робочі емігрували в малій кількості. Поділля давало емігрантів переважно в Бессарабію – 10 732 і окраїни: Сибіру – 2 387, Кавказу – 881, Середньої Азії – 258 робітників. Крім того, значна частина подільських робітників мігрувала в українські губернії .[15]

Отже, еміграція із Поділля перевищувала еміграцію на Поділля (майже на 22 тис. осіб) Таке явище свідчить про економічну відсталість Поділля, внаслідок чого безробітні подоляни, не змігши знайти застосування своїй праці за місцем проживання, змушені були мігрувати в більш розвинуті в промисловому відношенні райони.

На початку XX ст. значного розмаху набула еміграція подільських селян у Північну Америку, переважно в Канаду. Цей селянський еміграційний потік з кожним роком ставав більш інтенсивним.

Значна частина мігрантів вдавалася до нелегального переходу кордону. Таке переселення в Америку самі селяни пояснювали малоземеллям і безземеллям у себе на батьківщині, тобто в Подільській губернії, і наявністю незайманих великих земельних площ в Канаді, куди вже переселилося багато подолян, і повідомляли, що є багато вільних земель .[16]

У 1900 р. при Відділенні Подільського товариства сільського господарства виникає мережа колективних дослідних полів. Відділення склало програму й виробило детальну інструкцію діяльності. Головна мета – підвищення продуктивності сільського господарства. У вищезгаданій інструкції запропоновані різні способи обробітку грунту, сівби, догляду за рослинами в період вегетації, застосування різних добрив тощо. У район діяльності дослідних полів входили: Вінницький, Ямпільський, Брацлавський, Літинський і Летичевський повіти. Що стосується характеру землеволодіння, то у Вінницькім повіті придатних для обробітку було 27 2307 десятин землі, із них у володінні селян – 136 122 (51,3%), поміщиків – 82 489 (30,3%); Літинськім – 303 576, у землеволодінні селян – 155 182 (51,1%), поміщиків – 85 925 (28,3%); Летичевськім – 246 657, у землеволодінні селян – 129 669 (52,6%), поміщиків – 54 792 (22,2%); Брацлавськім – 281 455, у землеволодінні селян – 150 702 (53,5%), поміщиків – 66 287 (23,5%); Ямпольскім – 330 626, у землеволодінні селян – 169 270 (51,2%), поміщиків – 1 000 828 (30,50%).[17]

Як видно, у вищезазначених повітах селяни володіли значно більшою кількістю землі, ніж поміщики, а з огляду на те, що в селянських господарствах і в більшості поміщицьких маєтків поширена переважно трипільна система землеробства, то звідси випливає, що площа під озимими приблизно складає 30% всієї орної землі. Однак у вищезазначених повітах площа орної землі, зайнятої озимими посівами, повинна бути менше $^1/_3$, тому що навіть у трипіллі, як поміщики так і селяни, сіють на пару цукровий буряк, і, крім того, більше половини поміщицьких господарств практикує плодозмінну систему землеробства, в якій, звичайно, озимий клин займає значно менше, ніж третю частину орної землі, що знову ж таки впливає на загальну площу орної землі, зайнятої озимими посівами.

Слід підкреслити, що найбільша площа під озиминою відведена в Ямпільськім і Летичівським повітах, які разом з тим в цьому районі були найбільш екстенсивними. Навпаки, у Вінницькому повіті ця площа є найменшою, що, можливо, пов'язано із значною інтенсифікацією господарств у цьому повіті, тому що скорочення тут озимого клину, безсумнівно, пов'язане із розширенням земельних площ під коренеплоди і травосіяння.

Наступною важливою культурою у вищезазначених повітах є культура ярових колосових рослин, а овес, ячмінь, ярова пшениця в цій частині губернії були мало поширені[18].

Згідно з наведеними вище даними, у володінні селян перебуває біля 50% загальної площі вищевказаних повітів, причому, селяни ведуть трипільну систему господарства при досить екстенсивному способі господарювання.

У повітах Подільської губернії поширений плужний спосіб обробітку ґрунту – сабани відійшли в минуле, найбільш поширені плуги Сакка, Донський, Гена й місцевої кустарної роботи, останній обладнаний дерев'яним граділем і працює малоефективно. Під озимі культури оранку проводять один раз, а зоране поле боронують лише перед посівом[19].

Сівбу проводять вручну під рало або борону. На початку XX ст. все ширше почали використовувати сівалки.

Оцінюючи пропорцію польових культур, слід зазначити, що значна частина посівної площі губернії, а саме 80% зайнято зерновими культурами, 4,68% знаходиться під бобовими рослинами, 10,19% під коренеплодами, 0,54% під волокнистими й олійними рослинами, 4,54% під посівними травами. Із зернових культур найбільш поширеними в губернії є пшениця й жито озиме, під пшеницею знаходиться 21,12% , а під житом 21,01% посівної площі; овес займає 16,70% , ячмінь – 9,67% , кукурудза – 5,83%, гречка – 3,29%, просо – 1,96%, пшениця ярова – 0,28%, ярове жито – 0,10% посівної площі губернії. [20]

У селянських господарствах було більше поширене, ніж в поміщицьких, жито озиме і ярове, ячмінь, кукурудза, гречка і просо, і навпаки – менше, ніж у поміщиків, поширені пшениця ярова і озима та овес.

Посіви озимої пшениці у селян становлять 16,91% всієї посівної площі, а в поміщиків – 29,48%; озимого жита 28,67%; вівса – 14,93% і 20,36%; ячменю – 11,69% і 5,63% ; кукурудзи – 7,40% і 2,70%; гречки – 4,10% і 1,67%; проса – 2,41 і 1,11% ; ярої пшениці – 0,19% і 0,45%; ярого жита – 0,12 і 0,07% [21].

У Подільській губернії на одне селянське господарство припадає 4,3 осіб. У працездатному віці

частка до загального числа населення в селянських господарствах складає 53% з коливанням по повітах від 49 до 57% селян.

На 100 десятин посіву припадає селян у господарствах селянського типу – 128, з коливанням по повітах від 110 до 145 осіб; в поміщицьких господарствах – 9,7 з коливанням по повітах від 7 до 14 осіб. На 100 десятин посівної площі припадає робочої тяглової худоби в селянських господарствах - 38,3 з коливанням по повітах від 33 до 43; в поміщицьких господарствах – 16,8, з коливанням по повітах від 15 до 19. Середня посівна площа в селянських господарствах становить 1,87 десятини на 1 господарство, з коливанням по повітах від 1,60 до 2,28[22].

Жито, овес, гречка і просо більш поширенні у прибузьких повітах. Всі інші зернові культури, пшениця, ячмінь, кукурудза, навпаки, більш поширені у придністровських повітах.

Наприкінці XIX–початку XX ст. Поділля за своїм характером залишалося сільськогосподарським регіоном. Тут головним чином була розвинута харчова промисловість і значною мірою цукроваріння. Кількість сільськогосподарських робітників у Подільській губернії переважала кількість промислових у 4,5 рази. В умовах розвитку капіталістичних відносин, зростала кількість малоземельних і безземельних селян, які, не маючи змоги знайти роботи за місцем проживання, імігрували за межі Подолії. У той час як поміщики володіли великим земляними угіддями, селянство потерпало від безземелля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Єрмолов А.С. Современые сельськохозяйствиные вопросы. Этюды из области сельського хазяйства и статистики. - М., 1891.- 302 с.; 2. Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольная книга для землевладельцев и арендаторов. -2-ое издание.- Кам.-Подольский, 1903, - 48 с.; 3 Горленко В. Хліборобство. Українці. Історико – етнографічна монографія: У 2-х кн.- Опішне, 1999.- Т1.- С.247-278; 4. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.- К.: Наукова думка, 1991.- 224 с.; 5. Любанский Ф.Л. Деребчинское опытное поле барона А р. Масса, - Вип X, 1897. - К., 1898. -150 с.; 6. Сведерський В.Н. Имение Голяки графа А.Ф.Гейдена.- Издание журнала «Подольський хозяин». – Кам.-Подольский, 1916. - 48 с.; 7. Вейдлих К.А. Возможнасть экономического возрождния земледельчиской России // Подольское общество сельского хазяйства и сельскохазяйственой промышлености.-Винница,1902. -30 с.; 8. Ракович И.Е. Вигляд на разрешение аграрного вопроса в России. – Кам.-Подольский,1905. – 28 с.; 9. Гейден Д.Ф. Положение земельного вопроса в Винником уезде и попытка устроить беземельных и малоземельних крестьян.-Немиров, 1906. - 20 с.;10 Стопневич Б. Промышленость и сельське хазяйство Подолии // Экономическая жизнь Подоли.-1914.-№1.-С.7.;11. Там само. – С.7;12. Там само. - С.12;13. Записки императорского общества сельского хазяйства Южной России.- Одесса,1901. - С.23; 14. Стопневич Б. Промишленость и сельское хазяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии. - 1914. - №1. - С.17; 15. Там само. - С.17;16. Современние вопросы сельского хазяйства в Подольской губернии // Справочный листок Подольского общества сельского хазяйства и сельскохозяйственной правленности. - 1914. - №5 - С.59;17. Отчет о деятельности опытных полей Подольскрй губернии // Подольский хозяин.- 1915. - №2. - С.12; 18. Там само; 19. Там само. - С.13; 20. О новейшых данных по сельскохозяйственному производству Подольской губернии // Подольский хозяин. - 1916. - №7-8. - С.4; 21. Там само. - С.6; 22. Итоги работы сети опытных полей Подольского общества сельского хазяйства Подольской губернии / / Подольский хазяин. - 1916. - №9 -10. - С.19.

М.Г. Вороліс

ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

Після проведення реформ у 60-70-х рр. XIX ст. в Росії, в Подільській губернії, в оновлених соціально-економічних і політичних умовах визначився демократичний напрямок у розвитку української культури, яка відображала інтереси широких демократичних кіл країни та зростаючі прагнення українського народу до національного духовного відродження.

Ознайомлення з архівними матеріалами, що знаходяться в Кам'янець-Подільському міському Державному архіві та Вінницькому обласному держархіві, дозволяють на конкретних прикладах простежити цей політичний процес і процес піднесення освіти й культури населення в цьому невеликому за своїм обсягом регіональному історико-етнографічному дослідженні.

За даними огляду Подільської губернії за 1892 р. , не беручи до уваги єврейських хедерів, тут нараховувалося 1533 навчальних заклади, в тому числі в губернському місці Кам'янці-Подільському – 12, а в 11 повітових 5-ти заштатних містах губернії – 31, і власне в повітах (поза містами) – 1510.

Наведемо сформовану в пореформені роки структуру усіх навчальних закладів: а) три гімназії, з них дві чоловічих (м. Кам'янець-Подільський та Немирів Брацлавського повіту) і одна жіноча (Маріїнська в місті м. Кам'янці-Подільському); б) реальне училище (м. Вінниця); в) жіноча прогімназія (м. Немирів); г) духовна семінарія (м. Кам'янець-Подільський); д) шість духовних училищ, з них чотири чоловічих (м. Кам'янець-Подільський, м. Тульчин, с. Привороття Урицького повіту, м. Шаргород Могилевського повіту) і два жіночих (м. Кам'янець-Подільський, м. Тульчин); е) 13 міських двокласних училищ: 1 - в Кам'янці-Подільському, 11 - в повітових містах губернії і 1 - в заштатному місті Барі; є) 4 - сільських двокласних училищ (з них: три в Брацлавському повіті і одне в Ямпільському); ж) 7 - міських однокласних приходських училищ (три в м. Кам'янці-Подільському); з) 241 - сільське однокласне училище; і) 526 -церковнопарафіяльних шкіл; ї) 726 - шкіл грамоти; й) 4 – лютеранських школи; к) 4 – державних початкових єврейських училищ (з них: одне двокласне — в м. Вінниці і три однокласних - в мм. Проскурові, Балті і Могилів-Подільському); л) 14 - приватних училищ (з них 10 – єврейських); м) школа повивальних бабок (м. Кам'янець-Подільський); н) двокласне залізничне училище (сел. Жмеринка Вінницького повіту).

Загальне число учнів у названих вище навчальних закладах Подільської губернії у звітному 1892 році складало 75472 осіб обох статей, у тому числі 64326 чоловічої і 11146 жіночої статі. Всього навчалося: а) в чоловічих гімназіях — 853 особи (з них 386 — у Кам'янці-Подільському і 467 — в Немирові); б) в Марійській жіночій гімназії — 240; в) Немирівській жіночій прогімназії — 141; т) у Вінницькому реальному училищі — 177.

Отже, у середніх навчальних закладах цивільного відомства по губернії нараховувалося 1411 осіб, з них - 1030 чоловічої й 380 жіночої статі, або 1,9% всього числа учнів в губернії. У навчальних закладах навчального відомства: в духовних семінаріях і духовний училищах (чотирьох чоловічих і двох жіночих) навчалося у 1892 році 1437 осіб, з них - 1005 чоловічої 1432 жіночої статі, тобто близько 2-х відсотків всього числа учнів. При цьому число учнів в духовній семінарії сягало 327; в чотирьох чоловічих духовних училищах — 678, і двох жіночих — 432 осіб.

Загальна чисельність учнів у народних училищах (двокласних міських і сільських, однокласних міських, парафіяльних і однокласних сільських) складала у звітному році по губернії 21177 осіб, з них – 17391 чоловічої та 3886 жіночої статі, що складало 28% загального числа учнів губернії. В церковнопарафіяльних школах і школах грамоти навчалось 50156 учнів — 66,4% всієї кількості дітей, охоплених навчанням в губернії.

У решті початкових училищ губернії навчалося 1292 особи — 884 хлопчики і 407 дівчаток, або 1,7% усіх учнів губернії.

У 1892 р. один учень, без різниці статі, припадав на 35,4 жителя губернії (зокрема 1:20,6 серед чоловічої статі і 1:120,5 серед жіночої). У попередньому 1891 р. це відношення було менш сприятливим; так один учень в губернії припадав не на 35,4, а на 37,8 жителя (1:21,8 серед чоловічої статі і 1:138,5 серед жіночої).

Для більш наочного зображення ступеня прогресивного з року в рік розвитку справи народної освіти в губернії нижче наводимо відповідні порівняльні дані з цього питання за п'ять років (1888-1892).[1]

Відношення числа учнів до населення

	учнів обох статей до всього населення	в т.ч. хлопчиків до осіб чоловічої статі	в т.ч. дівчаток до осіб жіночої статі
1888	1:47,3	1:26,4	1:208,9
1889	1:43,7	1:24,6	1:199,0
1890	1:40,8	1:23,3	1:157,1
1891	1:37,8	1:21,8	1:138,5
1892	1:35,4	1:20,6	1:120,5

Порівнянно з попереднім 1891 р. загальне число навчальних закладів в губернії у звітному році збільшилося на 64: це збільшення було переважно наслідком відкриття нових церковнопарафіяльних шкіл. Водночас помітно зросла й кількість учнів. У 1891 р. в цих школах, за звітом єпархіальної училищної ради, нарахо вувалося: 40 882 хлопчиків і 4 838 дівчаток, а всіх разом — 45 720; у звітному 1892 р. у 1232-х церковнопарафіяльних школах і школах грамоти показано 44 116 хлопчиків і 6 040 дівчаток, а всього — 5 0156 учнів обох статей. Отже, порівняно з 1891 р. , число хлопчиків збільшилося в цих школах на 3 234 або на 7,9% і дівчаток — на 1 202 або на 24,9%. в запільному — на 4 436 або на 9,7%.

У народних початкових училищах спостерігалося деяке зростання чисельності учнів. Так 1) в міських двокласних училищах число учнів до звітного періоду порівняно з попереднім роком в загальному збільшилося на 60 або на 2,2% (з 2677 до 2737), у сільських двокласних училищах чисельність учнів внаслідок відкриття одного нового училища збільшилася на 101 або на 21,4% (з 472 до 573); 3) в міських парафіяльних однокласних, навпаки, зменшилося на 1 (з 549 до 548); 4) в однокласних сільських училищах чисельність учнів збільшилась на 301 або на 1,7% (з 17015 до 17316). Що ж стосується училищ духовного відомства, то в них не спостерігалося якого-небудь значного приросту числа учнів, а навпаки, у звітному році виявилося навіть деяке скорочення (з 1447 до 1437), або на 0,7%.[2]

Слід відзначити, що переважна частина вчителів, які працювали в церков нопарафіяльних шкалах, мали низький рівень професійної підготовки або ж його зовсім не мали. Це пояснюється насамперед тим, що уряд мало приділяв увага такій важливій справі як народна освіта. Як свідчать джерела, існуюча система підготовки вчителів для початкових шкіл, народних училищ та інших навчальних закладів в Подільській губернії не відповідала вимогам часу, тим настійним потребам, які висувало життя, тим змінам, що відбувалися в країні.

У губернії не було вищих навчальних закладів, які б могли готувати кадри вчителів для різних навчальних закладів, в тому числі й для початкових шкіл. Існуючі гімназії, одна на всю губернію духовна семінарія, духовні училища, міські двокласні училища, а також Вінницька церковно-вчительська школа та інші навчальні заклади не в змозі бути забезпечити початкові школи Поділля високоосвіченими фахівцями .

Наведемо характеристику освітнього рівня вчителя церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти на основі огляду губернії за 1892 р. Цього року в церковно-парафіяльних школах грамоти навчали члени кліру і причту — 242 особи (з них 19 священиків, 18 дияконів, 205 псаломщиків), вчителів — 830 і вчительок 189. З 1 019 вчителів і вчительок, які викладали в церковнопарафіяльних школах і школах грамоти одержали освіту у вищих навчальних закладах — 2 (0,2%), одержали освіту в середніх навчальних закладах 143 (14,0%), одержали педагогічну підготовку в учительській семінарії — 17(1,7%). Отже, всього 162 вчителі мали спеціальну педагогічну освіту.[3]

На якісний рівень освіти в губернії також негативно впливала надто погана забезпеченість шкіл відповідними приміщеннями та обладнанням. Лише 600 шкіл мали власні приміщення, 239 шкіл розміщувалися в селянських хатах. У с. Білоусівці школа не мала ні парт, ні столів. Під час навчання діти сідали на земляну долівку; а вчитель примощувався на лежанці і звідти проводив урок.[4] 158 шкіл розміщувалися в сільських «розправах», 28 — у приватних будинках, 14 — у церковних будинках, 7 — у сторожках, 121 — у церковних будовах.

Церковнопарафіяльні школи утримувалися на кошти, які надходили з різних джерел: допомога від церков, монастирів, від церковнопарафіяльних опікунів і братств, приватні пожертвування, плата за право навчання (за бажанням родичів і учнів), випадкові надходження від міських і сільських громад і, нарешті, збори з селян. Останнє джерело складало майже усі матеріальні ресурси існування названих шкіл. У 1892 р. на утримання церковнопарафіяльних шкіл з усіх перерахованих джерел надійшло 167707 крб. 06 коп. Збір з селян становив 115 259 крб. 93 коп. (73,8% від загальної суми).[5]

З кожним роком збільшувався приріст населення в губернії. У 1867 р. він становив 1 927 270 осіб, у 1869 р. — 1 923 477 осіб, у 1872 р. — 1 954 616 осіб, а станом на 1 січня 1887 р. вже проживало 2 412 688 осіб за даними всеросійського перепису населення. 1897 р. в Подільській губернії проживало уже 3 018 299 жителів, у т.ч. 1 505 840 чоловіків і 1 512 359 жінок.[6]

З поданої статистики видно помітне зростання населення губернії, а розвиток народної освіти значно відставав і в той період не літ охопити усіх дітей шкільного віку. У 1899 р. у Вінниці проживало 4 027 дітей шкільного віку; а в школах міста вчилося всього 1 179 учнів.[7] Досить повільно розвивалася освіта і в інших повітових містах губернії. Проскурів в кінці XIX ст. мав тільки парафіяльні початкові школи та одне міське училище, відкрите 1868 р. , 62% жителів міста були неписьменні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – С. 150-152; 2. Там само – С.154; 3. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі- КПМДА).- Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 4684. – Арк. 41; 4. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – С. 166; 5. Там само – С. 167; 6. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 4684. – Арк.1. Спр. 5304. – Арк. 3; 7. Державний архів Вінницької області.- Ф. 262. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 204.

В.М. Вітковський

УКРАЇНСЬКА РОЗВІДКА І КОНТРРОЗВІДКА НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (90-ТІ РР. XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. ТА 1917-1919 РР.)

Жодна держава не існуватиме довго, якщо кордони її надійно не захищатимуть, внутрішній спокій не охоронятимуть, не будуть професійно боротися із зовнішніми зазіханнями, вчасно виявляти потаємні плани і наміри щодо неї, - одним словом, якщо безпеку їй не гарантувати!

Світова історія знає багато прикладів, коли Великі Держави гинули, коли не мали надійного захисту (чи раптово, з якихось причин, його втрачали), не були прикриті щитом – ратним та інтелектуальним, останній можна назвати ще контррозвідувальним (розвідувальним).

Розвідку і контррозвідку вигадали не ми, смертні. Вони існують від початку Світу, хоча, правда, багаторазово набували різних форм і образів, змінювалися і видозмінювалися. Так, у Біблії (1 М:7,8) читаємо: «…6. І сталося по сорока днях, Ной відчинив вікно ковчегу, що його він зробив. 7. І вислав він крука (тут і далі виділення автора – В.В.). І літав той туди та назад, аж поки не висохла вода з-над землі. 8. І послав він від себе голубку, щоб побачити, чи не спала вода з-над землі. 9. Та не знайшла та голубка місця для стопи своєї ноги… 10. І він чекав іще других сім день, і знову з ковчегу голубку послав…»

Отже, першим вдався до послуг розвідки праведник Ной. Щоб даремно не ризикувати мешканцями ковчегу, він за допомогою крука і голубки проводив досить тривалу розвідувальну операцію…

За часів козаччини, яка виникла на українських теренах у 90-х рр.XVI ст. - першому десятилітті XVII ст., на своєрідному рубежі між двома цивілізаціями – європейською і неєвропейською (зокрема, на нашому східному Поділлі, на Брацлавщині), впродовж років виробили ефективну розвідувально-дозорну систему. «…Для несення прикордонної служби й збору необхідної інформації, як з»ясував чудовий знавець історії запорізького козацтва Д. Яворницький, використовувалися редути, бекети, фігури й могили. У степу, на кордонах запорозьких земель, зводилися тимчасові чи постійні земляні, а іноді з дерев'яними конструкціями укріплення, в яких розташовувалися козацькі розвідувальні роз»їзди (бекети, пікети).[1]

До цієї розвідувально-дозорної системи входили і стародавні скіфські кургани, які й донині розкидані Вінниччиною, і рукотворні (насипні) «могили» зі спостережними віхами і дерев'яними фортечними вежами.

Як стверджує відома українська письменниця і дослідниця минувшини Олена Апанович, козаки винайшли і цілу систему оперативної світової сигналізації – з 20 просмолених діжок (одна на одну, в кілька ярусів) споруджували високі «фігури», їх обв'язували просмоленими канатами, поливали смолою і в разі небезпеки почергово підпалювали; а також звукової сигналізації – стріляли з гармати, якщо вороги наближалися…

Для отримання розвідувальної інформації використовували і кінні роз»їзди, і захоплення «язика», і опитування селян, і розповіді галерників–втікачів з турецької неволі… А їхні знамениті бойові морські походи давали можливість більше довідатися про чужоземні порти, загрозливі течії і курси…

Ясна річ, не забували і про маскування, утаємничення своєї розвідувальної діяльності. Дослідник української старовини Д.І. Яворницький пише, що «…просуваючись дуже повільно, вони йшли переважно вночі, вдень же зупинялися у глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. У дорозі вони вдавалися до самих рішучих заходів обачності: не розпалювали вогнів, не курили люльок, не дозволяли іржати коням, замотували їм морди платками, мотузками чи ремінцями, намагалися розмовляти між собою стримано, півголосом чи навіть зовсім пошепки; для орієнтації у місцевості брали з собою так званий нюренбергський квадрат, тобто різновид компасу.[2]

Вдавалися козаки і до глибоких рейдів тилами ворога. В бібліотеці князів Чорторийських є цікавий документ, в якому воєвода С. Лянцкоронський повідомляє про проникнення козацьких роз'їздів брацлавського полковника Данила Нечая на окуповану поляками територію Поділля.

Розвідниками ставали священики, монахи і прочани, сліпі бандуристи з поводирями-дітьми, жебраки, каліки і вуличні актори–«балаганники», селяни, міщани і навіть шляхтичі (це завдяки міським жителям Немирова і Погребища полковник Максим Кривоніс влітку 1648 р. захопив ці міста–фортеці). Українці, росіяни, поляки, греки і євреї…(коли влітку 1648 р. повстанці наступали на Вінницю, то дуже розраховували при цьому на «єврейську школу».[3]

З тих пір минули століття. Багато чого змінилося. Україна, пройшовши крізь військові лихоліття, голодомори і репресії, нарешті стала незалежною і суверенною державою. Іншими стали люди і оточуючий їх Світ. Незмінними залишалися лише головні завдання розвідки і контррозвідки: своєчасно добувати необхідну для країни і її вищого керівництва інформацію, вивчати і попереджувати негативні процеси в суспільстві та ворожі устремління іззовні.

Демократія і гласність відчинили недоступні раніше архіви спецслужб, винесли на публіку нечувані факти. Численні дослідники – професійні історики та аматори-шукачі – невпинним потоком ринули за допусками до «спецхранів». Ті, кому пощастило їх дістати, засідали за грубезні томи архівних матеріалів, із деяких з них саме вони вперше за довгі роки здмухнули пилюгу…

Раніше ідеалізована «ВЧК», про діяльність якої за сімдесят років авторами понаписувано тисячі книжок і дисертацій, відзнято сотні кінофільмів як про «символ моральної чистоти, непримиренності до ворогів, пильності і самовідданості», раптом опинилася на становищі сироти. І якщо ідеалізація ВЧК-ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ відбувалася упродовж десятиліть, то за дуже короткий проміжок часу, після горбачовської відлиги, ці органи вже стали символом «більшовицького терору, насильства та беззаконня»…

Що ж це були за органи – ВЧК? Тут і далі для зручності, за більш звичними історичними назвами, будемо використовувати їх російські абревіатури – ГПУ- НКВД-МГБ-КГБ. Чим керувалися вони у своїй роботі? Кого захищали і кого карали? І чого більше було від них – користі чи шкоди?

А якщо подивитися з сучасної позиції української державності, то чи була ВЧК єдиним органом державної безпеки в ті роки на Поділлі, де у смертельному герці зійшлися інтереси радянської Росії і Української Народної Республіки (УНР)?!

Почалося все з перемоги у Петрограді жовтневого більшовицького заколоту, а також громадянської війни та інтервенції, які пішли слідом за ним. Старий лад не здавався (серії змов, диверсій і терористичних актів), і «правящей партии большевиков»(до речі, дуже малочисельній спочатку!) доводилося захищатися. 7 (20) грудня 1917 р. В.І. Ленін писав Ф.Е. Дзержинському: «Буржуазия, помещики и все богатые классы напрягают отчаянные усилия для подрыва революции, которая должна обеспечивать интересы рабочих, трудящихся и эксплуатируемых масс…

Необходимы экстренные меры борьбы с контрреволюционерами и саботажниками.»[4] Того ж дня Рада Народних Комісарів (РНК) на вечірньому засіданні своєю постановою створила Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК) по боротьбі з контрреволюцією і саботажем на чолі з Ф.Е. Дзержинським.

Як видно з назви, спочатку головним завданням ВЧК була боротьба з контрреволюцією та саботажем. А згодом – «боротьба зі спекуляцією та посадовими злочинами, шпигунством, придушення контрреволюційних та бандитських виступів, забезпечення безпеки транспорту та Червоної Армії, охорони державного кордону.»[5]

Спочатку компетенція ВЧК не була надто широка – лише розшук та попереднє слідство, а всі порушені нею справи розглядалися революційними трибуналами. Після загострення становища всередині країни, пов»язані зі зривом мирних переговорів з Німеччиною, наступом рейхсверу під Петроградом і на Україні, що його не могли зупинити нечисельні загони Червоної гвардії, - внаслідок цього активізувалися бандити і спекулянти і в лютому 1918 р. повноваження ВЧК значно розширили. Підписаний тоді Леніним Декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!»передбачав і заходи надзвичайні: «Неприятельские агенты, спекулянты, громилы, хулиганы, контрреволюционные агитаторы, германские шпионы расстреливаются на месте преступления.»[6]

Влітку 1918 р. становище ще більш погіршилося і стало майже критичним – радянська республіка опинилася в кільці, її тили потрясали змови, заколоти, голод, селянські повстання… Тому якщо до липня 1918 р. ВЧК розстріляла лише кількох (!) кримінальників та спекулянтів, то відтак покарання смертю стали масово застосовуватися і до політичних противників, котрі організовували і здійснювали військові заколоти.

А після вбивства голови Петроградської ЧК М.С. Урицького в країні було оголошено «червоний терор». Класових ворогів потрібно було ізолювати у концтабори та в»язниці, а найбільш небезпечних – і розстріляти. ВЧК отримала право брати у заручники крупних буржуа, лідерів антирадянських партій, колишніх царських посадовців. В.І. Ленін писав: «Я рассуждаю трезво и категорически: что лучше – посадить в тюрьму несколько десятков или сотен подстрекателей, виновных или невиновных, сознательных или несознательных, или потерять тысячи красноармейцев и рабочих? - Первое лучше…»[7]

Як бачимо, саме більшовицька партія в ті далекі роки взяла на себе право одноосібно

вирішувати, кого арештувати, а кого й розстріляти, наділити ВЧК такими повноваженями чи позбавити їх. Саме так, як тільки становище в країні покращувалося, ВЦВК та Раднарком обмежували репресивні права ВЧК, або й зовсім їх забирали. З кожним черговим виступом проти Радянської влади всередині країни органи ВЧК знову і знову наділяли позасудовими повноваженнями як «тимчасовим заходом». Але, як відомо, нема нічого більш постійного, ніж тимчасове…

У схожій обстановці діяла і Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК, або звучніше російською – ВУЧК) на чолі із Семеном Шварцом. Ця комісія була створена 3 грудня 1918 р. постановою Тимчасового робітничо–селянського уряду України «як тимчасовий надзвичайний орган на особливий період боротьби із жорстоким опором повалених класів.»

Але як орган державної безпеки ВУЧК існувала не одна на Україні – арені боїв між радянською Росією і Українською Народною Республікою, до складу якої входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. «При Центральній Раді зроблені перші кроки по формуванню відомств, котрі мали вирішувати питання державної безпеки. А саме: був створений Крайовий Комітет оборони нового ладу, який вів боротьбу з контрреволюційними проявами в Україні. В структурі Генштабу почали діяти підрозділи військової розвідки: дослідний (розвідочний), відділ та підвідділ закордонного зв'язку, який організовував роботу військових аташе. На зазначені підрозділи покладалися завдання: вивчати діяльність більшовиків на зовнішньому фронті; настрої і заходи румунського уряду щодо України; боєздатність армій сусідніх держав. Для їх виконання здійснювались таємні розвідувальні операції, відповідна аналітична робота, взаємодія з «політичним бюро по справах контррозвідки.»[8]У березні 1918 р. , коли Генеральний штаб УНР очолив полковник О. Сливинський, у його структурі вперше з»явився новий підрозділ – «розвідковий» під керівництвом підполковника О. Березовського. Ця структура займалася вивченням становища на фронтах і у тилу, особлива ж увага приділялася збору інформації у прикордонних з Росією районах, звідки аж надто віяло небезпекою для молодої Української держави. «Розвідковий» відділ мав у підпорядкуванні агентуру за кордоном, розвідувальні підрозділи у дивізіях і бригадах (польову, авіаційну, радіорозвідку).

Варто доповнити і згадувану вже оперативну обстановку на Україні та Поділлі, зокрема, наголосивши, що на ситуацію ту дуже впливала військово-політична присутність Австро-Угорщини і Німеччини. Тут за часів УНР проживало чимало німецьких колоністів і базувалися німецькі та австрійські корпуси.

18 травня 1918 р. Гетьман всієї України П. Скоропадський підписав Декрет Ради Міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варти (ДВ)». До департаменту ДВ МВС України, що на нього відтепер покладалися завдання не лише боротьби з кримінальною злочинністю, але й захисту державного ладу, входили відділи: загальний, інспекторський, залізничний, легітимаційний (паспортний), поінформування та секретний.

До штату відділу поінформування при Подільському губернському старості (займався збором інформації про політичні партії, партизансько-повстанський рух, настрої населення, плани і наміри проти державного ладу та безпеки держави) входили: начальник, старший діловод, 3 діловоди, 6 їхніх помічників, перекладач, журналіст і 6 канцеляристів.[9]

У першому параграфі «Інструкції начальникам освідомчих відділів при губернських старостах і градоначальниках»[10] зазначалося, що начальники відповідають за «висвітлення суспільного і політичного руху», розслідують справи щодо «загрози безпеці держави», вербують таємну агентуру, підбирають та інструктують співробітників зовнішнього спостереження.

Співробітників Державної варти готували на спеціальних курсах і в школах, що діяли у губернії при старості чи міському отамані. Там їм читали лекції з тогочасної політики, юридичних і спеціальних дисциплін, географії, української та російської мов. У ході навчального процесу ретельно аналізували оперативну і криміногенну ситуацію на Поділлі. Слухачів і так званих «класних службовців»(командні кадри ДВ) вчили оперативно приймати правильні рішення в тій чи іншій обстановці.

24 вересня 1918 р. Рада Міністрів своєю Тимчасовою постановою «Про заходи проти осіб, які загрожують державній безпечності Української держави та правопорядку»дозволила губернським старостам і міським головам у межах їхніх регіонів розпоряджатися про обшуки і арешти (від двох тижнів до двох місяців) осіб, які підозрюються у антидержавній і антиреволюційній діяльності. В разі збройного опору дозволялося застосовувати вогнепальну зброю.

Окремо варто зробити акцент на зовнішньому нагляді, який займав важливе місце в системі

збору оперативної інформації. Про те, що йому надавалося неабиякого значення, свідчить штат «філерів»(на Поділлі – 40 чоловік) та розмір їхнього грошового утримання (1-го розряду – 3600 крб. на рік і 4 крб. добових, 2-го розряду – відповідно 3000 і 3 крб.). Крім цього зі «спеціальних таємних фондів», бюджет яких затверджували на засіданнях Кабміну спільно з Гетьманом, виділяли ще гроші «на відвідання ресторанів, пивних, кав'ярень», ясна річ, у службових справах…

На Поділлі існували і регіональні спеціальні підрозділи Державної варти – так звані «райони залізничної варти»– на станціях Козятин і Жмеринка, де «класні службовці»протидіяли можливим надзвичайним подіям на залізниці. Головним каналом отримання попереджувальної інформації тут, як і в інших «районах»оперативного обслуговування, була агентурна мережа. Як видно з кошторису, на рік для заохочення таємних співробітників на Поділлі виділяли від 10000 до 15000 карбованців!

Для більшого розуміння тодішньої обстановки, що так чи інакше впливала на подальші події, необхідно відповісти на запитання: що таке Подільська губернія? Велика частина України, прикордонна південно-західна губернія Російської імперії, лежала в межиріччі Південного Бугу, Дністра та його притоки Збруча, що ним пролягав кордон між Росією і Австро-Угорщиною; на півночі межувала з Волинською губернією, а на півдні – з Таврійською; складалася з 12 повітів: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Гайсинського, Кам'янець-Подільського, Літинського, Летичівського, Могилів-Подільського, Ново-Ушицького, Ольгопільського, Проскурівського, Ямпільського.

Подільська губернія була найбільш неписьменною, відсталою і злиденною західною околицею Російської імперії, ареною класових битв від реформи 1861 р. і до жовтня 1917 р. Не було такого року, щоб подільських селян не усмиряли зброєю. В 1904 р. начальник Подільського жандармського управління доповідав: «…Возможность повторения волнений среди крестьянства весьма вероятна… Имея превратное понятие о собственности (земля ничья – божья)… они, толкаемые нуждой, и не в силах справиться с нею, решаются на самовольные захваты принадлежащих соседним помещикам земель…»[11]

За національним складом у Подільській губернії домінували українці. За переписом 1897 р. на Поділлі проживало: - українців – 79,13%; - євреїв - 13, 29%; - росіян - 3,62%; - поляків - 2,62%; - інших - 0, 74%.[12]

Під час першої світової війни губернія була близьким тилом Південно-Західного фронту. У містечках і селах дислокувалися шпиталі, запасні полки, зброярні… На постій були влаштовані мобілізовані робітники петроградських, московських, донбаських і уральських заводів, значна частина яких згодом назавжди осіла тут. «…Перша світова війна в долі українського народу – це шанс пробудження, виведення зі стану рабської рівноваги, зупинення процесу асиміляції», - пише дослідник Роман Коваль. …Перша світова війна зробила ще одну величезної ваги справу – озброїла український народ: сотні тисяч рушниць та кулеметів з полів боїв перекочували до комор дядьків та під стріхи їхніх хат. Дбайливо змащені, вони дожидали свого часу. Такої кількості зброї український народ ще ніколи не мав…»[13]

На фронтах першої світової загартувалися майбутні ватажки селянських повстань на Поділлі Яків Гальчевський, Яків Шепель, Іполит Хмара, Брати Соколовські...

«…За вказівкою Центральної Ради ми приступили до організації добровільних сільських дружин під назвою «Вільне козацтво»… Метою її було: боротьба з анархією на селах, з розкраданням… цукрових і винокурних заводів, поміщиками і багачами, – свідчив пізніше на допиті в управлінні НКВС отаман Ананій Волинець. Членами цієї організації було біля 5 тисяч озброєної молоді…»[14]

Перше бойове хрещення «вільні козаки»прийняли наприкінці грудня 1917 р. в районі Шепетівки-Козятина-Вапнярки, куди прибули за наказом Головного отамана Павла Скоропадського затримати наступ більшовиків на Київ.

Лев Троцький так характеризував український народ тих часів: «У ньому прокинувся вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків, який спав сотні років. Це страшний дух, що кипить, вирує, як сам грізний Дніпро на своїх порогах, і змушує українців творити дива хоробрості…»

Як пише в одній зі своїх праць Роман Коваль, «українська держава творилась «знизу», народом, а не владою, навіть всупереч їй.»[15]

Революційне Поділля палало від народної боротьби. У деяких повітах влада змінювалася кілька разів на добу: зранку - червоні, з обіду – польські легіонери, ближче до вечора – гетьманці, а вночі – червоні партизани… Наступного дня – та сама круговерть: петлюрівці – кайзерівці – червоні - гетьманці…

Зміни влади відбувалися аж до 18 березня 1919 р. , поки Богунський полк не захопив Вінницю, а інші червоні частини не вийшли на рубежі Збруча і Дністра. Вдруге після жовтневого заколоту на Поділлі встановилася Радянська влада.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки і контррозвідки. Інститут СБ України. - К., 1995. - С. 20. 2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х томах. - К., 1990. - Т. 2. - С. 386. 3. Воссоединение Украины с Россией: в 3-х томах. - М., 1953. - Т. 2. - С. 70. 4. Ленин В.И. Полн. соб р. соч.- Т. 35. - С. 156. 5. Красная книга ВЧК. - М., 1989. - Т. 1. - С. 4. 6. Ленин В.И. Полн. соб р. соч. - Т. 35. - С. 358. 7. Ленин В.И. Полн. соб р. соч. - Т. 38. - С. 295. 8. Сідак В.С., Степанков В.С. Названа праця. - С. 106-107. 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі –ЦДАВО).- Ф. 1216. - Оп. 1.- Спр. 64. - Арк. 42, 10. ЦДАВО. - Ф. 1216. - Оп. 1. - Спр. 58. - Арк. 26-28. 11. Архів УСБУ у Вінницькій області. - Спр. 25/2. - С. 4-5. 12. Архів УСБУ. - Спр. 25/2. - С. 6. 13. Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. - К., 2001. - С. 24-25. 14. Архів УСБУ. - Спр. 25/2. - С. 12-13. 15. Коваль Р. Названа праця. - С. 30.

А.К. Лисий, Н.М. Марценюк

ВІННИЦЯ У 1914–1917 РР.

Повсякденне життя цивільного населення під час Першої світової війни ста новить значний науковий інтерес. Адже вона стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, так чи інакше торкнувшись кожного окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі й рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття. Проте в першому виданні історичного нарису про Вінницю є декілька загальних слів про важке становище громадянства міста і багато про класову боротьбу[1]. У томі «Вінницька область»із серії «Історія міст і сіл Української РСР» взагалі про це не згадується[2]. У мемуарах, які вийшли друком у Радянському Союзі, опис та оцінка подій Першої світової війни відповідним чином трактувалися. Тексти авторів мусили відповідати вимогам радянської ідеології.

21 липня 1914 р. вінницькі газети надрукували маніфест імператора Миколи ІІ про початок війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Газета «Юго-Западный край»закликала на час війни припинити всілякі внутрішні чвари, – національні, партійні, класові, - і всі народні сили спрямувати до єдиної мети[3].

Початок війни згуртував певні прошарки суспільства без огляду на соціальну чи національну належність та навіть політичні погляди. Несподівано лояльність до уряду виявила деяка частина інтелігенції, міського населення, яка демонструвала піднесення, свідомість свого громадянського обов'язку, навіть прагнення до самопожертви.

Патріотичні мітинги та маніфестації на підтримку царського уряду відбувалися здебільшого на міському бульварі Вінниці. Виголошувалися промови на захист царя та вітчизни. Наприкінці співали «Боже царя храни»та сварили Вільгельма. Під час маніфестацій натовп носив великий портрет царя Миколи ІІ.

Проводилися «патріотичні дні». Про один з таких днів повідомляв часопис «Новый восход»: «З Вінниці пишуть: Виключно імпозантний характер мала незвичайна за своїми розмірами (15 тисяч євреїв) маніфестація, влаштована цими днями місцевим єврейським товариством. Спочатку відбулися богослужіння в усіх синагогах і молитовних будинках, потім почалася урочиста хода. Її очолили равини в святковому вбранні зі свитками священного Писання в руках та члени правління з портретами самодержця. Коли маніфестація зі співами підійшла до квартири генерала від кавалерії О.О. Брусилова, останній виголосив вдячне слово, яке закінчив вигуком: «Да здравствуют все верные евреи!»[4].

З початком війни населення країни одразу різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. 16 липня 1914 р. було оголошено часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. – загальну. Преса відзначала її успішність.

З Вінниці на фронт виступили частини XII армійського корпусу і було мобілізовано до війська більш як 1300 запасних та ратників. Таких призовів було ще багато. Сім'ї призваних на дійсну військову службу солдат і ратників державного ополчення отримували від скарбниці допомогу грішми з розрахунку на дітей від 5 до 17 років не менше 1 пуда 28 фунтів борошна, 10 фунтів крупи, 4 фунтів солі і один фунт олії на місяць. Діти до 5 років отримували половину цього пайка[5].

У зв'язку з початком війни міський бюджет було скорочено на 58 760 крб. Довелося відмовитись від придбання 4-х трамвайних вагонів, замощення вулиць, каналізації. Міська дума

встановила такси на продовольство і предмети першої необхідності[6].

Для молодих людей, переважно учнів і студентів, війна стала нагодою вияви ти героїзм, свої найкращі особисті якості, здобути славу, громадське визнання, а також позбутися нудьги. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки тікали на фронт. У газетах стали друкувати повідомлення про втікачів. Здебільшого це були учні середніх навчальних закладів, хоча немало й селянських дітей[7]. Пев ною мірою до цього їх спонукала розгорнута в засобах масової інформації патріотична кампанія з піднесенням воєнної героїки, постійні публікації в періодиці оповідань про героїчні подвиги російської армії та фотографії героїв.

Патріотичному піднесенню певним чином сприяла пануюча в суспільстві думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною. Після вдалої Галицької наступальної операції

5-12 вересня 1914 р. згідно з постановою міської думи від 17 вересня міський голова Оводов М.В. звернувся до генерала Брусилова О.О. з таким вітанням: «Високоповажний Олексію Олексійовичу! Вінницька міська дума, висловлюючи почуття та думки всього населення м. Вінниці, доручила мені вітати вас, славетного вінничанина, батька чудо-богатирів, що отримали доблесну перемогу над одвічними ворогами Росії і всього слов'янства, і поздоровити з високою нагородою, якою відзначено Вас і переможну армію, командувачем якої маємо щастя бачити Вас»[8].

Проте подальший хід подій значною мірою позбавив населення оптимізму і сподівань на швидке закінчення війни. З осені 1915 р. преса одночасно чи то фіксувала, чи то поширювала серед обивателів настрої, що війна є карою за гріхи, отже, не настав ще час для миру, оскільки «надто багато у світі неправди зібралося, і не спокутували ще люди свій гріх».

Цікаво, що на початку війни друковані органи різних і навіть протилежних політичних сил виявляли надзвичайну схожість у ставленні до тих чи інших подій. Проте цей внутрішній спокій почав руйнуватися після поразки російських військ у 1915 р. У Думі відновилися фракційні чвари, почалися підрахунки, скільки героїв з правих і скільки з лівих фракцій. Врешті люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, й на добрі вісті з фронту, війна стала частиною буденного життя.

Ще наприкінці першого року війни масово почали виникати такі громадські організації, як «Військово-промисловий комітет», «Союз міст», «Земський союз», орієнтовані на допомогу фронту. Вінницький військово-промисловий комітет очолював граф З.С. Грохольський.

Жінки з незаможних родин, чиї чоловіки були мобілізовані, змушені були, аби утримувати родину, влаштовуватися на роботу. Вони працюють у лазаретах, майстернях для виготовлення білизни і теплих речей для солдатів. Місто організовувало трудову допомогу для дружин запасних. 9 жовтня

1916 р. міністр шляхів сполучення видав наказ допускати жінок на посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників. Це рішення, зумовлене реаліями життя, видалося настільки незвичним, що газети відгукнулися фейлетонами. Коли у квітні 1916 р. на вулиці м.Вінниця виїхала перша жінка-візник — дружина мобілізованого, місцева влада її затримала і не дала дозволу на роботу[9].

З перших днів війни офіційна пропаганда безупинно формувала образ ворога-німця. На сторінках багатьох видань у подробицях змальовувалося важке становище, в якому опинилися піддані Російської імперії, що їх війна застала за кордоном (близько 45 тис. осіб лише в Німеччині та Австрії). Одразу були забуті всі попередні уявлення про німецьку культуру як про культуру Гете і Канта.

Антинімецькі настрої в суспільстві насаджувалися згори, на їх поширення впливала політика уряду й офіційна пропаганда. Враховуючи це, австрійські піддані, які мешкали в Вінниці, підняли клопотання про дозвіл прийняти російське громадянство[10]. Слід зазначити, що на тлі антинімецьких настроїв, помітним було толерантне і навіть приязне ставлення до австрійців, серед яких значну частину становив слов'янський елемент. У місті на ряді підприємств працювали полонені чехи, які викликали співчуття у місцевого люду[11].

Спосіб життя населення в країні, а разом з тим і суспільна свідомість, значно змінилися у зв'язку із забороною продажу алкогольних напоїв. З моменту мобілізації зачинились усі винні крамниці й лавки. Спочатку передбачалось обмежити заборону казенного продажу спиртних напоїв лише періодом мобілізації, але 22 серпня Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Гаряча підтримка цих заходів у суспільстві підштовхувала його до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди.

Відповідні постанови починають приймати міські та земські власті. Міська дума 5 вересня

1914 р. зменшила трактирний збір на 20% у зв'язку із забороною вживати в ресторанах спиртні напої[12]. Вже через рік суспільні настрої кардинально змінилися, загальна ейфорія зникла. Громадськість переймається стосовно «тих потворних форм, яких набуває нині алкоголізм». Це питання розглядалося на Пироговському з'їзді лікарів міста у січні 1916 р. Головну причину проблеми учасники зібрання вбачали у відсутності цікавого дозвілля для народу, яке могло б стати альтернативою пияцтву, оскільки тверезість була запроваджена примусово[13].

Хоча офіційна преса, підводячи підсумки першого півріччя війни, стверджу вала, що «економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись», насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці війни ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років. Це пояснювалося, передусім, припиненням вивозу за кордон багатьох продуктів, які Росія традиційно експортувала. Проте вже в листопаді 1914 р. почалося підвищення цін, у тому числі й на предмети експорту, а вже з грудня 1914 р. ціни на продукти харчування, на паливо, на проїзд стали різко зростати. І якщо на початку війни можна було очікувати розорення виробників, то, починаючи з зими 1915 р. , необхідно було захищати інтереси споживачів у зв'язку із зростанням дорожнечі. Традиційними заходами міських управ стало таксування цін, а також закупка та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу тощо. У Вінниці такси на продукти першої необхідності було введено ще у 1914 р. , а поліція притягувала до адміністративної відповідальності за спекуляцію.

Але в умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування виникають труднощі з цукром, гасом, сіллю, олією, дровами та ін.. Звичними стають багатогодинні черги. У місті вводяться картки на продовольство[14]. Дума навіть приймає рішення про заборону випічки здобних булок, куличів, тортів, печива з метою економії масла, цукру, яєць.

З початком війни у місті загострилося житлове питання. До Вінниці з прифронтового Кам'янця-Подільського були переведені губернські установи з чиновниками та їхніми сім'ями. Крім того, біженці, переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти саме у містах, сподіваючись знайти там роботу і житло. Частину квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Оскільки дуже часто в будинках навчальних закладів (реальне училище) розміщувалися лазарети, поставала необхідність наймати до даткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати. Все це спричиняло різке підвищення цін на квартири. Влада системою заходів намагалася вирішити це питання.

Вінницька учительська семінарія, учительський інститут, кілька училищ, церковно-учительська школа, і частина гімназії були зайняті під постій військ. Міська управа запропонувала навіть власнику дому розпусти звільнити будівлю для розміщення там кулеметної команди[15].

У місті дислокувалися: 530 піша В'ятська дружина, ескадра повітряних кораблів, управління збірного пункту 7-ї армії, продсклад і хлібопекарня, речовий склад, кулеметна команда, 15-й запасний полк, 19-й робочий батальон, 23-й гідротехнічний загін. Всього у військових частинах і лазаретах знаходилося 15 000 осіб[16]. Цивільне населення на 1917 р. становило 60 тисяч.

Останній показник продемонстрував зростання населення. Адже влітку 1915 р. міська влада, незважаючи на воєнне лихоліття, провела перепис людності Вінниці. Він засвідчив таке: християнського населення 29 039, єврейського – 22 213. З них: дворян – 3 425, почесних громадян – 1 386, купців – 576, міщан – 39 456. У зв'язку з мобілізацією, жінок було більше на 3 769, ніж чоловіків[17].

Солдатів та офіцерів, які помирали від ран у місцевих шпиталях і лазаретах, ховали на міському кладовищі (поблизу сучасного універмагу) за християнським обрядом. З фронту також привозили загиблих воїнів у трунах. Місцева преса друкувала про це повідомлення. Наприклад: «27 червня 1916 р. Сьогодні о 4-й годині дня відбудеться винесення з вокзалу і поховання на міському кладовищі тіла полковника Є.В. Говорова, командира 183-го Пултуського полку, що поліг в бою 20 червня. Ще за життя він висловлював бажання у випадку смерті бути похованим у м. Вінниці на міському кладовищі, де поховані його батьки»[18].

З початком війни були вилучені з обігу золоті п'ятірки і десятки.

25 липня вийшла по станова Ради міністрів про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети. Хоча напередодні Першої світової війни Російська імперія мала значний золотий запас, але вже через півроку війни прибутків не вистачало на військові потреби, що створило в бюджеті дефіцит на 2 млрд. крб. До війни щорічні витрати Росії складали 3-4 млрд. крб. Наприкінці

1915 р. на дверях Вінницького відділення Державного банку з'явилися оголошення із закликом приносити золоті монети та речі, продавати або жертвувати їх для поповнення державного золотого фонду[19].

Крім проблем з квартирами, паливом, їжею, одягом, перед міськими мешканцями постала проблема пересування по місту. Перебої з електропостачанням спричинили нерегулярний рух трамваїв. Візники збільшили плату за проїзд, мотивуючи це зростанням своїх власних видатків, зокрема подорожчанням вівса, через що стало дорого утримувати коней. У цьому випадку не допомогло введення міською владою такси на проїзд. Мав місце курйозний випадок. Як завжди, візники зібралися біля театру в очікуванні публіки, яка, роз'їжджаючись після вистави, платить більше встановленої такси. Та дізнавшись, що їх наймають для чинів поліції, які були присутні на виставі, візники втекли[20].

Під час війни прагнення Російської імперії перемогти за будь-яку ціну вступає у суперечність з метою кожного конкретного громадянина вижити, тобто вціліти на фронті, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. На початку війни ця суперечність була замаскована хвилею патріотизму та грошовими вливаннями на потреби солдатів та їх сімей. Фінансування велося з різних джерел, з роз'єднаних фондів, які наввипередки надавали кошти. Приватна благодійність, що перші два-три місяці активно підтримувала нужденних у боротьбі зі злиднями, вже на кінець 1914 р. значно зменшила свої видатки. З середини 1915 р. у більшості фондів вичерпалися джерела фінансування. У місцевій пресі друкуються оголошення на кшталт: «Жертвуйте воїнам діючої армії тютюн, папіроси, сірники і т.п. На Миколаївському проспекті встановлені скриньки для збору».

Згідно з циркуляром від 18 лютого 1915 р. , заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами. Цікаво, що поліцмейстером Вінниці Мончинським до заборонених у місті та повіті мов було додано і єврейську мову (ідиш). У такий спосіб місцеві власті, як це нерідко буває, намагалися перевершити центральні. Телефоністок зобов'язали не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти. Газети, провокуючи поширення серед публіки шпіономанії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпіонажу.

Преса застерігала мешканців і про розповсюдження різних шахрайств, зокрема, так званого прожектерства, що розквітло на природному людському бажанні швидко розбагатіти. Шахраї розсилали обивателям листи, в яких пропонували стати компаньйоном або вкласти гроші в «надзвичайно вигідну справу», яка швидко принесе мало не мільйонний прибуток. Наприклад, автор замітки у газеті «Юго-Западный край»від 26 лютого 1915 р. отримав запрошення стати співвидавцем курортної газети, співорендарем нафтоносних свердловин, членом акціонерного товариства, що займалося влаштуванням санаторію на пароплаві та низку інших подібних пропозицій.

8 травня 1916 р. в житті міста трапилася неординарна подія. До Вінниці потягом прибув з родиною Микола II. Це був третій візит російського монарха до Вінниці (перший – Олександр I у 1801 р. , другий – Микола I у 1847 р.). На вокзалі о 14-й годині імператора зустрічали Подільський губернатор А. М'якінін, вищі військові й цивільні чини, депутація від міста з хлібом-сіллю. Верховний головнокомандуючий оглянув бактеріологічний дезинфекційний загін, пройшов по вагонах пересувного шпиталю і вручив пораненим відзнаки. Потім здійснив по місту ознайомлювальну поїздку від вокзалу до жіночої гімназії. Незважаючи на дощ, мешканці міста заповнили вулиці. Вони кричали «ура»і кидали квіти. Після огляду міста монарх відвідав ще один шпиталь у приміщеннях насіннєвого заводу і зустрівся з солдатами. О 22-й годині вечора потяг відбув[21] .

Продовження військових дій спотворило життя суспільства й кожного мешканця країни. Намагання влади поліпшити спосіб життя, пом'якшити проблему нестачі предметів першої необхідності, запобігти розрусі й сповзанню в безлад не давали сподіваних результатів. Окрім того, газетні матеріали яскраво демонструють, як дії центральної чи міської і земської влади, спрямовані на покращення й упорядкування ситуації, дивним чином мали протилежні наслідки. Так антиалкогольні заходи викликали до життя такі явища, як чорний ринок спиртного, вживання сурогатів, що призводило до масових отруєнь, зростання тютюнопаління, захоплення кокаїном, поширення азартних ігор. Результатом таксування цін на продукти першої необхідності стало їх зникнення з прилавків та підвищення цін. Запроваджені продуктові картки успішно підроблялися. Так само, як і введення м'ясопустних днів, не виправдало себе намагання міської управи в умовах дефіциту централізовано регулювати споживання гасу та дров. Воно спричинило тисячні черги, в яких раз у раз спалахували сварки. Обивателі змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування. Тому однаково зрозумілі нарікання й взаємні звинувачення хазяїв і найманих робітників,

постачальників товарів і послуг, а також клієнтів, візників і пасажирів, домовласників і квартиронаймачів, торговців і по купців. В умовах війни й загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами. На фоні суцільного зубожіння основної маси населення розквітли правопорушення й злочинність. Преса раз у раз сповіщала про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, приховування прибутків, ошуканство, а також про різке зростання числа крадіжок та грабунків. Війна ставала дедалі важчою буденністю, тлом повсякденного тяжкого життя, у втомленому суспільстві назрівала криза.

Весь хід подій невпинно штовхав суспільство до змін. Загальна напруженість суспільної ситуації, непевність становища всіх і кожного примушували бажати змін, прискорювати їх. Але, безперечно, пересічна людина, як, утім, і ніби втаємничені у реальний стан речей політики того часу, не могли уявити всього масштабу очікуваних зрушень, їх стрімкості й невідворотності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вінниця. Історичний нарис.– Вінниця, 1964. – С. 116-121; 2. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972; 3. Юго-Западный край. – 1914. – 21 липня; 4. Новый восход. – 1914. – N32. – С. 22; 5. ДАВО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 75; 6. Там само. – Арк. 98; 7. Юго-Западный край. – 1915. – 3 березня; 8. Подолия. – 1914. – 14 жовтня; 9. Юго-Западный край. – 1916. – 11 жовтня; 10. Юго-Западный край. – 1915. – 12 січня; 11. ДАВО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 89; 12. Юго-Западный край. – 1915. – 1 березня; 13. Юго-Западный край. – 1916. – 10 лютого; 14. Юго-Западный край. – 1916. – 16 жовтня; 15. ДАВО. – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1774. – Арк. 230; 16. ДАВО. – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 1780. – Арк. 21; 17. Юго-Западный край. – 1915. – 3 січня; 18. Юго-Западный край. – 1915. – 24 лютого; 19. Юго-Западный край. – 1915. – 19 червня; 20. Юго-Западный край. – 1915. – 10 березня; 21. Юго-Западный край. – 1916. – 9 травня.

М.В. Потапенко

ПОЛЬСЬКИЙ ЛЕГІОНЕР ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА. ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІІІ КОРПУСУ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПОДІЛЛІ У БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1918 Р.

Процес утворення польських військових формувань на території України протягом 1917–початку 1918 рр. залишається недостатньо вивченим. Окремо ця проблематику сформулювали польські дослідники Г. Багінський[1] та Л. Гросфельд[2] і нині розробляє вітчизняний історик А. Папакін[3]. Важливим аспектом процесу формування польських частин на території УНР, зокрема ІІІ корпусу, є збройний конфлікт з українським селянством, який до сьогоднішнього дня не набув належного висвітлення в науковій історіографії. Окремі його аспекти та прояви більш-менш детально роз'яснюються лише у новій праці Б. Гудя[4].

З огляду на те, що пропонована тема не стала предметом окремого дослідження, автором були сформовані наступні завдання: висвітлити історію становлення ІІІ корпусу, пояснити причини та умови конфлікту легіонерів з українським селянством, відновити в загальних рисах хронологію збройного протистояння, з'ясувати механізм його ескалації та наслідки. При написанні статті було використано широкий комплекс маловідомих архівних джерел, а також мемуарної літератури.

На нашу думку, безпосередньою передумовою формування ІІІ корпусу була заява генерала Є. Генінга-Міхаеліса від 4 грудня 1917 р. про концентрацію на території України польських військових формувань, що виокремились з російської армії. 14 грудня 1917 р. Головний інспекторат польських збройних сил на України ухвалив рішення про поділ території України на два райони: південний, де мали формуватись частини ІІ корпусу, і північний – ІІІ корпусу[5]. 24-27 грудня 1917 р. були сформовані перші частини ІІІ корпусу. При цьому важлива організаційна роль належала Комітету з боротьби з анархією на чолі із З. Грохольським та Союзу військовослужбовців-поляків Південно-Західного фронту, головою виконкому якого був генерал Є. Генінг-Міхаеліс, що також очолив командування ІІІ корпусу. Участь у створенні корпусу також приймало Товариство приятелів польського солдата, філії якого з листопада 1917 р. діяли у Вінниці й Антонінах і сприяли організації військових відділів поляків, що виокремлювались з лав російської армії[6]. Утворення ІІІ корпусу підтримувала також французька військова місія в Росії, яка планувала протягом шести місяців надати грошову позику польським військовим формуванням Росії (І, ІІ та ІІІ корпуси) в розмірі 90,3 млн. карбованців[7]. У середині січня 1918 р. поміщик М. Здзеховський отримав від французького генерала Лаверна 1 млн. карбованців безпосередньо на формування ІІІ корпусу[8].

На відміну від двох інших, ІІІ корпус мав специфічну структуру особового складу. Військові формування, що виокремились з російської армії, не становили в ньому більшості. Основний контингент був представлений членами польських партизанських загонів, що почали утворюватись

на території Київської, Подільської та Волинської губерній з жовтня 1917 р. як реакція на погроми поміщицьких маєтків селянами. Найбільш відомим серед них був загін ротмістра Ф. Яворського, який, захищаючи польські маєтки на Поділлі, з листопада здійснював каральні експедиції проти селян. Ядро цього загону становили поляки-військовослужбовці VII російської армії, керівний склад переважно був представлений членами місцевих польських поміщицьких родів. З розгортанням погромів до подібних партизанських загонів почали вливатись поляки-службовці пограбованих маєтків та молодь з місцевих польських землевласницьких родин. Поповнювався особовий склад корпусу і за рахунок членів польських молодіжних патріотичних товариств. Так Я. Івашкевич згадував, що, прибувши навесні до Вінниці з метою вступу до корпусу, він зустрічався з братами Свєрчинськими, що були членами Польського гімнастичного товариства, яке, за його словами, готувало майбутніх військових для польської армії[9]. Очевидно, що домінуючий територіальний принцип комплектування особового складу III корпусу зумовив його незначну чисельність порівняно з I та II корпусами. Польський дослідник Л. Гросфельд визначав її у 2 тис. чол., вітчизняні радянські історики оперували цифрою 3,5 тис. осіб[10]. Проте слід зазначити, що з початком австро-німецької окупації польські поміщики почали створювати загони власної міліції, окремі від III корпусу, на які покладався захист маєтків. Таку «…вільну компанію шляхти…»мав польський землевласник у с. Ваньківцях, його найманий загін був озброєний і мав дозвіл на носіння зброї від австро-угорського коменданта[11]. Переважно ці загони маєткової міліції співпрацювали з легіонерами.

До кінця лютого 1917 р. більшість формувань III корпусу зосередилась на території Подільської губернії. Головним чином розміщувались вони у сільських маєтках місцевих землевласників, причому не лише польських, хоча нерідко формувались у містах, зокрема, у Вінниці. Найбільша кількість легіонерів була зосереджена в маєтку Ф. Ярошинського в с. Дзвониха (4 та 5 уланські полки) та в м.Немирові, де у маєтку княгині Щербатової розташовувались 2 та 3 уланські полки[12]. Польські землевласники, які концентрували у своїх руках 44% поміщицької землі Подільської губернії, розцінювали III корпус як військову силу, що мала захистити їх власність від погромів. Як зазначав Г. Багінський, «…тутешні землевласники, які часто мали своїх синів або родичів у польських відділах, що відокремлювалися з лав російської армії, розпочали акцію з метою стягнення тих відділів до своїх маєтків для того, щоб захистити їх від знищення чи захоплення місцевим українським селянством»[13]. Яскравим свідченням такого «охоронного»розуміння й використання III корпусу польськими землевласниками є те, що в Немирові основним завданням розміщених тут частин легіонерів була охорона місцевої ґуральні та складів спирту, за що вони отримували 7-10% прибутку від продажу спирту[14]. Захист поміщицької власності зумовлював високу рухливість частин корпусу, які в результаті були розпорошені майже по всіх повітах губернії.

Усвідомлюючи зв'язку «поміщик-легіонер», українське селянство в переважній більшості вороже ставилось до III корпусу. С. Грохольська згадувала, що селяни в січні 1918 р. протестували проти розміщення легіонерів у її родовому маєтку в П'ятничанах, боячись помсти за здійснені напередодні погроми[15]. Селяни неодноразово свідчили, що легіонери запрошені великими землевласниками (називались прізвища Ярошинського, Хоткевича, Грохольського, Потоцького, Врублевського, Щербатової), які утримують та виплачують їм гроші за охорону маєтків, неодноразово похвалялись «…повернути панування поміщиків…»[16]. Острахи селян були цілком закономірними й ще більш загострились з приходом австрійських та німецьких військ. Перші кроки окупаційної адміністрації засвідчили її прагнення забезпечити регулярні продуктові поставки, передбачені Брестським мирним договором, шляхом відновлення великого землеволодіння. Не менш очевидним було прихильне ставлення до легіонерів командування австрійських військ, яке, за свідченнями Д. Дорошенка, вважало, що «…ніякої Української Республіки в дійсності нема, що це один фантом…»[17]. Підозри селян підживлювались і зволіканням легіонерів із виїздом до Польщі. Австро-німецька окупація УНР означала ліквідацію фронту – основну перепону, до якої постійно апелювало керівництво польських військових формувань на Україні, але очікуваної передислокації і їх відправки не відбувалось. Критичною точкою, що змусила селян взятись до зброї, стали реквізиції коней, зерна, муки загонами III корпусу. Свою роль у радикалізації настрою селян відіграла й антипольська агітація, яка відкрито проводилась з березня 1917 р. організацією монархічного спрямування «Червона крапка». Вона закликала створити селянську армію для боротьби з усіма «поневолювачами»: «буржуазною»Центральною радою, німцями, євреями, поляками. Одна з її відозв містила наступні положення: «Пропонуємо Волосним Управам Подільської губернії поставити в обов'язок сільських комітетів негайно організувати бойові загони…Загони формуються з усього чоловічого населення, здатного носити зброю. Начальниками загонів мають бути призначені

Управою лише офіцери, а помічниками можуть бути й солдати, що перебували на фронті не менше 2-х років й отримали відмінну військово-технічну підготовку. Навчання населення військовим прийомам і стрільбі має бути здійснене у тижневий строк. Після формування і навчання бойовим загонам слід невідкладно виконати наступне: 1) розбити й вигнати польські легіони з території губернії…; 4) роздати конфісковану у ворогів зброю й майно сільським комітетам для рівномірного розподілу серед населення…». Інші відозви «Червоної крапки»називають легіонерів «авангардом німецької армії», що грабує місцеве населення, саме здійснює погроми маєтків російських поміщиків, звинувачуючи в цьому селян та солдат[18].

16 березня 1918 р. у с. Стара Синява (Літинський повіт) самовільно розквартирувалась І кінна батарея ІІІ корпусу, яка нараховувала близько 500 чоловік[19]. Комендант польських частин, не попереджаючи повітового комісара І. Бачинського, заарештував волосну касу, затримав урядовців волосної управи і віддав їх до воєнно-польового суду. Підставою для цього стало звинувачення у невчасній організації доставки фуражу, а також покладання на них відповідальності за арешт в лютому легіонера Брилінського, який віз до Хмільника 29 гвинтівок. Також було проголошено розпорядження про здачу місцевим населенням зброї[20]. Цього ж дня полковник Ю. Руммель віддав наказ про здійснення реквізиції 70 коней у селян Митинців, Качанівки та Спічинців, що були забрані селянами під час погрому Митинецької економії поміщика Третяка. Відправлений з цією метою загін із 20 легіонерів на чолі з підкапітаном Крижанівським був обстріляний загоном селян у 60 чоловік біля с. Войтівці, кілька полонених легіонерів були вбиті. Для повернення реквізованих коней полковник Ю. Руммель наступного дня сформував каральний загін у складі трьох різних відділів – артилерії, уланів та партизанів. У своєму рапорті полковник вказував, що з метою покарання селян він наказав підпалити декілька хат в селі Качанівка. Однак стримати легіонерів від подальшої помсти за вбитих напередодні товаришів не зміг. Унаслідок цього розпочалась стрільба по всіх озброєних селянах, яких загинуло, за оцінками

Ю. Румпеля, від 40 до 50 чоловік. Загальні втрати легіонерів у сутичках 16-17 березня 1917 р. становили 3 вбитих та 4 поранених[21]. 18 березня 1918 р. полковник ІІІ корпусу Пеньківський (за іншими відомостями офіцер Дембіцький) передав Літинському повітовому комісару І. Бачинському телефонограму, в якій пропонував прибути останньому до Старої Синяви для врегулювання конфлікту. Рапорт Ю. Руммеля та телефонограма І. Бачинського до губернського комісара досить добре ілюструють мотиви радикальних дій обох сторін збройної сутички. Польські легіонери почали здійснювати реквізицію з метою покарання селян за погром, здійснений ще в кінці 1917 р. , рушійною силою їх звірств була помста за вбитих товаришів (свідченнями цього є використання артилерії при захопленні с. Качанівка, хаотична стрільба по селянах під час його спалення).Зазначимо, що селяни очікували розвитку сценарію збройного конфлікту, оскільки утворили з'єднаний збройний загін сіл Митинців, Маркуш, Рибчинець, Качанівки і Войтовець. Передумовою цього стало поширення чутки, що легіонери запрошені для помсти поміщиком Третяком (його дочка Мрочковська, що була добровольцем у ІІІ корпусі, була захоплена селянами в полон у перший день конфлікту й розстріляна). У своїх діях селяни початково розраховували на підтримку української влади. Зокрема, з метою спротиву легіонерам вони почали утворювати загони вільного козацтва і для його озброєння прохали від повітового комісара 1 тис. гвинтівок, 450 тис. патронів, 15 кулеметів і одну артилерійську батарею[22].

Маловідомим джерелом з історії початкового етапу конфлікту ІІІ корпусу та українського селянства є пояснення полковника Плінського, адресоване Літинському повітовому земському зібранню від 23 березня 1918 р. Пояснюючи дії І кінної батареї ІІІ корпусу, полковник Плінський наголошує на прагненні підтримати порядок і виконати розпорядження Центральної ради. Зокрема у документі вказується, що легіонери затримались у Старій Синяві з огляду на «…тривожні настрої в повіті, де не відчувається влади і де накази Українських Властей про роззброєння зовсім ігноруються». Втручання у внутрішні справи УНР з боку ІІІ корпусу Плінський вважає цілком природним «…у випадку явного ухиляння з боку населення від виконання розпоряджень центральної влади…». Показово, що у своєму поясненні полковник у формі ультиматуму повідомляє, що ІІІ корпус, незважаючи на кровопролиття у с. Качанівка, готовий був вислати кінний полк до Уланівської волості. Рішення було відкладене лише через обіцянку української делегації провести в ньому та інших волостях повіту демобілізацію[23]. У такий спосіб командування ІІІ корпусу намагалося представити свої дії як цілком законні й такі, що спрямовані на виконання розпоряджень Центральної ради, хоча ніяких відповідних повноважень командування корпусу не отримувало.

Конфлікт у Старій Синяві викликав швидку ланцюгову реакцію, - вже 18 березня 1918 р. були

зафіксовані сутички між легіонерами та селянами у Брацлавському та Ольгопільському повітах. Зокрема, Ольгопільський повітовий комісар Зосімов повідомляв, що легіонери «…грабують населення, заарештовують селян і рвуть телефонні проводи, забирають все, що бачать…»[24]. Прибувши невдовзі до Качанівки, військовий міністр УНР О. Жуковський, за словами С. Стемповського, проголосив у церкві «…дуже непристойну і демагогічну промову…», Літинський повітовий комісар І. Бачинський роздав селянам рушниці, аби ті боронились проти легіонерів[25].

Деструктивну роль відіграла й запізніла офіційна реакція Центральної ради. 24 березня 1918 р. на засіданні Малої ради було внесено запит, згідно з яким дії легіонерів розцінювались як несанкціоноване втручання у внутрішні справи УНР, спрямоване проти проведення аграрної реформи, пропонувалось негайно роззброїти ІІІ корпус[26]. 30 березня 1918 р. згадуваний міністр О. Жуковський видав наказ по головному штабу наступного змісту: «…1) польські війська не мають жодного права втручатись у внутрішні справи республіки і не можуть робить будь-яких розпоряджень у цьому відношенні; 2) усякі самочинні реквізиції цими військами фуражу, хліба та інших продуктів мусять бути негайно припинені, позаяк реквізиції робляться за згодою та дозволом українського уряду; 3) ніякого поділу зброї та ріжного військового майна. одібраного у громадян Української Республіки між польськими частинами та українськими не повинно бути…»[27]. Очевидно, цей наказ був адресований передусім ІІІ корпусу, оскільки цього ж дня з командуванням ІІ корпусу було досягнуто компромісу й укладено договір про його передислокацію на територію Чернігівської губернії. У наслідок цього ІІІ корпус опинився у складній ситуації: всі його попередні дії визнавались незаконними, сподівання на підтримку з боку більш чисельного й авторитетнішого серед місцевого населення ІІ корпусу унеможливлювались. 3 квітня 1918 р. уряд УНР в ультимативній формі вимагав від ІІІ корпусу негайного виходу з території України, для чого планувалось сформувати залізничні ешелони у напрямку Бобруйська[28]. Проте цей проект не було реалізовано через протести Білоруської Народної Республіки, яка вбачала небезпеку в можливості об'єднання всіх трьох польських корпусів на території Білорусії. 18 квітня 1918 р. делегація Народного Секретаріату БНР телеграмою повідомила міністра закордонних справ УНР, що «відправка нових польських формувань із території Укр. Н.Р. в Білорусію представляється нашому народу Актом недружелюбства й образи його національної гідності»[29]. На місцях реакція центральних органів української влади була трактована ще більш радикально. Зокрема Подільський губернський комісар Дудич у зверненні до командування ІІІ корпусу прокоментував позицію центральної влади УНР у такий спосіб: «Правительство Української Республіки вбачає в тому заховане бажання командуючих польських легіонерів помститись над селянами за польських поміщиків, внести колотнечу, послабити авторитет Української влади»[30].

Поштовхом до подальшої ескалації збройного протистояння став наказ німецького генерала Айхгорна про засів полів від 6 квітня 1918 р. , в основу якого було покладено принцип «хто посіє, той пожне». Польським землевласникам, маєтки яких контролювались земельними комітетами, конче необхідним став зрив посівної кампанії селян, навіть із застосуванням зброї. Окремі відділи ІІІ корпусу проігнорували наказ від 8 квітня 1918 р. начальника Провізійного відділу Польського війська на Україні К. Гінтовт-Дзевальтовського про заборону будь-яких реквізицій. З відома генерала В. Гласса протягом 10-13 квітня 1918 р. відбулися реквізиції у селах Печори, Рогожни, Забужжі, були також розігнані земельні комітети, у с. Стрільчинці вигнали з маєтку Хоткевичів школу та шкільну раду, в околицях Немирова легіонери заважали селянам засівати поля, що належали княгині Щербатовій[31].

Кульмінацією конфлікту стають події 14-17 квітня 1918 р. 14 квітня селяни влаштували засідку біля с. Медвеже й обстріляли з кулеметів загін 2 та частини 3 ескадронів уланів на чолі з полковником Кунхманом, що рухався до Стрільчинців з Немирова для покарання селян, які напередодні вигнали з маєтку поміщицю Хоткевич та роззброїли запрошений нею загін легіонерів. Відповідаючи на загибель у перестрілці одного легіонера, каральний загін повернувся в с. Медвеже і спалив 22 садиби (за іншими джерелами - 27), завдавши майнових збитків на 81300 крб., було вбито одинадцять селян (за іншими відомостями вісім), з них п'ятьох або трьох застрелено, трьох поранено[32]. Слід враховувати, що, відповідно до свідчень начальника міліції 5 дільниці Брацлавського повіту, легіонери в селі не зустріли збройного спротиву. Частина селян була живцем спалена. Брацлавський повітовий комісар С. Шевченко свідчив, що легіонери зав'язували двері у підпалених хатах, щоб селяни не могли вийти[33]. У свідченнях начальника міліції зазначається: «…Панька Непийводи згоріли: будинок, три сараї, все рухоме і нерухоме майно, весь живий і мертвий інвентар, збитку на 6000 карбованців. При чому він, дружина його Парасковія і син Пилип

згоріли, а дочка Марія та син Григорій, сховавшись від переляку до погреба, були задушені димом на смерть». Товариш прокурора Вінницького окружного суду повідомляв, що легіонери примушували селян підпалювати свої садиби, тих, хто відмовлявся, жорстоко били[34]. Усвідомлюючи невідворотність помсти селян, полковник Кунхман вирушає самостійно до с. Дзвонихи з метою приведення розташованих там частин недоукомплектованого 4 ескадрону уланів до Немирова, а 1 ескадрону наказує завершити каральну експедицію у с. Стрільчинці. По дорозі полковника було вбито. З боями довелось 2 частинам 3 та 4 ескадронів уланів пробивались до Немирова, на який вже рухались селянські загони. Свідчення очевидців зображають їх наступ, як дії організованої армії: селяни мали достатнє озброєння (майже у всіх описаних конфліктах ними використовувались кулемети, іноді ручні гранати), використовували розвідку, створили оборонні земляні споруди, тримали правильний бойовий стрій під час наступу. Один з легіонерів згадував, що серед селян були люди, вдягнені у офіцерські шинелі, а самі селяни вдавались до диверсійних нападів, перевдягаючись у форму легіонерів[35].

Ввечері 14 квітня 1918 р. селяни увійшли до м.Немирів і оточили польських легіонерів, що укріпились в ґуральні княгині Щербатової. Загін легіонерів менш ніж у тисячу чоловік мав вступити в бій з селянським загоном у 5-6 тисяч чоловік. Смерть полковника Кунхмана, що здійснював керівництво з'єднанням, а також прагнення уникнути нерівного бою змусили легіонерів розпочати переговори з представниками місцевої адміністрації. Польськими офіцерами була зроблена заява, що вони хочуть зустрітись з брацлавським повітовим комісаром. Негайно прибула делегація у складі брацлавського повітового коменданта Карпінського, його ад'ютанта та голови Брацлавського земства Мосієвича. Через княгиню Щербатову вони зажадали від легіонерів парламентерів. На переговори до палацу княгині прибули інженер Рущевський та поручник Венцлавовіч. Вже під час боїв, ввечері, за посередництва вінницького прокурора і губернського коменданта Іващенка розпочався другий етап переговорів, який тривав до полудня 15 квітня. Проте з'ясувалось, що селяни використали цей переговорний процес легіонерів з представниками української влади для того, щоб уникнути прибуття підмоги до оточених легіонерів (на переправі через р. Південний Буг у с. Канава зосередились так званий лицарський загін, дві гарматні батареї та 1 ескадрон уланів під спільним командуванням полковника П. Бартел де Вейденталя, активного діяча ПОВ, людини з найближчого оточення Ю. Пілсудського). У своїх спогадах С. Стемповський досить детально описує, як селяни, всупереч щойно укладеної угоди Іващенка з ротмістром Ромішевським, близько 13 години 15 квітня зненацька захопили позиції легіонерів й вчинили криваву розправу, жертвами якої стало 32 вбитих легіонери. 206 легіонерів, в тому числі й ротмістр Ромішевський, були полонені селянами й відправлені до Брацлава. Свідченням величезної напруги й нервовості селян є участь в розправах над легіонерами жінок та підлітків[36].

Довідавшись про розгром з'єднання в Немирові, польські формування, що стояли в с. Канава, цього ж дня змушені були з боями відступати до с. Дзвонихи. Наступного дня вони вирушили до с. Гнівань, де було заплановане з'єднання з частинами генерала В. Гласса. Під час відступу 16 квітня відбулись значні бої у с. Тиврово, де легіонерам під кулеметним обстрілом довелось переправлятись через р. Південний Буг; у с. Сутиски легіонери у бою з селянами втратили дві гармати. Укрившись у цукроварні в с. Гнівань виснаженим залишкам ІІІ корпусу 17 квітня 1918 р. довелось вступити в бій з селянами. Свідченням масштабності бою є використання селянами та легіонерами гармат, зупинка руху поїздів по залізничній станції Гнівань[37]. Від повного розгрому легіонерів врятував загін австрійських військ, що прибув зі Жмеринки. За посередництва представника австрійських військ, - підполковника Лінде та вінницького повітового коменданта Савицького 18 квітня 1918 р. було укладено мирний договір між селянами та ІІІ корпусом, який проголошував припинення бойових дій[38]. Після його укладення відділи ІІІ корпусу, виконуючи наказ Вінницького повітового коменданта, зосереджуються у м. Вінниці, де їх 19 квітня нараховувалось 1,5 тисяч чоловік, й, окрім того, надходили відомості, що найближчим часом мали прибути ще частини легіонерів з Літинського повіту[39]. На той час загальновідомими були плани командування австрійських військ передислокувати частини ІІІ корпусу в район Хмільник-Янів-Пиків на півночі Літинського повіту, навіть незважаючи на протести Савицького[40]. 28 квітня польські легіонери вийшли з міста, прямуючи у визначений район на остаточне розформування, яке відбулось 9-10 червня 1918 р. Але можемо припускати, що не всі частини ІІІ корпусу були роззброєні. Підставами для цього є відсутність будь-яких відомостей про те, що легіонери під командуванням генерала В. Гласса прибули, як планувалось, на з'єднання до с. Гнівань, окрім того, Я. Івашкевич у своїх спогадах згадує про легіонерів, які загинули страшною смертю, прориваючись на північ, на з'єднання з І корпусом

генерала Довбор-Мусніцького[41].

Окрім безпосередньої участі в земельному конфлікті, командування ІІІ корпусу намагалось також дискредитувати владу УНР в очах місцевого населення й,передусім, селянства. З цією метою реалізувались наступні кроки:

- проведення агітації проти Центральної ради (українська преса повідомляла про випадки, коли польські поміщики поширювали чутки, ніби їх захищають не польські легіонери, а «…гайдамаки, прислані Радою…»[42]; самі легіонери казали селянам, що амуніцію вони отримали з київських військових складів від української влади[43]. У с. Літинці легіонери показували посвідчення на реквізиції, що ніби були підписані міністром військових справ О. Жуковським[44]);
- несанкціоноване втручання у внутрішні справи УНР (в м. Ольгопіль польські легіонери запровадили цензуру, у с. Стара Синява видавали обов'язкові для населення постанови, на свою користь повсюдно проводили роззброєння населення. Були також зафіксовані випадки накладання контрибуції[45]);
- ігнорування розпоряджень місцевої адміністрації (помічник брацлавського повітового комісара Змерзлий 14 квітня звертався до Подільського губернського комісара, щоб було зроблене розпорядження про припинення боїв легіонерами бо вони взагалі не реагують на постанови повітової влади[46]. Був проігнорований легіонерами наказ Вінницького повітового коменданта не вступати в бій з селянами у
- с. Гнівань від 17 квітня[47]);
- звинувачення уряду УНР в слабкості й безпомічності перед австро-німецькою окупаційною адміністрацією (в с. Ометинці Ольгопільського повіту чоловік в уніформі легіонера розповідав селянам, що незабаром почнуться рекрутські набори серед українців і їх німецьке командування відправить на фронт воювати проти французів та англійців[48]);
- ставлення під сумнів легітимності української влади (у Брацлавському повіті легіонери заявляли, що Поділля є частиною Польщі, повітовому комісару Павліченку при зустрічі сказали, що «…не визнають української влади, що наплювати їм на неї»[49].)

Заходи ІІІ корпусу щодо дискредитації УНР загалом досягли основної мети – селянство недовірливо сприймає дії представників місцевої української влади. Наприклад, селяни підозріло ставились до комісії, що прибула розслідувати злочини легіонерів 14 квітня 1918 р. Як свідчив товариш прокурора Вінницького окружного суду, «народ … був дуже недовірливим до комісії, призначеної для розслідування, на пропоновані питання давав або непрямі відповіді, або мовчав; деяких членів комісії селяни приймали за легіонерів і навіть робили припущення, що ця комісія прибула за дорученням легіонерів, щоб якнайшвидше замести сліди»[50]. Показовим прикладом недовіри селян є сам договір про припинення бойових дій 18 квітня, який укладали представники селян С. Карась і Т. Шуєнко, а представник української влади, повітовий комендант Савицький, при цьому був лише свідком. У вироблених договором механізмах подолання конфлікту участь місцевої української влади взагалі не передбачалась, при порушеннях умов договору передбачалась пряма відповідальність лише між його сторонами – легіонерами та селянами[51]. Окрім цього, в Уманському повіті Київський губернії, де теж діяли частини ІІІ корпусу, були зафіксовані випадки, коли селяни безпосередньо звертались до німецького командування з проханнями негайно роззброїти легіонерів[52].

Отже, конфлікт польських легіонерів з українським селянством у Подільській губернії відбувався в умовах австро-німецької окупації УН р.

Передусім, його варто розглядати в контексті загострення земельного питання, але водночас враховувати, що легіонери вдавались і до вчинків політичного характеру, спрямованих на дискредитацію в очах місцевого населення влади УН р. Слід зважати на те, що діяльність ІІІ корпусу і його втягнення у конфлікт польських поміщиків з селянством мало серйозні політичні наслідки. По-перше, актуалізується протиставлення «мужицької»України та «панської»Польщі, ускладнюються стосунки УНР та Регентської ради, інтереси якої у

ІІІ корпусі представляв В. Рачкевич. По-друге, Міністерство польських справ УНР, взявшись представляти інтереси легіонерів (з цією метою створюється окремий військовий відділ[53]), зіпсувало остаточно стосунки з урядом УНР і, як наслідок, поставила під сумнів можливість успішної реалізації польської національно-персональної автономії. Конфлікт, який навряд чи можна було розв'язати компромісним шляхом, швидко перетворився з внутрішньої проблеми УНР на проблему, яка потребувала втручання третьої сторони – командування австро-німецьких окупаційних військ. Він продемонстрував слабкість влади Центральної ради та її уряду на місцях, а також прогресуючу недовіру до них з боку селянства – важливої опори українського національного руху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Baginski H. Wojsko Polskie na Wshodzie, 1914-1920. – Warszawa, 1921; 2. Grosfield L. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917-1919. – Warszawa, 1956; 3. Папакін А. Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни.// Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. - №4; Папакін А. Документи архівів Республіки Польща до історії польських військових формувань в Україні у 1917-1918 рр// Архіви України. – 2005. - №4; 4. Гудь Б. Загибель Аркадії. – Л., 2006; 5. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник/ За ред. І.Ф. Кураса. – К., 1987. – С.445; 6. Tygodnik Krsowy. – 1918. - №9; 7. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917-1918 рр.).// Пам'ять століть. – 2007. - №2. – С.141; 8. Grosfield L. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917-1919. – Warszawa, 1956. – S.117; 9. Iwaszkewicz J. Ksiazka moich wspomnien. – Warszawa, 1975. – S.151; 10. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.- С.445; Grosfield L. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917-1919. – Warszawa, 1956. – S.117; 11. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк.29; 12. Stempowski S. Z pamietnika.// Zeszyty historyczne. – 1973. – z.24. – S.105; 13. Цит. за Гудь Б. Загибель Аркадії. – Л., 2006. – С.275; 14. Grosfield L. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917-1919. – Warszawa, 1956. – S.116; 15. Groholska Z. Wspomnienia bolesne.// Pamietnik Kijowski. – 2006. – t.VIII – S.380; 16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2592. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк. 22; ДАВО. – Ф.192. – Оп.9. – Спр. 24. – Арк.18; 17. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.– Т.1 Доба Центральної Ради. – К., 2002. – С.242; 18. ДАВО. – Ф.2734. – Оп.1. – Спр. 13. – Арк.9, 11; 19. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк.7; 20. Там само. – Ф. 2592. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк.17-17зв.; 21. Stempowski S. Z pamietnika.// Zeszyty historyczne. – 1973. – z.24. – S.99-102; 22. ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк.18-18зв.; 23. Там само. – Ф. 2592. – Оп.1. – Спр. 38. – Арк.21-21зв.; 24. Поділля. – 1918. - №20 від 5 квітня; 25. Stempowski S. Z pamietnika.// Zeszyty historyczne. – 1973. – z.24. – S.102; 26. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. – К., 1997 – т.2. – С.227; 27. Поділля. – 1918. - 9 квітня; 28. Поділля. – 1918. - 5 квітня; 29. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. – Вільня – Нью – Ёрк – Менск – Прага, 1998. – Т.1, Кн.1. – С.103-104; 30. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 4 – Арк.18; 31. Поділля. – 1918. -24 квітня; 32. ДАВО. – Ф. р. 2734. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк.10; 33. Поділля. – 1918. - 1 травня; 34. ДАВО. – Ф.192. – Оп.9. – Спр. 24. – Арк.6зв., 18зв.; 35. Stempowski S. Z pamietnika.// Zeszyty historyczne. – 1973. – z.24. – S.110, 112; 36. Stempowski S. Op. Cit. – S.109-110; 37. Киевская мысль. – 1918. - 20 квітня; 38. Народна воля. – 1918. - 28 квітня; 39. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк.6, 7; 40. Там само. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк.5зв.; 41. Iwaszkewicz J. Ksiazka moich wspomnien. – Warszawa, 1975 – S.153; 42. Народна воля. – 1918. - №53 від 14 квітня; 43. Народна воля. – 1918. - №56 від 18 квітня; 44. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк.121; 45. Там само. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк.68; 46. Там само. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк.95; 47. Там само. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк.7; 48. Народна воля. – 1918. - 18 квітня; 49. Поділля. – 1918. - 5 квітня; 50. ДАВО. – Ф.192. – Оп.9. – Спр. 24. – Арк.19; 51. Там само. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр. 15. – Арк.1; 52. Киевская мысль. – 1918. - 24 квітня; 53. ЦДАВО України. – Ф.2225. – Оп.1. – Спр. 21. – Арк.26.

А.П. Антонишин

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОПАДСЬКОГО

Діяльність партійних осередків на Поділлі в добу гетьманату П. Скоропадського обділена увагою історичної науки XX століття. Радянська історіографія взагалі не визнавала ніяких національних політичних рухів, вказуючи на керівну роль більшовиків у агітаційно-повстанській кампанії на Поділлі[1].

Лише із здобуттям незалежності України дослідження вказаної теми в сучасній українській історіографічній науці набуло нової актуальності. З'явились праці, які стосувались виключно українського, єврейського, польського національних рухів та їх участі у суспільно-політичному житті Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського[2].

Метою даного дослідження є висвітлення діяльності осередків політичних партій Подільської губернії в добу Української Держави 1918 р, ставлення політично-свідомого елементу до режиму та його участь у агітаційно-повстанському та страйковому русі.

29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту в Україні відбулась зміна політичної влади - замість Української Народної Республіки було проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. У здійсненні внутрішньої політики нова влада сподівалась на підтримку, передусім, поміщиків та заможного селянства, яке було незадоволене аграрною політикою Центральної Ради. Представники цих соціальних груп, заручившись підтримкою німецької та австрійської військової влади, зробили можливим прихід Скоропадського до влади і сподівалися на те, що новостворена держава стане захисником і гарантом їхніх інтересів. Зовсім по-іншому сприйняли гетьманський переворот українські, єврейські, російські політичні партії. Із самого

початку більшість з них негативно поставилися до політики нової влади.

Соціально-економічний стан Поділля та своєрідність класових і національних суперечностей визначили й особливості національно-визвольного руху. Це засвідчує наявність загальноросійського революційного руху, до якого було втягнено чимало революціонерів різних національностей. Поряд з ним існували декілька національних рухів – український, єврейський, польський, – соціальну базу яких складали дрібна буржуазія міста й села, політично активна інтелігенція, а зручне розташування Поділля як прикордонної губернії сприяло зв'язку місцевих організацій з закордонними. Давало їм можливість через Дністер та Збруч перевозити революційну літературу та мати ділові зносини з різними політичними партіями.

У першій половині травня 1918 р. з'їзди трьох найвпливовіших українських партій - Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) - та з'їзди ряду громадсько-політичних об'єднань одностайно засудили гетьманський переворот.[3] Крім цього Всеукраїнський селянський з'їзд (8-10 травня 1918 р.) та IV з'їзд УПСР (13-18 травня) закликали селянство готуватися до збройного повстання, а Всеукраїнський робітничий з'їзд і V з'їзд УСДРП (13-14 травня) – робітників України до легальної політичної боротьби з гетьманським урядом методом агітації, пропаганди, страйків.[4]

24 травня 1918 р. українські політичні партії утворили опозиційне об'єднання Український національно - державний союз, який в серпні було реорганізовано в Український національний союз.[5] На Поділлі перші відділення союзу було відкрито в Кам'янці-Подільському й Вінниці.[6]

Гетьманську владу на Поділлі першим підтримав з'їзд хліборобів, що відбувся 9 червня 1918 р. в м.Ольгополі. На зібрання прибуло близько 300 делегатів.[7] Вони ухвалили рішення направити делегацію до голови Подільського дворянства Сергія Миколайовича Гербеля з проханням вжити термінових заходів щодо придушення анархії в селах, яка може призвести до голоду в майбутньому[8] та провести роззброєння населення, оскільки затримка в цьому питанні надає йому впевненості в безкарності. Делегати підняли перед владою питання про налагодження контролю за діяльністю колишніх повітового, волосних і сільських комітетів і використання ними громадських коштів та про передачу службовців до суду за антидержавницьку діяльність.[9]

Місцева влада одразу відреагувала на звернення хліборобів, приступивши до арештів державних службовців УНР, які не визнали гетьманську владу й розпочали проти неї агітацію. На початку травня 1918 р. в Подільській губернії за участь в нелегальному всеукраїнському з'їзді професійних союзів були заарештовані лідери Подільських професійних союзів Лейбельман, Шварц і Тіліс.[10] За антигетьманську агітацію ув'язнили також колишніх членів Центральної Ради Ляшенка та Журавля,[11] комендантів Балтського, Новоушицького, Ольгопільського й Літинського повітів Янковського, Старостіна, Мацана і Коваленка.[12]

Серед арештованих були також працівники органів самоврядування: представники соціал-революційної партії України, члени Летичівської земської управи – Штанько і Голюк,[13] голова Літинської земської управи Ліпкань і член управи Сальков.[14] Ці перші арешти уряд вбачав не як боротьбу з політичними опонентами, а як наведення порядку на місцях шляхом законного усунення з органів влади ворожих гетьманському режиму елементів.[15]

Однак застосування силових методів призвело тільки до посилення антигетьманської опозиції.

На Поділлі опозиція була представлена передусім партією соціалістів-революціонерів. Напередодні приходу гетьмана до влади кількість членів партії в губернії складала 811 чоловік, які об'єднувались в 13 партійних осередків.[16] Гетьманський переворот став однією з причин внутрішнього розколу партії.

Права частина організувала партію українських революціонерів центральної (поміркованої) течії, що виступала проти повстання робітників і селян, які підтримували легальну роботу в гетьманських органах управління, прагнули реорганізації існуючої влади мирним шляхом. Українські соціал-революціонери центральної течії мали значну підтримку серед селянства Ольгопільського, Літинського, Гайсинського повітів. Подільські лідери партії Зосімато, Бачинський, Ксендзюк неодноразово виступали в даних повітах з критикою діяльності австро-угорської військової влади та гетьманських органів самоврядування.[17]

Ліві українські соціалісти-революціонери із встановленням гетьманату перейшли в крайню опозицію і стали на шлях агітаційно-повстанської боротьби проти влади. Вони взяли активну участь в диверсійно-повстанській боротьбі в Кам'янецькому, Ямпільському, Могилів-Подільському, Брацлавському, Вінницькому, Проскурівському, Балтському, Ольгопільському, Летичівському

повітах. Активно співпрацюючи з більшовиками, ліві соціал-революціонери у свою чергу проводили проти них негативну агітацію.

Апогеєм діяльності лівих соціал-революціонерів на Поділлі стало повстання 14-24 серпня, підняте в Могилів-Подільському повіті Пастуховим і в Брацлавському повіті Бобом.[18]

У ході повстання партизанські угрупування були повністю знищені. Керівники повстанців зазнали різної долі: Бобу вдалось утекти,[19] а ідейний лідер повстання Пастухов після недовгого польового суду був повішений.[20]

Після цих подій центром соціал-революціонерів стає Кам'янець-Подільський. Тут створюється організація під назвою «Соціалістичне коло». Вже на листопад осередок нараховував до 60-ти членів.[21] Очолив осередок голова губернської земської управи Приходько. До керівництва увійшли колишній службовець управи Пащенко, а також Бражицький і Воронін. Користуючись роботою книгонош, організація розповсюджувала по селах агітаційну літературу.[22]

Під гаслом «Влада революції»проводили агітаційно-партизанську діяльність в губернії представники російських лівих есерів. Вони співпрацювали з більшовиками і мали вплив на робітників у Жмеринці та Вінниці. Подільську організацію очолювали Петров і Лайнер-Деревенський. Члени партії взяли участь у серпневому страйку залізничників.[23]

Серед опозиційних партій Поділля слід виділити українську соціал-демократичну партію, яка так само, як партія українських есерів центральної течії, виступала за легальну роботу в рамках гетьманського законодавства.

Партія мала реальний вплив у Вінницькому, Кам'янецькому, Літинському, Брацлавському повітах, серед населення міст і містечок, свідомої інтелігенції, робітництва цукрових заводів. Керівниками партійної організації на Поділлі були колишній губернський комісар Дудич та губернський комісар освіти Юхим Щириця. Лише у Вінниці їх організація нараховувала біля 50 осіб.[24]

Сильною політичною силою проявили себе на Поділлі єврейські організації. Агітаційну роботу проводили єврейська соціалістична партія – Бунд і об'єднання євреїв-соціалістів Цоалей-Ціон. Ідеї єврейських соціалістичних партій були популярними серед дрібних ремісників, торговців і частини міського населення.

Представники цих партій взяли участь в серпневих заворушеннях. У Ялтушкові молодь місцевої організації Бунду на чолі з Д.Шмуклером[25] підняла повстання проти австро-угорських окупантів, які вивозили все майно з місцевого цукрового заводу.[26] Повстання швидко придушили військові частини, які прибули з Нової Ушиці. Небажання населення підтримати повстанців стало головною причиною їхньої поразки.[27] У листопаді 1918 р. лідери Цоалей Ціону Гольденьман і Ревуцький прибули у Вінницю і скерували єврейські організації на підтримку Директорії у повстанні проти гетьманату.[28]

Поряд з єврейськими, працювали представники польських політичних сил. Однак їхня діяльність була спрямована передусім на об'єднання всіх польських організацій в одну потужну політичну силу, яка б представляла інтереси Польщі на Поділлі.

Важливою подією в ході об'єднавчих процесів серед польських подільських політичних партій та організацій стало проведення 7 липня у Вінниці загального зібрання польської общини, на якому було обрано голову общини – Степана Стемповського, та загальне правління. Община задекларувала проводити ситуативну політику щодо гетьманського режиму.[29]

Зауважимо, що саме польське товариство підтримало гетьманську владу під час створення добровільних дружин. Польська громада м. Кам'янця-Подільського перша серед політичних сил Поділля відгукнулась на заклик влади підтримати порядок і надало свою дружину. Очолив загін польського товариства кількістю 150 осіб Казимир Лясковський. Загін одразу командирували в міста Лянцкорунь, Збриж та Оринь.[30]

Менш впливовою була опозиція проросійськи налаштованих сил. Серед них найбільші проблеми для режиму створювали більшовики, всебічну підтримку яким надавала Радянська Росія.

На квітень 1918 року в губернії залишилось три партійних осередки: у Вінниці,[31] Проскурові,[32] Могилеві-Подільському.[33] Велику роль у подальшій діяльності більшовиків відіграв перший партійний з'їзд КП(б)У. На ньому з Поділля було два представники від Вінницького осередку – Снєгов, від Проскурівського – Освальд.[34] Вони представляли 58 подільських комуністів. Було прийнято рішення про відновлення боротьби за встановлення влади Рад на Україні і об'єднання більшовицьких організацій в КП (б)У.[35] На початку травня в Могилів-Подільський прибули Ільїнський і Француз.[36] Після першого з'їзду КП(б)У в губернію прибув М. Ткачук.[37] Розпочалось

створення підпільної організації.

Найбільшу активність проявили більшовики Ямпільського повіту. 7 травня під керівництвом Наймушина було захоплено м. Ямпіль.[38] На допомогу повстанцям з Качківки вирушив партизанський загін Криворучка,[39] а з Яришева – загін Тимофія Січка.[40] Але повстанці не змогли об'єднатись, австрійські війська спочатку вибили їх з Ямполя,[41] а потім розгромили поодинці.[42] Лише невелика частина відступила в Ольгопільський повіт.[43]

5 червня відбулись збори представників партійних осередків та активістів в селі Яришеві Могилів-Подільського повіту. Присутніми були та брали участь у нараді представники з Ямпільського та Могилівського повітів. Делегати прийняли рішення розпочати підготовку до повстання.[44]

Однак більшовики провалили повстанську серпневу компанію, у якій активну участь взяли українські соціал-революціонери (ліві) та єврейські партії. Через втрату більшовиками своїх позицій в губернії було відкликано голову губернського осередку Полякова,[45] а губернську організацію з 6 вересня очолив Петро Фіше р. [46]

Слабку активність в губернії проявляли російські меншовики. Центром губернської організації було м. Вінниця. Очолювали партійний осередок адвокат Слуцький та члени виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів Шуба й Рабінович. З приходом австро-угорських окупаційних військ партії вдалось поставити своїх членів на керівні посади у Вінницьких профспілках. Меншовики лояльно ставились до гетьманської влади і вважали її менш небезпечною для себе ніж більшовизм.[47]

Крім ліворадикальних, проросійські політичні сили в Україні були представлені і праворадикальними (монархічними) організаціями, зокрема, «Союзом російського народу».

На Поділлі зазначена організація діяла під назвою «Общество красной точки»(далі «ОКТ»).[48] Подільський осередок виступав за відновлення єдиної і неподільної Російської імперії на чолі з царем Михайлом. Для розповсюдження своїх ідей організація поширювала різні прокламації.[49] За наказом №79 виконавчого комітету «ОКТ»волосні управи Поділля зобов'язували сільські комітети негайно організувати бойові загони для вигнання польських легіонів з губернії, розстрілу українських урядовців, знищення австрійських і німецьких окупаційних військ. Для формування загонів в усі повіти Поділля були відправлені уповноважені представники «ОКТ».[50]

Задля попередження створення повстанських загонів повітові старости дали роз'яснення населенню, що «Червона Точка»є організацією самочинною й контрреволюційною, а тому всі її члени підлягають арешту і засланню на роботи до Австрії та Німечинни.[51] Вже у вересні начальник освідомчого відділу Ніколін доповість губернському старості, що «Червона точка», як і «Чорна рука», не є серйозними політичними організаціями, а складаються з декількох осіб.[52]

Антиурядову позицію зайняла й подільська інтелігенція. 27 серпня 1918 р. Подільське відділення УНС передало губернському старості Поділля Меморандум, у якому висловлювався антиурядовий протест.[53]

Отже, за гетьманату внутрішньополітична ситуація була певною мірою стабілізована. Однак гетьманський уряд не зміг сконсолідувати українську політичну еліту, що призвело до формування політичної опозиції, представленої УНДС, а потім - УНС. Як наслідок - у вирішальний момент політична еліта підтримала соціалістично-анархічну Директорію з її «отаманщиною», а не консервативно-авторитарну гетьманщину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуменюк К. С. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. // Боротьба за владу Рад на Україні. - К., 1977; Слизький І.Ф. Боротьба на Поділлі проти навали іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції в першій половині 1918 року // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965; Суровий А.Ф. Діяльність більшовицької організації Поділля у профспілках в період громадянської війни (1918-1920 рр.) // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції – Львів, 1968; Фірштейн Ц.М. 1-й з'їзд КП(б)У і боротьба трудящих Поділля проти австро-німецьких інтервентів // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції – Львів, 1968; 2. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) - К., 1999.; Григорчук П.С. Політичне становище на Поділлі в період гетьманату Павла Скоропадського // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць. – К. 1999.; Комарницький О.Б. Становище єврейських громад у добу гетьманату П.Скоропадського (на матеріалах містечок Правобережної України) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13; 3. Клименко-Мудрий В. С. Національно-демократичний рух за часів Української держави Гетьмана Скоропадського // Автореферат дис... к.і.н. - К., 1997. - С. 12; 4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція і історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999. –

С. 194; 5. Бевз Т. А. Вказана праця. - С. 158; 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф.1216. – Оп.1. – Спр. 109. – Арк.6.; Нова Рада. – 1918. - №. 192; 7. ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр. 76. – Арк.6; 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.17. – Оп.1. – Спр. 28. – Арк.75; 9. Там само. – Спр. 23. – Арк.63; 10. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф.П.138. – Оп.6. – Спр. 177а. – Арк.4, Там само. – Спр. 180. – Арк.4; 11. Там само. – Ф. р. 1543. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 66; 12. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр. 76. – Арк.112; ДАВО. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк.155, 248; Там само. – Спр. 33. – Арк.57; 13. Там само. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 32. – Арк. 2; 14. Там само. – Ф. р. 1543. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 2; 15. Подільські губернські відомості. – 1918. – 1 червня; 16. Боротьба. – 1918. – 28 квітня; 17. ЦДАВО України. – Ф. 2194. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 100; 18. ДАВО. – Ф. 172. – Оп.1. – Т.2. – Спр. 299. – Арк. 245; 19. Там само. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 34. – Арк.417-419; ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 101. – Арк.59; 20. ЦДАВО України. – Ф. 2311. – Оп.1. – Спр. 119. – Арк. 47зв; 21. Там само. – Ф. 1216. – Оп.1. – Спр. 76. – Арк. 340; 22. Там само. – Ф. 1793. – Оп.1. – Спр. 168. – Арк. 19; 23. ДАВО. – Ф.П. 138. – Оп.6. – Спр. 173. – Арк.145; 24. Там само. – Арк.144; 25. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 59. – Арк.89; 26. ДАВО. – Ф.П. 138. – Оп.2. – Спр. 4. – Арк.7; 27. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 108. – Арк.74; 28. Вісник УН р. – 1919. – 20 липня; 29. Слово Подоліи. – 1918. – 11 липня; 30. ЦДАВО України. – Ф. 2208. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 45; 31. ДАВО. – Ф.П. 138. – Оп.2. – Спр. 43. – Арк.9; 32. Там само. – Оп.6. – Спр. 75. – Арк.3; 33. Там само. – Оп.2. – Спр. 38. – Арк.2; 34. ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп.2. – Спр. 139. – Арк.74; 35. ДАВО. – Ф.П. 138. – Оп.6. – Спр. 71. – Арк.28; 36. Там само. – Оп.2. – Спр. 45. – Арк.12; 37. Там само. – Спр. 49. – Арк.69; 38. ЦДАГО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 112. – Арк.25; 39. ДАВО. – Ф.П. 138. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк.1-2; 40. Там само. – Спр. 49. – Арк.68; 41. ЦДАГО. – Ф. 5. – Оп.1. – Спр. 109. – Арк.27-28; 42. Там само. – Спр. 80. – Арк.37; 43. ДАВО. – Ф. р. 2734. – Оп.1. – Спр. 24. – Арк.21; 44. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 60. – Арк.43; 45. ДАВО. – Ф.П. 138. – Оп.2. – Спр. 27. – Арк.3; 46. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 103. – Арк.56; 47. ДАВО. – Ф.П. – 138. – Оп.2. – Спр. 3. – Арк.9; 48. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр. 181. – Арк. 38-39; 49. Поділля. – 1918. – 24 квітня; 50. ДАВО. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 32. – Арк. 96; Там само. – Ф. р. -2734. – Оп.1. – Спр. 13. – Арк. 14-16; 51. Там само. – Ф. р. 1196. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 88; 52. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр. 169– Арк. 25зв; 53. ДАВО - Ф.255. - Оп.1. - Спр. 124. – Арк. 145-146 зв.; ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр. 121. – Арк.1-2.

С.Л. Калитко, О.М. Кравчук

ПОДІЛЛЯ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ 1918 Р. : КОНСЕРВАТИВНА МОДЕЛЬ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ

До важливих завдань історичної науки належить вивчення регіональних особливостей функціонування українських державних утворень доби визвольних змагань 1917-1920 рр. і, зокрема, на Поділлі у період гетьманату 1918 р. У той час Поділля було великим прикордонним регіоном (42017,6 кв. км.) з населенням 4 179 930 осіб, яке проживало у 12 повітах, 174 волостях, 141 містах і містечках, 2 299 селах[1]. На Поділлі яскраво проявилися успіхи внутрішньої політики П. Скоропадського (відновлення сильної влади, певна стабілізація економіки, культурні здобутки) і її прорахунки (відсутність консолідації політичної еліти, невирішеність аграрної проблеми тощо). Підсилює актуальність цієї теми також недостатній рівень її дослідженості. Окремі аспекти теми висвітлили у своїх працях В. і О. Воловики[2], О. Завальнюк і Б. Кушнір[3], К. Завальнюк і Т. Стецюк[4], С.Єсюнін[5], В. Коваль[6], О. Кравчук[7], М. Собчинська[8], Л. Єрліх, Л. Кароєва[9], Н. Ротар[10], О. Яременко[11] та інші науковці. В. Лозовий, поряд з науковими публікаціями, підготував навчально-методичний посібник з цієї проблеми.[12] Однак вищезазначені праці не вичерпують всього комплексу питань діяльності владних структур гетьманату на Поділлі. З огляду на вищезазначене, мета статті – розкрити процес здійснення головних напрямків внутрішньої політики Української гетьманської держави на Поділлі у 1918 р.

29 квітня 1918 р. один з лідерів українських консерваторів П. Скоропадський, за підтримки командування німецьких військ, здійснив державний переворот і проголосив себе гетьманом, мотивуючи зміну влади необхідністю стабілізації всіх сфер життя країни шляхом створення дієздатної влади, відновлення правопорядку, ринкових відносин, підтримки розвитку культури громадян всіх національностей країни. Програма прагнула врахувати інтереси всіх верств населення. За О. Субтельним, соціальну базу гетьманату складали переважно поміщики, заможні селяни, підприємці, фабрикант, вищі прошарки чиновництва. Загалом вони складали 20% усього населення України.[13] Зокрема на Поділлі владу гетьмана могли підтримати поміщики, що володіли 3 664 маєтками[14], заможні селяни (8-10% всіх селян). Від проведення аграрної реформи залежало ставлення до нової влади 27% середняків, 20,5% безземельних і 42,5% малоземельних селян, від здійснення соціального захисту залежала підтримка влади робітниками, що становили 10,1% населення краю (426,1 тисяч осіб).[15]

У Подільському регіоні особливо напружена ситуація склалася в аграрній сфері, де уряд декларував відновлення поміщицької власності. Протести селян набули таких радикальних форм, як вбивства і пограбування поміщиків та управителів їх маєтків, підпал маєтків. Ще до перевороту, станом на березень 1918р., з 3664 приватновласницьких (поміщицьких) господарств Поділля близько 50-60% було розгромлено, а їх земля – захоплена селянами.[16]

У губернії встановлення нової влади сприйняли неоднозначно. 3 травня 1918 р. Могилів-Подільський повітовий комендант повідомляв, що зміна політики в центрі хвилює широкі верстви населення. Користуючись цим, невідповідальні особи підбурюють народ до збройних виступів. 7 травня 1918 р. Проскурівський повітовий комендант відзначив: «Настрій робітництва в повіті в зв'язку з переміною в Києві не спокійний. Селянство хвилюється, не знаючи, що його очікує, а також їх мучить те, що панам повертається власність».[17]

В окремих селах Брацлавського, Гайсинського, Літинського, Ямпільського повітів на початку травня 1918 р. відбулися селянські повстання.[18] У травні 1918 р. було з особливою жорстокістю вбито поміщика Ф. Вишневського в с. Вербка-Волоська Ольгопільського повіту, у с. Берестовцях Гайсинського повіту була «…розбита економія власника Закржевського…», в с.Печері Брацлавського повіту селяни пограбували маєток графа Потоцького. Значного поширення набули самовільні вирубки лісів та потрави посівів.[19] Ще більше ускладнило ситуацію те, що гетьман не реалізував принцип свободи торгівлі, підтвердивши 27 травня 1918 р. дію хлібної монополії держави[20], яка відібрала у селян право вільно розпоряджатися продукцією власного господарства. Причину таких їх дій пояснив Летичівський повітовий комісар 7 червня 1918 р. Він писав, що «настрій населення в повіті за останні 3-4 дні значно змінився і більш-менш визначився. До цього часу здавалось, що людність до чогось нібито придивлялась, розбиралась, а за останні дні, за деякими відомостями виразніше проявляє незадоволення новими порядками існуючої влади. Де-не-де ширяться чутки про повстання в округах та про агітацію».[21]

Службовці УНР розпочали антиурядову агітацію, а деякі – цілеспрямовану підривну діяльність проти гетьмана. Йдеться, зокрема, про колишніх членів Центральної Ради І. Беженара, І. Ч. Зборовського; комендантів повітів А. Вовка (Могилів-Подільський), Старостіна (Нова Ушиця), Мацана (Ольгопіль); повітових комісарів К. О. Брезкуна (Гайсин), Каніщука (Кам'янець-Подільський), І. Драгомирецького (Нова Ушиця), комісара міста Жмеринки Гончаренка, представників самоврядувань.[22]

3 травня 1918 р. губернський комісар УНР В. Дудич запропонував повітовим комісарам скликати 7 травня повітові селянсько-робітничі з'їзди та ухвалити резолюції, спрямовані проти гетьмана, обрати представників на всеукраїнський селянський з'їзд у Київ.[23] Проте «5 травня [1918 р.] сталося замішання. Австрійці визнали гетьмана і відразу сказали комісарові, що з'їзду селянського вони не допустять,»– повідомляла місцева преса.[24] У зв'язку з цим з'їзди скликані не були. Крім того, у травні 1918 р. австро-угорське командування повідомило населення Поділля, що запроваджувані військово-польові суди будуть карати за «…таємну агітацію і змови проти українського уряду…».[25] Окупаційні війська здійснили арешти політичних противників гетьманського режиму, придушили селянські повстання. На Поділлі дислокувався 25-й корпус 2-ої Східної австро-угорської армії (50-а і 154-а дивізії). Зокрема, тільки у Летичівському і Ямпільському повітах було близько 10 тис. австро-угорських військ.[26]

З метою створення дієздатної влади у регіонах на початку травня 1918 р. гетьман П. Скоропадський здійснив реформу місцевих адміністрацій: замість посад губернських і повітових комісарів запроваджувалися посади старост.[27]

Посаду губернського старости Поділля було запропоновано голові губернського продовольчого комітету О. Савостьянову. Однак він відмовився. Губернським старостою Поділля гетьман 13 травня 1918 р. призначив С. Кисельова. 14 травня 1918 р. комісар В. Дудич у зв'язку з тим, що губернський староста ще не прибув до Кам'янця-Подільського, передав службові справи керуючому Подільською казенною палатою Броєцькому.[28]

С. Кисельов (1877-1937 рр.) мав значний досвід управлінської діяльності, здобутий під час праці в судових органах Російської імперії на Поділлі (1901-1907 рр.), керівництва Проскурівською земською управою (1910-1917 рр.) та на посаді Проскурівського повітового комісара (1917-1918 рр.). За соціальним станом С. Кисельов був службовцем. Але на ім'я його дружини її батько придбав маєток у Проскурівському повіті. С. Кисельов очолював місцевий відділ Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. За національністю був росіянином, до жодної партії не належав.[29]

Процес налагодження адміністративного апарату на Поділлі відбувався повільно. С. Кисельов приступив до обов'язків губернського старости 19 травня 1918 р. , майже за три тижні після проголошення гетьманату. Він констатував основні проблеми нової адміністрації: перебування на своїх посадах багатьох повітових комісарів Центральної Ради; наявність значної кількості зброї у сільського населення, яке може чинити опір розпорядженням влади; відсутність у влади достатніх збройних сил, оскільки охоронні сотні, під командуванням повітових комендантів лівих поглядів були ненадійними; відкрита протиурядова агітація; бездіяльність міліції; недостатня кількість австро-угорських частин. Відтак губернський староста вважав, що для встановлення порядку в краї потрібно: якнайшвидше призначити повітових старост, замінити повітових комендантів авторитетними, незаполітизованими офіцерами; роззброїти та розпустити охоронні сотні, а потім набрати нові з надійних хліборобів та офіцерів; надати губернському старості право призначати начальників міліції; відпустити кредити на створення відділів розшуку політичних противників Української держави; провести вибори сільських та волосних посадових осіб, які б в адміністративному відношенні підлягали повітовим старостам; посилити особовий склад австро-угорських військ у краї; збільшити штати державних чиновників і підвищити їх оклади до прожиткового рівня; надати кошти для створення та підтримання діяльності зазначеної адміністративно-примусової системи.[30]

Досвід старост, їх обізнаність з місцевими проблемами дозволяли оперативно їх вирішувати. Однак старости практично не володіли важелями впливу на ситуацію у регіонах. У процесі створення сильної влади у регіонах старостам були підпорядковані місцеві військові коменданти (15 травня 1918р.), відділи Державної варти (18 травня 1918р.), органи самоврядування (червень-липень 1918 р.).[31]

Повітові старости Поділля були призначені 29 травня 1918 р. Вони приступили до виконання обов'язків не відразу, зокрема, Літинський староста О. Ліпкін – 14 червня 1918 р. [32] Більшість старост до свого призначення працювали земськими діячами, суддями, мали досвід управлінської діяльності у структурах Росії та УН р.

Старости були людьми переважно консервативних переконань, хоча й зустрічалися ліберали-українофіли. Всіх їх об'єднувало дві принципові засади: встановлення порядку і відновлення приватної власності. Відтак вони діяли згідно з власними ідеологічними переконаннями та національно-політичної орієнтації. Ямпільський повітовий староста П. Ганько, один з небагатьох прибічників прозахідної політики, вважав, що Україна буде збудована на «західних принципах розуму і права, а не на східному московському принципі самої сили і безправ'я». Натомість вінницький повітовий староста П. Гусаков, як і більшість місцевих адміністраторів, виступав проти ідей «народовладдя і виборного начала», не приховував своїх проросійських симпатій та українофобії. Часто дії старост яскраво свідчили про несприйняття ними української державності. Подільський губернський староста С. Кисельов декларував, що Українська держава повинна будуватися на «здорових демократичних»засадах .[33]

Губернський староста, як висококваліфікований юрист, свої дії співвідносив із дотриманням законності і завданням подолати критичну суспільно-політичну й економічну ситуацію в губернії. Професіонал і прагматик з широким світоглядом, С. Кисельов застосовував системний підхід у стабілізації суспільно-політичної ситуації, поєднував правові та силові методи у цьому. Він усвідомлював необхідність соціального компромісу у земельному питанні шляхом здійснення аграрної реформи, «зберігаючи принципи приватної земельної власності у межах народно-державної необхідності, за обов'язкової умови наділення землею безземельних і малоземельних селян у зв'язку з інтенсифікацією і меліорацією сільськогосподарського життя української землі, відновлення господарств особливої культурної цінності і компенсацією потерпілим від «соціалізаторських»експериментів». Він вважав необхідним припинити «безграмотну соціалізацію», застосувати рішучі заходи в усуненні демагогів «соціалізації»і заспокоїти населення шляхом заміни колишніх земельних комітетів органами земельної реформи.[34]

Будь-які дії губернський староста Поділля оцінював з точки зору не тільки їх суспільної ваги, але й законності. Так 14 травня 1918 р. Вінницька міська дума ухвалила постанову передати приміщення «Мурів» заснованому Подільському обласному художньо-промисловому і науковому музею. 24 травня 1918р. єпископ Подільський і Брацлавський оскаржив рішення думи С.Кисельову як незаконне на тій підставі, що постановою думи від 2 травня 1914р. приміщення «Мурів» були передані єпархіальному управлінню. 26 травня 1918 р. С.Кисельов у листі голові думи не погодився з її рішенням від 14 травня, яке незабаром було опротестовано у Кам'янець-Подільському окружному суді.[35]

У своєму першому зверненні «До населення Поділля»від 1 червня 1918 р. С. Кисельов закликав « … до розсудливості, спокою і допомоги уряду у встановленні необхідного державного ладу … «. Попереджаючи, « … що невиконання вимог урядової влади, порушення ладу … «буде каратися « … найбільш суворими засобами…», староста вимагав повернути розграбовану власність поміщиків, припинити випаси худоби на посівах землевласників і вирубки лісів. Також С. Кисельов наказав подолянам здати вогнепальну зброю. В іншому своєму зверненні староста закликав населення припинити руйнування і пошкодження державного майна і, зокрема, засобів зв`язку (3 липня 1918 р.).[36]

Велику увагу С. Кисельов приділяв налагодженню діяльності Державної варти, він вважав, що така діяльність «повинна представляти дуже поважну силу, щоб розгнуздане село рахувалося з нею». 8 червня 1918 р. С. Кисельов призначив керівний склад варти на Поділлі.[37]

Однак спроба спрямувати процес відновлення правопорядку в законне русло була невдалою. Чисельність силових структур Державної варти (3,5 тис. осіб) і охоронних сотень Поділля (біля 3 тис. осіб)[38] була недостатньою у відновленні правопорядку у краї з населенням 4 млн.осіб. Українська влада зверталася за допомогою до австро-угорських військ. 18 червня 1918 р. С. Кисельов наказав повітовим старостам обеззброювати селян за допомогою австро-угорців, не спиняючись перед силовим примусом, включно з обстрілами сіл[39].

Водночас, з метою піднесення авторитету влади, 20 червня 1918 р. С. Кисельов у листі до єпископа Подільського і Брацлавського Пімена запропонував йому оголосити звернення церкви до народу про підтримку гетьмана.[40]

З успіхів економічної політики гетьманату Поділлі варто відзначити відновлення роботи 52 цукрових і винокурних та 116 спиртоочисних заводів Поділля, налагодження роботи залізничного транспорту, управління яким здійснювалося спільно з відповідними спеціалістами німецької військової адміністрації в Україні. Чимала робота була проведена щодо ремонту рухомого складу залізниць. Так у губернії до грудня 1918р. з несправних 124 потягів і 3425 вагонів було відремонтовано відповідно 62,9% і 85,6% .[41] Завдяки цьому було значно збільшено товарний рух. Загалом впорядкування роботи залізниць відповідало потребам української економіки і прагненням військових союзників Гетьмана налагодити вивіз залізничним транспортом продовольства з України. Однак, поряд з певною стабілізацією народного господарства, уряд не виконав свого зобов'язання щодо покращення соціального захисту робітників. Наприклад, ще в серпні 1918 р. залишалась невиплаченою заборгованість уряду робітникам залізниць в сумі 200–300 млн. карбованців, що виникла ще за часів УНР. Деяким категоріям працівників залізничного транспорту заробітна платня взагалі була зменшена.[42] Це зумовило зростання страйкового руху, причини якого мали переважно економічний характер. Так у травні 1918 р. на станціях Гречани і Кам'янець-Подільський відбувся страйк залізничників у зв'язку із заборгованістю уряду у виплаті їм заробітної платні за 5 місяців. Вершиною протестів робітників став Всеукраїнський страйк залізничників (17 липня–2 серпня 1918р.), головною причиною якого була « ... наявність заборгованості залізничним працівникам і відсутність хліба (продовольча проблема - авт.)...».[43] У Всеукраїнському страйку взяли участь біля 121 тисячі українських і, зокрема, 14, 6 тисяч подільських залізничників. Частково шляхом виплати заборгованості, а головним чином репресивними методами, уряд і окупаційні війська припинили страйк.

Найважливішим напрямком економічної політики гетьманату було відновлення приватної власності в аграрній сфері, що поєднувалося з обеззброєнням селян. Ці заходи здійснювали урядовці Поділля разом із австро-угорськими загонами під час рейдів по селах, що часто набували характеру карних експедицій із екзекуціями (тілесними покараннями), контрибуціями, арештами та розстрілами непокірних. Під тиском австро-угорської зброї селян також змушували сплачувати поміщикам відшкодування, часто завищених розмірів. Виплати селян за пограбовані маєтки доходила до 1,5 млн. крб. Навіть не розглядалася можливість розстрочки плати за розгром маєтків, як це було після подій 1905-1907 рр. [44] Поміщики ігнорували законні методи відновлення своєї власності за посередництва земельно-ліквідаційних комісій Заборона С. Кисельова від 27 липня 1918 р. не здійснювати відновлення поміщицької власності за допомогою карних експедицій, а правовим шляхом і за допомогою земельно-ліквідаційних комісій успіху не мала.

Зрештою, в аграрній сфері було відновлено приватну власність, але не ринкові методи господарювання. Примусового характеру набув навіть збір врожаю на полях поміщиків. 24 липня 1918 р. С. Кисельов видав постанову, що всі роботи на полях землевласників покладаються на

громади сіл, де раніше грабували маєтки. Передбачалася грошова або натуральна оплата праці селян.[45] Реалізацію цієї постанови забезпечували спеціальні загони австрійців, підрозділи Державної варти або комендантські сотні. Одним з наслідків цього було загострення продовольчої проблеми. Постановою губернського старости Поділля у липні 1918р. передбачалося створення комісій з боротьби із спекуляцією продуктами харчування і предметами першої необхідності.

С. Кисельов прагнув впливати на розвиток культурних процесів у краї. Так 26 липня 1918 р. він звернувся до міністра освіти з проханням вжити заходів щодо звільнення австрійськими й українськими підрозділами шкільних приміщень з метою їх підготовки до нового навчального року. У відповідь на звернення голови Подільського земства В. Приходька, губернський староста в обіжнику від 24 серпня 1918 р. повітовим старостам вимагав, щоб вони не заважали роботі «Просвіт». Процедура скликання зборів «Просвіт»була врегульована С. Кисельовим 10 вересня 1918р. За декілька днів до скликання зборів, постановки вистави чи інших заходів «Просвіти»були зобов'язані повідомити старосту або начальника Державної варти, щоб вони могли на ці заходи «Просвіт»направити службовця варти.[46] Однак уряд не зміг поліпшити матеріального становища інтелігенції, припинити переслідування окремих її представників проросійськими місцевими службовцями, зокрема, ліквідувати перешкоди у діяльності «Просвіт». Це зумовило опозиційність освіченого прошарку населення гетьманській владі.

Найскладнішими залишалися відносини влади і селянства, яке зі зброєю в руках висловлювало протест аграрній політиці гетьмана. У серпні 1918 р. у 6-ти з 12 повітів губернії (Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Ольгопільському, Могилів-Подільському, Ямпільському) спалахнули повстання селян[47], які були придушені за допомогою австро-угорських військ. Значна кількість повстанців була заарештована. За неповними даними, на Поділлі Державною вартою у червні-листопаді 1918 р. було арештовано 608 антигетьманських агітаторів.[48] Окремим успіхом Державної варти була ліквідація загонів «Общества красной точки»– проросійської монархічної організації в регіоні.

Отже, зосередження значних повноважень в руках адміністрації підвищило ефективність діяльності держави. Недоліком системи управління гетьманату була жорстка централізація влади, що призвело до конфліктів старост з самоврядуваннями та унеможливило вирішення місцевих соціальних проблем. Силові структури були недостатньо чисельними, траплялися прояви корупції. Так більшовики через підкуп слідчого Державної варти звільняли арештованих однопартійців.[49] У силових структурах набули поширення анархістські настрої. У повстанні в Могилів-Подільському повіті взяв участь комендант А. Вовк. 3 вересня 1918 р. , за розпорядженням С. Кисельова, була обеззброєна Літинська охоронна сотня, що готувалася до повстання проти влади.[50]

Головним пріоритетом діяльності гетьманської адміністрації було збереження правопорядку. С.Кисельов усвідомлював недоліки кадрового складу Державної варти, її недостатню чисельність. Зокрема 4 вересня 1918 р. він запропонував повітовим старостам організувати лояльну частину населення в гуртки «задля недопущення у села повстанців та агітаторів ... для боротьби з повстанцями.»

18 жовтня 1918 р. С. І. Кисельов пропонував повітовим старостам створювати добровільні загони із «свідомих хліборобів та інтелігенції».[51]

Незважаючи на певні проблеми у взаєминах української інтелігенції та влади, гетьманат здійснював активну національно-культурну політику. За її реалізацію в краї відповідали окремі управлінські структури – губернський комісар з народної освіти Ю. Щириця та самоврядування. Здобутками культурної політики на Поділлі було відкриття у 1918/1919 навчальному році. 89 навчальних закладів: 31 нижчої початкової школи (1-4 роки навчання), 28 вищих початкових шкіл (3-4 роки навчання), 30 середніх шкіл (8-11 класи). Серед останніх були 6 українських гімназій і школи національних меншин, зокрема, у Кам'янці-Подільському - 2 польські гімназії. За іншими даними, наприкінці 1918 р. на Поділлі діяло 128 нижчих початкових шкіл і 141 вища початкова школа, з яких відповідно 50 і 79 було відкрито у 1918 р. [52]

22 жовтня 1918 р. було відкрито перший у краї вищий навчальний заклад – Кам'янець-Подільський державний університет, що вважається найголовнішим здобутком культурної політики гетьманату на Поділлі.

Однак ці заходи не усували причини опозиційності української інтелігенції до влади. Так до Вінницької філії Українського національного союзу (УНС), заснованої у жовтні 1918 р., увійшли «Просвіта», Подільська спілка вчителів. Президію Вінницької філії УНС очолював О. Базилевич, до її

складу входив також Ю. Щириця.[53] Окремі керівники підрозділів Державної варти некоректно висловлювалися щодо різних верств населення. Так голова Державної варти у м. Вінниці А. Мончинський заявив голові філії Українського національного союзу, що «учительство – це драньа мужиків всіх необхідно перевішати».[54]

28 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина оголосила про свій намір укласти перемир'я з Антантою. Незабаром в імперії почалася революція. Її наслідки проявилися у деморалізації австро-угорських військ в Україні, втрати ними дисципліни. На початку листопада 1918 р. вони почали повертатися на батьківщину, здійснюючи при цьому погроми поміщицьких маєтків, українських в'язниць, обмінюючи селянам зброю за продукти. Це призвело до виникнення стихійних правопорушень у Балтському, Вінницькому, Летичівському, Могилів-Подільському, Ямпільському повітах губернії.[55]

Українські органи влади не були пасивними спостерігачами безчинств підрозділів австро-угорського війська. С. Кисельов наказав повітовим старостам обеззброювати ті їх частини, які порушували правопорядок. Українські військові роззброїли окупаційні частини у Вінниці, припинили вчинені ними грабування у Жмеринці та Кам'янці-Подільському.[56] Державна варта активно арештовувала правопорушників, станом на 4 листопада 1918 р. у в'язницях губернії перебувало 1789 осіб. 5 листопада 1918 р. губернський староста знову запропонував повітовим старостам на допомогу Державній варті створити охоронні загони з інтелігенції і тепер - з колишніх офіцерів.[57]

З метою стабілізації громадського порядку гетьман П. Скоропадський запровадив у регіонах держави військовий стан і зокрема 9 листопада 1918р. у Подільській губернії, де вся повнота влади надавалася командиру 2-го корпусу генерал-лейтенанту П. Ярошевичу.[58]

Загалом ліквідація загонами Державної варти масових заворушень у південно-східному Поділлі стала останнім досягненням С. Кисельова на посаді губернського старости.

Відхід австро-угорських військ з Хотинського повіту дозволив С.Кисельову приступити там до організації влади Української держави. 13 листопада 1918 р. він звернувся до міністерства внутрішніх справ, щоб виділили для цього грошовий кредит.[59] Однак наступні події унеможливили ці дії. 13 листопада 1918 р. Директорія почала повстання проти гетьмана. Позиції П. Скоропадського ускладнило проголошення ним 14 листопада 1918 р. прагнення встановити федерацію України з небільшовицькою Росією. Гетьман намагався у такий спосіб здобути підтримку країн Антанти у неминучій війні з Радянською Росією.

На Поділлі Директорія комплексно підійшла до організації повстання, у якому значну роль відіграли місцеві відділи УНС. Вранці 19 листопада 1918 р. міський голова Вінниці А. Фанстіль отримав від представників Вінницької філії УНС повідомлення про те, що вона, вітаючи утворення Директорії УНР, перебирає від її імені у свої руки всю владу на Поділлі аж до призначення нею відповідної адміністрації. У першому пункті свого наказу Вінницька філія УНС повідомляла, що адміністративну владу в губерніях та повітах повинні тимчасово виконувати колишні комісари Центральної ради, а там, де їх немає – голови демократичних народних (земських) управ або їхні заступники. У наступних пунктах йшлося про відновлення розпущених гетьманським урядом земських та міських установ, а також про заборону грабунків мирного населення і військових складів та недопущення єврейських погромів.[60]

Крім того, колишні урядовці УНР отримали від Директорії накази про повстання проти гетьманату і захоплення влади. Йдеться, зокрема, про колишнього Подільського губернського комісара УНР Г. Степуру, що готував повстання в Кам'янець-Подільському повіті, заступника Гайсинського повітового комісара А. Волинця тощо.

Слабкою стороною влади гетьманату були силові структури. 19 листопада 1918 р. у Вінницю прибув С. Синявський, який отримав від Директорії завдання «всіма засобами здійснити переворот». Він згадував: «Протягом однієї доби мені вдалося завербувати серед офіцерських караульних рот і місцевого гайдамацького полку ряд людей з командних верхів, які співчували уряду УНР, і 20-го листопада я здійснив переворот. Збиралися у цей же день арештувати генерала [Яро]шевича, командира 2-го Подільського гайдамацького корпусу, але останній підписав наказ всім своїм частинам, що штаб корпусу і всі його військові з'єднання переходять на бік уряду УНР».[61]

Враховуючи перехід П. Ярошевича на бік Директорії УНР, С.Кисельов не мав змоги далі залишатися на чолі адміністрації губернії. Розуміючи безперспективність гетьманського режиму, він без перешкод 20 листопада 1918 р. передав у Кам'янці-Подільському службові справи представнику Директорії Г. Степурі. «Перехід влади стався без крові та насильства ... о 20 годині ночі ...», – повідомляв Г. Степура генералу П. Ярошевичу. Після цього С. Кисельов виїхав до Проскурова, де невдовзі був заарештований за наказом отамана Біденка і ув'язнений у Проскурівській в'язниці.

Гетьманська влада на Поділлі впала швидко, незначні вогнища опору повстанським силам було придушено.[62] 14 грудня 1918 р. в умовах всеукраїнського повстання П. Скоропадський зрікся влади.

Отже, у регіоні, завдяки професійним діям С. Кисельова, було налагоджено більш-менш дієздатну систему місцевого управління, встановлено відносний правопорядок, відновлено приватну власність. Причини падіння гетьманської влади на Поділлі мали загальноукраїнський характер, зумовлений помилками режиму. У більшості адміністраторів гетьманату була імперська ментальність. Вони підсвідомо повертали старі форми суспільного життя, особливо в сфері власності. Зі здобутків революції вони підтримали лише розвиток української культури. Недаремно один з місцевих державних службовців гетьманату М. Раєвський відзначив: «гетьманський переворот здійснили «русофіли»і просто росіяни», а «для більшості інтелігентних людей Україна – засіб позбутися більшовиків, а не мета».[63] Гетьманська влада не змогла комплексно підійти до питання відновлення правопорядку і не здійснила головну передумову заспокоєння селянської більшості населення - аграрну реформу. Залучення окупаційних військ до виконання репресивних функцій державного апарату сприяло вирішенню поставлених завдань. Але це не підвищувало авторитет влади, оскільки у всіх зловживаннях окупантів звинувачувалася гетьманська адміністрація. У процесі стабілізації внутрішньополітичної ситуації гетьман не зміг консолідувати українську політичну еліту і загалом йому не вдалося спрямувати революційну стихію у конструктивне русло державотворення, переконати громадськість відмовитися від радикальних соціалістичних перетворень і спрямувати головні зусилля на розбудову та зміцнення державності. Консервативна модель суспільно-політичної і соціально-економічної стабілізації в Україні і, зокрема на Поділлі, виявилася нереалізованою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Календар. Справочна книжка на 1919 р. – Кам'янець-Подільський, 1919. - С. 4-88.; 2. Революційний рух 1918 року на Вінниччині. Уклали В.П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини. 1998р. – Вінниця, 1999.; 3. Кушнір Б.М., Завальнюк О.М. Українізація культурно-освітнього життя на Хмельниччини в 1917–1920 рр. // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький. – 1993.; 4. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Подільський губернський староста доби гетьманату (1918 р.) С. І. Кисельов. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 87 – 94.; 5. Єсюнін С. М. С. Кисельов: від «молодшого юриста»до губернського старости. // Мате р. Х Подільської іст. - краєзн. конф. − Кам'янець-Подільський, 2000. − С.365-368.; 6. Коваль В. В. Становище Подільського вчительства в період гетьманату (1918 р.). // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 166 – 172. – С. 167.; 7. Кравчук О. М. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.). // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 172 – 176.; Кравчук О. Здійснення національно-культурної політики гетьманату на Поділлі в 1918 р. // Вінниччина: історія і сучасність. До 70-річчя створення Вінницької області. – Вінниця, 2002. – С.30-38.; Кравчук О.М. Причини падіння Української держави на Поділлі в листопаді 1918 р. // Мате р. звіт. конф. викладачів і студентів іст. ф-ту за 1998 р. – Вінниця, 1999. – С. 63-64.; 8. Собчинська М. Розвиток початкової школи на Поділлі в 1917–1920 рр. // Тези доповідей XIII Вінницької обл.іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1994.; 9. Єрліх Л. Д. З історії Вінницького краєзнавчого музею // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький. – 1993.; Кароєва Л.Р. Густав Вольдемарович Брілінг // Подільська старовина: Зб. наук. праць. – Вінниця, 1998.; 10. Ротар Н.Ю. Діяльність Подільського губернського комісаріату з народної освіти (1917–1919) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. – Хмельницький, 1994.; 11. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського - Вінниця, 1997.; Яременко О.І. Австро-Угорська окупація Вінниці в 1918 р. // Мате р. III іст.-краєзн. конф. «Вінниця: минуле і сучасне». – Вінниця, 1994.; Яременко О. І. Встановлення на Поділлі влади гетьмана П. Скоропадського // Матер. IX Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995.; Яременко О.І. Земське самоврядування Поділля в період гетьманату (1918) // Тези доповідей XIII Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. − Вінниця, 1994. та інші праці.; 12. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.). – Навч.-метод. посіб. – Кам'янець-Подільський, 2007.; 13. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1993. – С. 438.; 14. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. − К., 1957. − С. 60.; 15. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. II. Се р. : Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. - С. 57.; 16. Рубач М. А. Вказ. праця. – С. 60.; 17. Державний архів Вінницької області (долі ДАВО). – Ф р. – 1196. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 117.; Спр. 4. – Арк. 137.; 18. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980. – С. 72-73.; 19. ДАВО – Ф. Д–192. – Оп. 3. – Спр. 300. – Арк. 1; Ф. Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк.9, 62, 95 зв.,219, 261; Спр. 4.- Арк. 139 зв; Спр. 33.- Арк.14,63; Слово Подолии. − 1918. − № 51. − 17 июля; 20. Лозовий В. С. Продовольча політика Української держави П. Скоропадського і селянство. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 139.; ДАВО – Ф. Р.–1196. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.; 21. ДАВО. – Ф р. – 1196. –

Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 20.; 22. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 166.; ДАВО – Ф. Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 139–286 зв.; Спр. 4. – Арк. 155–248; Ф. Р–1543. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4–19.; Лозовий В. Ставлення селянства Поділля до гетьманської влади (1918 р.). // Мате р. XI Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 274.; Його ж Поділля в період гетьманату (1918 р.). – С. 5.; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). - Ф. 1793. - Оп. 1.- Спр. 1. - Арк. 4.;23. ЦДАВО. - Ф. 1793. - Оп. 1.- Спр. 1. - Арк. 1.; 24. Поділля. – 1918. - № 44. – 9 травня.; 25. ДАВО. - Ф. р. -1196.-Оп.1.-Спр. 2.- Арк. 139 зв.; – Ф. Д–172. – Оп. 1. т. 2. – Спр. 299. – Арк. 171 зв., 307.; 26. Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. док. и мате р. – К., 1967. – Т. 1, кн. 1. – С. 188.; Кравчук О. М. Австро-угорські війська на Поділлі в травні – серпні 1918 р. // Вісник студ. наук. товариства іст. ф-ту. Вип. 1. – Вінниця, 2000. – С. 23.; 27. Державний вісник. - 1918. - 5 червня.; 28. Слово Подолии. – 1918. – 15 мая.; Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Вказ. праця. – С. 87 – 94.; ЦДАВО - Ф. 1793. - Оп. 1.- Спр. 94. - Арк. 3 – 6.; 29. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Вказ.праця – С. 87.; ДАВО. – Ф. р. 2734. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 4 - 5.; – Ф. р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 16611. – Арк. 9.; 30. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.)... — С. 8-9.; 31. ДАВО. - Ф. р. 1196.-Оп.1.-Спр. 2. – Арк. 186.; Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського.- С. 18.; 32. ДАВО. – Ф. Д. 266. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 109 – 110.; 33. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.)... – С. 9.; 34. ЦДАВО – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.; 35. Там само – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 1206. – Арк. 5-20.; 36. Подільські губернські відомості. – 1918. – № 54,№ 61.; 37. ЦДАВО - Ф. 1793. - Оп. 1.- Спр. 3. - Арк. 7.; Подільські губернські відомості. – 1918. - № 53. – 12 червня.; 38. Підраховано авт. ЦДАВО - Ф. 1793. - Оп. 1. - Спр. 6.- Арк. 77 – 170.; ДАВО. - Ф. р. 1196.-Оп.1.-Спр. 32.- Арк. 110.; 39. ЦДАВО – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 31.; 40. Там само. – Арк. 41–256; Голос подольской церкви. – 1918. – № 11. – 25 июля;; 41. Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960. – С. 179.; 42. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.- Філадельфія, 1995. – С. 223.; 43. ДАВО – Ф. Р–1196. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 295.; Разгром немецких захватчиков в 1918 г.: Сб. мате р. и док. – М., 1943. – С. 336.; 44. ДАВО. – Ф. Д. 192. – Оп.1. – Спр 39. – Арк. 131 – 132.; 45. Подільські губернські відомості. – 1918. - № 62. – 27 липня.; 46. ЦДАВО . – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 22, 26, 27, 34; Спр. 9.- Арк.151; 47. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980. – С. 74.; 48. Підраховано авт. .-ДАВО – Ф. Р–1543. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7–508.; 49. ДАВО. – П. 138. – Оп. 2. – Спр. 138. – Арк. 4.; 50. ЦДАВО . – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76 – Ч. II. – Арк. 91.; 51. Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 133.; ДАВО. – Д. 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 153.; 52. ЦДАВО. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 27.; Ротар Н.Ю. Вказ. праця.– С. 378.; Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. - Ужгород, 1930. – Т. 2. - С. 347.; Кукурудзяк М. Г., Собчинська М. М. З історії національної школи і педагогічної думки в УН р. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 58, 62.; 53. Нова Рада. – 1918. – № 192. – 20 жовтня.;. ДАВО. – Ф.Д – 255, оп. 1, Спр. 124. – Арк. 248.; 54. Коваль В. В. Вказ. праця – С. 167.; 55. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – С. 75.; 56. Лозовий В. С. Перебування австро-угорського окупаційного війська на Поділлі в добу гетьманату // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ.пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. - Том 11. – С. 190.; 57. ДАВО. – Ф. р. 1543. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 449, 493.; Ф. – 192. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 147.; 58. Державний вісник. - 1918. - 9 листопада, 12 листопада.; 59. ЦДАВО . – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 327–328.- Спр. 76; Ч.II.- Арк.228 зв; 60. ДАВО. – Ф. Д. 262. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 243 зв.; Вінниця: історичний нарис. – Вінниця, 2007. – С. 138.; 61. ДАВО. – Ф.Р – 6023, оп. 4, Спр. 19049. – Арк. 20-21.; 62. Голос подольской церкви. – 1918. - № 32. - 4 грудня.; ЦДАВО – Ф. 1216. - - Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 309.; Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.)... – С. 26.; 63. Раевский Н. Тысяча девятьсот восемнадцатый год // Простор. – 1992.- № 6. - С. 39.

Ю.В. Котик

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1919-1920 РР.

Податкова справа є не лише складовою бюджетної політики держави – її стан характеризує ступінь економічної, політичної зрілості та правової культури суспільства. Наскільки податкова політика молодої української держави та органи, що її втілюють, відповідають інтересам пересічних громадян, багато у чому залежить від спадковості, історичного минулого, традицій, які уособлюють її інститути влади та господарювання. Особливо актуальним для дослідження є досвід періоду становлення більшовицької влади у двадцятих роках минулого століття, коли змінилась не лише держава, до складу якої входило більшість українських земель, відбулись перетворення, які докорінно змінили її економічне підґрунтя, що визначило подальшу долю всіх сфер життєдіяльності, у тому числі податкової. У цьому контексті, задля кращого розуміння проблематики становлення податкових органів радянської влади в Україні у 1919-1920 рр. , пропонується детально розглянути її особливості на матеріалах Подільської губернії.

Становлення податкових органів більшовицької влади у 1919-1920 рр. частково висвітлене у звітах політичних та економічних керівних органів Подільської губернії, уряду УС рр. На них звертають увагу у своїх працях історики О. Лойко, О. Петренко, В. Васильєв, С. Калитко, П. Кравченко. Але ґрунтовно ця тема досліджується уперше.

Декрет РНК від 24 листопада 1917 р. «Про стягнення прямих податків», що передбачав сплату прибуткового податку, одноразового податку з платників, які мають річний прибуток більше 100 000 крб., та податку на приріст прибутків торгово-промислових підприємств, уведених царським та тимчасовим урядами, що було першим податковим кроком більшовиків.

Нагляд за своєчасною сплатою податків було покладено на місцеві ради. «Щоб зламати опір чиновників місцевих податних закладів і казенних палат, туди було направлено комісарів»[1].

Однак збір більшості податків, що діяли до революції, було припинено: одних – з огляду на відсутність об'єктів оподаткування, інших – у зв'язку з проведенням «революційних заходів»– експропріації, контрибуції, націоналізації.

Уже в 1918 р., відчуваючи опір населення і обмеженість надходжень від таких ресурсів, В.І. Ленін наголошував: «ми повинні замінити контрибуцію з буржуазії постійними і правильно організованими надходженнями від майнового та прибуткового податків»[2], однак для цього, за його словами, від влади вимагалося «кращої організації обліку та контролю», тобто створення та налагодження роботи власних податкових органів. Для цього потрібно було знайти час, кошти і, головне, кваліфіковані кадри. Але більшовики, отримавши у спадок зруйновану економіку, продовжили згубну для пересічних громадян податкову політику їх попередників: застосували податок, для стягнення якого не потрібен був жоден податківець, – грошову емісію, та ввели, започатковану ще у 1916 р. , продрозверстку із селян, стягнення якої не вимагало фінансової освіти у її збирачів. З надходжень від цих джерел радянська влада отримала[3]:

	1918-1919 рр.	**1919-1920 рр.**	**1920-1921 рр.**
Від грошової емісії	523*	390*	186*
Від продрозкладки	127*	253*	480*

Примітка: *– у мільйонах золотих довоєнних крб.

Як наслідок, за умов постійно зростаючої інфляції та натуралізації економіки, першочерговим питанням було функціонування держави за підтримки силових структур наркомпроду та раднаргоспу. Новоствореним податковим органам відводилась другорядна роль – забезпечення надходжень від нових, незначних для бюджету податків та недоїмок по податках за минулі роки. Утримувати податкові органи стало вкрай нерентабельно, а наприкінці 1920 р. було порушено питання про ліквідацію їх узагалі. Кореспондент подільської газети «Вісти»у грудні 1920 р. влучно підсумовував фінансову політику радянської влади: «...кожний працівник, де чи в якій галузі господарства він не працював би, буде отримувати за свою працю із розподільчих органів усе необхідне натурою: їжу, одяг, світло, книгу тощо»[4].

Такі реалії більшовицької політики дають можливість зрозуміти, чому ні у створеному в листопаді 1918 р. Тимчасовому робітничо-селянському уряді України у відділі фінансів, ані у сформованому після відновлення радянської влади у січні 1919 р. Народному комісаріаті фінансів УСРР податкового відділу не існувало. Вся податкова справа зосереджувалась у фінвідділах при губернських, повітових та волосних виконкомах, головне завдання яких полягало у зборі коштів шляхом уведення і стягнення місцевих податків, надзвичайних податків із заможних класів та недоїмок з відмінених платежів. Лише після підписання 1 червня 1919 р. декрету про «військово-політичний союз»радянських республік (тоді поглинання України Росією розглядалося як воєнно-економічний союз)[5], що передбачав єдине московське керівництво всіма галузями народного господарства, у тому числі фінансами. В Україні керівництво податковою справою передавалось до утвореного 1 березня 1920 р. , після перемоги над денікінцями, Управління уповноваженого Наркомфіну РСФСР при РНК УСРР[6], у складі якого в одному з п'яти відділів, а саме ревізійно-інструкторському, було створено податковий підвідділ.

Місцеві ж податкові органи у складі губернських та повітових виконкомів, що підпорядковувались безпосередньо московському центру, створювались відповідно до декрету РНК РСФРР ще 31 жовтня 1918р[7]. Цим же декретом ліквідовувались фінансові органи дореволюційної Росії – казенні та акцизні палати.

У контексті таких рішень Декретом РНК України від 22 лютого 1919р.[8], з метою об'єднання і впорядкування на місцях податкової, кошторисної та фінансової справ, було створено Подільський

губернський фінансовій відділ Подільського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів[9]. Відповідно до Декрету РНК України губфінвідділ мав нараховувати чотири підвідділи: рахівничо-касовий, прямих податків та мита, підвідділ непрямих податків та секретаріат. У компетенції двох податкових підвідділів був нагляд за виконанням декретів, правил та інструкцій з податкової справи, керівництво податковою діяльністю фінансових відділів повітвиконкомів, спостереження за своєчасним надходженням податків, рахівництво та звітність по прямих та непрямих податках та зборах, статистика обкладених акцизом виробництв губернії. Цим же декретом у підпорядкуванні губфінвідділу створювались фінансові відділи повітвиконкомів у складі кошторисно-касового та податкового підвідділів. Безпосередньою справою податкового підвідділу повітфінвідділу був нагляд за стягненням загальнодержавних та місцевих зборів фінагентами, детальний розпис та підрахунок за всіма податками, виконання розпоряджень підвідділу прямих податків губфінвідділу, розробка для волвиконкомів та сільрад необхідних інструкцій з податкової справи.

Але втілити в життя окреслені завдання на зазначеному етапі більшовикам не вдалося, оскільки період (1919-1920 рр.) функціонування більшовицьких податкових органів губернії характеризувався, насамперед, багаторазовою ліквідацією та відновленням їх діяльності у зв'язку із збройною боротьбою Червоної Армії з національно-визвольними силами. Навіть губфінвідділ уперше створювався декларативно, оскільки радянська влада на Поділлі поширилась лише з середини квітня 1919 р. Загалом його роботу, як і всіх інших фінорганів в Україні, з 18 березня по 10 серпня 1919 р. було оцінено Уповноваженим Наркомфіну РСФСР як самостійну, розрізнену, таку, що здійснювалася на власний розсуд та без контролю з боку Москви[10]. Крім того, довготривала невизначеність з приводу місця для губернського центру – у Вінниці чи Кам'янець-Подільському – додавала роботі фінорганів ще більше хаосу. Практичним завданням губернських податкових підвідділів на цьому етапі було «прийняття постанов про накладання на буржуазні елементи контрибуції та інших видів розкладок»[11], виконання яких ускладнювалось запізнілим надходженням постанов та циркулярів із центру.

Що ж до податкових органів у повітах, то не всі вони були належно організовані, не мали зв'язку з губернією, діяли практично без інструктивного матеріалу, а ще, окрім цього, їх діяльність базувалась на принципах більшовицької революційної доцільності. Так у Брацлавському повіті функціонував інститут базарних фінагентів, про що свідчать численні протоколи, складені ними під час перевірки торговельної діяльності громадян у м.Тульчин[12]. Про податкову діяльність Білопольського волвиконкому Бердичівського повіту в березні 1919 р. свідчить його постанова про негайне стягнення волосних зборів за 1917-1918 р. та стягнення контрибуції з «єврейського буржуазного населення на власний розсуд»з подальшим надходженням коштів до волвиконкому[13].

Після чергового повернення більшовиків з 1 січня по 27 квітня 1920 р. на всій території Поділля, окрім західних прикордонних районів, де втримались війська Симона Петлюри, радянські органи влади, у тому числі податкові, відновили свою діяльність. 18 січня засідання колегії Подільського губфінвідділу прийняло постанову: доручити завідуючим відділами, у тому числі податковими, негайно розпочати їх структурну реорганізацію, забезпечивши штати працівниками, які мають досвід попередньої роботи у губфінвідділі та «в загальному ознайомлені з фінансовою політикою радянської влади»[14].

У контексті цього розпорядження та відповідно до постанови РНК України про підвідділи непрямих податків фінансових відділів при виконкомах, їх функції та склад (від 21березня 1919 р.) Подільський ревком прийняв рішення 23 січня 1920 р. про створення при губфінвідділі підвідділу посередніх податків у складі 12 чоловік[15] замість скасованої губернської акцизної управи[16].

Окрім того, 26 лютого 1920 р. постановою Колегії Подільського губфінвідділу тогочасну структуру низового апарату по стягненню непрямих податків – окружні акцизні управи – реорганізували в акцизні дільниці. Основною метою таких заходів було скорочення податкових штатів. Замість 7 акцизних управ у складі одного окружного інспектора, одного діловода та кур'єра при ньому, 5-8 помічників окружних інспекторів та близько 20-30 контролерів при кожній окрузі у Подільській губернії створювалось 30 акцизних дільниць, штати кожної з яких передбачали посаду одного акцизного інспектора, його помічників та 75 чоловік на губернію постійних акцизних контролерів при великих промислових підприємствах[17].

Проте поставлені завдання не могли бути відразу втіленими у життя, адже, з одного боку, на заваді стояли військові дії, що розгорталися на території Поділля, з іншого – розрізнені звістки про розпочату чергову реорганізацію республіканського податкового апарату (відповідно до

розпорядження Уполнаркомфіну РСФРР від 6 березня 1920 р.) на основі нового положення, невідомого у губернії, що викликало у службовців почуття невпевненості з огляду на характер і майбутнє їхньої діяльності.

І лише на початку квітня 1920 р. у Вінницю надійшло нове Положення про губернські та повітові фінансові відділи від 29 вересня 1919 р.»[18]. Відповідно до нього та циркуляра Уполнаркомфіну РСФРР від 6 березня 1920 р. [19], губфінвідділ реорганізовувався в два управління, одне з яких, податкове, об'єднувало в собі підвідділ прямих податків і митних зборів та підвідділ непрямих податків, за штатом нараховувало 67 чоловік. Діяльність губернського податкового управління набувала керівного, ревізійного та спрямовуючого змісту. Однак щойно було розпочато розробку плану реорганізації податкових органів, як наприкінці квітня 1920 р. більшовицька влада знову залишила губернію під тиском україно-польських військ.

Стосовно податкових підвідділів повітфінвідділів, штати яких було затверджено на Колегії Подільського губфінвідділу 19 лютого 1920 р. [20], та відповідно до положень від 2 серпня і 29 вересня 1919 р. , їх діяльність повинна була зосередитись, насамперед, на веденні податкової звітності, контролі за її відповідністю до податкових надходжень, що навесні 1920 р. і надалі, всупереч прийнятому, залишались у компетенції скарбниці.

Однак податкові органи губернії ледь встигли відновитися до наступу петлюрівських військ. Навіть передача діловодства з місцевого оподаткування колишніх повітових земських управ до повітових фінансових органів тривала з лютого (Літинський фінвідділ) до серпня 1920 р. (Гайсинський), а по Могилів-Подільській та Кам'янець-Подільській управах матеріали взагалі було втрачено[21].

Підсумки роботи фіскальних органів на цьому етапі були невтішними. За свідченням завідуючого податковим підвідділом Вінницького повітфінвідділу Селегинського, «у січні 1920 р. було стягнено 36000 крб., у лютому – 136000 крб., у березні зовсім мало»[22].

З 18 червня 1920 року, після відступу петлюрівських та польських військ, розпочинається чергова відбудова радянських податкових органів Подільської губернії. Зауважимо, що кожного разу її проведення давалося ціною все більших зусиль, оскільки кваліфіковані фінпрацівники або виїжджали за межі «неспокійного»Поділля, або працевлаштовувались в інших радянських органах, які матеріально краще забезпечували своїх працівників[23].

Організація губернського податкового апарату на новому етапі становлення радянської влади розпочалась (відповідно до телеграм Уполнаркомфіну від 23 квітня та 25 червня 1920 р.) з ліквідації підвідділу непрямих податків із зовнішньою інспекцією і переведенням його особового складу з 26 липня 1920 р. [41] до рахункового підвідділу фінансового відділу Раднаргоспу, де у їхній компетенції було проведення нарахувань на користь держави на ціни товарів, що вироблялися держпідприємствами. То був закономірний крок, зумовлений результатами політики одержавлення промисловості більшовиками.

Губернське податкове управління, яке тепер складалося лише з відділу прямих податків, відновило свою діяльність лише на початку серпня. Свою роботу згадане управління розпочало з реорганізації податкових підвідділів повітфінвідділів та встановлення постійного безпосереднього зв'язку з ними. Наступним кроком стало відновлення по губернії обліку ліквідаційних загальнодержавних та місцевих податків і зборів відповідно до циркуляра Управління Уполнаркомфіну за № 7039[24]. Проте зазначимо, що навіть на початку вересня 1920 р. остаточної суми недоїмок по податках за минулі періоди так і не було відомо. Відповідно до зведень дев'яти повітів з одинадцяти, які існували, заборгованість на місцях ще за липень рахувалась по місцевих податках і зборах – 78154030 крб. 69 коп., по державних – 7221538 крб. 50 коп., а за серпень зовсім не надійшла[25]. Щодо завершення діловодства по всіх скасованих податках, то остаточною датою їх упорядкування було визначено 1 жовтня 1920 р. , що викликало сумнів у фахівців. Слід додати, що робота губернських податкових органів істотно ускладнювалась через відсутність матеріалів діловодства царської Казенної палати, які були частково знищені петлюрівсько-польськими військами у Кам'янець-Подільському, а також у зв'язку з недостатньою кількістю особового складу – на 26 серпня податкове Управління губернії нараховувало всього 9 чоловік[26].

Логічно, що невдовзі (у липні) численні недоліки у роботі Подільського губфінвідділу були виявлені першою ревізійною перевіркою з боку Уполнаркомфіну РСФРР при РНК УРСР Красномовним став висновок ревізійників: «наполягати, щоб посади завідуючих повітфінвідділів були заміщені, по можливості, підготовленими фінансовими працівниками, знайомими хоча б у загальних рисах з фінансовою політикою радянської влади і зі структурою фінансового апарату»[27].

Стосовно податкових відділів повітфінвідділів, то протягом липня – серпня 1920 р. вони були відновлені як структурні одиниці в одинадцяти повітах, лише податковий підвідділ Брацлавського повітфінвідділу у складі 20 працівників та 8 фінагентів було укомплектовано у грудні[28].

Так Летичівський повітфінвідділ, відновлений лише 21 липня, хоча і мав податковий підвідділ, але без кадрового забезпечення.

2 серпня цього року було призначено особовий склад податкового підвідділу Кам'янець-Подільського повітфінвідділу, частину якого відразу було направлено для систематизації залишків архіву колишньої Казенної палати[29].

Податковий підвідділ Могилів-Подільського повітфінвідділу було створено ще 7 квітня 1920 р. , але проіснував він близько двох тижнів. Будучи відновленим у липні та маючи у розпорядженні 50% працівників від необхідного складу, намагався налагодити стягнення відмінених податків та зборів на першій податковій дільниці. Друга податкова дільниця з центром у м. Бар з жовтня 1919 р. , залишившись без керівництва, фактично припинила свою роботу, працівники канцелярії, не отримуючи заробітної плати, розбіглись. Навіть у другій половині вересня у власне повітовому органі з 24 посад залишалося 10 відкритих вакансій.

Утворений 17 лютого 1920 р. Ольгопільський податковий відділ, у складі 6 осіб разом з фінагентами, взагалі працював, не маючи безпосереднього керівництва (завфінвідділу), аж до липня. Згодом, через відсутність обладнаного приміщення, постійні переїзди та кадрову незабезпеченість, підвідділ намагався організувати стягнення земських зборів та відмінених податків за допомогою волосних агентів[30] .

У відновленому 19 липня 1920 р. Проскурівському повітфінвідділі відразу, відповідно до внутрішніх розпоряджень завідуючого, було набрано необхідний штат податкового підвідділу з досвідчених працівників земської управи. На посади у канцелярії було переведено службовців окладного столу скасованого казначейства, земства та міської управи. Податковий підвідділ у складі 24 службовців апарату та 12 фінагентів (по одному на кожну з десяти волостей та двох у місті – для безпосереднього стягнення податків) зосередив свою діяльність на зборі та обробці фінансово-статистичного матеріалу, упорядкуванні податкової звітності та, головне, стягненні недоїмок по скасованих податках[31].

Лише 5 серпня 1920 р. було створено податковий підвідділ Ямпільського повітфінвідділу[32]. Однак він був бездіяльним, оскільки антирадянські сили проводили у повіті активну агітацію щодо зриву продрозкладки, мобілізації та надання владі гужового транспорту, були зафіксовані випадки вбивства продагентів[33].

На початку вересня 1920 р. залишалось відкритим питання щодо реорганізації низового повітового апарату – тих, хто безпосередньо займався стягненням податків. Відповідно до Декрету РНК УРСР від 22 лютого 1919 р. та подальших положень, посади волосних та міських фінагентів входили у штати повітових податкових підвідділів. Але циркуляром Уполнаркомфіна РСФРР при РНК УСРР від 27 серпня 1920 р. створювався інститут сільських фінагентів. Однак наприкінці вересня 1920 р. губернія так і не отримала деталізуючого положення про їх штати та функції, що порушувало роботу податківців.

У зв'язку з черговим наступом петлюрівських загонів наприкінці вересня Управління податків Подільського губфінфідділу та податкові підвідділи західних повітів Поділля були терміново евакуйовані до міста Гайсин. Цінності та кошти були відправлені до Харкова залізницею, а папери діловодства губернського фіноргану на дев'яти підводах за три доби доставили у Гайсинський повітфінвідділ. Два тижні губфіноргани існували ізольовано й лише в середині жовтня відновили зв'язок з Брацлавським, Ольгопільським та Ямпільським повітфінвідділами, зосередивши у податковій діяльності увагу на підготовці до збору прибутково-майнового податку, заготівлі паперу та розсиланні бланків. Групою, яку створено на чолі з губернським податковим інспектором та двома співробітниками податкового підвідділу Гайсинського повітфінвідділу, при обстеженні тринадцяти сіл цього повіту виявлено наступне: у трьох селах немає освічених громадян, які б могли виконувати технічну роботу щодо заповнення податкових бланків, деякі місцеві податкові підрозділи не забезпечені навіть чорнилом для письма, а чорнило місцевого приготування з бузини розпливається на папері, тому непридатне для цільового використання. Однак визначальним було ставлення до перевіряючих з боку селян – «недовірливе»та «неприязне», оскільки нагадувало про повернення «старої»влади[34]. Начальник тилу Південно-Західного фронту Червоної Армії Ф. Дзержинський ще в липні 1920 р. так пояснив сутність цього явища: населення України знаходилось під владою «атаманів»та «батьок», які постійно змінювалися, тому й звикло сприймати владу взагалі як щось

тимчасове, а отже, не хотіло виконувати державних повинностей чергової влади[35].

Окрім того, в повітах губернії спостерігалась така закономірність: надходження податків зменшувалося з наближенням фронту, збільшувалося – з його віддаленням. Що стосується функціонування податкових органів, то перебування у зоні бойових дій регулярних частин до 1921 року та окремих повстанських загонів до 1923 р. постійно дестабілізувало їх роботу.

З огляду на такі обставини, у листопаді 1920 р. Управління Уповноваженого наркомфіну значно більше цікавилось роботою фінвідділів Подільської губернії, аніж діяльністю інших регіонів України, що функціонували переважно задовільно[36].

Згодом, після реевакуації Управління податків разом з іншими відділами губфінвідділу до Вінниці, яка ледь не завершилась трагічно на станції Криштопівка Гайсинського повіту у результаті нападу на спецпотяг повстанського загону[37], розпочався період згортання його діяльності.

Справа в тому, що більшовицька політика конфіскації, націоналізації, продрозкладки, грошової емісії та натуралізації економіки знищувала базу оподаткування, внаслідок чого існування фіскальних органів ставало недоцільним. Якщо, за даними державного розпису доходів, питома вага податків разом із відрахуваннями на користь радянської держави становила у 1918 р. 70% бюджету, у 1919 – лише 14,6%, то у 1920 р. податки майже втратили своє значення для бюджету[38]. Тому створення Комісії щодо відміни грошових податків у Москві восени 1920 р. , Декрет РНК РСФРР від 15 жовтня про відміну гербового та всіх інших митних зборів на користь держави[39], циркуляр податкового управління Подгубфінвідділу до податкових відділів Подільських повітфінвідділів про завершення роботи із стягнення відмінених прямих податків[40] – це логічні кроки радянської влади на всіх рівнях у справах фінансів.

У грудні 1920 р. діяльність податкового Управління Подгубфінвідділу у кількості шести чоловік, замість необхідних за штатом сорока, було сконцентровано на обробці звітності повітфінвідділів по збору скасованого промислового та прибуткового податків, яка у повному обсязі надійшла лише з Гайсина. Що ж стосується ревізійної перевірки податкових повітових підрозділів, то, за браком штатів, управління у кінці року обревізувало лише два із дванадцяти[41]. У грудневих доповідях повітфінвідділів було виявлено наступне:

- у Ямпільському – податковий підвідділ після реевакуації не створено, відчувається нагальна потреба у партійних та технічних працівниках, бракує канцтоварів (папір, ручки), у зв'язку з невиплатою зарплати за 3-4 місяці службовці волвиконкомів розбіглися[42];
- у Гайсинському – з 24 штатних працівників податкового підвідділу залишилося 12, через відсутність підводи для перевезення дров приміщення не опалюється, деякі працівники прагнуть перевестися в установи, де видається нормальний пайок[43];
- відсутність кваліфікованих працівників – причина, через яку не створено Жмеринський податковий підвідділ.

Як наслідок, по більшості повітах особовий склад співробітників податкових органів не сягав і 50% штатного, а у деяких і 25%[44].

Окрім того, у роботу податківців на всіх рівнях постійно втручалися органи радянської влади, зокрема силові структури. Так відповідно до наказу начальника Подільської губернської дільниці, командира 24-ї стрілецької дивізії Муретова від 29.11.1920 р. про розташування 60, 24, 12 стрілецьких дивізій у повітах губернії, Подільська губернія, з метою «максимального сприяння продорганам у справі стягнення продрозкладки», розподілялась на повітові дільниці з розташуванням у них відповідних військових формувань[45].

Наведені факти підтверджують тенденцію згортання податкової діяльності на Поділлі наприкінці 1920 року, що було закономірним кроком у фінансово-економічній політиці більшовиків. Уже 3 лютого 1920 р. Президією ВЦВК було схвалено та передано на затвердження березневій сесії проект декрету про відміну існуючих державних та місцевих податків та зборів[46]. Цілком логічно, що дещо пізніше постановою РНК РСФРР податковий апарат було розформовано, однак рішення X з'їзду РКП(б) про заміну продрозкладки продподатком знову вдихнуло в нього життя.

Отже, непослідовна діяльність «нерентабельних»податкових органів радянської влади Подільської губернії у 1919 р. , відсутність належного матеріального та інструктивного забезпечення, брак налагодженого зв'язку між внутрішніми підрозділами та відповідно з центральними у 1920 р. – все це є доказом другорядної ролі, яку більшовики відводили фіскальним органам. Звичайно, це наслідок кардинальних змін у базисі нової держави, коли політика продрозкладки націоналізації, натуралізації, метою якої було одержавлення знарядь та результатів праці і повна особиста залежність кожного громадянина, стала основним джерелом наповнення бюджету. Податки,

втрачаючи основу та економічний зміст, були приречені на відмирання.

На наш погляд, регіональною особливістю радянських податкових органів Поділля 1919-1920 рр. є те, що вони тричі ліквідовувались та відповідно відновлювали свою діяльність як наслідок розгортання національно-визвольної боротьби регулярних та повстанських підрозділів проти більшовицького режиму. Подільська губернія, яка географічно об'єднувала подільські землі, була прикордонною з Польщею та Румунією, що негативно позначилось на становленні всіх радянських органів, зокрема податкових. Діяльність останніх сприймалась місцевим населенням як явище тимчасове. Постійне втручання у роботу податківців пріоритетних для більшовиків органів Наркомпроду і Раднаргоспу та силових структур, «кадровий голод», викликаний страхом помсти місцевого населення та жалюгідним матеріальним забезпеченням, знищення матеріалів з податкового діловодства губернської Казенної палати та Акцизної управи петлюрівсько-польськими військами, переміщення губернського центру з Кам'янець-Подільського до Вінниці – ось основний перелік причин, які ускладнювали функціонування податкових органів Поділля у 1919-1920 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРЕТУРА

1. Марьяхин Г.Л. Налоговая система ССС р. – М., 1952. – С.29; 2. Ленін В.І. Чергові завдання радянської влади. – К., 1973. – С.169; 3. Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и нэпа.- М., 1925. – С.44; 4. Вісти. – 1920. – 18 лютого; 5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С.88; 6. ЦДАВО України . – Ф.30. - Оп.1. – Спр. 37. – Арк.2.; 7. Декреты Советской власти. – М., 1964. – С.497; 8. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины за 1919 год. Х., 1923. – Ч.1. – С.186; 9. ДАВО. – Ф. Р. 27 – Оп.1. – Спр. 1. – Арк.1-2; 10. ДАВО. – Ф. р. 27. – Оп.2. – Спр. 42. – Арк.32; 11. Отчет Подольского Губэкономсовещания Украинскому Экономическому Совету (апрель-сентябрь 1922 года). - Вінниця, 1922. – С.392 ; 12. ДАВО. – Ф. р. 27. – Оп.2. – Спр. 314. – Арк.1; 13. ДАВО. – Ф. р. 4079. – Оп.1. – Спр. 1. - Арк.6; 14. ДАВО. - .Ф. р. 991. - Оп.1. – Спр. 1. – Арк.8; 15. ДАВО. – Ф. р. 992. – Оп.1. – Спр. 49. – Арк.45; 16. ДАВО. – Ф. р. 27. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 9; 17. ДАВО. – Ф. Р. 991. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк.26; 18. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 11. – Арк.16; 19. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 39. – Арк.25; 20. ДАВО. – Ф. Р. 991. – Оп.2. – Спр. 1. – Арк.22; 21. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 30. – Арк.5-6,11,19; 22. ДАВО. – Ф. Р. 991. – Оп.1. – Спр. 1 – Арк.41; 23. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 11. – Арк.8; 42. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 18. – Арк.13; 24. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 11. – Арк.44; 25. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 11. – Арк.45-46; 26. ДАВО. – Ф. Р. 27 – Оп.2. – Спр. 3. – Арк.14; 27. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 10. - Арк.16; 28. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 33. – Арк.4-5; 29. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 20. – Арк.27; 51. Там само. – Арк.46; 30. Там само. – Арк.47; 31. Там само. – Арк.129-131; 32. ДАВО. – Ф. Р. 2625. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк.184; 33. Там само. – Арк.102; 34. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 17. – Арк.16; 35. Васильєв В. Ю. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр.ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С. 42; 36. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 11. – Арк.56; 37. Там само. – Арк.59; 38. Марьяхин Г. М. Налоговая система ССС р. – М., 1952. – С.42; 39. Декреты Советской власти.- М., 1983. – С.65-66; 40. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 321. – Арк.3; 41. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 323. – Арк.3; 42. ДАВО. – Ф. Р. 2625. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк.113; 43. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 20. – Арк.254; 44. ДАВО. – Ф. Р. 27. – Оп.2. – Спр. 323. – Арк.3; 45. Васильєв В. Ю. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр.ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С.47-48; 46. Альский М. Пять лет финансово-налоговой политики. – М., 1925. – С.65.

В.О. Гандзюк

ВІДСТОЮВАННЯ ІДЕЙ ДЕРЖАВНОСТІ ЧАСОПИСАМИ ПОДІЛЛЯ В ОСТАННІЙ ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР (1920 Р.)

Наприкінці 1919 р. політичні сили, які продовжували боротьбу за суверенну Українську державу, були поставлені в складні умови. Більшовики, ховаючись за популістськими гаслами, насправді творили в Україні диктатуру однієї партії. Денікінці прагнули відродити єдину і неподільну імперію, в якій для України готували оновлене ярмо. У розрахунках західних країн український уряд, що домагався визнання й підтримки, не сприймався як серйозний чинник міжнародних відносин. Розвиток подій підштовхував Директорію до пошуку компромісів із Польщею, в центрі яких був пошук координації зусиль, спрямованих на боротьбу з більшовиками[1].

На конференції у Варшаві, що відбулась 2 грудня 1919 р. , було прийнято декларацію, одним із важливих пунктів якої стало визнання УНР незалежною й самостійною державою, укладання конвенцій воєнного, торговельного й консульського характеру, а також надання допомоги зброєю та амуніцією для досягнення перемоги у національно-визвольних змаганнях[2].

Відомо, що преса є одним з найважливіших знарядь пропаганди політичних ідей, формування й вираження громадської думки[3]. Усі суспільні класи та їхні політичні партії, використовуючи пресу, передусім мають на увазі її інтеграційний характе р. Завдання, які виконує періодика, можна

поділити на дві групи: довготривалі – зумовлені основними ідеологічними положеннями, інтересами руху загалом, і такі, що ґрунтуються на особливостях конкретної політичної й економічної ситуації й визначаються тактичними міркуваннями[4].

Мета цього дослідження – показати, як демократичні часописи Поділля, що вперше побачили світ у січні-травні 1920 р. , впливали на перебіг боротьби українського народу за національне визволення, творення самостійної держави, а також формування поглядів і настроїв різних соціальних верств в останній період Директорії УН р.

З перших днів січня 1920 р. українське життя інтенсивно почало набувати нових обертів. У подільській пресі з'явилися публікації щодо політичної діяльності уряду УНР, спрямованої на зміцнення процесу державотворення. Зокрема, повідомлялось, що перша частина діячів та проводирів національного руху вирушила за кордон, зокрема у Варшаву, і там зосередила державотворчу діяльність[5]. Друга скупчилась навколо свого народного центру, що утворився на Київщині, Волині й Поділлі, куди поволі стягувалися залишки армії. Усі вони «знову почали роботи зусилля, щоб вийти із кризи і взятися за державне будівництво»[6]. Адже господарюванням чужоземців Україна була доведена до крайньої руїни й безвладдя. На її благодатному ґрунті засівався більшовизм, а разом з ним наростала громадянська війна.

Після нетривалої дезорганізації в суспільно-політичному житті та поразок на фронті, Україна знову зробила спробу реанімувати визвольний рух. На звільненій від ворогів території відновив свою роботу уряд УНР, а Вінниця знову стала «серцем воскресаючої держави, навколо якого почали об'єднуватися всі національно свідомі сили»[7]. Велася підготовча робота до проекту Конституції, земельної реформи, системи адміністрування, відбувалися розгляд основ торговельної політики і плану оновлення промисловості, ревізія підвалин фінансової політики і тощо.[8] Для удосконалення адміністративного апарату здійснено поділ губернії на землі: Брацлавщина, Липовеччина, Вінниччина і та ін.

За рахунок добровольців й оголошеної мобілізації зросла кількість українського війська[9]. Адже при відсутності військової сили «ніяка влада, навіть найдемократичніша, нічого не зробить для того, аби втілити в життя накази й закони – треба, щоб їх хтось підпирав силою»[10]. Успіхом увінчалися наступальні операції на Правобережжі і Лівобережжі, де було звільнено такі міста: Ямпіль, Ольгопіль, Брацлав, Липовець, Таращу, Умань, Звенигородку, Канів, Черкаси, Переяслав, Чигирин і Золотоношу[11].

Доказом несприйняття політики більшовизму населенням можуть слугувати масові повстання проти запровадження комун. Усі запаси хліба селяни нікому не віддавали і лише говорили: «Ось прийде Петлюра: як він скаже, так і буде»[12].

Тоді ж у місцевій пресі з'явилися повідомлення про зміну поглядів країн Антанти щодо визнання незалежності Української Республіки. Проте такий крок викликав неоднозначну оцінку серед громадськості. Передусім домінувала думка, що в Західній Європі українська справа розглядалася виключно як дієвий чинник боротьби з більшовиками, а не захист інтересів трудового народу.

Крім того, вважалося, що подібним жестом «Антанта знову прагне об'єднати під українським гаслом буржуазно-чорносотенні кола, але вже не російські, а українські, які візьмуть на себе ведення війни з комуністами Росії»[13]. Тож продовження боротьби за національне визволення вбачалося не в підтримці Антанти, а в силах, «які її розпочинали, вели і зможуть забезпечити соціальну і державну незалежність»[14]. У цьому випадку малось на увазі проведення проти більшовицької окупації спільних українсько-польських воєнних дій, які на кінець лютого 1920 р. набрали широкого розмаху.

Відчувши реальну користь від такої співпраці, навесні уряди УНР і Польської республіки заключили між собою договір, яким Польща зобов'язалася допомогти українській армії звільнити Україну від більшовиків, натомість відшматувавши від неї близько 162 000 кв.км території з населенням 11 млн. осіб[15].

Важливе значення для майбутніх спільних воєнних дій мало підписання військової конвенції. Армія УНР переходила в підпорядкування польського командування. Польська сторона забезпечувала три українські дивізії зброєю й амуніцією. Директорія зобов'язувалася забезпечити постачання польських військ, а поляки брали на себе управління залізницями та фінансами[16].

На основі військової конвенції, пов'язаної з Варшавським договором, з 25 квітня 1920 р. почався похід на Україну об'єднаних армій військ Польщі та УН р. У ньому брали участь дві українські дивізії: одна під командою полковника Удовиченка йшла на Білорусь, друга на чолі із полковником Безручком вирушила на Київ, а також військова група Омеляновича-Павленка[17].

Із закликом до населення України терпляче нести всі труднощі воєнної доби, поможливості допомагати польським збройним формуванням у їхній боротьбі за визволення краю від ворогів звернувся начальник Речі Посполитої Й.Пілсудський. Він висловив також сподівання, що народ «докладе максимум зусиль для того, щоб при підтримці Польської Республіки завоювати власну свободу і забезпечити плодючим землям своєї Вітчизни щастя і добробут, яким будуть радіти після повернення до праці і спокою. Усім жителям України гарантуємо захист і опіку»[18].

Отже, навесні 1920 р. Поділля знову опинилося у вирі війни. Шлях визволення краю від більшовиків розпочався із Гайсина. Вирішальну роль у цьому відіграли Київська дивізія, повстанці підполковника Волинця та 5-ий кінний полк. Командир останнього сотник Глибовський був смертельно поранений в бою. Згодом армія форсувала Південний Буг, визволила Тульчин. Згідно з повідомленнями преси, в кінці квітня польськими й українськими військами ще було взято Малин, Козятин, Хмільник, Бердичів, Бар[19], а в Козятині взяли 2000 полонених[20].

«Липовець і його околиці вже очищені від більшовиків, – писала тоді газета «Наш шлях». – Вигнали їх звідси повстанці, які зайняли цілу низку міст, містечок і сіл. Перед повстанськими загонами більшовики тікали в паніці. Зараз в Липовці властиво жодної влади нема. Польських військ у даний момент теж нема, місцеві організації вислали до Вінниці делегацію за інформаціями…»[21]

Особливо впертий бій розгорівся біля с.Джугастри на Крижопільщині. У ньому взяли участь не тільки козаки, але й нестройові, серед яких був армійський священик П. Пащевський. «Страшенна весняна буря доповнювала картину бою, – писав командувач армії, генерал М.Омелянович-Павленко. – Гуркіт грому змішувався з гарматними вибухами. Курява закривала обрій. Здавалося, що природа рішила взяти участь у цій боротьбі»[22]. Внаслідок цього військові загони Червоної армії відступили. Частини Української армії наближалися на з'єднання з дивізією О. Удовиченка, який вважався справжнім, «досвідченим провідником козацтва»[23].

Аби підтримати патріотичний дух в українському війську, ефективну пропагандистську роботу проводила місцева преса. На її сторінках публікувалися заклики до державотворення, єдності, подавалась об'єктивна оцінка суті більшовизму. «Народе український, – йшлося, зокрема, в урядовому зверненні, вміщеному у вінницькій газеті «Україна». – Знов розвіялися чорні хмари, знов засяяло сонце над звільненою від ворогів українською землею. Розвіялися хмари кривавого більшовизму, засвітило знов сонце волі і щастя над знесиленим і змученим нашим краєм»[24]. Проте, як з'явилось, цей оптимізм був завчасний.

В умовах походу польського війська на Київ керівництво української держави вже вкотре переїздить до Вінниці, яка «знову тимчасово обирається за осередок і стає столицею»[25]. У цілому, як зазначає український історик В.Солдатенко, «… кожен із трьох коротких епізодів перебування проводу УНР у Вінниці став по-своєму знаменним. Кожного разу тут йшов пошук моделей державотворення і варіантів зміни політичного курсу, ухвалювались рішення, що суттєво позначились на подальшому перебігу подій, на долі Української революції»[26].

5 травня до Вінниці прибув С. Петлюра. Часописи, що виходили у місті, широко розповіли про це, присвятивши чимало рядків постаті Головного отамана. Зокрема, як повідомляла газета «Хвиля», Головнокомандувача військ УНР зустрічали досить привітно та з величезними почестями. Залізничний вокзал був прикрашений синьо-жовтими прапорами, зеленими вітами та квітками. Виструнчилися чота почесної варти від старшинської сотні української комендатури Вінниці, почесна варта від залоги польських військ у місті та почесна варта від охорони штабу польської дивізії.

Зустрічали Петлюру також представники Вінницької думи, українських та інших організацій, учні залізничної школи.

Головний отаман прибув у супроводі Військового міністра В. Сальського, міністра єврейських справ П. Красного та осавулів. Хор школярів виконав український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Із щирими привітаннями виступили губернський комісар Поділля, представник Вінницької Національної Ради. Дорогою до собору Головного отамана зустрічали вінничани. Будинки в місті прикрашено національними прапорами. Парафіяни зустрічали Петлюру із хлібом-сіллю. Вітаючи його, висловили надію на відродження національного руху.

У залі Вінницької думи, куди прибув після того Петлюра, його вітали представники української, польської і єврейської громадськості міста. Поважний гість виступив із промовою, в якій наголосив на таких моментах: уряд і надалі захищатиме всі революційні здобутки українського народу, національним меншинам на Україні буде забезпечено культурно-національний розвиток, польське військо прийшло на допомогу українському народові. Петлюра закликав громадян активно

включатися в державну роботу[27].

Докладно розповідали часописи Поділля і про зустрічі Голови Директорії УНР, Головного отамана С. Петлюри з населенням Могилева-Подільського та Ямполя у травні 1920 р.[28] Зокрема, в одному з номерів газети «Хвиля»наводяться цікаві подробиці про зустріч у Могилеві-Подільському С. Петлюри з І. Мазепою, який протягом останніх місяців перебував при армії генерала М. Омеляновича-Павленка, а також представниками міського самоврядування, земств, кооперативів, громадянства, єврейського населення.

Автор статті підкреслює, що Петлюра навіть у цей скрутний для України час не втрачав надії, закликав всі прошарки населення взяти активну участь у відбудові рідного краю.

Святково зустрічав Петлюру і Ямпіль. Газета інформує читачів про те, що Головний отаман на центральній площі міста прийняв парад кінного полку Української армії, а згодом був присутній на урочистому молебні[29].

Тоді як лідери Директорії УНР перебували на Поділлі, польсько-українська армія вступила до Києва: більшовики здали його без бою. «Київ ждав… Він знав, що має прийти справжній господар землі й зараз того «єдиного господаря»він зустрічає. На зелених берегах Дніпра голосно лунає побідний гімн непобідної надії»[30].

Проте, прибувши до української столиці, поляки заарештували і вивезли чимало людей, поводилися брутально, займалися реквізиціями та грабунками мирного населення, що викликало величезне обурення. Зовсім протилежні настрої були у Вінницькому повіті, де до приходу польських військ, через відсутність інформації, населення спочатку поставилось негативно, але після проголошення наказу Губерніального комісара Поділля, в якому роз'яснювалися причини приходу польської армії і її дружнє ставлення до України, позиція громадян змінилася на позивну. У повіті зберігався спокій, ніяких злочинів та грабунків не спостерігалось[31].

Ймовірно, цьому сприяли опубліковані в пресі відозви до громадянства командувача польської армії Пілсудського й Головного отамана Петлюри. Ці історичні документи свідчили про зміну орієнтації на Заході і своєю появою «кидали промінь на майбутні взаємовідносини двох сусідніх держав, головним критерієм яких стане справа захисту самостійного існування України і знищення більшовизму»[32].

16 травня 1920 р. до Вінниці, яка залишалася урядовим центром і в якій знову почали оселятися міністерства, на зустріч із С. Петлюрою мав прибути високий гість – начальник Речі Посполитої, командувач польської армії Й. Пілсудський.

Напередодні преса широко писала про двох «титанів», «які зійшлися – і йдуть разом»[33]. Переповідалися біографії, сипалися хвалебні епітети, по-особливому підкреслювалася роль цих двох постатей в житті народів. «Сьогодні українське суспільство в своїй тимчасовій столиці Вінниці урочисто приймає на вільній на своїй землі одного з найбільших патріотів нової Польщі і великого громадянина-демократа, друга і прихильника України, начальника Речі Посполитої і вождя Польських військ п.Й. Пілсудського»[34].

Звичайно, такі пафосні слова незабаром принесуть розчарування, однак в історії цей момент залишиться доказом того, що заради незалежності власної держави українська влада йшла на компроміс і просила підтримки навіть у одвічних ворогів.

Періодичні видання тих часів донесли детальний опис того, як зустрічали Пілсудського у місті над Бугом. До речі, цю зустріч двох вождів організували представники українського та польського селянства, робітництва, кооперації, духовенства, різноманітних товариств, спілок… З українського боку таких було аж 18, зокрема, тоді у Вінниці функціонували Українська Національна Рада, земське самоуправління, жіноча та учительська спілки, товариство «Просвіта», Червоний Хрест та ін.

16 травня о 10 годині до вінницького вокзалу під'їхав вагон Пілсудського. Заграв оркестр. На платформі керівника Речі Посполитої зустрічав Головний отаман. Заграли гімн – спочатку польський, потім – український. Високий гість з Петлюрою обійшли почесну варту, після чого в приміщенні вокзалу Пілсудський прийняв привітання від міського голови, представників українського, польського та єврейського громадянства.

Потім вирушили до міста. Біля Вознесенської церкви його зустрічало духовенство й відбулась коротка урочистість. Польське громадянство зустрічало Пілсудського біля арки, а католицьке духовенство – біля костьолу. Там було відправлено короткий молебень. Згодом на Миколаївському проспекті закордонному гостю піднесли хліб-сіль, і він відправився до Білої зали міської управи, де було виголошено низку промов.

Говорив і Й. Пілсудський. Він звернув увагу на те спільне, що сприяє порозумінню двох

народів, двох держав – важкий режим, що душив і Україну, і Польщу довгі роки: «Долю обох країн увесь час визначали неволя і переслідування. Вільна Польща не може бути дійсно вільною до того часу, доки навколо здійснюється лозунг підкорення народної волі силі терору… І у відблиску наших багнетів і наших шабель ви не повинні бачити нового нав'язування чужої волі. Хочу, щоб у цьому ви бачили відблиск своєї свободи. Ваш отаман у своїй відозві обіцяв якнайшвидше скликати парламент у вільній Україні. Буду щасливий, коли представники польського і українського парламентів визначать спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі проголошую клич: «Хай живе вільна Україна!»[35]

Доки не змовк гуркіт гармат, продовжувала литися кров в Україні, а її майбутнє перебувало в руках Бога війни, молода держава очікувала безкорисної допомоги від друзів, що прийшли зі знаменом «Za naszą i waszą wolnosc», і сподівалась, що вони виконають свій обов'язок до кінця[36]. Адже тільки той, хто першим протягне руку народові, хто першим забезпечить заводи вугіллям, налагодить постачання хліба, пустить поїзди вздовж і впоперек країни – буде справжнім другом і отримає свою данину – народну довіру, а «це – сила, це броня, до якої розіб'ють голову вороги»[37].

Отже, здійснивши аналіз газетної періодики Поділля, січня-травня 1920 р. , можна відзначити, що в момент «нечуваної героїчної боротьби і великих страждань», які переживав український народ, місцеві часописи відігравали надзвичайно важливу роль. Аби підтримати патріотичний дух народних мас, вони проводили ефективну пропагандистську роботу, давали об'єктивну оцінку суті більшовизму, закликали народ до згуртування навколо головного завдання – «здобути собі землю, волю, громадянські та національні права в Самостійній Народній Республіці»[38].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.– К., 1999. – С.240; 2. Подольский край. – 1920. – 28 мар. ; 3. Солонська Н. До історії української періодичної преси // Бібліотечний вісник. – 1997. – №2. – С. 29; 4. Рубан В.А.Формування ленінських традицій української радянської преси (1917-1925 рр.). – К., 1971. – С.47; 5. Наш шлях. – 1920. – 22 січ.; 6. Трудова громада. – 1920. – 3 січ.; 7. Там само. – 1920. – 6 січ.; 8. Наш шлях. – 1920. – 22 січ.; 9. Там само. – 1920. – 20 лют.; 10. Там само. – 1920. – 15 квіт.; 11. Трудова громада. – 1920. – 7 січ.; 12. Наш шлях. – 1920. – 20 лют.; 13. Там само. – 1920. – 26 лют.; 14. Трудова громада. – 1920. – 16 лют.; 15. Малик Я., Крупський І. В боротьбі за українську державність. Преса Галицького стрілецтва // Армія України. – 1993. – 5 жовт.; 16. Станович М. Йозеф та Симон // Вінниччина. – 1992. – 31 жов.; 17. Україна. – 1920. – 20 трав.; 18. Подольский край. – 1920. – 29 ап р. ; 19. Наш шлях. – 1920. – 5 трав.; 20. Хвиля. – 1920. – 11 трав.; 21. Наш шлях. – 1920. – 6 трав.; 22. Бабицький М.М. Зимовий похід 1919-1920 рр.і Вінниччина // Тези доповідей 11-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С. 58; 23. Наш шлях. – 1920. – 15 квіт.; 24. Україна. – 1920. – 23 трав.; 25. Хвиля. – 1920. – 11 трав.; 26. Солдатенко В.Ф. «Вінницькі щаблі»державного проводу УНР // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Зб. наукових праць – К., 1999. – С.15; 27. Хвиля. – 1920. – 8 трав.; 28. Масловський М. Зустріч Петлюри в Могилів-Подільському та Ямполі в 1920 р. // Тези доповідей 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 14 травня 1996 р. – Вінниця, 1996. – С.52; 29. Хвиля. – 1920. – 15 трав.; 30. Там само. – 1920. – 13 трав.; 31. Там само. – 1920. – 8 трав.; 32. Там само. – 1920. – 11 трав.; 33. Наш шлях. – 1920. – 1 трав.; 34. Хвиля. – 1920. – 16 трав.; 35. Там само. – 1920. – 18 трав.; 36. Подольский край. – 1920. – 28 мая; 37. Там само. – 1920. – 8 июн.; 38. Трудова громада. – 1920. – 6 січ.

В.О. Савчук

НАУКОВЕ КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ У 20-Х РР. ХХ СТ. : СТАНОВЛЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ ПРІОРИТЕТІВ

У процесах національно-культурного відродження важливе місце належить краєзнавству, краєзнавчому руху як безпосереднім чинникам виховання національної самосвідомості. Протягом другої половини XIXст., в XXст. краєзнавство зосереджувало свою увагу на таких національно-культурних пріоритетах, як-от: дослідження сторінок героїчної історії українського народу, самобутньої культури, неповторних народних традицій, природи, географії краю, невтомно опікувалася збереженням пам'яток історії культури тощо. Безумовно, доба незалежності України поставила перед краєзнавством нові невідкладні завдання – воно має долучитися до державотворчих процесів, виступити провідником виховання поваги до держави, до української історії, неодмінним компонентом регіональної політики. На це зосереджує краєзнавство державна програма розвитку краєзнавства до 2010 року.

Зазначимо, що серед багатьох напрямів програма передбачає вивчення досвіду організації краєзнавчих досліджень, розвитку краєзнавчого руху в минулому, особливо його наукових форм. Без

сумніву, великі потенційні можливості криються у досвіді краєзнавства 20-30-х рр. ХХ ст. , яке у цей проміжок часу пройшло шлях від становлення, ренесансу до нищення, визначило пріоритети, які й досі є актуальними. Тому логічним є повернення саме до цього періоду витоків, формування методів історико-краєзнавчих досліджень.

Серед наукових краєзнавчих шкіл України 20-х рр.досить вирізняється наукове краєзнавство Поділля, досвід якого у 20-х–поч. 30-х рр.мав непересічне значення і позитивного впливу на процеси національно-культурного розвитку і здобуло визнання за оригінальність ідей, самобутність форм і вагомість результатів. На це звернули увагу дослідники вже на початку 20-х рр. , зокрема, саме такими підходами насичена праця відомого дослідника, краєзнавця Поділля Ю.Й. Сіцінського, побачила світ у журналі «Україна»у 1926р[1]. Розкривають труднощі становлення наукового краєзнавства на Поділлі публікації таких фундаторів наукового краєзнавства: М.М. Байєра[2], В.С. Зборовця[3]. Характерність подільського наукового краєзнавства, його місце в культурно-освітньому просторі краю розкрито в оригінальній праці видатного дослідника з Вінниці В.Д. Отамановського. Опублікована у 1926 р. , вона й досі не втратила свого значення як посібника з організації науково-краєзнавчого життя [4].

У зв'язку з тим, що переважна більшість учасників науково-краєзнавчого руху 20-х рр. Поділля зазнала політичних репресій, впродовж тривалого часу ці сторінки замовчувались і лише в добу незалежності України до їх вивчення повернулися науковці. Сюжети й повідомлення про науково-краєзнавче життя на Поділлі містили подільські науково-краєзнавчі конференції, численні публікації розміщувалися в збірниках праць Кам'янець-Подільського національного університету «Освіта, наука і культура на Поділлі»[5]. Цієї проблеми торкається у своїх численних працях В.С. Прокопчук, який апелює до наукового краєзнавства при ілюстрації процесів розвитку краєзнавства на Поділлі у 20-х-30-х рр. ХХст.[6]. Серед Кам'янець-Подільських дослідників цієї проблеми варто відзначити праці В.А. Нестеренка[7], В.О. Савчука [8].

Не обійшли увагою цієї проблеми й вінницькі дослідники, про що засвідчує дванадцять випусків наукових записок Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. В.П. Воловик, П.С. Григорчук вимальовують творчий внесок такого дослідника-краєзнавця, як В.Д. Отамановський[9]. Т.Р. Соломонова торкається краєзнавчої діяльності у першій половині 20-х рр. такої структури, як вінницька філія Всенародної бібліотеки при Всеукраїнській академії наук[10].

Попри наявність такої кількості наукових праць, все ж варто зробити сукупний аналіз організаційних форм наукового краєзнавства, показати їх роль у розгортанні краєзнавчого руху у 20-х-30-х рр. , бо саме науковці-краєзнавці стали основним ядром краєзнавчого руху, який розгорнувся з вивчення багатьох сторін історичного минулого, фольклорної спадщини, етнології, економічного й соціального становища, розвитку освіти й культури. Такий аналіз необхідний нині для того, щоб при організації науково-краєзнавчого вивчення регіону врахувати як здобутки, так і негативи минулого.

Варто підкреслити, що у Вінниці, Кам'янці-Подільському та інших містах Поділля на початок 20-х рр.зосередився великий загін наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, яка працювала в Вінницькому (закритий у 1923 р.), Кам'янець-Подільському Інститутах народної освіти, Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, філії сільськогосподарського науково-дослідного комітету, Подільському відділі Укрмету, Вінницькій сільськогосподарській станції, науково-дослідній кафедрі народного господарства і культури, у низці технікумів, Художньо-промисловій школі. У 1924 р. при вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН відкривається Кабінет виучування Поділля.

Зазначимо, що багато представників інтелігенції у період національно-визвольних змагань брали активну участь у національно-культурному житті регіону, спираючись на раніше набутий досвід, відігравали ініціюючу роль в суспільному житті того часу, насамперед в історико-регіональних дослідженнях та краєзнавчому русі. Науковці цих установ стали основним ядром діяльності науково-краєзнавчих організацій, які розпочали діяти на Поділлі.

Аргументуємо це через хроніку основних подій науково-краєзнавчого життя цього періоду. У вересні 1920 р. , наприклад, в м.Кам'янці-Подільському розпочинає діяти «Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи»(Камподкост)[11]. Очолив його відомий науковець, професор Пилип Клипенко. Ввійшли до комітету Юхим Сіцінський, Павло Клепацький, Євген Сташевський, Степан Дложевський, Яків Рекула, Володимир Гагенмейстер, Володимир Свідзінський [12]. Одним із перших кроків цього комітету стало звернення до повітових «Просвіт»про ство рення низки музеїв. Тому «Просвіти»мали включитися у збір предметів старовини[13]. Одночасно

з цим комітет включився у збереження архівних документів, організував розкопки кам'янецького замку, городища біля села Привороття-Маківського, кургану на міських полях.

У червні 1921 р. комітет влаштував у Кам'янець-Подільському ІНО археологічну виставку. Було зібрано пам'ятки старовини з міських музеїв, художньо-промислової школи, від приватних осіб. Водночас науковці інституту та інші фахівці прочитали лекції, які пропагували історико-краєзнавчу справу. Зокрема, Пилип Клименко розкрив тему «Історія музеїв, упорядкування і значення їх», Євген Сташевський – «Архів і значіння його. Архівна справа на Україні», Павло Клепатський – «З історії книги Ассирії та Єгипту», Юхим Сіцінський – «Монументальні пам'ятки старовини на Кам'янеччині», «Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'янеччині», «Подільські друкарні в XVI-XIX ст. », Євген Сердюк -»Значіння місцевих архітектурних форм в історії українського стилю», Володимир Гагенмейстер - «Народне мистецтво на Поділлю», «Графіка книги», Микола Ясинський – «Вимоги і завдання сучасної бібліографії», Яків Регула - «Пам'ятки природи взагалі і на Поділлю зокрема»[14].

Комітет організовує наукові екскурсії, в яких беруть участь поціновувачі історії рідного краю, а також учні місцевих шкіл[15]. Він очолює роботу зі збереження пам'яток історії в місті. Зокрема, у вересні 1921 р. звертається з протестом до міськвиконкому у зв'язку з тим, що фортецю зайняв взвод міліції. У лютому 1922 р. протестує проти підриву Турець кого мосту через загрозу повені[16]. У травні цього ж року комітет боровся за збереження нумізматичної колекції, яку реквізували комісією з вилу чення церковних цінностей[17].

На жаль, 1922 р. Комітет охорони пам'яток перестав існувати. У цьому ж році з'явилася інша науково-краєзнавча інституція - науково-дослідна кафедра народного господарства та економіки Поділля, яка згодом була перейменована на «Кафедру народного господарства та куль тури Поділля»у складі 16 членів[18]. Спершу її очолив Євген Сташевський, а згодом – професор Пилип Клименко. Завданнями її роботи було: а) вивчення з архівних матеріалів становища селян на Поділлі в XVIII-XIX ст., зокрема в часи кріпацтва; б) обстеження близьких до Кам'янця сіл – Цибулівки і Панівець - щодо соціально-економічного, географічного, лінгвістичного, мистецького розвитку; в) вивчення ремісничого та фаб ричного життя; г) досліди над колонізацією Поділля чужоземними елемен тами; д) обстеження монументальних пам'яток старовини в Кам'янці-Подільському.

Вже з перших днів кафедра розгорнула активну роботу. На її засіданні однією із перших заслухано доповідь Євгена Сташевського про інвентарні та уставні грамоти селянам, селянські свята в маєтку подільського мож новладця Мархоцького наприкінці XVIII і на початку XIX ст. Володимир Свідзінський доповідав про аграрні рухи на Поділлі і зловживання над селянами Березнянського староства в першій половині XIX ст.; Якимович – про Кармелюка в судових справах, Панаса Населовського - про наймитів і платню їм у XVIII-XIX ст.

На основі наукових екскурсій в села Цибулівку та Панівці були зроб лені доповіді Володимира Гериновича – «Географічне становище с. Цибулівка»; Івана Любарського - «Дослідження мови»; Панаса Населовського – «Кустарна промисловість», Василя Зборовця - «Особливості мови с. Цибулівка»; Юхима Філя – «Народна поезія с. Цибулівка»; Федора Шумлянського - «Матеріали до говірок сіл Цибулівка, Панівці і сусідніх сіл».

На наступних засіданнях кафедри обговорювали доповіді І. Любарського – «Грецькі колонії на Поділлі»; Пилипа Клименка – «Ліквідація подільських цехів (приватновласницьких) в XIX ст.»; Карачківського – «Організація кам'янецьких цехів кінця XVIII– початку XIX ст.»; Ростислава Заклинського – «Дунаєвецькі профспілки текстильників за часів давньої економічної політики».

Водночас велися обстеження монументальних пам'яток міста. На їх основі Юхим Сіцінський доповідав про руйнування Руської брами, Кам'янецької Ратуші. Вивчалося творчість письменників, життя яких було пов'язане з Поділлям [19].

Кафедра встановлює плідні контакти з Всеукраїнським Археологічним комітетом. За його дорученням вона організовує і здійснює контроль за археологічними розкопками, охороною пам'яток культури і природи [20]. Її представники беруть участь у роботі Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил України, Ленінградському з'їзді гідрогеологів.

Як справедливо зазначає В.А. Нестеренко[21], діяльність кафедри знаходиться під пильним наглядом місцевої влади, а головне – репресивних органів (як ДПУ). У таємних звітах ДПУ підкреслювалось, що ця кафедра є пристанищем антирадянських елементів, які намагаються впливати на студентську молодь, місцеве населення. Це зрештою призвело до того, що у 1927 р. президія Укрнауки реорганізує науково-дослідну кафедру в Кам'янці-Подільському. Вона виводиться з-під порядкування ІНО і починає працювати в структурі сільськогосподарського інституту. Результатом таких впливів стало те, що головним у діяльності кафедри став природничий і

прикладний напрямок. У 1930 р. ця структура перестає існувати зовсім.

6 червня 1925 р. Президією Всеукраїнської академії наук (ВУАН) було затверджено статут Кам'янець-Подільського наукового товариства, яке нараховувало близько 70 чол. Президію очолив О.М. Полонський, заступником став Є.Й. Сіцінський, ученим секретарем - В.С. Зборовець. Поява товариства відкрила можливості для наукової праці всіх бажаючих, про що засвідчила початкова кількість членів. Характерним було й те, що в його роботі, поряд з місцевими поціновувачами, брали участь і фахівці інших міст.

На засіданнях товариства вже влітку 1925 р. виголошувалися доповіді В.П. Храневича – «Фауна Поділля»; П.О. Богацького – «Флора Поділля у порівнянні з кримською»; Є.Й. Сіцінського - «Завдання наукового товариства, з краєзнавства»; В.Е. Свідзінського – «Події в Подільських селах 1917-1918 рр.»; О.Б. Курило (м.Київ) – «Методика запису говірок»; КО. Копержинського (м.Ленінград) - «Старослов'янські обряди при обжинках»; В.Я. Герасименка (м.Одеса) – «Кармелюк у народній словесності».

Плідну роботу демонстрували Кам'янець-Подільські історико-археологічний і природничий музеї. Вони здобули визнання громадськості та стали невід'ємною частиною історико-краєзнавчого життя зокрема і культурного загалом. Тільки в 1925 р. , завдяки ініціативі громадських прихильників, колекції історико-краєзнавчого музею збагатилися порцеляною українських фабрик Межигір'я, Баранівки, Корця. З'явилися унікальні речі з гутного скла, кілька стародруків місцевої Миньковецької друкарні кінця XVIII- початку XIX ст. Особливою популярністю користувалася експозиція «Селянське мистецтво».

Багато зробив для розгортання краєзнавства на Поділлі Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН. З перших днів свого існування Кабінет під орудою В. Отамановського повів енергійну роботу. Щоб розширити сферу впливу при Кабінеті засновується Інститут наукових консультантів, яких було 20. Не маючи державної підтримки, саме фінансової, він встановлює зв'язки із 50 науковими установами Європи, Америки, Близького Сходу і майже із 150 установами на території України. Кабінет публікує низку праць, що складали бібліотеку Поділлєзнавства. У перспективі передбачалося опублікувати 17-18 праць із різних галузей знань.

Важливим у діяльності Кабінету стала робота з розгортання краєзнавчого руху. Для цього Кабінет розробляє і публікує у своїх випусках примірний статут краєзнавчого товариства, випускає інформаційні огляди діяльності краєзнавців, дбає про збереження видатних пам'яток. За планами Кабінету, наприклад, досліджувалася діяльність відомого композитора П.Ніщинського. Кабінет взяв також під охорону будинок М.Коцюбинського, де проживала його родина у Вінниці. За дорученням Укрнауки опікувався музеєм Коцюбинського. Кабінет організує експедицію до села Хомутівці, де народився письменник С. Руданський. Під час експедиції були знайдені нові документальні свідчення, що розкривали віхи життя письменника. Завдяки клопотанням Кабінету виучування Поділля Укрнаука домоглася від Кримського комітету охорони пам'яток старовини взяття під охорону будинки у м.Ялті, у яких жили Леся Українка і С. Руданський. На них були встановлені меморіальні дошки. Кабінет опікувався також впорядкуванням могили письменника Дм. Марковича, похованого у Вінниці[22].

Довершує палітру наукових краєзнавчих структур на Поділлі осередки постійної комісії ВУАН для складання біографічного словника діячів України в м. Кам'янці-Подільському (Є.Ю. Сіцінський) та Вінниці (М.І. Білінський). Наприклад, збори вінницького осередку відбулися у квітні 1924 р. На них були присутні – О.І. Ярошевич (голова), М.І. Бєлінський, П.А. Андріанов, Г.Г. Бойно-Радзієвич. На травень 1925 р. до Комісії членами гуртка було надіслано узагальнений список діячів Поділля в різних галузях знань, у якому налічувалося близько 400 осіб.

У нього входило: 1) поети – 12; 2) журналісти й письменники – 24; 3) педагоги – 18; 4) кооператори – 9; 5) земські й міські діячі – 16; 6) члени Державної Думи і Ради – 30; 7) благодійники – 4; 8) церковні діячі – 9; 9) історики та археологи – 38; 10) мемуаристи – 16; 11) революціонери – 9; 12) польські повстанці й діячі – 22; 13) лікарі – 16; 14) художники – 4; 15) артисти – 2; 16) музиканти й композитори – 10; 17) белетристи – 8; 18) географи і статистики – 18; 19) етнографи – 7; 20) природознавці – 17; 21) агрономи – 24; 22) сільські господарі – 26; 23) професори й науковці – 21[23].

Цим самим на Поділлі наприкінці 20-х рр.завершується процес організаційного становлення культурницького руху у формі наукових історико-краєзнавчих досліджень, які здобули широке визнання. У 1924 р. , наприклад, Київська Комісія краєзнавства при ВУАН публікує бюлетень №2, у якому на всеукраїнському рівні відзначаються такі краєзнавчі уста нови тільки м. Кам'янця-Подільського, як товариство природодослідників, нау ково-дослідна кафедра, історико-археологічний

і природничий музеї [24].

Зазначимо, що історико-краєзнавчий рух регіону, завдяки старанням краєзнавців, здобув високу оцінку як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. В Україні у 20-30-х рр. , в СРСР, зарубіжних колах були, наприклад, відомі імена таких Кам'янець-Подільських дослідників: професора сільськогосподарського інституту Василя Храневича, професорів ІНО Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та дослідника Поділля з багаторічним стажем Юхима Сіцінського.

Про високий авторитет подільського краєзнавства свідчить те, що В.О. Геринович від Кам'янеччини був обраний членом українського комітету краєзнавства, у червні 1927 р. представляв ВУАН на Всеслов'янському конгресі географів та етнографів, який проходив у м.Варшаві. Ботанік Василь Храневич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом науковці-краєзнавці міста підтримували зв'язки близько зі 100 організаціями та науковими установами, більше 20 з яких – зарубіжні. Практично з усіх великих центрів України науковці побували у Кам'янці-Подільському та навколишніх районах. Це археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило[25]. Активно підтримували зв'язки з кам'янецькими дослідниками-краєзнавцями академіки Микола Новицький, Павло Тутківський[26].

Такий високий авторитет кам'янецьких дослідників базувався на невтомності наукових пошуків, які були надзвичайно результативними. Так у 1928 р. бібліотека Поділлєзнавства нараховувала близько 30-ти видань. Серед них: «Клімат Поділля»професора Л. Данілова, «Нариси з історії Поділля»у двох частинах Юхима Сіцінського, «Савці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фавни Поділля» професора В. Храневича[27]. Не менш активно вивчалася природа та географія Поділля професором О. Красівським, керівником секції прикладної геології і ґрунтознавства науково-дослідної кафедри, підготовлено низку праць з географії та геології, що отримали визнання у фахівців. У них розкривається геологічна будова Кам'янеччини[28], зауваження щодо надходження лесу на Кам'янеччині [29], цікавим, зокрема, був його нарис геології і корисних копалин Тульчинської округи [30]. Підготував низку праць краєзнавчого спрямування професор В.О. Геринович.

Не менш активно подільські краєзнавці працювали у пам'ятко-охоронній сфері. Вони неодноразово виступали на захист безпідставного розкопування археологічних пам'яток. На сторінках газет та журналів, в лекційній діяльності, в екскурсійній роботі розповідали про історико-культурні надбання міста, пам'ятки природи. Це позначилося на тому, що Рада Народних Комісарів України 23 березня 1928 р. прийняла рішення про проголошення замку-фортеці в м. Кам'янець-Подільському державним історико-культурним заповідником [31].

Про здобутки науковців та аматорів-краєзнавців свідчать збірники наукових праць, які видрукували Кам'янець-Подільський ІНО, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут, науково-дослідна кафедра та наукове товариство при ВУАН. Усі вони засвідчували високий рівень наукових досліджень різноманітних проблем регіону. Зокрема, другий том Наукових записок Кам'янець-Подільського ІНО був опублікований обсягом двадцять чотири друкарських аркуша, що для тих часів було досягненням. У цьому томі містилися матеріали з історії ІНО, психології, біології, економіки, архівної справи, соціальної історії, мовознавства, музичного життя Поділля [32].

Оцінюючи ефективність діяльності крає знавчих структур Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 р. наголошував: «...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янеччині. Округовий комітет крає знавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними орга нізаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже, можна сказати, що Кам'янеччина перевела найповніше організаційні форми, спроек товані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'янеччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм»[33].

Безумовно, історико-краєзнавчі дослідження стимулювалися і здебільшого ініціювалися науковими установами Всеукраїнської академії наук України (далі ВУАН) у Києві, Академією матеріальної культури в Ленінграді, Всеукраїнським археологічним комітетом, Українським комітетом краєзнавства у Харкові.

Безпосередню практичну роботу вели такі структури, як Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Комісія для вивчення звичаєвого права на Україні, Комісія для складання історико-географічного словника України, Всеукраїнське етнографічне товариство, окружний комітет краєзнавства тощо. Скажімо, влітку 1926 р. в селах регіону працювала археологічна експедиція під керівництвом М.Я. Рудинського, етнографи Мащинки, антрополог А. Носов. На основі велико-

мікшанської знахідки на Кам'янеччині, вони реконструювали стародавнє життя населення регіону, на основі знайдених ляльочок, зразків посуду, крем'яних ножів, гладжених молотків зробили висновки про розвинутість життя тут у другій половині новокам'яної доби[34].

Велику зацікавленість цим регіоном проявив науковець з європейським іменем, Неодмінний секретар ВУАН Агатангел Кримський та його учні, результатом якої стала публікація низки фольклорно-етнографічних матеріалів, нарисів, фундаментальних збірок, українських казок тощо[35].

Активно вивчали Поділля, зокрема Кам'янеччину, і Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови, Російський музей в Ленінграді. Тільки у 1924-1925-х рр.експедиції у складі Б.Г. Крижанівського, А.Г. Заремб'ського, М.О. Фріде, А.М. Кулаковської, Є.П. Даніні, А.Я. Дуїзбург та ін. збирали комплекси одягу, предмети побуту, зразки вишиванок, колекції писанок, робили кальки настінних розписів, виконали значну кількість фотографій, замальовок. На основі матеріалів цих експедицій вже до 1926 р. з'явилися наукові праці, у яких пропагувалося народне мистецтво Кам'янеччини [36].

Отже, у 20-х рр.ХХ ст. на Поділлі сформувалася регіональна школа наукового краєзнавства, яка мала досить розгалужену структуру, об'єднала у своїх лавах широкі кола науковців-краєзнавців, виступила ініціатором реалізації низки національно-культурних програм. Така активна діяльність краєзнавців-науковців Поділля, з одного боку, отримала високе визнання і авторитет як на всеукраїнському рівні, так і в зарубіжних колах. З іншого – ініціатива, творчість, сповідування національно-культурних пріоритетів не могли не викликати негативного ставлення влади до діяльності науковців-краєзнавців, яка відреагувала на це політичними репресіями. Наприкінці 20-х рр. , використовуючи справу СВУ, органи ДПУ арештовують провідних науковців-краєзнавців Поділля, кидають їх за грати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлю за останнє десятиліття (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 174; 2. Байєр М.М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янцю на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Кн. 4; 3. Зборовець В. Кам'янець-Подільська науково-дослідна катедра в 2-му півріччю 1923 року // Червоний шлях. – 1924. - № 3. – С. 273-276; 4. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – 120 с.; 5. Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 10: матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – 520 с.; 6. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 67; 7. Нестеренко В.А. «Червоний» ректор Ф.А. Кондрацький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 155-163; 8. Савчук В.О. Краєзнавчий рух Кам'янця-Подільського у 1921-1923 роках // Освіта, наука і культура на Поділлі, Зб. наук праць. Т. 6, 2006. – С. 204-213; 9. Воловик В.П., Григорчук П.С., В.Д. Отамановський – видатний історик України, організатор краєзнавчої роботи на Поділлі // Наукові записки. Серія: «Історія». – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 115-122; 10.Соломонова Т. р. Становлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) // Там само. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 252-257; 11. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Фонд. р. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2; 12. Там само. – Спр. 4. – Арк. 2; 13. Там само. – Спр. 1. – Арк. 21; 14. Там само; 15. Там само. – Спр. 28. – Арк. 4.;16. Там само. – Арк. 14.; 17. Там само. – Арк. 12.; 18. Там само. – Фонд р. 302. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 54.; 19. Сіцінський Є. Наукова робота а Кам'янці на Поділлю за останнє десятиліття (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 174; 20. ДАХМО. – Ф. р. 302. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 41; 21. Нестеренко В.А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті рр.) // Наукові записки. Серія: «Історія». За матеріалами II Міжна р. наук. конфе р. «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XXI століттях»26-27 жовтня 2006 року. – Вінниця, 2006. – С. 249-252; 22. Савчук В. Краєзнавство Поділля XIX-XX століть // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 93; 23. Ляшко С.М. Щодо участі краєзнавців Вінниччини у роботі постійної комісії УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України // Мате р. XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 533-536; 24. Бюлетень Комісії краєзнавства. – 1924. – № 2. – С. 6; 25. Державний архів СБУ у Хмельницькій області. – Спр. 59171 фп. Геринович Володимир Олександрович. – Арк. 24 зворот.; 26. Тутківський П.А. Краєвиди України / Науково-популярний нарис. – Київ. – ДВУ, 129. – С. 17-19; 27. Бюлетень НКО. – 1928. – № 32. – С.36; 28. Красівський О. До геології і корисних копалин Кам'янецької округи. До геології Придністровщини. – Київ. Секція приклад. геології й грунтознав. Н.Д.Ка-ри в Кам.-Под. 1928. - С. 6-16; 29. Красівський О. До питання ґрунтознавчих порід і новіших відкладів Поділля. Зап. Кам.-Под. Наук. при УАН т-ва 1928, т.І. – С. 85-90; 30. Краківський О. Нарис з геології і корисних копалин Тульчинської округи на Поділлі // Тульчинщина (краєзнавчий збірн.). Цикл І. «Природа Тульчинщини». – Тульчин, 1929. – С. 9-34; 31.Вісти. – 1928 . – 4 квітня. – С. 3; 32. Нові книжки // Червоний кордон. – 1927. – 3 січня. – С.6; 33. Краєзнавство. – 1928. - № 6. – С. 91-92; 34. Геринович В. Про археологічні розкопки в с. Кадиївцях Довжоцього району, Великій Мікші

Китайгородського району // Червоний кордон. – 1926 р. – 2 вересня. – С. 4; 35. Кримський А., Шевченко М. Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833-1873). – К., 1926. – 244 с.; Левченко М. З поля фольклористики й етнографії. – К., 1928. – Вип. 2: Знадоби до життєпису подільського етнографа А.І. Димінського (1826-1897). – 91 с.; Левченко М. «Збірка подільських казок»1850-1860 рр. Димінського // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 160-172; Філь Ю. До біографії А. Свидницького (за архівними матеріалами) // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – 1928. – Кн. 18. – С. 241-253; Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860-х рр./ Упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. 1/2. – 596 с.; 36. Заремба́ський А. Народное искусство подольских украинцев. – Л., 1928. – 48 с.; Фріде М.О. Форма й орнамент посуду з Поділля // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – Т. 1. – С. 81-92.

Ін.Вітм. Мазур

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНСЬКОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ М. ВІННИЦІ)

Серед міст і містечок Поділля, де сконцентровані первинні атрибути цивілізації: владні, релігійні та економічні інституції, належне місце посідає Вінниця. Значний науковий і краєзнавчий інтерес викликає саме період нової економічної політики.

Одним із напрямків краєзнавчої роботи є різнобічне опрацьовування статистичних матеріалів переписів населення 20-х рр. XX ст. з огляду на трансформації соціально-економічної структури й національного складу населення Вінниці, за умов проведення ряду адміністративних реформ та формування тоталітарного режиму в державі.

Проблема соціально-демографічних процесів заслуговує на пильну увагу, адже не знаючи структури населення, його соціально-економічної диференціації, національного складу неможливо скласти науково обґрунтовану картину історії не лише міста чи регіону, але й держави в цілому.

Спроби аналізу даних переписів 1920-х рр. стали здійснюватись невдовзі після їх проведення. Серед них поважне місце посідають напівзабуті праці радянських статистів і демографів 1920-х рр., створені зокрема, за результатами первинної обробки матеріалів[1].

Огляд сучасної української історіографії засвідчує, що проблеми динаміки чисельності та трансформацій соціальної структури населення міст знайшли належне наукове відображення у працях В.В. Підгаєцького, К.Д. Гриня, Б. Кравченко тощо[2]. Крім згадуваних робіт залучення підсумків переписів 1920-30-х років властиве й науковим розвідкам подільських краєзнавців[3].

До дослідження національного складу населення України та особливостей його регіонального розміщення звертаються В.І. Наулко, Л.Д Якубова, В.М. Мазур тощо[4].

Разом із тим, на наш погляд, не достатньо акцентована увага вчених на аналіз причин та наслідків соціально-економічних і національних змін у складі губернських міст, які за часів непу, в ході ряду адміністративно-територіальних реформ, втрачають свої позиції і статус.

В даній статті автор відзначає особливості та характерні риси зміни кількісного й якісного в соціально-економічному складі населення губернської Вінниці. Завершення тривалих військових сутичок, що спустошували місто й прилеглі території, зміна векторів державної політики які сприяли поновленню економічних зв'язків між містом і селом та стимулювали відродженню народного господарства – всі ці явища знайшли своє відображення в палітрі демографічних змін України, зокрема Вінниці.

Після громадянської війни складною залишалася демографічна ситуація, тому Центральне статистичне управління (ЦСУ) отримало вказівку провести у 1920 р. перепис населення. Опрацювання первинних матеріалів перепису 1920 р. через відсутність обчислювальної техніки та недостатньої кількості співробітників Вінницького статистичного бюро тривало два роки. Під час остаточного підбиття підсумків перепису по місту обчислення кількості мешканців в окремих будинках, де облік не був завершений, проводилося на основі даних 1917 року, що призвело до деякого завищення загального числа населення Вінниці, оскільки чимало з них загинуло на фронтах громадянської війни. Крім того, перепис 1920 р. на Поділлі здійснювався по скороченій програмі за умов надзвичайно активного повстанського опору більшовицькій владі. Цих людей не було зареєстровано.

За роки громадянської війни Вінниці значно втратила в мешканцях. Якщо за даними 1917 р. населення міста з передмістями складало приблизно 47 913 жителів, з яких було 26 927 чоловіків і 20 986 жінок, то вже за даними 1920 р. ця цифра зменшується до 37 962 особи, з яких чоловіків – 17 953, а жінок – 20 009[5]. Як видно з наведених статистичних даних, майже вдвічі зменшилося

чоловіче населення, на яке і повинен був лягти весь тягар відбудови міста.

Падіння кількості населення з 1917 по 1920 рік ще раз підтверджує негативний вплив на демографічне становище війни, голоду, епідемій, соціально-класової ворожнечі.

Однак вже за три роки мирного будівництва населення міста поступово зростає. На 1923 рік воно збільшується у півтора рази і складає 51 315 мешканців, з яких з яких чоловіків – 26 315, а жінок – 24 730[6].

3 червня 1925 р. на підставі рішення IX Всеукраїнського з'їзду Рад та постанови ВУЦВК Вінниця втрачає статус губернського центру та обмежується значенням окружного. Такі трансформації не могли не позначитись на демографічній ситуації в місті, яке дещо призупиняється в своєму розвитку. Всесоюзний перепис 1926 р. засвідчує це. Наявне населення міста становило 57 990 мешканців, з яких з яких чоловіків – 30 343, а жінок – 27 647[7]. Таким чином, протягом 1920-23 рр. населення Вінниці зросло на 35,2%, а за наступних три роки відсоток збільшення становив лише 13. Однак наголосимо, що основним джерелом поповнення був механічний приріст.

Розгляд динаміки розподілу населення за статтю і віком по містам України свідчить про нормалізацію ситуації у складі населення за статтю. Причина – введення непу та демобілізація з лав армії. Зокрема міський перепис 1923 р. зафіксував співвідношення за цією ознакою. У Вінниці найвищі показники серед чоловіків у віці 20-24 (5 629 чол.) та 30-39 років (3 727 чол.). Відповідні максимальні показники і серед жіночого населення цих же вікових категорій – 3 083 і 3 092 чол.[8].

Двадцяті роки задали стійку тенденцію до скорочення питомої ваги дітей та осіб похилого віку і зростання частини економічно активного населення. Як уже наголошувалось, цей процес відбувся головним чином за рахунок мігрантів більш молодших вікових груп, завдяки чому підтримувалась «молодість» населення міст. Проте це явище мало аномальний характер.

Природне збільшення населення в містах та регіонах України напряму пов'язано з сім'єю, як осередком суспільства. Тому демографи часто звертаються до дослідження коефіцієнтів укладення та розірвання шлюбів.

У Вінниці в бюро записів актів громадського стану в 1922 р. було зареєстровано 636 шлюбів і 120 розлучень, протягом 1923 р. – 913 шлюбів і 163 розлучення. 1924 рік, відповідно, дає показники 818 і 190. Отож коефіцієнт в 1923-1924 рр. шлюбів дорівнює 17,7 та 15,6%, а розлучень 3,2 та 3,8%[9]. В порівнянні для Поділля в 1924 р. відсоток укладання шлюбів був визначений в 11,6%, а в 1925 – 10,4%. Тоді як у 1906-1910 рр. він збігався з загальноукраїнським: Україна – 8,8%, Поділля – 8,9%. Тобто Вінниця за своїми показниками значно випереджає власний регіон, що свідчить про стрімкий розвиток та сприятливі умови. Загалом такі коефіцієнти шлюбності в Подільській губернії та її центрі відповідали стабільному зростанню у порівнянні з інтенсивним у промислових губерній лівобережжя де коефіцієнт складав відповідно 12,6 та 12,2%[10].

Припинення воєнних дій та певна стабілізація економічного життя в місті, сприяє зростанню народжуваності та зменшенню смертності, що зросла в останні роки. З огляду на це 1923 рік стає переломним, і як зазначали сучасники розпочав «нову добу, добу нормального … розвитку демографічних процесів».

Зростання народжуваності відзначило, на думку демографів, визволення від впливу депресії попередніх років. За 1922 р. народилось 454 хлопчики і 373 дівчинки (всього 827)[11]. В 1923 р. живими народилось 817 хлопчиків і 726 дівчаток (1 543). В 1924 р. цей показник становив – 866 і 729 (1 595)[12]. Природний приріст населення Вінниці в 1923 р. склав 14,8%, а в 1924 р.– 14,1%.

В цілому показники смертності (крім мертвонароджених) дорівнювали в 1922 р. – 805 чол., 1923 р. – 778 чол., 1924 р. – 859 чол[13]. Для смертності 1923 р., за спостереженнями дослідників, характерно зміщення розташування максимумів, що пояснювалось відхиленнями в результаті кризи суспільства. У 1924 р. ці показники нормалізуються з довоєнними що були властиві Україні[14].

Та в цілому, Вінниця до кінця 20-х років зберегла тенденцію до чисельного зростання свого населення. На що в певній мірі вплинуло впровадження нової економічної політики.

За століття свого існування у Вінниці, та й усій Подільській губернії, сформувались певні індивідуальні та своєрідні ознаки національного складу населення. Вони полягали в його поліетнічному характері – який нараховував близько 15 етногруп, що відрізнялися за кількістю та значенням у житті міста.

Не менш колоритним був і національний склад жителів міста у перші роки непу. Так, з 51 315 його мешканців, у 1923 р. українців було 18 218 чол., або 35,5% від загальної кількості, росіян – 9 049 чол. (17,6%), євреїв – 20 201 чол. (39,4%), поляків – 2 238 чол. (4,4%), білорусів – 1 001 чол. (1,9%) та 608 (1,2%) представників інших національностей[15]. Як видно з цих даних,

більшість населення Вінниці складали євреї та українці. Проте тенденція динаміки 1920-х рр. полягала у зменшенні питомої ваги росіян та євреїв у складі населення і зростанні питомої ваги українців.

Національні меншини в Україні, якщо взяти до уваги їх загальну питому вагу серед населення, становили значну соціальну базу та економічне підґрунтя суспільства. В 1923 р. за способом занять національний склад населення Вінниці розподілялись на самодіяльне й несамодіяльне. Зокрема українці: самодіяльні – 9 265 та несамодіяльні – 8 953, в тому числі жінки: самодіяльні – 2 529, несамодіяльні – 5 800. Росіяни: самодіяльні – 4 703, несамодіяльні – 4 346, в тому числі жінки: самодіяльні – 1 158, несамодіяльні – 3 058; євреї: самодіяльні – 7 040, несамодіяльні – 13 161, в тому числі жінки: самодіяльні – 1 767, несамодіяльні – 8 900; білоруси: самодіяльні – 903, несамодіяльні – 98, в тому числі жінки: самодіяльні – 30, несамодіяльні – 76; поляки: самодіяльні – 958, несамодіяльні – 1 280, в тому числі жінки: самодіяльні – 323, несамодіяльні – 911[16].

Кожна національна група вирізнялася укладом життя, побутом, рівнем культури та економічного розвитку. Протягом 1920-х рр. в ході різних політичних заходів керівництва з питань національних меншин, стало зрозуміло, українці перебували поза конкуренцією відносно потенційних можливостей опанувати містом, адже українська нація мала величезні людські резерви щодо урбанізації, а етнічні меншості (за винятком росіян) їх не мали. Переважну більшість нових міських мешканців УСРР склали колишні селяни, «вичавлені» до міста колективізацією[17].

Впровадження нової економічної політики сприяло пожвавленню розвитку усіх галузей народного господарства України, відкрило нові перспективи та суттєво змінило соціальну структуру її населення.

У 1923 р. в місті вже існувало 46 диференційованих груп та прошарків населення, які розрізнялися за основними видами занять. Однією з найбільших соціальних груп міста були державні службовці. За даними міського перепису 1923 р., їх у Вінниці нараховувалося 5 161 чоловік, серед яких службовців міської адміністрації та органів суду було 561 чол., обліково-контролюючого персоналу – 857 чол., культурно-освітнього – 507 чол., медичного – 466 чол. тощо. Зазначимо, що до державних службовців у 1923 р. відносились і працівники зв'язку, які іменувались тоді «працівниками народного зв'язку»[18].

Наступною соціальною групою, що вирізнялася серед жителів міста своєю все зростаючою чисельністю та ідеологічною увагою з боку влади були представники робітничого класу. За допомогою комуністичної ідеології пролетаріат у цих умовах отримує нове соціальне обличчя – політично-свідомого, згуртованого навколо партії класу[19]. Потрібно підкреслити, що у зв'язку з швидким розвитком різних галузей промисловості міста зростає і його чисельність. Якщо на 1923 рік робітників різного профілю нараховувалось 3 670 чоловік[20], то на початок 30-х Вінниця виявляє тенденцію стати осередком робітництва, якого налічувалося вже 15 000 чол.[21].

Особливістю Поділля був прикордонний характер губернії. У Вінниці, що пережила становище тилового міста та наслідки ряду революційних подій в складі населення зросла частка військовослужбовців. Зокрема на 1920 р. у Вінниці за підрахунками С.Л. Трухманової, їх нараховувалось 4,5 тис[22].

Характерною ознакою того часу була наявність і зростання такої групи населення міста, яку в народі називали «непманами». У звітах міського перепису вони зазначаються як хазяї, класифікуючись при цьому на хазяїв-одиночок, тих, що працюють з членами своєї сім'ї чи найманими робітниками тощо. У початковий період НЕПу таких людей у Вінниці офіційно було 2 688 чоловік[23].

Цікавим є і те, що поряд із певною свободою торгівлі та підприємництва, неп реанімував до життя таку групу населення міста як прислуга. Представників цієї професії у Вінниці нараховувалось 799 чоловік, з яких 185 вважались особистою прислугою[24] .

Соціальну палітру міста того періоду доповняють також нечисленні представники вільних професій. Це – художники, адвокати, приватні педагоги, медики, техніки тощо. Серед 265 чоловік перерахованих професій – 54 були служителями релігійних культів[25].

Не обминуло тодішню Вінницю і таке негативне соціальне явище, як безробіття. За переписом 1923 р. у місті був зареєстрований 1 941 безробітний [26]. Статистичні дані про кількість безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину. Такі види соціальної допомоги як працевлаштування, грошова чи матеріальна допомога, безкоштовне громадське харчування, викликали масу зловживань статусом безробітного з боку населення та спекуляцій ним з боку адміністрацій самих бірж. У своїй діяльності біржі зіткнулися з

протидією бюрократичного апарату, тиском з боку партійних і радянських керівників різних рангів, які вимагали працевлаштування поза чергою своїх родичів і знайомих, видачі грошової допомоги особам, не зареєстрованим на біржах [27].

За даними 1926 р. змінюється соціальна структура подільського міста: воно стає дрібнотовано-торговим. Також помітне падіння ролі кустарно-ремісничої промисловості яка склала 28,19% у Вінниці. Загальна пролетаризація суспільства на протязі 1920-х років супроводжувалася поступовим зникненням цілих груп населення: буржуазії, купецтва, старої інтелігенції, заможного селянства, власників майстерень, що користувалися найманою працею.

Матеріали переписів 1923 і 1926 рр. були покладені в основу дослідження соціально-класової структури та типологізації окружних міст України, В.В. Підгаєцького. Отож в ході відбудови та розвитку народного господарства на час перепису 1926 р. Вінниця дещо змінили свої характерні риси.

До статусу «адміністративного» центру, додається господарське спрямування. Тобто «адміністративно-господарський» тип, передбачав при скороченні зайнятих у сільському господарстві, зростання вдвічі кількості робітників дрібної промисловості. А значить – при збереженні визначальних якостей центру управлінських структур, що передбачало основне зосередження кадрів на державницькій службі, «адміністративно-господарському» типу характерний більш збалансований розподіл самодіяльного населення по усім галузям праці[28]. Зберігаючи адміністративні риси, Вінниця набуває все більше рис економічного центру Поділля.

Таким чином, припинення збройних конфліктів та політика непу вплинули на збільшення населення Вінниці та урівнення співвідношень між статями основних вікових категорій. Зміни національного складу вінничан відповідали загальним тенденціям політики держави щодо українців і нацменшин. Крім того, відбудова промисловості та відновлення товарно-виробничих відносин сприяли ще більшому розшаруванню суспільства, появі нових та зникненню старих категорій. На тлі цих процесів у соціальній структурі населення зростає чисельність службовців та робітників – як результат політики влади, що таким чином намагалась збільшити соціальну базу підтримки свого режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перепис населення (історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) Під ред.. М.В. Птухи. – К., 1936; Хоменко А. Населення України 1897- 1927рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 1926 р..-Х.,1927; 2. Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЕПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур).- Дніпропетровськ, 1994; Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України 1920-1930-і рр.: Дис. … канд. іст. наук. 07.00.01/ Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 2000; Кравченко Б. Соціальні зміни та національна свідомість в Україні XX століття. – К., 1997; 3. Степанчук Ю.С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Вип.4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2002.– С.84; Трухманова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. XX ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Вип.III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С.Григорчука. – Вінниця,2001.– С.75; 4. Наулко В.І. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения. –М.,1964; Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років XXст.) – К., 2004.; Мазур В.М. Національна політика в Україні у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Вип.4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С.Григорчука. – Вінниця,2002.– С.87-91; 5. Население Украины по данным переписи 1920 / сводные данные по губерниям и уездам // ЦСУ Статистика України. Серія І: Демографія Т.1. Вип.1. – №28 – С.9; 6. Населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923р. // Статистики України Серія І: Демографія. Т. 2. Вип. 3. – Харків 1925. – №77. – С. 2-11; 7. Всесоюзний перепис людності 1926 року. – Т. XII. УСРР: Правобережжя, Лівобережжя. –М.,1929. – С.7; 8. Природний рух населення найважливіших міст України в 1923 р. – Статистика України – № 70.– Харків, 1925.– С.2-3; 9. Там само; Природний рух населення найважливіших міст України в 1924 р. – Статистика України – № 80.– Харків, 1926. – С.2-3; 10. Демографічний збірник/ Під ред. М.В. Птухи. – Праці демографічного інституту. –Т. 7. – К., 1930. – С.145; 11. Статистический бюллетень Подольского губстатбюро. – 1923.– №3.– С.6; 12. Природний рух населення найважливіших міст України в 1923 р. – Статистика України – № 70.– Харків, 1925. – С.2-3; Природний рух населення найважливіших міст України в 1924 р. – Статистика України – № 80.– Харків, 1926. – С.2-3; 13. Природний рух населення найважливіших міст України в 1923 р. – Статистика України – № 70.– Харків, 1925. – С.2-3; Природний рух населення найважливіших міст України в 1924 р. – Статистика України – № 80.– Харків, 1926. – С.5, 7;14. Там само – С.5,

7; 15. Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923р.) // Статистика України. Серія І. Демографія. Вип. 3. Т. 2.– №77.– Харків, 1925. – С. 124-127 16. Населення в містах України (за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923р.) // Статистика України. Серія І: Демографія. Вип. 3. Т. 2.– №77.– Харків, 1925. – С. 124-127; 17. Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років ХХ ст.) – К., 2004. – С.369; 18. Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1926. – С.6; 19. Степанчук Ю.С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики. // Наукові записки. – Вип.4. - С.84; 20. Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1926. – С.6; 21 Трухманова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Вип.ІІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С.Григорчука. – Вінниця,2001.– С.75; 22. Там само.– С. 76; 23. Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1926. – С.6; 24.Там само – С.7-8; 25. Там само – С.7-8; 26. Там само – С.7-8; 27. Степанчук Ю.С. Місце робітників у соціальній структурі населення Поділля в період нової економічної політики. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Вип.4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С.Григорчука. – Вінниця,2002.– С.84; 28. Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЕПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур).- Дніпропетровськ, 1994.- С. 66.

О.О. Стадник

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ В 20-ТІ РР. ХХ СТ.

У світлі сучасної політичної ситуації в Україні зросла необхідність у глибокому дослідженні її історії, об'єктивному аналізі механізму формування і функціонування органів влади. Особливо актуальним є дослідження принципів діяльності Рад на різних етапах української історії, зокрема, в 20-30-х рр.ХХ ст., коли відбувалося становлення системи органів влади. На сьогоднішній день стало можливим вивчення та переосмислення даної проблеми з нових позицій, на базі місцевих матеріалів, а саме, на прикладі Поділля як однієї з частин України, де проглядалися й загальні тенденції, й певні особливості.

Дана проблематика не набула широкого висвітлення у наукових дослідженнях, хоча значна кількість дотичних до теми питань порушувала. Однак у радянській історіографії проблема висвітлювалася однобоко, без аналізу причин та наслідків процесу розвитку радянського виборчого права.[1] Формування місцевих органів влади в Україні загалом і на Поділлі зокрема знайшли певне відображення в літературі, присвяченій окремим галузям радянського будівництва.[2] Після проголошення незалежності України з'явилися перші публікації, пов'язані з новим підходом до оцінки подій політичного життя України в 20-х рр.ХХ ст. [3] На даному етапі на базі нових архівних матеріалів є можливість більш ґрунтовно дослідити цю проблему, висвітлити реальне ставлення до радянської влади на селі, охарактеризувати роль Рад у системі влади.

Після встановлення більшовицької влади в Україні однією з вагомих сфер її діяльності стало так зване радянське будівництво, створення мережі Рад із контрольованим складом депутатів. Ради від часу свого виникнення ніколи не мали фактичної політичної влади, оскільки створювались і діяли під контролем комуністичної партії. Органи радянської влади були лише вітриною або фасадом, за яким приховувалася реальна влада партії. Узурпація владних функцій Рад компартійними структурами відтворювалася під час кожного оновлення їхнього складу. Тому вибори до органів радянської влади завжди були для партійного апарату справою величезного політичного значення. Щоб утримати контроль над країною, партія розробила таку виборчу процедуру, яка дозволяла їй штучно підбирати персональний склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійною приналежністю, демократичними ознаками, особистими якостями. Для цього проводилася ретельна підготовка виборчих кампаній, перевірка списків виборців, продумувалися всі заходи агітаційного характеру. Вибори до Рад у 20-30-х р ХХ ст. не стільки втілювали права громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення, скільки реалізовували демократичними способами та методами процес радянізації населення України в цілому і Поділля зокрема.

30 березня 1921 р. Президія ЦВК своєю постановою «Про регулярні перевибори Рад і про скликання у встановлені строки з'їздів Рад»визначила, що перевибори місцевих органів влади – міських, сільських, селищних рад, волвиконкомів, а також комнезамів – повинні проводитися через кожні шість місяців.[4] 8 березня 1922 р. було встановлено продовження повноважень у всіх місцевих Рад до одного року.[5] Єдиних термінів проведення виборів не існувало. Зазвичай вони передували з'їздам Рад. Встановлення точних дат було прерогативою виконкомів, у разі потреби вони мали право й переносити терміни перевиборів.

На початку 20-х рр.ХХ ст. позиції радянської влади на Поділлі були надзвичайно слабкими. Поділля було останньою територією України, де залишалися війська УН р. Ця обставина поряд з реалізацією більшовиками політики «воєнного комунізму»створювала своєрідні умови для радянського будівництва в краї і була однією з причин того, що на Поділлі до середини 1921 р. діяли лише тимчасові надзвичайні органи влади в особі губернських міських, повітових, волосних і сільських ревкомів. Тут не скликалися з'їзди Рад і не були створені постійні органи радянської влади – Ради та їх виконавчі комітети.[6] Формування радянської системи органів влади у краї почалося після виборів до Рад у червні 1921 р. [7]

Всіх селян закликали до перевиборів представницьких органів влади «Товариші незаможні селяни! На 5 липня призначено губернський з'їзд Рад Поділля. Зараз по всіх повітах, волостях і селах відбуваються перевибори сільських рад і повітових виконкомів. Виконати завдання НЕПу ми зможемо тоді, коли утворимо на місцях міцну владу».[8] Але практика утворення рад робітничих і селянських депутатів у цей період показала, що туди обиралися представники з різними політичними поглядами та прагненнями. Наявність у Радах певного політичного плюралізму заважала більшовикам проводити свою політику. Особливо це стосувалося сільських рад, до складу яких під час виборчої кампанії 1921 р. увійшов значний відсоток заможних селян як найбільш впливових та авторитетних серед сільського населення. Тому перед більшовиками постало досить складне завдання обмежити, а по можливості взагалі ліквідувати вплив останніх на політичну ситуацію. Залучення селян до активної громадської діяльності в радах вимагало добору кандидатів за ознакою їх «революційності», що мало забезпечуватися маніпулюванням нормами представництва, незаконним позбавленням виборчих прав, висуванням партійних кандидатур та суто волонтерським відведенням кандидатів на виборах у ради. Для виконання цих завдань владі була необхідна певна політична база на селі та відповідне виборче законодавство.

Основною політичною базою на селі для більшовицького керівництва були комнезами. КНС повинні були здійснювати всі заходи для завоювання найбільшого впливу шляхом висування своїх найкращих членів у виконавчі комітети та Ради. Вони мали відвідувати їхні засідання, висловлювати там свої думки і побажання.[9] Комітети незаможних селян виконували колосальну роботу зі зміцнення позицій радянської влади на селі, брали активну участь у виборчих комісіях і перевірці списків виборців. На загальних зборах комнезамів затверджувався єдиний список для голосування при виборах кандидатів. За їх вимогою зі списків виключалися і позбавлялися виборчих прав кандидати, що становили будь-яку небезпеку для більшовицького режиму.

Однак із впровадженням НЕПу разом з економічним зміцненням селян-власників активізувалося і їх прагнення до оволодіння політичною владою. У резолюції травневого 1922 р. ЦК КП(б)У вказувалося, що «цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства».[10] Залученням членів КНС до рад державна партія попереджувала про прояв політичної активності основної селянської маси. У результаті кампанії перевиборів Ради перетворюються на арену боротьби за владу на селі між членами КНС та іншими верствами села. Так у доповідній записці подільської комісії незаможних селян від 26 грудня 1922 р. зазначалося: «Перевибори рад на Поділлі пройшли не так, як очікувалось. Мала місце боротьба між куркулями і незаможним селянством, були випадки, коли куркулі поряд із списками незаможників виставляли свої. Мали місце кулачні розправи і зривання виборів куркулями.»[11] Секретар Проскурівського повітового комітету КП(б) У повідомляв, що Проскурівщина не зможе забезпечити необхідний для партії успіх. Навіть більше, недостатня ясність політичного обличчя села, слабкість більшовицького впливу, наявність підпільних петлюрівських організацій дають підставу вважати, що кампанію перевиборів з особливим успіхом для себе спробують використати політичні опоненти радянської влади. Навіть «опрацьоване по-радянськи»село може бути лише частково ними загітоване.[12]

Аналізуючи результати передвиборної кампанії 1922 р. , губернська виборча комісія зробила висновки, які вилилися в «Тези по передвиборній кампанії». У них зокрема йшлося: «Минула виборча кампанія дещо посилила низовий апарат незаможними елементами, ряд заходів організаційного характеру зміцнив наш низовий апарат і значною мірою зблизив його з населенням; в цьогорічних виборах наш апарат відносно адаптований до виконання найважливіших завдань, заходів, що проводяться в інтересах найбіднішого селянства і виборча кампанія, забезпечивши сільські ради однорідним класовим складом, повинна дати гарантію правильного проведення в життя директив комуністичної партії та радянської влади.[13]

На початку 1923 р. всі дані з місць до Подільського губернського комітету КП(б)У про

становище на селі говорили про послаблення незаможного та середнього селянства, придушеного податковим пресом. Відчувалося значне пожвавлення заможних селян, які вдало використовували сприятливу для них ситуацію для агітації, спрямованої проти сплати податків.[14]

Участь у виборах 1923 р. на селі взяло всього 38% виборців. У деяких округах краю ця цифра різко змінюється. Якщо у Вінницькій окрузі вона становила 27,5%, у Тульчинській – 30%, Кам'янецькій та Могилівській – по 40%, то у Гайсинській – 57%. Гайсинська округа, одна з найвідсталіших по губернії, виявилася на першому місці щодо активності виборців.[15] Однак поряд з високою активністю виборців на Гайсинщині відбулася найбільша кількість сутичок між незаможними селянами й куркулями, і в результаті виборчкому довелося розпустити цілу низку сільських Рад.

Істотні зміни у виборчі правила були внесені у 1924 р. Була дещо розширена соціальна база виборців за рахунок так званого неорганізованого населення - кустарів і ремісників, прийняті заходи для наведення порядку в процедурі виборів. Вибори анульовувалися, якщо в них брало участь менше 35% виборців або надходили скарги.[16] Виборчою кампанією 1924 р. на Поділлі були поставлені наступні завдання: привернути до участі у виборах широкі селянські маси, поряд з незаможниками втягнути у вибори середняків та використати вибори для загального перегляду радапарату. Унаслідок цієї кампанії по губернії було обрано 1205 сільрад з 25 548 членами. За соціальним та партійним складом маємо такі дані: членів КП (б) У і кандидатів – 3,2%, якщо додати членів КСМУ – 4,8%. Це все комуністи, що проживали на селі, тому навіть при найбільшому бажанні обрати більше комуністів у сільради було неможливо. Членів КНС було 66%, робітників та червоноармійців – 7,2%. Отже, у сільських радах нараховувалося 7,8% пролетарських та напівпролетарських елементів, пов'язаних міцними узами з компартією.[17] Наведені цифри говорять про поступове завоювання більшовиками впливового становища у Радах. Проте це не означає відсутності опозиції до радянської влади. Так у Немирівському районі перевибори відбувалися повільніше й були завершені пізніше встановленого терміну через те, що його населення, переважно куркульське і віруюче, було проти визначених КНС та райвиборчкомом кандидату р. Подібні випадки траплялися й в інших селах, і скрізь більшовики, не маючи можливості протистояти заможним селянам чисельно, просто скасовували передвиборні зібрання або результати виборів і призначали повторні, котрі проходили «більш вдало й цілком відповідали своєму призначенню».[18] Отже, за положенням «Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів», прийнятим у вересні

1924 р. , у селян-власників з'явилася реальна можливість увійти до складу Рад. Однак члени КНС прагнули будь-що-будь не допустити в Ради своїх політичних суперників. Протиставляючи себе іншим верствам селянства, вони породжували у селян-власників прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. У середині 1925 р. ЦК КП(б) У змушений був неофіційно визнати, що замість союзу незаможника із середняком фактично склався союз середняка із куркулем, який був особливо небезпечним для режиму. Настрої, що панували на селі, яскраво виявилися під час часткових перевиборів Рад навесні 1925 р. , які здебільшого закінчувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів та зміцненням позицій селян-власників.[19] Загроза втратити свій вплив у радах змусила державну партію шукати вихід. Рішенням липневого 1925 р. пленуму ЦК КП (б) У комнезами були позбавлені виконання адміністративних функцій і перетворилися на добровільні організації, а проголошений ще з осені 1924 р. курс «Обличчям до села»нівелював питання розшарування селянства.[20]

Однак поряд з такими кроками у наступному році збільшилася кількість «позбавленців». Так згідно з постановою ЦВК УСРР та РНК «Про вибори до Рад» 1926 р. виборчих прав на селі позбавлялися: а) землероби, що застосовують найману працю, сезонну чи постійну, в такому об'ємі, який розширює їх господарство за межі трудового; б) землероби, що мають поряд із землеробським господарством промислові заклади (млини, крупорушки тощо) із застосуванням найманої праці; в) особи, що підпорядковують собі оточуюче населення шляхом систематичного надання їм у користування наявних у них сільськогосподарських машин, робочої худоби тощо, чи тих, хто постійно займається наданням населенню кредитів; г) ремісники, що вдаються до найму постійної робочої сили.[21]

Значні порушення виборчого законодавства існували також і стосовно національних меншин, особливо німців та євреїв.

У результаті виборів 1926 р. до складу сільських рад Поділля було обрано 64,6% незаможників.[22] Порівняно з минулим роком значно збільшилася кількість середняків у сільрадах – З 15,4% до 32,6%.[23] Однак за час передвиборчої кампанії 1926 р. виявилося, що низові партійні

організації провели недостатню роботу щодо залучення активу села, тому траплялася ціла низка випадків провалу потрібних кандидатур, у сільради їх було обрано лише 5,3%.

Завданнями передвиборчої кампанії 1927 р. , як і попередніх, було залучення якомога більшої кількості незаможників та середняків до участі у радах. Однак поряд з цим зростав список позбавленців. Відсоток позбавлених права голосу серед сільських жителів Поділля дорівнював 4,6%, що перевищувало загальноукраїнську норму на 0,2%.[24] Причому, великою залишалася кількість осіб, незаконно позбавлених виборчих прав. А позбавлення виборчого права тягнуло за собою важливі наслідки – позбавленці могли бути обкладені додатковим або спеціальним податком, виключені з членів профспілок, втратити права на пенсію й соціальне забезпечення, навчання дітей, вступ до ВНЗ. Тому для багатьох відновлення у виборчих правах було досить принциповим. Отже, радянська влада шляхом періодичного звуження та розширення кола осіб, позбавлених виборчого права, намагалася збільшити кількість своїх прихильників у складі органів влади.

Політичний стан краю під час перевиборчої кампанії 1928 р. характеризувався тим, що зростання впливу елементів соціального господарства зумовило політичне розшарування та загострило класову боротьбу на селі. Цілком логічно, що за такого становища була проведена ретельна перевірка виборчих комісій на предмет виявлення ворожих радянській владі елементів та позбавлення їх виборчих прав,[25] поряд з цим було багато випадків недотримання встановленого виборчого законодавства.

Пересічна явка виборців складала 58,7%. Склад новообраних рад наступний: за партійністю – 8,8% членів партій, 60% членів КСМУ, 54% членів КНС; за соціальним складом – селян – хліборобів – 79,2%; сільськогосподарських наймитів – 3,4%; сільської інтелігенції – 5,3%.[26]

Наведені факти свідчать про те, що до нового складу Рад проходили кандидати, виставлені партією, КСМ та бідняцькими організаціями села.

Отже, 20-ті рр.ХХ ст. – період встановлення та зміцнення радянської влади на Поділлі. Він характеризується боротьбою більшовицької партії за вплив на селі, яка мала на меті створення органів влади, підконтрольних партії. Виборчі кампанії повинні були забезпечити реалізацію цих завдань. Аналізуючи результати виборів, можна зробити висновок, що це їм вдалося. Незважаючи на те, що активність виборців у Подільському селі залишалася низькою (від 37% до 55%), а у багатьох місцевостях населення негативно ставилося до кандидатів від комуністичної партії, висувало вимоги таємного голосування, відмовлялося голосувати списками, партійні комітети визначали склад виборчих комісій, виборчі програми, контролювали висунення кандидатів, делегатів на з'їзди, санкціонували призначення працівників на відповідальні посади виконкомів. Характерним явищем було скасування результатів виборів там, де до Рад потрапляли «ворожі класові елементи»та дострокове звільнення окремих їх працівників. У наслідок цього склад місцевих рад Поділля був логічним наслідком цієї системи виборів. Сформовані у такий спосіб органи влади у своїй діяльності були повністю підпорядковані більшовицькому керівництву.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петровський Г.І. Ради в боротьбі за генеральну лінію партії – Х., 1931; Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.).- К., 1957; 2. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.).-К., 1957; Гришаев В.В. Строительство Советов в деревне в первый год социалистической революции. - М.,1967; Василенков П.Т. Советы народных депутатов: Организация и деятельность. - М., 1983; 3. Вороненко В. Перші Ради на Україні // Під прапором ленинизму. - 1990.- №20; Коржихина Т.П. Политическая система СССР в 20-30-е гг. // Политические системы СССР и стран Восточной Европы: 20-60-е гг.- М., 1991; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.).- К., 1999; Мельничук О.А. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр. : сільські Ради проти комнезамів // Нова політика. - 1998.- №2; 4. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы).- К., 1990.- С.88; 5. Там само. - С.92; 6. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Збірник документів і матеріалів. - К., 1957.- С.997; 7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).- Ф.255.- Оп.1.- Спр. 51.- Арк.108; 8. ДАВО.- Ф. р. 2625.- Оп.1.- Спр. 44.- Арк.27; 9. ДАВО.- Ф.1.-Оп.1.-Спр. 424.- Арк.15; 10. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1929).- К., 1996.- С.271; 11. Мельничук О.А. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр. : сільські ради проти комнезамів // Нова політика.-1998.-№2.-С.35; 12. ДАВО.- Ф.-1.- Оп.1.- Спр. 1010.-Арк.36; ДАВО.- Ф.-1.- Спр. 426.- Арк.26; 14. ДАВО.- Ф.-1.-Спр. 7.- Арк.25; 15. ДАВА.- Ф.-1.- Оп.1.- Спр. 427.- Арк.3; 16. Бабій Б.М. Вказана праця. - С.217; 17. ДАВО.- Ф.-1.-Оп.1.-Спр. 427.-Арк.2; 18. ДАВО.- Ф.-1.- Оп.1.- Спр. 429.- Арк.87; 19. Мельничук О.А. Вказана праця. - С.36; 20. Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос // Отечественная история. - 1993.- №5.- С.92; 21. Материалы к избирательной кампании 1928-1929 года.- Х., 1928.- С. 11-12; 22. ДАВО.- Ф.-31.- Оп.1.- Спр. 127.- Арк.7; 23.

Там само.- Арк.8; ДАВО.- Ф.-29.- Оп.1.- Спр. 308.- Арк.101; 25. Там само. - Спр. 510.- Арк.120; 26. Там само.- Арк.127.

Н.П. Кузьмінець

СІЛЬСЬКІ РАДИ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Однією з малодосліджених сторінок становлення тоталітарного режиму в Україні і водночас на Поділлі є проблеми діяльності місцевих органів влади, зокрема сільських рад. Адже саме вони об'єднували пролетарські й напівпролетарські верстви селянства, слугували соціальною опорою більшовиків при насадженні комуністичного режиму на селі.

Сільські ради у своєму розвитку пройшли важкий і складний шлях. Життя показало, що практика однопартійної системи, що склалась в країні, зумовила неухильне зрощування партійних структур з державними, що врешті-решт паралізувало ради й перетворило їх на придаток компартії. Однак у період здійснення непу, коли ради на місцях ще не повністю втратили свого значення як органи влади й могли виконувати функції організаторів трудящих, вони зуміли акумулювати певний позитивний досвід господарського й культурного будівництва, вивчення якого представляє безперечний науковий інтерес.

Висвітлення проблеми радянського будівництва на селі на початковому етапі непу розпочалось з публікацій 20-х рр.Перші праці з радянського будівництва – це брошури, статті, промови партійних і державних діячів Росії та України:

М. Володимирського, Г. Петровського, С. Качинського, Д. Мануїльського, О. Буценка.[1] Основна ж частина літератури була видана з другої половини 50-х – до кінця 80-х рр.Діяльність сільських Рад України знайшла відображення в узагальнюючих працях Ю. Кукушкіна, П. Стояна, В. Сліпченка, А. Шатова, Ф. Вайнера, В. Гречка, П. Тригуба, О. Бойка, М. Олійника, які охоплюють широке коло питань, містять великий і різноманітний фактичний матеріал з діяльності сільських рад на початку 20-х рр.ХХ ст. , проте не позбавлені стереотипів радянського часу.[2]

Низка праць з цієї проблематики побачила світ у роки незалежності України. Детально висвітлено діяльність правлячої партії у галузі радянського будівництва у фундаментальних монографіях О. Пиріг, С. Кульчицького, В. Даниленка, І. Біласа, Ю. Шаповала, В. Калініченка, В. Марочка, А. Морозова, С. Ляха, О. Бакуменка.[3] Проте недостатньо вивчена діяльність рад, зокрема сільських, в регіональному розрізі. Це повною мірою стосується Поділля – одного з найбільших аграрних районів України.

Після ліквідації сельревкомів в 1921 р. в Подільській губернії налічувалося близько 2 тис. сільських рад.[4] З відновленням радянської влади на селі розпочала формуватись організаційна структура місцевих органів влади, розгорнулась їх політична, господарська й культурна діяльність.

У своїй діяльності щодо керівництва сільрадами подільські комуністи послуговувалися «Інструкцією про сільські Ради, їх уповноважених, секції Рад та про їхню роботу», в якій чітко встановлювалося коло обов'язків органів місцевої влади – сільських рад. Вони повинні були виконувати всі постанови вищих органів партійної і радянської влади, вживати заходів щодо поліпшення сільського господарства та промисловості, дбати про добробут місцевого населення, втягувати його в соціалістичне будівництво, звітувати перед своїми виборцями на сільських зборах.[5]

Сільські ради вважались вищим органом влади на місцях в межах своєї діяльності.[6] Вони засновувались у селах, де налічувалось не менше 300 мешканців, з розрахунку по одному депутату на кожні 100 чоловік, але не більше 50 депутатів. У селах, де мешкало менше 300 чоловік, ради не створювались, але жителі таких сіл могли брати участь у виборах сільської ради сусіднього села.[7]

Сільська рада збиралась на засідання не менше двох разів на місяць, обирала з свого складу голову ради, який відповідав за роботу сільради як перед селянами, так і перед вищими органами радянської влади, і одного секретаря в селах з населенням від 500 до 3 000 чоловік. Щомісяця голова сільської ради подавав відомості в повіти і округи про роботу всієї організації, що включали в себе інформацію про діяльність комітетів незаможних селян, боротьбу з куркульством і бандитизмом, проведення посівної компанії (у відповідну пору року), культурно – освітню діяльність, діяльність «Просвіт», кількість засідань за місяць тощо.[8]

Крім голови сільради та його заступників, для поточного розв'язання різних важливих питань, вироблення планів впровадження їх в життя та технічної роботи при сільраді створювались секції: адміністративна, економічна й культурно – освітня. Секції складались з 5-7 членів сільради та представників відповідних інституцій.[9]

Адміністративною секцією керував голова сільради, економічною – один з членів ради,

культурно - освітньою – секретар, або інший член ради.[10]

Усі секції були підзвітні в своїй діяльності перед сільрадою, раз на 3 тижні заслуховувався їх обов'язковий звіт.

Щоб утвердити комуністичний лад на селі й залучати до соціалістичного будівництва більше населення, відповідно планувалось, залишаючи вже існуючі, створювати нові сільради. На 1922 р. , наприклад, в Проскурівському повіті вже існувало 185 сільських рад (17 сільрад в Кузьминській волості, 14 – в Малинській, 16 – в Пашківській, 18 – в Сарнівській, 22 – в Третельницькій, 21 – в Ральштинській, 17 – в Чорно – Острівській, 20 – в Шарівській, 19 – в Ярмолинецькій волостях) , в Ново – Ушицькому повіті – 217 сільрад, в Літинському повіті – 150 Рад.[11] Одночасно існували проекти щодо створення нових сільрад, наприклад, в Брацлавському районі Тульчинської округи.[12]

Створені сільради вживали рішучих заходів щодо охорони радянського ладу, публікували й пояснювали розпорядження вищих органів радянської влади, залучали селян до кооперативного будівництва, контролювали своєчасність сплати ними продподатку, що становив основу нової економічної політики.[13]

Досліджуючи Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.), слід зазначити, що в цей час проводилася значна робота місцевих комуністів щодо зміцнення сільських рад, пожвавлення їх діяльності, посилення більшовицького керівництва радами.

Для того, щоб поліпшити керівництв сільрадами було оголошено і приведено в дію план районування, згідно з яким до 10 червня 1924 р. в Вінницькій окрузі замість колишніх 479 сільрад повинно було залишитися 221; в Проскурівській – 230 замість 424; в Кам'янець-Подільській – 237 замість 444; в Тульчинській – 152 замість 252; в Гайсинській – 168 замість 221; в Могилів-Подільській окрузі районування ще не було затверджене у зв'язку з відсутністю інформації з місць. Отож на 1924 рік кількість сільських рад на Поділлі зменшилася майже на третину.[14]

Незважаючи на функціонування організацій КНС, значну активність при виборах до рад на початковому етапі їх створення проявляли заможні селяни, що забезпечувало їм перевагу у складі новообраних органів місцевої влади. Такий склад рад не міг гарантувати успіху більшовикам у здійсненні комуністичних перетворень на селі. Тому постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 14 жовтня 1920 р. перед комнезамами було поставлене завдання з оволодіння виконкомами сільських рад шляхом забезпечення їхньої участі у виборчих комісіях і перевірці списків виборців. Така система виборів давала змогу організаціям КНС забезпечити за собою переважну кількість місць у Радах.[15]

З огляду на специфічні умови радянського будівництва на Поділлі, саме тут найбільше проявлялись тенденції до захоплення комнезамами виконкомів сільських рад. Адже заміна надзвичайних органів радянської влади ревкомів сільськими радами відбувалась тут значно пізніше, ніж в інших регіонах України, при наявності чисельної організації КНС. Опорою їй слугували бідняцькі господарства, які в поєднанні з батрацькими становили 36,4% .[16]

У 1922-1923 рр.у складі сільських рад Поділля перебувало відповідно 58 та 67 відсотків членів КНС, тоді як в середньому по Україні лише 40 та 49 відсотків. У 1924-1925 рр.відповідні цифри становили 65 і 60,9 відсотків в порівняно з 55,3 і 28,8 відсотками по Україні.[17] Матеріали вибіркового обстеження організацій КНС на Поділлі цього часу свідчили, що на виборчих посадах у радах перебував кожен сьомий член КНС. Через значне охоплення органів місцевої влади членами КНС в початковий період непу діяльність комнезамів та сільрад на Поділлі була настільки взаємопов'язаною, що для постановки завдань радянського будівництва тут скликались спільні наради голів сільських рад і організацій КНС.[18]

Члени КНС чітко усвідомлювали, що лише із захопленням рад можна зберегти свій політичний вплив на селі. Повноваження, надані комнезамам у формуванні складу рад, дозволяли їм і надалі забезпечувати за собою переважну кількість депутатських місць. Так на березень 1924 р. члени КНС Поділля у сільських радах становили 65%. Це був найвищий показник серед усіх губерній України.[19]

На початку відбудовного періоду здійснити докорінну, якісну перебудову роботи сільрад відповідно до завдань непу й мирного будівництва не вдалось. Сільські Ради, як найбільш масові органи місцевого державного апарату, через його розпорошеність і недостатню культурність, відсутність досвіду, негативність впливу на їх працездатність і характер діяльності розрухи, голоду й інших обставин економічного й політичного характеру, перебудовували свою роботу недостатньо швидко і вміло. Не останню роль при цьому відіграло й те, що більшість сільських рад Поділля була захоплена місцевими більшовиками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Володимирський М.Ф. Організація радянської влади на місцях. – К., 1920; Петровський Г.І. Ради в боротьбі за генеральну лінію партії. Доповідь на XII з'їзді Рад. – Харків. – С. 8-10; Качинський В. Що повинна робити сільська рада? – Одеса, 1925; Мануїльський Д. Порадник волосного організатора радянської влади. – Харків, 1920; Буценко А.И. К вопросу о районировании Украины. – Харьков, 1925; 2. Кукушкин Ю.С. Сельские Советы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг.). – М., 1968; Стоян П.К. Советское строительство в Украинской ССР в 1921-1925 гг. // Автореф. дис. д. и. н. - К., 1956; Слипченко В.А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление Советской власти в 1921-1925 гг. – К., 1965; Шатов А.И. Коммунистическая партия в борьбе за оживление работы Советов в деревне в 1925-1929 гг. //Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1958; Вайнер Ф.Т. Борьба Коммунистической партии за укрепление государственного аппарата в 1921-1925 гг. //Автореф. дис. к.и.н. – Харьков, 1964; Гречко В.В. Оживление местных Советов УССР и совершенствование их аппарата в 1921-1927 гг. //Автореф. канд. юрид. наук.– К., 1960; Тригуб П.Н. На защите завоеваний Великого Октября. – Киев-Одесса, 1987; Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К., 1987; Олейник Н.Н. Деятельность коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925). – Харьков, 1989; 3. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). –К., 1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919-1928).- К., 1996; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки. – К., 1991; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – К., 1994. Кн. 1-2; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Харків, 1991; Марочко В.І.Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990; Бакуменко О.П. Здійснення нової економічної політики на Україні (соціально-політичні аспекти проблеми). // Автореф. дис. к.і.н. – К., 1992; 4. Отчет Подольского губисполкома за 1923 год. – Винница, 1924. – С.5; 5. Державний архів Вінницької області (далі -.ДАВО). – Ф.– 236.- Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 239; 6. Вінницький обласний державний архів. Путівник. – Вінниця. – 1960. – С.60; 7. ДАВО. – Ф. – 4079.- Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18; 8. ДАВО. – Ф. – 310.- Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18; 9. ДАВО. – Ф. – 236.- Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 239; 10. ДАВО. – Ф.– 236.- Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 240; 11. ДАВО. – Ф.– 925.- Оп. 2. – Спр. 375. – Арк. 3, 8, 29; 12. ДАВО. – Ф. – 1304.- Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 624; 13. ДАВО. – Ф. – 925.- Оп. 2. – Спр. 577. – Арк. 105; 14. ДАВО. – Ф.– 925.- Оп. 2. – Спр. 1261. – Арк. 179; 15. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі. – Вінниця, 2001. – С. 41; 16. Там само. – С. 40-42; 17. Там само. – С. 43; 18. ДАВО. – Ф.– 1.- Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 7; 19. Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комнезами на Поділлі. – Вінниця, 2001. – С.35-36.

В.М. Василенко

ГОЛОДНІ ЛИХОЛІТТЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ

Голод як явище, що завжди мало негативні наслідки для того чи іншого народу, останнім часом став предметом дослідження багатьох істориків. Значна частина праць присвячена голоду 1921-1923 рр. на Поволжі та південних губерніях України. У радянській історіографії ця тема не була забороненою, проте її об'єктивному вивченню перешкоджали догматичні стереотипи. На сьогодні в певною мірою висвітлено причини голоду, кількість жертв, ставлення влади до цього явища. Проте існує ще низка питань, котрі потребують детального дослідження. Хоч на території Поділля у 1921 р. не спостерігались ознаки голоду, але волюнтаристська політика державної влади стосовно сільського господарства та селян в подальшому призвела до трагічних наслідків.

Вивченням проблеми голоду на Поділлі в 1920-х рр.займався І.Г. Шульга. На основі архівних джерел він визначив пік голоду на території краю, який припадає на 1924-1925 рр. , дійшов висновку, що голод був зумовлений злочинною аграрною політикою більшовиків.[1] Сучасні дослідники, використовуючи матеріли архіву, подають більш детальну характеристику причин, наслідків голоду.[2] Цінним джерелом для дослідження голоду 1920-х рр.на Поділлі є збірник документів та матеріалів «Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. »У цій праці опубліковано нові архівні документи та матеріали, котрі розкривають трагічні сторінки історії Поділля. Більшість документів вперше введено до наукового обігу. Вони, безперечно, свідчать про те, що однією з головних причин голоду була політика керівництва СРСР, яке вилучало більшість сільськогосподарської продукції з регіону.[3]

Автор даної статті ставить перед собою завдання: охарактеризувати соціально-економічне становище Поділля в першій половині 1920-х рр.через призму наслідків голоду та організації боротьби з його проявами, проаналізувати суспільно-політичні настрої подолян.

Голод 1921-1923 рр., зумовлений несприятливими природними умовами, зокрема посухами

1921 та 1922 років, охопив райони Поволжя, Північного Кавказу і Півдня України. Ознаки голоду в Україні були виявлені на початку осені 1921 р., але вищі партійні та радянські органи республіки лише в грудні офіційно визнали його існування. Кількість голодуючих швидко зростала. Тільки у степових губерніях України вона зросла з грудня 1921 р. по травень 1922 р. більше, ніж утричі – з 1,2 млн. до 3,8 млн. чол., а по всіх губерніях – до 5,6 млн. чол., що становило 25% їх жителів. По всіх радянських республіках голодувала п'ята частина населення – 22,6 млн. чол. [4]

Замовчувались справжні причини лихоліття, навмисно применшувались тривалість та інтенсивність голоду на Україні, який не поступався поволзькій трагедії. Викачування продовольчих ресурсів України для забезпечення армії та промислових центрів Радянської Росії трактувалося, як «братерська допомога трудящих УСРР голодуючому Поволжю». З 15 вересня було розпочато тиждень допомоги. Отже, радянське керівництво мало на меті виховувати в населення почуття допомоги, солідарності, співчуття: «даний захід має бути моментом підйому трудящих на вищий ступінь духовного розвитку, коли серце засвічується священним вогнем, очищується від дріб'язковості, стимулює до великих справ і подвигів».[5]

Врожай подолян був хоч і нижчий за середній, але кращий, ніж в решті українських губерній, тому на Подільську губернію випало завдання допомагати голодним областям. Агітація допомоги населенню, що потерпало від голоду, на Поділлі почалась вже з серпня 1921 р. Головна робота виражалась у прийомі дітей з голодних губерній. Подільська губернія мала забезпечити проживання 3 500 дітей, проте їх прибуло значно більше – за офіційними даними ця кількість сягала 5 957 осіб.[6] Робітники та селяни ділилися своїми мізерними пайками, робили добровільні пожертвування з невеличких заробітків, віддавали останні особисті заощадження й цінності у фонд боротьби з голодом.

Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК організувала серед населення врожайних районів розкладку так званих «голодних пайків»для допомоги потерпілим. Було проведено попередні розрахунки кількості голодних пайків, які можуть бути надані населенням УС рр. Залежно від ступеня врожайності було виділено шість категорій: перша – губернії з врожаєм 85 пудів з десятини в середньому по губернії, друга – більше 60 пудів, третя – більше 30 пудів, четверта – більше 15 пудів, п'ята – більше 10 пудів, шоста – більше 5 пудів. Подільська губернія відносилась до першої категорії, а це в свою чергу зобов'язувало здачу більшої кількості зерна.[7] Податкові завдання окремим губерніям встановлювались адміністративними методами згори за попередніми підсумковими кошторисами Наркомпроду РСФРР, а не за результатами оподаткування селян, як передбачалося спочатку.

Оскільки в українських селян не було особливого бажання розлучатись зі своїм вирощеним врожаєм, податки стягували озброєні «робітничі продовольчі загони», подібно до збирання данини з підкорених народів. Так у протоколі засідання Української економічної ради «Про використання збройної сили для проведення продкомпанії в Подільській губернії»від 5 листопада 1921 р. зазначено вимогу «використати кінний корпус для проведення продкомпанії або ж надати 2 тисячі гвинтівок для озброєння продміліції».[8] Використання воєнізованих формувань у хлібозаготовчій компанії породжувало багато зловживань стосовно селян, які були не в змозі сплатити податок. Тому часто карались невинні. Це був справжній терор проти українських селян.

Завдяки посиленню репресивних заходів, інтенсивність «хлібозаготівель»в Україні зросла. Майже все забране у селян зерно відправлялось до Росії. Здійснення надзвичайних заходів, які виходили за межі продподаткової політики (спеціальні податки, судово-адміністративний примус, а також організація благодійної допомоги), забезпечили приплив додаткових коштів для врятування голодуючих. У 1921-1922 рр.обсяг цих ресурсів становив 3,2 млн. пудів.[9] У своїх заявах хлібороби Поділля часто скаржились на надмірно високі податки, гужповини, різні побори. Проте місцева влада змушувала вірити населення, що все йде на допомогу голодуючим у Поволжі та на півдні України. Хоч південні губернії України отримали статус голодуючих з грудня 1921 р., проте вони не отримували пільг, які надавались голодуючим районам РСФ рр.

8 березня 1922 р. був введений разовий прогресивний загальногромадянський податок на користь голодуючим, від якого звільнялись лише червоноармійці, інваліди, багатодітні матері, безробітні, голодуючі селяни. Проте вже в 1922 р. з'являються заяви подільського населення про неспроможність виплатити податок на допомогу голодуючим, який складав 84 фунти (38,10 кг.).[10]

Навесні 1923 р. важко було з продовольством у південних районах Поділля. Помітивши перші ознаки голоду, місцева влада, отримавши субсидії від окружного виконавчого комітету, закупила продовольство для найбільш нужденних.[11]

Для подолян важким видався 1924 рік. Дощів, особливо в південних районах, випало менше норми, багато мишей розвелося на полях, селянин не зібрав тієї кількості збіжжя, на яку розраховував. Місцева влада офіційно причинами голоду на Поділлі у 1924-1926 рр. оголосила посуху, неврожай, збитки від шкідників. Зокрема, в одному із звітів Тульчинського окрвиконкому зазначається: «Врожай цього року уявляється надзвичайно строкатим, наближаючись в окремих місцевостях до середнього, місцями до цілковитої загибелі. Взагалі врожай озимих хлібів визначається в 55% нормального врожаю нашої місцевості, який дає в середньому 33-34 пудів з десятини. Розмір врожаю ярових посівів значно нижче 42%».[12]

З інформаційних зведень дістаємо відомості, що значним фактором зниження врожайності була поява шкідників, як-от: «жук, кузька, польова миша, гесинська муха та інші». Так в Тульчинському окрузі шкідниками знищено 7% посівів, у Вінницькому окрузі – 25%.[13] Досить часто в матеріалах архіву за 1924 р. натрапляємо на записи про те, що ще одним з факторів продовольчої кризи і напівголодного життя подолян було таке природне явище, як град. Зокрема, в Юзвинському районі градом було знищено до 90% посівів. Схожою була ситуація і в Ободнянському районі, де значна частина ярових посівів була пошкоджена.[14]

Особливо скрутною була ситуація на півдні Поділля, зокрема в південних районах Могилів-Подільського округу. Спеціально створена комісія для вивчення ситуації в даних районах виокремила серед їх жителів чотири групи. До першої групи належали незаможники, що не мали ні худоби, ні засобів обробітку землі, ні запасів продовольства, насіння, земельний наділ був не більшим 1 десятини – 15% населення – вже голодуючі. До другої групи належали незаможники, земельний наділ, яких не перевищував 2 десятин – 30% населення – могли протриматись не більше місяця лише за рахунок повного краху свого господарства. До третьої групи належали середняки, в користуванні яких знаходилось близько 3 десятин землі – 30% населення – продовольства їм вистачило б приблизно на 1,5 місяця. До четвертої групи віднесено категорію середняків, земельні площі яких складали 3 і більше десятин – 25% населення. На думку комісії, ця категорія населення могла прожити до нового урожаю. З результатів вивчення ситуації в даному регіоні було зроблено висновки, що «серед 1-ї категорії населення голодування набуло масового характеру, були випадки опухання людей; 2-а категорія населення виживає за рахунок розпродажу предметів господарства, одягу і вже найближчим часом також буде голодувати; 3-я категорія може протриматись 1-1,5 місяці, після чого буде поповнювати ряди перших двох категорій; 4-а категорія, найбільш заможна, потребує кредиту для отримання ярого насіння.[15]

Рятуючись від голоду, подільські жителі продавали власний одяг, речі домашнього вжитку. Селяни змушені були продавати худобу, щоб прохарчуватися самому і розрахуватися із державою. Владні структури почали спостерігати таке явище, як несплата податків населенням, відчутним став брак продовольства.

Погодні умови початку 1925 р. не дали надії селянам на покращення соціально-економічної ситуації. В інформаційному зведенні Подільського губвідділу ДПУ взимку 1925 р. зазначено: «у зв'язку з відсутністю снігу і морозів, стан посівів, до того ж пошкоджених ще восени шкідниками, поганий. Селяни роблять висновок, що і в цьому році буде недорід».[16]

Кульмінація голоду в Подільській губернії наступила в 1925 р. За архівними даними, на червень 1925 р. в Тульчинському районі від голоду потерпало 70% населення, в Барському районі – 50%, в Шаргородському районі – 60%, в Муровано-Курилівському районі – 50%, в Джуринському районі – 70%, в Ямпільському районі – 60%.[17]

Вкрай важке становище змушувало населення залишати свої обжиті місця і переселятись. Зокрема в с. Михайлівка Мурафського району на переселення записались 30 сімей. У листі Ямпільського райпарткому подається така статистика: виїхало більше 100 сімей, мають бажання залишити обжиті місця ще 220 сімей. Із переселених та тих, що подали заяви на переселення 50% членів КНС, 48% середняків, 2% заможних.[18] Щоденно в отриманих від секретарів листах зазначено, що їм ставлять безліч запитань стосовно можливості швидкого переселення. Селяни погоджувались на будь-які роботи, щоб отримати взамін шматок хліба. Порівнюючи власне становище із життям міського населення, зокрема робітників, селяни переважно думали, що населенню міста живеться краще, вони все мають. Наприклад, місцева влада Мурафського району помітила вороже ставлення селян до робітників Деребчинського цукрового заводу – «вони живуть краще селян і робота набагато легша».[19] Звичайно, такі настрої серед населення були спровоковані діяльністю радянської влади та соціально-економічним становищем того часу. Адже керівництво вважало, що голодні, але згуртовані робітничі колективи будуть набагато небезпечнішими для влади, аніж голодуючі розпорошені

селяни. Голод, що спричинив розорення значної кількості селянських господарств, загострив чимало інших соціальних та економічних проблем: бандитизм, безпритульність, безробіття.

Відчуваючи складну ситуацію, населення зверталося за допомогою до влади. Так селяни с. Карпівка Яругського району Могилівського округу звернулися за продовольчою допомогою до голови КНС та голови сільської ради: «Просимо звернути серйозну увагу на продовольчу ситуацію, що склалася, й не відкладати в далекий ящик, а зараз почати клопотання перед органами Радянської влади, аби була дана допомога населенню, бо в іншому разі можуть виникнути різні непорозуміння – це ж голодний натовп демонстрантів».[20]

Проте влада в'яло реагувала на ту складну ситуацію, яка склалась в регіоні, податкова політика продовжувала діяти, ще більше обтяжуючи життя селян Поділля. У квітні 1925 р. після виплати податку 15% населення Джуринського району залишилось без продуктів харчування.[21] Населення примусово здавало усі податки, оскільки «перед радянською владою було поставлено багато завдань: відновити грошову систему, підняти на вищий рівень промисловість, посилити роботу усіх апаратів радянської влади, знищити таке явище, як бандитизм».[22] Саме примусові методи, застосовані при стягуванні податків, сприяли виконанню програми збору податку у Подільській губернії більше ніж на 100%.

Важке соціально-економічне становище спричинило до появи такого явища, як недовіра владі. В одній із доповідей представника Могилівського округу В. Потерлевича голові Губвиконкому зазначалось: «на селі є два види бандитизму – конокрадство та підпалювання. Вони народились самі собою, і ми з ними зможемо справитись. Проте нічого не сказано про третій вид бандитизму, котрий походить з боку влади. Це – голод. Влада знала, що у нас була засуха, влада знала, що в нашому регіоні був недорід, але коли настав час платити податок, то нам сказали: «Плати, а як не заплатиш, то підеш у в'язницю». Через те ми змушені були продавати свій хліб по 50 коп. за пуд більш заможним. Зараз влада каже: «Заплати нам по 4 крб. за пуд», - тобто у 8 разів більше, що ми брали, а цих 8 пудів нам вистачило б до нового урожаю. Кажуть нам, що вийшла помилка. Влада не має права так казати, влада, на яку ми поклали всю свою надію. Ви нами правите, наше життя залежить від вас, а ви кажете, що помилились.»[23] Погодні умови початку 1926 р. дещо покращили соціально-економічний рівень життя подолян. Проте знову ж таки податкова політика радянської влади змушувала населення тягти на собі важке ярмо.

Отже, голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. . мали безпосередній вплив на соціально-економічне становище Поділля. Політика тогочасної влади, що, нехтуючи реальними умовами та можливостями і керуючись суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які її здійснювали, зумовила поширення голоду на інші території держави, в тому числі й Поділля. Це призвело до певного протистояння між народом та керівництвом. Більшовики розуміли, що згуртованість голодуючого робітничого класу небезпечніше для влади, ніж голодуючі неорганізовані селяни. Тому весь тягар податків був скинутий на контингент сільських жителів, аби забезпечити продовольством місто. На основі цього взаємостосунки та настрої селянства та робітників значно ускладнились, породжуючи неприязнь. Голодні роки були роками занепаду моралі, розгулу злочинності, зневіри, безнадії у краще майбутнє. Голод на Поділлі 1924-1926 рр.залишив неабиякий слід в історії краю. Тому необхідно враховувати помилки, яких припустилась тогочасна радянська влада, аби подібне не повторювалось, а назавжди залишилось у минулому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993 – 224с.; 2. Кравченко П.М., Мельничук І.П. Документи державного архіву Вінницької області про голод 1924-1926 рр.на Поділлі// Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 3. – Вінниця, 2001. – С. 261; 3. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. : Збірник документів та матеріалів//Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»(голова І.С. Гамрецький , заступники голови В.П. Лациба, С.С. Нешикта ін.) .Автори-упорядники: р. Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко, В.П. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. – Вінниця, 2007 – 704 с.; 4. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр.на Україні. // Український історичний журнал. – 1990. - №10. – с. 41; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1497. – Арк.18; 6.ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 727. – Арк. 128; 7. ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 252; 8. Голод 1921-1923 рр.в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – с. 44 – 45.; 9. Мовчан О. Вказана праця. – С. 44; 10. ДАВО. – Ф.925. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 10; 11. ДАВО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк.85-86; 12. ДАВО. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 154; 13. ДАВО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 119; 14. ДАВО. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 29; 15. ДАВО. Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 26; 16. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. : Збірник документів та матеріалів. – Вінниця, 2007 – С.80; 17. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 502. – Арк. 342; Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 57. – Арк. 203, 216; 18. ДАВО. – Ф. 31. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1; 19. Голод та голодомор

на Поділлі 1920-1940 рр.Збірник документів та матеріалів. – С.140; 20. ДАВО. – Ф. 31. - Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 242; 21. ДАВО. – Ф. 1. - Оп. 1. – Спр. 502. – Арк. 280; 22. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 404. – Арк. 5; 23. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.Збірник документів та матеріалів. – С.107.

Т.П. Антонішина

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ СЕКЦІЙ НА ПОДІЛЛІ В 20-Х РР. ХХ СТ.

Україна з перших кроків свого незалежного існування проголосила невід'ємне право кожного її громадянина, незалежно від національності, на вільний прояв своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. З метою послідовного дотримання цього принципу потрібно дбати не тільки про впорядковане сьогодення, але й про викриття «білих плям»в минувшині України. Особливе місце займають дослідження з історії України 20-х рр.ХХ ст. Складний міжнаціональний процес став характерною рисою вказаного періоду. Боротьба титульної нації за збереження державності тісно переплелась із прагненнями національних меншин України відстояти власну культурно-національну ідентичність. Складними й суперечливими стали взаємини населення із новою радянською владою. Компартія припинила безконтрольний розвиток громадського та культурного життя всіх народів. З метою ефективнішого впровадження соціалістичних ідей та контролю над громадянами було ініційовано створення нових державних установ. У даній статті зупинимо увагу на заснованих у 1920-роках секціях національних меншин, зокрема на єврейській.

Спеціальних праць, присвячених історії відділу національних меншин при НКВС або ж діяльності секцій національних меншин, немає. Однак відзначимо, що цього аспекту торкалися дослідники українського єврейства та фахівці з вивчення методів радянізації України. Так серед авторів, що дотично розглянули тему єврейських радянських державних органів, слід назвати Л. Місінкевича, М. Журбу, Л. Килимника, О. Зарембу, П. Слободянюка та ін[1]. Також певну кількість фактичного матеріалу знаходимо у довідниках з етнології та історії[2]. Варто окремо відзначити спільну працю вітчизняних та ізраїльських дослідників, де зроблено спробу розглянути всі основні аспекти діяльності євсекцій[3].

Ілюструють діяльність євсекцій звіти, резолюції, листи, висновки, протоколи засідань, які на сьогодні сконцентровані у фондах архівів. Всебічно відстежити й розкрити форми й методи роботи державних органів серед національних меншин дає можливість фонд Центральної комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК (Ф. 413) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та фонд Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1., Оп. 20.) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Матеріали центральних державних архівів доповнюють документи архівів Вінницької та Хмельницької областей.

Прагнучи залучити все населення до соціалістичного суспільного експерименту, компартійна верхівка одночасно з проголошенням українізації декларувала забезпечення широких можливостей для господарсько-культурного поступу національних меншин. Спрямовувати й координувати роботу з обслуговування потреб некорінного населення республіки в контексті завдань радянізації громадськості були покликані спеціальні партійно-державні утворення.

Серед державно-адміністративних органів виділявся створений у жовтні 1922 р. при НКВС України відділ національних меншин. Його універсальні функції, поряд із формуванням класової свідомості й залучення до господарських і політичних форм радянського будівництва різнонаціональних громадян, передбачали «боротьбу з антирадянськими й контрреволюційними проявами в середовищі нацменшостей»[4]. Одним із специфічних напрямів діяльності відділу був адміністративний контроль за етноконфесійними громадами, національними кооперативними товариствами та громадсько-політичними об'єднаннями нацменшин. Заходи щодо цих громадських об'єднань відділ нацменшин здійснював у контакті з іншими силовими структурами та адміністративними органами: Нарком'юстом, Всеукраїнською надзвичайною комісією боротьби з контрреволюцією, Центральною міжвідомчою комісією у справах союзів та громад, що входила до складу Адміністративно-організаційного управління НКВС[5].

29 квітня 1924 р. для більш ефективного проведення законодавчої та організаційно-практичної роботи серед національних груп створюється Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВКу. Вона перебрала на себе в значно розширеному вигляді функції відділу нацменшин Наркомату внутрішніх справ, що так чи інакше стосувались діяльності національних громадських об'єднань. Новоутворений орган мав сприяти мирному будівництву та братерському співробітництву усіх національностей, їх матеріальному та культурному розвитку[6]. При губернських і територіальних виконкомах рад організовуються місцеві комісії й бюро ЦКНМ, головним завданням яких було

погодження роботи адміністративних, господарських, культурно-освітніх установ, різних громадських організацій щодо забезпечення інтересів національних меншин. 29 лютого 1928 р. ВУЦВК затвердив нове положення про ЦКНМ та її місцеві органи. Функції комісії значно розширилися й конкретизувалися. Їй надавалося право сприяти діяльності кооперативних та інших громадських об'єднань у національних округах і районах. Діяльність ЦКНМ та її місцевих органів у 20-ті роки, будучи пов'язаною розробкою й впровадженням у суспільну практику законопроектів у справах національностей, позитивно позначилась на багатьох сферах громадського життя національних меншин[7]. Проте значна кількість принципових проблем залишилась нерозв'язаною як через нестачу матеріальних засобів, так і з огляду на більшовицьку політику, що мала передусім пропагандистський характер, базувалась на пріоритеті класових інтересів пролетаріату і не була націлена на розвиток національних традицій та громадської самодіяльності населення нацменшин.

Особливе місце в системі управління національними відносинами займали національні секції агітації й пропаганди при партійних комітетах. У вересні 1921 р. ЦК РКП (б) ухвалив «Постанову про національні секції», згідно з якою євсекції були підпорядковані підвідділам національних меншин при відділах агітації і пропаганди на губернському, республіканському, а з 1922 р. і союзному рівнях. Керівним органом євсекцій на всесоюзному рівні було Центральне бюро євсекцій при ЦК ВКП (б). В Україні функціонувало республіканське Головбюро євсекцій при КП(б)У. Створені на початку 20-х років, вони діяли більш ніж у 30 окружкомах КП(б)У, поширюючи свій вплив на етногрупу республіки[8]. Основним змістом роботи секцій було згуртування «соціально близьких»прошарків населення нацменшин навколо постулатів комуністичної ідеології[9]. Єврейські національні секції виконували й інші специфічні функції: комуністичне виховання й радянізація єврейського населення на його рідній мові ідиш, нещадна боротьба проти іудаїзму, сіонізму, мови іврит, юдейських громадських організацій.

Основну масу членів євсекцій, у тому числі і їх керівництво, складали колишні члени єврейських соціалістичних партій Бунду, Фарейнікте, Поалей Ціон, що протягом 1920-1922 рр. вступили до компартії. Із активних діячів ЦБ Євсекції такі відомі прізвища: М. Левітан, А. Мережін, М. Рафес, М. Фрумкіна, О. Чемериський та ін. Вони належать колишнім активістам соціалістичного Бунду та Єврейського комуністичного союзу (Комфарбанду) [10].

Використовуючи відносну свободу дій, євсекції часто займали більш радикальні позиції, аніж центральні партійні органи. Загалом ці організації виконували корисну для радянської влади функцію знищення єврейської традиційної культури й незалежної єврейської політичної, ідеологічної та громадської активності руками самих євреїв[11]. Так у протоколі засідання ЦБ Євсекції від 13 лютого 1923 р. йдеться про те, що робітники висловили докір євбюро за слабку діяльність серед єврейських робітничих мас. Одна робітниця сказала, що «єврейська культура пішла разом із Денікіним». На повторному засіданні робітників представникам євбюро вдалось розсіяти невдоволення, вказуючи на те, що саме радянська влада дала повну можливість розвитку культури на мові нацменшин[12].

Щоб прищепити юдеям стандарти радянського життя, євсекція вела невтомну боротьбу із традиційним способом існування громади. Вона виявилялася у всюдисущій агітації, закликах працювати у суботу, закритті культових споруд, обмеженні, а згодом – і забороні альтернативних комуністичній партії об'єднань тощо. Показовим є захід, проведений 1923 р. у Тульчині. Робітники в юдейські свята працювали і звернулись до єврейського населення із закликом наслідувати їх приклад. Комсомольці влаштували в Йом-Кіпур («Судний день», день посту, каяття й відпущення гріхів) великий карнавал з музикою, факелами, в якому взяли участь більше 2500 осіб. У клубі були проведені великі антирелігійні мітинги[13].

Єврейські секції активно підтримували ідею землеоблаштування безробітних. Вони стали першою ланкою на шляху до забезпечення «народу книги»умовами та засобами для землеробської праці. З метою ліквідації наслідків погромів 1917-1920-х рр.та зменшення кількості безробітних серед жителів містечок, було створено організації допомоги громадянам єврейського походження. У 1920 р. це був Всеросійський громадський комітет допомоги потерпілим від погромів і стихійних лих (Євргромадським), що у 1924 р. був перетворений у Комітет із земельного облаштування єврейських трудівників (Комзет). Діяльність цих організацій цілком контролювали функціонери євсекцій. Досить швидко було усвідомлено необхідність співпраці із закордонними єврейськими благочинними установами. З цією метою радянська влада налагодила стосунки із американською місією Джойнт та Американською адміністрацією допомоги (АРА), створених з метою фінансової підтримки євреїв, що постраждали внаслідок Першої світової війни і інших війн у країнах Європи й Азії. Також майже 10% усієї закордонної допомоги лягло на плечі Червоного Хреста, місії Нанесена, швейцарських комітетів

в Берні й Цюріху, релігійних організацій. Однак євсекції і єврейський відділ Наркомнаца намагались повністю контролювати надходження гуманітарної допомоги і її розподіл на всіх етапах. Промовисто цю тезу доводить таємна постанова Агітпропу ЦК Євсекцій від 28 лютого 1925 р. З неї дізнаємося, що єврейський конгрес у Філадельфії, котрий був скликаний Джойнтом виключно з метою підтримки фінансування землеустрою євреїв в СРСР, у своїй резолюції, яка була прийнята «під тиском сіоністів та духовенства»не дав конкретних настанов про те, що зібрані кошти підуть на землеоблаштування євреїв СРС р. Натомість в резолюції був спеціальний пункт про допомогу колонізації в Палестині. Поряд з цим кампанія зі збору 15 млн. дол. проводилась під лозунгом фінансування аграризації євреїв СРС р. У зв'язку із цим завідуючий Євсекцією Кіпер висловлює занепокоєння, що гроші, зібрані для допомоги колонізації євреїв в СРСР підуть на інші цілі і пропонує головам окружних комітетів організувати збір звернень єврейських робітників до своїх земляцтв в Америці з вимогою здійснити тиск на Джойнт, з метою використання зібраних коштів для Радянського Союзу[14]. Та навіть тоді, коли кошти потрапляли до країни Рад, отримати їх мали змогу не всі. Чиновники передусім звертали увагу на соціальне походження та колишні заняття майбутніх землеробів. У той самий час, коли Джойнт зобов'язаний тісно співпрацювати з місцевими органами влади, намагався надати допомогу всім нужденним незалежно від національності та ставлення до існуючого ладу.

Закордонні організації вели планомірну підтримку єврейського сільського господарства, освіти, культури, традицій. Незважаючи на твердження єврейських секцій, що Джойнт та Агро-Джойнт підтримують переважно «класово чужі елементи»із середовища торгівців та кустарів, ці організації здійснювали свою філантропічну діяльність до початку економічної кризи у США наприкінці 1920-х-на початку 1930-х рр.

Не визнаючи напівмір в економіці, працівники євсекцій були схильні бачити тільки крайні форми і у культурному житті. «З одного боку, ми маємо грандіозний рух соціалістичного змагання мас, величезний антирелігійний рух, могутній похід культурної революції і за культурну революцію, а з іншого боку, – контрнаступ непмана, кулака та їх інтелігенції, шалений похід клерикалізму, припадки націоналізму й шовінізму, міщанського скептицизму й песимізму»[15]. Досягнення єврейських відділів нацменшин у культурному житті досить суперечливі. Серед прорахунків головним є нищення, на догоду новій ідеології, неповторних тисячолітніх традицій, але поряд із цим в рамках політики коренізації народжувалась нова пролетарська єврейська культура. Обов'язком євбюро Губнаросвіти було облаштування трудшкіл та дитбудинків, забезпечення їх вчителями, проведення конференцій, антиклерикальних та антихедерних кампаній, агітсудів над безграмотними та духовенством, відкриття бібліотек, хат-читалень, клубів для єврейських робітників, поширення євкомпреси та навчальної літератури[16].

Отже, національна політика радянської влади мала ідейно-політичний та пропагандистсько-агітаційний характер, а не конструктивно державницький. Партійно-радянське керівництво робило все можливе, щоб схилити етнонаціональні групи до радянської влади, переконати їх в тому, що лише соціалістичний лад забезпечить їм належні умови життя й національно-культурний розвиток. Відновлення деяких елементів національно-персональної автономії значною мірою відбувалося завдяки діяльності євсекцій, яка набувала все більших масштабів. Однак її активність викликала невдоволення партійного керівництва. Йому ставало не до вподоби самостійне вирішення євсекціями деяких принципових, у тому числі кадрових питань. Головбюро євсекцій, на думку партійних керівників, намагалось стати політичним представником єврейського народу в Україні. Ось чому вже до кінця 1920-х рр.ці організації були розформовані, а їхні члени зазнали репресій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Місінкевич Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр.ХХ ст.) – К.,2001; Килимник Л.. Предисловие // Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919-1926 гг. – Вып.1/ Под. общ. ред. В.Ю. Васильева. – Винница, 2003; Заремба О. Єврейська культура періоду національно-визвольних змагань в Україні (1917-1920) // Відродження. –2000. – №2. – С. 5-8; Слободянюк П. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005; 2. Національні меншини України у ХХ ст. : політико-правовий аспект. / Керівн. авт. кол. М. Панчук – К, 2000; Мала енциклопедія етнодержвознавства. – К, 1996; Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К,1993; 3.Краткая еврейская энциклопедия: Ред. И. Орен, Н. Прат. –У 9 т. – Иерусалим, 1996; 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. –Оп.20. – Спр. 1519. – Арк. 26; 5. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). – К., 1995. – С. 16; 6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). –Ф.413.- Оп.1.- Спр. 4. – Арк. 40; 7. Журба М.А. Громадські об'єднання українського села: етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності (20-30-ті рр.ХХ ст.)// Дис... д-ра іст. наук. –К., 2002. – С. 125; 8.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. –

Спр. 40. – Арк. 113-113зв; 9. Там само. – Спр. 747. – Арк. 10,11; Спр. 1519. – Арк. 3; 10. Див.: Еврейский вопрос: поиски ответа. – С. 307-332; 11. Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 8. – С. 166; 12. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО).- Ф. П.1. – Оп.1. – Спр. 1711. – Арк. 5; 13. Там само. – Арк. 52; 14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2019. – Арк. 131; 15. ДАВО. – Ф. П.33. – Оп. 1. – Спр. 887. – Арк. 46; 16. ДАВО. – Ф. р. 925; Ф. П.1. – Оп.1. – Спр. 1711-1760.

Ір.Вол. Мазур

ПРОБЛЕМИ ЗБИРАЛЬНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА ІМ. МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА НА ПОДІЛЛІ У 20-Х РР.ХХ СТ. ТА ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ НАРОДНОПІСЕННОГО МАТЕРІАЛУ У ПРОЦЕСІ ВИВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ І СУЧАСНА ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА»)

Проблема дослідження збиральницької діяльності народнопісенної творчості є надзвичайно важливою і актуальною, особливо в контексті формування Концепції гуманітарного розвитку України, ініційованої Президентом України В.А. Ющенком та прийнятої 27 березня 2008 р. Всеукраїнським форумом інтелігенції[1]. Адже гуманітарний розвиток не може бути здійснено без створення сприятливого життєвого середовища з необхідною інфраструктурою соціально-побутового та культурного розвитку. У цьому середовищі народнопісенна творчість посідає одне із ключових місць, бо народну пісню справедливо вважають енциклопедією буття українського народу, адже саме в народнопісенному фольклорі відображено світогляд народу, його вірування, звичаї та обряди, праця і побут, мораль та ставлення і сприйняття оточуючого світу. Формування психології, етики, естетики, ментальності українця завжди відбувалося саме на основі фольклорних надбань.

Передаючи від одного покоління до іншого народну мудрість, яка в усі часи орієнтувалась на вивірені моральні та естетичні цінності, українці наслідували етнопедагогічну мудрість. Ці скарби народної мудрості віками складалися в певну, досить неповторну й оригінальну систему, що мала за мету збереження «інформаційного»досвіду мудрості народу. Створення певного генетичного етнокоду, що увібрав менталітет українського етносу, особливості народної душі, українського характеру, національного виховання, знайшло оригінальну і своєрідну форму збереження: народнопісенна творчість стала тією духовною скарбницею, яка не тільки увібрала, але й зберегла й передала наступним поколінням усе духовне надбання українського народу. Проблема дослідження та вивчення народнопісенної творчості була в полі зору як професійних дослідників, так і аматорів-краєзнавців. Особливу увагу вони приділили Всеукраїнському музичному товариству ім.М.Д Леонтовича. На рубежі кінця 80-х рр.ХХ ст. і доби Незалежності України з'являється низка праць, яка засвідчує зацікавленість науковців у дослідженні різних аспектів діяльності Музичного товариства ім.М.Д. Леонтовича як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Це, зокрема, праці А.Г. Адаменко і Т.І. Воронкової[2], Н. Гордійчук[3], В. Кузик[4], О. Бугаєвої[5], Л. Семенко[6]. Вагомість цієї проблеми засвідчує те, що параметри її окреслено в статті «Музика Радянської України»в енциклопедичному виданні за 1984 р. [7] та інші[8].

Предметом пропонованої статті є аналіз збиральницької діяльності Музичного товариства ім.М.Д. Леонтовича на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. , яка міститься у наукових працях Кам'янець-Подільського національного університету. Зокрема 10-12 грудня 1997 р. відбулася перша Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Музично-педагогічна і творча діяльність М.Д. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури». Збірник наукових праць цієї конференції містив 61 статтю. Наступна конференція «Микола Леонтович і сучасна освіта та культура»відбулася в 2002 р. , у якій взяло участь близько 40 учасників, і у збірнику наукових праць опубліковано 37 статей. Творчій спадщині М.Д. Леонтовича і проблемам сучасної національної музичної культури та народній музичній спадщині був присвячений «Збірник наукових праць педагогічного факультету»№XIV. У ньому вміщено 42 наукові праці. Про характер їх та тематичну спрямованість і змістове навантаження свідчать назви розділів збірника: «Творча спадщина М.Д. Леонтовича і проблеми сучасної національної освіти і культури», «Музично-педагогічна спадщина М.Д. Леонтовича і сучасна освіта», «Духовно-музична спадщина М.Д. Леонтовича», «Християнське та етнотрадиційне у творчості М.Д. Леонтовича. Народна пісня – джерело творчої інтерпретаторської діяльності М.Д. Леонтовича», «Слово – поетичний образ у творчості М.Д. Леонтовича», «Джерелознавчий аспект у вивченні спадщини М.Д. Леонтовича», «М.Д. Леонтович і Поділля»[9].

Зазначимо, що лейтмотивом публікацій збірників є те, що Україна одна з небагатьох країн

світу, де фольклор усе ще існує у первісному вигляді. У цьому чимала заслуга належить музичній фольклористиці. Як і багато інших наук, українська фольклористика, на жаль, не має повного історіографічного дослідження, в якому була б представлена повна картина розвитку фольклористики, зроблено аналіз її здобутків. Адже й досі українська культура зберігає доволі багато таємниць, процес її еволюції наповнений білими плямами, розкриття і вивчення яких допоможе виявити й відтворити справжню картину розвитку нашої культури [10].

Наступною сюжетною лінією, на якій фокусується увага авторів у зазначених збірниках праць, є думка, що на зламі першого й другого десятиліть XX століття, коли перед Україною відкривалися перспективи вільного розвитку національної культури, духовні спадкоємці М. Лисенка – М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий – приділяли величезну увагу справі згуртування музично – культурних сил молодої республіки, діяльність яких передусім було спрямована на відродження нашого духовного шару культури, українського фольклору. Сталося так, що на початку 1920-х рр.усі вони пішли з життя. Щоправда, К. Стеценко встиг разом з численною групою однодумців взяти участь в організації Комітету пам'яті М.Д. Леонтовича, створеного 1 лютого 1921 р. у відповідь на злочинне вбивство композитора, і не без зволікань, затвердженого у квітні 1921 р. владою[11].

Відома дослідниця Валентина Кузик висловлює актуальні думки про безперервність творчого процесу, про місце і роль постаті митця в різних періодах історії, вона зокрема зазначає, що кожна культура, як і кожна людина є неповторним, унікальним і оригінальним явищем світу. Іноді окрема постать митця набуває з часом значення «загальнолюдського символу», що не тільки визначає світогляд певного історичного періоду, але й стає певним духовним орієнтиром нації[12]. Для українського мистецтва таким духовним батьком на початку XX століття був Микола Леонтович, людина великого духовного потенціалу, митець, основою життя якого стало вивчення, дослідження, збереження і творче переосмислення народнопісенного скарбу українського народу. Саме він став тим духовним лідером, який своїми творами зумів довести усьому світу, що український фольклор – це справді унікальне, самобутнє й неповторне явище, і ним потрібно пишатися. Навіть його смерть не зупинила процес побудови нового українського мистецтва початку XX ст., де народнопісенна творчість зайняла чинне місце в процесі розвитку культури українського народу. Саме 20-ті рр.XX ст. для нашої культури були визначальними на шляху до піднесення гідності української культури. Позбавлені власного суверенітету, своєї державності, українські діячі культури і мистецтва, віддаючи усі свої сили, а іноді, не шкодуючи власного життя, стверджували унікальність і самобутність українського мистецтва, виводячи його на рівень розвинених європейських країн.

Значна увага у дослідженнях зосереджується на історії створення Всеукраїнського музичного товариства ім. М.Д. Леонтовича, яке стало носити це звання з 26 лютого 1922 р. , коли Комітет пам'яті М.Д. Леонтовича було перейменовано на Всеукраїнське музичне товариство імені М.Д. Леонтовича. До його складу увійшли понад 50 осіб, крім найближчих родичів композитора як почесних членів, ми знаходимо: композиторів К. Стеценка, М. Вериківського, П. Козицького, П. Демуцького, професорів – Б. Яворського, А. Буцького, Ф. Блумендфельда, музикознавців і фольклористів-етнографів – К. Квітку, Д. Ревуцького, хорових диригентів – Г. Верьовку, Н. Городовенко, О. Соболя, а також поета П. Тичину, академіка С. Єфремова тощо. Першорядною метою товариства було вшанування пам'яті М. Леонтовича і сприяння розвиткові музичної культури на Україні. Комітет тримав курс на продовження та розвиток традицій вітчизняної класики, шанобливе ставлення до народнопісенної творчості; активно сприяв розгортанню діяльності вже існуючих хорових колективів та народженню нових камерних ансамблів; займався організацією музичних виставок, концертів, інших музичних заходів, включаючи тематичні, регулярні Галицькі музичні вечори; влаштовував конференції, фольклорні експедиції, виступи кобзарів та лірників; налагоджував нотодрук. Значний суспільний резонанс викликала підготовка силами Товариства української експозиції на Міжнародній виставці у Франкфурті-на-Майні (1927 р.) Показовою для діяльності Товариства була Декларація, опублікована в журналі «Музика», №4 за 1924 р. Наведемо окремі її положення:

«1. Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича висуває гасло: «Жовтень в музику»: а) організацію всіх активно-революційних музичних сил України; б) пробудження, виховання й організація музично-творчих сил робітництва і селянства; в) створення нових музичних цінностей і широке використання їх та найкращих зразків музики всесвітньої для потреб робітництва, селянства й Жовтневої революції; г) боротьбу з міщанством, просвітянством, халтурою і неосвіченістю в музиці.

2. Скеровує свою роботу в бік організаційний, науково-творчий та видавничий.

3. Утворює нову громадську базу для роботи товариства, об'єднавши в собі весь активний музично-революційний елемент і виключивши зі складу товариства членів неактивних або ідеологічно чужих товариству». Хоча в декларації і відчуваються певні ідеологічні нотки того часу, необхідно зазначити, що на той час музичне товариство ім. М. Леонтовича відігравало значну роль у відродженні, збереженні та популяризації народно-пісенної творчості українського народу.

За перший рік існування Комітету було створено чотири комісії: музична, літературно-видавнича, музейна, загальноорганізаційна. Згодом, на базі першої, виділилися самостійні комісії: композиторська, хорова, перекладацька, видавнича. Велика увага приділялась збиральницькій діяльності. Так 1 березня 1922 р. Гнат Васильович Яструбецький поїхав у відрядження на Поділля. Мета цієї подорожі зводилася до збору автобіографічних даних про М. Леонтовича, матеріалів його музичної спадщини, спогадів очевидців про останній період життя та творчості композитора. «Незважаючи на всі труднощі цієї поїздки (голод, холод, розруха, бандитизм), Гнат Васильович провів титанічну роботу: зібрав та привіз до Києва особисті речі М.Д. Леонтовича, його музичні твори, фотографії, рукописи, спомини родичів і друзів композитора. Серед знайдених ним матеріалів були оригінальні твори митця (біля 200), методичні вказівки та рекомендації (понад 200), обробки народних пісень та аранжування різних творів для хору (380), листи, фотодруки з помітками тощо»[13].

Значною подією того часу стала поява філій по всій Україні, основною метою яких стало вшанування пам'яті М. Леонтовича та сприяння розвитку української музичної культури. У 1927 році таких філій нараховувалося тринадцять, серед яких чотири були створені на Поділлі. Ще на початку 1921 р. на Поділлі була заснована Тульчинська філія. З самого початку своєї діяльності подільська філія розпочала роботу з відновлення діяльності заснованого Леонтовичем Тульчинського хору. Створення хорів було одним з необхідних і вкрай актуальних завдань Товариства, адже збереження народнопісенного матеріалу ставало можливим завдяки його популяризації. У 20-ті рр. XX ст. Товариством було зареєстровано близько тисячі музичних організацій, серед яких значну частину складали сільські та робітничі хори, хори трудшкіл, профшкіл та вузів.

Отже, одним з головних напрямків роботи Товариства було не тільки збирання народнопісенного матеріалу, запис, аранжування та збереження його, але й розповсюдження найкращих зразків українського фольклору в художньому виконанні, що сприяло розвитку естетичної культури та викликало почуття любові та пошани до рідного мистецтва.

У грудні 1997 р. у творча інтелігенція, вся громадськість України широко відзначила 120-ти річчя від дня народження видатного українського композитора, музично – педагогічного та культурного діяча, подолянина Миколи Леонтовича. З цієї нагоди в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті відбулась перша Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури». Проведення таких конференцій стало доброю традицією. На сьогодні вже проведено три таких конференції, кожна з яких має певний ракурс висвітлення творчості М. Леонтовича. Результати співпраці різних наукових діячів ми знаходимо в наукових збірниках конференції, в яких чи не вперше робиться спроба осягнути усю велич творчої особистості М. Леонтовича, його спадщини, різних аспектів діяльності митця. Автори статей зупиняються на узагальненні педагогічних ідей Леонтовича, до яких відносимо визнання українського фольклору як важливого естетичного й морального чинника у розвитку підростаючого покоління, прагнення до музичного виховання молоді на кращих зразках професійної та народнопісенної творчості, залучення молоді до вивчення й оволодіння здобутками українського мистецтва, взаємозв'язок усіх видів музичної діяльності, що надасть змогу охопити процес розвитку українського мистецтва й виявити основні тенденції цього процесу. Автори статей зупиняються на питаннях оновлення вітчизняної, зокрема музичної освіти (О. Ростовський, Л. Масол, Г. Савчук, О. Александрова), необхідності пошуку оригінальних ідей, нетрадиційних методів навчання й виховання школярів (Т. Борисова, А. Попович, Т. Бодрова, Г. Ватаманюк), звертають увагу на глибоко гуманістичну спрямованість ідей М. Леонтовича щодо побудови педагогічної системи музичного виховання, в основі якої лежать принципи активного творчого ставлення до музики, розвиток асоціативного мислення дітей. Велика увага в наукових збірниках приділяється висвітленню питань духовномузичної спадщини композитора в контексті морально-естетичного виховання підростаючого покоління (А. Завальнюк, В. Іванов, Н. Довгаленко, Д. Тукало, В. Кузик, М. Яра).

Важливою ознакою сьогодення є повернення у науковий обіг праць та публікацій перших дослідників життя та творчості М. Леонтовича. Серед таких дослідників вагоме місце належить Я. Юрмасу, який був не тільки сучасником композитора, але й зібрав досить рідкісний

документальний матеріал, здійснивши коментовані видання творів Леонтовича. Необхідно зазначити, що в житті М.Леонтовича народна пісня була тим духовним джерелом, завдяки якій він черпав своє натхнення. Поряд з композиторською творчістю, яка ґрунтується на зразках народнопісенної творчості, композитор активно займався збиральницькою та дослідницькою діяльністю. Для композитора показовим в цьому напрямку його діяльності був приклад його вчителя Ю. Богданова, що викладав у М.Леонтовича теорію музики в духовній семінарії. «Учителем був виданий збірник гармонізацій старовинних подільських і волинських наспівів (Вільно, 1894), у якому вміщено понад сто хорових обробок, записаних ним у селах Поділля і Волині старовинних піснеспівів, що сформувались у цьому ареалі на основі знаменного розспіву із засвоєнням народнопісенних традицій»[14]. Прислуховуючись до порад свого викладача, вивчаючи матеріал подільської преси про народну пісню та її виконавців – лірників, кобзарів, бандуристів, – Леонтович увесь вільний час віддавав збиранню народних пісень. Саме з цією метою він приїздив до Брацлавського, Ольгопільського та Гайсинського районів на Поділлі. Буваючи у своїх батьків у Білоусівці, він також збирав і записував народні пісні, пропонуючи їх до вивчення місцевим шкільним закладам. Ще будучи семінаристом, Леонтович диригував учнівським хором семінарії, який виконував подільські пісні на основі його власних зібрань, які він упорядкував і оприлюднив у 1901 р. , – «Перший збірник пісень з Поділля»і другий у 1903 р. – «Другий збірник пісень з Поділля». Другий збірник пісень з Поділля Леонтович видав за власні кошти і надіслав його для ознайомлення М. Лисенкові. Саме доброзичлива оцінка Лисенка допомогла Леонтовичу в пошуках свого власного стилю, основою якого стали принципи української народної пісенності[15].

Актуальними питаннями сьогодення є питання оновлення вітчизняної мистецької, зокрема музичної освіти. Необхідність пошуків оригінальних, нестандартних ідей, перспективних напрямів навчання і виховання молоді, де не останнє місце належить народнопісенній творчості українського народу, саме таким повинно бути виховання й навчання підростаючого покоління. Тільки завдяки розумінню значення у розвитку духовності нашого народу творчості М.Леонтовича, стане можливим духовне відродження української нації [16].

Отже, збірники наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету засвідчують невичерпність народнопісенної творчості, дослідження її в різних регіонах і з різних аспектів. Вони також показують, що ще не одне покоління композиторів, педагогів і діячів мистецтва буде звертатися до творчого доробку видатного подільського митця М. Леонтовича, знаходячи відповідь на актуальні проблеми з педагогіки й освіти, композиції і фольклору, поринаючи у світ чудових духовних творів та обробок народних пісень подільського майстра. І останнім висновком з опублікованих збірників і, очевидно, найголовнішим, є те, що нам необхідно знати наше минуле, бо без нього нема і не може бути нашого майбутнього. І сучасне покоління дослідників має ще з більшою енергією і наполегливістю працювати на цій ниві, примножуючи здобутки своїх попередників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція гуманітарного розвитку України (проект). – Київ, 2008. – С. 30; 2. Адаменко А.Г., Воронкова Т.І. Всеукраїнське музичне товариство ім. М.Д. Леонтовича // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР– К., 1982; 3. Гордійчук Н. Миколай Леонтович. – К., 1977; 4. Кузик В. Нова притча про Терпінь-камінь // Культура і життя. – 1991.– 13 травня; 5. Бугаєва О. Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича як об'єкт біографічних досліджень // Наукові праці бібліотеки Вернадського. – Вип. 13. – К., 2004; 6. Семенко Л.І. Краєзнавча діяльність Музичного товариства імені Леонтовича на Поділлі у 1920 – х рр.// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К. – 2006. – Вип. 33. – С.33; 7. Музика Радянської України // Українська Радянська Енциклопедія. – т. 11. – Кн. 2. – К., 1984 - С. 382; 8. Історія української музики: у 5-ти томах. – К., 1992. – Т. 4. – С. 436; 9. Збірник наукових праць. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 14. – С. 128-129; 10. Ситник Т. Народне багатоголосся та професійне пісенно-хорове мистецтво // Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури. Наук. доп. першої Всеук р. наук.-теорет. конфе р. (10-12 грудня 1997 р.). – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 125-128; Ростовський. Педагогічні ідеї М. Леонтовича: сучасна теорія і практика музичної освіти школярів // Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура (До 125-річчя від дня народження). Зб. наук. праць. – Київ–Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 4. – С. 5-6; Горбенко С., Корінець З. Гуманістична спрямованість музично-педагогічних поглядів М.Д. Леонтовича // Зб. наук. праць. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. XIV. – С.19; 11. Слободянюк П. Велет пісні народної // Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури. Наук. доп. першої Всеук р. наук.-теорет. конфе р. (10-12 грудня 1997 року).– Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 26-27; 12. Кузик В. Комітет пам'яті ім. М. Леонтовича як

феномен доби Українського Відродження 20-х років ХХ століття // Там само. – С. 4-5;13. Семенко Л.І. Краєзнавча діяльність Музичного товариства імені Леонтовича на Поділлі у 1920 – х рр.// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К. – 2006. – Вип.33. – С.33; 14. Димченко С., Музичук р. Шляхи формування педагогічних засад М.Леонтовича // Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура. Збірник наукових праць. – Київ–Кам'янець – Подільський, 2003. – Вип.4. – С.10; 15. Микола Леонтович. Спогади. Листи. Матеріали / Під ред. В.Ф. Іванова. – К., 1982. – 236 с.;16. Кузик В. Момент істини ... Розкриття історичної правди в науковому доробку українських музикознавців // Збірник наукових праць Кам'янець – Подільського державного університету. Серія педагогічна. – Кам'янець Подільський. – 2007. – Вип. XIV. - С.10-12.

М.А. Пилипак

ВЕСІЛЬНИЙ ОБРЯД ПОДІЛЛЯ

Український традиційний весільний обряд здавна привертав увагу науковців. Не залишилося без уваги й подільське весілля, дослідженню якого присвячено чимало праць. Ще у 1862 р. С. Руданський зробив докладний опис весільного обряду у своєму рідному селі Хомутинцях[1]. У 4 томі «Трудов этнографическо – статистической экспедиции в Западно – Русский Край …», присвяченому родинній обрядовості українців, які зібрав та опублікував П. Чубинський, вміщено низку матеріалів із різних населених пунктів Поділля[2].

Однак найвагомішою серед них є праця Г.Танцюри «Весілля в селі Зятківцях», що вміщує вісімсот весільних пісень, опис весілля за етапами, майже півтори сотні танцювальних мелодій, народні ігри[3].

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. вагоме місце у вивченні весільної обрядовості зайняли експедиційні записи, які є невід'ємними складовими етнологічних праць. Однією з таких є науковий збірник – «Подільська старовина», в якому низка статей присвячена вивченню подільського весілля, зокрема: Т. Пірус «Весілля в с. Рахнах-Лісових (І половини ХХ ст. – до поч. 60- рр. ХХ ст.)»[4], В. Косаківського «Весілля в с. Хоменках Шаргородського району»[5], в яких автори подають детальний опис традиційного весільного обряду сіл Рахни-Лісові та Хоменки Шаргородського району Вінницької області; А. Гаврищука «Подільське весілля на Дністрі (20-і роки ХХ ст.)»[6] , де автор описує традиційне весілля с. Студениця, яке було затоплене у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС, а також простежує вплив на весільний обряд сусідніх бессарабських сіл.

Цінні відомості про сучасний стан весільної обрядовості Поділля як загалом, так і окремих її етапів вміщено в публікаціях С. Творун[7], В. Гадомського[8], Н. Черняк[9], Ю. Шахової[10], Т. Тисячної[11], І. Драчук[12], С. Загнибіди[13], Т. Ілик[14], А. Кардаш[15], О. Маєвської[16] тощо.

Унікальною є праця С. Творун «Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля»[17], у якій автор приділила увагу системному вивченню обрядових хлібів Поділля, а також звичаїв, вірувань, обрядів, пов'язаних з культом хліба, та використанням випічки у весільному обряді.

Але, незважаючи на величезну кількість вже надрукованих джерел, інтерес до подальшого поглибленого вивчення цієї теми серед етнологів не згасає, а кожні нові польові матеріали значно доповнюють та розширюють наші знання про весілля, як один з найважливіших обрядів родинної звичаєвості українців.

Запис традиційного весільного обряду на Хмельниччині здійснив і автор у складі комплексної історико – етнологічної експедиції науковців ІМФЕ ім. М. Рильського та ВДПУ ім. М. Коцюбинського у 2006–2007 рр.

Весільний обряд сіл Зарудця, Хотьківці, Митинці й Вереміївка Красилівського району, Хмельницької області істотно не відрізняється між собою, хоча мають місце певні яскраві локальні особливості. У дослідженні представлено особливості побутування весілля від кінця ХІХ до початку ХХІ ст.

Традиційний весільний обряд досліджуваних сіл складається з трьох частин: передвесільної, власне весілля та післявесільної. До передвесільного етапу належать *сватання* та *заручини*.

Сватання. В обстежених селах молодий ішов сватати дівчину обов'язково з батьками, що було характерно для всього Поділля. Хлопець приходив з батьками, старостами (старші чоловіки, куми або інші родичі) і сватом (боярином), якщо робили велике сватання, то ще йшли хрещені батьки молодого – всіх має бути не парне число, чи сім, чи дев'ять ... можливо тому, що «за парою йдуть», тому заранія домовлялися, скільки прийде душ. Батьки нареченої казали: «не підеш, поки не прийде він з батьками. Прийде він з батьками, договоримося, то тоді можеш ходити і продовжувати». Бувало, що робили спочатку *змовини*, а потім *заручини* або вже разом. Казали *договорини* і *змовини*, а

сватання, то це – *заручини.* На змовини йшли тільки батьки з молодим і домовлялися, коли будуть робити *сватання,* якщо мали робити велике сватання, якщо ні, то зразу домовлялися про *весілля.* Старались робити сватання не в піст. З 70-х рр.свататись ідуть в суботу, а раніше - обов'язково в неділю. Якщо приходили в якийсь інший день, то казали: «що неділі не хватило дівчині, що прийшли в суботу чи п'ятницю». Раніше йшли свататись під вечір, а тепер можуть і вдень, до обіду. Традиційно йшли з хлібом. «В самий перед брали хліб, яким мінялися з сватами». На сучасному етапі дослідження була зафіксована промова про «куницю», а «раніше не казали, бо не знали їх в селі». Старости молодого питали:

– Ви знаєте, чого ми прийшли?

– Скажете!..

Як заходили в хату, то казали: «Дай, Боже, щастя!». Старостів садовили за стіл, пригощалися, співали. Брат Ганни Олександрівни Шляхової жартував: «А тепер нас треба позначити, щоб було видно, чого ми до Вас прийшли»[18]. Пов'язували вже після того, як старостів пригостили, а не відразу. Молода чіпляє молодому хустку, батькові – рушника, матері – хустку. Оповідачі зазначали про зміну цієї традиції з середини ХХ ст. : «А тепер – скільки душ прийде, то стільки хусток жінкам і рушників – чоловікам. Рушники вишиті, чи набивні»[18]. Традиційно спочатку в'яжуть сватів, а потім молодого. Колір хустки, якою в'язали молодого, переважно був білий, але в'язали хустку – одноколірну або квітчасту – по-різному, наприклад: М.І. Кравчук із Митинець затнула молодому хустку за пояс[19]; М.Т. Шляхова із Хотьківець перев'язала молодому руку[20]; Г.П. Грицаюк із Заруддя вчіпила хустку до боку[21]. В.С. Яремчук підкреслив, що у Вереміївці в'язали на руку, але тільки квітчасту, з бережком[22]. Спільною рисою для всіх досліджуваних сіл є те, що хусткою, якою був пов'язаний молодий на сватанні, свекруха зав'яже молоду при покриванні. Тепер на сватанні батькові до рушника дають ще й сорочку.

Соціальна й майнова нерівність часто стояли на перешкоді інтересів молоді, бувало, хлопці намагалися одружитися на дівчатах, які мали велике придане: «Якщо батько дасть в придане коня і корову – буду свататись!».

Були й випадки, коли дівчата виходили заміж наперекір волі батьків. Г. Журавльова розповіла, як виходила заміж її бабуся: «Старости прийшли свататися, а батько лежить на печі і каже, шо хата ше не достроєна, дітей купа… А баба стала і колупає п'єца (піч) і каже, шо я піду!!! Батько спускає ноги з печі: продай, батьку, вівці – купи х.. дівці! Так батьки мусіли віддати»[23]. Традиційно на сватанні домовлялися про час та місце проведення весілля, кількість запрошених гостей, інші витрати. Після цього дівчина вважалася зарученою. Вона вже не мала права йти за дружку на весілля, але на гуляння ще могла ходити.

Після сватання починалося приготування до весілля, яке розпочиналося із *дівич-вечора*.

У досліджуваних селах *дівич-вечором* називали *вінкоплетини,* тому що в цей вечір дівчата плели вінки і робили із стружок (кольорового паперу) букетики для молодого і «сватів»(молодих неодружених хлопців), які обов'язково були його учасниками. Гуляли майже цілу ніч, а під ранок розходилися.

На вінкоплетинах виплітали вінок для молодої з барвінку, в якому вона буде запрошувати на весілля. «Складали пучечки барвінку і зв'язували грубою ниткою, бо тонких не було, наробили квіточок і почіпляли зрідка, а на «чубок»(наперед) – скілька квіточок». При цьому співали:

Ой вінку, мій вінку,
То з рути, то з барвінку,
Купувала тебе в ринку –
Замикала тебе в скриньку,
А тепера рушу, бо зносити мушу! [24]

Коли молодий приходив до молодої, то ці букетики чіпляли всім хлопцям – продавали за символічну плату, давали не менше радянського карбованця, а хто хотів похизуватися, то міг дати і десять. Молодому букет робили найкращий або купували[25]. Такі букетики «сватам»чіпляли на ліву сторону, а молодому – на праву.

Також на *вінкоплетинах* дівчата прикрашали *гільце,* яке виконувало обрядову знакову роль.

Гільце робили з «смереку»(сосни), прикрашали стружками – різнокольоровими паперовими стрічками. Дівчата робили «старшу квітку»– перша квітка, яку чіпляє молода на самий верх гільця[26]. До старшої квітки могли добавляти колосся жита і вівса, калину. Молода вчіпила старшу квітку, а дівчата намагаються відразу вчепити за молодою свої квітки, вважаючи, що швидко вийдуть заміж. «І це правда!»– згадує М.А. Горбатюк. – «Я тільки квітку вчипила – Ганіська за мною – торк… і

вчипила, дівчата кажуть, що хлопця не має, де вона замуж вийде!?? Але десь Іван взявся – хлопчисько такий – нічого, і засватав! Всі аж здивувалися!!!».

Гільце виготовляють в молодої і в молодого. Молодий так само в себе чіпляє старшу квітку. Вже у весілля молоді міняються гільцями. Гільце повинне стояти там, де сидять молоді, але оскільки хати були малі, то його ставили десь в іншому місці.

При виготовленні гільця співають:

Благослови, Боже, 2 р.
І отець, і мати,
Своєму дитяті
Це гіллячко вбрати!
А тоді:
Старшую квітку вчипили - 2 р.
Горілки не пили,
Ой, Марусю, серце –
Дай горілки з перцем.
Ой, чи з перцем,
Чи не з перцем –
Аби було з щирим серцем!

Дівчата продовжують вбирати гільце:
А вже гільця довиваємо, 2 р.
А горілки не тримаємо.
Ой, Марусю, серце –
Викупи в нас гільце,
Як не будеш викупляти –
Понесемо продавати.
Понесемо до жидівки –
За кварту горілки.

Коровай. У Митинцях коровай пекли в четвер: «він трошки причерствіє, шоб гарно різався». За традицією коровай має пекти хрещена мама: «котора хрестила, в себе вдома, як для молодого, так і для молодої»[27]. У Вереміївці та Хотьківцях за звичаєм коровай на весілля готує і хресний батько, також існує традиція «відпікання кораваю», коли одна родина пече коровай для іншої, та, в свою чергу, має відпекти на весілля когось із дітей[28]. Якщо виконати цю роботу не вміли, то у всіх досліджуваних селах для випікання кораваю хрещена мати запрошувала жінок – коровайниць, сусідів, родичів, але ні в якому разі не вдівиць чи розвідниць: «просили молодиць місити коровай, которі мають чоловіка»[29]. Сходились коровайниці, несли муку: «так як положено, йти на коровай, треба нести мисочку муки і яйця»[30]. Для кораваю була зроблена спеціальна металева (із жерсті) форма за діаметром віка діжі для випікання хліба. У селі таких форм було одна чи дві, тому її позичали. За форму давали велику шишку[31]. Разом з короваєм роблять великого калача й шишки, які потім дають кожній коровайниці. Замісили тісто й вимішують його на столі: «вони вже знають, скільки його кидати, треба, шоб було дві часті форми, накидають і рівняють», а всі запрошені жінки роблять шишечки маленькі і вбирають коровай:

Наша піч регоче - 2 р.
Кораваю хоче,
А припічок усміхається –
Кораваю сподівається!

Ставлять з тіста голуба і голубку, і листя коло них порізане ножем.

В обстежених селах обов'язково дотримувались заборон при випіканні кораваю: «Як коровай посадили в піч, то дверима вже ніхто не ходить, не рипається, як місять, то ще можна ходити, а як садять, то в хаті має бути тихо! При найменшому стукові коровай може сісти». Якщо хороша піч, то коровай печеться дві години, а коровайниці тим часом сидять, говорять, співають. Якщо боялися, щоб коровай не пригорів, то брали хустину, мочили у воді й накривали зверху, щоб коровай не пригорів («посмалився»). Як виймуть, і коровай вдався, то дуже співають.

Обов'язково виймає коровай з печі той, хто садив, і при інші цьому співають жартівливу пісню:

А хто встромив, то той вийме, 2 р.
Бо вже другий не прийде,
Не будемо наймати –
Кораваю виймати.

Коровайниця мала добре розбиратися в якості муки, щоб вона не була з пророслої пшениці. «Якщо лепне (липне) мука, то коровай сяде, буде шкаралупа»[32]. По тому, як вдавався коровай, передбачали, яким буде майбутнє життя молодих: як він посів – життя буде погане[33] або дівка не чесна[34], якщо лоп – розійдуться[35]. Якщо коровай трішки надколеться, то «прибирали віночками», але ні в якому разі, другий не можна було пекти. Бувало й таке, що коровай дуже виростав, то приходилося розбирати піч – витягувати із «челюстей»обруч, і виймати коровай[36]. Це вважалося доброю ознакою.

Коровай вистигає на подушці, а потім його вкладають у віко. Стелили на віко хустину і сипали

жито і мідні гроші –»мідячки»– хто хотів, а вже зверху клали коровай. Коли він трішки вистигав, то його мастили цукром, розведеним на воді – густим, щоб блищав. На другий день прикрашали калиною, житом, пшеницею і робили з барвінку вінок і клали на коровай. Той вінок накладали старості на шию, перед тим як він мав його різати, і перев'язували тим рушником, яким був обв'язаний коровай:

Дрібно, старосто, дрібно,
Шоб було всім рівно,
Малому й старому –
Богові Святому!

Традиція випікання короваю починає зникати у 70-х рр.ХХ ст. : «Ще в 1969 р. , – згадує Марія Артемівна, - коровай пекли на весілля в селі, а в 1970-му – замовляли в Красилові».

У неділю вранці урочисто йдуть по коровай, є так, що хрещена мати сама привезе, але в більшості – йдуть. Йдуть із музиками, які мають грати на весіллі і співають пісень:

Тече річенька, тече, - 2 р.
Мама коровай пече,
З ярої пшениченьки,
З білої мукиченьки.

Текла річенька, текла, -
Мама коровай спекла,
З ярої пшениченьки,
З білої мукиченьки[37].

Або:

ЗАПРОШЕННЯ НА ВЕСІЛЛЯ. На весілля молода запрошувала в суботу вдень, а гостей з інших сіл могла запрошувати за тиждень до весілля. Обов'язково запрошувала у віночку, який плели на вінкоплетинах, до якого чіпляли багато різнокольорових стрічок «лєнт». Намагалися чіпляти якнайбільше стрічок, оскільки за віруваннями вони асоціювалися з багатством: «лєнти – багатство!»[38]. Старша дружка ходить з молодою, просить на весілля – приходять до хати, кланяються і просять: «Просили тато і мама, і я Вас прошу, приходьте на весілля!»Хліб – шишки чи калачі у цих селах, на відміну від традиції запрошення з випічкою в інших селах Поділля, з собою не носили. Молода запрошувала зі своїми дружками, а молодий – із сватами. Також молодий має запросити на весілля батьків молодої, а молода – батьків молодого. Запрошували так: «Просили тато і мама, і я прошу, з весілля на весілля!»

Традиційно весілля робили обов'язково в неділю. Порушення традиції сприймалося як порушення усталених норм, тому викликало як осуд, так і вело до вилучення низки весільних пісень: «Не достойна неділі чи не хватило неділі. А є таке, шо задумали женитися, а тут вже піст великий має бути – нема коли, то в середу роблять весілля. А в середу, вже й тих пісень не таких співають, бо це вже прогуляла нівєста неділю. Якщо дівка йде в середу заміж, то казали, що це вона прогуляла неділю![39]

ПРИХІД МОЛОДОГО. Коли молодий виходить з хати, щоб йти до молодої, мати обсипає його цукерками, зерном жита, горіхами, обов'язково кропили свяченою водою:

Кропи нас, матіконько, 2 р.
Свяченою водою – долею щасливою!

Цю пісню співали тричі. Молодий вирушає до молодої із своїми сватами, старший сват несе гільце.

Перед воротями у молодої співали:

Вийди, мати, з хати!,
Свого зятя витати,
Молодого – молоденького,
Як ягода – червоненького!

Ой, дивно нам, дивно, 2 р.
Шо й тещі не видно –
Десь вона нами гордить,
Шо до нас не виходить!

Або:

Співають тричі, тоді виходить мати. Обмін хлібом відбувався з дотриманням певних традиційних норм. Молодий приходить, тримаючи під пахвами дві хлібини, якими міняється з тещею, при цьому хліб не можна було класти на стіл, а тільки - «на вісу». Так само і молода міняється хлібом із свекрухою.

У цей час двоюрідний чи, як є рідний, брат *розплітає молодій косу*:

Зазори, братику, зазори –
Виведи сестроньку з комори,
Та заведи її на стілець –
Розчесати косу-русу під вінець.

Молодий у цьому участі не бере, стоїть на дворі, не має права бачити молоду до того, поки не

зайде в хату. У хаті ставлять стілець і співають:

Ой, дайте нам стільця-гребінця, 2 р.
Нового кожуха – 2 р.
Нехай сяде молодуха!

Відспівують:

Ой, дали нам стільця-гребінця, 2 р.
Дали нам кожуха,
Дали нам подушку –
Посадили молодушку!

Молода в цей час ховається. Хлопці шукають її та виводять, але дівчина має вдавати, що не хоче сідати на кожух – не хоче дівоцтва покидати. Мама несе гребінця. Молоду розплітають, всі дівчата співають. Старший сват гуляє (танцює) з нею, хоче посадити на подушку, вона не дається, і так тричі, за третім разом ледь не силою садить молоду на стілець, застелений кожухом. Молода хватається за косу, не дає розплестися:[40]

Грайся, Марусю, грайся –
Розплестися не дайся!
Кидай стільці ногами –
Сама сядь межи нами.

Молода сіла:

Матіонько, голубонько, 2 р.
Гладь мою головоньку,
Білими рученьками – 2 р.
Дрібними сльозоньками!

Дочці співають:

Масла, мамуню, масла – 2 р.
Я ж коровицю пасла –
Гонила на росу, –
Дай помастити косу!

Мати накидають вельона на молоду. При цьому співають матері:

Куди ж ти, моя доню, ходила,
А шо ж твоя головонька побіліла?

Дочці:

Ой ходила, моя мамцю, в вишнев сад,
Я на мою головоньку цвіт впав.
А ні його ясне сонце не згріє,
А ні його буйний вітер не звіє!
А ні його ясне сонце не зносить –
Тілько моя головонька – зносить!

Молода встає з кожуха, а на її місце сідає старша дружка, і всі дівчата по черзі, щоб повиходити заміж.

Молоду садять за стіл, вона вже в вельоні – вбрана. Діти – хлопчики беруть копистку чи качалку і не допускають молодого до молодої – сват (боярин) повинен викупити місце коло молодої. «Є такі діти, шо бояться, а є такі діти – шо довго торгуються, не продають місце. Як не дасте п'ятнадцять рублів, то хай молодий йде додому!»[41]. Потім молодий забирав молоду і йшли до розпису. В.С. Яремчук розповів, що молодята вінчалися в церкві, але в 1937 р. її розібрали. Особливо урочисто в селі почали урочисто реєструвати шлюби з 1965 р. Пізніше в Митинцях збудували нову сільську раду, в якій зробили спеціальну кімнату для розпису.

На жаль, детального опису обряду вінчання ніхто з респондентів не пам'ятає, але дуже цікавими є рідкісні записи від Г.О. Шляхової і М.А. Горбатюк про особливості вінчання молодиць чи розвідниць: «Це, як йде молодиця замуж другий раз, а він парубок, то чіпляють їй хустину і квітку, не вінок – це вже вона не дівка, а молодиця – йде другий раз замуж! Не можна було молодиці вдягати вінок – гріх! На віку раз вінок – більше не маєш права! Як розвідниця йде за парубка, то молодий, так як молодий – з букетом, в неї вже квіточка на хустинці – молодичка![42]

Після розпису молоді поверталися до молодої. По дорозі їх обов'язково переймали. Хлопці беруть стільця, стелять рушник, ставлять хліб-сіль і горілку – перепиняють: «скільки дасиш, шо дасиш?»Молодий з молодою мають поцілувати хліб і забирають його з собою. Найчастіше молодий

обходився одним, двома бутлями (бутель – чотири літри). І так перепиняти могли кілька разів[43]. В.С. Яремчук розповів, що «перейма»була обов'язкова. Але часто закінчувалася солідними бійками. Якщо молодий був з іншого села, то хлопці вимагали в нього могорич за дівчину: «Вся перейма полягала в тому, щоб молодий дав бутель горілки. Як правило, думки розходилися в її кількості… Починалася колотнеча. В кожному селі були такі хлопці, яким не так була та горілка, як зробити бучу»[44].

Після розпису молоді сідали за стіл обідати. Традиційними весільними стравами у Вереміївці, у війну, в 1944 р. , були: тушена капуста, квашені огірки, драглі – холодець, гречана каша, обов'язково борщ і пиріжки з сиром чи розтертою сушиною (розтирали сухофрукти й робили повидло), вареники з сиром чи капустою, сметана – все у великих мисках, їли ложками. За традицією на весіллі за столом по колу передавали «килішок»(стограмовий стакан): йшов по колу – пускали колію, до кожного килішка співали віват, який не мав повторятися: «вдівиці про вдівицю, розвідниці – розвідницю»[45]. Першим колію пускав той батько, в хаті якого було весілля. Якщо весілля в молодої, то першим колію пускав її батько, і навпаки[46]. Такі страви були традиційними на весільному столі до 1950 року. З напоїв були горілка, самогонка (бурачиха, відро якої, за традицією, мав принести старший сват, квас і вишняк – в бутель засипали вишні, додавали цукру і заливали водою і ставили на вікно, на сонце, щоб переграло. За традицією старший сват мав принести на весілля відро горілки. Дітям давали ягоди з вишняку[47].

Костюк Галина Григорівна із Митинець, яка виходила заміж у 1956 році розповіла, що на її весіллі вперше в селі давали вінегрет. Окрім інших традиційних страв, подавали й *колотуху*, основними компонентами якої було пряжене на маленькому вогні молоко (від цього воно жовтіло) і сметана, яку кидають в це молоко, щоб воно застигло.

Після першого стола молодий з молодою виходять на перший танець. У ровесників Г.Г. Костюк був своєрідний закон у танцях, згідно з яким молодь, яка гуляє (танцює), не мала права кинути одне одного – не дотанцювати до кінця, якщо зайшов в круг, мусиш танцювати, пока музика не стане. А хлопці часом як з'їдяться на дівчат і музика грає час «польки»– попробуй вийди, то обпозорися на всю Європу й Азію. Мусиш до кінця! А ще, Боже борони, шоб вивели з круга – позор на всі Митинці й Хотьківці. Тоді кажуть, шо це та чи той, шо її чи його вивели. Не йди, якщо не годен![48].

Почастувавшись в молодої, гості збираються до молодого. Мама ладнує (готує) для дочки *посаг* (придане). Беруть радна нові, в них ложать коври, подушки, постіль. Свати (буяри) беруть на плечі і несуть. Скриню дають пізніше.

Молоді виходять з хати, мама молодої благословляє й дає їй хліб, а хліб молодого залишається вдома (в молодої), і так само з рушниками – свої рушники молодий залишає молодій, а свої вона бере під пахву. Так само молодий залишає своє гільце в молодої, а бере її гільце – міняються. Спереду йде гільце, по дорозі сват танцює з ним, потім свати, які несуть на плечах придане, грає музика. Перед тим як йти до молодого, молода прощається із дружками, виводить їх за ворота, а вони вертаються, їх віником замітають – вигонять за ворота, третій раз віником замели і дружки пішли:

Ой, у полі, та й розмай-гречка, 2 р.
Вже й Маруся не товаришка –
Товариство пропила, 2 р.
Бо Альошу полюбила!
А для матері співають:
Пропила мати дочку, 2 р.
На солодкім медочку!
Молодій співають, як йде до молодого:

Нашо ви нас переймаєте, 2 р.
Чом ви людей не спитаєте,
Ой, чи добрії люди,
Чи мені там добре буде?

Як кіньми їдуть до молодого, то співають:

Ой, сядай, сядай, кохання моє –
Більш не поможе плакання твоє, –
Бо вже коні стоять в возі –
Ніц плакання не поможе –
Сядай, не Божись!
Ой, як же ш мені з вами сядати,
Треба порогам подзєнькувати?!
Дзєнькувая вам пороги,
Де збивали хлопці ноги –
Тепер не будуть! 2 р.

Ой, сядай, сядай, кохання моє –

Більш не поможе плакання твоє, –
Як же ш мені з вами сядати,
Треба воротям подзєнькувати?!
Дзєнькувая вам ворота,
Де стояли хлопців рота –
Тепер не будуть!...

Як йдуть вже до молодого, то співають:

Риссю, коники, риссю, 2 р.
Веземо вам корисю,
З корисі, користочку, -
Молоду невісточку!
До молодого йдемо –
Молоду ведемо,
Молодую –молодесеньку,
Як ягода – червонесеньку!

Або:

У молодого співають:

Вийди, мати, з хати –
Невістку вітати!
Молодую – молодесеньку,
Як ягода – червонесеньку!

Виходить свекруха. Молода міняється хлібом із свекрухою (так, як молодий з тещею). Мати просить до хати. Заходячи до хати, молода старалася швидше переступити поріг до свекрухи, шоб там командувати. То є такий молодий, шо хотів, щоб вона командувала, а є такий – шо клав ногу поперек і сам заходив – хитрували!»

Молоді не сідають відразу за стіл, а чекають, поки прийде *перезва* – тітки, дядьки, мати з батьком, переважно старші люди:

Добрий вечір тому,
Хто є в цему дому.
Старому й малому,
Ще й Богу святому
Відспівують:
Здоровенькі були,
Що нас не забули.
Старого й малого,
Ще й Бога святого![49]

Потім починали ***В'ЯЗАТИ МОЛОДУ.*** Приходить свекруха і хоче зав'язати тою хусткою, що молода подала молодому на сватанні. Цю хустку молодий має принести в переддень весілля: «Мені молодий приніс і ше вкрав картіну (фотографію) з мене, до весілля… це крадуть, шоб молода не кучила (скучала) додому». Молода скидає хустку двічі, а за третім разом свекруха ложить гроші в хустку, і так вже «молода потягнула хустку, бо вже є гроші»[50]. Раніше для покривання молодої брали одну хустку, а тепер використовують кілька – починаючи з простенької і до найкращої, але традиція класти гроші збереглась, не дивлячись на якість хустки. Свекруха зав'язує молоду «молодицею». «Тоді вони обоє перегулюють, і молода накладає вельона на світилок, перетанцьовує з ними і роздає їм лєнти з вінка, дружки не приходять вже з нею, зара вже можна ходити, хто куди хоче, а тоді – Боже збав! Молода пішла – дружка вже не має права йти на весілля і на другий день не має права йти на весілля! Не йшли – це встидно!»

Після покривання співали:

Шо хтіли – то зробили: 2 р.
З хліба - паляницю,
А з дівки – молодицю.
Із хліба – півхліба,
А з Альоші - діда.

Молоду зав'язали – починається *перепій* – обдаровування молодих. Починають перепій батьки, тоді хрещені:

Шо маю, те перепиваю. – 2 р.
Щастя - долі не вгадаю!

Костюк Г.Г. згадала, що вітчим приніс на перепій перший радіоприймач – «Родіна», а мама подарувала – тюль, який раніше ніхто й не бачив, і килима, який зберігся до сьогоднішнього дня[51].

Наприкінці перепою співають:

Тупий, ти перепій, тупий, 2 р.
Бо Марусін рід скупий –
З чужої родиноньки,
Для своєї дитиноньки.

Свахи молодого співають пісню для свекрухи:

Слава Богу, шо сина оженила, –
Невістки дочекала,

Я не буду пєцу палити, *Тілько буду в хату мести,*
Я не буду діжки місити, *Буду дітям порядочок вести...,*

Свахи молодої відспівують:

Як палила, – так будеш палити, 2 р.
Як варила, – так будеш варити,
Як мела, – так будеш мести,
Своїм дітям порядочок вести!

Після перепою починали ділити коровай. За традицією, цю роботу виконував хресний батько, той, хто пік коровай – той і різав! При цьому співали:

Наш староста вбрався –
Сім літ не вмивався, 2 р.
До короваю взявся!

Хресного батька перев'язували тим вінком, шо був на короваї:

Дрібно, дружбонько, дрібно, 2 р.
Шоб було всім рівно –
Старому й малому –
Ше й Богу святому!

Тоді старости (бояри) розносять коровай всім присутнім гостям, починаючи з найрідніших:

Дивись-но, старосто,
Що твої свати роблять,
То в кишені, то в рукавиці,
То дівчатам на вечорниці!

Молодим вирізають середину, яку вони мають з'їсти, шоб діти не шмаркали! Той, хто різав, накидає вінок з короваю на плече, бере підошву і гуляє (танцює) зо три польки підряд і віддає підошву музикантам.

Молода, вже покрита, в хустинці чи у фартушку, брала кришки з короваю, шишок трохи і виходила на вулицю – давала по жмені тим людям, які прийшли подивитися на весілля – «запорожцям». Дає шматочок короваю – цілується. Скільки б людей не було, то всім має дати, хоч по крихті[52].

ПОНЕДІЛОК. На другий день, в понеділок, ранок для молодої господині починався із певних випробувань: її могли посилати по воду, причому, воду, яку вона донесла до воріт, виливають, так могло повторятися до п'яти разів; заставляли замітати подвір'я. Цих випробувань можна було уникнути, якщо зробити всю роботу до приходу сватів (боярів). Також вранці молоду вмивали. Дядько приносив воду і вмивав на подвір'ї обох молодих[53].

Родина молодої несе молодій снідати. Хтось із чоловіків перевдягається в молоду, а жінка – в молодого, намащуються сажею і по дорозі цілують всіх зустрічних, чудять. На сніданок несуть буряки, вареники, начинені клоччям…і жартують, що молода голодна, її не дали їсти, тому принесли сніданок. Садять кухарку в нецьки, везуть до ставка купати…Тоді сідають за стіл, пригощаються.

Потім відбувається *забір* – забирають всю родину молодого і молодої і йдуть до молодої. Локальною особливістю досліджуваних сіл є обряд висаджування гільця. Ввечері старший сват висаджує на хату чи на дерево гільце. На коцюбі подають пляшку горілки, яку прив'язують до гільця. Те гільце має там бути, поки не впаде саме. А горілку – треба випити тоді, коли народиться перша дитина.

У молодого повішали, а тоді йдуть до молодої вішати гільце. У молодої вішають її гільце, її гості, а в молодого – його, кожен своє, ну, це його гільце. Також на другий день дякують кухарці – господиня дарує рушники і калач. І так до вечора, а тоді розходяться.

ВІВТОРОК. Третій день весілля називається *курка* або *розхіщина.*

Цікавий обряд розповіла А.Ф. Карасик, який проводили на весіллі її доньки: «Підносять же на вра батьків, прив'язали мені чотири стопки до абажура, так як в мене четверо дітей, маю випити, маю лізти на стіл і випити ту горілку. В кого їдна дитина, то випила, та всьо… а це – чотири! Вилізла – випила одну, другу, третю… не допила, набрала повний рот, а вони всі на мене дивляться, а я тоді – пурсь – по них, так і четверту… але сп'яніла!»[54]

Також робили криницю: прив'язували до келішка мотузочок, наливали горілку і кидали ложечку меду із банки – всіх пригощали, співаючи жартівливих пісень:

Посіяв сват гречку, 2 р. *На плацу – з краєчку,*

Виросла та гречка, *Щоб сватові пчоли поздихали, 2 р. о*
Сватові по яєчка! *Щоб сватові яйця повсихали,*
Або: *Ззаду і спереду, шо не дає гостям меду!*

У матері просили горілки: *А де ж тая весільная мати, 2 р.*
Обіцяла по три чарки дати:
Першую – з ягідками,
Другую – з вишеньками,
Третюю – з калиною,
За свою дитиною!

Для зятя співали: *- Ой, зятю ж мій, зятю хороший,*
Закопала під вишнею гроші,
А як будеш дочку любити –
Будеш мої гроші лічити!
Люби мою дочку без грошей!
А як будеш дочки не вважати –
Будут мої гроші лежати.
А я свого зятя здурила – 2 р.
А я того зятя здурила –
А я тії гроші пропила!
Ой, зятю ж мій, зятю хороший. – 3 р.

Для батьків, які одружували останню дитину, робили імпровізовані обжинки: їх садовлять на лавку чи стільці, накидають один великий вінок і підносять на ура. Також підносять і хрещених батьків.

На цьому весілля закінчувалося, хоча свати ще могли тиждень, а то й два ходити одне до одного[55].

Вбрання молодих. В усіх досліджуваних селах молода була одягнена у весільне плаття, яке, із слів респондентів, мало бути рожевого кольору, вельоні і віночок із стрічками. Залежно від пори року – в чобітках чи туфлях. Є.І. Подворна із Заруддя розповіла, що весілля в неї було зимою, тому на верх плаття вона наділа *сачок* – «верхній одяг на подобі куфайки з коміром, але краще»[56]. Плаття шили із сатину чи шовку, а от у Г.Г. Костюк воно було із *кривдишину*[57].

Молодий був одягнений у чорний чи сірий костюм, білу сорочку з галстуком, взутий в туфлі чи чоботи. З усіх респондентів лише В.С. Яремчук уточнив, що у молодого ще міг бути головний убір – кашкет[58].

Загалом, зібрані в ході історико-етнологічної експедиції матеріали про весільні звичаї та обряди у селах Красилівського району на Хмельниччині, значно доповнюють наші знання про особливості їх побутування в цій частині Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народні пісні в записах Степана Руданського – К., 1972. – 271 с.; 2. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной императорскимъ русским географическим обществом. Юго-Западный отделъ. Материалы и изслъдования. – Т. 4. – Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны. - СПб, 1877. – 715+45 с.; 3. Танцюра Г.Т. Весілля в селі Зятківцях / Упоряд., ред. М.К. Дмитренко, Л.О. Єфремова. – К., 1997. – 404 с.; 4. Пірус Т.П. Весілля в с. Рахнах-Лісових (І половини ХХ ст. – до поч. 60- рр. ХХ ст.) // Подільська старовина: Зб. наук. праць: На пошану В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 365-372; 5. Косаківський В.А. Весілля в с.Хоменках Шаргородського району // Там само. - С. 373- 377; 6. Гаврищук А. П. Подільське весілля на Дністрі (20-і роки ХХ ст.) // Там само. - С. 377- ; 7. Творун С.О. Свята, звичаї і обряди // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с.Стіна на Поділлі). - Вінниця, 2003. - С. 81-112; 8. Гадомський В. Родинна обрядовість у с.Заливанщина Калинівського району на Вінниччині // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 107-115; 9. Черняк Н. Покривання молодої у весільному обряді с. Слободище Іллінецького району на Вінниччині // Там само. – С. 115-120; 10. Шахова Ю. Весілля у Брацлаві на Вінниччині // Там само. – С. 120-126; 11. Тисячна Т. Весілля в с.Гордіївка Тростянецького району на Вінниччині: минуле і сучасність // Там само. – С. 126-129; 12. Драчук І. Весільний обряд із с. Почапинці (Жмеринський район Вінницької області) // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. Вінниця, 2005. – Вип. 1. – С. 78-79; 13. Загнибіда С. Весільні звичаї та обряди с. Крупин (Хмільницький район Вінницької області) // Там само. – С. 79-80; 14. Ілик Т. Передвесільний обряд (сватання, коровай, передвесільна п’ятниця) в с.Велика Стадниця (Вінницький район Вінницької області) // Там само. – С. 81-83; 15. Кардаш А. Весільний обряд м.Шаргорода на Вінниччині // Там само. – С. 83-86; 6. Маєвська О. Коровайний обряд в українському весіллі с.Митки (Барський район Вінницької

області) // Там само. – С. 94-95; 17. Творун С.О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. – Вінниця: Книга-Вега. 2006. – 96 с.: іл.; 18.Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 19. Запис автора 8.08.2007 р. від Кравчук Марії Іванівни, 1940 р. н., жительки с.Митинці; 20. Запис автора 24.06.2007 р. від Шляхової Марії Тимофіївни, 1928 р. н., жительки с. Хотьківці; 21. Запис автора 9.08.2008 р. від Грицаюк Ганни Пилипівни, 1923 р. н., жительки с.Зарудця; 22. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с.Вереміївка; 23. Запис автора 21.06.2007 р. від Журавльової Ганни Олексіївни, 1954 р. н., жительки с. Митинці; 24. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с.Митинці; 25. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка; 26. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с.Митинці; 27. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с.Митинці; 28. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с.Вереміївка; 29. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 30. Запис автора 10.08.2007 р. від Карасик Анісі Філімонівни,1927 р. н., жительки с Хотьківці; 31. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка; 32. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 33. Запис автора 10. 08. 2007 р. від Карасик Анісі Філімонівни, 1927 р. н., жительки с Хотьківці; 34. Запис автора 23. 06. 2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с.Митинці; 35. Запис автора 8.08.2007 р. від Кравчук Марії Іванівни, 1940 р. н., жительки с. Митинці; 36. Запис автора 10. 08. 2007 р. від Карасик Анісі Філімонівни,1927 р. н., жительки с Хотьківці; 37. Запис автора 23. 06. 2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 38. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці; 39. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 40. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці; 41. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 42. Там само; 43. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці; 44. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка; 45. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 46. Запис автора 10.08.2007 р. від Карасик Анісі Філімонівни,1927 р. н., жительки с. Хотьківці; 47. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка; 48. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці; 49. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р.н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 50. Запис автора 8.08.2007 р. від Кравчук Марії Іванівни, 1940 р. н., жительки с. Митинці; 51. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці; 52. Запис автора 23.06.2007 р. від Шляхової Ганни Олександрівни, 1934 р. н., Горбатюк Марії Артемівни 1931 р. н., жительок с. Митинці; 53. Запис автора 24. 06. 2007 р. від Шляхової Марії Тимофіївни, 1928 р. н., жительки с. Хотьківці; 54. Запис автора 10.08.2007 р. від Карасик Анісі Філімонівни,1927 р. н., жительки с. Хотьківці; 55. Запис автора 24.06.2007 р. від Шляхової Марії Тимофіївни, 1928 р. н., жительки с. Хотьківці; 56. Запис автора 9. 08. 2008 р. від Подворної Євгенії Іванівни 1927 р. н., жительки с. Заруддя; 57. Запис автора 23.06.2007 р. від Костюк Галини Григорівни, 1935 р. н., жительки с. Митинці; 58. Запис автора 22.06.2007 р. від Яремчука Василя Семеновича, 1930 р. н., жителя с. Вереміївка.

Н.В. Жмуд

ДИТИНА ЯК АРХЕТИП ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Вивченню місця та ролі дитини в етнічній культурі українців до початку XX ст. присвячувалася низка наукових праць, але переважно вони обмежувалися лише фіксацією та описом звичаїв та обрядів родильного циклу.

Дослідження М. Грушевського[1] та Н. Заглади[2] можна вважати народженням етнографії дитинства. Відтак вперше діти й дитинство розглядалися не як об'єкт і продукт діяльності дорослих, а як активні члени соціуму, що мають власну «дитячу субкультуру».

Це створило можливість говорити про побут дитини як про окрему ділянку народного побуту та необхідність його структурного виділення у спеціальну галузь етнографії. Вивчення дитячого побуту дасть змогу з'ясувати місце та роль наймолодшого покоління в загальній структурі й житті родини та громади.

Завдяки даній диференціації, українська етнологічна наука впритул підійшла до розуміння таких актуальних на сьогодні проблем як статево-вікова стратифікація традиційного суспільства, вивчення дитини як архетипу етнічної культури українців.

Етнографічні, фольклорні, міфологічні і лінгвістичні джерела свідчать, що дитина є образом

трансформованого тотемного предка, так би мовити, потойбічний образ тотемного божества. Зокрема, в одній давній (стадіально) українській колядці йдеться про дерево («сосну золоторясну»), на якому висить колиска: «…В тій колисочці гордоє дитє, в кості грає, краще співає…»[3], а «сосна золоторясна» – образ космологічного дерева (Дерева космологічного простору), яке інколи розглядається як образ матері дитини.

Отже, «гордоє дитє»з колядки можна вважати образом-архетипом дитини (за К. Юнгом, один з чотирьох найдавніших архетипів)[4], а спів та гра здійснюють зв'язок між «потойбічним»світом і світом реальним.

У народному світогляді побутували уявлення про переселення душі після смерті тіла в інший об'єкт (метемпсихоза)[5], зокрема, душ предків у новонароджених. Мабуть, тому доволі поширеним є звичай сина називати дідовим ім'ям: померлий передає нащадку своє ім'я, свою силу, стає його охоронцем.

Слово «діти»походить від старослов'янського *дьти.* Праслов'янське слово deti є формою множини збірного іменника detь – годоване груддю, звідки doiti, deva, що в українській мові відповідає словам доїти, діва[6]. Народження дитини пов'язували також з появою лелеки, що, можливо, вказувало на фалічну символіку його дзьоба, яка проявляється, зокрема, у поведінці рядженого лелекою у різдвяній (рідше у весільній) обрядовості. У багатьох індоєвропейських народів лелека є символом дитинства, якого часом називають людськими іменами.

Сучасні етимологічні словники пояснюють слово «люлі»як звуконаслідувальне, подібне до спільноіндоєвропейського «лолаті»– рухатися сюди-туди, тремтіти, колихатися[7]. В сучасній українській мові існують слова на означення ігрової діяльності: лялька, ляля, ляляти, в значенні оточувати когось турботами. У давніх обрядових піснях слово леліяти – «колихати»зустрічається досить часто.

За міфологічним словником Леля (Ляля) – це язичницьке божество кохання та шлюбу, яке приходить навесні з вирію, де живуть душі пращурів і новонароджених дітей[8]. Зазначений міфологічний образ важко віднести до певної статі, – чоловічої чи жіночої. Подібна двостатева міфологічна істота уособлює собою природу первісну, таку, яка не виявляється у протилежностях, природу остаточну і абсолютну. У колискових піснях, у звичаєвості немовля виступає синонімом до слова Лель, яке ще не хлопчик і не дівчинка, а маля, дитя, ляля. Отже, й колискова пісня, ймовірно, є давньою ритуальною грою «Ляля», учасниками якої є мати та дитина. Суть такої гри зводиться до того, щоб приховати немовля від злих сил, обманути їх, приспати.

Вершиною впорядкованого всесвіту вважалася триєдина космотворча сила: «господаренько»(Бог Отець), «газдиненька»(Бог Матір) і їхні діти (Бог Син), в якій дитина займає чільне місце. Ця модель і слугувала наріжним каменем ідеологічних, мовотворчих та соціальних структур українського етносу, а також сформувала одну із визначальних рис його культурної традиції.

В уявленнях народу необхідність шлюбу визначалась, насамперед, суспільною потребою у народженні й вихованні дітей як продовжувачів роду, які мають берегти, примножувати та транслювати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням.

Для української сім'ї, подібно до багатьох народів, аж до XX ст. була характерною багатодітність. В етнологічній літературі серед типових причин, що диктували необхідність багатодітності, передусім називаються висока загальна смертність, незначна тривалість людського життя, економічна вигода мати багато дітей. Однак у світогляді українського народу дитина постає Божим посланцем.

Важливого значення надавалося функції продовження роду у родинній та календарній обрядовості. Зокрема, у весільних побажальних формулах: «мати дітей копицю», «скільки в стелі дощок, щоб було стільки дочок», «скільки в лісі пеньків, щоб було стільки синків», «гоп-гоп, щоб до року живіт лоп»; у колядках та щедрівках: «бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори»[9] тощо.

При народженні дитини, за звичаєм, перев'язували пуповину прядивом «матьоркою», а не плоскінним (з чоловічого стебла), щоб дитя, як виросте, не було безплідним. Вірування побутувало майже на всій території України. Дітям, які помирали, клали в домовину гарбузове насіння, що мало забезпечити їм плідність у потойбічному світі [10].

В Україні схвально ставилися до багатодітності («один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син», «де одинець – хазяйству кінець, а де сім – щастя всім», «одинак – як не злодій, то пияк») тощо. Сім'ю з однією дитиною називали «кособокою», пояснюючи це тим, що одна

дитина не вважається продовжувачем роду [11].

Наприкінці XX–на початку XXI ст. ставлення народної моралі до багатодітності як позитивного явища не змінилося, але через ряд істотних причин (економічні, екологічні, моральні тощо) в Україні помітно зменшилася кількість таких сімей.

Варто зазначити, що народження дітей протилежної статі сприймалося по-різному. У низці етнографічних джерел кінця XIX–початку XX ст. натрапляємо на факт, що загалом по всій Україні з появи сина раділи більше[12]. Це пояснюється, на нашу думку, насамперед належністю традиційної сім'ї українців до вірілокального типу родин (перехід жінки після весілля жити до чоловіка) та патріархальністю взаємостосунків.

Негативне ставлення до жінки, яка народжувала лише доньок, не було чимось особливим, специфічним чи характерним тільки для України. Наприклад, у південних слов'ян таку жінку взагалі трактували як бездітну [13].

Ставлення до неплідної жінки було, як правило, негативним. Думка про безплідність як покарання за гріхи, очевидно, закріпилась в народі під впливом церкви.

Існувала низка засобів, які за народними уявленнями, сприяли подоланню безплідності: тримали ляльку в хаті, хрестили в церкві макогона, бездітна жінка тримала за живіт породіллю[14] тощо.

Варто зазначити, що ставлення до дітей мало й інші прояви. Так З. Болтарович стверджувала побутування в Україні навіть на початку XX ст. думки, що селянин більше дорожить конем, ніж дитиною [15]. За спостереженням Г. Коноваленка, смерть дитяти не є такою важливою, як смерть дорослої людини, особливо коли це чоловік і батько»[16]. Подібні міркування знаходимо також в приповідках, зафіксованих І. Франком: «як умре дитина, то мала щербина, а як тато або мама, то велика яма»та Є.Грицаком: «склянок і дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть», «умерла дитина, та й кумівство пропало»[17]. Очевидно, наведені приклади засвідчують прагматичний підхід селян до повноти структури сім'ї з метою найефективнішого виконання покладених на неї функцій. Таке ставлення до дітей, яке швидше «випадало»із загалом гуманістичних принципів народної моралі, слід пояснювати соціальними умовами, які знайшли відображення в селянській психології, зокрема, поглядах на члена родини як, передусім, на суспільно-корисну особу відповідно до його працездатності.

У системі ціннісних орієнтацій українського народу помітне місце посідають заборона і гріховність переривання вагітності.

Етнографічні матеріали свідчать, що в другій половині XIX – на початку XX ст. жінки-селянки здебільшого не переривали вагітності, навіть якщо народження дитини було небажаним (як правило, поза шлюбом). Відомі судові справи кінця XIX ст., у яких жінки (переважно мешканки міст і містечок) звинувачувалися у здійсненні аборту [18]. На селі такі випадки взагалі поодинокі.

Вважали, що новонароджена дитина ще не належить до світу людей, тому здійснювали обрядодії з метою унеможливити її повернення назад у світ духів. Так обряд «перетинання межі» мав місце під час пологів. Застосовувалися магічні дії, спрямовані на відкривання всіх вікон, дверей, замків. При важких пологах прохали священика тримати церкву відчиненою, клали ключі від церкви породіллі на живіт. Все це мало магічно вплинути на «розчищення» шляху для дитини. Пологи намагалися полегшити шляхом ритуального поводження з одягом: розстібалося, розв'язувалося все не лише на породіллі, але й на її чоловікові, і особливо активно використовувалися магічні властивості пояса (через розв'язаний пояс породілля переступала, інколи їй на живіт клали пояс священика та інше)[19].

Якщо у батьків були померлі діти, то на хрестини новонароджених виносили через вікно, вбачаючи поріг небезпечним з погляду кордону з «тим світом».

У зразках українського фольклору натрапляємо на численні приклади осудливого ставлення до дітозгубниць. Зокрема, за те, що «прекрасная вельможенька … сина … понисла в Дон топить», «у городі у Павловському у колокол бьють – уже ж тую вельможеньку та й на суд бируть», або «…молодую Буйнистрівну в три нагайки тнуть… та й вкинули у Дунай глибокий [20] (мова йде про самосуд). За уявленнями, вбивство дитини особливо карається Богом: «як тільки дівка в церкву вийшла, то по коліна в землю вийшлá»[21].

Варто зазначити, що вищенаведені приклади не є достовірними етнографічними фактами, але, зазвичай, основою для фольклорної тематики ставали реальні події.

Отже, ставлення народної моралі до дітовбивства завжди було суворим і каралося, як важкий гріх.

Вважалось, що поведінка жінки під час вагітності зумовлює моральні та фізичні якості майбутньої дитини. Відтак виникненню психічних та фізичних вад намагалися запобігти ще в передпологовий період. У зв'язку з цим існували заборони, які мали програмуючий характер, тому вагітна жінка мала їх дотримуватись. Зокрема, їй не можна лукавити, сердитися, лаятися, сваритися, засуджувати (бо дитина народиться з такими негативними рисами, притаманними засуджуваному).

Польові матеріали свідчать, що недотримання певних норм поведінки навіть чоловіком вагітної жінки усвідомлювалось як небезпека народження дітей-калік. Або батьки вагітної жінки мусили подавати милостиню жебракам, бо дитина могла народитися низькою на зріст і горбатою.

Відома низка вимог, яких мала дотримуватись також баба-повитуха – як загалом, так і зокрема при народженні дитини. Так жінка, яка йшла «бабити», мала вести статечний спосіб життя, «дітей не водить і шоб нічого при собі не мать», «шоб не було на рубашці, шоб чистая була». Така вимога була пов'язана з народними переконаннями про те, що всі діти, яких прийняла «нечиста»баба будуть золотушними (хворими на золотуху). Слід зазначити, що породілля також мусила дотримуватись певної етики, зокрема: не годилося міняти одну бабу на іншу. У зворотному випадку ображена баба могла наслати крикливці або якесь лихо на дитину [22].

У народних повір'ях і звичаях, що стосуються народження та розвитку дитини, загалом переважають заборонні норми, які свідчать про бажання мати фізично та психічно здорових дітей.

У звичаєвому праві та зразках фольклору знаходимо протилежні ставлення до дітей з вадами. Негативне (якого було менше) виявлялося в насміханні та дражнінні переважно від однолітків. В основному люди гуманно ставитися до калік (насамперед дітей), оскільки можна накликати біду на власну сім'ю або хтось з близьких родичів може народити таку ж дитину.

У народних уявленнях каліки, юродиві – це, насамперед, страдники, які розплачуються за скоєні гріхи матері, рідні. Тому, як правило, вони отримують спасіння, нагороду від Бога за важкий «життєвий хрест». Юродивих вважали святими людьми, пророками, називали «божими дітьми», «не від миру сього».

Зокрема, у фольклорі зустрічаємо ряд зразків, коли Бог нагороджує людей з фізичними та психічними вадами за страждання, що підтверджує побутування думки про їх боговибраність: дурень Терешко, який виконує важке завдання краще за всіх, отримує дочку багатого пана; Ілля Муромець, який тридцять літ був прикутий до ліжка, стає здоровим і сильним богатирем; на «гидкій, шкварклівій, низенькій, броватій, губатій, вирячкуватій»дівчині женився царевич, і вона народила «трьох золотокучерявих синів, тілом біленьких, личком рум'яненьких»[23] тощо.

Як бачимо, норми звичаєвого права визначали й контролювали поведінку вагітної жінки з метою застереження від народження дітей-калік. Система обрядів, повір'їв, замовлянь, заборон, прикмет спрямовувалась на створення сприятливого ґрунту для народження психічно та фізично здорових немовлят, а також захисту дітей з вадами.

Важливим соціальним явищем, яке репрезентує ставлення народу до дитини як суспільної цінності, є явище «позашлюбні діти».

В Україні позашлюбних дітей переважно називали «байстрюками», «копил», «найдух», «букарт», «жиливник»(Бойківщина), «бенькарт», «знайдюк»(Галичина), нажироване, нажитне, «зальотне дитя», «у нього тато був льотчик»(«залетів лише на короткий час і покинув» – сучасна назва), «безбатченко», «коплак», «безкоровайник», «самосійка»(Поділля), що говорить про поширеність цього явища по всій території України.

Народження дитини поза шлюбом засуджувалися громадою і церквою. Так священик, наприклад, при хрещенні наділяв чудернацьким, мало поширеним іменем; насміхалися люди тощо.

Але українська громада певною мірою намагалася захистити покритку і заставляла кривдника, інколи навіть через суд, заплатити компенсацію. Позашлюбним дітям приписували особливий талан та його позитивний вплив на оточуючих. Наприклад, її хрещеним батькам мало пощастити: «Йдучи на хрестини, підперізується кум «обороттю», щоб ховалася худоба, а кума бере за пазуху пір'я, щоб дріб вівся. Деколи підперізуються шнурком і ховають його відтак старанно, бо він дуже помагає на всілякі хвороби»[24].

За народними уявленнями, саме позашлюбні діти нерідко наділялись красою, силою, хоробрістю, їм приписувалось багато героїчних та надприродних вчинків. Так, наприклад, у народних переказах, де вимальовується стереотип героя, дуже часто присутня етіологічність: історія або обставини його чудесного народження («Котигорошок», «Семен Палій»).

Як свідчать польові матеріали, в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., незважаючи на осудливе ставлення громади, кількість матерів-одиначок та позашлюбних дітей помітно зросла, що

пояснюється демократизацією стосунків серед молоді та послабленням функцій інституту сім'ї.

Важливе значення для розуміння місця та ролі дитини в соціумі, звичаєво-обрядовій культурі відігравали такі явища як «сирітство» та «усиновлення», ставлення до яких було теж неоднозначним.

Хоча й відомі випадки негативного ставлення до сиріт, все-таки ряд звичаєво-правових норм спрямовувались, як правило, на захист та допомогу.

Досить поширеним є така форма приймацтва як усиновлення неповнолітніх дітей та «до смерті», різновидом якого було опікунство психічно та фізично хворих дітей. Акт усиновлення та опікунства здійснювався переважно усно та привселюдно.

Волосні суди в разі усиновлення здорових неповнолітніх дітей утверджували звичаєві норми розподілу спадку після смерті усиновлювачів і розглядали такого приймака прямим спадкоємцем.

Найпоширенішим було усиновлення сиріт померлих родичів, похресників, дітей бідних багатодітних батьків із згоди їх батьків, незаконнонароджених – із згоди матері. Якщо в бездітній сім'ї вмирали новонароджені, за існуючим повір'ям потрібно усиновити чужу дитину. Відомі випадки, коли усиновляли із сиротинця.

В Україні подекуди тривалий час зберігався звичай одружуватися на вдові брата чи виходити заміж за вдівця сестри з гуманних міркувань, заради осиротілих дітей.

Діти, взяті на виховання, але не усиновлені, жили до одруження із опікунами й згодом отримували винагороду від них переважно в натуральній формі: їм «справляли весілля», допомагали будувати хату, інколи виділяли невелику присадибну ділянку землі (поля не давали). Головним критерієм такого обдарування була ефективність праці вихованця.

Приймаки, які були усиновлені, переважно носили прізвище усиновлювачів; на приймаків-вихованців поширювалося лише прізвисько вихователів. Однак ті й інші називали вихователів «батьками», а вони їх – дітьми.

Подекуди зустрічалось приймацтво «до смерті»фізично та психічно хворих дітей. Найхарактернішою його рисою є безстроковість: приймаки не могли бути вигнані, а мали утримуватися до смерті. Після смерті благодійників такі діти переходили у ту сім'ю, якій переходив у спадок дві р. Коли ці норми порушувалися, то, за звичаєвим правом, господарі мали сплачувати їм на харчі.

На сьогодні прийомними батьками, як правило, стають близькі родичі, хрещені батьки, сусіди.

Характеристика дитини як одного з архетипів етнічної культури українців показує, що вона забезпечує інтегруючу функцію міжпоколінних зв'язків. Підтвердженням цього, як ми побачили, є своєрідність низки соціальних явищ, зокрема, багатодітності, заборона і гріховність переривання вагітності, засудження народження позашлюбних дітей, опікунство та усиновлення тощо, які культивувались нормами звичаєвого права в системі ціннісних орієнтацій українського народу. Навіть численні випадки негативного ставлення до деяких явищ свідчать, на нашу думку, не стільки про їх ігнорування, скільки про застереження.

Звичаєво-правовий інститут виробив систему норм захисту життя та прав дитини, а також засоби та методи покарання за порушення цих прав. Це створює плідний грунт для процесів самовідтворення етнічної культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. IX. – Львів, 1907. – С. 262; 2. Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології. – К., 1929. – 179 с; 3. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К., 1999. – С. 45-50; 4. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С.6; 5. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С.213; 6. Етимологічний словник української мови в 7-ми т.: Т. 1. – К., 1982. – С. 304; 7.Етимологічний словник української мови в 7-ми т.: Т. 2. – К., 1985. – С.325; 8. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – С. 274; 9. Ф.1: Вінницька обл. – Оп. 3: Вінницький р-н. – Спр. 130: Дитина в етнопедагогічних традиціях українців. – 2004. – Арк. 3 // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Далі – РФ ННЛЕП); 10. Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 282, 302; 11. Ф.1: Вінницька обл. – Оп. 10: Липовецький р-н. – Спр. 56: Дитина в етнопедагогічних традиціях українців. – 2004 р. – Арк. 3 // РФ ННЛЕП; 12. Ф.1-6: Етнографічна комісія ВУАН. – Од.зб.621. – Пирятинський педтехнікум Полтавської обл. Пісні, родинно-побутова обрядовість, господарська діяльність, побут, дитячі ігри. – 1925-28 рр.– Арк. 58 // Рукописний архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України (Далі – РА ІМФЕ); 13.

Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. – М., 1999. – 518 с; 14 19. Ф.1: Вінницька обл. – Оп. 3: Вінницький р-н. – Спр. 130: Дитина в етнопедагогічних традиціях українців. – 2004 р. – Арк. 3 // РФ ННЛЕП; 15. Болтарович Є. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16-17; 16. Коноваленко Г. О народной медицине Переяславского уезда Полтавской губернии // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С. 146; 17. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях // Неопалима купина. – 1995. – № 5-6. – С. 95-96; 18. Чмелик р. Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). – Львів, 1999. – С. 125; 19. Чубинський П. Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині П.Чубинського в 2-х кн.. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 60; 20. Квітка К. Українські пісні про дітозгубництво // Етнографічний вісник. – Кн.. 4. (за головним редагуванням А.Лободи та В.Петрова). – 1887. – № 12. – С. 73, 75; 21. А в нашому Василькові новина стала. // Балади (кохання та дошлюбні взаємини). – К., 1987. – С. 396; 22. Колодюк І. «Баба-повитуха»та її функції в народній медицині жителів Полісся наприкінці XIX – на початку XX століття (за експедиційними матеріалами). – // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск № 17. – К., 2004. – С. 77; 23. Українські народні казки. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – С. 324, 423; 544; 24. Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 115.

Всесвітня історія

А.М. Тростогон

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ФРАНЦУЗЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Проблема духовної культури середньовічного Заходу практично не розроблялась радянською історіографією, істинне знання часто підмінялося міфами та ілюстрацією тез історичного матеріалізму, хоча це не завадило багатьом дослідникам досягти рівня світових наукових стандартів, особливо в галузі соціально-економічної історії.

На пострадянському просторі медієвісти прагнуть подолати відставання, опанувавши надбання світової історичної науки, а вони не малі. «Відродження» людей минулого, їх життя, культури тощо є місією сучасного науковця, іншими словами дослідник повинен відновити людський зміст історії. Саме цим досить успішно займається французька історична наука, продовжуючи традиції школи «Анналів» . Прихильники цього напрямку дійшли висновку, що соціально-економічну історію не можна зрозуміти без включення її до більш широкого соціально-культурного контексту. Те ж саме стосується дослідження матеріальних відносин, які важко зрозуміти без усвідомлення того, що вони є лише одним з аспектів людської поведінки, а остання, в свою чергу, визначалася ментальністю, релігійною етикою, загальним світосприйняттям тощо[1].

Напевне, не лише злидні чи потреба заручитись захистом могутнього покровителя спонукала селян, і тим більше великих власників, робити дарування на користь церкви, монастирів. Турбота цих людей про спасіння душі радянським історикам уявляється не більше ніж «зовнішнім» оформленням, поверховим приводом для дарувань. Проте такий підхід означає повне ігнорування внутрішнього світу людини, котра жила в суспільстві з релігійною системою цінностей. і виключає розуміння мотивів її поведінки. Отже, існує соціально-культурна історія, що включає в себе матеріальне й духовне виробництво, людську ментальність і поведінку. Вивчення історичної антропології, сприйняття оточуючого світу людьми інших епох висунулось в наші дні як першочергове й досить захоплююче завдання для істориків[2].

З погляду сучасності культура, соціальна поведінка, спосіб мислення людей середньовіччя, просякнутих релігійністю й магічними уявленнями, є екзотичними й загадковими. Саме це і сприяє більш глибокому дослідженню цієї епохи, тим більше, що від неї залишилось незрівнянно більше багатство і розмаїття джерел, які дозволяють здійснити цілісну реконструкцію картини еволюції середньовічної культури.

Духовна культура християнського Заходу мала загальні тенденції розвитку, які важко окреслити кількома реченнями. У період раннього середньовіччя головним носієм інтелектуального руху, безумовно, залишалась церква. У монастирських бібліотеках, яких у Франції, зокрема, було достатньо, опановувався античний спадок, в скрипторіях ченці переписували давні трактати.

Однак люди того часу, люди високої культури, здатні мислити, вбираючи знання книг, уявляли Землю пласкою – у вигляді величезного диска, оточеного океаном. Край землі губився в мороці, з якого виникають величезні натовпи страшних племен[3].

Насправді християнський світ піддавався нападам угрів, сарацинів і норманів. Це були останні вторгнення в історії Європи, хоча потужна хвиля страху, викликана ними, ще довго залишатиметься у свідомості середньовічної людини. За таких умов християнство й ті тендітні, вишукані культурні форми, в які воно потім втілилось, - латина, музика, знання чисел, мистецтво спорудження кам’яних будівель – не зважувались виходити з крипт. У цьому оточеному всілякими жахами світі, на думку тогочасної людини, є вищий духовний центр - Єрусалим, з яким пов’язано всі сподівання. Щороку французькі пілігрими, ризикуючи життям, відправлялись в далекі краї на паломництво до святого міста[4].

У період Високого середньовіччя інтелектуальне життя зосередилось у монастирях і при королівських дворах. Розвиток міст, у свою чергу, дав новий поштовх еволюції духовного життя й категорії акторів, котрі виступали на його сцені, ставали більш різноманітними й численними. Грандіозні суспільні та економічні зміни призвели до підключення в процес творення культури елітних прошарків лицарського, а згодом і третього станів. Віднині духовне життя було презентоване не лише вченими-монахами, а також допитливими клініками, вагантами, мандрівними трубадурами, студентами[5].

Розмаїття, багатство і блиск французької середньовічної культури не мали собі рівних. Кількість шкіл у Парижі невпинно зростала. Дозвіл на викладання в них видавався канцлером Собору

Паризької Богоматері. Учителі і студенти шкіл, що мали високу репутацію, не бажали більше миритися з монополією церкви на освіту. Створення Університету було єдиним виходом з кризи, котра виникла[6].

Приблизно в 1207-1208 рр.для відсічі від нападу населення й міської влади викладачі та учні Парижа об'єднались у корпорацію. Завдяки підтримці папи у 1215 р. і отриманим в 1231 р. привілеям, університети звільнились від сплати податків, одержали юридичну, адміністративну й матеріальну автономію, що підтверджують джерела з історії університетів середньовічної Європи. У результаті сформувались центри, в яких сконцентрувались наука й навчальна діяльність. Коло предметів, які опановували студенти, залишалося незмінним з часів каролінського Відродження. «Сім вільних мистецтв», як і сім шляхів знання, вели до теології, цариці наук, за допомогою якої люди робили спроби опанувати божественні таємниці[7].

У Паризьких школах у д р. пол. XII ст. навчались всі значні єпископи й Папи. Своїм успіхом ці школи почасти були зобов'язані вченню Абеляра. Його доктрина поклала початок теології, заснованій переважно на діалекті. Для Абеляра відправним пунктом дослідження було слово. Його думка слідувати суворим правилам логічного міркування, принципи вивчення античних текстів оформились в схоластику – інтелектуальну основу викладання в середньовічних університетах і першу філософську доктрину християнського Заходу. Багатьох нові підходи Абеляра налякали. Св. Бернар засудив Абелярові вчення, собор у Сансе 1141 р. забороняє йому викладацьку діяльність. Трактати його були спалені в соборі св. Петра. Свій життєвий шлях науковець скінчив у Клюні, де й написав останній твір «Діалог між Філософом, Іудеєм і Християнином» [8].

Попри осуд і смерть великого богослова й філософа, в університетах Франції надалі впроваджується його метод навчання: не мовчазне сприйняття уроку, а дискусія, диспут, суперечка.

Тим часом Паризький університет набував все більших привілеїв: широку автономію щодо організації навчального процесу й вибору програм. Між 1220 і 1260 рр. навчання в університеті стало спеціалізованим, функціонувало чотири факультети - молодший, підготовчий і старші: теології, права і медицини. Таку систему освіти було прийнято у всій Північній Європі. Починаючи з 1255 р. , в університетську програму було включено вивчення майже всього творчого спадку Аристотеля, а також коментарі до його праць відомого арабського дослідника Аверроеса[9].

Послідовники Абеляра продовжували пошуки відповіді на питання про співвідношення між реаліями земного життя й потребою спасіння душі. Перші клірики, випускники теологічного факультету, були адептами морального богослов'я, у той час як наступні покоління - вихідці із злиденних чернечих орденів були прихильниками радикального богослов'я. Випускники знаменитої Сорбони високо цінувались у християнському світі й користувались заслуженою повагою[10].

Як і всюди, в Західній Європі французька середньовічна культура була багатомовною. Хоча латина залишалась мовою науки, навчальної літератури, церкви і законодавства, в XII ст. в документи й письмову літературу почали проникати діалекти з старофранцузької і провансальської мов. У XIII ст. на півночі франсійський діалект Парижа та Іль-де-Франса запанував в хроніках, театрі, літературних творах. Пізніше на його основі сформувалася французька мова[11].

Духовне життя середньовічної Франції збагатилося також потужним розвитком різножанрової літератури. Для міської буржуазії вона стала невід'ємною частиною її ідеології й культури. У XII ст. на перший план висувалися південні області країни. Ранній розвиток тутешніх міст призвів до розквіту провансальської поезії трубадурів і труверів, в якій переважала любовна лірика. Твори цього жанру виконувались усно і під музичний супровід.

На півночі Франції на межі X-XI ст. з'явився найвідоміший твір західноєвропейського епосу «Пісня про Роланда» . До нашого часу дійшло біля ста поем, серед яких «Пісня про Гільйома», «Рауль де Камбре» тощо[12].

Письменники XII–XIII ст. протиставляли любові до Бога, яка підносилась церквою, високі ідеали рицарства, що швидко вкоренились у свідомості суспільства. З'явились романи, котрі ознайомили французьке середньовіччя з легендарною фігурою короля Артура, святим Мерліном, чашею Грааля, подвигами Ланселота.

Народний гумор і сатиричні випади проти церкви і дворян, повернувшись спиною до міфічного минулого, наповнили міську літературу розповідями про сучасне життя. Чудовими пам'ятками народного епосу стали фабліо, сирвенти, фарси, містерії. Поява таких творів свідчила про те, що відчуття невпевненості, яке впливало на розум і душі людей Середньовіччя і визначало їх поведінку, поступається прагненню змінити своє сьогодення на краще; сподіватися і звільнитися від гніту авторитетів, найвищим з яких було Писання. І хоча це було справою не одного десятиліття,

авторитети ще довго правитимуть духовним життям середньовічної людини, все ж суспільство прогресувало.

Поряд з традиційною ментальністю й емоційним сприйняттям світу, в основі яких лежало магічне, зароджувалась і розвивалась нова система світосприйняття, особливо в містах і через міста, оскільки еволюція там відбувалась швидше. Висхідним моментом у формуванні нової ментальності став матеріальний предмет - книга. Все, що виходило з-під пера університетських майстрів або інших представників інтелектуальної еліти середньовіччя, можна було прочитати, використавши написане слово і, найголовніше, відбувалась десакралізація книги, вона все більше наповнювалась світським змістом, висвітлювала повсякденні людські проблеми[13].

Традиційне суспільство, в якому значну роль відігравали чутки, усна передача інформації, повільно звикало якщо не читати, то, принаймні, використовувати написане слово так само, як в економічному житті воно звикало мати справу з грішми. Характер писемності еволюціонував і в XII ст. перетворився на готичний шрифт. Розвиток шкіл і університетів у Франції викликали значну потребу в підручниках, написаних швидко й економно, у зв'язку з чим з'явилась велика кількість абревіатур – народилась так звана університетська писемність[14].

Основою для письма слугували найрізніші матеріали: папірус (до VII ст.), пергамент, папір. Перші паперові млини з'явились в Лангедоку в XIII ст. У XV ст. папір, більш дешевий і міцний, остаточно витіснив пергамін. Книга стає витвором мистецтва і на Паризьких ярмарках предметом торгівлі, священні цінності поступаються мирським[15].

Середньовічна людина все більше набувала впевненості у своїх можливостях, стверджувалась у думці про свою перевагу над природою. Це виявилось передовсім у значному піднесенні будівельного мистецтва. Романське мистецтво XII ст., переповнене песимізмом, поступається в XIII ст. готиці, яка рветься до щастя, звернувшись до зображення людей і квітів. Ера готичного мистецтва починається саме у Франції, вона швидко розповсюджується у великих і малих містах Півночі країни, набуває власних національних рис. Після 1260 р. архітектурні новації переміщуються на південь (Нарбона, Тулуза, Ліможтощо). Поява готики була свідченням певної трансформації ціннісних систем середньовічної людини і для сучасників стала культурним явищем, передусім французького походження. Людина середньовіччя, котра жила в епоху, майже позбавлену кольору, прагнула світла й різнобарвності. Саме тому в готичних соборах крізь пробуравлені стіни потоки світла, розмальованого вітражами, полинули всередину[16].

Нові акценти, що позначили естетику XIII–XV ст. у всіх осередках, де на той час творилося високе мистецтво, частково були результатом первісного індивідуального рішення, що ще раз демонструвало появу свободи вибору й певну грань оновлення особистості.

Отже, дослідження духовної культури французького середньовіччя спонукає доторкнутись до складних проблем, котрі ще не достатньо вирішені в науці. Однією з них є проблема справжніх взаємин між розвитком думки, еволюцією вірувань, трансформацією колективних ментальностей. Гармонійність середньовічної людини – не більше ніж міф. Умиротворені і сповнені благості лики ікон і фігури готичних скульптур – не «замальовки з натури», а ідеалізації, створені у світі, сповненому суперечностей, конфліктів, поряд зі смертю. Але попри всю драматичність духовного життя людини тієї доби, вона здатна була відчути свою органічність з природним середовищем, ще не зруйнованим нею, свою належність до певної соціальної групи, свій зв'язок з Богом. Спроба розглянути духовний світ французького суспільства «зсередини» дозволила окреслити хоча б у загальних рисах інтелектуальний клімат, що панував у середньовічній Франції XI–XV ст.ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич А. Европейское средневековье и современность // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. - М., 1990. - С. 140; 2. Гуревич А.Я. Жак ле Гофф и «новая историческая наука во Франции» . В кн.: Цививлизация средневекового Запада. - Екатеринбург, 2007. - С. 532; 3. Дюби Ж. Европа в средние века. - Смоленск, 1994. - С. 13; 4. Там само. - С. 15; 5.Ададуров В. Історія Франції. - Львів, 2002. - С. 139; 6. Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция. - М., 2006. - С. 181; 7. Ле Гофф Ж. Другое средневековье. - Екатеринбург, 2000. - С. 124; 8. Коплстон Ф. История философии в средние века. - М., 2003. - С. 114; 9. Александрова О. Філософія середніх віків та доби Відродження. - К., 2002. - С. 107; 10. Дюби Ж. Вказана праця. - С. 127; 11. История Франции. - Т. 1. - М., 1972. - С. 109; 12 Там само. - С. 110; 13. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. - Екатеринбург, 2007. - С. 149; 14. Поло де Больем Вказана праця. - С. 188; 15. Дюбі Ж. Доба соборів. - К., 2003. - С. 199; 16. Ададуров В. Вказана праця. - С. 153.

О.В. Берендєєва

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

В умовах становлення громадянського суспільства в Україні актуальності набуває аналіз досвіду створення та функціонування різних форм самоорганізації суспільства в європейських країнах розвиненої демократії. Серед них важливе місце посідають кооперативні організації селянства. Попри актуальність з'ясування досвіду їх функціонування, спеціальні історичні праці, присвячені цій проблемі, в новітній українській історіографії відсутні. Лише окремі аспекти висвітлені в економічних навчальних посібниках останніх десятиліть. З огляду на це, метою статті визначено з'ясування особливостей виникнення та розвитку різних форм селянського кооперативного руху Західної Європи в XIX - початку XX століття.

Промислова революція та синхронне їй погіршення умов життя широких верств населення європейських країн спровокували потужні революційні потрясіння. Розвиток капіталізму в європейських країнах сприяв руйнації традиційних форм організації суспільства, котрі існували впродовж попередніх століть. Впродовж XIX ст. ерозії зазнавав інститут селянської громади. Загострення суперечностей між окремими соціальними групами європейського соціуму та пошук шляхів його можливого вирішення виявились у центрі уваги громадських та політичних діячів, що шукали можливості подолання існуючих суперечностей шляхом «гуманізації» соціально-економічних відносин, повернення суспільства до засад моральності та духовності, котрі, на їхню думку, руйнувалися молодим капіталістичним суспільством. продовж XIX–XX ст. країнами Західної Європи поширились різні інституційні форми організації громадянського суспільства, серед них важливе місце посідали кооперативні організації селянства: кредитна, споживча, інтегральна тощо.

Поширення кооперації в середовищі сільського населення європейських країн відбувалося, з одного боку, шляхом розвитку специфічної сільськогосподарської кооперації за принципами Райффайзена, модифікованими до потреб кожної окремо взятої країни (Австро-Угорщина, Болгарія, Сербія, польські землі в складі Німецької імперії), з іншого ж, шляхом принатурення до специфічних умов села міської ощадно-кредитної кооперації Шульце-Деліча або споживчої кооперації, котра водночас набувала рис заготівельно-збутової (Данія, Швеція, Угорщина). Проте стрижнем, довкола котрого обертався кооперативний рух більшості країн Європи (особливо мало пов'язаних із світовим ринком аграрної продукції) виявилась кредитна кооперація. Її зародження, як уже зазначалось відбулось у Німеччині в 50- 60-х роках XIX століття як реакція на наростаючий руйнівний вплив лихварства на дрібне сільськогосподарське виробництво. Двома основними типами кредитної кооперації стали райффайзенівські «сільські каси» та шульце-делічевські «народні банки». Попри наявність ключової спільної риси – покликання стати формою самоорганізації та стабілізації суспільства, вони мали низку істотних відмінностей, зумовлених соціальним середовищем їхнього застосування. Якщо райффайзенівські товариства виключали можливість залучення членів – не селян, то шульце-делічевські кооперативи ґрунтувались на залученні широких верств дрібновласницького населення як міста, так і села. Райффайзенівські товариства, порівняно із шульце-делічевськими, були більш компактними, зазвичай складаючись із кількох десятків членів, котрі належали до однієї парафії. Вагомий вплив на масштаби кооперативів мав і принцип оплати або неоплати праці його керівництва. Якщо у локальних товариствах Райффайзена керівництво працювало на громадських засадах, то в значно більших Шульце-Деліча потребувало оплати їхньої праці [1].

Товариства Райффайзена були більш демократичними. У них не існувало вступних внесків, його члени не могли концентрувати в своїх руках паї, оскільки останні було заборонено передавати будь-кому. Водночас товариства Райффайзена були більш корпоративно замкненими, їхні члени не мали права ані надавати позику не членам, ані брати позику у лихварів. Товариства ж Шульце-Деліча були зорієнтовані насамперед на отримання прибутку його членами. Вони могли придбати паї у будь-якому іншому товаристві або вкласти гроші до банку, отримували значний дивіденд на власні пайові внески. Водночас «народні банки» Шульце-Деліча були переважно товариствами з обмеженою відповідальністю членів за зобов'язання кооперативу, тоді як народні каси Райффайзена в обов'язковому порядку вимагали від своїх членів необмеженої відповідальності усім власним майном[2].

Відсутність пайових внесків у райффайзенівських зумовлювалася тим, що членами кооперативів були переважно ті селяни, що не мали можливості їх здійснювати. Як правило,

сільський кредитний кооператив при його організації отримував капітал для початку своєї діяльності на добродійних засадах (від місцевих багатіїв, муніципальних органів, церкви і тому подібне), а потім основними джерелами його кредитних операцій ставали внески членів-пайовиків і позики як у приватних осіб, так і окремих організацій і установ, зокрема кооперативних спілок. Райффайзенівські кредитні товариства встановили у себе як обов'язкове правило створення неповоротного фонду, який не підлягав розподілу навіть при ліквідації товариства і використовувався для організації нових кооперативів[3]. З огляду на власну замкненість та насторожене ставлення до навколишнього світу, райффайзенівські кооперативи прагнули розвивати додаткові напрямки діяльності: збутову та закупівельну, позики вони видавали на тривалі терміни (кілька років), тоді як «народні банки» Шульце-Деліча надавали перевагу короткостроковим кредитам[4]. На відміну від райффайзенівських, товариства Шульце-Деліча активно залучали зовнішній кредитний ресурс, тоді як у «сільських касах» обсяг залученого ззовні фінансового ресурсу поступово зменшувався[5]. Окрім фінансової діяльності, товариства райффайзенівського типу проводили активну просвітницьку діяльність: навчали членів принципам правильного збуту товарів, бухгалтерії, обліку, економіці[6].

Початково розвиток кредитних кооперативів у сільській місцевості був повільним. За 30 років (до 1887р.) їх чисельність сягнула лише 900, що налічували 180 тис. членів. Піком їх розвитку виявився кінець XIX – початок XX століття. Чисельність лише райффайзенівських товариств за 15 років (1887-1902) зросла в 13 разів і сягнула 12 000[7]. Станом на 1906 рік у Німеччині нараховувалося 19 763 сільськогосподарських товариств, із яких кредитних було 13 452, споживчих – 1927, 2 701 молочних та 178 збутових. Домінуючим типом кооперації сільського населення, довкола котрого гуртувалася решта, були кредитні товариства (близько 70%), закупівельно-збутові – 10%, молочнозбутові – 15%, інші складали лише 5%[8]. На 1907 рік серед членів 20 973 сільських кооперативів налічувалося 1850 тис. осіб (88 на кожен), серед них близько 70% складали власники селянських господарств. А загальний рівень кооперування останніх сягнув 50%[9]. Процес консолідації німецьких кредитних товариств у регіональні спілки завершився об'єднанням останніх у Загальну спілку сільськогосподарських товариств Німеччини у 1883 р. (з 1903 р. – Імперська спілка сільськогосподарських товариств Німеччини). Імперська спілка німецьких сільськогосподарських товариств об'єднувала сільську кредитну кооперацію та товариства закупівлі та збуту товарів. Уже на початку 1906 року у 15668 кооперативах, що входили до спілки, нараховувалося 1,35 млн. чоловік. За 1883-1913 рр.чисельність кооперативів, що входили до Спілки, зросла з 278 до 13 131. Іншим центром сільськогосподарської кооперації стала Сільськогосподарська центральна кредитна каса Німеччини, котра стояла на більш ортодоксальних позиціях[10]. У 1905 р. відбулося злиття обох Спілок внаслідок приєднання Сільськогосподарської центральної кредитної каси до Імперської спілки[11]. Окрім організаційної консолідації сільськогосподарського кооперативного руху, побудованого за принципами Райффайзена в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст., відбулось створення єдиної фінансової установи. У 1902 р. було створено Імперський кооперативний сільськогосподарський банк. Проте його банкрутство в 1912 р. призвело до різкого загострення суперечностей та виходу зі складу Імперського союзу райффайзенівських ортодоксальних товариств[12].

Селянство також складало поважну частку членів Загальної спілки (Шульце-Деліча). Станом на кінець 1911 р. до її складу належали 620,7 тис. членів. Серед них: сільські господарі складали 26,6%, наймані працівники в сільського господарстві – 2,4%, ремісники – 22,8%, наймані робітники та підмайстри – 7%, торгівці – 10,3%, працівники вільних професій та держслужбовці – 7,5%, рантьє та пенсіонери – 8,7%, власники промислових підприємств – 3,9%.Отже, саме дрібновласницькі верстви німецького села та міста були основою кредитної кооперації Шульце-Деліча. Загальна сума виданих цими товариствами кредитів досягнула в 1911 р. 4,43 млн. марок. Показовою була й структура капіталу: з 1,55 млн. марок власний капітал складав менше 20% (325,5 тис.), а залучений ззовні (вклади та депозити) – 1,22 млн. (понад 80%)[13]. Головним центром цієї гілки німецького кооперативного руху стала Загальна спілка німецьких промислових та господарчих товариств, до якої хоч і входили переважно кредитні кооперативи, проте прилягали близько 240 (на початок 1906 р.) споживчих товариств та більшість будівельних кооперативів країни[14]. Попри успішність розвитку сільськогосподарської кооперації в Німеччині, її роль в країні поступово знижувалася з огляду на швидку індустріалізацію та урбанізацію країни. Протягом 1871-1905 р. населення імперії зросло з 40,8 до 60,8 млн. осіб, а сільське скоротилося із 26,2 до 25,8 млн., натомість майже у 2,5 рази зросла кількість міського населення, охопленого насамперед споживчою робітничою кооперацією. Частка зайнятих у сільському господарстві країни скоротилася до 30% та продовжувала скорочуватися.[15]

Свої особливості мала кооперація на польських землях Німецької імперії. Ініціатива поширення

належала місцевому духовенству та великим землевласникам, котрі розглядали її як потужний інструмент у справі відродження національної свідомості селянства, його економічного зміцнення та спрямування в напрямку національно-визвольної боротьби. З цією метою з 1856 р. в регіоні поширення набирають «землеробські гуртки», створені у вигляді відгалужень сільськогосподарських товариств великих землевласників. Саме під впливом розгорнутої ними пропаганди та з опорою на їхню організаційну підтримку на польських землях Пруссії почали виникати перші кредитні каси.[16] Під патронатом католицької церкви у 1860 р. в Познані було створено Спілку прибуткових та господарчих товариств, котра виконувала інструктивні функції. У 1867 р. спілкою було утворено кооперативний банк, що перетворився з часом на провідну фінансову інституцію регіону, котра забезпечувала фінансове підґрунтя для успішного розвитку польського кооперативного кредиту в Німецькій імперії.[17] Станом на 1909 р. із 248 товариств, що належали до Спілки польських кооперативів у Познані, кредитні становили 180, збуто-постачальницькі – 43, для закупівлі землі – 15, споживчі – лише 4. Як і в Чехії, домінуючою формою кредитних товариств були «сільські каси» райффайзена (75%), проте певне місце посідали й народні банки Шульце-Деліча[18]. У переважно польській провінції Познані кооперація стала знаряддям протистояння двох етнічних спільнот та головним чинником збереження польського селянства. У 1909 р. в Німеччині було ухвалено закон про колонізацію польських земель, що мала здійснюватись за допомогою колонізаційних кооперативів. «Спілка німецьких кооперативів» Познані перетворилась на потужного оператора, що мав підтримати онімечення польського села. Натомість їй протидіяла «Польська спілка кооперативів». Незважаючи на меншу заможність польського населення провінції, в складних умовах боротьби за виживання селянство регіону змогло консолідуватися. Якщо німецька спілка залучила в 1912 р. 9,1 млн. марок, то польська – 177,3. Важливим фактором, що сприяв підтримці польської кредитної кооперації було вливання коштів великим торговельно-промисловим капіталом. Так із 40,2 млн. марок оборотного капіталу 20,7 млн. складали вклади купців та промисловців і лише 8,5 млн. – самих кооперативів[19].

Услід за Німеччиною кредитні кооперативи почали виникати й розвиватися і в інших країнах. З 50-60-х рр.XIX ст. вони поширились в Італії, Австро-Угорщині, Росії; з 80-х рр.– у Франції, з 90-х рр.– в Сербії, Болгарії, Румунії[20]. Уряди Франції підтримували спроби організувати централізоване кредитування дрібних товаровиробників села, починаючи з 30-х рр.XIX століття. У 1845 р. на З'їзді представників сільських господарів була прийнята резолюція, що закликала розвивати дрібний сільськогосподарський кредит.[21] Хоча міська кредитна кооперація кустарів, ремісників, робітників, дрібних торговців і підприємців почала розвиватися у Франції раніше, а її установи мали порівняно значні розміри, найбільш поширеним видом кооперативних кредитних установ в країні стали сільські каси. Населення сіл Франції відчувало велику потребу в кредиті. Сільське господарство країни в середині XIX століття топталося на місці саме внаслідок відсутності необхідних оборотних коштів. Багато селян не мали власної худоби і змушені були брати худобу у позику, виплачуючи до 30% річних. Через відсутність необхідних коштів для придбання машин і інвентаря землі оброблялися вручну, вносилась недостатня кількість добрив[22]. Специфічною рисою французької сільськогосподарської кооперації виявилась її міцна пов'язаність із землеробськими синдикатами. Після ухвалення закону 1884 р., що зняв заборону на створення відповідних об'єднань, у селянському середовищі зросла кількість кооперативних об'єднань з метою постачання необхідними добривами, насінням тощо. За перше десятиріччя (1884-1894) їх чисельність сягнула 1,1 тис. із 378 тис осіб членів. За наступні 10 років чисельність кооперативних сільськогосподарських синдикатів у Франції збільшилася майже в 3 рази, а чисельність членів перевищила 650 тис. осіб.[23] Найбільш поширеним кооперуванням сільськогосподарського населення країни в синдикатах виявилось у південно-східних прикордонних із Швейцарією та Німеччиною регіонах Франції. Уже на початку XX століття (1905р.) частка їх членів сягала 16-19% всього місцевого населення, в цілому ж по країні кооперованих було 10%[24].

Великі землевласники надавали необхідні засоби для початку їх діяльності та ставали «членами-засновниками», а дрібні й середні селяни – «дійсними членами», що не брали участі в управлінні справами, але брали на себе всю відповідальність за зобов'язаннями кооперативу.[25] Статути відповідних організацій свідчать про їх яскраву аграристську спрямованість. Зокрема, статут одного з перших синдикатів, утворених у 1884 р. у Полінъї, містить наступні слова: «Синдикат прагнутиме до того, аби змусити полюбити професію, котра впродовж багатьох століть складає основне багатство батьківщини, аби зміцнити прив'язаність сільського населення до землі, яку воно обробляє. Синдикат буде користуватися всіма засобами, здатними повернути землеробській праці її

почесне значення та зробити її більш вигідною». Серед завдань таких об'єднань визначалася підготовка, підтримка та сприяння виникненню економічних закладів, зокрема товариств землеробського кредиту, товариств виробничо-збутових, кас взаємного страхування худоби та посівів, товариств взаємодопомоги на випадок хвороби, пенсійних кас, бюро вивчення ринку сільськогосподарської продукції, товариств страхування від нещасних випадків. Передбачено було також спонукання і сприяння агродослідницькій та агротехнічній діяльності, поширенню передових знань, підтримку закупівель добрив, машин та удосконалення знарядь, худоби, насіння тощо.[26]

У країні створювалися як кооперативи Шульце-Делічського типу (так звані «сільські й робітничі каси»), що приймали в свої члени всіх громадян, незалежно від їхніх професійної належності, й видаючи позики на будь-які цілі, так і кооперативи, субсидовані державою, в члени яких приймалися тільки «сільські господарі» і котрі видавали позики на виключно сільськогосподарські цілі (закупівля знарядь праці, добрив, кормів або насіння; збут сільгосппродукції і проведення польових робіт). Основним джерелом їх кредитних операцій були державні субсидії, і лише незначну частину оборотних коштів складав пайовий капітал.[27] Перший «народний банк» шульце-делічського типу було засновано в містечку Ментоні в 1883 р. Його капітал склав лише 100 тис. франків. У перше десятиріччя свого існування він займався кредитуванням виключно дрібновласницьких верств міського населення. Однак з 1893 р. переніс діяльність у сільську місцевість.[28] Ментонський кооператив перетворився фактично на обласний центр сільської кредитної кооперації, здійснюючи ревізію місцевих кредитних товариств, пропаганду кооперативних ідей, підготовку кадрів для місцевих кредитних кооперативів. Він існував під егідою Міністерства землеробства, що надавало в його розпорядження приміщення й банківських службовців. Банк видавав позики переважно тільки членам, дивіденд був обмеженим.[29] Паралельно з цим шляхом об'єднання кредитних товариств із центром у Марселі у 1890 р. виник «Федеративний центр народного кредиту». Він став осередком поширення в країні райффайзенівської форми кредитної кооперації.[30] У 90-х рр.у Франції налічувалося близько 2000 кредитних кооперативів, проте багато хто з них швидко припинили своє існування, і на початок XX ст. їх залишилося всього 600. Середнє по країні число членів у кожному з них не перевищувало 40 осіб. Натомість локальних сільських банків до 1910 р. налічувалося більше 2600 (з 116000 членів), об'єднаних в 44 обласних каси.[31] Хоч на кінець 1904 р. налічувалось близько 1500 кредитних сільських товариств, проте сума виданих ними кредитів не перевищувала 30-40 млн. франків/рік. Все це зумовлювалося відносною заможністю французького селянства порівняно з німецьким та небажанням співпрацювати із державними ощадними касами, котрі фінансували державний борг.[32] Проте найбільшого поширення у сільському господарстві Франції набули страхові кооперативи, котрих уже на кінець 1911 р. налічувалося 11,7 тис. Не останню роль у цьому зіграло сприяння держави, яка активно субсидіювала зазначений тип кооперативів, виділивши впродовж 1898-1911р р. понад 10 млн. франків[33].

Якщо в абсолютній більшості європейських країн основною формою організації кооперованого населення виявилась кредитна кооперація, то споживчо-збутова форма руху в середовищі сільського населення посіла домінуючі позиції лише в окремих країнах, селянство котрих було міцно пов'язане із експортом продовольства до найбільших промислових центрів тогочасної Європи. Так в умовах тісної пов'язаності з ємним англійським ринком та розвиненим кооперативним рухом Великої Британії Данія стала класичною країною європейської сільськогосподарської споживчо-збутової кооперації. Її успішний досвід був позитивно сприйнятий та принатурений до потреб селянства Швеції та Угорщини, для котрого експорт також відігравав важливу роль. Швидкий ріст датського споживчого руху розпочався наприкінці XIX століття, а вже 1896 року відбулось об'єднання усіх споживчих товариств країни в Спілку оптових закупівель датських товариств. За десять років чисельність охоплених участю в ньому громадян країни зросла до 200 тис. осіб, сукупний товарообіг зріс у 9 разів і сягнув 4,2 млн. крон. Станом на 1907 рік, окрім розгалуженої торговельної системи, Спілці належало 12 промислових підприємств.[34] Членами Спілки були переважно сільські споживчі товариства, а підприємства, що їй належали, виробляли продукції на суму близько 800 тис. крон (1/5 від всього товарообігу Спілки).[35] Водночас саме в цей час відбувається становлення споживчої кооперації Швеції. Щоправда, в цій країні, населення якої перевищувало датське, кооперативний рух відставав. Незважаючи на швидкий ріст чисельності товариств, їх чисельність на кінець 1907 не перевищувала 303 із 49 тис. членів (майже в 4 рази менше, аніж в Данії).[36]

Як бачимо зародження кооперативного руху в селянському середовищі відбувалося за специфічних умов Німеччини середини XIX ст. Поширення капіталістичних відносин у сільському господарстві супроводжувалося майновою диференціацією, руйнацією традиційних форм

самоорганізації селянства та загальним погрішенням його умов життя. За цих умов запропоновані ідеологами кредитної кооперації Г. Шульце-Делічем та Ф. Райффайзенном нові форми взаємодопомоги були позитивно сприйняті широкими колами дрібновласницького населення німецького села. Переважна більшість середньозаможного селянства, менш пов'язаного із ринком великих міст та промислових районів, надавала перевагу корпоративно замкненим кредитним касам Райффайзена. Насамперед це зумовлювалось відсутністю або мінімізованістю вступних та пайових внесків, відсутністю умови щодо застави майна та зорієнтованістю насамперед на забезпечення селян необхідними для розвитку ефективного господарства коштами. Провідною рисою зазначеного типу селянської кооперації виявилось прагнення до консолідації фінансових та господарчих можливостей вузького кола членів у межах корпоративно замкнених селянських організацій. Райффайзенівські кооперативи репрезентували аграристські прагнення консервативного селянства, що знаходило своє відображення не лише у намаганні обмежити використання наданих ними кредитних коштів сільськогосподарськими потребами своїх членів, але й у їх закритості для неселянських верств суспільства. Натомість ощадно-кредитні «народні банки» Шульце-Деліча поширились у середовищі тісно по'язаних з ринком великих міст заможних селян. Останні прагнули з їх допомогою уникнути посередництва фінансового капіталу та в такий спосіб поліпшити власне матеріальне становище. Інтереси ж соціально-професійної групи, яку вони репрезентували (селянство), не відігравали у діяльності «народних банків» великого значення. Відтак кооперативи Шульце основну увагу приділяли не напрямку використання наданих ними кредитів, а оптимізації фінансових результатів діяльності товариств. В умовах постійного зростання попиту на продовольство з боку провідних промислових центрів Європи наприкінці XIX – початку XX століття в селянському середовищі низки європейських країн набула поширення споживчо-збутова форма кооперування. Класичною країною цієї форми кооперування стала Данія, її досвід успішно наслідували Швеція, Угорщина та країни Балтії. Визначальним фактором, що сприяв випереджаючому розвитку саме цієї форми кооперації у зазначених країнах, стало прагнення місцевого селянства уникнути насамперед посередництва торговельного капіталу, перебравши на себе заготівлю та постачання продукції безпосередньо споживачу та самостійну закупівлю, а часто й виготовлення необхідних для споживання товарів й засобів праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – СПб., 1908. – С.21-22; 2.Там само. – С.22-23; 3. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Кредитная кооперация. – М., 1974. – С.42; 4. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – С.23; 5. Там само; 6. Аліман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк, 2000. – С. 71-72; 7. Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. – Воронеж, 1907. – С.1-2; 8. Там само. – С.3; 9. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – С.17-18; 10. Туган-Барановський. Названа праця. – С.285-289; 11. Там само. – С.291; 12. Там само. – С.292, 298-299; 13. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 3-4. – С.14; 14. Обьединенные кооперативы в Германии // Союз потребителей. – 1908. – № 12. – С.230-231; 15. Павленко Г.В. Аграрно-крестянский вопрос и его особенности в Германии в период перехода от капитализма к империализму // Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом в новое и новейшее время. – Казань, 1983. – С.108; 16. Иванюк В. Возникновение и современное положение кооперативного движения в Польше // Международная кооперация. – 1926. – №7. – С.15; 17. Там само. – С.16; 18. Бородаевский С.В. Кооперация среди славян. – СПб., 1912. – С.45-48; 19. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей // Кооперативная жизнь. – 1913. – №9. – С.21-22; 20. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.43; 20. 21.Там само. – С.49-50; 22. Там само. – С.51; 23. Анцыферов А.Н. Названа праця. – С.216-222; 24. Там само. – С.225-227; 25. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.52; 26. Анциферов А.Н. Названа праця. – С.228-230; 27. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.52-53; 28. Анциферов А.Н. Названа праця.– С.288-291; 29. Там само. – С.291-293; 30. Там само. – С.293-294; 31. Глазков В.В., Хвостов Б.Н. Названа праця. – С.53; 32. Анциферов А.Н. Названа праця. – С.277-287; 33. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей //Кооперативная жизнь. – 1913. – №5-6.– С.24; 34. Кооперативы в Дании // Союз потребителей. – 1908. – №25. – С.492; 35. Кооперативы в Дании //Союз потребителей. – 1908. – №32. – С.611-612; 36. Кооперативы в Швеции // Союз потребителей. – 1908. – №30. – С.576.

Л.С. Біньовська

ТРАНСАТЛАНТИЧНІ ВІДНОСИНИ У 70-Х РР. XX СТ.

Після закінчення Другої світової війни, в умовах поділу світу на біполярний, перед країнами Західної Європи та США постало питання захисту та протистояння комуністичному режиму.

Небезпечна міжнародна ситуація підштовхнула країни до об'єднавчих процесів. У березні 1948 р. Англія, Франція та країни Бенілюксу підписали в Брюсселі Договір про економічне, соціальне та культурне співробітництво та колективну самооборону (Західний союз або Брюссельський пакт). У рамках цього союзу було створено спільні збройні сили. Влітку 1948 р. розпочалися консультації та зустрічі між західними державами та Сполученими Штатами з приводу розширення Брюссельського пакту, які призвели до підписання 4 квітня 1949 р. договору про створення Північноатлантичного пакту (НАТО). Пакт мав компенсувати вплив СРСР та сприяти мирному порозумінню, співробітництву між країнами-членами НАТО.

Проблеми атлантизму знайшли своє відображення у працях радянських істориків, як-то: Іванової І.М., яка висвітлює основні аспекти зовнішньополітичної діяльності Сполучених Штатів у післявоєнний період; В.С. Шеїна у своїй праці «США и НАТО: Эволюция империалистического партнерства» акцентує увагу на особливій ролі США у Північноатлантичному Союзі; спільна робота С.А. Караванова, Г.А. Трофіменко, В.С Шеїна «США - диктатор НАТО» визначає позицію Сполучених Штатів Америки в НАТО; Воронцова Г.А. у праці «Атлантические отношения и современность» висвітлює взаємовідносини США і Європи в 1945-1970 рр. [1] .

Вітчизняні історики також активно досліджують історію та процеси пов'язані із Північноатлантичним союзом, особливо його місце та роль у міжнародних відносинах. Слід відзначити публікацію Б.М. Гончара та Ю.Б. Гончар «Ставлення США до проблем інтеграції країн Центрально-Східної Європи в Західноєвропейське об'єднання», яка присвячена проблемам нової Європи та ставленню до них Сполучених Штатів; статтю Каспрука Б. «НАТО як гарант стабільності та безпеки в Європі», якій досліджується місце та роль НАТО у світі на сучасному етапі [2].Важливим джерелом для дослідження атлантичних відносин періоду 70-х рр.XX ст. є радіовиступи, інтерв'ю, звіти тогочасного президента Річарда Ніксона та його помічника із питань національної безпеки Генрі Кіссінджера, які можна знайти на урядовому сайті Сполучених Штатів Америки - www.state.gov.

Тема трансатлантичних відносин достатньо розроблена у працях істориків як радянського періоду, так і сучасного, проте досліджень, які були б присвячені вивченню механізмів запобігання міжсоюзницьких суперечностей у блоці досить мало.

Актуальність теми полягає у значенні трансатлантичної інтеграції для формування системи мілітарної безпеки у період «холодної війни». Метою даного дослідження є вивчення трансатлантичних відносин між державами всередині блоку та виявлення причин криз у політичній практиці НАТО 70-х рр. XX ст.

На початку 60-х рр.атлантизм стає офіційно визнаною концепцією із запровадженням цього терміну в політичну лексику після 1961 р. , коли президентом Дж. Кеннеді було висунуто Великий проект щодо утворення Атлантичного співтовариства, спрямованого на підвищення рівня єдності країн Північної Америки та Західної Європи. Атлантизм проголошував «рівне партнерство» США та Західної Європи в рамках Атлантичної ради і сприяв планам західноєвропейської інтеграції як необхідної передумови створення другої «опори», яка б разом з американською була б «опорою» атлантичного співтовариства. У функції другої «опори» Сполучені Штати вбачали Велику Британію, що мала зміцнити «європейську опору» НАТО. Концепція атлантизму на той час передбачала перспективу поширення «особливих відносин» США з Великою Британією на відносини з більшістю західноєвропейських країн і «американізацію» міжнародного політичного середовища.

70-ті рр. XX ст. ознаменувались спадом конфронтації у ході «холодної війни», що зумовило зміни в балансі могутності країн Західної Європи і США та перегляд домінуючої ролі штатів у НАТО. Дану тенденцію було визнано президентом Річардом Ніксоном ще у 1971 р. : «Світ змінюється. Наша зовнішня політика повинна змінюватися разом з ним» [3].

Символом зміни у відносинах Альянсу стало утворення на початку 1969 р. Єврогрупи НАТО, в межах якої європейські країни-учасниці отримували можливість у більш рівноправному становищі обговорювати свої специфічні проблеми, не відчуваючи гнітючої присутності Сполучених Штатів. Для Вашингтону визнання «автономії» європейців у межах єврогрупи було «меншим злом», аніж створення повністю незалежної європейської структури безпеки, наприклад, на базі Європейського співтовариства, яке мало вже незалежний від Сполучених штатів механізм зовнішньополітичних консультацій.

Внаслідок зростання тенденцій до розрядки в Європі у Білому домі не безпідставно побоювались відходу європейських країн від принципів солідарної політики країн НАТО. Саме тому США усіляко сприяли входженню Великобританії до Європейського співтовариства з метою

поширення свого впливу на європейські країни завдяки своєму союзникові, з яким мали «особливі відносини» . Одним із пояснень таких «особливих відносин» є те, що США та Великобританія, як «острівні» країни, дбали про недопущення захоплення суперником континентальних районів, що лежать перед ними.

Проте саме в розглядуваний період Великобританія відходить від покірного слідування рекомендаціям США. Виникає ідея формування політичного союзу європейських країн та їх інтеграції у сфері міжнародних відносин та політики безпеки. Такий варіант інтеграційних процесів у Вашингтоні сприйняли негативно. У квітні 1973 р. помічник президента США із питань національної безпеки Генрі Кіссінджер виступив із проектом «Нової Атлантичної Хартії», в якій передбачалось закріпити взаємовідносини між Сполученими Штатами та країнами ЄЕС. Фактично мова йшла про те, щоб розширити права НАТО: регламентувати не тільки оборонну політику держав Західної Європи, але і їх курсів у сферах вироблення зовнішньополітичних та економічних рішень. Проте європейські країни альянсу не погодились на розширення компетенції НАТО так широко [4].

Близькосхідна війна 1973 р. та енергетична криза, що розгорілась після неї, похитнули основи Атлантичного союзу. США фактично мало постраждали від «нафтового шоку», але ступінь залежності Західної Європи від дешевої арабської нафти була колосальною[5]. Економіка Сполучених Штатів у 1972 р. (перед кризою) лише на 14% була пов'язана з імпортом енергоресурсів, коли в той самий час для Західної Європи цей показник досягав значних 65%, а для Японії - 90% [6]. Ось чому «нафтовий шок» став своєрідним уроком, який продемонстрував європейцям згубність їх залежності від Вашингтону, що спонукало їх до негативної реакції на лідируючу позицію США у блоці.

Влітку 1974 р. на сесії Ради НАТО була затверджена «Декларація про атлантичні відносини». У документі зазначалось: «В інтересах досягнення общин цілей країни Північноатлантичного альянсу повинні розвивати механізм тісних і своєчасних політичних консультацій з питань, що стосуються загальних інтересів союзу» [7]. Це означало, що з будь-яких істотних проблем «загальноатлантичного значення» європейські учасники блоку не могли виробляти свою узгоджену позицію, навіть попередню, окремо від США. «Європейський» інтерес, отже, був знову розчинений в «атлантичному», а Вашингтон зберіг за собою позицію лідера блоку НАТО. Адже, як визнає сам Г. Кіссінджер, на сторінках своєї монографії, Сполучені Штати за звичаєм саме не себе покладали відповідальність за стан речей в НАТО [8]. Дана тенденція підходу до альянсу не змінилась і в 70-х рр. XX ст.

Наступну кризу в довірі між членами НАТО спричинила відмова США у грудні 1976 р. від імені Північноатлантичної ради, від пропозиції країн Варшавського договору про відмову застосування першими ядерної зброї.

США усіляко намагалося обійти вимоги часу щодо скорочення ядерного озброєння. Так у 1979 р. у Відні було підписано Договір ОСВ-II (який США надалі не ратифікувало), і в тому ж році НАТО ухвалює рішення про розгортання в Європі американських крилатих ракет наземного базування і ракет «Першинг II», що одразу негативно відбилось на політиці розрядки й спровокувало чергову кризу. Адже підлітний час американських ракет, що загрожували стратегічним цілям на європейській території СРСР, різко скоротився. Радянський Союз, не маючи можливості розвернути свої ракети середньої дальності в Західній півкулі, висунув до берегів США свої підводні човни-ракетоносці.

Непорозуміння між країнами Північноатлантичного блоку виникали через ненадання значення таким проблемам, як досягнення компромісу у сфері сільськогосподарської політики, що дозволило б краще розподілити відповідні ресурси в Західній Європі й Сполучених Штатах. Зниження тарифних і нетарифних бар'єрів, адже середній рівень торговельних мит в головних атлантичних країнах коливався у межах 6-12%, іноді вони досягали ще більш високого рівня, що негативно впливало на стосунки між країнами. Окрім цього, у блоці існували розбіжності у рівні торгівельних мит на одні й ті ж товари, внаслідок чого питання зниження тарифів стояло досить гостро.

Отже, стосунки країн Атлантичного блоку потребували зміни в таких сферах як оборонна, політична та економічна. Відносини Європи і США були на межі кризи, яка наочно продемонструвала наявність глибоких суперечностей між атлантичними державами. Події 70-х рр.вказали на істотний недолік в організації Північноатлантичного блоку – небажання Сполучених Штатів попередньо ділитися з іншими членами блоку інформацією щодо своєї позиції у кризових ситуаціях та в галузі розробки ними атомної зброї, що заважало розвитку спільної свідомості (спільності) у членів НАТО. Основним механізмом запобігання гострих суперечностей, що могли призвести до конфлікту між країнами, було запроваджено політичні консультації, покликані

виконувати не тільки взаємне інформування, а й колективне обговорення на різних етапах формування політики ще до того, як будуть вироблені позиції окремих країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іванова І.М. Концепция Атлантического сообщества во внешней политике США. - М., 1985; Шеина В.С. США и НАТО: Эволюция империалистического партнерства. - М., 1985; Караганова С.А., Трофіменко Г.А., Шеина В.С. США - диктатор НАТО. - М., 1985; Воронцов Г.А. Атлантические отношения и современность. - М., 1977; 2. Гончар Б.М., Гончар Ю.Б. Ставлення США до проблем інтеграції країн Центрально-Східної Європи в Західноєвропейське об'єднання // Питання нової та новітньої історії. - Вип. 41. - К., 1995; Каспрук Б. НАТО як гарант стабільності та безпеки в Європі // Час. - 1997. - 9 жовтня; 3. Радіовиступ президента Ніксона у Вашингтоні 25 лютого 1971 р. // http://www.state.gov/r/pa/ ho/frus/nixon/i/21100.htm; 4. Халоша Б.М. Военно-политические союзы империализма. Основные особенности и тенденции развития в 70-х - начале 80-х годов. - М., 1982. - С. 205-211; 5. Enders T.O. OPEC and the Industrial Countries: The Next Ten Years // Foreign Affairs. - 1975. - Vol. 53. - № 4; 6. Там само; 7. Declaration on Atlantic Relations // NATO final communiquos…: Textsof final communiquos. [1]: 1949 - 1974. Brussels, 1974. - p. 318-321; 8. Киссинджер Г. Ядерное оружие. - М., 1957. - С. 366 - 419.

В.Ю. Годлевська

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОПОЗИЦІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ІСПАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1975–1978 РР.)

Опозиція є обов'язковим інститутом громадянського суспільства й політичного життя в цілому. У демократичних суспільствах завжди існує легальна опозиція, часто як політичний інститут, створений для вираження й відстоювання інтересів, що відрізняються від інтересів центральної влади. Слід зазначити, що не завжди опозиція функціонує як соціальний і політичний інститут, але скрізь вона існує як сукупність певних ідей і настроїв, пов'язаних з критичним ставленням до політики, яку проводить правляча сила.

Забезпечення лояльності політичної опозиції є вкрай важливим при переході до демократії. За цих умов опозиція справа, як правило, формується з активних прихильників колишнього режиму, які, користуючись можливостями, що відкрилися для політичної діяльності, реорганізовуються і, критикуючи неминучі прорахунки нового режиму, можуть отримати підтримку значної частини населення. Перед новим демократичним керівництвом постає важке питання: допустити таку опозицію до участі в політичному процесі чи її слід заборонити. Забезпечення лояльності лівої опозиції не менш важливе для ефективної дії механізмів демократії. Стратегія дій уряду стосовно лівої опозиції полягає в тому, щоб найшвидше включити її в політичну систему, надати їй можливість участі в ухваленні та виконанні конкретних рішень.

Успіх демократичного процесу в Іспанії, що розпочався після смерті Ф. Франко в листопаді 1975 р. , залежав від того, як влада зможе співпрацювати з опозицією та йти на компроміс на етапі встановлення демократії. Адже демократичний компроміс — це нерідко згода не по суті, а лише за процедурою політичної гри. Конфлікти різних політичних сил залишаються, результат їх наперед передбачити не можна, проте у всіх учасників політичної боротьби є упевненість, що при будь-якому результаті у них залишається можливість для легальної діяльності й боротьби за владу відповідно до демократичної процедури.

Проблема місця та ролі іспанської опозиції на перехідному етапі ґрунтовно досліджується у зарубіжній історичній науці: американськими дослідниками р. Гюнтером, І. Сані, Г. Шабадом, іспанцями М. Раміресом, Л. Ньєто, А. Сото, Р. Котарело, Ч. Пауелом, росіянами С.М. Хенкіним, І.В. Данилевич та ін. Більшість науковців вказують на те, що в Іспанії опозиція була залучена до перехідного процесу, а на рубежі 1970-1980-х років сформувалась конкурентна партійна система, що є ознакою демократичності [1].

В іспанському демократичному процесі варто виділити два етапи: 1) з липня 1976 р. (обрання А. Суареса головою уряду) до грудня 1978 р. (прийняття Конституції) і 2) з грудня 1978 р. до жовтня 1982 р. (дата першої перемоги соціалістів на парламентських виборах). За сутнісними характеристиками зазначені періоди збігаються з двома окремими процесами: встановлення демократії та початком її консолідації [2].

Період встановлення демократії в свою чергу складається з трьох фаз. Перша (липень-грудень 1976 р.) мала внутрішньо-системний характер, тому що антисистемна опозиція була виключена з процесу прийняття рішень. Друга фаза триває з грудня 1976 р. до червня 1977 р. , на яку припадає формування нової політичної системи, шляхом здійснення реформ згори за умов консультацій з

опозицією. Парламентські вибори 15 червня 1977 р. відкрили третю фазу, яка продовжувалась до прийняття нової Конституції і проведення на її основі нових парламентських виборів [3].

Відчутною опозицією франкістському режиму завжди була ліва опозиція, яка була представлена двома найбільшими партіями — Іспанською соціалістичною робітничою партією (ІСРП), очолюваною Ф. Гонсалесом, та Комуністичною партією Іспанії (КПІ), яку очолював С. Карільо. Криза франкістського режиму, що поглиблювалася, дозволила ІСРП з початку 70-х рр. діяти в країні фактично напівлегально. ІСРП стала ініціатором створення в червні 1975 р. коаліції опозиційних партій центристського і лівоцентристського характеру — Демократична згода (Платформа демократичної конвергенції). Після смерті Франко, ще до офіційного дозволу влади, ІСРП вийшла з підпілля. 10 лютого 1977 р. ІСРП була офіційно зареєстрована як легальна партія [4].

Одним з першочергових завдань пленум ЦК КПІ, що відбувся 28-31 липня 1976 р. у Римі, вважав розгортання боротьби за вихід партії з підпілля і її легалізацію. Без активної участі комуністів у соціально-політичному житті країни, відзначив пленум, процес демократичних перетворень буде мати поверховий характе р. Компартія, очолювана С. Ка, виявилась ініціатором створення в червні 1974 р. Демократичної Хунти — опозиційної коаліції, яка об'єднала низку політичних партій та профспілкових організацій.[5]

26 березня 1976 р. створюється єдиний орган антифранкістської опозиції - Демократична координація, яка об'єднала Демократичну Хунту та Платформу демократичної конвергенції. Програма демократичної координації містила 7 пунктів: 1) негайне звільнення всіх політв'язнів, повернення емігрантів, відновлення в правах всіх, хто був їх позбавлений з політичних мотивів; 2) відновлення основних прав і свобод у повному обсязі; 3) ліквідація «вертикальних синдикатів» і визнання свободи профспілок; 4) негайне надання прав і свобод різним національностям Іспанії; 5) введення демократичного законодавства; 6) невтручання армії в політику; 7) демократичний розрив з минулим і надання народу права вирішити питання про майбутнє держави шляхом референдуму. У програмі не висувались соціально-економічні вимоги. Демократична координація надавала першочергове значення політичній демократизації суспільства, пов'язуючи з нею можливість приступити до розв'язання соціально-економічних питань [6].

Перший демократичний уряд очолив у липні 1976 р. Адольфо Суарес. Саме з його ім'ям традиційно пов'язують успішний «мирний перехід» від авторитарної диктатури до демократії. Його кабінет був сформований з міністрів, які не відігравали провідної ролі за франкізму і не брали участь у громадянській війні. Першочергове завдання А. Суареса полягало у нейтралізації ультрафранкістів, їх протидій реформам в армії, кортесах, а також забезпечення юридичних норм для виходу демократичної опозиції на політичну авансцену післяфранкістської Іспанії. Якщо до 1976 р. в Іспанії була лише одна добре організована опозиційна партія, що знаходилась у підпіллі (КПІ), то в 1976-1977 рр. , ще до прийняття закону про партії, виникло більше 150 партій. Незважаючи на могутній потенціал, опозиція мала доволі аморфний характе р.

Восени 1976 р. уряд приймає закон «Про політичну реформу», чим забезпечує юридичну базу для демократичних нововведень. Важливим було те, що закон «Про політичну реформу» не містив норм, які скасовували попереднє законодавство, за своєю формою він був виконаний як закон про реформу (а не скасування) семи Основних франкістських законів, тому дехто навіть називав його восьмим Основним законом. Окрім цього, нечітке формулювання положень закону можна було трактувати як збереження чинного законодавства. Даний законопроект передбачав також заміну франкістських кортесів двопалатним парламентом, що обирався на основі загального, прямого й таємного голосування, а також визначав функції нижньої й верхньої (конгрес депутатів і сенат) палат майбутнього законодавчого органу. Політична реформа безсумнівно була кроком вперед. Проте в ній не йшлося про відповідальність уряду перед парламентом, проголошувалось, що голова уряду і голова парламенту не обираються, а призначаються королем. Недемократичний характер мало й положення реформи, яке наділяло однаковими правами при затвердженні законопроектів конгрес депутатів і сенат, хоча шоста частина членів останнього не обиралась, а призначалась королем[7].

Опозиційні партії, що входили до Демократичної координації, 23 жовтня 1976 р. реорганізувались у ще більш широку за складом Платформу демократичних організацій (ПДО). 4 листопада ПДО оголошує себе противником референдуму з питання закону «Про політичну реформу», наголошуючи на тому, що закон не обговорювався ні з опозицією, ні з франкістськими інститутами. 12 листопада опозиція закликає до всезагального 24-годинного страйку, до якого приєдналась координаційна рада профспілкових організацій. Проте страйк не досяг бажаних результатів.

18 листопада 1976 р. франкістські кортеси затвердили законопроект, а 15 грудня відбувся референдум на його підтримку. Внаслідок цього на підтримку законопроекту висловились 94,2% виборців, які взяли участь у голосуванні, проти - лише 2,6% прибічників франкізму. Водночас 22% виборців не брали участі у голосуванні, продемонструвавши незгоду з політикою уряду [8].

Відчуваючи власну незначущість у політичному процесі, опозиція почала втрачати позиції. Успіх уряду в процесі лобіювання закону «Про політичну реформу» ще більше поглибив кризу, до якої наближалась опозиція. Як зазначав у своєму щоденнику радник іспанського короля Фернандес Міранда, «опозиція приєднається лише тоді, коли відчує свою слабкість» [9].

На останньому етапі франкізму досить активно розробляли концепції післяфранкістського демократичного розвитку країни ідеологи іспанської буржуазії, допускаючи, в принципі, легалізацію всіх політичних партій, у тому числі й КПІ. На останньому етапі франкізму правореформістські політичні діячі з числа «еволюціоністів» і «цивілізованих правих» взяли активну участь у створенні так званих «політичних асоціацій», які були покликані підготувати перехід до нового історичного етапу. У травні 1976 р. 22 «політичні асоціації» об'єдналися в Платформу асоціацій, де головні ролі стали відігравати Національний іспанський союз і Союз іспанського народу, які виступали за політику поступового здійснення реформ [10].

У жовтні 1976 р. склалася перша велика передвиборна коаліція — «Народний альянс» (НА), в яку увійшли кілька відомих діячів франкістського режиму. Лідером НА став Мануель Фрага, який висловився за східчастий перехід» до демократії, проти легалізації КПІ і занадто «лівого» варіанту демократії в Іспанії. Творці НА виступили з програмою, що, на їхню думку, повинна була сприяти здійсненню «безболісного» переходу до демократії. НА проголосив себе прихильником монархії, конституційної реформи, висловився за встановлення принципів «соціальної ринкової економіки», за посилення ролі державного сектора, за проведення низки економічних реформ[11].

Референдум з питання закону «Про політичну реформу» відкрив другу фазу встановлення демократії. Для подальшої нормалізації політичної й соціальної ситуації напередодні парламентських виборів було прийнято ще низку законів. Так 8 лютого 1977 р. було прийнято декрет-закон про політичні асоціації, згідно з яким міністерство внутрішніх справ позбувалось права відмовляти в легалізації політичним партіям, а уряд позбувався права тимчасового припинення легальної діяльності партій без санкції суду. У результаті 9 квітня 1977 р. була легалізована компартія Іспанії.

Так у політичний процес інтегрувались всі реально діючі опозиційні політичні партії, перетворюючись з антисистемної опозиційної сили у внутрішньосистемну.

Опозиційні партії Іспанії у своїй більшості підтримували курс А. Суареса, визнавши необхідність здійснення «коаліційної політики». Єдність думок пояснювалась глибокою «переоцінкою цінностей» всіма провідними політичними партіями.

Ідейно-політична еволюція КПІ та ІСРП частково була пов'язана з гнучкою політикою короля та А. Суареса. Задовольнивши низку своїх вимог, ліві партії зайняли поміркування, компромісні позиції. Вони відмовились від початкової вимоги про входження в уряд разом з реформістськими елементами правлячого класу, зняли вимогу щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у репресіях періоду франкізму. Принципово змінилось і їхнє ставлення до монархії. Традиційно іспанські ліві були переконаними республіканцями, а монархія слугувала прапором правих сил. Суперечки між двома таборами стосовно державного устрою призводили до гострих соціальних конфліктів. Історично так склалось, що перехід до демократії здійснювався під керівництвом монархії, і ця обставина забезпечувала лояльне ставлення до нової політичної системи з боку старого військово-бюрократичного апарату. І зосередження уваги лівими на проблемі «республіка чи монархія» могло розколоти табір демократії, відштовхнути прибічників монархії, консолідувати праві сили і спричинити непередбачувані політичні наслідки. Враховуючи це, ліві організації визнали монархію, заявивши, що лінією розмежування в суспільстві є дилема «демократія чи диктатура», що полегшило досягнення соціально-політичної стабільності на перехідному етапі.

Помітні зрушення до поміркованості відбувались у компартії Іспанії, особливо після проголошення так званого єврокомуністичного курсу партії. Під «єврокомунізмом» С. Карільйо та інші лідери КПІ розуміли «самостійну стратегічну концепцію» переходу іспанського суспільства до соціалізму виключно мирним шляхом «через широку демократію».

Серйозна ідейно-політична еволюція відбувалась і в ІСРП. Декларуючи марксистський характер партії, марксизм тепер трактувався як метод аналізу дійсності, повністю відкидалась його механічна, догматична інтерпретація. Лідер партії та його найближче оточення зайняли соціал-реформістські позиції, оголосивши ІСРП органічною складовою частиною соціал-демократії. Було

визнано передчасним завдання побудови соціалістичного суспільства.

Своєрідність ситуації в Іспанії зумовила відносно швидкий характер ідейно-політичної перебудови КПІ та ІСРП, їх зрушення у бік поміркованості. Найважливішим для цих двох партій на даному етапі був захист і консолідація демократизації та запобігання ультраправого перевороту.

Глибока «переоцінка цінностей» відбувалась і в буржуазних партіях, зокрема в Народному альянсі. Залишаючись у багатьох аспектах «антисистемною партією», керівництво НА визнало нагальну потребу співробітництва всіх парламентських партій для подолання економічної кризи [12].

Важливим політичним кроком А. Суареса було створення напередодні перших демократичних виборів власної політичної партії - Союзу демократичного центру (СДЦ), що дозволило його уряду діяти одночасно за правилами двох режимів - минулого й майбутнього: як голова останнього уряду авторитарного режиму, він продовжував керувати ще в дечому авторитарними методами (інших механізмів просто не існувало), але як лідер парламентської партії він включився у процес боротьби за владу в новій демократичні системі.

Вибори 15 червня 1977 р. відкрили третій період діяльності уряду А. Суареса на етапі встановлення демократії, що тривав до прийняття нової конституції в грудні 1978 р.

Результати виборів продемонстрували, що Союз демократичного центру став ведучою партією, зібравши 34,6% голосів і одержавши 166 з 350 місць у парламенті. Іспанська соціалістична робітнича партія, як і більшість опозиційних партій йшла на вибори окремо, одержала 29,3% голосів і 118 місць, Комуністична партія - 9,4% голосів і 20 місць, а права партія «Народний альянс» - 8,8% голосів і 16 місць. Баскська націоналістична партія (БНП)– 1,7% голосів і 8 місць. Демократична партія Каталонії - 2,8% і 11 місць. Решта партій отримала 13% голосів і 11 місць[13].

Парламентські вибори розв'язали декілька важливих питань. По-перше, після виборів політичний контроль за перехідним процесом остаточно закріпився за урядом. По-друге, стала очевидною потреба у виробленні і прийнятті демократичної конституції. По-третє, вибори показали реальну розстановку політичних сил, що протистояли одна одній. По-четверте, значно зменшилась кількість політичних конфліктів (не було релігійного протистояння та протистояння «монархія - республіка») [14].

Серйозним випробуванням, яке постало перед урядом СДЦ, була й економічна криза. Подолання економічної кризи було можливим лише за умови укладання глобального договору всіх великих політичних сил.

У ситуації, що склалася, необхідним стало скликання широкого форуму, щоб розпочати переговори. Переговори між урядом і представниками політичних партій розпочались 8 жовтня 1977 р. у палаці Монклоа і тривали три тижні й завершилися підписанням «пакту Монклоа», який передбачав стратегію будівництва демократичного суспільства в Іспанії. Пакт містив програму економічних і політичних заходів, необхідних для переходу до представницької демократії, до перетворення соціально-економічної структури країни. Кожна із сторін погодилась на поступки в ім'я досягнення єдиної мети - стабілізації режиму представницької демократії. Обопільні зобов'язання та гарантії підписантів торкались наступних питань: бюджетної та монетарної політики, соціального страхування, цін та зарплати, зайнятості [15].

Участь лівої опозиції у переговорах сприяла більшій радикалізації її політичної програми пакту. Вона передбачала встановлення парламентського контролю над державними засобами масової інформації, лібералізацію чинного законодавства щодо прав на політичні об'єднання асоціації, розробку низки законопроектів, які б визначали новий менш жорсткий порядок проведення зборів та маніфестацій; демократизацію закону про громадський порядок; реорганізацію сил безпеки; перегляд Кодексу військової судової системи й цивільного права; реформу Кримінального кодексу в бік його пом'якшення.

Безсумнівно, кожна політична сила розраховувала використати «пакт Монклоа» у власних інтересах. Ліві організації прагнули з його допомогою форсувати демократичні перетворення в іспанському суспільстві, буржуазні - обмежити масштаби демократизації рамками своїх інтересів. Незважаючи на це, кожна з сторін погодилась на певні поступки заради досягнення спільної мети – стабілізації режиму представницької демократії. Угода загальнонаціонального масштабу стала можливою в результаті часткового збігу інтересів реформістського крила правлячого класу і лівої опозиції. У низці партій відбулось розмежування: на авансцену висунулись політики і фракції, що стояли на позиціях здорового глузду. «Непримирені» ж були витіснені на другий план. Водночас укладання пакту певною мірою відобразило «рівновагу політичних сил», зафіксовану в результаті парламентських виборів, на яких правоцентристські і праві партії отримали 51,7% голосів, а ліві –

48,3%.

Проте роль «пакту Монклоа» у стабілізації соціально-політичної ситуації в Іспанії на перехідному етапі важко переоцінити. Консолідована політична воля, яку виявили правляча еліта та опозиція, допомогла зміцнити демократичний лад, захистила від посягань на нього з боку сепаратистських, ультраправих та лівацьких угруповань. Пакт Монклоа забезпечив злагоду в суспільстві і відповідно можливість виходу з кризи. Його підписання продемонструвало високий ступінь відповідальності основних політичних сил Іспанії, їх готовність піти на розумний компроміс в ім'я майбутнього своєї країни. Пакт Монклоа – це свідчення політики «співробітництва і поступок головних політичних партій», «розуму і поміркованості, виявлених Ф. Гонсалесом, С. Карільо та іншими лідерами опозиції».

Створений пактом політичний клімат консенсусу сприяв найважливішій події на першому етапі демократизації - розробці та прийняттю у грудні 1978 р. Конституції, яка створила юридичну базу для подальшої демократичної перебудови іспанського суспільства.

Необхідність розробки нової Конституції усвідомлювали всі політичні сили Іспанії, як ті, що виступали за демократичне оновлення країни, так і ті, що прагнули зберегти старі порядки, оскільки «основні» закони франкізму вже не відображали адекватно нову політичну реальність. Процес розробки Основного закону у форматі «політичного діалогу» тривав 15 місяців (з червня 1977 р. до грудня 1978 р.). З цією метою Конгресом депутатів була утворена 25 липня 1977 р. спеціальна конституційна комісія, до якої увійшли 36 депутатів (17 представляли СДЦ, 13 - ІСРП, по 2 - КПІ і Народний альянс, по 1 – баскські та каталонські регіональні угрупування). Таке представництво партій відповідало кількості депутатських мандатів, отриманих кожною з цих партій на виборах. За наполяганням лівих партій в межах комісії був сформований більш вузький комітет з семи членів[16]. Хоча комітет вважався лише допоміжним органом конституційної комісії, рішення приймалися саме у ньому, а комісія потім формально затверджувала їх.

Американський політолог Г. Гюнтер не без підстав відзначав три особливості застосування техніки консенсусу в Іспанії. По-перше, переговори велись при безпосередній участі представників всіх груп, зацікавлених у досягненні консенсусу, причому склад учасників змінювався залежно від характеру проблем, що обговорювались. По-друге, група, у якій приймались рішення (комітет конституційної комісії), була обмеженою за складом учасників, що сприяло досягненню консенсусу, тому що у великих групах, згідно з даними соціальних психологів, рішення виробляються важче. По-третє, переговори велись конфіденційно, а не публічно. Закритий характер переговорів мав важливе значення для досягнення компромісів, тому що партійне керівництво відмежовувалось від тиску рядових членів партій і легше йшло на поступки. У майбутньому це призвело до звинувачень у зрадництві принципів партійними керівниками. Однак у даному випадку певна незалежність партійних еліт від мас була необхідною: якби не компромісність позицій партійних лідерів, Конституцію створити було б неможливо. Керівництво більшості партій визначило своєю метою не максимальне задоволення інтересів своїх прибічників, а створення легітимного й стабільного режиму[17].

Узгоджений текст проекту був ухвалений на засіданні обох палат 31 жовтня 1978 р. З 584 членів Кортесів на підтримку проекту висловились 551 член, 11 проголосували «проти» і 22 утримались. Шестеро депутатів були відсутні. Текст Конституції, ухвалений парламентом, був представлений на референдум 6 грудня 1978 р. , на якому була зареєстрована участь 67% громадян. За проект проголосували 15,7 млн. іспанців, що склало 87,8% від кількості тих, що брали участь у голосуванні, проти - 1,4 млн. (7,9%), утримались 640 тис. (3,5%) [18]. Прийняття Конституції 1978 р. поклало кінець формальному існуванню режиму Франко, оскільки були ліквідовані Основні закони, прийняті протягом 1938-1967 рр.З погляду юридичної перспективи закінчився перехід від авторитарної політичної системи до демократичної, що був реалізований «від закону до закону, за законом». У політичний процес інтегрувались всі реально діючі опозиційні політичні партії, перетворюючись із антисистемної опозиційної сили у внутрішньосистемну.

Пошуки компромісів з метою досягнення консенсусу призвели до того, що як для правлячої еліти, так і для опозиції важливішим виявлялось врахування інтересів суперників, ніж відстоювання власних вимог. У такий спосіб лідери партій пожертвували партійною єдністю в інтересах зміцнення демократії.

Поки існує дієздатна і легальна опозиція в країні, можна не побоюватися, що демократичні процеси в країні продовжуватимуться.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Nieto L. Lopez. Las elecciones de la transicion // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 - 1986). - Madrid, 1992. - p. 81-105; Soto A. La transicion a la democracia. Espana, 1975 - 1982. - Madrid, 1998. - p. 45-51, 113-114 ; Cotarelo R. Los partidos politicos // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 - 1986). - Madrid, 1992. - p. 300-327; Powell Ch. Espana en democracia. 1975 - 2000. - Barcelona, 2001. - P.234-247; Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы. - М., 1991. - 150 с.; Данилевич И.В. Социалистические партии Испании и Португалии (1973-1979). –М., 1984. - 256 с.; Хенкин С.М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). - М., 1993. - С.53-66; Spain in the 1980s: The Democratic transicion a new international role/ Ed. By Clark R.P., Haltzel M.H. – Cambridge (Mass.): Ballinger. 1987. - P.35, 36, 56; Ramirez M. El sistema de partidos en Espana, 1977 - 1987//Rev. De estudios polit.(Nueva Epoca). - p. 22; 2.Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Политические исследования. - 1991. - №5. - С.121; Aguila R. del. La dinamica de la legitimidat en el discurso politico de la transicion // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 - 1986). - Madrid, 1992. - p. 61-63; 3. Фадеев Д.А. Вказана праця. - С.121; Попов И.В. Законодательная деятельность правительства А.Суареса по подготовке выборов в кортесы // Проблемы испанской истории. - 1984. - С.215; 4. Современная Испания /Вавилова А.В., Єкимов В.С., Баранова Т.Н.и д р. ; Отв. ред. Загладин В.В. - М.: Издательство политической литературы, 1983. - С. 124-138; 5. Там само. - С. 110-124; 6. Красиков А.А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. - М., 1989. - С.162; Maravall J. Y Santamaria J. Transición política y consolidación de la democracia en España // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transicion democratica espanola. - Madrid, 1993. - P.200-201; Баранова Т.Н. Социалисты в современной Испании // Проблемы испанской истории. 1979. - М., 1979. - С.11-12; 7. Див. Ley 1/1977 de 4 de enero, para la reforma politica // Transicion politica y consolidacion democratica. España. (1975 - 1986). - P.471; 8. Современная Испания. - С.29; Хенкин С.М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании. - С.54; Jhon Hooper. The New Spaniards. Penguin Books, 1987. - P.36; 9. Fernandez-Miranda P. y Fernandez-Miranda A. Lo que el rey me ha pedido. Torcuato Fernandez-Miranda y la reforma politica. - Barcelona, 1995. - p. 233; 10. Современная Испания. - С. 139; 11. Там само. - С. 140; 12.Хенкин С.М. Вказана праця. - С. 57-60; 13. Montero jose R. Las elecciones lagislativas // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 - 1986). - p. 247; Soto A. Вказана праця. - p. 194; Martinez Jesus A. (coord.) Historia de Espana. Siglo XX. 1939-1996. - Madrid, 2003. - p. 280; Caciagli M. Elecciones y partidos en la transicion espanola. - Madrid, 1986. - p. 57; Marin Jose M., Molinero C., Ysas Pere. Historia de Espana. Historia politica 1939-2000. - Madrid, 2001. - p. 277-278; 14. Maravall J. Y Santamaria J. Вказана праця. - P.204; 15. Navarro Sanches Angel J. La transicion en sus documentos. - Madrid, 1998. - p. 615-631; Los pactos de la Moncloa// Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 - 1986). - p. 473-493; 16. Tusell j. La transicion espanola a la democracia. - Madrid, 1999. - p. 98; Manuel Fraga Iribarne. La Constitucion de 1978: su elaboracion, la actitud de los politicos y la experencia despues de un ano de vigencia // España, 1975-1980. Conflictos y logros de la democracia. - Madrid, S.A., 1982. - P.142; Marin Jose M., Molinero C., Ysas Pere. Вказана праця. - p. 281; 17. Spain in the 1980s: The Democratic transicion a new international role. - P.54; 18. Современная Испания. - С.42; Powell Ch. Вказана праця. - p. 224; Powell Ch. Вказана праця. - p. 232; Ландабасо А.Н., Ландабасо А.Н. Конституционализм и парламентаризм // Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия /РАН, Институт всеобщей истории/ С.П. Пожарская (отв. ред.) - М., 1996. - С. 135; Valdes Blanco R.L. Valdes Blanco R.L. La Constitucion de 1978. - Madrid, 2003. - p. 47.

О.О. Жукова

ОСВІТНЯ РЕФОРМА ПЕРШОГО УРЯДУ Е. БЛЕРА (1997–2001 РР.)

Питання освіти у час глобалізації й розвитку інформаційних технологій є надзвичайно актуальним, адже ці процеси стали невід'ємною частиною сучасного світу. Аналіз розвитку суспільства кінця XX ст. свідчить, що провідну роль в економіці відіграє науково підготовлена людина творчої праці[1]. Тому «відповідна освіта і робота — це найкраща політика проти злочинності та щодо зменшення витрат на соціальну допомогу, найліпша політика щодо укріплення громад і найкраща політика проти бідності, яку ми можемо мати», сказав Т. Блер у одній зі своїх промов[2]. Британський досвід є надзвичайно цінним для України. Він є демонстрацією того, як цільові капіталовкладення в освіту є вирішенням багатьох соціально-економічних проблем.

Під час дослідження даної проблеми основними джерелами для нас слугували передвиборчі маніфести лейбористів 1997[3], 2001 рр.[4] , а також програми лейбористської партії[5] і щорічні статистичні збірники. «Розвиток британської соціальної політики 2»[6] та «Розвиток британської політики 6»[7] є основними монографіями щодо цього дослідження. Їх істотно доповнюють статті з офіційного друкованого органу британських профспілок «Трудове дослідження»[8], а також впливового британського видання «The Financial Times»[9]. Серед вітчизняних і російських істориків назвемо праці Ю. Тарана[10], В. Заболотного[11], А. Сбруєвої[12], О. Громико[13].

З часу свого заснування лейбористська партія позиціонувала себе як «партію освіти». У

1996 р. , виступаючи на передвиборчій партійній конференції, Т. Блер заявив: «Спитайте мене про три головних пріоритети для мого уряду і я вам відповім: освіта, освіта і ще раз освіта»[14]. Така увага до проблем освіти пояснюється двома ключовими для нових лейбористів факторами: світовою глобалізацією економіки і проблемами соціальної винятковості (social exclusion). Ось що з цього приводу Е. Блер писав у передвиборчому маніфесті: «Я хочу, щоб Британія була країною з економікою, яка є однією з найбільш динамічних у світі. Сумно думати, що ще століття тому наша країна була на вершині списку найзаможніших націй світу, у 1979 р. ми були на 13 місці, а зараз ми — 18. Однак наші співвітчизники, їх інтелект, витримка та креативність є одними з найкращих у світі. Ми повинні розвивати ці здібності і у такий спосіб знову вивести нашу країну в світові лідери» [15]. Саме така оновлена система, на думку британських лейбористів, допоможе країні ввійти в «нову епоху» і дозволить створити стабільну модель розвитку, яка базується на «суспільстві знань» (knowledge-based society) [16].

Інвестиції в освіту є ключем до вирішення ще однієї проблеми Великобританії — відсутності соціальної мобільності й наявності соціальної винятковості. На жаль, сучасна Британія залишається країною з глибокою класовою диференціацією, а відносна соціальна мобільність (шанс для дочки двірника стати лікарем, який би дорівнював шансові сина лікаря стати юристом), за останні 100 років майже не змінився[17].

До приходу лейбористів поняття «соціальна винятковість» і «бідність» були тотожними, проте за часів уряду Блера цей термін був виділений в окреме поняття. Згідно з визначенням, яке дає Дж. Рум: «бідність — це нестача ресурсів, доступних для індивідуальних чи господарчих потреб, і як результат — низький рівень купівельної здатності населення. Соціальна винятковість — це нестача можливостей для повноцінної участі у житті суспільства» [18]. На думку прем'єр-міністра, саме освіта є шляхом до вирішення цього питання. Вона дає певний рівень навичок і знань, а отже, й можливість знайти зробити кар'єру в умовах сучасної «економіки знань». Виступаючи на Давоському форумі 2000 року, Т. Блер заявив: «Стара ліва ідея рівності у розумінні однакового достатку для всіх зараз замінена на ідею однакової цінності кожної особистості. Тому сучасні соціал-демократи роблять наголос не на гарантуванні кожному відповідної роботи, а на гарантуванні відповідної освіти, яка дозволить людині знайти своє місце у житті й застосовувати свої знання. Саме освіта повинна дати людині можливість жити в достатку у світі, що постійно змінюється» [19].

Отже, у 1998 р. лейбористи розпочали освітню реформу. Вона полягала у зміні структури шкіл; підвищенні освітніх стандартів; об'єднанні зусиль бізнесу й держави у сфері освіти; приватизації та реформуванні шкіл; зміщенні з посад директорів, якщо школа має погані показники щодо успішності учнів. «Ми йдемо вам назустріч і даємо £19 млрд. додаткових інвестицій. Проте будьмо відвертими. Проблема не лише в грошах. Занадто мало існує гарних державних шкіл. Слабке прагнення до вдосконалення. Тому ми в цьому році запропонуємо реформу шкільної освіти, найбільш глибоку за весь час існування державної системи освіти, в якій винагорода за успіх буде значною, проте вона буде перебувати в тісній залежності від покращення показників успішності. Допоможіть нам здійснити цю реформу. І коли, інвестуючи £19 млрд., ми наполягаємо на тому, щоб школи, які відстають, змінили директорів, встановили тимчасове керівництво, залучили до роботи приватний сектор, я кажу — працюйте з нами в ім'я спільної мети. Не звинувачуйте нас у безпринципності й несправедливості. Немає більшої несправедливості, ніж погана освіта дітей», - сказав Т.Блер у промові 29 вересня 1998 р. на конференції ЛВП[20].

Наміри лейбористської партії щодо реформування освіти були висловлені у передвиборчому Маніфесті 1997 року. Вони включали шість головних напрямів діяльності: 1) зниження рівня наповнюваності класів до 30 учнів для дітей 5-7 річного віку; 2) забезпечення місцями у закладах дошкільної освіти всіх дітей 4-річного віку; 3) боротьба з низькими стандартами шкільної освіти, забезпечення досягнення Національних цілей навчання; 4) забезпечення доступу до комп'ютерних технологій; 5) сприяння розвитку безперервної освіти шляхом розвитку нового Університету для промисловості; 6) збільшення інвестицій у царину освіти за рахунок зменшення безробіття.[21]

Згідно з Повним оглядом витрат, складеним у липні 1998 р. , на освіту в 1999-2002 рр.виділялися додаткові £19 млрд., збільшення щорічного фінансування становило 5%.[22] Отже, витрати на освіту складали 13,3% бюджету країни. Крім того, програма капітальних інвестицій передбачала £ 1,3 млрд. протягом 5 років на модернізацію шкіл (£ 150 на кожного учня в країні), враховуючи £ 340 млн. на ремонт шкіл. Додатково було виділено £ 725 млн. на подальшу і £ 776 млн. на вищу освіту протягом 1999/2000 і 2000/2001 н. р. [23]

У галузі початкової освіти для уряду велике значення має кількість дітей в класі, адже

зменшення наповненості класів сприяє кращому засвоєнню матеріалу. На 2001 р. залишалися лише 2 % учнів у класах кількістю більше 30 осіб (порівняно з 29% у січні 1998 року) [24].

Лейбористське бачення середньої освіти, яка необхідна Великобританії для досягнення високого рівня кваліфікації робочої сили, має 2 головні складові: перша — це покращення освітніх стандартів, і друга - введення гнучкості й різноманітності в освітню систему. Ось що писав з цього приводу Т. Блер у газеті «Evening Standard» : «Я знаю, що питання освіти — одне з найбільш часто обговорюваних у цьому місті. Я знаю, що багато батьків вважають навчальні стандарти у більшості шкіл занадто низькими. Це змушує їх віддавати дітей вчитися у приватні школи або школи в інших областях». Згодом, на конференції лейбористської партії, на питання жительки його рідного Іслінгтона щодо шкільних стандартів, він відповів: «Дайте нам два строки при владі, і Ви зможете віддати своїх дітей вчитися до місцевої середньої школи» [25].

Уряд Т. Блера ввів нові навчальні стандарти та в жовтні 1998 р. проголосив Національні навчальні цілі для Англії до 2002 року: 1) 80% 11-річних учнів повинні досягти рівня мовної грамотності, що відповідає їхньому віку; 2) 75% учнів — такого ж рівня знань у числовій грамотності; 3) 50% 16-річних випускників повинні отримати Загальний сертифікат про середню освіту з оцінками від А до С (з семи можливих оцінок). Задля цього у школах у 1998 р. був введений національний час мовної грамотності, а згодом був введений національний час числової грамотності. Вищезгадані освітні стандарти були викладені у Білому папері «Висока якість освіти у школах», проте досягти повністю на 2001 р. очікуваних стандартів у рівнях мовної і числової грамотності не вдалося. Крім того, залишається постійний відсоток 11 - річних учнів (20-25%)[26], які не встигають у школі за програмою.

Не останнє місце у програмах неолейбористів посідає розвиток британських регіонів, адже внаслідок економічної й політичної діяльності попередників, країна розділилася на області з високим рівнем розвитку, і ті, що переживають спад. Уряд Т. Блера започаткував кілька проектів, направлених на вирішення цієї складної ситуації. Перший з них - «Зони освітньої дії» — це програма, націлена на підвищення шкільних стандартів і рівня викладання у регіонах, які переживають занепад. Кожна відповідна зона складається з 2-3 початкових та середніх шкіл, які отримують різнобічну фінансову підтримку від підприємств, батьків учнів, місцевих освітніх властей, рад з питань навчання й професійної майстерності. Кожна зона має так званий «форум дій», котрий об'єднує цих партнерів. На кінець січня 1999 р. було засновано 25 зон, у 2001 р. вже 1650 шкіл (583 000 учнів) були об'єднані у 130 зон. [27]

Наступним кроком на шляху розвитку англійських регіонів стала схема «План дій для міських районів» (Action Plans for Inner City scheme), що отримала свій початок у березні 1999 р. [28] Вона передбачає створення спеціальних умов у містах для перетворення загальноосвітніх шкіл на школи спеціалістів і впровадження ініціативи шкіл-маяків. На вересень 2001 р. існувало 685 шкіл спеціалістів у 130 округах по свій Англії[29]. Урядова програма шкіл-маяків передбачає, що найкращі й найуспішніші навчальні заходи отримують особливе фінансування і окремий статус як піонери в галузі розробки і впровадження інновацій у освіту. На вересень 2001 р. існувало вже 1000 шкіл-маяків, перші 75 з них були визнані кращими після інспекції OFSTED[30].

У подоланні соціальної нерівності, на думку лейбористів, величезну роль відіграє так звана післяобов'язкова (post-compulsory) освіта. Уряд поставив собі за мету розширення доступу до вищої та подальшої освіти на 800 000 осіб до 2002 р.[31]. Отже, на 2000 р. лише 24% молодих людей 16-18 років не навчалися і лише 9% не працювали й не навчалися[32].

Така увага до післяобов'язкового навчання пов'язана ще з одним постулатом нових лейбористів: «навчання протягом всього життя» . У спільній заяві Г. Шрьодера та Т. Блера (1999 р.) зазначається: «Освіта не повинна розглядатись як «разовий» шанс: доступ і використання можливостей освіти перетворилося на найважливішу форму гарантії в сучасному світі. Тому британський лейбористський уряд відповідає за створення умов, в яких кожен окремий індивід міг би підвищувати свою кваліфікацію й використовувати свої можливості на повну силу»[33]. Проте, з іншого боку, «Акт щодо навчання та вищої освіти» 1998 р. підтримав ініціативу Комітету Дірінга про необхідність підвищення плати за навчання в університетах. З 1998-1999 рр.більшість студентів, які навчаться на стаціонарі повинні платити близько £1 000 на рік. Водночас у Шотландії з 2000-2001 н. р. було скасовано плату за навчання.

Не останнє місце у планах неолейбористів посідають вчителі. По-перше, було введено посади так званих «найкращих вчителів». Ось що з цього приводу сказав Д. Банкет: «Ця нова категорія буде включати найкращих вчителів і заохочувати їх залишатись у класах, а не йти на керівні посади у

школах»[34]. Початкова заробітна плата цих вчителів дорівнює найбільшим заробіткам вчителя зі стажем, а сума у £40 тис. дорівнює зарплаті 6,7% директорів шкіл. З іншого боку, збільшення зарплатні веде за собою подовження робочого дня, вони також змушені витрачати 20% свого часу на відрядження, щоб передавати власний досвід і методики іншим вчителям[35].

Отже, причини значної уваги неолейбористів до проблем освіти треба шукати у прагненні уряду створити у Британії прошарок висококваліфікованої робочої сили, здатної конкурувати на світовому ринку. Крім того, відповідна освіта - це шлях до подолання бідності й проблем «соціальної винятковості», розширення меж соціальної мобільності й шанс для людини реалізувати себе у інформаційному суспільстві. Освіта, на думку Т. Блера, не повинна закінчуватись школою, адже у світі високих технологій людина повинна повсякчас поспішати за науковим прогресом, а отже, важливість подальшої освіти не можливо переоцінити. У зв'язку з цим уряд спрямував свої зусилля у трьох напрямках: початкова освіта (зменшення кількості учнів у класах, розширення можливостей доступу до шкільної освіти високої якості), середня освіта (впровадження нових типів шкіл: школи спеціалістів, школи маяки; підвищення навчальних стандартів; впровадження інформаційних технологій у шкільну освіту) й післяобов'язкова освіта (доступності якісної вищої і подальшої освіти для широких верств населення, можливість отримувати відповідні знання й навички протягом всього життя.

Хоча політика першого уряду Т. Блера у сфері освіти має низку недоліків (збільшення плати за навчання в університетах, недостатня кількість вчителів, що отримали підвищення зарплати), проте загальний результат їх реформ є надзвичайно позитивним у плані довгострокового розвитку країни. Результати освітньої реформи не можуть проявитися одразу, адже потрібний певний час, щоб вчорашні випускники шкіл реалізували себе як вправні робітники, що примножують достаток країни. Цілком очевидним є те, що більшість заходів уряду Т. Блера будуть у майбутньому мати позитивний результат.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчук Ю.А. Постиндустриальная экономика и развитие человека // Мировая экономика и международные отношения. - 1997. - №9. - С. 74; 2. Development in British Social Policy 2/ Ed. by Nick Ellison and Chris Pierson. - N.Y., 2003. - P. 64; 3. New Labour: Because deserves better (General election Manifesto). 1997. - London, 2001. - 45 p. ; 4. Ambitions for Britain. (General election Manifesto). 2001.- London, 2001. - 44 p.; 5. Blair T. New Britain - My Vision of a Young Country. - London, 1996. - 67 p. ; 6. Development in British Social Policy 2. /Ed. by Nick Ellison and Chris Pierson. - N.Y, 2003. - 382 p.; 7. Development in British Politics 6 / Ed. by Patric Dunleavy. - N.-Y., 2000. - 352 p.; 8. Education Action Zones // Labour Research. - 1998. - vol. 87. - № 4 (April). - p. 23; Teachers Await Pay Reform Plans // Labour Research. - 1998.- vol. 87.- № 11 (November) - P.19-20; The Trouble With Superteachers.// Labour Research. - 1998. - vol. 87.- № 6 (June) - P.21-22; 9. Pay Rises for Top Teachers // The Financial Times. - 1998. - 4 December. - p. 8; 10. Таран Ю. «Третій шлях»: сучасна західноєвропейська соціал-демократія у пошуку нової теоретичної платформи // Магістеріум: Політичні студії. Вип. 10. - К., 2002. - С.15-20; 11. Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX - начало XXI ст. - М., 2004. - 494 с.; 12. Сбруєва А.А. «Третій шлях» реформування англійської школи та його оцінки в контексті неоліберальної ідеології // Педагогічні науки: Зб. наук. праць. Ч. 1. - Суми, 2002. - С. 233 - 245; 13. А. Громыко «Политический реформизм в Великобритании (1970-1990-е годы)» . - М, 2001. - 268 с.; 14. Rentoul J. Tony Blair. Prime Minister. - London, 2001. — P. 501; 15. Blair T. New Britain — My Vision of a Young Country. - London, 1996. - P.57; 16. Таран Ю. «Третій шлях» : сучасна західноєвропейська соціал-демократія у пошуку нової теоретичної платформи // Магістеріум: Політичні студії. Вип. 10. - К., 2002. - С. 20; 17. Милибенд Д. Будущее новых лейбористов: взгляд изнутри // Социал-демократия сегодня: Сб. статей / РАН ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отд. Зап. Европы и Америки, Отв. ред. Орлов Б.С. — Вып 2. - М, 2003. — С. 35; 18. Development in British Social Policy 2 / Ed. by Nick Ellison and Chris Pierson. — N.Y., 2003. — P. 64; 19. Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX - начало XXI в. - М., 2004.-С. 31; 20. Выступление премьер-министра Великобритании и лидера Лейбористской партии Э. Блера на конференции ЛПВ в г. Блекпул 29 сентября 1998 г. // А. Громыко «Политический реформизм в Великобритании (1970-1990-е годы)» . М., 2001. -С.226; 21. New Labour: Because deserves better (General election Manifesto). 1997. — London, 2001. - p. 6; 22. Development in British Politics 6 / Ed. by Patric Dunleavy, Andrew Gamble, Ian Holliday, Gillian Peele - N.-Y., 2000. - P. 241; 23. Britain 2000. The Official Yearbook of the United Kingdom. - London, 1999. - p. 126; 24. UK 2002. The Official Yearbook of Great Britain and Northern Ireland. - London, 2001. - p. 129; 25. Rentoul J. Tony Blair. Prime Minister. - London, 2001. - p. 504; 26. Development in British Social Policy 2. / Ed. by Nick Ellison and Chris Pierson. - N.Y., 2003. - P. 184; 27. Britain 2000. The Official Yearbook of the United Kingdom. - London, 1999. - p. 128; 28. Britain 2000. The Official Yearbook of the United Kingdom. - London, 1999. - p. 128; 29. UK 2002. The Official Yearbook of the United Kingdom. - London, 2001. - p. 130; 30. Сбруєва А.А. «Третій шлях» реформування англійської школи та його оцінки в контексті неоліберальної ідеології// Педагогічні науки: Зб. наук. праць. Ч. 1. - Суми, 2002. - С. 238; 31. Short

Oxford History of the Modern World. «Empire, Welfare state, Europe» History of The United Kingdom 1906-2001. / Ed. by T.O. Lloyd. - Oxford, 2002. - P.494; 32. Development in British Social Policy 2 / Ed. by Nick Ellison and Chris Pierson. - N.Y., 2003. -P. 187; 33. Development in British Politics 6 / Ed. by Patric Dunleavy. - N.-Y., 2000. - p. 248; 34. Teachers Await Pay Reform Plans // Labour Research. - 1998. - vol. 87- № 11 (November) - P. 20; 35. Pay Rises for Top Teachers // The Financial Times. - 1998. - 4 December. - p. 8.

І.А. Постемська

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ Й ОБОРОНИ ФРН: БІЛІ КНИГИ 1994 І 2006 РР.

Біла книга*[1] з політики безпеки ФРН є засадничим документом, своєрідною урядовою програмою в галузі безпеки, в ній наводяться тлумачення основних напрямів федеральної політики безпеки ї оборони, а також надається інформація про стан і плани розвитку збройних сил ФРН. Біла книга фактично позиціонує Німеччину на світовій арені, є певним віддзеркаленням її зовнішньополітичних амбіцій, предметом аналізу для подальшого прогнозування подій у царині світової політики безпеки й оборони.

2006 року світ побачила чергова Біла книга з політики безпеки оборони ФРН. Із великим зацікавленням її вихід був зустрінутий громадськістю та науково-експертними колами, адже від часу появи попередньої Білої книги минуло майже 12 років. Цією статтею ми спробуємо дати оцінку основним положенням Білих книг 1994 і 2006 рр., а також проаналізувати зовнішньополітичну ситуацію, що передувала або стала результатом появи цих документів.

Нагадаємо, що із здобуттям єдності Німеччиною по суті завершився етап стриманої зовнішньої політики ФРН, етап так званої «чекової дипломатії»; країна потребувала якісно нової зовнішньополітичної стратегії, яка б відповідала економічному потенціалові ФРН та сприяла її швидкому перетворенню на рівноправного гравця світової політики. Одночасно перед урядом Г. Коля постало нелегке завдання поступової зміни суспільної думки щодо питань безпеки, які історично сприймалися громадськістю в негативному ключі і з великою пересторогою. Вирішальним кроком у реалізації цього завдання стала підготовка Білої книги 1994 р., присвяченої передовсім політичному і стратегічному аналізу ролі Німеччини в міжнародному співтоваристві.

Аналіз першої частини Білої книги 1994, що традиційно присвячена основним засадам і тенденціям розвитку політики безпеки ФРН, засвідчує, що зовнішня політика та політика безпеки об'єднаної Німеччини керується п'ятьма головними інтересами, що викладені у статті 42:

а) збереження свободи, безпеки і добробуту громадян Німеччини та недоторканності територіальної єдності;

б) інтеграція європейських демократій в Європейському Союзі; адже демократія, правова держава і добробут в Європі означають мир і безпеку також і для Німеччини;

в) надійний Трансатлантичний Альянс, що ґрунтується на єдності цінностей із Сполученими Штатами як світовою потугою, адже потенціалСША є провідним і невід'ємним для забезпечення міжнародної стабільності;

г) рівноправне і партнерське залучення східних сусідів до західних структур і розбудова нової кооперативної системи безпеки, що охоплює усі країни Європи;

д) всезагальна повага до прав народів і прав людини, заснована на правилах ринкової економіки, справедлива світова економіка, адже безпека кожної країни засадничо вибудовується і гарантується лише в системі глобальної безпеки, миру, законності і благополуччя[1].

Саме в цих інтересах, на наш погляд, проглядається кореляція із реальними напрямами німецької політики, вони є віддзеркаленням шкали пріоритетності розвитку німецької зовнішньої політики і політики безпеки в рамках міжнародних структур. Звісно, в умовах форсованого розвитку інтеграційних процесів в Європі одним із найактивніших ініціаторів яких була ФРН, першочергове місце у німецькій зовнішньополітичній стратегії відводиться співпраці із ЄС та ЗЄС; далі історично важливим є стратегічне партнерство з НАТО і, відповідно, союз із США. Поширення демократичних

*[1] Рішення щодо видання Білої книги (традиційна назва для такого типу документів походить від кольору обкладинки) вперше в історії ФРН було прийняте міністром оборони Герхардом Шрьодером (ХДС) 1969 р., його послідовник Гельмут Шмідт (СДПН) опублікував 1970 р. «Білу книгу з безпеки ФРН та стану Бундесверу». З тих пір Білі книги оприлюднювались у 1971/1972, 1973/1973, 1975/1976, 1979, 1983, 1985, 1994 і 2006 роках і незмінно містили два основних розділи: політика безпеки ФРН та стан і розвиток Бундесверу. Джерело: Bundesministerium der Verteidigung www.bmvg.de.

засад розбудови суспільства та норм захисту прав людини, гарантування безпеки на європейському просторі забезпечується НБСЄ; універсальним інструментом врегулювання міжнародних конфліктів, гарантом глобальної безпеки та миру виступає ООН.

Підтвердженням пріоритетності для ФРН європейської співпраці у сфері політики безпеки й оборони є теза канцлера Коля, висунута ще до опублікування Білої книги під час промови на Мюнхенській конференції з питань безпеки 1994 року, в якій він акцентував, що після вступу в силу Маастрихтської угоди Європейський Союз переймає значно більшу відповідальність в питаннях безпеки і стабільності Європи, а у розвиткові європейської оборонної ідентичності ключова роль відводиться ЗЄС [2].

Щодо співпраці з НАТО цікавим, на нашу думку, є намір зберегти ядерний потенціал Альянсу, який анітрохи не похитнувся після проголошення низкою країн колишнього СРСР, в тому числі й Україною, свого без'ядерного статусу. У Білій книзі 1994 зазначається, що ядерне планування не спрямоване на конкретну загрозу, як це було за часів холодної війни. Згідно із статтею 415 Білої книги, «головна мета ядерного озброєння союзників залишається незмінною і має виключно політичний характе р. Ядерна зброя служить захистом проти численних ризиків і дієво відлякує можливих агресорів. Вона сприяє стратегічній стабільності в євроатлантичному просторі» . Окрім того, ФРН висловлює готовність до активнішої участі у колективних ядерних завданнях, до яких належать як розташування ядерного потенціалу на німецькій території, так і залучення ФРН до планування і консультування [3].

Після об'єднання Німеччина виходить на світову арену не тільки як потужний економічний, але й політичний гравець, що прагне більшої відповідальності й активної участі в глобальних процесах. Платформою для реалізації цих амбіцій ФРН вбачає ООН та співпрацю в рамках Ради Безпеки. Так стаття 69 Білої книги 1994 р. констатує: «найважливіші рішення у сфері безпеки і миру є прерогативою Ради Безпеки. Хто має на меті мир, той повинен зміцнювати цю інституцію. Німеччина готова взяти на себе відповідальність також і в рамках постійного членства в Раді Безпеки ООН» [4].

У своїх публічних виступах німецькі провідні політики й можновладці жваво обговорюють необхідність і перспективи набуття ФРН статусу постійного члена Ради Безпеки. В їхній тогочасній риториці переважала емоційність. Наприклад, міністр закордонних справ К. Кінкель в урядовому звіті, представленому в Бундестазі, говорячи про відповідальність за мир і права людини, наголошує на особливій ролі Німеччини в сучасному світі: «Саме тому, що Німеччина в минулому порушувала мир, вона має морально–етичне зобов'язання усіма силами сприяти обороні миру зараз» . Більш переконливо з вуст міністра К. Кінкеля звучать фінансові аргументи, адже Німеччина посідає третє місце за обсягом фінансування ООН, а частка її допомоги країнам Центральної та Східної Європи і країнам СНД складає дві третини від загальної суми фінансування західними країнами [5]. Проте, як відомо, ці аргументи все ще ігноруються світовою спільнотою, а Німеччина і досі намагається вибороти для себе місце постійного члена в Раді Безпеки ООН.

Ще до випуску Білої книги все переконливіше лунали із вуст німецьких політиків першої величини заклики до більш активної відповідальності за безпеку в світі. Так Гельмут Коль, виступаючи на 31-й конференції з політики безпеки у Мюнхені, зауважив: «У майбутньому Німеччина обов'язково мусить брати участь у миротворчих операціях, звісно, лише разом із нашими партнерами і друзями в рамках НАТО і ЄС» [6]. Тому на тлі збільшення кількості миротворчих операцій в світі однією з центральних тем Білої книги 1994 р. є формулювання завдань Бундесверу в нових геополітичних умовах. Як зазначається у статті 255 Білої книги 1994 р. , Німеччина, з огляду на її інтереси, міжнародні зв'язки й зобов'язання повинна долучитися до колективної розробки інструментів попередження конфліктів та подолання криз, що в майбутньому дозволило б вчасно реагувати на кризи ще до розгортання військових дій та застосування сили [7].

Тема обов'язкового долучення ФРН до вирішення міжнародних конфліктів актуалізується і у промові Г. Коля під час вищезгаданої Мюнхенської конференції. Канцлер Німеччини наголошує на тому, що перед європейською, а заразом і німецькою політикою безпеки, постають абсолютно інші виклики, які ускладнюються старими й новими, національними і релігійними конфліктами, що розгортаються в Європі та на її периферії. Ці конфлікти можуть поширитись і, зрештою, загрожувати безпеці цілої Європи. Аби підкреслити зростаючу відповідальність Німеччини у світовій та особливо в європейській політиці безпеки, Гельмут Коль звертається до статистики: «300 000 біженців з колишньої Югославії живуть в Німеччині, що є вдвічі більше, ніж в будь-якій з країн Європи» [8]. Подібні аргументи не були випадковими, очевидно, з їхньою допомогою готувався ґрунт до подальшого, більш лояльного сприйняття суспільством майбутніх військових місій Німеччини на

Балканах.

Концептуально, навіть після об'єднання Німеччини й усунення зовнішніх загроз, оборона країни залишається центральним завданням Бундесверу, проте вона виходить за національні межі. Стаття 310 Білої книги 1994 постулює: «Політика оборони Німеччини ґрунтується на здатності до оборони країни та оборони союзників... Вона доповнюється здатністю до участі у колективних багатонаціональних операціях із попередження конфліктів та подолання криз» [9]. У Білій книзі 1994 р. спостерігається тенденція поступового витіснення поняття «оборони країни» більш загальним поняттям «подолання криз» . Це пояснюється тим, що із участю в міжнародних миротворчих місіях перед ФРН постають частково нові завдання, тому спектр застосування Бундесверу сягатиме до використання збройних сил у подоланні міжнародних криз» [10].

У статті 514 Білої книги 1994 р. чітко зафіксована пріоритетність міжнародних завдань збройних сил ФРН над власне обороною країни: «Бундесвер виконуватиме відповідно дві основні оборонні функції: по–перше, він повинен бути в змозі швидко в союзі з партнерами сприяти подоланню можливих міжнародних криз і конфліктів; по–друге для оборони Німеччини і Союзу він повинен мати здатність до мобілізації й застосування необхідного оборонного потенціалу» [11].

Це положення свідчить про кардинальну зміну оборонної стратегії ФРН. Чи не вперше у післявоєнний період для Німеччини на перший план виходить участь у міжнародних військових операціях. Оборона країни залишається на другому місці. Ця думка знаходить своє підтвердження і у статтях, де йдеться про ресурсний потенціал Бундесверу: «Для оборони країни ФРН наразі має достатньо ресурсів», щодо збройних сил кризового реагування, «в командуванні і оснащенні є дефіцити, які слід скорочувати» [12].

Проте в статті 516 Білої книги 1994 р. зазначається, що «умовою участі Бундесверу в міжнародних мирних місіях має бути відповідне врегулювання статей Основного закону. Усі наступні плани будуть реалізовані, стверджується у Білій книзі, лише після відповідного врегулювання Конституції» [13]. Цього рішення не довелося довго чекати: вже 12 липня 1994 р. Конституційний суд у місті Карлсруе відновив право на свободу дій німецької зовнішньої політики, а саме: право базування Бундесверу за кордоном в рамках систем колективної безпеки. Символічним також стало і те, що саме в цей самий день президент США Б. Клінтон назвав Німеччину ключовим партнером США [14].

Рішення Федерального Конституційного суду справді стало логічною реалізацією задекларованих у Білій книзі 1994 р. постулатів та початком нового періоду в історії розвитку політики безпеки й оборони ФРН, що істотно зміцнило позиції Німеччини у світі. Міністр оборони Ф. Рюе під час своєї промови в Оксфорді так охарактеризував новий статус ФРН: «З огляду на геостратегічне положення, політичне значення та економічний потенціал, а також з огляду на міжнародну діяльність, Німеччина є одночасно суб'єктом і об'єктом європейських і глобальних процесів. Німеччина є важливим фактором міжнародної політики» [15]. Слід зауважити, що справді ще декілька років до того розділена Німеччина завзято боролася з усталеним в світі стереотипом «політичного карлика» і лише після рішення активної участі у миротворчих місіях за кордоном ФРН приєдналася до когорти світових лідерів.

Історичні умови, в яких велася розробка й підготовка Білої книги 2006, істотно відрізнялись від ситуації початку 1990–х років. Насамперед після терористичних атак 11 вересня 2001 р. в безпековий дискурс знову повертаються поняття «загального ворога», «небезпеки нападу». Так само більш стримано сприймаються міжнародною спільнотою зовнішні військові операції НАТО. Проте всередині країни «червоно–зелений» уряд під головуванням Г. Шрьодера, намагаючись балансувати між відвертою конфронтацією з Вашингтоном і просуванням ідеї розвитку Європейської політики безпеки і оборони, все–таки не наважується випустити Білу книгу з політики безпеки [16]. Замість цього міністр оборони публікує власні «Директиви політики безпеки» у 2003, які стануть складовою частиною Білої книги 2006 [17].

З огляду на це, Біла книга 2006 після чергової зміни уряду у 2005 та формування широкої коаліції не містить принципово нових положень, викликів або спірних питань. Цей документ є результатом консенсусу між ХДС і СДПН, тому до нього увійшли лише ті положення, які відповідають програмним засадам обох політичних сил [18]. Проте істотним є те, що вперше за 12 років було опубліковано узгоджену спільну версію всезагальної національної концепції безпеки.

Ключовою відмінністю нової Білої книги є питання юридичної та практичної ваги, навколо якого точилися жваві дискусії, а саме: розширення можливостей застосування Бундесверу всередині країни. Така необхідність продиктована реаліями, згідно з якими небезпека від застосування ядерної

зброї, міжнародного тероризму й організованої злочинності загрожує і зовнішній, і внутрішній безпеці. У Білій книзі 2006 зазначається, що «завдання внутрішньої безпеки вирішуються відповідними установами на рівні федерації і на рівні земель. Використання Бундесверу можливе лише в рамках чинного законодавства, тому уряд вбачає тут необхідність ширшого тлумачення і доповнення існуючих конституційних норм» [19]. Саме в цьому положенні і закладений імператив, який, як і у випадку з Білою книгою 1994, вимагає оновлення правової основи й перегляду конституції з питань внутрішнього використання Бундесверу в Німеччині.

Процес прийняття цього рішення не видається простим, адже бачення і ставлення німецького суспільства до будь-яких військових рішень відрізняється від бачення його політичної та військової еліти. Німецька культура військової стриманості й бажання вирішувати проблеми мультилатерально хоч і зазнали певних змін з часу об'єднання та активної участі у миротворчих місіях, але німецькі громадяни дуже повільно визнають необхідність того, щоб Німеччина трансформувалась у військову потугу глобального рівня.

Власне, принцип мультилатералізму, який є засадничим у Білій книзі 2006 року, спрямований на толерування суспільної думки щодо новацій у царині політики безпеки й оборони XXI ст. У розглядуваному документі йдеться про те, що «безпека не може бути виключно національною, відповідно не може гарантуватися лише збройними силами» [20]. Як зазначив міністр оборони Ф.Й. Юнг під час представлення Білої книги 2006 в Бундестазі, «політика безпеки інтегрує не тільки військові, але й також політичні, економічні, гуманітарні, поліцейські і мас-медійні інструменти попередження конфліктів і розв'язання криз» [21].

У контексті досліджуваної нами проблематики особливе місце посідає питання принципів формування німецьких збройних сил в нових умовах. Це питання і досі активно обговорюється громадськістю і дебатується в парламенті. Але, на нашу думку, очевидним є той факт, що обов'язкова військова повинність збережеться у ФРН і надалі. Так у Білій книзі наголошується на тому, що «Бундесвер залишатиметься призовною армією, оскільки загальна військова повинність виправдала свою доцільність в умовах трансформації політики безпеки» [22]. До речі, через засоби масової інформації такий підхід презентується як шлях до прозорості політики безпеки і оборони та засіб єдності суспільства і Бундесверу.

Зрозуміло, що із завершенням політичного, військового та ідеологічного конфлікту між Сходом і Заходом Німеччина позбулась загрози втрати суверенітету. Водночас нові види конфліктів випробовують німецький військово-політичний потенціал. Існує три головних виклики: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження та регіональні конфлікти, що загрожують стабільності Європи на периферії [23]. За цих умов особливого значення набуває міжнародна співпраця. У цьому сенсі пріоритетною постулюється співпраця ФРН з НАТО та США.

Міністр оборони Ф.Й. Юнг під час презентації Білої книги в Бундестазі наголосив: «НАТО має унікальний військовий потенціал і здатність розв'язувати конфлікти. Тому НАТО має залишатись основою нашої колективної оборони, а у майбутньому бути гарантію безпеки і оборони не тільки Німеччини, але й далеко за її межами» [24]. Після досить прохолодних відносин із США за часів уряду Г. Шрьодера в Білій книзі 2006 року співпраці з США відводиться все більш вагоме місце: «Основні питання європейської безпеки можуть бути розв'язані лише разом із Сполученими Штатами, а Північно–Атлантичний Альянс отримує провідну роль форуму для західних націй в обговоренні і вирішенні питань безпеки і оборони» [25].

Водночас Біла книга 2006 актуалізує таке нагальне питання, як політична *v* військова трансформація НАТО. У ній вказується, що «Альянс може виконувати свої завдання лише тоді, коли його члени єдині в політичній волі разом аналізувати відповідні проблеми безпеки, консенсусно їх вирішувати і разом діяти». Наголошується також у документі і на значному внескові Німеччини у процес натовської трансформації [26].

Щодо використання ядерної зброї, то в новій Білій книзі йдеться, як і у 1994 році, про її політичну роль як фактора збереження миру, попередження тиску і будь–якої війни. Одночасно Федеральний уряд визнає необхідність скорочення ядерного потенціалу. У Білій книзі пропонується наступна статистика: «з початку 1990–х років кількість стратегічних озброєнь в Європі була скорочена більше ніж на 85%. Рівень сучасних озброєнь планується підтримувати лише на рівні, достатньому для гарантування миру і стабільності» [27].

У Білій книзі 2006 все частіше порушується тема діалогу між ЄС і НАТО і пропонується «якомога ефективніше з метою комплементарності розробляти і використовувати різні профілі, компетенції і переваги ЄС і НАТО» [9, арк. 54]. Так само німецький міністр оборони акцентує увагу

на тому, що «НАТО і Європейський Союз не конкурують, а розвивають між собою партнерські відносини. Саме на цьому ґрунті ми повинні надалі будувати нашу політику безпеки» [28].

У Білій книзі 2006 постулюється наступне: «Німеччина активно підтримує ОБСЄ як важливий інструмент зовнішньої політики й політики безпеки шляхом залучення свого політичного, фінансового й кадрового потенціалу» [29]. Це положення виглядає ще більш вагомо, оскільки ОБСЄ, що нараховує 56 країн-членів, залишається найбільшою загальноєвропейською організацією, яка дбає про якнайповніше розуміння суті безпеки й відіграє важливу роль як форум для консультацій, співпраці й ведення переговорів.

У співпраці з ООН знов акцентується увага на фінансовому внескові, що його робить Німеччина для розвитку ООН та її структу р. Конкретно зазначається, що «внески ФРН складають близько 9% бюджету ООН та різноманітних міжнародних мирних місій» . Одночасно розвивається тема набуття ФРН постійного членства в Раді Безпеки ООН: «Німеччина долучається до загальної і всеохоплюючої реформи Об'єднаних Націй, яка передбачає і реформу Ради Безпеки. Німеччина залишається готовою перейняти більшу відповідальність, посівши постійне місце в Раді Безпеки ООН»[30].

Отже, компаративний аналіз Білих книг 1994 і 2006 рр.дозволяє виокремити певні спільні та відмінні риси безпекової стратегії ФРН 1990–х рр.і початку XXI ст. Безумовно, спільною є німецька відданість принципу мультилатералізму у формуванні як зовнішньої політики загалом, так і політики безпеки і оборони зокрема. ФРН, перетворившись на потужного регіонального лідера, намагається посісти чільне місце в світовій спільноті, активно розбудовуючи взаємини зі стратегічно важливими для неї країнами в рамках міжнародних організацій. Але якщо у 1990-х рр. пріоритетом у формуванні безпекової політики була співпраця з Європейським Союзом, то на початку XXI ст., як засвідчує аналіз Білої книги 2006, з'явилася тенденція до звуження ролі ЄС у зовнішньополітичному і безпековому контексті: на перше місце для Німеччини знову виходить співпраця в рамках НАТО та партнерство з США. Водночас незмінно важливим для Німеччини протягом цих двох десятиліть є співробітництво з ООН, яке підсилюється прагненням ФРН отримати постійне членство в Раді Безпеки.

Якщо в 1990–х роках актуальним було питання необхідності участі Німеччини в міжнародних миротворчих операціях та використання збройних сил за межами держави, то на початку XXI ст. центральним стає питання розширення можливостей застосування Бундесверу всередині країни. Отже Білі книги 1994 і 2006 років знаменували собою певні етапи розвитку політики безпеки поборони ФРН. Ці документи в різні періоди німецької та світової історії засвідчили стрімкі темпи зростання ФРН не лише як провідного економічного, але й політичного гравця в сфері міжнародної політики безпеки й оборони, а також стали передвісниками коригування певних напрямів німецької безпекової політики залежної від ситуації на міжнародній арені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 25; 2. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 136; 3. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 128; 4. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 34; 5. Kinkel, Klaus. Konsequenzen aus dem Urteil des Bundesverfassungsgerichts vom 12. Juli 1994. Erklarung der Bundesregierung// Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bulletin. 26. Juli 1994. Nr. 70. - S.658–659; 6. Kohl, Helmut. Europaische Sicherheit und die Rolle Deutschlands // Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bulletin. 16. Februar 1994. Nr. 15.– S.134; 7. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 72; 8. Kohl, Helmut. Europaische Sicherheit und die Rolle Deutschlands // Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bulletin. 16. Februar 1994. Nr. 15.– S.132; 9. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 96; 10. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 159; 11. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 159; 12. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 193-194; 13. Weifibuch 1994 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr.– Bonn, 1994.– S. 160; 14. Kinkel, Klaus. Deutsche Auflenpolitik in einer neuen Weltlage// Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. Bulletin. 29. August 1994. Nr. 76. - S.713; 15. Ruhe, Volker. Deutschlands Verantwortung in und fur Europa // Presse- und informationsamt der Bundesregierung. Bulletin. 24. Mai 1994. Nr. 47.– S.423; 16. Wolf, Joerg. Leading Role for NATO in Germany's New Security and Defense Policy Review// Posted in German Politics, Transatlantic Relations. Friday, October 27. 2006. http://www.atlanticreview.ore/; 17. Puhl, Detlef.

The German Defense White Paper// AICGS Advisor. January 5, 2007. http://www.aicgs.ore/; 18. German Security Policy: Assessing the 2006 White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr. An AICGS Conference with support from the German Ministry of Defense and the National Intelligence Council. Washington, DC. July 10, 2007// http://www.aicgs.org/; 19. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 14; 20. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 11; 21. RegienmgserHanmg von Verteidigungsminister Franz Josef Jung zum WeiBbuch der Sicherheitspolitik Deutschlands vor dem Bundestag am 26. Oktober 2006 in Berlin// Internationale Politik, Dezember 2006. http://www.internationalepolitik.de/.22. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 14; 23. German Security Policy: Assessing the 2006 White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr. An AICGS Conference with support from the German Ministry of Defense and the National Intelligence Council. Washington, DC. July 10, 2007// http://www.aicgs.org/; 24. RegienmgserHanmg von Verteidigungsminister Franz Josef Jung zum WeiBbuch der Sicherheitspolitik Deutschlands vor dem Bundestag am 26. Oktober 2006 in Berlin// Internationale Politik, Dezember 2006. http://www.internationalepolitik.de/.25. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 35; 26. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 42; 27. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 71; 28. RegienmgserHanmg von Verteidigungsminister Franz Josef Jung zum WeiBbuch der Sicherheitspolitik Deutschlands vor dem Bundestag am 26. Oktober 2006 in Berlin// Internationale Politik, Dezember 2006. http://www.internationalepolitik.de/; 29. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 156; 30. WeiBbuch 2006 zur Sicherheitspolitik Deutschlands und zur Zukunft derBundeswehr.– Berlin, 2006.– S. 58.

Історіографія та джерелознавство

Ю.В. Легун

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ТЕПЛИЦЬКО-БУБНІВЕЦЬКОГО МАЄТКУ ПОТОЦЬКИХ У ЗІБРАННІ ГОЛОВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ (М. ВАРШАВА)

Оскільки серед панів-землевласників Поділля XVIII – XIX ст. переважали польські родини, які були тісно родинно, культурно та матеріально пов'язані з історичною Польщею, чимало документів з нашого регіону можна зустріти в архівах Республіки Польща. Зокрема, у зібранні Головного Архіву Давніх Актів (AGAD) з м. Варшава вирізняються кілька самостійних збірок такого значення[1].

Серед них відзначимо два підрозділи Архіву Господарчого Віланівського (AGW) – Архів Головний Потоцьких (AGP) та Головне управління маєтностей і інтересів Августа Потоцького (ZGDIAP). У першому з них є документи стосовно Пиківських маєтностей; у другому – 45 справ з Теплицько-Бубнівецьких «ґрунтів» (Гайсинського повіту) 1830-60-х рр.

Вперше Теплицько-Бубнівські маєтності опинилися в одних руках у Станіслава Щенсни Потоцького, який купив у Северина Потоцького у 1797 році Бубнівський ключ. Землі, які визначалися, як Теплицькі помістя, входили до Уманського ключа і були раніше ним успадковані від батьків.

Наступною власницею цих земель стала Софія Потоцька, яка внаслідок угоди про тимчасовий поділ маєтків покійного чоловіка, укладеної в Тульчині 18.10.1807, отримала Теплицький ключ, а саме: Теплик, Бджільну, Сокиряни, Лозувату, Пологи, Велику й Малу Мочулки, Мишарівку, Хмарівку, Раківку, М'якохід, Чорну Греблю, Залужжя, Завадівку, Красносілку, Вищий і Нижчий Ташлики, Росошу, Кам'янку, Комарівку, Янів, Розкошівку, Стражгород; і Бубнівський ключ: Бубнівку, Антонівку, Ярмолинці, Брідок, Дмитренки, Басаличівку, Метанівку, Орлівку, Петрашівку, Побірку, Шиманівку. До неї відійшли й села з того ж ключа, але розташовані в Уманському повіті Київської губернії – Кожухівка, Сичівка, Сем'ярка, Талаївка, Обозівка, Заячківка, Шельпахівка, Ухожа, Орадівка[2]. Очевидно, цей список можна вважати повним переліком сіл маєтку.

Яким чином ці землі перейшли до наступного власника, детально нам невідомо. Однак вони все-таки повернулися від Софії до дітей Станіслава Щенсного від іншого шлюбу. Можливо, був укладений новий розподіл спадку, або, що більш ймовірно, ці землі були викуплені у неї або її нащадків.

У середині століття маєтками володіла Олександра Потоцька (1818-1892) – дочка Станіслава і Катажини з Браницьких, внучка Станіслава Щенсного. Вона одружилася в 1839 р. з Августом Потоцьким, але їхній шлюб був бездітним. Саме період цього володіння знайшов своє відображення у документах, що зберігаються у фонді Головного управління маєтностей і інтересів Августа Потоцького в AGAD.

Кінцевою межею існування об'єднаного господарського організму – Теплицько-Бубнівських маєтностей можна, очевидно, вважати 1892 р. , коли небіж Олександри (син кузена) Константи Юзеф Потоцький (1846-1909) утворив Теплицько-Ситковецьку ординацію, об'єднавши в один маєток Теплицький і Ситковецький ключі (Липовецький повіт).

Документи управління Теплицько-Бубнівецьких маєтків зібрані в архівній збірці Головного управлінні маєтностей і інтересів Августа Потоцького окремою колекцією, яка охоплює сигнатури №№ 163-208. Проведений нами аналіз цього зібрання дозволяє систематизувати справи за основними видами.

Одиниця зберігання № 163 – «Загальна кореспонденція з маєтків Теплицько-Бубнівецьких, характеристика стану й заможності селян маєтку (1850 р.)» – нараховує 169 аркушів і охоплює 1840-1857 роки.

Справа № 164 містить подібні матеріали, щоправда, за наступний хронологічний період – 1857-1866 роки. «Родзинкою» цієї збірки документів є проект побудови цукроварні в Соболівці, датований 1859 роком. Дата у цьому випадку має значення, оскільки понад 20 років до 1854 р. Соболівку та Брідок орендував у Олександри Потоцької Генрик Ліпковський[3]. Відповідно, планування побудови нової цукроварні розпочалося після повернення села з оренди. Обсяг цієї справи складає 34 аркуші.

Узагалі значну частину матеріалів з цієї збірки формує різноманітне листування. Це й зрозуміло, оскільки Олександра Потоцька була власницею ще й Віланівського маєтку під Варшавою, де переважно і проживала. Ефективне управління віддаленими землями на півдні Поділля можна було забезпечити лише за допомогою активного листування. Тому і маємо справи під титулом

«Кореспонденція Головного управління маєтків Теплицько-Бубнівецьких» за 1855-1861 рр.(Спр. №170), «… по м. Теплику і торговому с. Соболівці» за 1843-1859 рр.(Спр. 173) та інші. 165-та одиниця зберігання включає кореспонденцію, що стосується офіціалістів, як зазначено у титулі, «в губернії Подільській». Датується вона 1840-1859 роками і нараховує 77 аркушів.

Близька за змістом до цієї справа № 167, у якій розглядаються фінансові питання стосунків з найманими фахівцями та слугами – «Про виплату грошей офіціалістам і челяді» за 1840-1861 рр.(52 арк.).

Одним з головних методів ведення господарства у маєтку була здача окремих сіл у оренду. Саме тому найбільш масову групу документів з архівної збірки становлять різноманітні папери, що стосуються укладання оренд тих чи інших сіл. Ось перелік цих справ: № 182 – «Акти стосовно здачі в державу села Теплика і фільварку Шиманівки» - 1843-1850 рр.– 8 арк.; № 183 – «…с. Бджільної і фільварку Басаличівки» - 1844-1860 рр.– 9 арк.; № 184 – «…Залужжя і Сажі» - 1843-1854 рр.– 6 арк.; № 185 – «…Стражгорода і Розкошівки» - 1839-1854 рр.– 13 арк.; № 186 – «…с. Сичівки Київської губернії» - 1842-1854 рр.– 8 арк.; № 187 – «Akta tyczące się wydzierżawienia wsi Bubnówki i Dmytrenek w dobrach teplicko-bubnowieckich» – 1844-1853 рр.– 14 арк.; № 188 – «…Побірки, Орлівки і Петрашівки» - 1845-1860 рр.– 12 арк.; № 189 – «… с. Ярмолинець, Великої і Малої Мочулки» - 1850-1859 рр.– 16 арк.; № 190 – «… с. Нижчого Ташлика» - 1844-1852 рр.– 7 арк.; № 191 – «…с. Вищого Ташлика» - 1843-1857 рр.– 3 арк.; № 193 – «…сіл Антонівки і Метанівки» - 1839-1859 рр.– 12 арк.; №194 – «… Соболівки і Брідка» - 1839-1857 рр.– 18 арк.

Невелика кількість аркушів у кожній з цих справ свідчить, що тут відклалися лише основні матеріали, пов'язані з подібними трансакціями – договори, розрахунки. Детальна документація по селах переважно залишалася поза цими збірками. Хоча, наприклад, у Спр. 186 є й невеликий люстраційний інвентар с. Сичівки за 1842 рік. Інвентарі маєтків – один з найбільш відомих видів господарської документації. Широке географічне, хронологічне і змістовне використання терміну «інвентар» дозволяє нам лише загально визначити цей документ як господарський опис сільськогосподарської економії. Вони постають від кінця XV ст., щоразу частіше у міру зростання значення феодальної ренти. Спочатку з'явилися інвентарі костельні, далі – королівські, шляхетські й міські. Завдання їх полягало у реєстрації нерухомості, належної феодалу, а також селянської, із зазначенням накладених на них повинностей[4].

Цікавий інвентар зберігається у од. зб. №177 – тут є переліки меблів, посуду, вина, скла… бібліотечний реєстр з маєтку, укладені у 1838-1853 роках.

Статистичні матеріали були важливою частиною господарського справочинства. Вони концентруються у кількох справах з фонду; № 174 – «Документи, пов'язані з шпиталем сестер милосердя у Теплику» за 1843–1853 рр.(42 арк.); № 179 – «…пов'язані з церковними справами» за 1843-1860 рр.– 37 арк.; №180 – «…пов'язані з будівлями» за ті ж роки – 35 арк., та зібрання (№181) матеріалів такої ж хронології, що стосувалися ведення лісового господарства у маєтку – 30 аркушів.

Господарський характер має й невелика збірка (11 арк.) документів під номером 205 – «Akta tyczące się Magazynu Gromadzkiego w Dobrach Teplicko-Bubnowieckich» за 1849-1860 рр.На початку вона містить різноманітні таблиці, у яких відображена економічна інформація – скільки в якому селі засипано збіжжя. Вказана і градація за сортами сільгоспкульту р. Таблиці стосуються 22 сіл ключа.

Далі йдуть записи на 6 аркушах під титулом «Rozchód», у яких відображені грошові й майнові виплати різним особам та економічним інституціям. Ці відомості мають значення для дослідження структури видатків та загального вивчення економіки маєтків. Водночас, тут натрапляємо й на окремі записи, у яких вказані конкретні одержувачі виплат. Це підвищує значення матеріалів для вивчення приватної історії, історії родин, генеалогії. Наприклад, серед колективних виплат – стражникам, хлопцям при бляхарні – зустрічаємо й такі: «Bernarzowi Hawryłowi Czebarakowi…» або «Strycharzom za robienie cegły - Selwestrowi Kowalowi, Andrzjowi Beniowskiemu».

Інколи записи детально пояснюють, за яку саме роботу йде платня. Так у 1850-му році із сільських запасних магазинів Теплицького маєтку отримали плату зерном: Трохим і Клим Муркуни з с. Пчільної за сторожування при теплицькій касі, яке вони виконували понад 2 роки «без грунту»; Гарасим Цюндик з Метанівки і Ларіон Козоріз з Соболівки – за догляд селянської худоби, виведеної з села у часи епідемії; Яків Легкий з Теплика – за охорону громадського току[5].

Згадана архівна одиниця містить ще один «Рахунок» за пізніший період – від 13 січня 1851 р. до 13 березня 1853 р. У ньому також згадуються імена окремих селян – трьом особам було «дароване» певне майно, а п'ять бідних родин отримали допомогу «на прогодування дітей.»

Останні з названих записів свідчать, що у збірці, яку ми оглядаємо, містяться документи не

тільки економічного, але й соціального характеру. Такою є досить об'ємна (56 арк.) справа № 195, де зібрані папери щодо розгляду різноманітних прохань, звернень, скарг осіб, які проживають у маєтках. Зрозуміло, що переважна їх кількість вийшла не з-під пера кріпаків, а різноманітних службовців – грамотних і більш свідомих своїх прав. Хронологія цієї архівної одиниці охоплює період від 1841 по 1860 рік.

Надзвичайно цікавий опис процесу про спробу виходу з селянського стану містить справа №203.

Перш ніж детально розглянути обставини цього провадження, оцінимо загальний стан з правом селян здобути особисту свободу. Темою багатьох судових і адміністративних справ часів кріпацтва було юридичне визначення привілею на володіння невільними селянами. Переважно проблематика таких збірок полягає у встановленні спадкового права[6] або права внаслідок угод купівлі-продажу[7]. Зустрічаємо тут і купчі[8] (окремі або об'єднані у спеціальних книгах), і справи про відшукування особистої свободи[9]. Остання категорія документів є доволі поширеною і зустрічається у різних фондах багатьох архівів[10]. Хронологія цих збірок охоплює період до знищення кріпаччини, часом переходячи у судову тяганину і після 1861 року. Парадоксально виглядає дата однієї з таких справ з фонду № 135 «Подільська палата Карного і Цивільного суду» ДАХО – 1878 рік[11]. Адже, на цей час не тільки кріпосна система, але й сама ця судова установа були ліквідовані. Очевидно, йдеться про справи, взяті до розгляду палатою, а завершені вже окружним судом.

Знаходимо провадження щодо звільнення з кріпацтва і у складі інших фондів. Очевидно, найбільшу збірку таких документів становить фонд Подільського губернського правління (ДАХО. – Ф. 227). Після перших років встановлення нової влади та усвідомлення населенням особливостей її бюрократичного апарату почалися особисті[12] й колективні[13] звернення селян з метою здобути особисту свободу. Однак особливо зростає кількість таких звернень з кінця 1830-х років, коли до влади з цієї проблеми починають писати представники специфічної частини селянського населення краю – однодвірці[14].

Така масовість пояснюється кількома чинниками: невідповідністю правових і соціально-станових систем Польщі і Росії; наявністю у регіоні великої кількості представників дрібної шляхти, записаних у Російській імперії однодвірцями; втратою або відсутністю документів. Частіше довести свій неселянський статус намагалися саме етнічні поляки, які не зуміли вчасно знайти доказів своєї особистої свободи.

Однак неправильно буде розглядати такі справи тільки як джерело з історії польської меншини та певних видів соціально-майнових відносин. Чимало православних українців також вишукували особисту свободу. До того ж, за відсутності документальних підтверджень таких вимог, важливого значення набували свідчення односельців, особливо старшого віку.

Питання звільнення окремих осіб і родин з кріпацтва розглядалося у багатьох інстанціях різного рівня. У губернському місті навіть існувала спеціальна Комісія у справах осіб, які вишукували вільності. Щоправда, з її документальної спадщини збереглася тільки одна збірка за 1826 р. : про звільнення селян Захарія та Семена Данькевичів[15].

Проблема звільнення кріпаків стосувалась інтересів трьох суб'єктів правовідносин: самого селянина; держави, яка мусила через свої органи вирішувати це питання; поміщика, який втрачав власність і джерело прибутку. Тому окремі справи подібного штибу відклалися у збірках документації панських економій. Переважно йдеться про оригінали звернень владних структур і посадовців та про копії судових розглядів чи рішень щодо подібних питань.

Саме таким є витяг з рішення подільської Цивільної Палати 1835 року щодо намагання жителів с. Соболівки братів Івана і Василя (Григорія) Тишкевичів (вони ж Припики) звільнитися з підданства володарки Теплицького маєтку графині Олександри Потоцької[16].

З'ясувати суть цієї досить заплутаної справи на основі тільки зазначеного витягу непросто.

Відомо, що дід прохачів – Тишкевич приїхав до Соболівки «понад 60 років тому» разом з двома синами. Після його смерті вдова Мар'яна одружилася з Степаном Припиком – кріпаком. Батько прохачів Олександр був приписаний до родини вітчима і такий статус передав своїм дітям, зафіксованим, як залежні селяни, ревізіями 1811 року (двір № 4), 1816 р. (двір № 3) та 1834 р. (двір № 39). Як Олександр, так і його сини займалися віспощепленням, що ними трактувалося як додаткова ознака вільного стану. Однак позитивному рішенню цієї справи зашкодили свідчення рідного брата Олександра – селянина Орлівки Остапа Степановича Припика. Він засвідчив, що Олександр – дійсно його старший брат і рідний син Степана Припика, «…но чтобы они были людьми свободного состояния, того от родителей он не слышал». Гайсинський повітовий суд розглянув цю справу і

відмовив Василю і Григорію у задоволенні їх подання. Прокурор подав апеляцію до Цивільної Палати, яка, розглянувши документи й свідчення, відмовила прохачам у визнані статусу вільних людей і залишила в силі аналогічне рішення Гайсинського повітового суду.

Запропонований огляд невеликої архівної збірки документів щодо Теплицько-Бубнівських маєтків Гайсинського повіту середини XIX ст. демонструє нам істотну цінність матеріалів з історії Східного Поділля, що перебувають на збереженні у різноманітних установах Республіки Польща. Відтак перед сучасними українськими істориками нагально постає завдання активізувати роботу щодо виявлення подібних пам'яток, їх опису та введення до наукового обігу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ці збірки постійно привертають увагу дослідників історії Поділля. Див.: Трубчанінов С.В. Документи головного архіву давніх актів у Варшаві – важливе джерело для вивчення історії Поділля XV – XVIII ст. // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 173-174; 2. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини. – Вінниця, 2007. – С. 515; 3. Там само. – С. 348; 4. Szymański Józef. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2004. - s. 59; 5. Achiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Gospodarcze Wilanowskie. – Zarząd główny dóbr i interesów Augusta Potockiego. – Sign. 205; 6. ДАВО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 300. «Справа про встановлення права спадкування на кріпосних селян дворянина Камінського Франца» 1848-1852 рр. ; 7. ДАВО. – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 336 «Справа про продаж селян с. Рогізної поміщиком Шаровим» 1858-1868 рр. ; 8. ДАВО. – Ф. 473. – Оп. 1. – Спр. 13. «Купчі кріпості Брацлавського повіту на право власності» 1836 р. ; 9. ДАВО. – Ф. 470. – Оп. 2. – Спр. 24 «Про звільнення від кріпосної залежності селянина с. П'ятничан Качурівського Івана» 1818-1819 рр. ; 10. Див: РДІА. – Ф. 797 «Канцелярія Обер-прокурора Синоду». – Оп. 2. – Спр. 7755. «Про звільнення від влади поміщика Ямпільського повіту с.Стрільників пономаря Григорія» 1825 р. ; 11. ДАХО. – Ф. 135. – Оп. 17. – Спр. 300. «Про селян, які відшукують свободу»; 12. ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 510. «Про Станіслава Карасевича, який відшукує вільність з підданства поміщиці Ястрембської». 1821 р. ; 13. Там само. – Спр. 680. «За зверненням селян с. Кричунової Балтського пов. Пуркана Костянтина і інших про звільнення їх від кріпосної залежності», 1811 р. ; 14. Див.: Там само. – Спр. 886. «За скаргою шляхтичів Хмарів на поміщиків Навроцьких за зарахування їх у селянство». 1817-1839 рр. ; 15. ДАХО. – Ф. 647. – Оп. 1. – Спр. 1; 16. AGAD. – Archiwum Gospodarcze Wilanowskie. – Zarząd główny dóbr i interesów Augusta Potockiego. – Sign. 203. «Акти, що стосуються селян, які домагаються звільнення в володіннях Теплицько-Бубнівецьких».

О.В. Кривошея

ТЕСТАМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДУХОВЕНСТВА

Загальновідомо, що тестаменти чи заповіти є важливим історичним джерелом приватно-правового походження[1], які мають високий ступінь інформативності й репрезентативності. Вони є яскравим проявом людської думки, в яких зафіксовані основні економічні, духовні, соціальні та політичні здобутки конкретної особистості як результат її життєвої діяльності. Можна погодитися з тим, що «мотив створення подібних документів є основою їх достовірності» [2].

Незаперечною є думка про високу репрезентативність заповітів для генеалогічних досліджень, адже в них «простежується вся система родинних зв'язків»[3]. В архівосховищах зберігається їх значна кількість, але попри велике значення як джерела вони використовуються як попередниками, так і сучасними дослідниками не так часто.

Гумілевський згадував заповіти священика микольського бакланського Федора Ігнатовича 1716 р.[4], митрополита рязанського і муромського Стефана Яворського[5], опублікував частину заповіту священика рогоського Лавріна Іскричевського 1739 р. [6], повністю заповіт священика воскресенської церкви Стефана Григоровича 1651 р. [7]

Документами особистого походження є заповіти, яким значну увагу надавав ще О.Лазаревський [8], який сам опублікував тестамент полтавського полковника Іскри [9], використовував духовні заповіти у своїх працях. Так в «Очерках старейших дворянских родов Черниговской губернии» використано витримки з 8 приватно-правових актів доби Гетьманщини: мешканця чубківського Стародубського полку Микити Липи (1668 р.) [10], вдови бунчукового товариша Євдокії Опанасівни Гамалії (1755 р.)[11], генерального судді Івана Бороздни (бл. 1740)[12], графа Гаврила Владиславовича Рагузинського (1739)[13], полковника чернігівського Якова Кіндратовича Лизогуба (1698) [14], вдови генерального осавула Марії Яківни Бутович (1737)[15], бунчукового товариша Степана Степановича Бутовича (1746)[16], вдови протопопа новгород-сіверського Параски Костянтинівни Заруцької[17]. Опублікував тестамент ніжинського протопопа Павла Сленга[18], священика микольського

стародубського Романа Ониськовича Ракушки-Романовського 1701 р. , священика веркіївського Василя Семионовича 1692 р, семяновського Семена Єфремовича 1708 р.[19]

М. Костантинович опублікував заповіти Олександра Колчицького[20], Кирила Лобисевича[21], Марії Федорівни Корницької[22], повторив публікацію заповітів Микити Липи, графа Гаврила Владиславовича Рагузинського, Давида Пушкаренка[23]. Для нашої проблематики важливою є публікація тестаменту Федора Калиновського[24].

А. Стороженко опублікував тестамент переяславського полковника Дмитрашки-Райча[25], лубенського полковника Леонтія Свічки[26], частину із заповітів Максима Передерія та Івана Хімченка[27].

Заповіти значкового товариша Стародубського полку Василя Матвійовича Журмана [28] і його вдови Єфросинії Іванівни Губчич, яка була в другому шлюбі за Іваном Семеновичем Шашкевичем [29] опублікував В.Л. Модзалевський.

У Генеральних слідствах про маєтності, хоча і рідко, але все ж наводилися тестаменти як документи, що підтверджували права на ті чи інші маєтності. У слідстві про маєтності Чернігівського полку опубліковані три тестаменти: Адама Киселя, священика любецького Григорія Прокоповича, товариша полку Чернігівського Дем'яна Посудевського[30].

У сучасних умовах Ю. Мицик розпочав публікування тестаментів заповітом генерального обозного І. Волевача, ввів до наукового обігу тестамент гадяцького полковника Криницького, потім І. Ситий – полковника Якова Лизогуба[31]. Найбільш активно публікації здійснює С. Павленко, який помістив 21 документ під рубрикою «Тестаменти»[32] у своєму фундаментальному виданні, яке стосується доби гетьманату Івана Мазепи. З них 20 – це повторна публікація з рідкісних видань. Вперше до наукового обігу введений заповіт Григорія Михайловича Гамалії (№ 816). Два з документів (№ 810, «розпорядження за тестаментом Івана Химченко» – лише цитата з духовного заповіту і № 826 «заповіт охочепіхотного полковника Дмитра Чечеля» – лист чи «пам'ять») не є тестаментами. Крім видання текстів заповітів, розпочатий і аналіз тестаментів як історичних джерел (А. Попружна[33], О. Кривошея).[34]

Аж до XV ст. всі приватні та державні документи, що мали правову силу, називалися листами та грамотами. У XV ст. ми натрапляємо на термін «духівниця» – акт розпорядження своєю власністю на випадок смерті. Спочатку вони були словесними, а вже потім писемними. У «Руській Правді» духівниця була скоріше домовленістю між членами родинами, ніж виявом волі заповідача.

За Литовським Статутом, спадкування ґрунтувалося на родинних підставах. У ранньому німецькому праві заповіт не знаний, але пізніше він там все ж таки з'явився[35].

Майже всі норми цивільного права Литовського Статуту, російського законодавства, магдебурзького та звичаєвого права Гетьманщина зробила чинними й запровадила до свого законодавства. «Права, за якими судиться малоросійський народ» – перший відомий в історії Кодекс українського права – чітко регламентував випадки відчуження майна за тестаментом, також були визначені категорії осіб, які не мали права заповідати та спадкувати. Право складати заповіт належало кожній людині, крім неповнолітніх, психічно хворих, глухих, німих, сліпих від народження, марнотратників, засуджених за злочин до смерті, політичних злочинців, які тікали за кордон, невільників, монахів та ченців[36]. Позбавленими права спадкувати були євреї, відступники від християнської віри, марнотратники, п'яниці, позашлюбні діти, доньки, які вийшли заміж без згоди батьків[37].

Спадкове право передбачало 2 підстави – за законом і за заповітом. Спадкування за законом – це кровна спорідненість, спадкоємці за законом – природні (кровні), швагерські (свояцькі) та духовні (кумівство). Основними категоріями спадкового права «по крові» була отчизна, дідизна та рід, головною при спадкуванні переважно була чоловіча лінія.

Заповіт мав складатися з трьох частин: начального протоколу, основного тексту та кінцевого протоколу. Начальний протокол, в свою чергу, мав складатися з релігійної посвяти – інвокації, імені й титулу особи, від якої виходив документ – інтитуляції, назви особи чи осіб, якій адресується акт і привітання – салютації. До основного тексту мала входити преамбула, де йшлося про мету прийняття формульованого документом рішення, формула публічного оголошення рішення, пояснення обставин справи, заборона порушувати документ і зазначення міри покарання, розпорядження про ствердження заповіту печаткою та підписами. Кінцевий протокол знову мав релігійну форму, називав місце, час та умови складання акту, підпис і печатку[38].

У статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповіту вдови пирятинського протопопа Максима Губки Марії. Її чоловік був сином Федора Івановича – шляхтича,

війта пирятинського в 1692 р. [39], а потім отамана городового пирятинського в 1698-1699 рр.Стосовно нього відомо, що купив млин Власа Паценка, а потім продав його Свічці. 8 березня 1699 р. отримав універсал полковника Лук'яна Свічки на куплене ним за 400 золотих млинове місце[40]. Стосовно діда відоме лише ім'я Іван[41]. Івана Губку знаходимо в козацькому реєстрі 1649 р. в сотні Максима Городиського Корсунського полку, але для того, щоб стверджувати, що це родоначальник пирятинських Губок, необхідні додаткові аргументи.

Максим Федорович Губка був священиком, а потім протопопом пирятинським і чорнуським щонайменше в 1714–1717 рр.Отримав від полковника Савича надання с.Лелеки[42]. Помер раніше 1738 р.

Старший син Ілля був священиком Успінської церкви в Пирятині, потім місцевим протопопом щонайпізніше від 1727 р. і шонайраніше 1776 р[43]. Молодший син Єлисей Максимович також був священиком успінським пирятинським (? – 1747 – 1776 – ?). Мав одне коло спадкового млина, яке уступив у 1776 р. Чорнуському Красногірському монастирю. Якийсь їх родич Тимофій Губка був священиком пирятинським вознесенським (? – 1742 – ?).

6 квітня 1738 р. вдова протопопа Максима Марія написала заповіт, з якого узнаємо, що чоловік заповів свої ґрунти їй. Вона ж передала їх своїм двом синам. Ілля отримав половину двору з будівлею, в якому мешкали батьки. Йому ж відійшли шинок за містом проти церкви Вознесіння, млин біля Калинового мосту навпіл з священиком спаським Стефаном Федоровим, підварок (фільварок, ферма)[44] на «Зарітчі», ліс під Ороб'ями Таволговський, за який в той час мав суперечку з Григорієм Таволгою, ліс під Приходьками, пайку лісу в острові (частина лісосіки між двома ділянками)[45] Великому, кут Довгий біля Калинового мосту, половину поля і сіножатті біля Пирятина, половину хутору під Сирою Орлицею[46].

Єлисею другу частину поля і сіножаті біля Пирятина, половину хутору під Сирою Оржицею, половину батьківського двору, в острові підварок з винокурнею, за містом підварок Горовий, на Кочерговці два підварки з садами, на Зарітчі над р. Соболицею біля гори солодовня навпіл з Іллею, ліс у Турському з садом і жилими хатами, ліс у Куквині, третій у Переудові, два ліси у Злодяжині, шостий у Великому острові з лозою, сьомий – під Усівкою, млин в одне коло на курінській греблі, навпіл з Іллею хутір під Сирою Оржицею з усіма будівлями, полем і сіножаттю. Рогату худобу, коні, вівці також заповіла Єлисею[47]. Деяка перевага у розподілі майна на користь Єлисея пояснюється тим, що від нього вимагалося відправлення церковного обряду – сорокоусту.

Кінцевий протокол тестаменту додає інформації про те, що вдова протопопа була неписьменна і замість неї підписався вікарій Данило Вереміїв, затвердили заповіт бурмистр Михайло Безстульній і писар міський Михайло Пасюта.

Відомі сини Іллі Губки Семен (1720 – ?), який навчався у Києво-Могилянській академії з 1743 р. [48] та Іван (1733 – 1782 – ?). Останній службу розпочав з 23 червня 1762 р. , значковий товариш (з 22 липня 1762 р.), військовий товариш (з 23 квітня 1779 р.)[49], абшитований полковий осавул (1788). Проживав в Пирятині (приход Успенської церкви)[50]. Одружений з донькою значкового товариша Настасією Якимівною Огранович (1742 – 1778 – ?). За нею записано 40 підданих у с.Леляках і 69 у хуторі Сирооржицькому.[51]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство. Підручник. – К., 2002. – С. 357; Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 544 – 545; 2. Кривошея В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2007. – Вип. 7. – С. 265; 3. Там само; 4. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговское епархии. – Чернигов, 1874. – Т. 7. – С. 189; 5. Там само. – Чернигов, 1873. – Т. 3. – С. 175; 6. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговское епархии. – Чернигов, 1875. – Т. 5. – С. 81; 7. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговское епархии. – Чернигов, 1874. – Т. 5. – С. 61; 8. Лазаревський А. Заметки об украинской старине: Духовницы // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – С. 159 – 162; 9. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII-XVIII в.в. Искры // Русский архив. – 1875. – Т. III. – С. 305 – 306; 10. Лазаревський А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки губернскаго статистическаго комитета. – Кн. 2. – Вып. 1-2. – Чернигов, 1868. – С. 61 – 63; 11. Там само. – С. 76 – 77; 12. Там само. – С. 81 – 82; 13. Там само. – С. 83 – 84; 14. Там само. – С. 106; 15. Там само. – С. 114 – 115; 16. Там само. – С. 116 – 120; 17. Там само. – С. 126 – 127; 18. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежинский. – Чернигов, 1867. – Вып. II. – С. 172 – 175; 19. Там само. – С. 175 – 177, 216 – 218, 264 – 265; 20. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. IV. (Дополнение) / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1885. – С. 32 – 33; 21. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875.

– С. 544 – 548; 22. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С. 571– 575; 23. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С. 557 – 562, 748 – 751, 826 – 827; 24. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. III. Полк Стародубский / Составил Н.Костантинович. – Чернигов, 1875. – С. 768 – 770; 25. Стороженко А. Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки. – К., 1900. – С. 163 – 171; 26. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т.VI. – С. 494 – 497; 27. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т.VI. – С. 35, 36, 38, 39; 28. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания // Историко – литературный сборник. Посвящается Л. И. Срезневскому (1891 – 1916). – Л., 1924. – С. 97 – 111; 29. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания. – С. 112 – 117; 30. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. – 2 изд. – Чернигов, 1908. – С. 591 –593, 493 – 496, 501 – 502; 31. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10-14; 32. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 965 – 1007; 33. Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1998. - № 1. – С. 54 – 57; Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII – XVIII ст.) // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релінійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин, 2006. – 171-175; її ж. До соціально-побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII – XVIII ст.) // Батуринські читання. 2007. Зб. наук. праць. – Ніжин, 2007. – С. 245 – 250; 34. Кривошия О.В. Духовний заповіт як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 7. – С. 283 – 287; її ж. Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача як історичне джерело // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – Чернівці, 2006. – Вип. 3. – С. 62 – 68; її ж. Збірка духовних заповітів інституту рукопису національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 274 – 284; її ж. Еволюція духовних заповітів козацької старшини // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007 – С. 78 – 81; її ж. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. - К., 2007. – Т. XVI. – С. 369 – 374; Кривошея В.В., Кривошея О.В. Козацько-гетьманська держава (до характеристики біосоціальної підсистеми) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2007. - № 16 (53). – С. 198 – 208; 35. Віслобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. XXX; 36. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 216; 37. Бойко І.Й. цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743. Автореф. дис… канд. юрид. наук. – Львів, 1999. – С. 14; 38. Скорейко Г.М. Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації, плани пракичних занять. – Чернівці, 2003. – С. 41; 39. ЦДІАУК. - Ф.57. - Оп.1. - Спр. 420. - Арк. 5; 40. ЦДІАУК. - Ф.57. - Оп.1. - Спр. 420. - Арк. 6; 41. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т.VI. – С.127; 42. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. - С. 27; 43. ЦДІАУК. - Ф.51. - Оп.3. - Спр. 19345. - Арк. 469; 44. Словник української мови. Упорядкував … Б.Грінченко. – К., 1996. – Т. 3. – С. 160; 45. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т. – С. 707; 46. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 377; 47. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т. VI. – С. 377; 48. ІР НБУ. - Ф.160. - № 172. - Арк. 191; 49. ЦДІАУК. - Ф.193. - Оп. 2. - Спр. 203. - Арк. 8; 50. Астреб М.Г. Население Малороссии по ревизии 1729 и 1764 гг. Старшина Лубенского полка в 1777 году // Труды Полтавской ученой архивной кимиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 70; 51. Мадзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - Т.III. - С. 335.

І.М. Петренко

ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБУ І СІМ'Ї СЕРЕД ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII - ПОЧ. XIX СТ. В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРАЦЬ СУЧАСНИХ ЗАРУБІЖНИХ І РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ)

На сьогоднішньому етапі розвитку науки соціальна історія стала найбільш популярним й актуальним методологічним напрямком досліджень. Свідченням цього є збільшення кількості монографій, дисертацій, статей, проведення спеціальних конференцій, присвячених різним аспектам соціальної історії[1]. Українську історичну науку хоча й пізніше, ніж західноєвропейську, також не оминула ця тенденція. Становлення й розвиток нової парадигми дослідження історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних науковців проблемами соціальної історії на мікрорівні. На сьогоднішній день в Україні не створено жодної фундаментальної праці з історії повсякденності – одного з напрямків соціальної історії, українського народу, однак необхідність її вже давно назріла в річищі сучасного розвитку науки. За словами сучасного українського історика О. Удода, українська історична наука досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії, яка віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії тощо. Але все це - ще не історія

людей. Політична історія – це історія еліти. А що в такому випадку чекає багатомільйонний народ? Очевидно, горезвісне - бути гвинтиком або нулем (адже людина без партії, за словами пролетарського поета, – ніщо, нуль)» [2].

Новий напрямок у методології історії - історія повсякденності пов'язується з діяльністю французької історіографічної школи «Анналів», її представники - М. Блок, Ф. Бродель, Л. Февр - твердо обстоювали людинознавчу концепцію історії і робили висновок про те, що вона не може відбуватись поза людьми та їхньою свідомістю, а проходить крізь них, за їх участю. Ментальність, ідеологія та соціальна поведінка людей є невід'ємною складовою історичного дослідження, одним із важливих аспектів для розуміння історії певного періоду. У передмові до праці Ф. Броделя «Структуры повседневности: возможное и невозможное» Ю. Афанасьев зауважив: «Виступаючи за оновлення історії, М. Блок і Л. Февр доводили, що до числа історичних фактів належать не лише «події» « зі сфери політичного життя, але перш за все явища, процеси, у тому числі соціально-економічного розвитку. В «Аналлах» М. Блока і Л. Февра розроблена ідея «історії мас» на противагу «історії зірок», людини-трудівника, історії, видимої не «зверху», а «знизу» [3].

Історія повсякденності виросла із протесту проти розгляду історії в абстрактних поняттях, глобальних теорій, надмірної політизації та ідеологізації всього суспільного життя. Дослідники цього напрямку занурюються у дослідження невеликих спільностей: сім'ї, парафії, населеного пункту, школи, вулиці, міського кварталу, домашнього побуту, довкілля тощо. Відомий французький історик Ф. Бродель зауважував, що історія набуває свій смисл тільки тоді, коли вона розглядається на вертикальному зрізі: від повсякденного життя на рівні землі і до успіхів, до досягнень (і несправедливостей) суспільної надбудови [4].

У зв'язку з цим актуальності набуває питання висвітлення сучасними зарубіжними й російськими дослідниками шлюбно-сімейних відносин, демографічної поведінки серед православного населення Російської імперії XVIII ст., вплив Православної Церкви на регулювання демографічних процесів.

Метою даної статті є показ процесу зацікавлення і, як результат, збільшення останнім часом монографій, дисертацій, статей сучасних зарубіжних і російських істориків з історії шлюбу і сім'ї серед православного населення Російській імперії у XVIII – на поч. XIX ст., а також прагнення виявити методологічні підходи цих праць і специфіку дослідження тих чи інших аспектів загальної проблеми.

Сім'я є одним із важливих інститутів суспільства, її структура, розвиток і функції нерозривно пов'язані з історією самого суспільства. Вона є основою соціальної та господарської діяльності. Селянська сім'я стає об'єктом наукового історичного аналізу з другої половини XIX ст. Початком сучасного етапу розвитку шлюбно-сімейних взаємин вважаються 60-ті рр. XX ст. Він пов'язується з іменами таких відомих дослідників, як Дж. Хаджнал, П. Ласлетт, М. Міттерауер, А. Каган та інші. Хоча у працях цих дослідників не висвітлюються безпосередньо шлюбно-сімейні стосунки серед населення Російської імперії, однак вони є важливими для виявлення загальних тенденцій і порівняння специфіки дослідження вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Історик і демограф Дж. Хаджнал вперше показав перспективність порівняльного вивчення структури сім'ї в різних регіонах світу. Він розділив Європейський континент на дві великі зони, для кожної з яких був притаманний власний тип шлюбної поведінки (західно- і східноєвропейський) [5]. Історик порівняв ці два типи шлюбної поведінки, дійшовши висновку, що на Заході сини, позбавлені нерухомої спадщини, змушені були більше розраховувати на свої сили, а це сприяло розвитку індивідуалізму і підприємливості. Населенню ж Сходу були притаманні інші психологічні риси - вміння жити у злагоді із численними родичами і підкорятися авторитету старших, нав'язувати свою волю молодшим заради підтримки порядку в родині й господарстві[6].

П. Ласлетт розробив методику опису дворів і класифікував домогосподарства з погляду структури сім'ї. Він запропонував три основні типи домогосподарства: 1) просте, або нуклеарне, сімейне господарство, що складається з однієї подружньої пари з дітьми і без них; 2) «розширене» сімейне домогосподарство, яке утворюється тоді, коли в одному дворі разом із подружньою парою проживає ще один або кілька родичів, котрі не утворюють подружніх пар; 3) мультифокальне сімейне домогосподарство, котре складається з декількох нуклеарних сімей [7]. М. Міттерауер і А. Каган свою статтю присвятили порівняльному аналізу структури сім'ї в Росії і Центральній Європі[8].

Німецький історик Е. Фукс на сторінках своєї праці «Иллюстрированная история нравов» торкається багатьох важливих складових шлюбно-сімейних взаємин: шлюб із розрахунку, кокетство,

флірт, подружня невірність, сексуальне виховання, статева мораль тощо. Дослідник розглянув ці аспекти шлюбної поведінки, враховуючи їхню моральність. У вступі до своєї праці автор зазначив: «Моральна поведінка, моральні погляди і настанови, які нормують і санкціонують статеве життя кожної епохи, є найбільш характерними і яскравими виразниками духу тієї епохи. Сутність кожного історичного періоду, кожного народу і кожного класу відображається у них найнаочніше» [9]. Хоча Е. Фукс у своїй праці зупиняється, переважно, на аналізі шлюбу і сім'ї у буржуазному середовищі міського населення Європи, але виявлені ним закономірності були характерні й для дворянського стану Російської імперії XVIII ст.

У центрі праці німецького історика, фахівця з історії сім'ї, Райнхарда Зідера ключові проблеми соціальної історії сім'ї Західної і Центральної Європи кінця XVIII–XX ст. Автор глибоко дослідив важливі тенденції історичного розвитку сім'ї - відділення у просторі й часі сімейного життя і виробничої праці, занепад патріархальної традиції «великого дому» та розширення автономії сім'ї, що посіла місце у приватній сфері суспільного буття, еволюція системи взаємин сім'ї і суспільства, вплив церкви, держави, громадської думки на подружнє життя тощо. Інтерес становлять і різні аспекти сімейного життя: вибір подружньої пари, шлюбна поведінка, народження та виховання дітей, ставлення до старості, сексуальність до і після шлюбу тощо. Особливе місце у системі шлюбно-сімейних стосунків посідає питання про історичну типологію сім'ї, а також перспективи її розвитку в умовах інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Р. Зідер називав сім'ю «маленьким дзеркалом великого суспільства» . Дослідник зауважив: «Сім'я розуміється не як «світ у собі», а як соціальний мікрокосм, у якому відображаються суспільні відносини, живуть і працюють люди, соціалізовані даним суспільством, і вони самі соціалізують те, що відбувається на зміну поколінь» [10]. Автор детально охарактеризував селянську сім'ю як господарську одиницю, розподіл у ній праці та влади, дослідив чоловічу й жіночу роботу. Великий інтерес становить дослідження р. Зідера щодо народження і виховання дітей. Автор відкинув погляди деяких дослідників про те, що матері не мали ніяких почуттів до своїх дітей, а часта дитяча смертність притупляла біль і страждання батьків. Дослідник зауважив: «Вони лише по-іншому сприймались і виражались не інтроспективне емпатією та словом, а символами і ритуальними діями» [11].

Серед сучасних російських дослідників соціальної історії свої праці дослідженню розвитку шлюбно-сімейних взаємин присвятили П.Ш. Габдрахманов, М.К. Любарт (у Франції), В. Долгов (у Київській Русі), М.К. Цатурова, Н.Л. Пушкарьова, Ю. Лотман, К.П. Мареєва, Б.М. Миронов, Ю.М. Гончаров, також білоруський історик В.Л. Носевич та інші.

Один із розділів монографії П.Ш. Габдрахманова «Средневековые крестьяне и их семьи: Демографическое исследование средневековой деревни VIII-IX веков (по данным грамот)» присвячено шлюбності та безшлюбності, сексуальному життю селян, умовам шлюбності і моделям шлюбної поведінки, чисельності дітей у родинах, тривалості життя тощо [1]. Дана монографія важлива тому, що дає змогу порівняти моделі шлюбної поведінки селян, рівень безшлюбності, народжуваності, дитячої смертності тощо.

Монографія М.К. Любарт становить собою фундаментальне дослідження сім'ї в селянському середовищі Франції XVIII ст.[13] . Вона написана на широкому колі джерел: історико-етнографічних, правових, демографічних, фольклорних тощо. Автор проаналізувала шлюбно-сімейне законодавство, дошлюбну поведінку молоді, вік і мотиви вступу до шлюбу, вибір партнера, розлучення, повторні шлюби, а також зупинилася на типології, структурі, функціях сім'ї на сімейних звичаях і обрядах. Дане дослідження важливе тим, що дає змогу порівняти процес розвитку шлюбно-сімейних стосунків у Франції та Російській імперії у XVIII ст., а також політику держави й церкви стосовно до підданого населення.

М.К. Цатурова вперше в радянській історіографії дослідила російське сімейне право. У монографії автор розглянула основні інститути сімейного права: укладання шлюбу, опіку, розлучення, припинення шлюбу, правове регулювання сімейних взаємин, а також проаналізувала велику кількість законодавчих актів, пам'яток церковного права та інші джерела, безпосередньо документи архівів Москви і Санкт-Петербурга. М.К. Цатурова висловила свою позицію на роль церкви у шлюбному праві, а також характер її відносин із державою і підданими Російської імперії. Автор відзначала: «У XVIII ст. держава взяла на себе регулювання частини питань, які раніше належали церкві, а також вдосконалювала інститути сімейного права: інститут шлюбу, вдівства, опіки, створювала закони, які встановлювали майнову самостійність дружини... Зменшивши вплив церкви на сімейно-побутові проблеми, держава, на мій погляд, не змогла її замінити. Церква тримала

під неослабним впливом сімейні процеси» [14].

Сучасний російський історик В. Долгов свою статтю в часописі «Соціум: Альманах соціальної історії» присвятив такій делікатній темі дослідження, як кохання, сексуальність і статева мораль у Давній Русі [15]. Свою ж монографію автор присвятив дослідженню приватного життя людини Давньоруської держави. Він зауважив: «...найбільш, мабуть, таємничою сферою буття людини Давньої Русі до цього часу залишається її «приватне життя», тобто взаємостосунки у сім'ї, серед друзів, одним словом, у колі особистого спілкування» [16] . Хоча дані дослідження виходять за рамки нашої проблеми, однак вони дають уявлення про встановлення монополії церкви у сфері шлюбно-сімейних взаємин та зміну язичницьких уявлень слов'ян про укладання й розірвання шлюбу тощо.

Відомий російський історик Н.Л. Пушкарьова свою працю присвятила таким актуальним і недослідженим проблемам історії повсякденності, як становище жінки в руській та російській сім'ї у X-XX ст., російській сім'ї у «новій» і «традиційній» демографічній історії, темі «мати і материнство», а також здійснила порівняльний підхід до шлюбно-сімейної сфери життя людини у православ'ї й католицизмі [17]. Значення цих праць для вивчення історії повсякденності важко переоцінити для сучасного історика, адже вони відрізняються глибиною дослідження, професіоналізмом автора, підняттям глобальних проблем з історії повсякденності в різні історичні періоди, ґрунтовною джерельною базою. Фактично Н.Л. Пушкарьова започаткувала фундаментальні дослідження з історії приватного, неофіційного життя людей у різні історичні епохи в російській історіографії, заклавши фундамент для подальших досліджень із шлюбно-сімейної історії.

Російський історик Ю. Лотман декілька параграфів своєї монографії «Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII -начало XIX века)» присвятив дослідженню заручин, шлюбу, розлученню, статусу жінки у дворянському середовищі Російської імперії. Автор навів цікаві, почерпнуті з джерел і літературних творів приклади шлюбів та розлучень, інтимних стосунків серед привілейованих верств суспільства [18].

Вагомим внеском у розробку питання про церковний фактор у демографічній поведінці населення Російської імперії (на прикладі Тамбовської губернії) стала дисертація К.П. Мареєвої. Автор поставила собі за мету виявити специфіку церковного регулювання демографічної поведінки різних верств населення на мікроісторичному рівні. Автор зробила висновок, що у XIX - початку XX ст. церковна влада намагалася формувати демографічний менталітет населення, але їй вдалося отримати результат тільки тоді, коли вимоги церкви збіглися з традиційними уявленнями пастви. Традиційне російське населення жило у своєму самобутньому світі, анітрохи не задумуючись про існування християнсько-православного вчення [19].

Великий внесок у дослідження соціальної історії Росії зробив видатний історик Б.М. Миронов. Дослідник присвятив низку публікацій дослідженню демографічної поведінки серед православного населення Російської імперії XVIII-XIX ст.[20]. Апогеєм його праці стало видання двотомної монографії «Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX вв.)» [21]. Метою свого дослідження автор назвав наступне: «...вияснити, яка модель демографічної поведінки панувала в Росії протягом XVIII - на початку XX ст., коли почався перехід від так званої східноєвропейської до західноєвропейської моделі шлюбності і від традиційної до сучасної моделі відтворення населення, хто був піонером у регулюванні народжуваності серед станів і хто - серед регіонів» [22].

Дослідженню ключових проблем історії сім'ї в російському провінційному місті періоду модернізації присвячено монографію Ю.М. Гончарова. У праці ґрунтовно досліджено важливі тенденції історичного розвитку сім'ї: шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії, склад і чисельність міст Західного Сибіру, демографічні процеси в родині, економіку сім'ї і внутрішньо сімейні відносини. У вступі до свої праці історик відзначив: «Посилення в останні роки уваги істориків до сімейної проблематики зумовлена важливістю сім'ї у соціальній історії суспільства. Однією з причин зростання уваги до історії шлюбно-сімейних взаємин є збільшення інтересу до проблем сучасної сім'ї. Відомо, що всякий раз, коли сучасність ставить перед суспільством будь-які проблеми, історична наука також звертається до них у пошуках їх генезису, розвитку, можливих рішень» [23].

Білоруський історик В.Л. Носевич у монографії «Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе» поставив мету -реконструювати традиційне сільське суспільство як цілісну систему, виявити його загальні та особливі риси, які були властиві білоруському селу, у вузькому смислі – локальній і відносно замкнутій спільності селян-католиків центральної Білорусі [24]. В.Л. Носевич детально проаналізував шлюбну поведінку селян, народження дітей, їх виховання й

навчання тощо. Дане дослідження стане у нагоді при порівнянні демографічної ситуації селян-католиків і православних.

Вагомий внесок у дослідження структури сім'ї в історії Європи зробив В.Л. Носевич у своїй статті «Еще раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы» . Дослідник ґрунтовно охарактеризував історіографію даної теми, виявив основні аспекти зацікавлення російських, зарубіжних, українських науковців. Також В.Л. Носевич проаналізував матеріали конференцій і семінарів, проведених за останні роки, що були присвячені дослідженню особливостей структури сім'ї і домогосподарства у Європі. Наприкінці статті автор зробив висновок: «...багаторічні порівняльні дослідження сімейної структури так чи інакше виходять на проблему співвідношення економічних і культурних факторів, які визначають співвідношення економічних і культурних факторів» [25].

Жвава дискусія розгорнулася між тамбовськими істориками В.Л. Дьячковим, В.В. Каніщевим і петербурзьким дослідником Б.М. Мироновим. Стаття останнього була відповіддю на критичні зауваження тамбовських дослідників, які були зроблені у статті «Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX - начало XX в.» . В.Л. Дьячков і В.В. Каніщев піддали сумніву рівень релігійності селян і, як наслідок, не дотримання ними заборон на статеві стосунки під час постів, про що свідчить часта народжуваність дітей через певний проміжок часу. Історики наполягають на вирішальному впливі біологічних і природних факторів на соціальні та економічні процеси і на демографічну поведінку росіян. Б.М. Миронов піддав критиці дослідження В.Л. Дьячкова В.В. Каніщева, звинувативши їх у недооцінці впливу соціальних та економічних факторів на шлюбно-сімейні взаємини, а також у неможливості виявити закономірності при дослідженні поодиноких випадків, а не масових спостережень[26].

Отже, останнім часом у Росії почастішала поява статей, монографій, в яких дослідники з нових методологічних підходів аналізують процес еволюції шлюбно-сімейних взаємостосунків у Російській імперії. Окрім того, було проведено чимало наукових конференцій з вказаної проблематики [27]. Це свідчить про зацікавлення сучасними дослідниками таким напрямком соціальної історії, як дослідження повсякденності, приватного, неофіційного, не публічного життя людей, що сприяє вивченню історії на мікро рівні. На сьогоднішній день зарубіжними і російськими істориками, демографами, на основі статистичних, математичних методів, архівних джерел тощо, вже напрацьовано значний масив праць із цього напрямку дослідження. Почастішала поява наукових розвідок, у яких об'єктом дослідження є саме селянська сім'я, взаємини між подружжям, до- і шлюбна поведінка, народження дітей, дитяча смертність, участь церкви, держави, сільської громади в шлюбно-сімейній сфері життя суспільства. Поява цих досліджень є ознакою зміни пріоритетів у сучасній історичній науці: від політичної й економічної проблематики до соціальної й приватної.

Дана стаття не претендує на цілковиту вичерпність, оскільки її обмежені рамки не дозволяють докладно висвітлити всі праці, в яких науковці досліджують шлюбно-сімейну проблематику. Тому подальші розвідки будуть спрямовані на розширення історіографічного аналізу досліджень вітчизняних, російських і зарубіжних авторів із проблем шлюбної поведінки населення Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX - на поч. XX ст.: Посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / Упо р. В.О. Куликов, М.В. Проценко. –Х., 2007. - 63 с.; Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // <http://www.history.org.ua/XIX/k2/5 1. pdf>: Акіншева І.П. Інноваційні тенденції розвитку сучасних європейських підручників з соціальної Історії//<http://www.alma-mater.inpu.edu.ua/elect_v/r4/07aipzsi.pdf; Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. - 2007. - № 1. - С. 174-184; Федчиняк А. Історія повсякденності як складова змісту шкільної історичної освіти //<dls.ksu.kherson.ua/dls/ GetFile.aspx?m=2@d=1354:ukrainian%20historigrafy. doc; Бурин С., Ведюшкін В. Історія повсякденності як складова шкільного курсу нової історії //<www.bdpu.org/scientific published/history 2006/11 .doc>; Пилипенко Н. Повсякденне життя сім'ї парафіяльного священика Харківської єпархії вXIX ст. // Сучасні напрямки історичних досліджень: історіяповсякденності / Матеріали конференції 7 квітня 2006 р. / Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна // <http://www.history.univer.kharkov.ua/ukraine/scince/ confernce_2006/index.html>; Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема // <http://blog.iv-fr.net/entry.php?w=history@e_id= 158> 2. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // <http://www.history.org.ua/XIX/k2/5 1. pdf>; 3. Афанасьев Ю.Н. Фернана Броде ль и его

видение истории // Брод ель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. - М., 1986. - Т.1. - С.8; 4. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. –М., 1986. - Т.1. - С.29; 5. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневского и И.С.Кона. - М., 1979. - С.23; 6. Hajnal J. Two kinds of pre-industrial household formation system. In: R. Wall (ed.), in collaboration with J. Robin and P.Laslett. Family Forms in Historic Europe. - Cambridge, 1983. P. 65-104; 7. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневского и И.С.Кона. - М., 1979. - С.136-138; Laslett P. Introduction: The history of the family // Laselett P., Woll R. Household and Family in Past Time. - Cambridge, 1972. P. 1-89; 8. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пе р. с англ. и нем. К.А.Левинсона, пе р. с франц. Л.А.Пименовой. - СПб., 2004. - С.35-80; Mitterauer M. Historical family forms in eastern Europe in European comparison //http://dmo.econ.msu.ru/epc2001 hisrorv/advertVienna2000/index.html; 9. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса: Пе р. с нем. - М., 1993. - С.6; 10. Зиде рр. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.) / Пе р. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю. Брандт. - М., 1997. - С.8; 11. Там само - С.41; 12. Габдрахманов П.Ш. Средневековые крестьяне и их семьи: Демографическое исследование средневековой деревни VIII-IX веков (по данным грамот). - М., 1996. - 248 с.; 13. Любарт М.К. Семья во французском обществе: XVIII - начало XX века. - М., 2005. - 296 с.; 14. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. - М., 1991. - С. 103-104; 15. Долгов В. Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси XI-XIII вв. // Соціум. Альманах соціальної історії. - 2002. - Випуск І. - С.205-215; 16. Долгов В. Быт и нравы Древней Руси. - М., 2007. - С.9; 17. Пушкарьова Н.Л. Женщины Древней Руси. - М., 1989.- 286 с.; Пушкарева Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. - 1995. - № 3. - С.55-70; Пушкарева Н.Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X-XV вв.) // Этнографическое обозрение. - 1996. - № 6. - С. 93-106; Пушкарева Н.Л. Мать и материнство на Руси (X-XVII вв.) / Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под ред. Ю.П.Бессмертного. - М., 1996. - С.305-341; Пушкарева Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в «новой» и «традиционной» демографической истории // Этнографическое обозрение. - 1996. - №3. - С.66-79; Пушкарьова Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские / Отв. ред. В.А. Александров и д р. - М., 1999. - С. 456-465; 18. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII -начало XIX века. - С-Пб., 1994. - 240 с.; 19. Мареева Е.П. Церковный фактор в демографическом поведении населения Тамбовской губернии в XIX - начале XX в.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. - Тамбов, 2003. - 267 с.; 20. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX - начале XX в. / Брачность, рождаемость, смертность в России и в СРС р. Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневского. -М., 1977. - С. 83-104; Миронов Б.Н. Исповедные ведомости -источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII - первой половины XIX в. // Вспомогательный исторические дисциплины. - Л., 1989. - Вып. XX. - С. 102-117; Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. - Л., 1990. - 272 с.; Миронов Б.Н. Россия и Запад в XVIII - начале XX в.: социологические образы и историческая реальность // <http://bmironov.spb.ru/method.php 21. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). - СПб., 1999. - Т.1. -548 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX вв.). - СПб., 1999. -Т.2. - 566 с.; 22. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX вв.). - СПб., 1999. - Т.І. - С.158; 23. Гончаров Ю.М. Городская семья второй половины XIX - начала XX в.: Монография. - Барнаул, 2002. - С.3-4; 24. Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе // <http://vn.belinter.net/book/index.htm ; 25.Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйствав истории Европы // <http://vn.belinter.net/model/10.html>; 26. Дьячков В.Л., Каніщев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о ролирелигиозного фактора в демографическом поведении традиционногокрестьянства. Тамбовская губерния, XIX - начало XX в. // http:kleio.asu.ru/aik/krug/2003/317-341.pdf. ; Миронов Б.Н. Можно ли увидеть всю Россию из Малых Пупков // http://bmironov.spb.ru/method.php?mn=5@lm=2@lc=methodstl; Миронов Б.Н. Нет, не увидеть всю Россию из Малых Пупков // http://kleo.asu.ru/aik/kmg/2005/528-543.pdf.; 27. Иваницкий В. Русская женщина и эпоха «Домостроя» // Общественные науки и современность. -1995. - № 3. - С. 161-173; Власова И.В. Брак и семья у русских (XII - начало XX века) // Русские / Отв. ред. В.А. Александров и д р. - М., 1999. - С.416-431; Гнеушева р. Д. Модель семьи в русской культуре XVIII века // Семья в России: история и современность / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. - Тверь, 2001. -С.25-27; Ермишкина О.К. Отношение к семье и браку в среде дворянской интеллигенции во второй половине XVIII - первой половине XIX вв. // Семья в России: история и современность / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. - Тверь, 2001. - С.28-29; Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.) : Монография. - СПб., 2004. -608 с.; Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в Российской империи. - СПб., 2006. -272с.

В.М. Віліжінський

ДЖЕРЕЛА ПРО ПАМ'ЯТКООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ІІ-Й ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Негативне ставлення до релігійних інституцій різних конфесій в радянські часи зумовило відсутність узагальнюючих досліджень про такий напрям діяльності Російської православної церкви як становлення краєзнавства та охорони історико-культурних пам'яток, зокрема на землях Правобережної України. Цей процес набув особливого розвитку в ІІ половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., в період українського національного відродження. Доступність для вихідців із народних низів церковної освіти, перебування священослужителів в середовищі народу викликало інтерес до історичного минулого краю, який був пов'язаний із збереженням храмів та інших історико-культурних пам'яток. Ці прагнення збігалися з позицією російської влади, яка з метою поширення своїх прав на володіння Правобережною Україною 1850 р. доручила Київській духовній академії, Подільській та Волинській православним духовним семінаріям розпочати історико-статистичний опис церков і парафій відповідних єпархій, у якому не було б місця польській історії, а також всіляко «стримували натиск польсько-католицьких думок».[1] Однак, з цієї проблеми зібрано значний фактичний матеріал, що створює можливості для дослідження цього сегменту вітчизняної історії, яка розпочалася лише в незалежній Україні. Окремих аспектів пам'яткоохоронної діяльності РПЦ на Правобережжі в зазначений період торкалися у своїх монографіях Л.В. Баженов, С.В. Гаврилюк, С.З. Заремба, Ю.С. Земський, О.М. Кошель, П.Я. Слободянюк, С.І. Желюк.[2]

Проте нині відсутні узагальнюючі праці, які б докладно висвітлювали історію пам'яткоохоронної діяльності Російської православної церкви.

У даній статті автор ставить за мету охарактеризувати та систематизувати джерела з проблеми пам'яткоохоронної діяльності РПЦ на Правобережній Україні у ІІ половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

Серед друкованих джерел насамперед відзначимо збірник документів «Сохранение памятников церковной старины в России ХУІІІ – нач. ХХ вв.»[3] У ньому вміщені відомості про удосконалення способів зберігання при церквах та монастирях церковної старовини та бібліотек, указ Синоду про порядок збереження церковного майна при монастирях та церквах, витяг із будівельного статуту про порядок охорони та утримання пам'яток старовини, документи про порядок проведення ремонтів пам'яток давнини, які знаходились у віданні єпархіального керівництва, витяг із статуту Церковно-археологічного товариства та музею при Київський духовній академії та інші.

Окрему групу складають публікації церковних інституцій, які займалися памяткоохоронною діяльністю. До них, зокрема, належить Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, яке спочатку називалося Церковно-археологічна комісія і було започатковане в 1872 р. при Київській духовній академії. З часом її перейменували в Церковно-археологічне товариство, у 1901 р. – у Київське церковно-історичне та археологічне товариство. Опубліковані джерела містять установчі та звітні документи товариства. Протягом існуючого періоду товариства були затверджені три редакції його статуту. Кожен з статутів декларував аспекти пам'яткоохоронної роботи, а саме: перший статут, прийнятий у 1872 р., наголошував на музейництві[4], другий,– затверджений у 1881 р., – пріоритетним завданням Товариства вважав археологічну справу[5], а третій – у 1901 р. засвідчив одним із головних завдань членів товариства збирання, обстеження та збереження пам'яток церковної старовини.[6]

Товариство і музей знаходилися під патронатом Київського митрополита. Товариство було відносно великим, і число його членів постійно зростало. Якщо в 1873 році до його складу входило 70 членів, то в 1888 році їх вже налічувалось 171. Саме це дозволило Товариству розширювати коло своєї діяльності.

У річних звітах Київського Церковно-історичного та археологічного товариства подекуди наводилися відомості про здійснення його членами пам'яткоохоронних заходів. На шпальтах часопису « Труды Киевской духовной академии» вони друкувалися протягом 1974-1916р р. і видавалися окремими брошурами. У них містилася інформація про надходження нових експонатів до церковно-археологічного музею, результати археологічних досліджень тощо.

У щомісячнику «Известия Церковно-аргеологического общества при Киевской духовной академии» більш поглиблено висвітлювалася пам'яткоохоронна діяльність Церковно-історичного та археологічного товариства. Вони повідомляли про зміст найцікавіших рефератів, які читалися на засіданнях Товариства. Із значними подробицями описувалися надходження до музею (особливо

найцінніші). Цей часопис виходив з 1875 по 1895 рр.

Результативність науково–пошукової роботи, звіти, повідомлення, доповіді, реферати, товариство публікувало в журналі «Труды Киевской духовной академии», який видавався в 1869-1917 рр. З 1880 року на шпальтах цього видання з'явилась спеціальна рубрика « Заняття товариства», що висвітлювала його діяльність. Іноді окремими виданнями виходили звіти, доповіді, реферати та повідомлення[7].

У 1883 році Церковно-історичним та археологічним товариством було започатковано власний часопис – «Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской духовной академии», в ньому друкувалися найцікавіші дослідження пам'яток церковної давнини членами Товариства, опис експонатів Церковно-археологічного музею. З 1899 р. до 1916 р. було здійснено 14 випусків[8].

У Подільській єпархії принципи, мета діяльності та завдання Комітету для церковно-історичного і статистичного опису єпархії, згодом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та Подільського церковного історико-археологічного товариства, докладно відображено у редакціях статутів 1865, 1894 та 1903 рр.Слід відзначити, що в останніх редакціях, окрім головної мети (підготовка і видання загального історико-статистичного опису Подільської єпархії), наголошувалося на завданні охорони від нищення цінних пам'яток церковної старовини і народного життя[9].

Іншу групу друкованих джерел, що висвітлюють пам'яткоохоронну діяльність Російської православної церкви, складають церковні видання – єпархіальні відомості. На Правобережній Україні діяли Київська, Подільська та Волинська єпархії. Саме ці видання висвітлюють проблему охорони пам'яток в ІІ половині ХІХ – на початку ХХ ст. Досить часто автори опублікованих матеріалів у цих періодичних виданнях були безпосередніми учасниками пам'яткоохоронних заходів.

У єпархіальних відомостях існували рубрики, зміст яких дозволяє простежити розвиток традиційних акцій, що відображалися на охороні пам'яток старовини. Так упродовж тривалого часу публікувалися розпорядження єпархіального керівництва про надання дозволів церковним общинам та священикам проводити ремонти, підтримку, відновлення храмових приміщень, частина яких була пам'ятками архітектури, подяки окремим священослужителям за належну підтримку, турботу та опіку над будівлями монастирів і церков. Містилися статистичні матеріали про кількість відремонтованих храмів; відомості про суми, пожертвувані на їх ремонт; матеріали про пам'яткоохоронну діяльність церковно-приходських установ, церковних братств, запрошення до пожертвувань тощо.

Так у «Киевских епархиальных ведомостях» вміщено матеріали про церковно-будівничу справу в західних губерніях, відомості про створення церковно-приходських установ, про статут братства при кафедральному соборі м.Кам'янець-Подільський[10] тощо.

На шпальтах «Подольских епархиальных ведомостей», окрім подібних матеріалів, містилися матеріали про збереження пам'яток. До них належать «Исторические заметки о Св.Троицком монастыре Подольской епархии, что вблизи местечка Сатанова»[11], «Летопись Сатановского монастыря»[12] тощо.

Про відкриття у 1910 р. музею при історико-краєзнавчому та релігійно-просвітницькому товаристві міста Острога – Братстві ім. Князів Острозьких повідомляли «Волынские епархиальные ведомости»[13], де опубліковані важливі джерела пам'яткоохоронної діяльності РПЦ, річні звіти Луцького Хрестовоздвиженського братства[14], Володимиро-Васильківського братства м. Житомира тощо.

Окрім єпархіальних відомостей, досить вагомою групою друкованих джерел є преса. Відомості про пам'яткоохоронну роботу церковних братств, музеїв, церковно-приходських установ та поодиноких осіб друкувалися на шпальтах таких видань: «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России», «Исторический вестник», «Древности», «Киевские губернские ведомости», «Волынские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости», «Голос Подольской церкви», «Подолянин», «Православная Подолия» та інші.

Велика кількість матеріалів із вивчення історії охорони та збереження пам'яток старовини Волині знаходиться в державних архівах Житомирської, Волинської та Рівненської областей.

Значна частина документації про діяльність Церковно-археологічного та історичного товариства знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Тут у фонді 711 зберігаються справи про надходження до музею, проекти статуту товариства та справи господарчого характеру, у фонді 127 – перша редакція статуту Церковно-археологічного

товариства 1872 р., фонд 128 присвячений здебільшого Києво-Печерській лаврі. Тут, зокрема, зберігається датований 1881 р. акт огляду Троїцької надбрамної церкви комісією Церковно-археологічного товариства, а також переписка між Товариством і Лаврським духовним собором про перспективи реставрації даної пам'ятки.

Фонди містять також інформацію про Волинський музей, що діяв у Житомирі (Ф.222, 223), відомості про існування в м. Житомирі музею товариства дослідників Волині (Ф.705), документи фонду 725 розповідають про співпрацю Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва з музеєм при Луцькому Хрестовоздвиженському православному братстві[15].

Документи, датовані 1872-1908 рр., які представляють собою списки експонатів Церковно-археологічного музею, канцелярські рахунки, чернетки звітів, листування Товариства з різними установами містяться у фондах Архіву Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Там само зберігаються інвентарні справи заповідника, в яких вміщено відомості про експонати церковно-археологічного музею, що надійшли до Лаврського музею після 1922р.[16]

У фондах державного архіву Вінницької області містяться матеріали про використання мирських зборів сільської громади, про кількість православних монастирів та церков у Вінницькому повіті, прибуткові книги церков тощо[17].

Фонди Волинського, Рівненського, Житомирського обласних державних архівів зберігають розпорядження вищих офіційних установ з питань збору і подальшого подання відомостей про пам'ятки старовини, відомості та матеріали листування їх з місцевою владою, окремими особами - учасниками пам'яткознавчого та пам'яткоохоронного руху, громадськими організаціями щодо поповнення та впорядкування музейних експозицій, проведення робіт з ремонту, відновлення чи реставрації пам'яток старовини тощо[18].

Отже, аналіз джерел про пам'яткоохоронну діяльність Російської православної церкви на Правобережній Україні в ІІ половині ХІХ – початку ХХ ст. засвідчує наявність достатньої кількості джерел та матеріалів для підготовки узагальнюючої праці з цієї проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кошель О. Православне духовенство в краєзнавчому русі Правобережної України у ХІХ ст. // ІІ Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку».- Камянець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог – 2007.- Т.3.- С.185; 2. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на поч. ХХ ст. Становлення. Історіографія. - Хмельницький, 1995; Його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.- Камянець-Подільський, 1993; Його ж. Alma mater подільського краєзнавства: Камянець – Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – поч. ХХ ст., Камянець-Подільський, 1993, 2005; Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшші (ХІХ- початок ХХ ст..) – Луцьк, 2002; Желюк С.І. Російська Православна церква на Волині (1795-1917 рр.).- Житомир, 1999; Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія. Теорія. Сучасність. – К., 1995; Земський Ю.С. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (Становлення та діяльність).- Хмельницький, 1997; Кошель О. Між наукою і церквою: Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920).- Київ-Камянець-Подільський, 1998; Слободянюк П.Я. Українська церква. Історія руїни та відродження. - Хмельницький, 2000; 3. Сохранение памятников церковной стварины в России ХУІІІ – нач.ХХ вв.: Сборник документов -М., 1997; 4. Устав Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1873; 5. Устав Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1882; 6. Устав Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1901; 7. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. - К.,1995. -С.113; 8. Крайній К.К. Дослідження церковної історії в Київському церковно-іс торичному та археологічному товаристві 1872-1920р р. – К., 2004.- С. 13; 9. Устав подольского Церковного историко - археологического общества. – Каменец-Подольский , 1903. – С.1; 10. Киевские епархиальные ведомости. – 1865.- №21.- Отдел ІІ.- С. 795-800; №17. – Отдел ІІ.- С.70-76; №14.- Отдел ІІ. – С. 533-544; №15.- Отдел ІІ.- С.568-580; №5.- Отдел ІІ.- С.195-206; 11. Подольские епархиальные ведомости.- 1883.- №1.- С. 6-13; 12. Там само. – 1886.- № 51. – С. 1063-1076; 13. Волынские епархиальные ведомости. – 1876. - №16 (часть неоф.). – С.559 – 560; 14. Там само.- 1893.- №23.- (часть неоф.).- С.647; 1909.- №2.- (часть неоф.).- С.24-25; 15. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.- Ф.711.- Оп.3.- Спр.4010; Ф.127.- Оп.6777.- Спр.26; Ф.128.- Оп.1.- Спр.2766; Гаврилюк С. Вказ. праця. - С.32; 16. Архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. - №1206; 17. Державний архів Вінницької області. - Ф.205.- Оп.1.- Спр.34; Ф.200.- Оп.1.- Спр.1487; Ф.799.- Оп.1.- Спр.41; 18. Гаврилюк С. Вказ. праця. - С.34-35.

О.А. Коляструк

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 1920-Х РР. В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Загострення інтересу науковців до проблем історії інтелігенції, до визначення її функцій у суспільному житті, її ролі в національному просторі, врешті-решт, її відповідальності за долю країни в Росії традиційно припадає на переломні часи в історії держави. У громадській свідомості російського суспільства інтелігенція неподільно пов'язана з духовністю й сумлінням, на неї покладена відповідальність у виборі історичного шляху, у збереженні національних і культурних традицій. Таке усвідомлення її рольового призначення не вдалося зруйнувати навіть за радянських часів, коли інтелігенція була політично й соціально принижена, опинилась в ідеологічній заблокованості, в обтятому культурному просторі.

Утім, вона так і не була поборена й винищена, вже перебудовні проекти актуалізували її роль у суспільстві і, відповідно, пожвавили інтерес громадськості до неї.

У пострадянській Росії вивчення історії інтелігенції є одним з найпотужніших напрямків наукової історіографії, складає самостійний дослідницький напрямок – інтелігентознавсто, – що успішно розвивається не тільки в столичних (Москва й Санкт-Петербург) академічних центрах, а й в глибинці, у провінції.

Наукові підстави нового російського історіописання інтелігенції зумовлені, принаймні, двома завданнями: по-перше, у радянській історіографічній спадщині проблеми інтелігенції не знайшли повного й об'єктивного осмислення через принизливе ставлення до неї як соціальної верстви; по-друге, потребою подолати російською історичною наукою відставання у вивченні феномену інтелігенції від зарубіжної (європейської).

У російському інтелігентознавстві підтримується інтерес до різних етапів історії інтелігенції, в тому числі й до періоду більшовицької нової економічної політики у 1920-і рр.

Однією з прикметних рис сучасної історіографічної ситуації є посилення тенденції до міждисциплінарного вивчення складних об'єктів й одночасне прагнення до відокремлення колишніх напрямків проблемної історіографії як самостійних галузей наукового знання у блоці вітчизняних гуманітарних досліджень.

На думку провідних спеціалістів, поворот до міждисциплінарного осмислення історії російської інтелігенції і її регіональних загонів не тільки можливий, але й необхідний як реалізація природної потреби науки в постійному пошуку. Однак він далеко не простий і не прямолінійний. Його втілення піддане діям внутрішніх закономірностей розвитку наукового знання і впливу зовнішніх факторів. Новий напрям (нова дисципліна), що визріває всередині традиційної історіографії і діє за сформованими в науковому співтоваристві правилами, має набрати певну критичну масу, щоб подолати силу інерції колишніх професійних стереотипів[1].

Оцінку стану історичної науки наприкінці 1990-х рр.подає А.П. Логунов у статті, що відкриває рубіжну збірку «Образи історіографії»[2]. Він констатував важливу зміну провідного вектора руху думки сучасних російських істориків від колишнього соціального типу історіографічного проекту у напрямку до нового – інформаційно-культурного, що суголосне сучасним тенденціям зарубіжної історіографії. Історична наука, вийшовши з жорстких рамок соціального проекту, опинилась у ситуації відкритого діалогу з іншою історіографічною культурою й виробляє способи й прийоми гуманітаризації історичного знання[3].

Відзначені автором ознаки виявились у роботі дослідницьких центрів з історії інтелігенції. Серед них авангардним було починання професора Іванівського державного університету професора В.С. Меметова щодо щорічних міжнародних конференцій з історії та теорії інтелігенції[4].

Катеринбурзькі дослідники М.Є. Главацький та М.І. Кондрашова у 1994 р. в Уральському університеті розпочали проект «XX століття в долях інтелігенції Росії». Того ж року було проведено першу конференцію «Російська інтелігенція: XX ст.»[5]. Фактично тоді ж були окреслені проблемно-тематичні блоки всіх наступних конференцій. Проблема «Інтелігенція і влада» була предметом спеціального обговорення у 1996 р. , потім наскрізно була присутня у всіх наступних конференціях. Особливої гостроти їй надав один з висновків В.Л. Соскіна в 1994 р. Дослідник оцінював усю політику радянської влади стосовно інтелігенції як дискримінаційну від моменту встановлення радянського ладу[6]. На черговій конференції 2003 р. було запропоновано осмислити вивчення цієї проблеми на прикладі теми «Влада й художня інтелігенція»[7]. Уральські інтелігентознавці зосередились над осмисленням ролі інтелігенції у формуванні громадянського суспільства[8]. Тоді ж

був зроблений поворот до особистостей інтелігентів, які можна означити як «знакові» в історії Росії XX ст. Для засновників центру такою постаттю був В.Є. Грум-Гржимайло[9].

Як певне підсумкове узагальнення, можна розглядати історіографічно-нарисову монографію М.Є. Главацького «Історія інтелігенції Росії як дослідницька проблема»[10]. Перший етюд, який автор назвав автором «Що ж таке, врешті, інтелігенція?», містить аналіз спалахів інтелектуальних суперечок навколо заголавкового поняття за сто років російської наукової й громадської думки. Суперечки про дефініцію, відновлені наприкінці 80-х рр. , тривають і далі. Дослідники прагнули зрозуміти, чому так відбувається і де джерела чергової дискусійної хвилі. В.Г. Риженко таку періодичну актуалізацію проблеми дефініції пояснює не тільки загальнонауковою логікою, а й дією стереотипів мислення дослідників й особливостями сформованого у попередній період корпоративного наукового знання закритого типу. «Переконання у єдино можливому трактуванні поняття «інтелігенція» було головною прикметою належності до корпорації радянських істориків інтелігенції, –пише вона. – Воно ж видається нам важливим свідченням закритості відтворюваних у радянській історіографії теорій формування інтелігенції від впливу нових методологічних підходів, в тому числі народжуваних у «чужих» секторах науки, не кажучи вже про зміни в інших науках»[11]. М.Є.Главацький також вважає, що не може бути єдиного визначення інтелігенції, сучасна наука має остаточно зректися від монодефініції. Він дотримується погляду про двоєдину природу інтелігенції, котра являє собою і соціальну спільноту працівників духовного виробництва, і спільноту культурну, отже, вона має культурно-історичний характер. Симпатії автора викликає позиція В.Л. Соскіна, який стверджує, що кожній епосі відповідає «своя» інтелігенція[12].

Другий розділ присвячений проблемі виселення з РСФРР у 1922 р. інакодумної інтелігенції. Аналітичний огляд історичної літератури останніх п'ятнадцяти років дозволив досліднику виокремити як засадничу позицію цієї акції прямий зв'язок ідеології марксизму з вигнанням еліти інтелігенції з Росії. Автор наголошує на таких складниках цієї концепції, як антиінтелектуалізм, нігілістичне ставлення до розумової праці й духовної культури, а звідси й до інтелігенції як її активного суб'єкта й носія. М.Є. Главацький суголосний з висновком В.Л. Соскіна: виселення інтелігенції стало кульмінаційним моментом в утвердженні ідеологічного панування більшовизму[13]. Заслуговують на увагу його роздуми щодо «авторства» ідеї виселення. Науковець вважає, що пріоритет Леніна у темі «винуватості» інтелігенції не викликає сумнівів, проте роль його сподвижників у доведенні ідеї до реалізації належно ще не осмислена. Архівні документи, що стали доступними у 1990-і рр. , дають право стверджувати, що саме партійці-інтелектуали були найбільш непримиренними до інтелігенції.

Не залишив поза увагою М.Є. Главацький питання про взаємини інтелігенції і влади. Історія Росії знає дві моделі поведінки інтелігенції. Перша передбачає відторгнення влади, взаємну конфронтацію. Друга вбачає у конформізмі цілком законне примирення інтересів шляхом обопільних поступок[14]. На проведеній у 1998 р. у Катеринбурзі, за ініціативою Є.М. Главацького, Всеросійській науковій конференції «Інтелігенція і конформізм» були піддані осуду обидві поведінкові позиції інтелігенції[15]. Головний доповідач С.А. Красильников виступив на захист конформізму з огляду інтеграційної ролі інтелігенції у зближенні позицій окремих соціальних груп і прошарків у єдиний соціум. Більшість учасників сприйняли цю позицію негативно, натомість організатор закликав уникати надмірно спрощеного розуміння конформізму. Дослідники мають з'ясувати, як виглядав конформізм на практиці: наскільки він співмірний з поняттями честі й гідності, де він є проявом природної адаптації, умовою соціалізації, а де пристосуванством[16].

М.Є. Главацький спробував підбити лише попередні наслідки вивчення проблеми історії інтелігенції. Звідси явище незакінченості, іноді й схематизму викладу, що, однак , цілком відповідає заявленому жанрові історичних етюдів. На думку М.А. Фельдмана, книга являє спробу захистити російську інтелігенцію від надуманих багато в чому нападок, а також самопринижения інтелігенції після труднощів і поразок 90-х рр. XX ст.[17].

Омські дослідники ініціювали міждисциплінарне вивчення інтелігенції у контексті дослідження світу наукових і соціокультурних співтовариств, їх ролі в конструюванні загальноросійського й локального інтелектуального простору, у зміцненні їх зв'язків[18].

Особливе місце в сучасній історіографії подає Центр інтелектуальної історії при Інституті загальної історії РАН, яким керує Л.Р. Рєпіна. Для розуміння особливостей процесу становлення інтелігентознавства корисно дослухатися до її думки про те, що кожна з нових дисциплін проходить три етапи: «початкову спеціалізацію у формі нової предметної орієнтації окремих дослідників, інституалізацію виокремлених галузей через створення асоціацій науковців і наступний етап її

закріплення на більш міцному ґрунті, у формальних університетських структурах»[19]. Узагальнення дослідницької діяльності академічних науковців відбилося у серії публікацій[20] та колективній монографії «Інтелігенція в історії: освічена людина в уявленнях і соціальній дійсності»[21].

І.В. Сибіряков цілком слушно зауважив, що кількість праць, присвячених історії російської інтелігенції, зростає з року в рік, натомість кількість продуктивних ідей катастрофічно зменшується, при цьому «дослідники не просто працюють у жорстких рамках традиційних методологічних схем, але й фактично ігнорують існування нових підходів»[22].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рыженко В.Г. Роль исследовательских центров в складывании современного интеллигентоведения. К 10-летию Центра «XX век в судьбах интеллигенции России» // Известия Уральского государственного университета. – 2004. – № 29. – С. 174; 2. Логунов А.П. Отечественная историографическая культура: современное состояние и тенденции трансформации // Образы историографии: Сб. ст. / Под ред. А.П. Логунова. – М., 2000; 3.Там само. – С. 37, 52-53; 4. Нравственный императив интеллигенции: прошлое, настоящее, будущее: Тез. докл. междуна р. науч.-тео р. конф., Иваново, 23–25 сент. 1998 г. – Иваново, 1998; 5. Российская интеллигенция: XX век: Тез. докл. и сообщ. науч. конф. / Отв. ред. В. Г. Чуфаров. – Екатеринбург, 1994; 6. Соскин В. Л. Власть и интеллигенция в 20-е гг.: политика партнерства или дискриминации? // Российская интеллигенция: XX век. – С. 135. 7. Рас катова Е.М. «Власть и художественная интеллигенция» как исследовательская проблема в отечественной историографии 1990–2000-х гг. // Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения: Тез. докл. науч. конф., посв. 85-летию со дня рожд. проф. Л. М. Зак и 70-летию со дня рожд. проф. В.Г. Чуфарова, 30–31 мая 2003 г. – Екатеринбург, 2003. – С. 162–164; 8. Интеллигенция и проблемы формирования гражданского общества в России: Тез. докл. Всерос. конф., 14–15 ап р. 2000 г. – Екатеринбург, 2000; Российская интеллигенция: критика исторического опыта: Тез. докл. Всерос. конф. с междунар. участием, посв. 80-летию сб. «Смена вех». Екатеринбург, 1-2 июня 2001 г. – Екатеринбург, 2001; 9. Мазур В.А., Главацкий М.Е. Образ жизни и судьба В.Е. Грум-Гржимайло: к постановке проблемы // Культура и интеллигенция России XX века как исследовательская проблема: итоги и перспективы изучения. – С.82-84; 10. Главацкий М. Е. История интеллигенции России как исследовательская проблема: Историографические этюды. – Екатеринбург, 2003. – 160 с.; 11. Рыженко В.Г. Вказ. праця. – С.175 12. Главацкий М.Е. Вказ. праця. – С. 10,18,27; 13. Там само. – С. 121; 14. Там само. – С. 116; 15.Там само. – С. 121-123; 16. Там само. – С. 122,125,127; 17.Фельдман М.А. К проблеме интеллигенции // Известия Уральского государственного университета. – 2004. – №33.; Гуманитарные науки. – Вып. 8. – С. 117; 18. Культура и интеллигенция России: социальная динамика, образы, мир научных сообществ (XVIII–XX вв.): Материалы 3-й Всерос. науч. конф. Т. 1. Научные сообщества в социокультурном пространстве России; Т. 2. Интеллигенция России: динамика, образы, потенциал местных культурных гнезд. – Омск, 1998; Культура и интеллигенция России: Интеллектуальное пространство: Провинция и Цент р. XX век: Материалы 4-й Всерос. науч. конф., 27-28 сент. 2000 г. Т. 1. Исследования интеллектуального пространства в XX веке: теория и практика; Т. 2. Мир ученого в XX веке: корпоративные ценности и интеллектуальная среда. – Омск**,** 2000**;** Культура и интеллигенция России между рубежами веков: Метаморфозы творчества. Интеллектуальные ландшафты (конец XIX в. – начало XXI в.): Материалы V Всерос. науч. конф. с междуна р. участием. Омск, 29 сент. – 3 окт. 2003 г. –Омск, 2003; 19. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998; 20. Соколов А.В. Интеллигенция и интеллигентоведение // Клио. – Санкт-Петербург. – 2002. – №3 – С.9-10; Олейник О.Ю. Изучение проблем интеллигенции в 90-е годы: справ.-библ. информ. // Интеллигенция и ми р. – 2001.– №1.– С.91-100; Интеллигенция и народ: мате р. кругл. стола // Философские науки.– 1990.– №7.– С.51-56; 21. Интеллигенция в истории: образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М., ИВИ РАН, 2001. – 312 с.; 22. Сибиряков И.В. Интеллигентоведение на рубеже XXI в.: неизбежный кризис и пути его преодоления // Интеллигент и интеллигентоведение на рубеже XXI века: итоги пройденного пути и перспективы: Тез. докл. X междунар. науч.-тео р. конф. – Иваново, 1999. – С.112–113.

В.П. Футала

МОЛОДІЖНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1920–1930-Х РР. У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

За умов розбудови громадянського суспільства в незалежній Українській державі великого значення набуває ретроспективне відтворення об’єктивної картини суспільно-політичних процесів у країні, зокрема на її західних землях у міжвоєнний період XX ст. Вагомим чинником національного життя українства тоді були молодіжні організації. На жаль, кільком поколінням наших співвітчизників майже нічого не було відомо про їхнє існування (окрім, звісно, Комуністичної спілки молоді Західної України). На товариствах національного спрямування довгий час висіло тавро «буржуазно-націоналістичні організації», а систему виховання у них радянські дослідники

трактували як «буржуазну педагогічну систему», а іноді ще й з додатками на кшталт «провійськова», «шовіністична» й навіть «фашистська». За умов панування в УРСР комуністичної ідеології вивчення проблеми було можливе лише за кордоном. Щоправда, написані у 1960–1970-х рр. праці Ю. Старосольського, С. Левицького, Д. Ребет та ін. мали переважно історико-мемуарний характе р. І це не дивно, бо науковці не мали можливості використати у дослідницькій роботі писемних джерел, які були зосереджені в архівосховищах і бібліотеках радянської України та Польської Народної Республіки.

Після 1991 р. молодіжний рух Західної України міжвоєнного двадцятиліття став одним із пріоритетних напрямів вітчизняної історичної науки. Цьому сприяють зміни в історіографічній ситуації та зростання суспільно-політичного інтересу до цієї проблеми. Пошукова робота істориків наукових центрів західного регіону України увінчалася значним успіхом: написано низку монографій і статей, захищено докторські (Б.Савчук, Б.Трофим'як) та кандидатські (І. Андрухів, р. Пальчинський, І. Шумський, В. Окаринський) дисертації.

Опублікована за останні десять років історична література надає можливість виявити тенденції розвитку теми, підбити підсумок її вивчення та визначити ті питання, які потребують детального аналізу. Саме у цьому й полягає мета цієї статті. Необхідність такої роботи зумовлюється й тим, що на сьогоднішній день майже відсутні спеціальні аналітичні розвідки. Загального характеру публікація І.Шумського[1] лише частково заповнює прогалину.

Одним із перших почав вивчати громадське життя західних українців І. Андрухів. У невеликій за обсягом книзі[2] він зробив спробу показати всю історію українських молодіжних товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг», тобто від часу їх виникнення наприкінці XIX – початку XX ст. і до заборони у 1939 р. Важливим є те, що автор використав значну кількість історичних джерел, виявлених в архівосховищах переважно Львова та Івано-Франківська. Читач знайде у праці немало вибіркових статистичних даних, зокрема, про кількість сокільських і лугових товариств, число їх членів тощо. Дослідник правильно визначив мету діяльності молодіжних організацій. На його погляд, всі вони націлювали свою роботу на виховання свідомого патріота-українця, сприяли захисту і розвитку української мови, культури, історії. Не залишилися поза увагою автора й особливості цього суспільного феномену: на відміну від інших молодіжних товариств, «Луг» намагався бути позапартійною організацією, чисто культурницького характеру[3].

Розвідка І. Андрухіва лише окреслила контури багатогранної проблеми і вказала орієнтири для подальших наукових пошуків. Невдовзі з'явилися ґрунтовніші дослідження. 1997 р. Міністерство освіти України видало навчальний посібник Б. Трофим'яка «Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х рр. . XIX ст. до 1939 р.)» для студентів вищих навчальних закладів і вчителів історії. Наукова праця охоплює всі структурні ланки спортивних організацій західного регіону України. Автору вдалося розкрити, на тлі ґенези фізичної культури і спорту в умовах польського окупаційного режиму, місце і роль товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг», «Каменярі», «Орли», спортивних клубів не лише як чинника тілесного виховання, але й вагомого соціально-політичного явища в процесі націотворення. Як наголошує дослідник, суттю діяльності руханково-спортивних товариств та клубів було не виховання амбітних індивідуалістів, рекордсменів-прагматиків, інтернаціоналістів, а загартованих душею й тілом національно свідомих борців, готових віддати життя за визволення свого народу, щоб збудувати Українську самостійну соборну державу. Викликають зацікавлення й ті розділи книги, де показано процес формування Українського лугового війська Романа Дашкевича, роль Української греко-католицької церкви в духовному та тілесному вдосконаленні галицької молоді.

Б. Трофим'як не зупинився на досягнутому. 2001 р. побачила світ модифікована праця[4], яка є результатом його докторської дисертації. Тут дослідник на основі великого масиву опублікованих і архівних джерел переконливіше доводить, що масові молодіжні товариства та спортивні організації були вагомим чинником суспільно-політичного життя українців у II Речі Посполитій. У монографії виділено основні етапи створення спільно з УГКЦ національно-християнської ідеології товариств, спортивного руху у міжвоєнний період XX ст. Автор цілком слушно розглядає спортивні організації як кадрову військову школу національно-визвольних змагань галичан у першій половині XX ст.

У праці вперше простежено процес становлення й розвитку Союзу української поступової молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» – наймолодшої організації, що була причетна до фізичного, культурно-освітнього, національного та морального виховання української галицької молоді в останні довоєнні роки. Автор показав, що Союз, як прибудівка Української соціалістичної радикальної партії, діяв спочатку на соціалістичних, антиклерикальних засадах та був проти методів

боротьби ОУН. Напередодні Другої світової війни ця організація повністю перейшла на національну платформу.

До Б. Трофим'яка ніхто з істориків материкової України не досліджував місце і роль Греко-католицької церкви в духовному й фізичному вихованні української молоді. У книзі показано поширення в Галичині на початку 30-х рр. XX ст. християнсько-апостольського руху «Католицька акція української молоді», проаналізовано ідейні засади, структуру й методи діяльності товариства «Орли»-КАУМ, доведено, що УГКЦ також брала активну участь в організації українських спортивних робітничих товариств, клубів та секцій.

Водночас, незважаючи на великий обсяг праці (близько 700 сторінок тексту), Б. Трофим'яку не вдалося висвітлити деякі важливі аспекти теми. Так у книзі є багато інформації про стан сокільського руху на Тернопільщині, зате мало таких відомостей по Львівському і ще менше по Станиславівському воєводствах. Автор добре висвітлив репресивну політику польської влади щодо сокільських, лугових та інших товариств, вплив на них українських праворадикальних організацій, але тільки принагідно згадує інші політичні фактори у діяльності молодіжних організацій, а саме: спроби лівих сил і центристських партій підпорядкувати їх своєму контролю. У монографії незаслужено другорядні позиції посідає видавнича діяльність товариств. На жаль, має місце плутанина зі статистикою. Наприклад, в одному випадку стверджується, що у 1928 р. на теренах Східної Галичини було 508 сокільських гнізд (с. 137), а в іншому – 586 (с. 146). Не зрозуміло, скільки було таких організацій у 1935 р. – 233 (с. 146) чи 182 (с. 159)? Та попри це, ми розглядаємо працю Б. Трофим'яка як важливий історіографічний факт.

Діяльність українських молодіжних організацій у міжвоєнній Польщі тривалий час досліджував І.Шумський. Підсумком його наукової праці стали низка статей[5] і монографія[6]. Автор розглядає молодіжний рух Західної України крізь призму дальшого розвитку і зміцнення ідеї української державності, прагнення західних українців до національного самовизначення. Вартий уваги погляд історика, що цей рух мав яскраво виражену антипольську спрямованість. Аналіз культурно-освітньої роботи найбільш чисельних товариств «Луг», «Сокіл-Батько», «Пласт» дозволив йому дійти іншого важливого висновку: їх головною метою було виховання національно-свідомих, фізично здорових патріотів-українців для боротьби за державну самостійність України[7]. Відрадно, що ця думка суголосна тій, яку кількома роками раніше висловив Б. Трофим'як. Заслугою І. Шумського є й те, що він розглянув діяльність не тільки легальних, а й нелегальних організацій – ліворадикальної Комуністичної спілки молоді Західної України і праворадикального Союзу української націоналістичної молоді. Автор чітко визначив принципову відмінність між ними у сфері ідеології, тактики й кінцевої мети. Оцінюючи з історичної ретроспективи ліворадикальний і націоналістичний рухи, він стверджує, що перший пережив періоди піднесення, кризи і повного краху в своїх ідейно-світоглядних шуканнях, а другий перебував у стані постійного розвитку і зміцнення[8]. Щоправда, остання теза потребує коректив. Після вбивства націоналістами у червні 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б.Пєрацького поліція завдала ОУН сильного удару, який на деякий час спаралізував націоналістичний рух.

Монографія І.Шумського не позбавлена й інших контроверсійних положень. Так автор уважає, що західноукраїнські молодіжні організації національно-демократичного спрямування не йшли далі вимог здобуття культурної незалежності й автономії у Польській державі (с. 75). Таке твердження є надто категоричним. Адже треба розрізняти декларовані програмні засади й конкретні результати роботи. Вельми втішно, що у кінці книги міститься зважена оцінка діяльності молодіжних товариств.

Впадає у вічі той факт, що у процесі вивчення діяльності радянофільських організацій дослідник остаточно не позбувся залежності від старого багажу знань і джерельної бази попереднього історіографічного періоду. Наведемо декілька прикладів. Подавши відомості про існування декількох піонерських організацій у селах Снятинського і Дрогобицького повітів, а також у м. Броди (загальної їх кількості не встановлено), історик доходить висновку: «Протягом 1932–1934 років піонерські організації діяли вже практично на всіх західноукраїнських землях» (с. 131). Не підкріплена фактами й інша теза: піонерські організації відіграли «досить важливу роль у вихованні підростаючого покоління, даючи йому надію на перемогу соціалістичного ладу в Західній Україні» (с. 132). Читачеві важко збагнути ще такий пасаж: «Якщо вірити інформації КСМЗУ, на початку 1937 р. 42 із 240 організацій «Каменярів» працювали під керівництвом комсомольців, у багатьох інших існували невеликі комсомольські організації» (с. 134).

Поза увагою І. Шумського залишився український студентський рух міжвоєнного періоду. Але цю лакуну великою мірою заповнив р. Ковалюк. Його монографія[9] залишається на сьогоднішній день

єдиним дослідженням цієї проблеми. Широкі хронологічні рамки праці дозволили науковцю побачити особливості національно-патріотичного руху молоді на різних етапах його розвитку. Слушною є думка р. Ковалюка, що до Першої світової війни не спостерігалося різкої поляризації суспільно-політичних поглядів студентства; воно тоді було «національно-українським». Однак після 1917 р. в його середовищі помітним був вплив інтернаціональної ідеології. З часом світоглядні відмінності загострюються до такої міри, що виключають можливість співпраці в спільних студентських організаціях (с. 208).

Не викликає застережень періодизація студентського руху: 1921–1929 і 1930–1939 рр. 1929 рік, як уважає автор, був переломним у суспільному житті західноукраїнського студентства. Саме тоді було покінчено з радянофільськими настроями, відбувається поворот від чисто професійних організацій до «творення гуртів з певним ідеологічним забарвленням», завершується процес формування крайової студентської організації (с. 235, 260–261). У книзі показано динаміку чисельності студентських організацій. Так якщо у другій половині 1920-х рр. у Східній Галичині було 36 секцій, то у 1930 р. їх стало 50 (с. 228, 254). Щоправда, історик інколи наводить неперевірені дані. У 8-у розділі подано інформацію про загальну кількість українських студентів (2 695 осіб) «у 52-х повітах (зі Львовом і околицею)» (с. 255). Насправді у трьох південно-східних воєводствах Польщі було 50 повітів (у т. ч. і львівський), а Львів-місто становив окрему адміністративну одиницю. Є розбіжності у підрахунках кількість студентських організацій Львова: їх було 16 чи 17? (див. с. 248–253). Автор пише, що у 1933 р. легально діяли чотири товариства – «Основа», «Медична громада», «Ватра» і «Обнова» (с. 277). Тоді яким був статус решти організацій?

Аналізуючи суспільну діяльність студентських спілок, дослідник слушно зазначив, що основним її змістом була популяризація національної ідеї (с. 280). На жаль, р. Ковалюк не висвітлив культурно-освітньої роботи «Союзу українських студентів під Польщею» (СУСОП) у 1934–1939 рр. посилаючись на те, що «відсутні дані для проведення підсумків та висновків» (с. 273). У монографії не показано впливу ОУН та легальних українських партій на студентський рух, немає аналізу періодичних видань тощо.

1924 року у Львові було відновлене москвофільське студентське товариство «Друг». Воно діяло до 1939 р. і було заборонене за антирадянську пропаганду. Ця ланка історії студентського руху стала предметом дослідження Л.Матюшко[10]. У спеціальній розвідці вона показала культурно-просвітницьку, наукову, економічну та політичну діяльність товариства, проаналізувала його програмні засади та політико-національні вподобання. У підсумку авторка дійшла таких висновків: товариство «Друг» дотримувалось ідеї єдності всього руського народу, до якого зараховувалися і галичани; своїм основним політичним завданням воно вважало виховання галицької молоді в дусі москвофільської ідеології, продукування нових кадрів, які в майбутньому мали би очолити національний рух в Галичині (с. 322). Однак Л. Матюшко не з'ясувала кількісний склад товариства, не показала його стосунків з українськими студентськими організаціями тощо.

В епіцентрі дослідницької уваги опинився феномен національної скаутської організації Пласт. У змістовній праці Б.Савчука[11] вперше комплексно аналізується теорія і практика цього молодіжного товариства, його історичний поступ на рідних землях. Головний поштовх до створення інституції, як правильно зазначив автор, дало виникнення та розвиток світового скаутського руху. Крім того, західні українці у межах конституції й законодавства II Речі Посполитої розбудували потужні форпости свого культурно-освітнього життя. Витворилася структура на зразок «держава в державі». У 1920 – 1930-х рр. в Галичині діяло близько 70 різноманітних українських культурницьких, освітніх, фахових, професійних та інших установ. До них належало близько 45% молодих людей краю віком від 18 до 25 років. На чолі йшло студентство, 90% якого входило до громадських та політичних об'єднань. Усе це, разом узяте, створило сприятливі умови для функціонування українського скаутингу (с. 26–27).

В актив дослідника належить віднести запропоновану ним періодизацію пластового руху міжвоєнної доби: 1920–1923, 1924–1927, 1928–1930 і 1930–1939 рр. Кожен із етапів мав свої особливості. Найбурхливіше Український пластовий улад (УПУ) розвивався від I Верховного з'їзду (1924 р.) до кінця 1927 р. , коли число куренів зросло з 35 до 78, а кількість членів відповідно з 1750 до 4 083. Автор з'ясував також соціальний склад членства. Якщо в 1924 р. шкільна молодь становила 60%, ремісничa й сільська – 7,2%, а решта – студентська та міщанська, то 1927 року робітничо-ремісничa молодь становила всього 0,6%, натомість селянська вже 26%. До Уладу українських пластунів-юнаків (УУПЮ) входили понад дві третини членів УПУ (с. 110).

У праці виділено й інші тенденції діяльності Пласту. Кількісний і водночас спорадичний його

розвиток призупинив ІІІ Пластовий з'їзд (грудень 1927 р.), який взяв курс на «поглиблення пластового виховання» та «внутрішню консолідацію організацій» (с. 110). Пласт діяв не ізольовано від суспільного життя Західної України. На нього чинився тиск з боку різних, передусім, нелегальних політичних організацій з тією метою, щоб втягнути молодь в орбіту своєї політики. Історик не схильний перебільшувати вплив радикальних націоналістів на пластунів. Полемізуючи з дослідником націоналістичного руху П. Мірчуком, Савчук слушно зауважив, що конкретну допомогу й підтримку у своїй діяльності Пласт отримував не від УВО-ОУН, а від легальних українських інституцій та благодійної громадськості (с. 191–192). Конструктивною видається нам інша думка автора: «Найголовнішим наслідком підпільної діяльності пластунства у період легального існування його організації стала участь практично у всіх найбільших молодіжних націоналістичних організаціях, що були важливою частиною загальнонаціонального руху опору польській владі. Окрім того, саме вони, а в основному це були старші пластуни, – виступили їх організаторами та провідниками» (с. 195).

У монографії показано, що у своїй діяльності Пласт використовував широкий арсенал форм та методів виховання молоді нової генерації. Її головний зміст становили фахово-пластовий вишкіл, культурно-освітня та економічна праця, громадсько-патріотична та міжнародна діяльність. Високого рівня досягли мандрівництво й таборування – головні напрями пластунства. Великим досягненням стало налагодження видання різноманітної пластової літератури.

Ця проблема знайшла дальший розвиток у творчій лабораторії В. Окаринського. У численних статтях[12] і монографіях[13] він акцентує увагу на тих аспектах, які частково або зовсім не відображені у дослідженні Б. Савчука. В.Окаринський увів до наукового вжитку низку нових джерел, насамперед архівних, розглянув діяльність Пласту крізь призму націо- і державотворчих процесів в Україні, а також формування української національної еліти, з'ясував ареал товариств, які можна зарахувати до українського скаутського руху. Дослідник уточнив реєстраційні дані про скаутські частини у Галичині та в еміграції, зокрема у 1920-х рр. , окремо узагальнив відомості про полеглих за незалежність України вихованців пластових організацій. Заслугою історика є глибоке вивчення українського пластового руху на Тернопільщині.

У В. Окаринського більш випукло простежується «роздвоєність» в оцінці взаємин Пласту і ОУН. З одного боку, він вказує на негативну роль останньої у діяльності молодіжного товариства, що призвело до його заборони у 1930 р. , а з другого – стверджує, що Пласту належала першість в організації Юнацтва ОУН. Так, на його думку, під впливом скаутської ідеології було укладено «12 прикмет характеру українського націоналіста» та «44 правила життя українського націоналіста»[14]. Не можна не погодитися з автором і в тому, що саме пластове середовище виплекало найкращих провідників ОУН передвоєнного десятиліття[15].

Помітним історіографічним фактом є колективна праця «Матеріали до пластового мартиролога» (Львів, 2003), де представлено інформацію про українських героїв-вихованців легального й підпільного Пласту, які полягли за волю України. Упорядниками мартиролога є В. Окаринський і наукові співробітники Центру досліджень визвольного руху (Львів) – Т. Гривул, В. Мороз, В. Муравський (автор передмови – О.Сич). У книзі містяться біографічні довідки про 481 особу. Однак реєстр полеглих пластунів є більшим, і це повинно спонукати молодих дослідників до продовження пошукової роботи.

Важливе значення у справі поширення ідей молодіжних товариств мала символіка. До неї належать прапори, відзнаки, печатки, емблеми, однострої тощо. Цю проблему активно вивчає А. Сова. Його перу належить кілька розвідок, присвячених печаткам окремих сокільських і пластових товариств, а також Українського спортивного союзу[16]. Історик не обійшов увагою й іншу атрибутику[17]. Велике зацікавлення викликає його стаття, в якій розглядається еволюція прапорництва українського пожежно-спортивного товариства «Сокіл» від кінця XIX ст. до 1939 р. [18] Заслуговують уваги дослідження А. Сови історії виникнення та діяльності товариств «Луг» і Сокіл» на Дрогобиччині[19].

Отже, історіографічний аналіз показав, що після 1991 р. вивчення історії молодіжного руху Західної України міжвоєнного двадцятиліття вступило в якісно новий етап. До наукового обігу введено великий масив архівних джерел, праці представників зарубіжного українства. На монографічному рівні досліджується ґенеза і розвиток громадських організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». Новими фактами збагатилася історія студентського руху. Можна вважати загалом вивченими ідеологічні засади, організаційну структуру, форми й методи діяльності молодіжних товариств, їх роль і місце в суспільно-політичному житті західних українців. Водночас вимагає детальної реконструкції процес формування та «органічна праця» молодіжних інституцій на Волині,

а також в інших регіонах Західної України. Таку роботу вже започаткували В. Окаринський та А. Сова. Історикам слід устійнити кількісні параметри товариств. Окремим напрямком наукового пошуку може стати їх видавнича діяльність. На первинному етапі нагромадження історичних фактів перебуває проблема молодіжного руху москвофілів і радянофілів. Недостатньо уваги приділено діяльності Пласту у 1930–1939 рр. , а також долі його вихованців. Не можна вважати вивченою повністю історію студентських організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні в міжвоєнний період (1920–1939): Історіографія дослідження // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія.– Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 282–287; 2. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні організації «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». – Івано-Франківськ, 1992; 3. Там само. – С. 65; 4. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001; 5. Шумський І.І. Робота Комуністичної спілки молоді Західної України в масових організаціях (1928–1938 рр.) // Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України. Тези доповідей науково-практичної конференції. – Тернопіль, 1990. – Част. І. – С. 41–42; його ж. Молодіжні націоналістичні організації Західної України у 20-і роки XX ст. // Україна і світ. Історія: минуле і сучасність. Тематичний збірник праць студентів і аспірантів історичного факультету Тернопільського державного педагогічного інституту. – Тернопіль, 1995. – С. 102–105; його ж. Молодіжний рух у Західній Україні між двома світовими війнами (1920–1939) // Український світ. – 1996. – № 4–6. – С. 34–35; його ж. Організаційна і виховна діяльність українських легальних молодіжних організацій Західної України у 30-і роки XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 8. – С. 138–143; його ж. Праворадикальний молодіжний рух у Східній Галичині у 20-і роки XX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 12. – С. 131–134 та ін. 6. Шумський І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920 – 1939). – Тернопіль, 2002; 7. Там само. – С. 153; 8. Там само. – С. 65; 9. Ковалюк р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. – Львів, 2001; 10. Матюшко Л. Діяльність москвофільського студентського товариства «Друг» у міжвоєнний період // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів, 2004. – С. 310–322; 11. Савчук Б. Український Пласт. 1911–1939. – Івано-Франківськ, 1996; 12. Окаринський В. Вплив українського Пласту на ОУН (перша половина XX ст.) // Пластовий шлях. – 1997. – Ч. 4. – С. 23–24; його ж. Громадська роль Пласту у міжвоєнний період // Самостійна Україна. – 1999. – Ч. 3. – С. 33–36; Ч. 4. – С. 35–38; 2000. – Ч. 1. – С. 25–30; його ж. Вплив скаутингу на український молодіжний рух першої половини XX ст. // Наукові записки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – Ч. III: Педагогічні та історичні науки. – К., 2000. – С. 189–196 та ін.; 13. Окаринський В. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.): Монографія. – Тернопіль, 2006; його ж. Український скаутський рух (1911–1944 рр.). – Монографія. – Тернопіль, 2006; його ж. Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодення). – Тернопіль, 2007; 14. Окаринський В. Український скаутський рух… – С. 167; 15. Окаринський В. Пласт в українському національно-визвольному русі… – С. 145; 16. Сова А. Печатки товариства «Сокіл-Батько» у Львові (1894–1939) // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2004. – Ч. 34. – С. 2–3; його ж. Печатки українського товариства «Сокіл» у селі Модричі // Знак. – 2006. – Ч. 39. – С. 3; його ж. Печатки українського товариства «Сокіл» у селі Зашків // Знак. – 2006. – Ч. 40. – С. 3; його ж. Сфрагістичні пам'ятки 10-го куреня УУСП «Чорноморці» // Знак. – 2007. – Ч. 42. – С. 2; його ж. Печатка Українського Спортового Союзу // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С. 5; 17. Сова А. Емблема українського пожежно-спортивного товариства «Січ» // Знак. – 2005. – Ч. 35. – С. 4; його ж. Нашивка українського спортивного товариства «Сокіл-Батько» у Львові // Знак. – 2005. – Ч. 36. – С. 6; 18. Сова А. Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства «Сокіл» у Галичині (1894–1939) // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. І. Франка. Збірн. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 225–241; 19. Сова А. Діяльність українських товариств «Сокіл» на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. IX. – С. 356–371; його ж. Українські товариства «Луг» на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 436 – 447.

Н.С. Носань

ГРОШОВА РЕФОРМА 1922-1924 РР. : ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА ДОБИ НЕПУ

Період НЕПу увійшов до вітчизняної історії рядом багатьох економічних перетворень, що визначили перехід держави від політики «воєнного комунізму» до поступової лібералізації господарських відносин. Важливим заходом, направленим на стабілізацію економіки СРСР, стала грошова реформа 1922-1924 рр. Від успіху її проведення багато в чому залежала подальша доля не лише радянської економіки, але й влади більшовиків. На сьогодні важливо критично підійти до

методів проведення реформи, оцінити її результати. Безпосереднім джерелом вивчення цього грандіозного заходу з відновлення радянських фінансів є праці, написані протягом 1920-х років, тобто у період проведення грошової реформи й час, що безпосередньо слідував за нею.

Завданням статті є проаналізувати радянську історіографію доби НЕПу грошової реформи 1922-1924 рр. , визначити основну проблематику праць, а також прослідкувати зміни, що відбулися у висвітленні науковцями цієї проблеми на різних етапах нової економічної політики.

Історія фінансової політики Радянської держави періоду 1920-х рр.– одне з складних і важливих питань в історіографії НЕПу. Будучи найважливішим об'єктом політики, одним з інструментів відновлення мирного життя, фінанси із самого початку виявилися в полі зору політиків і господарників.

Вивчення грошового обігу і кредиту у вказаний період було пов'язано із практичною розробкою економічного курсу Радянської держави. На перших етапах цю проблему розглядали не стільки історики, скільки економісти, що робили безпосередній вплив на ухвалення управлінських рішень.

Розробка історії фінансової політики збіглася з її початковими кроками. Публікації, що з'явилися в перші роки непу, не були серйозними дослідницькими роботами, а писалися для практичних цілей[1]. В агітаційних збірках публікувалися декрети, пов'язані з проведенням грошової реформи, виступи партійних і радянських працівників, господарських діячів, в яких роз'яснювалися цілі і задачі фінансової політики. Крім цього, з'явилася значна кількість брошур, нарисів, в яких широким верствам населення, переважно селянам, у популярній формі роз'яснювалися основні риси нової грошової системи[2]. Не зважаючи на пропагандистський характер, дана література має дослідницьке значення, оскільки показує перші кроки партійного керівництва в галузі відновлення товарно-грошових відносин.

Окрему групу робіт складають праці професійних економістів, пов'язаних із діяльністю Наркомату фінансів і Державного банку, які розкривають передісторію подій, дозволяють проаналізувати стан фінансів у момент переходу до НЕПу. Вже на початку 1920-х рр.виходить низка наукових збірок, присвячених різним питанням фінансової політики: грошовому обігу, кредиту, ціноутворенню тощо. Авторами статей були переважно «старі» фахівці (П. Гензель, П. Кутлер, О. Соколов, В. Тарновський, Л. Ельяссон), що перейшли на службу до Радянського уряду.[3] Аналізуючи фінансову політику нової влади, вони тим самим прагнули вплинути на формування цієї політики, й одночасно створити основу для її подальшого наукового вивчення. Наукові розробки, що лежать в основі цих досліджень, містять конкретні пропозиції з найбільш актуальних питань відновлення фінансового господарства в контексті тодішнього рівня розвитку світової економічної думки. Загальні заходи до врегулювання грошового обігу були запропоновані також у працях В. Штейна, В. Смушкова, Ф. Раденького[4]. Автори вважали, що введення в обіг нової валюти (червінця) сприяло оздоровленню фінансів, розвитку товарно-грошових відносин. Отже, вже в 1922-1923 рр. з'явилася низка праць, у яких розкриваються стрижневі лінії фінансової політики, її передумови й перші підсумки. Надаючи головну увагу аналізу можливостей, термінів і методів проведення грошової реформи, дослідники-економісти виконали величезну і складну роботу із систематизації й вивчення конкретного матеріалу.

Дослідження економіки НЕПу 1920-х рр.породили різноманіття теорій і концепцій. Праці того періоду були наповнені гострою полемікою з питань оздоровлення фінансової системи країни[5]. Дискусії серед економістів з проблеми про терміни й методи здійснення грошової реформи сприяли появі наукових праць, у яких досліджувався процес розвитку товарно-грошових відносин у перехідний період.

Не втратили свого значення і праці, що з'явилися в 1924-1925 рр. у зв'язку із завершенням грошової реформи. Це роботи партійних економістів О. Альського, М. Вронського, Б. Сігала й інших, в яких дано ґрунтовний аналіз процесу переходу до твердої валюти. Дані праці засновані на матеріалах поточного діловодства, безпосередніх спостереженнях за здійсненням фінансової реформи. Автори зробили важливий висновок про те, що із переходом до НЕПу змінилося в позитивний бік ставлення влади до рубля. Економісти-практики вказували, що грошова реформа мала велике значення для відновлення народного господарства й підвищення міжнародного авторитету СРСР[6]. Значну увагу дослідники надали вивченню чинників, що забезпечили успішне проведення фінансової реформи. Так відомий фахівець у галузі грошового обігу З. Каценеленбаум відзначав, що успіх червінця й казначейського білета були пов'язані з тим, що країна з 1921 р. переживала процес поступового відновлення господарства[7]. Аналогічні ідеї висловлював співробітник Наркомату

фінансів Д. Боголєпов, який вважав, що грошова реформа стала можливою тільки на основі певних економічних досягнень.[8] Можна погодитися із цією точкою зору, оскільки економічний підйом, пов'язаний з переходом до НЕПу, зумовив заходи, направлені на впорядкування державних фінансів. Водночас створення твердої валюти зробило можливим відновлення народного господарства. Навпаки, М. Рагольский підкреслював, що важливу роль в успішному проведенні реформи зіграла марксистська теорія грошового обігу[9]. З такою позицією складно погодитися, оскільки автор виходив насамперед з ідеологічних постулатів, залишаючи поза увагою економічні чинники.

У 1924 р. побачила світ праця Л. Фрея, в якій проведений порівняльний аналіз грошових реформ в Німеччині й СРС р. Ґрунтуючись на широкому колі джерел, автор дійшов висновку про те, що ці країни йдуть по шляху впорядкування грошового обігу.[10]

Підводячи підсумок вищевикладеному, зазначимо, що економічна література першої половини 1920-х рр.розглядала фінансову політику в контексті здійснюваної грошової реформи. Дослідники відзначили те, що реформа була необхідним заходом для відновлення економіки й розвитку товарно-грошових відносин.

Початок реконструкції народного господарства в другій половині 1920-х рр. поклав новий етап в історіографії цієї теми. Дослідниками був накопичений узагальнений певний фактичний і статистичний матеріал по різних проблемах фінансової політики. У 1926 р. побачила світ збірка матеріалів з історії грошового обігу, що охопила період від початку світової війни до 1925 р. Основну частину цієї збірки займали нариси, авторами яких були безпартійні фахівці, таблиці статистичних відомостей, законодавчі акти з грошового обігу початку 1920-х рр. [11] Поява даного видання сприяла насамперед розширенню джерельної бази. У цей же період була видана монографія Л. Лоєвецького «Валютна політика СРСР», в якій був даний вельми докладний і конкретний аналіз різноманітних напрямів радянської валютної політики на різних стадіях розвитку НЕПу.[12] Ця монографія стала першим дослідженням з історії валютної політики періоду непу. Автор зробив важливий висновок про пряму залежність між зовнішньою конвертованістю червінця і його купівельною спроможністю, що визначалася станом внутрішнього ринку.

У другій половині 1920-х рр. з'явилися видання, присвячені історії проведення грошової реформи 1922-1924 рр. Серед них слід виділити праці Г. Сокольнікова, що брав безпосередню участь у розробці й реалізації нової фінансової політики[13]. Вони дозволяють насамперед відновити істинний масштаб грошової реформи 1920-х рр. У цих працях було відзначено, що це була найскладніша операція, в процесі якої були відновлені й уніфіковані усі складові грошової системи країни. Г. Сокольніков – один з небагатьох серед вищого державно-партійного керівництва, зацікавленість якого в стабільній валюті логічно заломлювалася зацікавленістю в економічному розвитку на базі ринкової рівноваги. Він дійшов важливого висновку про те, що з відновленням твердої валюти були створені умови для включення радянської економіки в світове господарство. Аналогічні думки отримали віддзеркалення у працях «старих фахівців» З. Меклера, О. Соколова, І. Рейнгольда, К. Шмельова, Л. Ельяссона[14].

У 1927-1928 рр., у зв'язку із десятиріччям подій жовтня 1917 р. публікуються праці партійних економістів О. Айхенвальда, Г. Круміна, Г. Крижанівського, В. Сараб'янова і ряду інших, в яких розглядаються аспекти фінансової політики, пов'язані із широкомасштабною індустріалізацією країни[15]. У центрі уваги авторів перебували питання, пов'язані із перетвореннями у царині бюджету, кредитної й податкової системи протягом першого післяреволюційного десятиріччя. Для цих праць характерні позитивні оцінки впливу форсованої індустріалізації на грошову систему країни й відсутність критичного аналізу. Водночас автори підкреслювали, що проведення фінансових перетворень супроводжувалося опором лінії партії з боку опозиції. Це дозволяє зробити висновок про те, що даним працям властива кон'юнктурність і жорстке дотримання пануючої ідеологічної установки.

Найґрунтовніше й об'єктивне висвітлення проблем, що належать до розбудови грошової системи Радянської держави, подано в монографіях Д Кузовкова і Л. Юровського. Джерельну базу цих праць склали статистичні матеріали й періодична преса.

Д. Кузовков у книзі «Основні моменти розпаду і відновлення грошової системи» проаналізував динаміку, причини й наслідки процесу натуралізації господарства, що почався зі вступом Росії в першу світову війну і досяг свого піку у роки «воєнного комунізму».[16] Автор дійшов висновку, що першим кроком на шляху переходу від натурального господарства до ринку повинно було стати відновлення повноцінної фінансової і грошової системи. Дослідник указував, що в Радянському Союзі вперше відкритий спосіб створення стійкої паперової валюти, що не спиралася у момент своєї

появи на золотий розмін. Проте аналіз літератури, проведений у монографії, дозволяє зробити висновок про те, що ця ідея отримала втілення раніше у ряді країн Західної Європи.

Одним із перших економістів, який звернувся до комплексного вивчення грошових проблем НЕПу, став Л. Юровський. Очолюючи Валютне управління Наркомату фінансів, він брав активну участь у розробці кредитно-грошової і валютної політики Радянської держави 1920-х рр. , аналіз якої став основною темою більшості його праць[17]. У ті ж роки його потенціал як крупного теоретика особливо повно реалізувався в дослідженні природи радянської економіки періоду НЕПу – у висунутій ним концепції «товарно-соціалістичної системи господарства». Науковець бачив головну функцію ринку в підтримці економічної рівноваги як головного принципу господарства. Л. Юровський був переконаним прихильником нормального грошового обігу. У своїх книгах він переконливо демонстрував неможливість нормального господарювання в умовах валюти, що знецінюється, коли всі економічні дії набувають характеру ризикованих спекуляцій. Л. Юровський вважав, що ігнорування законів ринкового господарства веде до наростання диспропорцій у сфері фінансів. Він зробив важливий висновок про те, що заходи фінансової політики є неминучими ланками еволюції грошової системи в умовах тієї господарської обстановки, яка склалася після проголошення НЕПу. Л. Юровський, спираючись на досвід своєї практичної діяльності, вперше створив періодизацію грошової і економічної політики радянської влади. Його праці містить багатий фактичний матеріал і важливі статистичні відомості. Цінність їх полягає і у тому, що автор спирався не лише на документальну джерельну базу, але і на досвід практичної діяльності.

Отже, в економічній літературі 1920-х рр. був представлений фактично повний спектр основних проблем, властивих фінансовій політиці НЕПу. Праці господарських діячів, науковців-економістів того часу містили оцінки, висновки, думки, які частково або в основному визначали основу концепцій фінансово-економічних перетворень непу. Слід відзначити висновок тогочасних авторів про те, що створення нової грошової системи було необхідною складовою частиною реформ, пов'язаних із переходом до нової економічної політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аболин А. Новая финансовая политика (Материалы для агитаторов). – Краснодар, 1921; Неманов Н.Г. Наша финансовая и налоговая политика. – Екатеринбург, 1922.; Таргулов Я. Новая экономическая и финансовая политика советской власти. – Пг., 1921; Финансовый фронт: Сборник статей. – Тамбов, 1923; 2. Воронежский Г.Е. Беседа о золотом и товарном рубле. Ростов-н/Дону – М., 1924; Евзлин З.П. Деньги (Бумажные деньги в теории и жизни). – Л., 1924; Левин р. Я. Что нужно знать о финансах Советской России. – М., 1923; Леонтьев А. От падающих денег к твердым. – М.-Л., 1924; Наумов Л. Что такое денежная реформа. – М., 1924; Рождественський Н. Выпуск бумажных денег и вред от него. – М., 1923; Розентул С. Денежная реформа (Борьба за устойчивые деньги). – Харьков, 1924; Смушков В. Бумажные деньги. – М., 1924; Танаевский В. Денежная реформа. – Вятка, 1924; Федоров Я. Старые и новые деньги. Денежная реформа. – М., 1924; 3. Очередные вопросы финансовой политики: Сборник статей. Вып. 1-2. – М., 1922; Денежное обращение и кредит. Т. 1. Денежное обращение в России и за границей в годы войны и революции (1914-1921) /Под ред. С.В. Воронина и К.Ф. Шмелева. М., 1922; Вопросы банковой политики. – М., 1922; 4. Штейн В.М. Червонная валюта. – Пг., 1923; Радецкий Ф.К. Что такое банкнота? – М., 1923; Смушков В. Червонец (Для чего выпущены червонцы). – М., 1924; 5. Железнов В.Я. Наше денежное обращение перед реформой // Социалистическое хозяйство. – 1924. – Кн. III; Соколов А.А. Проблемы денежного обращения и валютной политики. – М., 1923; Соколов А.А. Несколько вопросов связанных с нашей денежной реформой // Социалистическое хозяйство. – 1924. – Кн. III; Кузовков Д. Наши валюты // Вестник Ком. Академии. –1924. – Кн. IV; Лоевецкий Д.А. Денежное обращение и государственные займы. – М., 1923; Финансы и денежное обращение в современной России. Сборник статей. Под ред. В.М.Штейна. – Л.-М., 1924; 6. Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и нэпа. – М., 1925; Бронский М.Г. За оздоровление денег (О денежной реформе). – М., 1924; Сигал Б.В. Итоги денежной реформы. – Харьков, 1925; Шлейфер И.О. Денежная реформа. – М., 1924; 7. Каценеленбаум З.С. Денежное обращение в России 1914-1924. – М., 1924; 8. Боголепов Д.П. Деньги Советской России. – Л., 1924; 9. Рагольский М.Н. Денежное обращение в Советской России. – Саратов, 1924; 10. Фрей Л.И. Денежная реформа: Вопросы денежной реформы в России и Германии. – Б.м., 1924; 11. Наше денежное обращение: Сб. материалов по истории денежного обращения в 1914-1926 гг. / Под ред. Л.Н. Юровского. – М., 1926; 12. Лоевецкий Д.А. Валютная политика ССС р. – М., 1926; 13. Сокольников Г.Я. Денежная реформа. – М., 1925; Сокольников Г.Я. Финансовая политика революции. В 3-х т. – М., 1925-1928; 14. Меклер С.С. Денежное обращение, кредит и банки в 1924-25 г. – М., 1925; Рейнгольд И.И. К твердому бюджету. – М.-Л., 1925; Соколов А.А. Ближайшие задачи нашей валютной политики – М., 1925; Шмелев К.Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза. Историко-экономический очерк. – М., 1926; Эльяссон Л.С. Деньги, банки и банковые операции. – М., 1926; 15. Айхенвальд А.Ю. Советская экономика: экономика и экономическая политика ССС р. – М.-Л., 1927; Бронский М.Г. Финансовая политика

СССР. – Л., 1928; Крумин Г.И. Итоги и проблемы социалистического строительства. – М., 1927; Кржижановский Г.М. Десять лет хозяйственного строительства ССС р. – М., 1928; Киселев СМ. Денежное обращение и товарный рынок СССР. – М.-Л., 1927; Милютин В.П. История экономического развития СССР (1917-1927). –М.-Л., 1929; Сарабьянов В.Н. Итоги восстановительного периода. – М.-Л., 1927; Финансовая политика за десять лет. Сборник статей. – М.-Л., 1928; 16. Кузовков Д.В. Основные моменты распада и восстановления денежной системы. – М., 1925; 17. Юровский Л.Н. На путях к денежной реформе – М., 1924; Юровский Л.Н. Денежная политика Советской власти (1917-1927). – М., 1928; Юровский Л.Н. Современные проблемы денежной политики. – М., 1926.

Н.П. Гончарова

СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ МІСТОМ ТА СЕЛОМ В РОКИ НЕПУ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Однією із маловивчених тем української історії міжвоєнного періоду є проблема взаємин робітників і селян, міста і села – двох полярних соціальних, економічних, а почасти і етнічних, світів.

Тривалий час у висвітленні цієї тематики превалювали ідеологічні кліше та стереотипи, в основі яких лежала теза про союз селян і робітників під керівництвом останніх, як керівної сили соціалістичної революції.

Щойно демократичні зміни в СССР та Україні 1989-1991 рр. відкрили нові можливості для істориків неупереджено розглянути цю проблему під кутом зору ново виявлених фактів, сучасних методів історичного дослідження.

Важливість цього завдання виходить із актуальності вивчення становлення радянської влади в Україні. Вирішення питань взаємин робітників та селян, міста і села дозволить пролити світло на методи як ліквідації самобутньої української культури (осердям якої і було село) так і на способи укорінення на десятиліття міфів про т.зв. вищість міської культури, гегемонії робітничого класу тощо.

Проблеми взаємин робітників та селян, села та міста в 1920-і 1930-і рр. за останні 15 років має широку літературу.

Початок 1990-х рр. позначений виходом української історіографії на якісно інший фаховий рівень. Звільнення історичної науки від марксистської методології відкрило можливості для застосування різних методів досліджень.

З-поміж нових методів дослідження вирізняється антропологічний підхід. Він дає можливість «оживити» історіографічний процес, виявити у ньому не тільки загальне і типове, а й індивідуально неповторне[1].

На основі антропологічного підходу сучасні історики намагаються з'ясувати соціально-психологічні типи «комнезамів» і «куркулів», партійних активістів. Також фахівці характеризують українське суспільство періоду непу, аналізують участь селян у діяльності створених більшовиками політичних інституцій та псевдо громадських організацій. Наголошують: для визначення рівня і змісту політичної свідомості селян важливе значення має дослідження їхньої суспільно-політичної ініціативи.

В останні роки досліджується ще одна складова культурно-духовного життя селянства – його політична культура[2].

Людинознавчі підходи притаманні працям Г. Капустян, яка через призму поняття «селянської правди» розкрила систему поглядів селян на владу, економіку, політику[3]. Зафіксовано посилення інтересу до пасивних форм опору селян комуністичному режимові, серед яких важливу роль відіграє дослідження чуток соціально-політичного змісту[4].

Об'єктивну оцінку соціально-психологічних аспектів колективізму, змін, що сталися в духовній сфері українського селянства під час сталінського «великого перелому» дала українська історіографія в діаспорі. Аргументовану критику спроб більшовиків змінити психіку українського селянства за допомогою суцільної колективізації здійснив М. Сціборський.

Новітні праці з історії колективізації та розкуркулення проаналізовані під кутом зору впливу репресивної політики на духовний світ селян.

Серед важливих напрямів досліджень – реконструкція в сучасній українській історіографії соціально-психологічного портрета сільського «активіста» як агента більшовицького режиму, з'ясування мотивів його поведінки.

Попри зростання знань з історії національно-культурного та духовного життя українського селянства у 1920-і 1930-і рр., зберігся дисбаланс між теоретичним та конкретно-історичним підходом,

не досліджено національно-культурне та духовне життя українських селян у конкретно-історичному аспекті.

Залишається значною прогалина у знаннях про повсякденне національно-культурне та духовне життя українського селянства 1920-х 1930-х рр. Для її заповнення належить здійснити комплексне конкретно-історичне дослідження культурно-духовних процесів, що відбувалися на селі.

Результати історіографічного аналізу дають підстави для уточнення та доповнення схеми вивчення національно-культурного та духовного життя селянства. У перспективі можуть бути запропоновані такі напрями досліджень як взаємодія української народної та радянської культур, динаміка суспільної свідомості селянства у її соціально-політичних та національних складових; вплив радянської політично-ідеологічної системи на духовність; «перевиховання» українських селян більшовицьким режимом.

Останнім часом переглянуто і роль та місце т.зв. «культурної революції» в українському селі тих часів. С. Дровозюк розглядає це явище як найпоширенішу ідеологему у обґрунтуванні духовної експансії більшовицького режиму на селі.

Однією з ідеологем «культурної революції» на селі була теорія боротьби двох культур. У ній «передова» російська культура, пов'язана із містом та пролетаріатом, протиставлялася «відсталій» українській культурі, пов'язаній із архаїчним селом. Звідси робився висновок, що необхідно сприяти природному процесу перемоги російської культури.

Сучасна історіографія простежує прагнення виявити справжню природу і суть культурної революції. О. Грищенко і М. Стріха акцентують увагу на тому, що метою було знищення як української елітарної так і традиційної народної культури[5]. М. Брайчевський розглядав «культурну революцію» як закономірне явище в історії соціалізму, коріння якого в самій суті суспільного ладу, що ґрунтується на державній власності на засоби виробництва[6].

Механізми і засоби проведення такої політики висвітлив у дисертаційному дослідженні О. Рабенчук[7].

Власне такий акцент взаємин робітників і селян актуалізує їхні стосунки у культурній сфері. З цієї точки зору вартим уваги є дисертаційне дослідження О. Криворучка[8].

Автор наголошував на малодослідженності цієї теми. Дослідник виходить поза рамки вивчення взаємин «соціалістичної та буржуазної культур» або як взаємин пролетарської культури (насамперед робітничого класу) і дрібнобуржуазної (селян), чи висвітлення питань шефства робітників над селянами або подолання культурних відмінностей між селом і містом.

Автор дослідив не класи (робітників і селян), а сільське і міське населення. Культуру міста та села автор класифікував як специфічний культурний тип, якому притаманні соціокультурні, етнічні, психологічні, соціополітичні, побутові, етичні та ін. особливості.

Автор поставив перед собою мету: дати узагальнюючий аналіз проблеми взаємодії сільської та міської культури, визначити головні тенденції цього процесу. Розкрити позитивні і негативні наслідки цих взаємин на культурну ситуацію в селі та місті.

О. Криворучко намагався по новому (відкинувши усталені до 1991 р. класові схеми такі як «сільська культура» – «робітнича культура» чи «буржуазна культура» – «пролетарська культура») підійти до висвітлення тих проблем, які певною мірою аналізувались у попередні роки (наприклад зміна ситуації в селі та місті в ході т.зв. культурної революції, шефської роботи), здійснив спробу розкрити механізм культурних взаємовпливів села та міста.

О. Криворучко звернув увагу на те, що розбіжності між містом і селом мали не тільки соціально-культурний і культурно-побутовий характер. Суттєвими були етнокультурні протиріччя. Це випливало з того, що на відміну від суто української культури села з його майже однорідним українським населенням культура зденаціоналізованого міста зазнала значної деформації в ході проведення царизмом його асиміляторської політики. Існування суттєвих розбіжностей між етнохарактером сільської і міської культур значною мірою детермінували вибір цілей і завдань культуротворчогоо процесу 1920-х рр.

Автор підкреслює і негативну роль культури села на хід творчості української культури і в місті зокрема. О. Криворучку йдеться про певний консерватизм сільської культури. Історик наголошує: впродовж тривалого часу внаслідок зневажливого ставлення до неї урядових кіл і значної частини інтелігенції її трактували як «специфічно селянську» та «архаїчну». Процес творення культури села, акцентує О. Криворучко, був справою упереваж малоосвідчених народних мас та місцевих аматорів. Все це, а також її відірваність від світових культурних цінностей, продовжує О. Криворучко, і зумовило набуття сільською культурою певних провінційних рис, які у ході

українського культурогенезу 1920-х рр. відбились у проявах «просвітянщини» і «масовості».

Водночас автор вказує на негативні фактори впливу міста на сільську культуру та перебіг культуротворчого процесу в цілому: тенденції до заідеологізованості культури (перенесення в культурну сферу політичних штампів, ціннісних переорієнтацій, уніфікованої культури процесу); деструктивно-цивілізаційні впливи (порушення генетичного ядра), що було домінантою в структурі сільської культури, через витіснення традиційних культурних норм: розрив зв'язку з природою (технократичний вплив), боротьба з індивідуальними тенденціями, вихолощення сакрального змісту в культурі, її дегуманізація), певний асиміляційний вплив.

С. Дровозюк частково не приймає тези О. Криворучка. Він цілком слушно запитує: чи варто негативний вплив села на місто пов'язувати з консерватизмом сільської культури, її архаїчністю і з тим, що її творцями були переважно малоосвічені, а то й зовсім неписьменні народні маси? Логічно також поставити питання, продовжує С. Дровозюк, чи робить міську культуру вищою той факт, що зосереджений у містах цілком освічений партійно-адміністративний апарат здійснив геноцид українського народу? Очевидно, ще раз варто переосмислити самі поняття міська культура і сільська культура, виділити в них основні структурні елементи і типові ознаки, що дасть можливість побудувати уточнену схему взаємовпливів культур[9].

У публікаціях останніх років наводяться факти, які свідчать як про позитивне, так і негативне ставлення селян до робітників, які виступали в ролі більшовицьких місіонерів в українському селі. Проблема може значною мірою прояснитися, якщо її розглядати з точки зору конкретних людських взаємин, економічних та духовних потреб селянства. Там, де селяни відчували у «робітниках-шефах» загрозу своєму існуванню – вони демонстрували до них негативне ставлення. Коли ж вони мали справу із безкорисливими людьми, які співчували селянським проблемам – ставлення було доброзичливе[10]. Що ж стосується міграції селян до міст, то вона, згідно Ю. Лібер, загострила соціальну напругу та суперечності цього періоду. Пристосування селян до міського життя у психологічному і мовному аспектах нерідко було надскладним. Автор наголосив, що селяни часто приходили до міст із невиразними українськими ідентичностями, а українізація їх формувала, стандартизувала і модернізувала в українську ідентичність[11].

Нині українська історіографія відійшла від міфологеми про «союз робітничого класу і селянства». Це дає підстави вважати, що проблема взаємин робітників та селян вийде на справді наукове, комплексне розкриття проблеми на основі антропологічного підходу. Своє ставлення до міста селяни часто висловлювали у письмових зверненнях до органів влади та виступах на різноманітних зібраннях, що дає можливість на основі аналізу джерел у контексті проблеми «місто-село» доповнити суспільну свідомість селянства ще однією важливою складовою[12].

В руслі поставленої нами проблеми заслуговує уваги історіографічне дослідження В. Коцура, в якому він всебічно проаналізував у контексті соціальних і політичних процесів в Україні 20-30-х рр. взаємини робітників і селян[13]. У цьому плані важливими є порушені автором питання сприйняття селянами комуністичної ідеології, психологічний стан селянства в умовах пропагандистських кампаній.

Побіжний огляд історіографії проблеми за останні 15 років свідчить про докорінну зміну історіографічної парадигми у питанні висвітлення взаємин робітників та селян, міста та села в 1920-і та 1930-і рр. Деідеологізація історичної науки сприяла початку вивченню цього питання на основі нового методологічного інструментарію. Провідними і, без сумніву, перспективними є антропологічний (із психологізмом) та біографічний методи. Саме вони дадуть можливість по іншому подивитись на дану проблему, насамперед із точки зору особливостей етнічної, соціальної, ментальної складової української національної історії.

Роботи попереднього періоду не дають відповіді на питання: наскільки ефективним було співробітництво робітників і селян, за якими критеріями можна судити про «ступінь міцності» союзу робітників і селян, чи були механізми, які реально відбивали у взаєминах робітників і селян їх природні, соціальні інтереси.

Якщо говорити про таку форму співпраці як шефство, то навіть у пресі 1920-х рр. можна знайти безліч свідчень про епізодичність, формальний характер шефства, в окремих випадках його практичну шкідливість у зв'язку з втручанням робітників-шефів у сферу селянського життя, де вони були некомпетентними[14].

Отже, підводячи підсумок даної проблеми, слід зазначити, що на сьогоднішній день глибоко не вивчені процеси тих змін, які відбулись в соціальному складі робітників в результаті масового напливу сільського населення в промисловість під час індустріалізації, яким чином цей процес

вплинув на виробничу дисципліну, кваліфікацію, політичну свідомість виробничників.

Важливо дослідити питання соціальної адаптації колишніх селян в робітничому середовищі, як воно впливало на їхню психологію. Цікавим є з'ясування ставлення селян до дисципліни заводського життя, як воно переносило незадовільні умови побуту. Потребує уваги фахівців і таке непросте питання, як незадоволення селян колективізацією, що позначилось на настроях молодого поповнення робітників.

Ці та інші питання, які потребують розв'язання в історії робітничого класу насамперед зумовили перегляд корінного питання: чи відбулися якісно-кількісні зміни робітників за 5-10 років, щоб розглядати їх як новий клас, якісно відмінний від селян?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Добролюбська Ю. Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «нової історичної науки»): Автореф. дис. ... канд.. філос. наук. – Одеса, 1999.; 2.Непіпенко Л. Політична культура Радянської України періоду непу: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2000.; 3. Капустян Г. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003.; 4. Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х рр.: історіографічний огляд // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.- Запоріжжя, 2002. – С.221-224.; 5.Удод О. Про психоісторичний підхід до історії // Бористен – 2000. - №3. – С.12.; 6. Грищенко О., Стріха М. Культурна політика України: короткий історичний огляд // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27-28.; 7.Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993. –153 с.; 8. Рабенчук О. Робсільінспекція УСРР як інструмент політики партії більшовиків у сфері культури (1920-1934 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. –К., 2004.; 9.Криворучко О. Проблема взаємодії сільської та міської культур в УСРР в 20-х рр. (історичний аспект): Дис. канд. іст. наук. – К., 1994.; 10.Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ ст. Історіографічний нарис. – Вінниця. 2005. –86 с. ;11.Тростогон А.М. Деякі аспекти розвитку взаємовідносин українського міста і села в 1920-і рр.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія Історія Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С.137.; 12.Тростогон А.М. Українське селянство і влада в 20-і рр. ХХ ст.: історіографія // Історична наука проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ, 2002. – с.221-224.;13.Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах радянської України у 1920-х рр.// Україна модерна. – 1997-1998.- Число 2-3. – с.206, 211, 215.; 14.Дровозюк С. Назв. праця. – с. 205.;15.Коцур В. Історичні дослідження упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х -1930-х рр.: історіографія). - К., 1998.

Л.І. Шологон

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ДІЛО» (1922–1939 РР.)

Періодичні видання, як цінні історичні джерела, дозволяють дослідникам простежити розвиток найважливіших суспільно-політичних та національно-культурних процесів. На особливу увагу, в контексті вищевказаного, заслуговує щоденна газета «Діло», яка змістовно інформувала читачів про найважливіші події життя українців Галичини, обговорювала їхні найгостріші національні проблеми, публікувала чимало розвідок та спогадів про минуле. Досить цікаві матеріали про національно-культурне життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст. можна отримати, переглянувши сторінки часопису «Діло» міжвоєнного періоду. На наш погляд, матеріали ретроспективного характеру були не менш цінними, ніж інформація про поточні події, оскільки вони дозволяють з'ясувати окремі невідомі аспекти важливих подій, що відбулися раніше, прослідкувати, як змінювалася оцінка тих чи інших процесів, що проходили в минулому, трансформацію поглядів окремих авторів, що є важливим для сучасної історичної науки.

Обрана тема стала об'єктом уваги багатьох дослідників. Огляд матеріалів газети «Діло» впродовж 20-30-х рр. зроблено в розвідках як істориків української діаспори, зокрема, Ю. Тернопільського, А. Животка, так і в ґрунтовних працях сучасних науковців – Ю. Шаповала, М. Романюка, М. Галушко[1]. Проте вищезгадані автори лише побіжно розкрили тематику часопису, присвячену національно-культурним проблемам Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Метою статті є аналіз публікацій газети «Діло», опублікованих на сторінках щоденника в міжвоєнний період, де розкрито різноманітні аспекти культурного життя українців краю другої половини XIX – початку XX ст., щоб прослідкувати, як їхні автори оцінювали вагомі події та неперечісних особистостей вказаного часового проміжку.

Газета, що побачила світ 1 вересня 1922 р., повідомила читачів: «Після 4-річної мовчанки «Діло» знову почало виходити в світ»[2]. Редакційна стаття, написана з цього приводу, містила

інформацію про засновників часопису (головного редактора В. Барвінського, членів редколегії І. Белея, Л. Цегельського, В. Панейка) та його непересічних дописувачів (Ю. Романчука, М. Павлика, М. Грушевського, К. Левицького, М. Лозинського, О. Назарука), працю яких оцінила досить високо: «А які люде стояли на чолі редакції, які каменярі бралися за важку працю, розбиваючи тверду скалу рабства, заскорузлости, нужди, не свідомости… «Діло» ніколи не було виключно партійним органом, ніколи не заступало суто партійних інтересів, тілько обороняло націю як цілісність, стояло на сторожі прав цілого національного організму» [3].

Історію заснування часопису «Діло», як періодичного видання народовців, а згодом націонал-демократів Галичини, опублікував один з активних його дописувачів О.Кузьма. Автор подав досить змістовну інформацію про плідну працю головних редакторів газети в різний час: В. Барвінського (1880–1883 рр.), А. Горбачевського (1883 р.), І. Белея (1884–1902 рр.), В. Охримовича (1902 р.), Є. Левицького (1902–1906 рр.), О. Борковського (1906 р.), Л. Цегельського (1907–1908 рр.), Я. Веселовського (1909–1911 рр.), В. Кушніра (1911–1912 рр.), В. Панейка (1912–1918 рр.) і розповів про значення часопису для національно-культурного життя краю: «Українське громадянство завдяки нашій газеті навчилося читати українську книжку. Сімдесять кілька томів «Бібліотеки найрізноманітніших повістей» стали першою тривкою основою наших бібліотек, родинних і публічних. Твори європейської літератури, подані вперше редакцією «Діла» в українському перекладі, зачали заступати нашій публіці польські романси і ще нині переховуються по бібліотеках як цінна рідкість» [4].

З нагоди п'ятдесятої річниці виходу у світ «Діла» як щоденної газети опублікували спеціальний номер часопису зі спогадами читачів та дописувачів цього періодичного видання, зокрема, К. Левицького, Д. Левицького, О. Кузьми, В. Сімовича, К. Малицької, І. Копача.

Видатний громадсько-політичний діяч К. Левицький, згадуючи про події кінця 70-их років XIX ст., у статті «Як радили наші старі громадяни 1879 р. , чи приступити до видавництва «Діла» писав про найпалкішого прихильника видання часопису наступне: «Володимир Барвінський переміг смілою політичною думкою, бо саме тому треба провідного політичного органу, щоб національну ідеологію утвердити в нашій інтелігенції та щоб опанувати думку нації і поширити її пізніше в народних масах [5].

Письменниця К. Малицька[6] та гімназійний професор І. Копач[7] згадували про поширення редакцією часопису найкращих творів української та зарубіжної літератури, що зіграло неабияку роль у формуванні світогляду провідних діячів національного руху.

Українці Галичини, окрім видання періодичних видань, розуміючи важливість діяльності національно-культурних товариств, створених в кінці XIX – на початку XX ст., влаштовували численні святкові заходи з нагоди їхніх ювілеїв. Газета «Діло» досить часто інформувала про проведення таких заходів і публікувала спогади їхніх членів. Марія Струтинська (одна з учасниць жіночого руху) у статті «Товариство українських жінок в Станіславі (з нагоди 40-літнього ювілею)» 1924 р. писала: «Основання першого жіночого товариства в Станіславові являється важним етапом в розвитку свідомости серед українського жіноцтва Галицької землі» [8]. Через десять років – 12 січня 1934 р. «Діло» опублікувало більш змістовну статтю «В 50-ліття заснування першого українського жіночого товариства в Галичині», де йшлося про здобутки товариства в організації українського жіноцтва як важливого чинника суспільного життя. На думку автора статті, провідну роль у цьому процесі відіграла Наталя Кобринська, ініціатор заснування «Товариства руських женщин» в 1884 р. , «творець зорганізованого жіночого руху і піонер українського фемінізму» [9].

З нагоди тридцяти п'яти років діяльності «Станіславського Бояна» «Діло» 29 січня 1933 р. проінформувало читачів про найважливіші здобутки вищевказаного музичного товариства: 22 випуски «Музичної бібліотеки» та організацію одного з найкращих хорових колективів Галичини[10].

Чимало цікавого матеріалу опублікувала газета про відомих громадсько-політичних діячів, літераторів та науковців другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема детальний аналіз життєвого шляху М.Грушевського зроблено на сторінках «Діла» 1926 р. в статті «Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М. Грушевського)» з нагоди 60-ліття від дня народження академіка і 40-ліття його літературної, громадської й наукової діяльності. Оцінюючи внесок видатного історика в розбудову національного життя українців газета писала: «Свято - це радісний день для цілої соборної України, бо, дійсно, хто з наших теперішніх діячів більше заслужений перед цілою українською землею, як акад. Грушевський»[11].

Безперечно, не можна оминути увагою публікації часопису, присвячені століттю виходу у світ

«Русалки Дністрової» літературознавця М. Возняка, де йшла мова про труднощі, які здолали діячі «Руської трійці», щоб вона побачила світ, і про значення цього твору для української громадськості Галичини. Автор цитує слова М. Шашкевича: «При написанні низки моїх речей головною моєю ціллю було прикластися до культури української мови й причинитися до літератури в цій мові, наскільки позволили на це мої слабі сили. А що я переконався, що ця мова значно ріжниться від церковної й московської мови, шукав я її в устах народу…» [12].

1926 р. «Діло» не могло не згадати про десяту річницю з дня смерті Івана Франка, видатної постаті в політичному та літературному житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст., велич якої не була гідно оцінена його сучасниками. Літературознавець В. Дорошенко у статті культ Франка писав: «Великі люде не тільки не перестають жити серед своєї суспільности, закінчивши своє тілесне існування, а навпаки, зі смертю своєю оживають вони наново у вдячній памяти земляків, воскресають духово, щоб уже ніколи не вмерти.»[13]. Інші автори спробували зробити аналіз літературного доробку Великого Каменяра[14], закликали громадськість долучитися до повного видання його творів, в тому числі епістолярної спадщини письменника, а всіх, хто мав честь працювати з І. Франком, написати про нього свої спогади [15].

Одну з таких згадок адвоката М. Західного під назвою «Як Іван Франко послав мене до гімназії» опублікували на сторінках часопису. Автор пригадував, що творчість письменника справила на нього велике враження і спонукала його, селянського сина, вступити до гімназії. Особисто автор побачив Івана Франка 1911 р. , коли він приїхав у Золочів прочитати поему «Мойсей», і написав з цього приводу наступне: «Простуджений, спаралізований явився перед нами! Приємний голос, виразна вимова захопила слухачів і дедалі присутні почули голос невмирущого велетня духа» [16].

Аналізуючи публіцистичну творчість І. Франка, «Діло» писало: «Кожна з них (статей у періодичній пресі – Л.Ш.) була немов посланє апостола нації до всіх її живих дітей… Кожна з них була великою і незабутньою подією, справжнім одкровенням, вони формували душу і мозок покоління» [17].

Українське музичне мистецтво також знайшло своє відображення на шпальтах часопису в 20-30-их рр.XX ст., зокрема, вшановуючи двадцяту річницю з дня смерті відомого композитора Анатоля Вахнянина, газета опублікувала низку статей про його творчу та політичну діяльність. На особливу увагу серед них заслуговує розвідка Станіслава Людкевича. Автор розповів про плідну працю композитора, який був професором гімназії і депутатом Австрійського парламенту, одним із організаторів Музичного інституту у Львові, активним учасником національно-культурних («Просвіта», «Руська Бесіда») та музичних («Теорбан», львівський «Боян») товариств. Аналізуючи творчі здібності А.Вахнянина, його сучасник зазначив: «гарний співак, фанатичний любитель хорового співу, запалений (завзятий – Л.Ш.) організатор хорових гуртків, а врешті один з передових музиків-композиторів Галичини минулого віку» [18]. Також на сторінках «Діла» з'явилася стаття, де зробили детальний аналіз музичного доробку композитора, акцентуючи не лише на здобутках, а й на недоліках. Автор звернув увагу на досить цікавий аспект – Анатоль Вахнянин не був музикантом за фахом, проте це не завадило йому стати одним з провідних українських композиторів Галичини кінця XIX – початку XX ст [19].

Не оминув увагою часопис також творчості відомого співака Олександра Мишуги, повідомляючи про його смерть на чужині (в Німеччині) 27 вересня 1922 р. Незважаючи на те, що останні роки свого життя провів поза межами рідної землі, залишався її патріотом. Про це свідчать й такі рядки автора посмертної згадки про нього: «Останньою думкою Покійника була журба про Музичне Товариство ім. Лисенка у Львові, якому й записав цілий свій маєток» [20]. Крім некрологу, «Діло» опублікувало спогади О. Мишуги, які він написав незадовго до смерті. Майбутній співак згадав ,як вперше під час навчання у Львові потрапив на прем'єру оперної вистави, що й згодом стало вирішальним у виборі життєвого шляху[21].

Українці Галичини шанували пам'ять діячів, що в другій половині XIX ст. плідною працею сприяли активній діяльності національних організацій. Саме тому на сторінках часопису періодично з'являлися статті, де автори знайомили читачів з діяльністю таких людей. Зокрема, К. Левицький в розвідці «Михайло Димер – давній львівський громадянин (1819–1890)» звернув увагу, що завдяки праці та коштам цієї непересічної особистості змогли побачити світ чимало українських підручників та популярних книг, адже автор «більшу частину накладів покривав власним коштом та поширював видавничі наклади, як ідеологічну пропаганду» [22].

В іншій посмертній згадці під назвою «Володимир Лукич Левицький», крім повідомлення про смерть відомого українського літератора та громадського діяча, розповіли про найважливіші його

здобутки, адже він був редактором перших популярних календарів «Просвіти», що виходили протягом 1880-1885 рр. , часопису «Зоря» у Львові (1890–1896 рр.), літературного збірника «Ватра» у Стрию 1886 р. Завдяки його громадській роботі в містечку Винники, що під Львовом, постав величавий пам'ятник Тарасу Шевченку, збудували будинок «Просвіти», започаткували роботу кооперативні установи[23]. Отже, на сторінках часопису «Діло» протягом 20-30-х рр.XX ст. було опубліковано чимало публіцистичних статей, спогадів та посмертних згадок, що складають цікавий джерельний матеріал для вивчення національно-культурного життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. За допомогою публікацій щоденної газети можна з'ясувати причини виходу у світ «Діла» і дізнатися про діячів, причетних до його видання, отримати інформацію про діяльність національно-культурних товариств Галичини другої половини XIX – початку XX ст. в статтях, надрукованих з нагоди святкування їхніх ювілеїв. Чимало різнопланового матеріалу на шпальтах часопису присвячено видатним українським громадсько-політичним діячам, науковцям, літераторам, митцям, що дозволяють з'ясувати те, як нащадки оцінили їх внесок у розвиток українського національно-культурного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. – Джерсі-Сіті, 1974 – С. 22; Животко А. Історія української преси . – Мюнхен, 1989 – 90. – С. 240 – 242; Шаповал Ю. Часопис «Діло» (1880 – 1939 рр.): історія, проблеми, люди // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1995. – С. 5 – 45; Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Львова 1848 – 1939 рр. : історико-бібліографічне дослідження: у 3 т. – Т. 1. 1848 – 1900 рр.– Львів, Світ, 2001. – С. 373 – 375; 2. Діло. – 1922. – 1 вересня. 3. Там само; 4. Кузьма О. З історії «Діла» // Діло.–1923.–30 серпня; 5. Левицький К. Як радили наші старші громадяни 1879 р. , чи приступити до видавництва «Діла» // Діло. – 1938. – 14 січня; 6. Малицька К. Доріжкою спогадів // Діло.–1938.–14 січня; 7. Копач І. З моїх споминів про «Діло» // Діло. – 1938. – 14 січня; 8. Струтинська М. Товариство українських жінок в Станіславі (з нагоди 40-літнього ювілею) // Діло. – 1924. – 23 лютого; 9. В 50-ліття заснування першого українського жіночого товариства в Галичині // Діло. – 1938. – 12 січня; 10. 35-ліття Станіславського «Бояна» // Діло. – 1933. – 29 січня; 11. Всеукраїнське свято (Ювілей акад.. М.Грушевського) // Діло. – 1926. – 3 жовтня; 12. Возняк М. Століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича // Діло. – 1934. – 5 травня; 13. Дорошенко В. Культ Франка // Діло. – 1926. – 2 травня; 14. Дорошенко В. Діапазон Франкової творчости // Діло. – 1926. – 28 травня; 15.Німчук І.Обов'язок перед памяттю Франка // Діло. – 1926. –30 квітня; 16. Західний М. Як Іван Франко післав мене до гімназії // Діло. – 1926. – 2 червня; 17. Лисяк П. Творець – велить. У десяті роковини смерти Франка // Діло. – 1926. – 28 травня; 18. Німчук І. З концертної салі. Концерт в пам'ять Анатоля Вахнянина // Діло. – 1928. – 12 травня; 19. Людкевич С. Анатоль Вахнянин. У 20-ті роковини смерті // Діло. – 1928. – 21 травня; 20. Посмертна згадка про Олександра Мишугу // Діло. – 1922. – 27 вересня; 21. Зі споминів Олександра Мишуги // Діло. – 1922. – 27 вересня; 22. Левицький К. Михайло Димер - давній львівський громадянин (1819 – 1890) // Діло. – 1938. – 30 серпня; 23. Володимир Лукич Левицький (Посмертний спомин) // Діло. – 1938. – 19 жовтня.

В.А. Тучинський, П.С. Григорчук

МОЛДАВСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА У СКЛАДІ УРСР 1924 – 1940 РР. :ІСТОРІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Одним з важливих завдань вітчизняної історичної науки є дослідження проблем минулого національних меншин. Молдавська національна меншина України мало привертала увагу дослідників як в Україні, так і в Молдові. Цікавою та маловідомою сторінкою українсько-молдавських взаємин є історія Молдавської Автономної Республіки, що існувала у складі УРСР у міжвоєнний період. Утворення Молдавської АРСР на території лівобережного Придністров'я, де завжди переважало українське населення, зумовлювалось не інтересами місцевих молдаван, а бажанням приєднати Бессарабію до складу СРСР і поширити ідеї більшовицької революції на Балкани.

Першу спробу дослідити історіографію вказаної проблеми зробили на початку 70-х рр.історики Республіки Молдови[1]. Окремі аспекти історіографії соціально-економічного та політичного розвитку МАРСР розглядаються у дослідженні О. Рафальського[2]. Актуальні проблеми утворення Автономної Республіки в сучасній історіографії досліджуються у невеликій за обсягом науковій розвідці О. Галущенко[3]. Однак вказані праці торкаються лише невеликого кола проблем історії Молдавської Автономної Республіки.

Автор публікації ставить за мету дати характеристику найважливіших праць вітчизняних та зарубіжних істориків, у яких досліджуються внутрішні та зовнішні передумови, а також основні

етапи та наслідки утворення Автономної Республіки її соціально-економічний, політичний та етнокультурний розвиток у складі УРСР

Варто зауважити, що дослідник історії Молдавської Автономної Республіки може використати вкрай мало опублікованих документальних джерел. У різний час було видано лише два невеликі за обсягом збірники документів[4]. Найбільш цінним із них є документальне видання «Начало большого пути. Сборник документов и материалов к 40-летию образования МАССР», що був виданий у 1964 р. Книга містить понад п'ятдесят ідеологічно витриманих документи, переважно постанови та рішення вищих органів більшовицької партії, що стосувалися утворення Автономної Республіки.

Радянську історіографію вказаної проблеми започаткували у 20-30-х рр.партійні та радянські керівники УРСР та МАРСР – Г. Петровський, І. Криворуков, Н. Черлюнчакевич та ін. У їхніх виступах та публікаціях[5] визначено основні цілі та завдання утворення Молдавської Автономної Республіки. Особливо цікавим є дослідження секретаря Одеського обкому більшовицької партії Н. Черлюнчакевича, у якому автор дає характеристику національного складу населення Придністров'я. За його даними, чисельність населення МАРСР на час її створення складала 538 151 особу. Із них молдаван –184919 осіб або лише 34,3% населення Республіки.

Окремі проблеми історії молдавського населення лівобережного Придністров'я досліджуються у працях А. Буценка, А. Хоменка та В. Дембо[6]. Національно-культурному будівництву в Автономній Республіці присвячена публікація Л. Печеної[7]. У ній дано порівняльну характеристику культурного розвитку МАРСР та Бессарабії, що перебувала у складі Румунії.

У середині 30-х рр.інтерес до вивчення історії Автономної Республіки послабився. Це зумовлювалося тим, що у 1934 р. було встановлено дипломатичні відносини між СРСР та Румунією, а приєднання Бессарабії до Радянського Союзу було тимчасово відкладено.

У 40-х рр.ХХ ст. було опубліковано кілька невеликих наукових розвідок із вказаної проблеми. Із них увагу автора привернула праця А. Дольника[8]. У ній подано характеристику соціально-економічного та політичного становища Бессарабії у складі Румунії у 1918-1940 рр.Проте автор акцентує увагу на зовнішньополітичних передумовах, зокрема радянсько-румунських взаєминах, що призвели до утворення МАРС р. Окремі проблеми утворення Автономної Республіки досліджуються у монографії Ф. Омельчука[9]. На увагу дослідника заслуговує її розділ «Політичні та економічні передумови утворення Молдавської АРСР», в якому глибоко характеризується соціально-економічне становище Придністров'я на початку 20-х рр.

Багато питань підготовки та утворення Автономної Республіки знайшли своє відображення у працях молдавських істориків. Зокрема у дослідженні С. Афтенюка[10], що охоплює період 1917-1941 рр. , характеризуються політичні фактори утворення Республіки, О. Лазарєв[11] пов'язує утворення МАРСР із необхідністю посилення революційного руху в Бессарабії.

Найбільшу цінність із доробку істориків Молдови складає монографія А. Репіди[12]. Автор вперше провів комплексне дослідження утворення Автономної Республіки, глибоко проаналізував історичні джерела, зокрема рішення Політбюро ЦК РКП(б), що були визначальними при обранні місця й форми державності молдаван України. У праці міститься ґрунтовна історіографічна довідка та критичний аналіз джерел.

Дослідженням історії Придністров'я 1917-1924 рр.активно займалася З.Іванова[13]. У її працях глибоко проаналізовано підготовчий період утворення Автономної Республіки, дано характеристику національного складу населення регіону. Так за її даними, на території Придністров'я у 1924 р. українці складали 35%, молдавани – 25%, росіяни – 16%, євреї – 8% населення. Характеризуючи джерельну базу дослідження, автор зазначає, що значна її частина загинула в період Другої світової війни, а часті адміністративні зміни, що відбувалися у Придністров'ї на початку 20-х рр. , не дають можливості зібрати об'єктивні статистичні дані.

Проблеми державного будівництва на початковому етапі існування МАРСР знайшли своє відображення у дослідженні А.Сурилова та Н.Стратулата[14]. У публікації С.Брисякіна та М.Ситника[15] всебічно характеризуються міжнародні відносини та зовнішня політика СРСР на початку 20-х рр.та їх вплив на утворення Автономної Республіки.

Дослідження історії МАРСР значно активізувалися на початку 70-х років, напередодні святкування 50-річчя утворення Республіки. Із українських істориків цю проблему досліджував В.Лисенко[16]. У його працях утворення Республіки характеризується як результат «мудрої національної політики більшовицької партії», автор намагається показати її утворення як наслідок волевиявлення молдавського народу Придністров'я, якого насправді не було. Однак варто відзначити й позитивні сторони досліджень В.Лисенка. У його публікаціях вперше введено в науковий обіг

значну кількість раніше невідомих джерел - документів Державних архівів України та Молдови, подано історіографічну довідку. Автор дає характеристику дискусії, що розгорнулася у керівництві більшовицької партії щодо форми та місця утворення Молдавської Автономної Республіки.

Із істориків Республіки Молдови варто відзначити також монографію Ф.Левензона[17], в якій досліджується «Бессарабське питання» в радянсько-румунських взаєминах та його вплив на утворення Автономної Республіки. Окремі аспекти діяльності Рад Придністров'я в період утворення Республіки досліджуються у праці А.Романа[18].

Відомий радянський історик та лінгвіст В.Шишмарьов[19] у своїй праці, виданій у 1975 р. , подає грунтовну історичну довідку українсько-молдавських взаємин на Півдні України, характеризує етнічний склад населення та його вплив на формування території Автономної Республіки.

У публікаціях Я.Копанського[20] досліджується виникнення та діяльність Товариства бессарабців в СРСР та інших країнах світу і його вплив на політичну ситуацію в Бессарабії. Автор глибоко аналізує рішення першого та другого з'їздів Товариства бессарабців.

У радянській історіографії робились окремі спроби дослідити розвиток промисловості та сільського господарства Молдавської Автономної Республіки. Так у невеликій науковій розвідці І. Моісєєва[21] дано характеристику створення матеріально-технічної бази сільського господарства Республіки. Значну увагу історики радянської доби приділяли питанням розвитку культури МАРСР[22].

Окремі проблеми утворення Молдавської Автономної Республіки досліджують історики сомопроголошеної Придністровської Молдавської республіки. Методологічні підходи, якими вони керуються, дають підстави автору віднести іхні праці до радянської історіографії. У публікації Б. Бомешко[23] характеризуються політичні передумови утворення Автономної Республіки. Актуальні проблеми історії Республіки досліджуються у спеціальному випуску «Исторического альманаха Приднестровья»[24].

У жовтні 2004 р. в Тирасполі відбулася Міжнародна конференція «Приднестровская государственность: история и современность (К 80-летию образования МАССР)». У матеріалах конференції[25] досліджуються різноманітні аспекти утворення та діяльності Автономної Республіки. Значне місце історії Автономної Республіки відводиться у фундаментальному виданні з історії Придністровської Молдавської Республіки[26].

Після розпаду СРСР та утворення на його території незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки.

Першими таку спробу здійснили В.Боєчко, О.Ганжа та Б.Захарчук[27]. Їх дослідження присвячено адміністративним змінам, що відбулися у Придністров'ї в період утворення Автономної Республіки та становленню кордонів між УРСР та МАРСР, який остаточно було визначено лише у 1926 р.

Окремі аспекти міжнаціональних відносин в Автономній Республіці розглядаються у статті С.Гусєва та М.Цибенка[28]. Монографія О. Данильченка[29] присвячена економічному та соціально-політичному становищу етнічних груп Півдня України на початку 20-х рр.ХХ ст. Значна увага в ній приділяється характеристиці молдавського населення лівобережного Придністров'я.

Найвагомішим сучасним дослідженням проблем утворення МАРСР є стаття В. Боєчка[30]. Утворення Молдавської автономної державності автор пов'язує із зовнішньою політикою СРСР, зокрема із розв'язанням «Бессарабського питання», а тому темпи утворення Республіки постійно форсувалися. За короткий проміжок часу дане питання тричі обговорювалось на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У- 8,12 серпня та 4 вересня 1924 р. На думку В. Боєчка, утворення Автономної Республіки стало результатом тогочасної внутрішньої національно-державної політики більшовицької партії, результатом якої стало оформлення в середині 20-х рр.цілої низки автономних республік, національних округів та автономних областей. Зовнішньополітичний чинник став визначальним у створенні МАРСР, законодавчому оформленні її державного статусу. Водночас гостра потреба розширення території Автономної Республіки до меж, які охоплювали усе Лівобережжя Дністра, зумовило об'єднання його частини з українською територією. За цих обставин більшість у новоутвореній Молдавській АРСР становили не молдавани, а українці. Однак молдавське населення лівобережжя Дністра дістало змогу мати свою автономну державність.

Монографія Л. Якубової[31] присвячена дослідженню соціально-економічних процесів у середовищі національних меншостей УРСР в 20-30 рр.ХХ ст. Окреме місце у праці посідає характеристика соціальних трансформацій у середовищі молдавської національної меншини України в умовах втілення більшовицької програми соціальної реконструкції.

На увагу дослідника вказаної проблеми заслуговує змістовна публікація Т. Кияка[32]. Автор подає широку історичну ретроспективу українсько-молдавських взаємин з найдавніших часів до

сьогодення. Значну увагу автор приділяє подіям українсько-молдавських відносин періоду утворення та існування МАРСР 1924-1940 рр.У науковій розвідці подано динаміку чисельності молдавського населення Автономної Республіки, досліджено взаємовпливи обох етносів у місцях їх спільного проживання.

Окремі соціально-політичні проблеми історії молдаван Півдня України знайшли своє відображення у дисертаційних дослідженнях В.Орляндського та О.Воронка[33]. Вказані автори в нових геополітичних реаліях критично оцінюють національну політику більшовицької партії в 20-х рр.Виникнення МАРСР вони пов'язують із намаганням якомога швидше приєднати Бессарабію до СРС р.

Історії україно-молдавських взаємин була присвячена Міжнародна науково-практична конференція, що відбулася в Одесі у 2003 р. У матеріалах конференції[34] значна увага приділяється міжнаціональним відносинам в МАРСР, зокрема у сфері освіти та культури.

Підсумовуючи викладений у публікації матеріал, зауважимо, що багато проблем історії МАРСР були предметом досліджень істориків як України, так і Молдови. Однак в оцінці подій радянська історіографія не була об'єктивною. Історики радянської доби не мали можливості використовувати значну кількість документальних джерел, що проливали світло на справжні причини утворення Автономної Республіки. У працях 20-80-х рр.зовсім не відображено головних епізодів боротьби у керівництві більшовицької партії з питання утворення Республіки. Радянська історіографія свідомо завищувала чисельність молдаван лівобережного Придністров'я. Загальна орієнтація радянської історичної науки на висвітлення лише позитивних фактів післяжовтневої історії спричинила замовчування багатьох суперечливих питань, що мали місце в період утворення та існування МАРС р.

Лише на початку 90-х рр.XX ст. виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Проте сучасні дослідники основну увагу звертають на вивчення внутрішніх та зовнішніх передумов утворення Республіки. Багато важливих проблем соціально-економічного, політичного та етнокультурного розвитку МАРСР і досі залишаються поза увагою дослідників.

Характеристика сучасної історіографії Республіки Молдови із визначеної автором проблеми може стати предметом наступних публікацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мохов Н., Ролкер Б., Царанов В. История, археология, этнография Молдавской ССР.: Указатель советской литературы 1918 - 1968. - Кишинев, 1973; 2.Рафальський О.О. Національні меншини України у XX ст. Історіографічний нарис. - К., 2000; 3. Галущенко О. О. Актуальные проблемы образования МАССР в современной историографии //Ежегодный исторический альманах Приднестровья. - 2003. - № 6. - С.72-78; 4.Начало большого пути: Сборник документов и материалов к 40-летию образования МАССР и создания Коммунистической партии Молдавии.- Кишинев, 1964; Бессарабский вопрос и образование Приднестровской Молдавской Республики. Сборник официальных документов. - Тирасполь, 1993; 5.Петровський Г.І. Радянська Молдавія в боротьбі за соціалізм. - Харків, 1932; Криворуков І. На рубежі загарбаної землі. Дні боротьби за радянську Бессарабію. - Харків,1933; Черлюнчакевич Н. Национальный состав Советской Украины.- Харьков, 1925; 6.Буценко А. І. Радянське будівництво серед національних меншин УС рр. - Харків, 1928; Хоменко А. Національний склад людності УС рр. - Харків, 1929; Дембо В.Республіка без столиці. - Харків, 1930; 7. Печена Л. Два табори - дві політики. Національно-культурне будівництво в АМСРР та становище в окупованій Бессарабії. - Тирасполь,1931; 8. Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1918-1940 гг.). - М., 1945; 9. Омельчук Ф.С. Развитие социалистической культуры Молдавской АСС р. - Кишинев, 1950; 10. Афтенюк С.Я. Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа.- Кишинев, 1971; 11. Лазарев А.М. Год 1940 - продолжение социалистической революции в Бессарабии. - Кишинев, 1985; 12. Репида А.В. Образование Молдавской АСС р. - Кишинев, 1974; 13. Иванова З.М. Левобережные районы Молдавии в 1918 - 1924 гг. Исторический очерк .- Кишинев, 1979. ІІ ж. Культурное строительство в левобережной Молдавии в первые годы Советской власти(1918-1924 гг.) - Кишинев, 1984; 14. Сурилов А. Стратулат Н. О национально-государственном самоопределении молдавского народа. - Кишинев, 1967;15. Брысякин С., Сытник М. Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. - Кишинев, 1969; 16. Лисенко В.Г.Шляхом братерського єднання(До 50-річчя утворення Молдавської РСР)-К.,1974; Його ж. Утворення і розвиток МАРСР у складі УРСР(1920-1940 рр.)//Український історичний журнал.- 1974.-№9.-С.46-54; 17. Левензон Ф.Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос.- Кишинев, 1974; 18. Роман А.Власть трудящихся. Советы Молдавии в 1917-1941 гг.- Кишинев, 1985; 19. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на Юге России .- Ленинград,1975; 20. Копанский Я.М. Интернациональная солидарность с борьбой трудящихся Бессарабии за воссоединение с Советской Родиной (1918-1940гг.) - Кишинев, 1975; Його ж. Общество бессарабцев в СССР и союзы

бессарабских эмигрантов(1924-1940). - Кишинев, 1978; 21. Моисеев И. К. Вклад рабочего класса в развитие материально-технической базы коллективных хозяйств Молдавской АССР(1933-1937 гг.) // Известия АН МСС р. – 1977.- №.2. - С.31-42; 22.Шемяков В. М. Культурная революция в Советской Молдавии (1924-1940). - Кишинев, 1969; Брысякин С.К. Культура Бессарабии 1918-1940 гг.-Кишинев,1978; Строительство социалистической культуры в Молдавии 1917-1960 гг.-Кишинев,1982; 23.Бомешко Б.Г. Образование Молдавской АСС р. - Тирасполь,1996; 24.Ежегодный исторический альманах Приднестровья.-Тирасполь, 1998. - №2; 25.Приднестровская государственность: история и современность (К 80-летию образования МАССР) - Тирасполь, 2004; 26. История Приднестровской Молдавской Республики. В 2-х т. - Тирасполь, 1996. - Т.1; 27. Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Формування державних кордонів України (1917-1940 рр.) - К.,1991; 28. Гусєв С.О., Цибенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на Півдні України (1920-1930 рр.) // Український історичний журнал.- 1992.- № 2.- С.45-57; 29. Данильченко О.П.Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр.ХХ ст. - К., 1993; 30. Боєчко В.Д.Утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки і «Бессарабське питання» // Проблеми історії України: факти, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. - К., 1994. - Вип.3. - С.25-32; 31. Якубова Л. Етнічні меншини УСРР у І половині 20-х рр.ХХ ст .- К. ,2000; 32. Кияк Т. Молдово-румуно-українські взаємини // Україна дипломатична. Вип.2. - Київ, 2002. - С.519-557; 33.Орляндский В.С. Национальные меншины Юга Украины в 20-е годы: социально-политические аспекты проблемы // Дис. канд. ист. наук.-К., 1992; Воронко О.Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр.ХХ ст. // Дис. канд. іст. наук - Чернігів, 1998.

І.П. Мельничук

СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ, ВМІЩЕНІ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Від часу, коли Україна стала незалежною державою, особливо з другої половини 90-х років ХХ ст., державні архіви поповнились великою кількістю розсекречених документів колишнього КДБ УРСР і СРСР, які стосуються 20-30-х рр.ХХ ст. У фондах Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО) сьогодні знаходяться тисячі таких справ, в яких дослідники і просто пересічні громадяни зможуть віднайти справи репресованих органами ДПУ-НКВС своїх рідних та близьких. Знаходяться ці матеріали, в основному, у фонді №6023. – Оп.4. – «Репресовані»[1].

Ця група архівних документів насичена значною кількістю справ репресованих громадян Поділля, і тих, які зазнали переслідувань з боку Радянської влади за свої політичні погляди і переконання, за спробу захистити себе і свою родину від експропріації власного майна і господарства, яке було нажите важкою працею їх батьків і дідів. З огляду на розуміння тих політичних, економічних, соціальних перетворень і заходів, які відбувались в селі в 20-30-х рр. , значення цих архівних матеріалів важко переоцінити. Вони викликають величезний інтерес в істориків, правознавців, простих громадян, всіх, кому небайдужі ці трагічні сторінки історії України.

Сьогодні у Вінницькій області з'явилося чимало публікацій про ці події [2]. При обласній державній адміністрації працює науково-пошукова група «Реабілітовані історією», до якої входять провідні подільські науковці. Саме за їх участю підготовлено перше видання «Реабілітовані історією. Книга перша» [3], готується до друку і незабаром побачить світ другий том.

Проте, перш ніж перейти до характеристики окремих справ і документів та з'ясування їхнього значення для вивчення означеного періоду вітчизняної історії, зупинимось на характеристиці механізму їх формування.

Звісно, всі ці матеріали були позначені грифом «цілком таємно», доступ до них був загалом обмежений і доступний тільки для суворо визначеного кола осіб. Наприклад, з висновками слідчої справи могли бути ознайомлені лише кілька осіб – слідчий, який вів справу, начальник відділу та начальник районного або обласного відділу ДПУ-НКВС. Саме за їх підписами, з пропозицією про визначення міри покарання, слідча справа направлялась для остаточного вироку до вищих інстанцій, якими могли бути Трійки при управліннях НКВС областей, або так звана Особлива Нарада при Колегії ДПУ-НКВС УРСР чи СРСР [4]. Усі слідчі справи репресованих до 90-х рр.ХХ ст. зберігались в режимі цілковитого засекречення в архівах Комітету Державної Безпеки областей, республік, Союзу.

Кожна слідча справа мала свій порядковий номе р. Чотиризначні й більші числа свідчать про тисячі й тисячі репресованих громадян України, зокрема подолян. Всі документи в справах репресованих розташувались у певній послідовності.

Облік матеріалів кожної справи розпочинає Постанова про початок слідства, обрання міри обмеження пересування (арешт або підписка про невиїзд) та представляються звинувачення. В основному, якщо розглядати справи 30-х років, підозрюваних звинувачували за ст. 54 та її певними

пунктами КК УРСР (антирадянська діяльність). Постанову підписували оперуповноважений і начальник районного відділу та начальник управління ДПУ-НКВС області [5].

Далі у справі обов'язково повинна була бути постанова (санкція) районного чи обласного прокурора на арешт. Хоча часто у справах репресованих якраз санкції прокурора й не знаходимо, а це вже порушення норм процесуального права[6]. Одночасно видавався ордер співробітнику органів на обшук і арешт. Вся ця процедура супроводжувалась веденням протоколу про обшук в присутності понятих. Переважно у ролі останніх були сусіди, часто ними могли бути голови сільських рад або сільські активісти [7].

У майже всіх справах репресованих фігурує довідка, видана головою сільської ради, про заарештованого мешканця села, у які йшлося про життєвий шлях підозрюваного, склад його сім'ї, майновий стан. Подекуди в цьому документі вміщувалась характеристика громадянина, як правило, упереджена й негативна [8].

У кожній справі знаходимо анкету затриманого, що заповнювалась у день арешту співробітником правоохоронних органів за чітко визначеною формою. Саме ці папери дають повну картину про особи репресованих громадян, адже в них містилися такі дані: повне ім'я, дата народження, місце народження та проживання, професія, спеціальність, місце роботи та посада, паспортні дані (з 1932 р.), соціальний стан (до, після революції), соціальне походження, освіта, партійність, національність і громадянство, категорія військового обліку, служба в білих та інших контрреволюційних арміях, участь у бандах, антирадянських повстаннях, служба в Червоній армії, яким репресіям піддавались при радянській владі, склад сім'ї, підпис підозрюваного.

Наприкінці анкети також зазначались особливі прикмети, а саме: ким і коли заарештований, де утримувався під вартою, особливі прикмети, обов'язковим був підпис оперуповноваженого[9]. Ці дані є неоціненним джерелом для істориків, правників щодо дослідження соціального стану населення України 20-30-х рр.ХХ ст.

Після анкет за спеціально встановленою формою №24 містяться протоколи допитів підозрюваного і свідків, що розпочинались так: 2 березня 1938 р. , я, оперуповноважений УНКВС по Вінницькій області (повне ім'я) допитав як підозрюваного (свідка) (повне ім'я). Знову ж заповнювались анкетні дані із 20 пунктів, аналогічних анкеті арештованого з деякими доповненнями: вносились дані про наявність нагород і про суспільно-політичну діяльність звинувачуваного [10].

Саме протоколи допитів виявляють весь механізм, прийоми та засоби репресивно-каральних дій органів ВУЧК-ДПУ-НКВС, в ході яких фальшувались дані, підтасовувались факти, фальсифікувались карні справи на арештованих громадян. Впадає в очі той факт, що на початку допитів у перших протоколах більшість підозрюваних не визнають своєї вини, категорично заперечуючи висунуті трафаретні звинувачення: агітація проти колективізації, радянської влади, участь у контрреволюційних організаціях, бандитизм, шпигунство, поширення пліток, листівок, літератури антирадянського змісту тощо. Однак після морального й фізичного тиску, під тягарем неправдивих показів свідків, часто підписуючи наперед заготовлені протоколи допитів, не маючи змоги опротестувати чи хоча б прочитати їх, люди здавались на милість влади в надії на полегшення міри покарання. На жаль, ці дії не заважали виносити невинним громадянам самі жорстокі вироки: від заслання на 5-10 років у віддалені райони СРСР (Казахстан, Північний край, Сибір), засудження до виправно-трудових таборів ГУЛАГУ, аж до вищої міри покарання – розстрілу [11].

Заради справедливості потрібно зауважити, що траплялись поодинокі випадки, коли незначна частина громадян за браком доказів звільнялась з-під арешту, а карні справи на них закривались. Але це було швидше винятком із правил [12]. Траплялись випадки, коли такі люди зазнавали арешту вдруге, втретє і зрештою були репресовані. За приклад візьмемо справу Барболюка Михайла Васильовича, 1892 р. н., жителя села Погоріле, Джулинського району, Вінницької області, селянина-середняка, якого двічі (у 1920 і 1930 роках) було розкуркулено. Але це не стало на заваді органам НКВС у 1937 р. заарештувати його третій раз. За вироком Трійки Управління НКВС по Вінницькій області від 29-30 листопада 1937 р. Барболюка М.В., батька чотирьох неповнолітніх дітей, було засуджено до 10 років таборів. Реабілітованою ця людина стала лише у 1957 р. постановою президії Вінницького обласного суду[13]. І такі справи непоодинокі.

Після всіх допитів підозрюваного, свідків, очних ставок, які могли тривати від кількох днів до 2-3 тижнів (залежно від кількості осіб, що проходили по слідству) виносився звинувачувальний висновок у справі, котрий надсилався (разом зі справою) на розгляд вищих інстанцій для винесення остаточного вироку. Висновок підписували три особи: оперуповноважений, що вів слідство, начальник відділу, голова районного чи обласного управління ДПУ-НКВС [14].

Далі репресивно-каральний механізм спрацьовував чітко, за заздалегідь визначеною схемою. Підкреслимо, що остаточні вироки, які рідко кому вдавалось оскаржувати, виносились спеціально створеними в період масових репресій позасудовими органами. Суди не встигали розглянути всі справи, яких з'явилось без ліку в 30-х рр.ХХ ст. Новоствореними вершителями людських доль стали Трійки при управліннях НКВС та Особлива Нарада при Колегії ДПУ-НКВС УРСР чи СРС р. Безперечно, це було грубим порушенням прав людини, оскільки вона втрачала право на захист адвоката.

Після засідання Трійки у справах репресованих з'являлась виписка із протоколу засідання, де слухали й ухвалювали остаточний вердикт звинувачуваному: заслання, направлення в табори або ж розстріл.

Заслуховували справу, робили висновки й ухвалювали вироки Трійки, як правило, цілими списками засуджених, що складалися або ж з кількох осіб, або з десятків чоловік. Наприклад, вирок міг бути таким: «Всіх розстріляти, майно конфіскувати, справу здати в архів»[15].

Весь цей ганебний процес у судових справах репресованих завершував невеликий папірець встановленої форми, а саме: датована виписка із акту постанови Трійки Управління НКВС про розстріл громадянина, який приведено в дію (число, місяць, рік і час). Більшість засуджених до вищої міри покарання розстрілювали вночі о 24.00. Для виконання вироків при НКВС були створені спеціальні відділи та підрозділи [16].

Пройдуть десятиліття, перш ніж родичі репресованих у період хрущовської «відлиги» зможуть відкрито цікавитися долею арештованих, подати апеляції, скарги, заяви до органів КДБ, судових інстанцій про перегляд справ своїх близьких. Загалом протягом 1956-1959 рр.було повністю реабілітовано 250 тис. осіб засуджених у добу сталінізму українців. У подальші роки реабілітація продовжувала тривати, але протягом 1963-1986 рр.було повністю реабілітовано тільки 80 тис. осіб. Наступний етап реабілітації почався лише з другої половини 80-х років, в період перебудови, й набув масового характеру в 90-х із здобуттям Україною незалежності. Тоді ж справи репресованих стали передавати з архівів КДБ до державних архівів. Шлях до відновлення справедливості також був непростим. Після надходження скарги чи заяви до судів, прокурорів, Верховних Рад республік і Союзу, начальників управлінь КДБ останні давали розпорядження про проведення додаткового розслідування по тій чи іншій справі. Як правило, викликались потерпілі та свідки, що проходили у справі (якщо ці люди були живі), переглядались матеріали справи. Підкреслимо, що тепер у показах свідків з'являються діаметрально протилежні свідчення тим, які вони давали в 20-30-х роках. Не боячись переслідування, люди відкривали правду: їх тоді залякували та примушували підписувати потрібні слідству свідчення і протоколи.

Після повторного розгляду справ репресованих в більшості випадків органами КДБ і правосуддя вироки визнавались недійсними, карні справи закривались, людей реабілітовували. Підтверджують це відповідні документи: висновки, постанови, рішення судів, прокурорів, начальників управлінь КДБ. У кінці кожної справи міститься також довідка або виписка відповідних правоохоронних органів, надана громадянам про реабілітацію їхніх рідних [17].

За роки тоталітаризму понад 40 тис. мешканців Вінниччини зазнали репресій політичного характеру [18]. Досліджуючи справи репресованих, гортаючи пожовтілі сторінки, вчитуючись у рядки несправедливих вироків, переконуємось, що лихо політичних репресій не оминуло Подільський край. Тут спостерігаються свої особливості, пов'язані з тим, що наш край здавна був великим сільськогосподарським регіоном, а тому вістря репресій головним чином спрямовувалось проти селян. Їх звинувачували у зриві планів хлібозаготівель, опорі колективізації, шкідництві, саботажі. Ще однією причиною масових репресій слугувало те, що Вінницька область була прикордонною, і, отже, знаходились підстави для звинувачень у шпигунстві, диверсіях, підготовці повстань і заколотів. І наступне: Поділля було багатонаціональним краєм, поруч з українцями проживали євреї, поляки, румуни, молдовани, німці, росіяни, білоруси, чехи. Як наслідок, знаходились підстави, аби звинуватити тих, хто не подобався владі, у створенні та участі в «контрреволюційних таємних організаціях», «буржуазному націоналізмі» тощо.

Все це давало змогу комуністичному режимові чіпляти на людей таблички «ворог народу», «ворог радянської влади», звинувачувати їх у антирадянщині. Наслідком таких звинувачень ставали поламані життя самих невинно покараних та їх родин за неіснуючі злочини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Див.: Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). – Ф. р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 5347, 8173, 11266, 12718, 1468, 13983 та ін..; 2. Див.: «Гірким був келих життьовий ...»: Бібліографічний покажчик. –

Вінниця, 2001. – 76 с.; 3. Реабілітовані історією: У 27-х т. Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця, 2006. – 908 с.; 4. ДАВО. – Ф. р. 6023. – Оп.4. – Спр. 24641. – Арк. 1-23; 5. Там само. – Спр. 4252. – Арк. 1-92; 6. Там само. – Спр. 2295. – Арк. 1-109; 7. Там само; 8. Там само. – Спр. 23838. – Арк. 106; 9. Там само. – Спр. 24641. – Арк. 4; 10. Там само. – Спр. 22631. – Арк. 1-81; 11. Див.: Там само. – Спр. 23838, 24641, 13983, 10634 та ін.; 12. Там само. – Спр. 4817. – Арк. 1-21, Спр. 5818. – Арк.1-26; 13. Там само. – Спр. 6072. – Арк. 1-50; 14. Там само. – Спр. 28140; 15. Там само. – Спр. 23838. – Арк. 407-408; 16. Там само. – Арк. 411; 17. Див.: Там само. – Спр. 25040, 5159, 5856, 2553 та ін.; 18. Реабілітовані історією: Вінницька область. – Кн. 1. – С. 93.

С.І. Дровозюк

СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – це потужна джерельна база для всебічного дослідження геноциду українського народу. Зусиллями істориків та краєзнавців зібраний джерельний масив, який потребує систематизації та поглибленого аналізу. Особливо продуктивним є погляд на свідчення очевидців крізь призму інформаційного підходу, що передбачає розробку усіх пластів інформації, яка міститься в даному джерелі. Голодомор 1932-1933 рр. – це не тільки голодна смерть мільйонів, а й суцільне руйнування економічних і духовних основ українського села. Отже, йдеться про багатоаспектну проблему, що вимагає комплексного, системного дослідження джерел, забезпечення їх максимальної інформаційної віддачі. Ми акцентуємо увагу на тому, що кожний факт, збережений у пам'яті очевидців, дає дослідникові цінну інформацію. Дослідження цієї інформації набуває також важливого значення у контексті мікроісторії та історії повсякдення, які поглиблюють історичні знання.

Необхідно підкреслити, що історики чітко визначили місце свідчень про голодомор у багатогранному джерельному комплексі. Роберт Конквест охарактеризував спогади селян про трагедію 1932-1933 рр. як «непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли»[1]. Розглядаючи джерелознавчі аспекти голодомору, Джеймс Е. Мейс підкреслив, що свідчення очевидців тих подій становлять «найголовніше, найцінніше джерело», з якого науковці зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної, а й духовної шкоди, завданої українському народові[2]. На важливе наукове значення усних свідчень для культурно-антропологічних й етнографічних досліджень звернули увагу також ті російські дослідники, які стоять на позиціях правдивого висвітлення голоду 1932-1933 рр[3]. В.К. Борисенко слушно зауважила, що усні свідчення про геноцид відкривають досі незнайомі сюжети й версії[4]. Публікуючи свідчення очевидців, В.К. Борисенко водночас поглиблює їх джерелознавчий аналіз у контексті усної історії[5]. Отже, сучасна історична наука орієнтує на детальне дослідження змісту і структури інформації, яка міститься у свідченнях очевидців голодомору. Зрозуміло, що для всебічної критики цього історичного джерела необхідна значна за обсягом праця, тому у пропонованих нотатках зупинимося лише на окремих аспектах проблеми.

Передусім важливо з'ясувати інформаційні ресурси усних свідчень про голодомор, окреслити ті сюжети, які можуть бути розкриті на їх основі. Зрозуміло, що тематична структура кожної розповіді залежить не тільки від того, яку інформацію зберегла пам'ять, а й від запитань, які поставив збирач свідчень. Певне уявлення про структуру інформації дають свідчення кількох очевидців про події у одному і тому ж селі. Візьмемо розповіді К.І. Дячинської, Х.О. Колісник і М.Г. Джулай із с. Городище Літинського району Вінницької області. У цих свідченнях є такі спільні мікросюжети: пограбування селян активістами; поведінка сільських активістів; способи виживання селян; мученицька смерть голодних селян; поховання померлих. Повторюваність основних елементів у цих розповідях є важливим підтвердженням правдивості свідчень[6]. Ці елементи в різних співвідношеннях повторюються у більшості свідчень, тому на їх основі може бути реконструйована цілісна картина голодомору.

Свідчення очевидців є важливим джерелом для з'ясування безпосередніх причин голоду. Ця тема є ключовою майже в кожній розповіді. Наприклад, жителі селища Понінка одностайно засвідчили, що у селян були відібрані усі продукти харчування, що й призвело до голодної смерті: «витрушували все з горщиків»; «… картоплю забрали, до картоплини»; «Ті «червоні мітли» замітали до останньої зернини»; «Перед голодом ходили і забирали все, навіть з печі вигортали»; «Не тільки пашню забирали, і спечене, і зварене – все забирали…»; «…змели все, з половою змели і забрали»; «Як забирали активісти хліб, то нічого не залишали»; «…забирають начисто, навіть насіння на грядки – бурякове насіння, диньки…»[7]. Отже, наукова цінність цих свідчень полягає в тому, що вони розкривають безпосередню причину голодної смерті: тотальне пограбування селян, відбирання в них

усього, що можна було їсти.

Важливою деталлю у механізмі геноциду, здійсненого більшовицьким режимом, були сільські активісти, які спільно з уповноваженими районних органів влади діяли як безпосередні убивці. Всебічне дослідження соціально-психологічної сутності сільських активістів та їх участі у вбивстві власного народу – одне з актуальних питань, яке необхідно дослідити. Для дослідників геноциду важливим є те, що очевидці називають прізвиська, прізвища та імена активістів, які відбирали у голодних селян останні крихти їжі. Таку інформацію містять свідчення жителів с. Шрубків Летичівського району. Так К.П. Хлепестун (Романенко) назвала прізвища сімох активістів, які грабували селян. Деякі з названих нею прізвищ повторюються у спогадах інших селян. Жителька цього ж села Н.П. Березніцька (Кучеренко) згадувала: «Добре запам'ятався Байда. Шукав гаком зерно і в печі, і на горищі, і на городі». Зі свідчень інших селян дізнаємося, що «Байда» - це активіст Ф. Яцків, який забрав у М.Г. Березніцької «останню торбинку борошна»[8]. Прізвища активістів с. Шрубків назвала також у своїх спогадах дружина 25-тисячника О.В. Жиліна[9].

Описуючи акти поведінки активістів в умовах масового голоду, очевидці повідомляють важливі деталі, що характеризують ставлення цих агентів більшовицького режиму до дітей, жінок, осіб похилого віку. Промовистим є також ставлення активістів до їжі, яку вони не тільки відбирали, а й демонстративно знищували у присутності голодних селян. В одному випадку активіст залив водою вогонь в печі, де варилася їжа, вирвав з рук дитини картоплину і розтоптав її, в іншому - останню пригорщу пшона висипали в пісок і змішали з ним[10], стакан пшона, що стояв на вікні, розсипали по землі[11]. За свідченням Г.Д. Савицької (с. Понінка), активісти «квашені капусту, огірки, помідори повиливали тако на подвір'ї, потоптали ногами та й все»[12]. «Навіть з печі виймали зварене і виливали надворі» (с. Буки, Житомирський район)[13]. Поведінка активістів – одна з провідних тем у свідченнях очевидців геноциду. Ці факти є важливими для з'ясування антигуманної сутності активістів, дають підстави зробити висновок, що в тих умовах домінував жорстокий тип активіста.

Отже, свідчення про голодомор істотно доповнюють знання про поведінку сільських активістів та їх роль у здійсненні геноциду. Свідчення підтверджують документальні дані і висновки істориків про виняткову жорстокість сільських активістів, ознаки садизму в їх поведінці.

Свідчення очевидців дають інформацію для дослідження засобів і знарядь терору голодом. Один з учасників антиселянської акції розповів, як здійснювався пошук зерна: «Ми, два солдати з карабінами, і ще чотири чи п'ять сільських активістів, ходили по дворах з довгим щупом. Ми заглиблювали його у землю і дивились у виїмку, що була на кінці щупа, чи немає там зерна»[14]. Про спеціальне знаряддя, назване «щупом», згадують чимало очевидців. Ці знаряддя називають «залізними прутами»[15], «гаками», «піками»[16], «штиками», «залізними палицями»[17]. Очевидці свідчать, що вони використовувалися в усіх регіонах України. Наприклад, у с. Оленівка Магдалинівського району Дніпропетровської області ця процедура відбувалася так: «У найманців були такі гострі шпиці, якими вони проколювали землю, щоб знайти щось. Так обходили все подвір'я зі шпицями» (М.П. Хмельник)[18]. К.С. Павленко з с. Чистоводівка Ізюмського району Харківської області згадувала: «…В активістів були такі палки залізні з гострим кінцем, що ширяли попід стіни хліва й хати…»[19]. Згадку про активістів, які прийшли і «стали скрізь шпичаками ширяти», знаходимо також у свідченнях жительки с. Катричівка, що на Харківщині[20]. За свідченнями очевидців, активісти використовували подібне знаряддя і на Київщині: «…В руках у них був такий, як то кажуть, штир, як шомпол – таке щось гостре. Ним шукали, пробивали землю…»[21]. На Полтавщині активісти «довгими металевими списами штрикали під стріхи, в стіжечки соломи, в хатню долівку…»[22], «… ціпками в землю штирхали», «ходили з залізними такими палицями і отак пробували в землі», в с.Хоружівка Сумської області вони ходили до людей «… із залізними палицями, ширяли ними одразу під поріг», «…ходили із штиками»(Черкаська обл.)[23]. Повсюдне й масове використання цього металевого знаряддя у вигляді палиці чи прута свідчить про організований і тотальний характер пограбування селян, що неминуче мало призвести до голодної смерті. У зв'язку з цим постають питання: кому належала ідея використання саме таких знарядь? Хто і де їх виготовляв?

Важливий пласт інформації, що міститься у свідченнях, виживання селян в умовах геноциду. Із спогадів про голодомор дізнаємося також, що їли селяни під час голоду і як відбувався сам процес приготування їжі. Х.С.Дроздовська (с.Брусленів, Вінниччина) розповіла про такі способи виживання: батьки посилали дітей «щипати» колоски; їли гороб'як, квасець, щавій, пекли лип'яники з сушеної липи, акації, щавію і гречаної полови; хто мав сили, ходили на заробітки; міняли хустки на зерно і муку; випрошували їжу у сусідів; хто мав корову – рятувалися молоком. Їли собак, котів, щурів, ворон, горобців[24]. З розповіді Г.Д.Кошевич (селище Понінка): «В лісі збирали шишки і добували

насіння з тих шишок, в ступі товкли те насіння і їли. Жолуді збирали, натремо їх на жорнах, а вони ж гіркі, як полин. Але їли, як нема чого їсти…»[25].

Непоправної шкоди моральним засадам життя селянства завдали крадіжки, що були безпосереднім наслідком злочинної політики більшовицького режиму. У свідченнях очевидців знаходимо повідомлення про способи викрадення продуктів харчування та жорстокі розправи над тими, хто у таким спосіб намагався роздобути їжу («Крадії зробили підкоп під хату і забрали все, до останньої картоплини й буряка»; «Хто посадив, видирали на городі ночами»[26]. Г.Д. Свенцицька (Черпіта): «Корову тримали в сінях, в хліві боялися тримати корову, дуже корови крали в голод»[27].

Жахливим явищем, спричиненим масовим голодом, були самосуди. Очевидці істотно доповнили картину самосудів, яка склалася на основі документальних даних. Про розправу активістів над селянином, який зарізав колгоспне лоша і здер з нього шкуру, розповіла Г.Д. Савицька (с. Понінка): «То Степана зловили, в ту шкуру зашили, по селі водили, били й добили…То ті активісти його водили так по селі і добили»[28]. Л.М. Кальницький (с. Гонтів Яр, Харківщина) розповідав: «Молоді хлопці, було їм тоді по 17-18, від голоду наважилися вкрасти у дядька корову. Зарізати встигли, а м'яса і не скуштували … Розправа була кривавою і жорстокою – нещасних злодіїв повбивали кіллям»[29].

Тема української селянської родини, взаємин батьків і дітей є провідною у спогадах очевидців голодомору. На першому плані – образи матері і батька, які намагаються врятувати дітей від голодної смерті. Пошук їжі став також головним заняттям дітей. Навколо їжі будувалися взаємини в сім'ї. Зі свідчень дізнаємося, що не тільки батьки віддавали останню крихту дітям, а діти, яким вдалося роздобути їжу, ділилися з вмираючими батьками.

Одним з наслідків геноциду було руйнування народної культури. Спогади очевидців дають можливість показати, як відбувався цей процес. Шукаючи зерно, активісти руйнували печі, припічки, долівки, били горщики, глечики і миски, у яких селяни намагалися сховати останню жменю зерна[30]. Пограбовані хати стояли пустками, завмерло селянське будівництво.

У селян забирали скрині, лавки, мисники, подушки, свити. «Кожухи, рушники, полотно, вишивані сорочки, намітки – все це забирали, якщо не виплатив налог», – згадував В.І. Швець (с. Китайгород Іллінецького району)[31]. За спогадами Д.О. Друзь, у с. Копачі Обухівського району Київської області, активісти забирали рушники і селянське полотно[32]. Як свідчать очевидці, селяни змушені були продавати рушники, полотна, хустки, щоб купити хоча б щось з продуктів харчування. Важко уявити, що відбувалося в душі селянки, яка продала весільну вишиту сорочку за склянку проса[33]. Спогади про голодомор містять чимало важливих деталей про знищення предметів домашнього вжитку. Селяни втрачали речі, які мали для них не тільки суто практичне значення, а й глибокий символічний, духовний зміст.

Голод був засобом руйнування традиційної селянської обрядовості. Фактично голодомор мав завершити руйнування святково-обрядової культури, що цілеспрямовано здійснювалося більшовицьким режимом у попередні роки. Аналіз свідчень про голодомор показує, що в той час найпомітнішою подією в кожній сім'ї була смерть найрідніших людей. Сприйняття селянами смерті й поховання померлих – провідна тема спогадів. Помітно, що сприйняття селянами смерті було іншим, ніж за звичайних умов. Дослідження процедури поховання на мікрорівні є особливо важливим для розуміння змін, що сталися під впливом голодомору у цьому важливому аспекті культурно-духовного життя селянства. Відомо, що традиційній культурі було притаманне шанобливе ставлення до померлих та до місця їх поховання. Як свідчать спогади, які зібрав П. Ящуком, культура поховання була повністю зруйнована («Так було, що навіть не було кому ховати… Мерці по хатах лежали»; «Ніхто не ховав в трунах. Отако викопали яму, туди поклали мерця, якоюсь радюжкою закрили та й засипали землею»; «Мерців забирали без домовин, без нічого… Люди помирали під плотами на вулиці, і було таке, що неприбрані трупи собаки розгризали, розривали…»)[34]. Жителька с. Шрубків Летичівського району Хмельницької області Л.М. Гуцалюк (Круть) згадувала: «У мене якраз город був коло цвинтаря, то я бачила на власні очі, як «ховали» мерців. Викинули з хури, і поїхали. Після цього злітаються ворони, викльовують очі мершим»[35]. Особливо важливими є свідчення очевидців, яким випала доля пережити смерть найрідніших людей і брати участь у їх похованні. «У нашій сім'ї померло троє дітей, - згадує Павло Яременко із с. Чуків Немирівського району Вінницької області. - Я з матір'ю їх теліжкою вивозив на цвинтар, замотаних в рядно. Ноги брата волочилися по землі»[36]. Замість освяченої століттями традиції поховання перед очима постає жахлива картина духовної руїни: померлих вивозили на цвинтар возами чи гарбами, виносили на драбинах чи в мішках[37]. Типове поховання жертв геноциду описала Марія Кравець із с.Малі

Крушлинці Вінницького району: «Вимирали цілі сім'ї. Їх возили, наче дрова. Ніхто не оплакував, ніхто не виряджав у останню путь, ніхто не прощався. Над могилами стояли хіба що ми, пастухи. Привіз син матір, розхристану, розпатлану, в чорній сорочці. Замотав у ряднину, викопав яму в коліно завглибшки і посадив, наче курку. Присипав, наче курку»[38]. Як свідчать очевидці, для поховання померлих селян, яких не було кому поховати, сільрада виділяла підводи. «Навесні вже вмирали масово, тоді вже утворили похоронну бригаду з «індусів»…, – згадував В.С. Заворітний із с. Чуків Немирівського району Вінницької області. – Вони обв'язувались м'яткою, брали граблі – і на рядна, і на гарбу, і на цвинтар»[39]. Отже, свідчення очевидців дають можливість детально реконструювати процес руйнування поховального обряду. Це історичне джерело однозначно вказує на те, що в умовах масового вбивства голодом традиційний обряд поховання втратив будь-яке значення. Байдужість і неповага до людей, які померли від голоду, глум над мертвим тілом стали звичним явищем. Сільська громада, яка раніше була органічно причетною до поховання, втратила цю важливу функцію. Були занедбані звичаї поводження на кладовищі, потреба відвідувати могили близьких, піклуватися про них. Огляд свідчень про геноцид дає підстави зробити висновок, що вони є важливим джерелом для поглибленого дослідження проблеми смерті в тих умовах, руйнування релігійно-народної культури вмирання, занепаду поховально-поминальної обрядовості, її символів і атрибутів.

Свідчення про голод є надзвичайно важливим джерелом для дослідження духовного життя селянства в тих умовах. Вони дають можливість реконструювати домінуючі настрої і почуття селянства, стан його емоційної сфери. Численні свідчення дають підставу зробити висновок, що духовний світ збіднів і звузився практично до одного – їжі. Дослідник може побачити, що означала тоді для голодної людини скибочка чи навіть крихта хліба. Особливо вражаючими є дитячі фантазії про хліб, ставлення до нього («Я з'їв би такий буханець хліба завбільшки, як хмара»[40]. Чекання смерті стало домінантою життя українського селянина («Хто сильно опухав, рухатися уже не міг, чекав смерті»)[41]. Цей стан описав П.П. Балац із с. Колибабинці Хмільницького району Вінницької області: «Почали ми пухнути, тато спухлі сидять вдома і гірко думають, думають, мама також спухли, плачуть і приказують: «Кропива нас не спасе, повмираєм»[42]. Спогади свідчать про те, що журба, плач, безнадія, байдужість, важкі думки заповнили духовний світ селянина.

Отже, навіть побіжний огляд свідчень про Голодомор 1932-1933 рр. показує, що це історичне джерело містить різнопланову і надзвичайно важливу інформацію для з'ясування механізмів і наслідків геноциду українського народу. Одне з важливих завдань джерелознавців – здійснення аналізу свідчень у двох напрямах: перший – порівняльний аналіз свідчень, зібраних в різних регіонах України, з погляду структури і змісту зафіксованої в них інформації; другий – порівняння свідчень з даними інших історичних джерел. Ретельне дослідження інформації, що міститься у свідченнях кожного конкретного регіону і села, дасть можливість висвітлити усі відтінки трагічної палітри повсякденного життя і смерті українських селян під час голодомору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ…- К., 1993.- С.12; 2. Джеймс Е.Мейс. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність.- 1993.- №4.- С.152, 154; 3. Хубова Д.Н. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932-1933 годов в устных свидетельствах // Голод 1932-1933 годов: Сб. статей / Отв. ред., вступит. статья Ю.Н. Афанасьева.- М., 1955.- С.85; 4. Борисенко В. Усні свідчення про геноцид // Пам'ять століть.- 2003.- №3.- С.63.; 5. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках.- К., 2007; 6. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал.- К.,1991.- С.83; 7. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах.- К.–Нью-Йорк, 1999.- Кн.1.- С.90, 125,133,140,183,199,200,269; 8. Голод на Поділлі: Книга свідчень.- Кам'янець-Подільський, 1993.- С.41,42; 9. Там само.-С.45; 10. Портрет темряви…- Кн.1.- С.175,133; 11. Там само.- Кн.2.- С.267; 12. Там само.- Кн.1.- С.154; 13. Борисенко В.К. Свіча пам'яті…-С.102; 14. 33-й… - С.73; 15. Там само.- С.74; 16. Портрет темряви…- Кн1.- С.359; 17.Борисенко В.К. Свіча пам'яті…- С.84,86; 18. Там само.- С.97; 19. 33-й… - С.469; 20. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих)/ Упоряд. Т.Поліщук.- К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.- С.244; 21. Борисенко В.К. Свіча пам'яті…С.117; 22. 33-й…- С.471; 23. Борисенко В.К. Свіча пам'яті…С.196, 200, 217, 257; 24. 33-й…- С.52; 64; 74; 43; 25. Портрет темряви…-Кн.1.- С.155; 26. 33-й: голод: Народна книга-меморіал.- К.,1991.- С.45; 72; 27. Портрет темряви…-Кн.1.- С.203; 28. Там само.- С.153; 29. Чорні жнива…- С.243; 30. 33-й…- С.188, 329,354; 31. Там само.- С.88; 32. Борисенко В.К. Свіча пам'яті…С.122; 33. 33-й…- С.84, 135; 34. Портрет темряви…-Кн.1.- С.97; 157; Кн.2.- С.285; 35. Голод на Поділлі…- С.46; 36. 33-й…- С.87; 37. Там само. - С.53; 70; 38. Там само.- С.73; 39. Там само -С.75-76; 40. Там само.- С.57; 41.Там само.- С.71; 42. Там само.- С.86.

О.О. Вітюк

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕВКОМІВ НА ПОДІЛЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ 20 – 80– Х РР. ХХ СТ.

Революційні комітети – недостатньо досліджена проблема часів боротьби за відновлення української державності 1917 – 1920 рр.Організація та діяльність революційних комітетів становлять великий інтерес і заслуговують на детальне вивчення з наукових, незаполітизованих позицій.

У період встановлення радянської влади важливу роль відігравали надзвичайні органи влади – революційні комітети, які швидше та енергійніше, ніж Ради, сформовані з частини місцевого населення, задовольняли потреби Червоної армії, налагоджували управління містами, селами, регіонами. Ревкоми утворювали та контролювали більшовики, виразно виявляючи прагнення встановити диктатуру своєї партії. Більшовицька партія, яка керувала організацією ревкомів, вбачала в ревкомах рухомі, добре пристосовані до організації й керівництва боротьбою за владу органи і закликали відстоювати їх існування в стані бойової готовності, для того щоб продовжити до кінця боротьбу з «контрреволюцією».

Впродовж 1918-1921 рр.радянська влада тричі використовувала революційні комітети як тимчасові надзвичайні органи державної влади на території України. Керуючись вказівками керівництва більшовицької партії, радянський уряд України видав ряд декретів, положень і постанов про ревкоми, які встановлювали основні положення їх організації, структури і компетенції.

Мета роботи – проаналізувати доступну автору історіографію 20-80–х рр.ХХ ст. про діяльність революційних комітетів на Поділлі; з'ясувати ставлення радянських дослідників до даної проблеми.

1920 – 1940 – рр.– період, коли в радянському суспільстві історична наука втрачає свої природні функції й перетворюється в маріонетку більшовицького режиму. Це насамперед зумовлювалося режимом влади Й. Сталіна, монополією сталінської версії марксизму, ідеології. Перетворення історичної науки в даний період в ідеологічну зброю більшовиків вимагало знищення найменших залишків української національної історіографії.

На тлі масових репресій, голодоморів червоною ниткою вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи і істориків. Арешти, судові процеси, депортації, заслання в Сибір – все це торкнулося сотень істориків – науковців, краєзнавців та архівістів, яких правляча більшовицька партія розглядала як ворожу силу.

У 20-40-х рр.ХХ ст. було опубліковано декілька узагальнюючих праць з історії революційних подій на Україні і Поділлі зокрема, а також з історії партії більшовиків. До них належать «Национальное правительство и Советская власть на Украине»[1] Є. Бош, «Жовтень на Вінниччині. Історичний нарис»[2] Л. Тарнопольського, «Революційний Київ»[3] В. Ганцови-Бернікової, І. Петровського «Ради в боротьбі за генеральну лінію партії»[4] та «Українська Радянська Соціалістична Республіка: короткий історичний нарис»[5] І. Премислера.

У них вказується на роль ревкомів у встановленні контролю більшовиків у всіх сферах суспільного життя. Необхідно зазначити, що конкретних фактів про їх діяльність наведено мало, оскільки на першому плані знаходилися твердження про «ленінську політику» та «дружбу російського та українського народів» тощо. У працях відсутні матеріали про негативний характер діяльності ревкомів, наголошується, що зусилля партії були спрямовані на «остаточне викорінення буржуазно – націоналістичної ідеології». Це «знищення» здійснювали, зокрема, ревкоми. Зазначалося, що діяльність ревкомів зумовлювалася вимогами того часу і вказувалося на їх демократичний характе р.

У працях радянських істориків – О. Голубєва «Гражданская война 1918–1920 рр.»[6], М. Супруненка «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні»[7], І. Кулика «Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні»[8] також містяться відомості про діяльність ревкомів як місцевих органів радянської влади. Дані праці насичені фактичним матеріалом з історії громадянської війни. Про діяльність ревкомів зазначено лише те, що це були надзвичайні органи радянської влади, які допомагали відновити народне господарство, здійснювали боротьбу з контрреволюцією, налагоджували радянське будівництво тощо. Автори наголошували, що більшовицька партія, яка керувала організацією ревкомів, визначила їх місце і значення «в революційній боротьбі трудящих мас».

1920–1940 рр. для української історіографії мали драматичні наслідки. Історична наука розвивалася суперечливо й непослідовно, мала свою специфіку, що зумовлювалась подіями того часу. При утвердженні режиму одноособової влади Й. Сталіна масового характеру набувають репресії, що зумовило остаточну втрату наукових функцій історичної науки, перетворення її в

допоміжне знаряддя політичної діяльності партії більшовиків.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. , ліквідація деяких інструментів терору і репресій не означали ліквідації тоталітарної системи й відмови від контролю більшовицької партії за всіма сферами суспільного життя. Спадкоємці влади розуміли, що вихід із системної кризи неможливий без певних змін в усіх сферах суспільного життя, без пояснення трагічних подій і репресій. Відбувається переорієнтація історичної науки, яка мала дати відповідь на зміни в тактиці комуністичної партії, її зовнішньої, і особливо внутрішньої, політики.

Хрущовська «відлига» дала поштовх частковій «лібералізації» партійного контролю за розвитком історичної науки, сприяла розширенню доступу історикам до окремих архівних фондів. Публікації 1950 – 1960 рр.привертали увагу до соціально – економічних і культурних експериментів влади. Серед численних публікацій з проблеми можна виділити праці М. Супруненка «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни»[9], І. Слизького «Ревкоми та комбіди Поділля в боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад (1917—1919 рр.)»[10], М. Рубача «Встановлення Радянської влади в українському селі»[11], П. Стояна «Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні»[12], А. Лихолата «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні»[13]. У даних працях поряд з офіційним твердженням про прагнення робітників та селян України до встановлення Радянської влади під керівництвом більшовицької партії, очолюваної В. Леніним, вказувалося на принесення ревкомів як форми організації влади з Радянської Росії в ході «допомоги великого російського народу».

Також діяльність ревкомів відображена в працях Б. Бабія «Місцеві органи державної влади УСРР в 1917–1920 рр. »[14], С. Королівського «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні»[15], А. Бабенка «Боротьба за встановлення радянської влади на Вінниччині»[16], Л. Потарикіної «Ревкоми в Україні в 1918–1920 рр. »[17], І. Грекова «Ревкомы в УССР 1919 – 1920 гг.»[18]. У них багато уваги приділяється висвітленню діяльності ревкомів лише з позитивного боку, наведено значну кількість відповідних архівних матеріалів та детально розглядається питання демократичного характеру, на думку авторів, їх діяльності.

Ревкоми з самого початку свого виникнення поєднували в собі як адміністративні, так і господарсько–організаторські функції, тобто були як всеохоплюючими і єдиними органами державної влади на місцях; вони обмежувались поваленням губернських, повітових, міських і волосних комісарів Центральної Ради й Тимчасового уряду, ліквідацією старих військових органів та призначенням своїх комісарів до таких установ, як банки, телеграф і телефон, губернські і міські продовольчі управи, земські і міські управи, друкарні тощо. Діяльність більшовицьких організацій зі створення органів радянської влади в Україні після розгрому денікінців аналізував М. Колісник у праці «Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні»[19], в якій зазначав, що головним завданням ревкомів було керівництво бойовими діями і організація твердої влади, яка могла встановити революційний порядок. Також він висвітлив питання створення та організаційну побудову ревкомів у період з грудня 1919 р. до травня 1920 р. , вибори до рад, земельну і продовольчу політику. Зазначалось про підтримку біднотою влади.

Роль і місце ревкомів у запровадженні радянської влади на Поділлі, особливо на селі, відображено у працях М. Березовчука «Комнезами України в боротьбі за соціалізм»[20] та П. Стояна «Нарис історії комітетів незаможних селян України»[21].

У працях М. Парасенка «Борці за владу Рад»[22], Б. Морозова «Партия и Советы в Октябрьской революции»[23], С. Королівського «Победа советской власти на Украине»[24] та «Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг.»[25], Е. Гімпельсона «Советы в годы иностранной интервенции и гражданской войны»[26] висвітлюється діяльність ревкомів різних типів і категорій, зазначається, що їх організація значною мірою залежала від стану партійних організацій та правильної постановки організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи на місцях.

У праці І. Рибалки «Відновлення радянської влади на Україні (1918 – 1919)»,[27] зазначається, що процес створення ревкомів як органів влади відбувався відповідно до інструкцій, виданих вищими органами більшовицької влади в Україні. Автор наголошував, що на Поділлі переважали ревкоми, що їх згодом замінювали ради, склад яких регулювали більшовицькі організації. Однак не було вказано, що склад рад більшовики регулювали всіма можливими засобами з єдиною метою – забезпечити свою перевагу.

Історіографія 1950–1960 – х рр.– має важливе значення для подальшого вивчення діяльності ревкомів на Поділлі. Саме в цей період розширюється доступ до архівів, однак залишалася без змін концепція, створена у часи сталінського режиму.

Велика увага радянських істориків була зосереджена на ролі ревкомів в аграрному питанні. Зокрема, у праці І. Ганжі «Перші колективні господарства на Україні (1917 – 1920)»[28] зазначалось, що аграрна політика радянської влади на місцях здійснювалася під керівництвом місцевих більшовицьких організацій, які спрямовували діяльність ревкомів, рад, їх земельних відділів, зокрема на створення колгоспів. Автор вказував, що партійні організації й радянські органи діяли надто прямолінійно, не завжди зважали на настрої та побажання селян.

Після усунення М. Хрущова в жовтні 1964 р. в радянському керівництві відбувається перехід до нового курсу. Нове керівництво на чолі з Л. Брежнєвим припинило реабілітацію жертв незаконних репресій, критику злочинів Й. Сталіна, відновило практику політичних репресій у більш витончених формах. Часткову лібералізацію культурно-національного життя, зростання інтересу до української історії, завдяки діям партійно-державного керівництва змінила тотальна русифікація України, накидання на українську історіографію нових ідеологічних парадигм.

Проблема зміцнення радянського режиму в Україні наприкінці 1918–1920 рр.продовжувала привертати увагу радянських істориків. Цій проблемі була присвячена колективна праця «В борьбе за власть Советов на Украине»[29]. У ній зазначалось, що при відновленні радянського режиму в Україні більшовики застосовували методи, які раніше вже були випробувані в Росії.

Радянська історіографія продовжувала замовчувати, що в 1917–1920 рр.в Україні і, зокрема, на Поділлі діяли потужні національно-визвольні рухи за українську незалежність і соборність. Більшовики, як представники Російської комуністичної партії, намагалися експортувати радянську владу і вчинили пряму агресію проти законної Української Народної Республіки.

Проблема діяльності революційних комітетів на Поділлі з усталених офіційних позицій висвітлюється в краєзнавчих публікаціях. Серед них «Історія міст і сіл Української РС р. Вінницька область»[30] та «Історія міст і сіл Української РС р. Хмельницька область».[31]

Аналізуючи радянське аграрне законодавство початку 1920 р. , зокрема закон про землю від 5 лютого, розпорядження Всеукрревкому від 18 лютого тощо, які обмежували створення колективних господарств, М. Ксенодзенко у монографії «Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.)»[32] зазначав, що це був лише тактичний відступ, а загалом стратегічна політика більшовиків в аграрному питанні не змінилася.

У багатьох працях цього періоду міститься багатий фактичний матеріал, підібраний у відповідний спосіб, з метою ілюстрації офіційної концепції. До них належать наступні: «Гражданская война в СССР в 2 томах»[33] Н. Азовцевої, «Год 1918 – й»[34] И. Минца, «Революция защищается: опыт защиты завоеваний Великого Октября»[35] П. Голуба, «Революция и контрреволюция»[36] А. Грунта, «Борьба ревкомов Украины за укрепление Советской власти в период мирной передышки (январь – апрель 1920 г.)»[37] Л. Скомаровської, «На защите завоеваний Великого Октября»[38] П. Тригуба. У працях вищеназваних дослідників, окрім фактичного матеріалу, відображений процес утворення Рад, їх партійний і соціальний склад, керівну роль комуністичної партії в цьому процесі, діяльність більшовицьких партійних і радянських органів по боротьбі з політичними противниками - «контрреволюцією». У радянській історіографії інтерес до ревкомів був зумовлений потребами комуністичної ідеології, яка трактувала їх як явище, безумовно, прогресивне. З цієї точки зору і характеризувалась діяльність ревкомів. Це, зокрема, стверджується в працях Н. Бугая «Органы защиты завоеваний Октября»[39] та «Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы»[40]. У них автор відзначає необхідність ревкомів для утвердження більшовиків, детально розглядає діяльність Петроградського ревкому, роль В. Леніна в процесі виникнення цих органів.

Цікавий фактичний матеріал міститься в статті Я. Малика «До питання про організацію та діяльність повітових, волосних, сільських військово-революційних комітетів на Україні (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.)»[41]. У ній висвітлено головні напрями в діяльності ревкомів, серед них подільських, наведено цифрові дані, зокрема кількість ревкомів, описано динаміку зростання їх чисельності.

Необхідно вказати на праці з даної проблеми істориків діаспори. Історіографічна ситуація в українській діаспорі кінця 1960 – першої половини 1980 рр.мала свої особливості, які зумовлювались як специфічними умовами наукової діяльності в різних країнах, так і завданнями щодо захисту національних традицій української історіографії.

Багато зробив для збагачення джерельної бази української історії Т. Гунчак – відомий український історик у США. Важливе значення має книга «Українська революція. Документи 1919 – 1921 рр. »[42]. У цьому виданні опубліковані документи щодо ставлення селян до насадження радянської влади більшовиками, зазначається негативна реакція населення на дії більшовицьких

органів влади, зокрема ревкомів.

У СРСР історична наука залишалася підконтрольною партійній номенклатурі й переживала кризу. Праці радянських істориків, видані наприкінці 1980-х рр. , продовжували обстоювати застарілі міфи більшовицької ідеології. Повернення до історичної правди, особливо до історії української державності, визвольних змагань за її утвердження, стало потужною моральною підтримкою тих сил українського суспільства, які розгорнули рух за державний суверенітет і незалежність України. Водночас цей рух спонукав істориків до зміни історичної парадигми, до руйнування догм радянської історіографії.

Радянські історики зробили чималий внесок у розвиток історіографії в 20 – 80 – х рр.Вони висвітлили діяльність ревкомів однобічно, з позитивної сторони, показали демократизм з позиції тодішньої ідеології, підтримку їх армійськими частинами та селянством, спрямованість діяльності. Також був зібраний багатий фактичний матеріал. Однак зовсім немає відомостей про реальні методи діяльності ревкомів, не вказано, за допомогою яких заходів більшовицькі органи здобували прихильність селян, які чинили великий спротив радянській владі. На сьогодні залишається актуальним висвітлення діяльності ревкомів з наукових позицій, створення спеціальної праці, яка б додала об'єктивну сторінку в історії Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бош Є. Национальное правительство и Советская власть на Украине. – М., 1919; 2. Тарнопольський Л. Жовтень на Вінниччині. Історичний нарис. – Вінниця, 1927; 3. Ганцова-Бернікова В. Революційний Київ. – К., 1927; 4. Петровський І. Ради в боротьбі за генеральну лінію партії. – Харків, 1931; 5. Премислер І. Українська Радянська Соціалістична Республіка: короткий історичний нарис. – К., 1940; 6. Голубев О. Гражданская война 1918 – 1920 рр.– М., 1932; 7. Супруненко М. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. – К., 1949; 8. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. – К., 1949; 9. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. – К., 1951; 10. Слизький І. Ревкоми і комбіди Поділля в боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад (1917-1919 рр.). – К., 1953; 11. Рубач М. Встановлення Радянської влади в українському селі. – К., 1954; 12. Стоян П. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. – К., 1954; 13. Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. – К., 1955; 14. Бабій Б. Місцеві органи державної влади УСРР в 1917 – 1920 рр.– К., 1956; 15. Королівський С. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. – К., 1957; 16. Бабенко А. Боротьба за встановлення радянської влади на Вінниччині. – Вінниця, 1957; 17. Потарикіна Л. Ревкоми на Україні в 1918 – 1920 рр.– К., 1957; 18. Греков И. Ревкомы УССР 1919 – 1920 гг. – Одесса, 1957; 19. Колісник М. Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні. – Харків, 1958; 20. Березовчук М. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К., 1965; 21. Стоян П. Нарис історії комітетів незаможних селян України. – К., 1960; 22. Парасенко М. Борці за владу Рад. – Вінниця, 1960; 23. Морозов Б. Партия и Советы в Октябрьской революции. – М., 1966; 24. Короливский С. Победа советской власти на Украине. – М., 1967; 25. Короливский С. Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг. – К., 1967; 26. Гимпельсон Е. Советы в годы иностранной интервенции и гражданской войны. – М., 1968; 27. Рибалка І. Відновлення радянської влади на Україні (1918 – 1919). – Харків, 1967; 28. Ганжа І. Перші колективні господарства на Україні (1917 – 1920). – К., 1960; 29. В борьбе за власть Советов на Украине. – К., 1977; 30. Історія міст і сіл Української РС р. Вінницька область. – К., 1977; 31. Історія міст і сіл Української РС р. Хмельницька область. – К., 1977; 32. Ксенодзенко Н. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.). – Харьков, 1980; 33. Азовцева Н. Гражданская война в ССС р. В 2 – х томах. – М., 1980; 34. Минц И. Год 1918-й. – М., 1982; 35. Голуб П. Революция защищается: опыт защиты завоеваний Великого Октября. – М., 1982; 36. Грунт А. Революция и контрреволюция. – М., 1986; 37. Скомаровская Л. Борьба ревкомов Украины за укрепление Советской власти в период мирной передышки (январь – апрель 1920 г.). – К., 1987; 38. Тригуб П. На защите завоеваний Великого Октября. – К., 1987; 39. Бугай Н. Органы защиты завоеваний Октября. – М., 1981; 40. Бугай Н. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы. – М., 1990; 41. Малик Я. До питання про організацію та діяльність повітових, волосних, сільських військово-революційних комітетів на Україні (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1984. – № 11; 42. Гунчак Т. Українська революція: Документи 1919 – 1921 рр.– К., 1983.

М.В. Стопчак

ІНТЕРНОВАНА АРМІЯ УНР У ТАБОРАХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Достовірне і всебічне відтворення воєнного аспекту українського державотворення в добу Директорії УНР неможливе без належного висвітлення одного з найтяжчих періодів існування її Збройних Сил – періоду інтернування в таборах країн Центральної Європи. Однак і в цей період, незважаючи на втрату території, Державний Центр УНР на чолі з головою Директорії С. Петлюрою

зробив багато для того, щоб ідея українського державотворення не згасла для українців, що опинились під більшовицьким ярмом. Адже Державному Центру вдалося не лише зберегти від розпорошення найважливіший інструмент державотворення – Українську Армію, а й реорганізувати та переформувати її відповідно до умов інтернування, зробити її дієвим чинником у справі організації широко повстанського руху на окупованій ворогом території, підготовки до збройного антибільшовицького повстання.

На думку багатьох сучасних дослідників, що вивчаюсь військову історію доби визвольних змагань 1917 – 1921 р. р., найкраще з досвіду військової діяльності Державного Центру УНР в умовах інтернування Української Армії повинне прислужитись справі розбудови збройних сил незалежної України. «Весь досвід військової діяльності Уряду УНР на чужині у справі збереження та реорганізації інтернованої Української Армії, – наголошує український історик І. Срібняк, – впровадження фахово-спеціяльного навчання, налагодження культурно-освітньої роботи серед військ повинен бути ретельно вивчений і служити практиці сучасного військового будівництва в Україні»[1].

Виконання цього завдання потребує комплексного аналізу всього історіографічного доробку з досліджуваної проблеми. Такий аналіз дасть змогу простежити характерні тенденції нагромадження та узагальнення фактичних знань про політику Уряду УНР в екзилі щодо інтернованих українських вояків протягом 1919–1924 рр.; з'ясувати коло досліджуваних проблем, а також еволюцію концептуальних підходів до теми протягом даного історіографічного періоду; показати негативний вплив ідеологічних та політичних догм і упереджень на розвиток об'єктивних знань щодо діяльності Державного центру УНР на чолі з Головою Директорії С. Петлюрою в умовах інтернування українських вояків; виявити науково-теоретичну і практично-політичну цінність даного дослідницького доробку для всебічного осмислення проблем військового будівництва України в сучасних умовах. Крім того, будуть окреслені недостатньо вивчені аспекти теми, які потребують подальшого дослідження, уточнення або нової наукової інтерпретації.

Досліджувана тема досить скромно відображена як у вітчизняній, так і закордонній історіографії. Особливо це стосується радянської історіографії. Радянські історики ігнорували дослідження української військової історії, основна їх увага була зосереджена на висвітленні історії боротьби Червоної Армії за перемогу Радянської влади в Україні. Головним ворогом при цьому виступали сили внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, до табору яких радянська історіографія відносила і Збройні Сили УН р. Відверту спрямованість мали й історіографічні праці радянських істориків, які почали з'являтися, починаючи з другої половини 50-х рр. XX ст.[2]. Вони закликали радянських дослідників суворо дотримуватись марксистсько-ленінської методології при висвітленні революційних подій в Україні в роки громадянської війни, давати рішучу відсіч спробам істориків, що опинились в еміграції, подати «викривлену» картину цих подій. Подібні настанови втягнули радянських істориків у невщухаючу полеміку із діаспорними дослідниками, яка часто переходила розумні межі і зводилась до одного: неодмінно викривати контрреволюційну спрямованість і наукову неспроможність праць діаспорних дослідників. Підтвердженням цього є праці радянських істориків А. Лихолата, І. Рибалки, Н. Супруненка, що вже в 50-60-х рр. XX ст. досліджували добу Директорії. Історіографічні огляди цих праць змальовували емігрантських дослідників як посіпак імперіалізму, які, намагаючись приховати вчинені Директорією і її «збройними бандами» злочини проти українського народу, «створили багато легенд навколо Директорії і її лідерів, виставляючи їх як «національних героїв» і «борців за незалежність українського народу»[3]. Їхні праці кваліфікуються не інакше як спроби спаплюжити український народ, безсоромно сфальсифікувати справжню суть буремних подій громадянської війни в Україні[4]. У 70-80-ті рр. XX ст. «викриття» емігрантських істориків велось в руслі проголошеної КПРС боротьби з буржуазними, буржуазно-націоналістичними й ревізіоністськими фальсифікаціями історії СРСР та України, в т.ч. і досліджуваного періоду. З'явились спеціальні історіографічні праці з цієї тематики, крім того майже в усіх історичних працях, що висвітлювали історичне минуле України, в історіографічному розділі завжди відводилось місце нищівній критиці своїх закордонних колег. Радянські історики ніби змагались у тому, хто підбере найдошкульніші, найобразливіші вислови на адресу «буржуазно-націоналістичного» українознавства. Тому й рясніли їх праці словосполученнями «людці без батьківщини», «політичні інтригани», «буржуазно-націоналістичні злопихателі», «емігрантські писаки» тощо. Без будь-яких спроб об'єктивно проаналізувати праці емігрантських істориків, в т.ч. і з досліджуваної теми, вони заздалегідь оголошували їх псевдонауковими, сфальсифікованими, а репрезентовану закордонним істориками історичну науку оголошували як таку, що має «мізерний і жалюгідний вигляд», і нічого не варта.

Зрозуміло, що подібні «огляди» не могли дати можливості скласти хоч якусь уяву про справжній внесок емігрантських істориків у вивчення досліджуваної теми.

Як окремий напрямок дослідження національної військової тематики, історія інтернованої армії УНР аж до початку 90-х р. р. ХХ ст. була переважно в полі зору українських істориків на еміграції. Проте як об'єкт історіографічного дослідження ця проблематика має незначні здобутки. Хоча серед матеріалів, присвячених історії Збройних Сил УНР доби Директорії, було немало таких, що торкались різноманітних аспектів її еміграційного періоду, серйозних спроб узагальнити їх, здійснити історіографічний аналіз у довоєнний період не було. Як правило, дослідники (переважно колишні військові – учасники революційних подій) обмежувались невеликим рецензіями на спогади або окремі воєнно-історичні праці своїх колег, у яких були зачеплені певні аспекти історії інтернованих військ УН р. Серед таких авторів можна назвати І. Кедріна, О. Думіна, М.Брилинського [5] та деяких інших. У повоєнний період одним з перших спробував здійснити фронтальний аналіз історіографічних здобутків закордонної української військової історіографії періоду Української революції історик Л.Шанковський [6]. Однак його праця «Нарис української воєнної історіографії» залишилась не завершеною: у ній висвітлений розвиток української військово-історичної науки лише в міжвоєнний період (1921–1939 р. р.); до того ж, матеріали, що стосувались періоду інтернування Армії УНР, у ній спеціально не розглядались.

Історики незалежної України не залишили поза увагою історію вояків Армії УНР та ЗУНР періоду інтернування. Значна увага у дослідженні цієї проблеми приділялась такими фахівцями, як І. Срібняк, М. Павленко, Б. Гудь, В. Голубко, В. Сергійчук, В. Сідак, М. Попович, В. Трощинський, Н. Сідоренко, М. Литвин. Проте лише у деяких з цих праць зроблені спроби узагальнити стан розробки даної проблеми своїми попередниками. Зокрема, І. Срібняк відзначив, що еміграційний період Армії УНР належить до числа найменш вивчених проблем [7]. На недостатню розробку цієї проблеми, обмеженість її історіографічної бази звертають увагу М. Павленко та С. Литвин [8]. Самі ж історіографічні огляди, зроблені у їхніх працях, є надто стислими, фрагментарними і дають лише загальну уяву щодо тенденцій вивчення досліджуваної теми у закордонній та вітчизняній історіографії.

Актуальність досліджуваної теми, а також її недостатня опрацьованість в історичній літературі зумовили спробу автора комплексно проаналізувати українську історіографію перебування інтернованих українських вояків у таборах країн Центральної Європи.

З огляду на те, що повне висвітлення даної проблеми потребує кількох публікацій, автор обмежився у представленні статті лише аналізом дослідження цієї проблеми у сучасній вітчизняній історіографії.

Зазначимо, що історики незалежної України, отримавши не лише доступ до раніше заборонених архівних матеріалів та праць діаспорних дослідників, а й можливість писати, не озираючись на вказівки «керівної і спрямовуючої», здійснили досить поглиблене вивчення історії українського війська в період його інтернування. Передусім, назвемо комплексну працю українського фахівця В. Трощинського, присвячену українській міжвоєнній еміграції у Європі. Запровадивши до наукового обігу багато нового фактологічного матеріалу, автор, поряд з висвітленням багатьох інших проблем, торкається й питань перебування інтернованих українських вояків у таборах Польщі та Румунії, наводячи при цьому дані про чисельність української військової еміграції[9].

Падіння «залізної завіси» дозволило українським історикам вийти на міжнародну арену, доповідати результати своїх досліджень на міжнародних конференціях, одночасно знайомлячись з науковими досягненнями інших європейських істориків. Значним внеском у наукову розробку досліджуваної теми стала міжнародна конференція, яка відбулася у 1995 р. у Празі [10], їй була присвячена історії російської, української й білоруської еміграції в Чехословаччині в міжвоєнний період. З-поміж багатьох матеріалів конференції слід виокремити статтю українського історика В. Литвина «Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини Української Галицької Армії (1919–1924)» [11]. Відомо, що серед різних політичних сил, які пробували навернути на свою сторону військовиків УГА, були й представники військового та політичного керівництва УНР в екзилі. І хоча інтерновані вояки УГА трималися відособлено, надані автором матеріали свідчать, що Державний Центр УНР намагався залучити до боротьби за відновлення української державності на Великій Україні всі патріотично налаштовані військові сили, хоча вони і належали до різних політичних таборів. Цієї ж проблеми автор торкнувся також в іншій праці, написаній спільно з К. Науменком, де також були наведені деякі дані про інтернованих вояків УГА у Чехословаччині та Польщі[12].

Цікавою була доповідь та конференції С. Віднянського, у якій автор не лише підвів певні

підсумки дослідження проблеми перебування української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині, а й висловив своє бачення нових підходів до вивчення цієї теми у подальшому [13]. Плідною спробою реалізувати ці підходи, зокрема при висвітленні політики чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період, стала спільна монографія С. Віднянського та М. Вегеша «Країни Центрально-Східної Європи та Українське питання (1918–1939)» [14], що вийшла друком наприкінці 90-х рр. XX ст.

Підсумки наукових досліджень з проблем перебування інтернованих українських вояків на теренах європейських країн викладались сучасними українськими істориками й на сторінках наукових видань цих держав. Слід виділити третій збірник «Варшавських українознавчих записок», підготовлений до друку у 1996 р. кафедрою україністики Варшавського університету. У ньому зокрема була надрукована стаття Б.Гудя, у якій автор торкнувся поряд з іншими й військових аспектів українсько-польських взаємин у 1919-1921 р. р., та стаття В.Голубка, присвячена історії підготовки та підсумків Другого Зимового походу Армії УНР [15].

Загалом відзначимо, що у другій половині 90-х рр. XX ст. дослідження вітчизняними фахівцями історії Збройних Сил УНР в період їх інтернування значно активізувалось. Поряд з вищеназваними авторами, активно працюють у цій царині українські історики С. Литвин, В. Сергійчук, А. Купцов, В. Пришляк, Г. Бурнашов. Але найбільший внесок у вивчення досліджуваної теми зробили українські історики М. Павленко та І. Срібняк.

М. Павленко протягом 1996–1999 рр. надрукував 23 статті з окресленої проблематики [16], а згодом на їх основі була видрукувана монографія автора[17], основні положення якої були відображені у захищеній ним у 2000 р. докторській дисертації. М. Павленко у вступі до монографії дав чітке тлумачення термінів «інтерновані», «режим інтернування», «полонені», підкресливши, що «обидві категорії таборитів мали неоднаковий соціально-правовий статус, а режим військового полону істотно відрізнявся від режиму інтернування»[18]. Автор, навівши міжнародно-правові норми Гаагських конвенцій 1899 та 1907 р. р. щодо статусу й режиму утримування військовополонених та інтернованих, водночас, робить висновок, що досвід перебування наших співвітчизників в умовах полону й інтернування протягом 1919–1924 рр. засвідчив, що їхній соціально-правовий статус та умови таборового життя були далекі від порівняно скромних вимог цих конвенцій [19]. Автор визначив також хронологічні рамки перебування інтернованих українських військ на території Польщі, Чехословаччини та Румунії – 1919–1924 рр.; при цьому відзначено, що головна хвиля української військової еміграції з Наддніпрянщини припадає на кінець 1920 р. , коли формування Армії УНР під ударами більшовицьких військ були змушені переправитись через річки Збруч та Дністер і опинились під владою Польщі і Румунії, де і були інтерновані[20].

Позитивним моментом праць автора, безумовно, є їх значна документальна база, низку документів запроваджено у праці вперше, що дозволило досить ґрунтовно дослідити проблему перебування українських вояків у таборах вищезазначених країн. Домінуючими у його працях є сюжети про умови перебування інтернованих українців у таборах, ставлення політичного керівництва країн інтернування до українських вояків, політичне протиборство в середовищі української військової еміграції. Наведені конкретні цифрові дані про кількість інтернованих українських вояків в різних країнах, хоча вони й не є новими, оскільки були запроваджені до наукового обігу в більш ранній період іншими авторами, зокрема І. Срібняком. Автор дійшов висновку, що політика правлячих кіл держав осідку української військової еміграції не була сталою – вона корегувалась залежно від впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, передусім сприятливих для них наслідків територіальних придбань за рахунок українських земель, а самі інтерновані українські формування використовувались, передовсім з метою протистояння більшовикам[21].

У працях М.Павленка, хоча і меншою мірою, порушені також питання, пов’язані з практичною діяльністю Державного Центру УНР зі збереження і реорганізації інтернованої Української Армії, підготовки її до участі у боротьбі за повалення більшовицької влади в Україні. Певне місце відведено й з’ясуванню факторів, які послаблювали українську військову еміграцію, висвітленню розкладової діяльності в її середовищі представників різних українських емігрантських течій, емісарів Денікіна і Врангеля, спецслужб багатьох країн, що переслідували власні цілі. Проте автор не ставив за мету всебічно вивчити зазначені аспекти проблеми.

Найбільш повно їх досліджував інший український історик – І. Срібняк. Вже у 1995 р. автор захистив кандидатську дисертацію, присвячену військовій діяльності Уряду УНР в екзилі на початку 20-х рр. XX ст.[22]. У другій половині 90-х рр. XX ст. автор видрукував більше 50 статей та брошур з проблем інтернованих українських вояків у міжвоєнний період. У доопрацьованому й узагальненому

вигляді вони були видані трьома монографіями. Дослідницький пошук автора вінчала успішно захищена у 2000 р. докторська дисертація «Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924)»[23].

Серед багатьох праць автора слід, передусім, виділимо його монографію «Обеззброєна, але нескорена», у якій висвітлюється таборовий період інтернованої Армії УНР у Польщі і Румунії у 1921–1924 рр. Працю вирізняє досить потужна джерельна база: автор широко використовує як раніше не відомі архівні матеріали, так і спогади колишніх вояків-таборитів, таборову пресу, праці діаспорних істориків. Перший розділ монографії характеризує становище інтернованої Української Армії у Польщі та Румунії, кроки Уряду УНР щодо її реорганізації. Автор подає не лише місцезнаходження таборів інтернованих українських вояків на території двох країн, а й розташування у них конкретних військових формувань Армії УНР [24]. Наводяться у розділі й конкретні цифри, що характеризують чисельність інтернованих українських військ. При цьому автор зазначає, що ця чисельність не була постійною: через низку об'єктивних і суб'єктивних причин вона зменшувалась. Якщо на 20 січня 1921 р. вона становила 17464 осіб, то на 13 червня 1921 р. її чисельність складала лише 13896 осіб, на 1 червня 1922 р. – 11520 осіб, а на 25 січня 1923 р. – 7291 особу[25]. Одним з факторів зменшення був, на думку автора, досить значний відсоток дезертирів, які не витримували умов табірного життя. Цю тезу автор підкріплює відповідними даними. І все ж всебічний аналіз стану інтернованої Української Армії дозволяє автору зробити важливий висновок: незважаючи на всі негаразди, «… інтернована і нечисельна Армія УНР продовжувала залишатися реальною військової силою, яка (за сприятливих умов) стала б надійним підґрунтям для розгорнення національних частин на теренах України після проведення мобілізації»[26].

Заслугу збереження кістяка Армії УНР, стабілізації її становища автор вбачає у послідовній роботі вищих урядових і військових інституцій УНР, спрямованої на підвищення ефективності діяльності центральних органів керування армією. І. Срібняк аналізує конкретні заходи вищого керівництва УНР у цьому плані: зокрема, створення у лютому 1921 р. Вищої Військової Ради (ВВР) Армії УНР на чолі з генерал-поручником М. Юнаковим, як військового колективного органу загальноармійського значення. ВВР, зазначає дослідник, вже 29 квітня 1921 р. ухвалила «Закон про вище військове управління в УНР», який мав на меті посилити ефективність перебудови армії УНР відповідно до нових умов, управління нею. Також ВВР брала безпосередню участь у підготовці нормативних положень з метою оптимізації внутрішньої структури Української Армії. У праці аналізується зміст двох таємних наказів (№59 і №60) Головної Команди Військ УНР від 10 та 13 жовтня 1921 р. , які були засновані на вироблених ВВР нормативах, підкреслюється, що втілення цих наказів у життя забезпечило до кінця 1921 р. реорганізацію дивізій Армії УНР, їх внутрішня структура набула чіткості й доцільності[27].

У розділі аналізуються конкретні фактори, які створювали значні проблеми для функціонування реорганізованої Армії УН р. Серед них, діяльність більшовицьких та білогвардійських агентів, проголошення більшовиками двох амністій (у березні та жовтні 1922 р.). Але основну проблему автор вбачає у непослідовній політиці Польщі, де перебувала основна частина Армії УН р. Уклавши Ризький мир з більшовиками, керівні кола Польщі вирішили позбутися своїх колишніх союзників. Прийнявши ще у кінці 1922 р. рішення про закриття таборів, де перебували інтерновані українські вояки, польський уряд влітку 1924 р. остаточно їх ліквідував. Це означало, що «Армія УНР припинила своє існування як регулярна військова сила держави» [28]. Водночас автор високо оцінив роль інтернованих українських вояків у справі подальшої боротьби за українську державність. «Мабуть, не буде перебільшенням твердження про те, що саме героїчна праця свідомої частини українського вояцтва у всіх царинах життя під час інтернування заклала підвалини для майбутньої діяльності Державного центру УНР в екзилі в обороні інтересів Україні у всьому світі»[29].

Вважаючи своє перебування, як і перебування Української Армії в таборах для інтернованих тимчасовим перед подальшою боротьбою за українську державність, Уряд УНР в екзилі приділяв значну увагу військово-фаховій та культурно-освітні роботі в армії. Висвітленню діяльності Державного Центру УНР в цьому напрямку був присвячений другий розділ праці І. Срібняка. При цьому автор наголошує, що у 1921 р. Державний Центр віддавав перевагу військовій освіті, особливо серед українського старшинства, оскільки останнє через безперервні бої у 1919–1920 р. р. не мало змоги підвищувати свій фаховий рівень. У розділі аналізуються конкретні кроки урядових і військових інституцій з розгортання мережі військових закладів для фахового навчання серед військ, наведені конкретні підсумки їх діяльності. Зокрема у праці зазначається, що за час інтернування майже всі старшини Армії УНР пройшли повторні курси фахового навчання. Юнацькі школи за

3,5 роки інтернування випустили 378 осіб молодшої старшини у ранзі хорунжого Української Армії, 10 старшин скінчило «Військову Електро-Технічну Школу Армії УНР», а ще 27 старшин – перший ступінь Воєнної Академії УНР – «Скорочені курси підготовки старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР»[30]. При цьому в праці наголошується, що Державний Центр УНР і військове командування, визначаючи напрямки освітньої діяльності серед інтернованих військовиків УНР, враховували ті зміни, які відбувались у 1921–1924 рр. у Європі та в Україні. Так після невдачі Другого Зимового походу, коли перспектива швидкого повернення в Україну стала досить проблематичною, головний наголос був зроблений на загальну освіту вояків, щоб підготувати їх до досить тривалого перебування в еміграції, хоча військове навчання вояків продовжувалось[31].

Готуючи інтерновану Армію УНР до повернення на Батьківщину, Державний Центр УНР одночасно вживав конкретних заходів для підтримки партизансько-повстанського руху в самій Україні з метою повалення більшовицької влади. Діяльність Уряду УНР в цьому напрямку висвітлюється І. Срібняком у третьому розділі його праці. Зокрема, автор аналізує структуру та діяльність Партизансько-Повстанського Штабу (ППШ), створеного в кінці січня 1921 р. з метою надання організаційно-оперативної й кадрової допомоги народному рухові опору більшовицькій владі. У праці зазначається, що ця допомога дозволила надати партизансько-повстанському рухові рис системності і планомірності. «Весь терен, - пише автор, - був поділений на чотири повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. були реорганізовані у п’ять Повстанських груп і 22 Повстанські райони. Начальники груп і районів керували всім партизанським рухом у доручених місцевостях, координуючи діяльність партизанських відділів і повстанкомів у містах»[32]. Спираючись на значний фактологічний матеріал, автор наводить конкретні приклади, які свідчили про вплив ППШ на розвиток партизанського руху в межах кожної Повстанської групи. Автор відзначає, що найбільш активно й масштабно повстанці діяли весною – на початку літа 1921 р. на Поділлі, Київщині та в районі Холодного Яру, тобто на теренах першої і другої Повстанських груп. «Саме на ці регіони і була скерована головна увага ПП штабу, саме сюди відряджувано більшість зв’язківців і старшин-організаторів, спрямовано кошти і зброю»[33]. Одночасно у праці аналізуються причини, які призвели до послаблення повстанського руху в Україні на кінець літа 1921 р. , зроблений висновок про те, що загальна стратегічна ситуація не сприяла проведенню антибільшовицького збройного повстання у всеукраїнському масштабі[34]. У зв’язку з цим у праці аналізуються і причини невдачі організованого ППШ у жовтні – листопаді 1921 р. рейду трьох військових груп Армії УНР, який відомий в історії під назвою Другого Зимового походу або Листопадового рейду. Одна з них – відсутність широкої підтримки походу з боку українського селянства. Загальна кількість повстанців у 48 партизанських загонах, за даними автора, складала всього 2700 осіб, при 30 кулеметах, в той час, як чисельність РСЧА восени 1921 р. становила більше 230 тис. осіб. Звертає автор увагу і на стримане ставлення польської влади до походу українських військ, майже повну відсутність зброї, недбальство деяких повстанських командирів (А.Гулий) при виконанні стратегічного плану ППШ [35]. Висновок автора однозначний: проведення Другого Зимового походу не було належним чином підготовлено, ППШ не врахував всіх обставин його здійснення з військової точки зору[36]. Водночас у праці наводяться конкретні факти, які свідчать, що, незважаючи на невдачу походу, військове керівництво і Державний Центр УНР і надалі (1922–1923 рр.) продовжували підтримувати національний антибільшовицький рух опору, хоча ця допомога вже не була такою масштабною, як це було у 1921 р. [37]

У другій половині 90-х рр. XX ст. значний інтерес з погляду досліджуваної теми викликають праці проф. В. Сідака. Вже у 1995 р. автор видрукував брошуру, у якій простежив процес створення та структуру Партизансько-Повстанського Штабу при Головній Команді військ УНР, висвітлив організаційну роботу Штабу з підготовки загального антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. [38] Згодом брошура в допрацьованому вигляді з використанням матеріалів зарубіжних, передусім польських, архівів, увійшла до узагальнюючої монографії автора про особливості функціонування національних спецслужб в роки визвольних змагань 1917–1921 рр.[39] Особливий інтерес викликає шостий розділ монографії «Особливості функціонування національних спецслужб в умовах еміграції». Аналізуючи специфіку організації та функціонування спецслужб в умовах, коли Збройні Сили УНР перебували на становищі інтернованих, В.Сідак водночас висвітлює різноманітні аспекти діяльності військової еміграції, з’ясовує як досягнення, так і прорахунки військового керівництва УНР в екзилі в його намаганнях відновити на Великій Україні незалежність.

Серед праць вітчизняних істориків кінця 90-х рр. XX ст. слід назвати також колективну монографію (автори – Б.Д. Лановик, М.В. Траф’як, Р.М. Матейко та ін.), у якій була зроблена спроба

дослідити феномен української еміграції від найдавніших часів і до кінця XX століття[40]. Для нашого дослідження являє собою інтерес розділ «Західна українська еміграція», у якому містяться певні кількісні дані про українську військову еміграцію у міжвоєнний період.

Слід зазначити, що у 90-х р. р. XX ст. значний внесок у вивчення досліджуваної теми зробили історики країн, які були осідками інтернування Української Армії. Активно працюють у галузі вивчення історії інтернованих вояків Армії УНР польські історики Є. Вішка, З. Карпусь, А.Колянчук, Р. Потоцький, К. Пашкевич. Проблематикою української еміграції в Чехословаччині займаються чеські та словацькі дослідники З. Сладек, Б. Зелінський, А. Мушинка, А.Моравкова та ін., але вони не виокремлювали діяльність української еміграції із загального контексту. Досить предметний аналіз їх праць був зроблений вітчизняними дослідниками М. Павленком, І. Срібняком[41], що позбавляє автора давати їм історіографічну оцінку. Зазначимо також, що особливістю історіографічного процесу в Україні у другій половині 90-х р. р. XX ст. є активна участь вищеназваних закордонних дослідників у роботі вітчизняних наукових конференцій[42], публікація ними результатів своїх досліджень в українських наукових виданнях[43]. Це не тільки збагачувало джерельну базу досліджуваної теми, а й дозволяло глибше з'ясувати багато аспектів діяльності української військової еміграції в цих країнах. З'являються також наукові публікації, підготовлені спільно українськими й зарубіжними авторами з окремих проблем інтернованої української армії. Цікавою є спільна стаття польського історика З. Карпуся та українського історика І. Срібняка «Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. », надрукована у 2000 р. [44] У статті висвітлюється багатогранна діяльність Директорії з налагодження контактів з польським керівництвом у 1919–1920 рр. з метою повернення до лав Дієвої армії інтернованих українських вояків для продовження боротьби проти більшовиків. Спираючись як на українські, так і польські архівні матеріали, автори особливу увагу приділяють спільним зусиллям української й польської влади з формування 6-ї Січової дивізії, яка наприкінці квітня 1920 р. була перевезена на радянсько-український фронт і провела чимало успішних бойових операцій проти більшовицьких військ, а також діяльності, створеної зусиллями голови Військової місії УНР у Варшаві генерала В.Зелінського Української збірної станиці в Ланцуті, яка здійснювала формування та навчання нових відділів Армії УН р. У статті наведені різноманітні цифрові дані, які свідчили про значну матеріальну допомогу Армії УНР Польщею навіть тоді, коли вона у жовтні 1920 р. підписала прелімінарні домовленості з більшовицькою Росією, що змусило всі українські відділи передислокуватись у фронтову смугу [45]. Військові поставки з боку Польщі допомогли штабу Дієвої Армії УНР розпочати загальний антибільшовицький наступ на відтинку фронту від Бару до Ямполя, хоча він і завершився через низку об'єктивних причин невдало. Узагальнюючи викладене, автори роблять важливий висновок про те, що польсько-українська співпраця у військовій галузі протягом 1918–1920 рр. була першим вдалим прикладом об'єднання зусиль двох країн у військовій справі. «Слід окремо наголосити на тому, пишуть автори, що в той час полоненні та інтерновані українці, які перебували у таборах Польщі, були фактично єдиним джерелом поповнення Дієвої Армії. І хоча на їхньому моральному стані негативно позначилась хронічна втома від кількарічної участі в боях, вони були цінним матеріалом для формування нових частин та з'єднань Української Армії»[46].

У перші роки XXI століття історики незалежної України продовжують дослідження історії українського війська періоду інтернування. З'являються праці, які більш поглиблено висвітлюють політику окремих країн по відношенню до інтернованих українських вояків. Зокрема у 2001 р. вийшла праця А. Купцова та І. Срібняка «Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919–1923 рр.)», яка містить цікаві матеріали про українську військову еміграцію в таборах в Німецькому Яблонному, Ліберцях, Йозефові[47]. У травні 2001 р. у Бердянську відбулась міжнародна наукова конференція, на історичній секції якої були представлені наукові доповіді з проблем інтернованих українських вояків – А. Купцова, В. Кучера та І. Срібняка, З. Кисіль. Вони були надруковані у відповідному науковому збірнику за результатами конференції[48]. З-поміж зазначених публікацій значний інтерес викликає спільна стаття В. Кучера та І. Срібняка, у якій автори одними з перших торкнулись історії української військової еміграції на теренах балканських країн у 1921–1924 рр. Адже й у цих країнах перебувала значна кількість полонених та інтернованих українських вояків. У більш розширеному вигляді проблема перебування інтернованих українських вояків у країнах Центральної та Південно-Східної Європи була розглянута у монографії І. Срібняка[49]. Один з її розділів присвячений історії військовиків-українців в Італії, адже італійське королівство посідало третє місце за кількістю утримуваних військовополонених. За свідченням автора, ще у 1919 р. 32 тис. вояків-українців з таборів Італії висловили готовність вступити до лав Армії УНР[50]. В зв'язку з цим у праці висвітлюються конкретні кроки Директорії УНР з метою репатріації цих вояків з Італії, маючи

на меті створення з них регулярних військових частин. Головна увага зосереджується на діяльності спеціальної місії у справах військовополонених українців на чолі з О. Севрюком, на яку покладалось завдання репатріації цих вояків до України. Спираючись на значні архівні та джерельні матеріали, автор дійшов висновку, що голова місії О. Севрюк у 1919 р. безвідповідально поставився до дорученого йому завдання, в результаті чого воно на практиці не було реалізоване [51]. Не змінилась на краще робота місії й у 1920 р. Спираючись на свідчення Д. Дорошенка, автор зазначає, що О. Севрюк нічого не зробив, щоб зібрати для українського уряду конкретні дані про становище полонених в Італії, «без потреби і зі шкодою для діла покинув Італію, коли справа евакуації почала набувати реальних форм»[52]. У результаті неефективної діяльності місії О.Севрюка та деяких об'єктивних причин, підкреслює автор, Уряду УНР не вдалося використати значний потенціал полонених та інтернованих вояків-українців з італійських таборів. Як наслідок «… найбільша частина вояків-українців була завербована до польської та денікінської армій»[53], а решта перебралась до Чехословаччини, де фактично перейшла на цивільний стан.

У 5-му розділі своє праці І.Срібняк також досліджує становище української військової еміграції в інших європейських країнах – Франції (її чисельність на кінець 1920 р. складала 4 тис. чол.), Німеччині (жовтень 1921 р. – приблизно 5 тис.), Угорщині (1921 р. – 1 тис.), Чехословаччині (1922 р. – близько 25 тис. чол.), Болгарії (березень 1921 р. – 6 тис.), Туреччині (кінець 1920 р. – близько 30 тис.), Сербії (1921 р. – 5 тис.), інших країнах світу [54]. Автор наводить конкретні приклади діяльності Державного Центру УНР з надання матеріальної допомоги українській військовій еміграції за кордоном, їх репатріації до Польщі з метою збільшення чисельності інтернованої Армії УН р. Однак, на думку автора, незважаючи на прагнення значної кількості вояків-українців приєднатись до складу інтернованої у таборах Польщі Армії УНР, практична реалізація цього завдання через низку об'єктивних причин була неможливою[55].

Серед розвідок з досліджуваної проблеми, які заслуговують на увагу, слід назвати і працю українського історика С.Литвина «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана»[56]. Ми, передувсім, звертаємось до 10-го розділу цієї праці, що має назву «Лідер державницьких сил української еміграції». Спираючись на значну джерельну базу, автор не лише хронологічно вибудовує хід подій в середовищі української військової еміграції у 1921–1924 рр., а й на їх фоні показує діяльність С. Петлюри як Голови Директорії і Головного Отамана Військ УН р. Звісно, С. Литвин не першим звертається до проблем інтернованих українських вояків, ці питання, як вже зазначалось, активно досліджували інші історики, зокрема М. Павленко, І. Срібняк. Проте автор вперше комплексно проаналізував всю епістолярну спадщину С. Петлюри з проблем військового будівництва в УНР, показав його не лише як активного державного діяча в еміграції, а й людину, яка протягом всього еміграційного періоду постійно переймалась проблемами інтернованої Української Армії, вбачаючи у ній єдину силу, здатну повернути поневоленій Україні втрачену незалежність. Більш глибокому розумінню ролі С. Петлюри у збереженні і зміцненні інтернованої Армії УНР, підготовці її до визволення України від більшовиків, підтримці партизансько-повстанського руху в Україні, безумовно, сприяє використання у праці нових документів, віднайдених у вітчизняних і закордонних архівах. Це, зокрема, лист С.Петлюри голові дипломатичної місії у Польщі Л.Михайлову від 12 липня 1921 р. щодо забезпечення Армії УНР зброєю і патронами, наказ № 73 (грудень 1920 р.) по Головній Управі Генерального штабу Армії УНР про створення Відділу повстанських організацій на чолі з полковником генштабу В. Зеєгоршем, комплекс документів, які спростовують твердження деяких істориків про непоінформованість Головного Отамана щодо подій Другого Зимового походу, донесення ППШ від 20 грудня 1920 р. у якому була зроблена перша спроба проаналізувати причини невдачі цього рейду тощо[57].

Позитивним моментом праці, без сумніву, є спроба С. Литвина відповісти на питання, які до сьогодні є дискусійними стосовно досліджуваної теми. Автор не лише аналізує концептуальні підходи своїх опонентів, а й висловлює власне бачення тих проблем, з яких ведуться дискусії, виділяє аспекти, над якими ще потрібно працювати дослідникам. Хоча в деяких моментах, на наш погляд, проглядаються спроби автора дещо ідеалізувати С. Петлюру. Узагальнюючи викладений матеріал, дослідник доходить висновку, що «… Армія УНР і в умовах інтернування продовжувала боротьбу. Ця боротьба стала свідченням потенціалу нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя»[58].

В останні роки вітчизняні історики починають звертатись до окремих малодосліджених сторінок історії української військової еміграції. Цікавою в цьому плані є стаття молодого дослідника М.Ковальчука, у якій автор торкнувся питання про боротьбу керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою

проти спроб вищого армійського командування в 1920–1921 рр. встановити військову диктатуру [59]. Цю проблему лише побіжно згадує у своїй монографії С. Литвин [60]. Зокрема М. Ковальчук простежив етапи визрівання військової опозиції на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком щодо С. Петлюри, обставини, які сприяли її виникненню, показав конкретні кроки Головного Отамана, спрямовані на її нейтралізацію. При цьому автор переконливо показав, що С.Петлюра не привносив у боротьбу з генералом нічого особистого, шукав компроміси, віддаючи належне його заслугам перед УН р. Але коли це не дало результатів, рішуче взявся за усунення «політики» з армії. У статті наводяться конкретні приклади розкладової діяльності військової опозиції в таборах для інтернованих українських вояків, зокрема створеної М. Омеляновичем-Павленком таємної організації «Клуб чорних і білих». Наведена автором у статті доповідна (осінь 1921 р.) на ім'я С. Петлюри однозначно свідчила про наміри опозиції: «Мета – скинути уряд УНР з головним отаманом на чолі. Шляхи до досягнення своєї мети – вербування прихильників в армії та нав'язання зв'язків з берлінськими гетьманцями» [61]. У статті також показано, що М. Омелянович-Павленко пробував перехопити ініціативу і в керівництві повстансько-партизанським рухом в самій Україні, незалежно від С. Петлюри та Державного Центру УНР, що, безумовно, негативно відбивалось на ефективності діяльності останнього [62]. Розкладова діяльність військової опозиції, на думку дослідника, змусила С. Петлюру вжити рішучих заходів, аж до усунення генерала з посади Військового міністра, хоча це дало привід прибічникам генерала згодом звинуватити С. Петлюру у бажанні зосередити всю владу в своїх руках. Розумінню справжніх мотивів рішучих кроків Головного Отамана щодо воєнної опозиції служить наведений у статті його лист до генерала О. Удовиченка, написаний у 1922 р. «У справі організації армії, - писав С.Петлюра, - я все керувався мотивами державними, бажаючи створити національну силу, на яку міг би опертися народ у своїх державних стремліннях. Мені заважали й ще зараз заважають створити цю силу й наші політичні партії, і деякі генерали «по нерозумінню своєму»… Непомітно, твердо й послідовно я все-таки йду до підпорядкування армії державній дисципліні й думаю, що доведу цю справу до кінця»[63].

Узагальнюючи підсумки боротьби керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою проти військової опозиції, М.Ковальчук робить справедливий висновок про те, що хоча позиція не знайшла підтримки серед більшості українського інтернованого вояцтва і була порівняно безболісно ліквідована, її діяльність, безумовно, не могла «… не позначитись негативно на боєздатності армії, підриваючи бойовий дух українського вояцтва внутрішнім розбратом. Це, у свою чергу, об'єктивно не сприяло перемозі над зовнішнім ворогом та успішному завершенню національно-визвольних змагань»[64].

Підводячи підсумки, зазначимо, що сучасні вітчизняні дослідники зробили значний прорив у вивченні досліджуваної теми. Отримавши доступ до раніше закритих архівних матеріалів, як вітчизняних, так і зарубіжних, тісно співпрацюючи із закордонними фахівцями-істориками, науковці незалежної Україні значно просунулись у вивченні діяльності української військової еміграції, в т.ч. і в «таборовий» період. З'явилася низка як синтетичних праць, так і праця, присвячених окремим аспектам функціонування української військової еміграції в 1919 – 1924 рр. Проте це не означає, що досліджувана проблема повністю себе вичерпала. Не до кінця з'ясовані такі аспекти теми, як причини постійного відтягування загального виступу інтернованих українських військ проти більшовицької влади у 1921 р. , обставини загибелі у 1922 р. начальника штабу армії під час Другого Зимового походу Ю. Отмарштейна. Ми не маємо на сьогодні об'єктивних, написаних з наукових позицій біографій як військових діячів інтернованої армії УНР, так і багатьох повстанських отаманів, що підтримували тісні зв'язки з цією армією в 1919–1924 р. р. У цьому плані зроблені лише перші кроки, що засвідчує стаття сучасного українського історика О. Божка [65]. Потребують уточнення підсумки діяльності багатьох повстанських загонів в Україні у 1919–1924 рр., які діяли під безпосереднім керівництвом Державного Центру УНР в екзилі, його військових інституцій. З'ясування цих та інших аспектів досліджуваної теми потребує подальшої роботи українських фахівців у вітчизняних та зарубіжних архівах, де не дослідженим залишається величезний масив документів та матеріалів. «Їх подальше вивчення, – справедливо зауважує С.Литвин, – дозволить українському суспільству подолати стереотипи в оцінках еміграційного періоду Армії УНР, відтворити правду про події і учасників цієї сторінки нашої історії, зокрема про роль і місце у ній Симона Петлюри. Тому ця проблема вимагає подальшого уважного вивчення і чекає своїх дослідників»[66].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 р. р.). – Київ – Філадельфія, 1997. – С.113; 2. Шерман И.Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920 – 1931). – Харьков, 1964; Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та

зарубіжній історіографії: Матер. республ. конференції, Одеса, 12 – 15 жовтня, 1966 р. – К., 1967; Наумов В.П. Летопись героической борьбы: Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СРСР. – М., 1972; його ж. Новейшая историография гражданской войны и империалистической интервенции // Защита Великого Октября. – М., 1982; Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. – К., 1970; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973; Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революції», - К., 1970; Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – К., 1987; Историография истории Украинской СС р. – К., 1987; Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // Укр. іст. журн. – 1987. - №2. – С.122 – 134 та ін.; 3. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М., 1949. – С. 10; 4. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків, 1962. – С.3,184; 5. Див.: Кедрин І.Чому досі нема повної історії СС. З приводу появи книжки ген. Марка Безручка: Січові Стрільці в боротьбі за державність // Літопис Червоної Калини. – 1937. –№2. – С.19 – 21; його ж. Українська військова і воєнна література // Літопис Червоної Калини. – 1937. - № 7,8. – С. 15 – 18; №9. – С.19 – 21; Брилинський М. На маргінесі книжки. Генерал Тарнавський // Літопис Червоної Калини. – 1936. – №3. – С. 11 – 14; 6. Див.: Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. - Нью-Йорк – Мюнхен, 1974. – №1 – 3 (41 - 43). – С.61 – 62; 7. Див.: Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 р. р.). – Київ – Філадельфія, 1997. – С. 6,9; 8. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 р. р.): Автореф. дис. …докт. іст. наук. – К.: 2000. – С.11; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: 2001. – С. 444, 447; 9. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; 10. Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сборник докладов международной конференции (Прага, 14 – 15 августа 1995 г.) в 2-х ч. – Прага, 1995; 11. Литвин. М. Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини Української Галицької Армії (1919 - 1924) // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии … - Т. 2. – С. 572 – 575; 12. Див.: Литвин М.Р. , Науменко К.Є. Історія Галицького стрілецтва. – Львів, 1990; Литвин М.Р. , Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995; 13. Виднянский С. Украинская эмиграция в межвоенной Чехословаки: результаты и перспективы научных исследований на Украине // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии … - Т. 1. – С. 141 – 153; 14. Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 - 1939). – Київ – Ужгород, 1998; 15. Гудь Б. Українсько-польська військово-політична співпраця у 1917–1921 рр.: ґенеза, результати, уроки // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze (Варшавські українознавчі записки) / Pod. Red. S.Kozaka. – Warszawa 1996. - №3. – С. 120 – 135; Голубко В. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. // Там само. – С. 161 -169; 16. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 р. р.): Автореф. дис. … докт. іст. наук. –К., 2000. – С. 29 – 31; 17. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 р. р.). – К., 1999; 18. Там само. – С. 5; 19. Там само. – С. 6; 20. Там само. – С. 10; 21. Див. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 р. р.): Автореф. дис. … докт. іст. наук. –К., 2000. – С. 29; 22. Срібняк І. Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921 - 1922): Дис. … канд. іст. наук. – К., 1995; 23. Срібняк І.В. Полонені та інтерновані вояки українці в Європі (1914 – 1924 р. р.): Автореф. … дис. докт. іст. наук. – К., 2000; 24. Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 р. р.). – Київ – Філадельфія, 1997. – С. 21 – 30; 25. Там само. – С. 21, 34, 45; 26. Там само. – С. 34; 27. Там само. – С. 36 – 38; 28. Там само. - С. 47; 29. Там само. – С. 48; 30. Там само. – С. 80; 31. Там само. – С. 72; 32. Там само. – С. 88; 33. Там само. – С.95; 34. Там само. – С. 96; 35. Там само. – С. 97 – 99; 36. Там само. – С. 102; 37. Див.: Там само. – С. 102 – 105; 38. Сідак В. Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.). – К., 1995; 39. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917 – 1921 р. р. (невідомі сторінки історії). – К., 1998; 40. Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М., Лановик З.Б., Лановик М.Б. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. – Тернопіль, 1999; 41. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 р. р.). – К., 1999. – С. 17 – 21; Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919 - 1924). – К., 2000. – С. 22,25 – 26; Кудрицька І.М., Срібняк І.В. Громадсько-політична діяльність української еміграції в Польщі, Чехословаччині та Румунії у міжвоєнному часі (до історіографії проблеми) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, Економіка, Філософія. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 192 – 195;42. Вішка О. Українська таборова преса вояків Армії УНР, інтернованих у Польщі в 1920 – 1924 р. р. // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26 – 29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II. XX століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 430 – 440; Колянчук О. Табори інтернованої Армії УНР у Ченстохові та Пйоткуві Трибунальському. – Там само. – С. 297 – 298; 43. Сирник І.Я. До питання інтернування Армії УНР у Польщі у 1920 – 1924 р. р. // Україна у минулому. – Київ – Львів, 1995. – Вип. VII. – С. 45 – 51; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920 - 1939). – Львів, 2000; Вішка О.В. Українці у таборі Стшалково (1919–1923) // Вісник

Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, Економіка, Філософія. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 167 – 174; його ж. Український Центральний Комітет у Польщі 1921 – 1939 // Десять років незалежності України: минуле і сучасне державотворення. Науковий збірник. – К., 2003. – С. 234 – 254; 44. Карпус Збігнев, Срібняк І.В. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. - №1. – С. 80 – 95; 45. Там само. – С. 92; 46. Там само; 47. Купцов А., Срібняк І. Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919 - 1923). – К., 2001; 48. Купцов А.А. Просвітницький рух у таборі інтернованих військ Української Галицької Армії в Німецькому Яблонному (1919 – 1920 р. р.) // Десять років незалежності України: минуле і сучасне державотворення. Науковий збірник. – К., 2003. – С. 204 – 213; Кучер В., Срібняк І. Українська військова еміграція на теренах балканських країн (1921 - 1923) // Там само. – С. 214 – 226; Кисіль З. р. Становлення воєнно-історичної роботи в українському війську (1920 – 1939 р. р.) // Там само. – С. 255 – 263; 49. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919 – 1924 р. р.). – К., 2000; 50. Там само. – С. 62; 51. Див.: Там само. – С. 68 – 69; 52. Там само. – С. 71; 53. Там само. – С. 72; 54. Там само. – С. 176, 179, 180, 181, 192, 195, 198; 55. Там само. – С.202; 56. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001; 57. Див.: Там само. – С. 415, 418, 433, 435; 58. Там само. – С. 444; 59. Ковальчук М.А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920 – 1921 р. р. // Український історичний журнал. – 2003. - №3. – С. 97 – 108; 60. Див.: Литвин С. Вказана праця. – С. 438; 61. Ковальчук М.А. Вказана праця. – С. 105; 62. Там само; 63 Цит. за: Ковальчук М.А. Вказана праця. – С. 106; 64. Там само. – С. 107; 65. Божко О. Генерал-хорунжий армії УНР / з архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – Ч.1 – 2 (6-7). – С. 24 – 56; 66. Литвин С. Вказана праця. – С. 444.

Валентина Олексіївна Шайкан, Валерій Олександрович Шайкан

ВІЙНА У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ (З ЩОДЕННИКА УЧАСНИКА УПА О. ПОВШУКА)

Важливе значення для дослідження проблем Великої Вітчизняної та Другої світової воєн мають такі мемуарні твори, як недруковані архівні щоденники, які надають історикам можливість проаналізувати військові, політичні, економічні, громадські, культурні, побутові та інші події того часу. Щоденниковий жанр, як відомо, характеризується точним датуванням, яскравим і глибоким відображенням явищ життя населення у різні періоди людської історії. У них зберігається цінна інформація про поведінку людей, про що не можна іноді дізнатися з інших джерел. Але під час роботи з цим видом мемуарних джерел досліднику не слід забувати, що події у щоденнику записувались крізь призму його автора, тому можливі суб'єктивні оцінки явищ. Автори щоденників з різних причин не могли бути до кінця відвертими, а їх роздуми - не завжди відкритими, тому що вони пам'ятали про небезпеку, якщо, наприклад, вони писалися в умовах фашистської окупації. Але цінність щоденників, як історичних джерел, домінує над їх недоліками. У цілому, за висловлюванням українського історика С. Макарчука, мемуарні джерела «наповнюють історичний процес живим подихом епох, виявляють неповторні взаємозв'язки між подіями й людьми, зупиняють увагу сучасного дослідника не тільки на картинах баталії багатотисячних демонстрацій, а й на особистих долях так званих маленьких людей» [1]. Отже, історія людства складається і з долі «маленьких людей», тому так цікаво читати щоденники звичайних людей, які також висвітлювали події свого часу, намагалися донести психологічну атмосферу, в якій жили, творили, боролися за кращу долю або сподівалися вижити у жахливих умовах окупації.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається щоденник молодого оунівця – бандерівця Олександра Повшука [2]. Запис він вів з 17 вересня 1939 р. до 17 серпня 1944 р. Автор писав українською мовою, але у самому тексті багато русизмів і граматичних помилок. Цитати у статті наведено мовою оригіналу. Наприкінці щоденника є запис про те, що 29.09.1944 р. у Божкевичах щоденник було вилучено. Текст надруковано на машинці, але це оригінал. З щоденника ми дізнаємося, що у період з вересня 1939 р. до початку Великої Вітчизняної війни його автор ще вчився. Під час німецько-фашистської окупації він працював вчителем у школі, був вояком УПА. За його словами, війну він пережив у віці 17-20 років. Щоденник висвітлює усю соціальну, політичну, духовну напругу західноукраїнського регіону з часу возз'єднання Західної України з Радянською, під час фашистської окупації і в перші місяці визволення цієї території Червоною Армією - до 17 серпня 1944 р., а також є свідчення про голод у Донбасі, цікаві міркування автора щоденника з цього приводу.

З перших сторінок ми бачимо, що автор - справжній противник більшовиків і соціалізму. Він не погоджувався з головними ідейними принципами більшовиків і вважав, що рано чи пізно усі матеріальні недоліки, індивідуальні й соціальні невдоволення приведуть « до загибелі більшовицької ідеології» і тому закликав: «Геть стахановщину і соцзмагання! Геть колхози - нову систему

експлуатації. Це лозунг українського народу - ОУН».

Декілька разів згадувалося місто Дубно Ровенської області. Автор описував окупаційний режим, життя населення у цьому невеликому місті, підкреслюючи, що серед людей зростало невдоволення «грабіжницькою політикою німців», тому що «від людей забирають увесь їх дорібок», а добре живеться тільки фольксдойче. Німці розгорнули широку кампанію із розшуку людей німецького походження і їм віддавали усю владу, писав Олександр. Окупанти активно агітували дітей до вступу у різні фашистські організації. Цікава у зв'язку з цим думка автора щоденника: «З дітей хотять зробити яничарів. Багато йде туди українського темного пролетаріату».

Червоною ниткою крізь щоденник проходять переживання юнака за долю свого народу, думки про сенс життя, загальнолюдські цінності, мрії про «правду - справедливість», необхідність боротьби за щастя українців. Роздуми молодого патріота вражають своєю глибиною й людяністю. Головний принцип життя автора - робити добро кожного дня. Його звернення до молоді також свідчили про це: «Нехай не пройде в тебе ні один день, щоб ти не зробив добра для загалу». Цінними, на наш погляд, є оцінки Олександром поведінки українського населення й під час фашистської окупації, і з приходом на територію Західної України військ Червоної Армії. Спостереження юнака допомагають встановити атмосферу, в якій жив народ. Він замислювався над долею свого народу й дійшов висновку, що його нація знаходилася у стані постійного пошуку і йому гірко від того, що українці ніяк не можуть визначитися з метою боротьби. Запис від 30.1V.1943 р. свідчить про його глибоке замислення над цією проблемою: «Сиджу і серце стискається від того, як поглянеш на свій народ. Цілий світ бореться за існування нації або держави. Натомість український народ бореться за існування незалежної церкви, за патлачів. Поневолені й вільні народи стежать за світовою політикою. Український народ носиться з якимось Єрусалимськими святими алібами і святими записками…Замість того, щоб битись зі своїм відкритим і опасним ворогом, б'ють поляків…Тепер і світова преса оплямила українців і німець душить». В останніх двох реченнях Олександр дав не тільки оцінку діяльності українців у роки війни, але й визначився з головними цілями боротьби. Аналізуючи ситуацію, що склалась на території України в роки війни, він зробив висновок, що українцям, на превеликий жаль, «немає за що і за кого битись», тому що вони не мали власної держави, але, за його словами, вони «добре били один одного»: в загбатальйонах служили східняки - українці, які билися проти повстанців – західників. У зв'язку з цим він посилався на Сталіна, який казав, що «у меня народа хватит за родину драться». Автор сумнівався: «Та не знаю, до яких пір той нарід буде так йти? Ще вдасться їм обом, як Гітлеру, так і Сталіну, Україна в знаки. Вже твориться нечувана ненависть. Ні один не здається живим. Ось як звучать слова одного татарина: «Лучше на фронте идти на немца, чем идти на бандеровцев».

Дивує те, що молодий Олександр в умовах фашистської окупації, постійної ворожнечі між українцями й поляками, війни між радянськими партизанами й українськими повстанцями зумів розібратися у складній ситуації і визначитися з головним ворогом для українців окремо і для усіх народів взагалі – фашистів. За його точкою зору, боротьба між поляками і українцями - двома поневоленими націями - велика помилка. Він також засуджував тактику війни німців, за якою провокувалися збройні сутички між поляками й українськими повстанцями.

Щодо діяльності ОУН і УПА в роки війни, то автор щоденника загалом позитивно оцінив їх боротьбу проти німців і радянських партизанів. Він декілька разів писав про те, що в ОУН і УПА воювали люди різних національностей: узбеки, грузини, татари, азербайджанці, росіяни та інші, крім поляків і німців. Повстанцям - бандерівцям, за його словами, вдалося створити державу в державі зі школами, урядом, лікарнями. З Програмними постановами 2-го з'їзду ОУН він повністю погодився: «Прийшли Програмові постанови 2-го з'їзду ОУН і там найшов я спокій, згоду моєї до сього часу непримиримої душі», «… по всіх духовних моїх невдоволеннях і стихійних виступах проти неправди успокоює мене чудова випрактикована життям програма ОУН. Тут шовінізму нема, як більшовики кажуть». Автор стисло навів зміст основних статей Програми ОУН і зробив висновок, що заради такої гуманної, соціально справедливої Програми в інтересах усіх націй і народів України «боротись і гинути – то святість».

Оцінивши діяльність українців-націоналістів в цілому позитивно, автор щоденника з деякими питаннями не погодився. Так, за його словами, він завжди, навіть коли був в УПА, виступав проти постулату націоналістів «Україна для українців». Його постійно турбувало питання: «І за що віддали мене в УПА, щоб згинув чи що? Самі позіставались вдома. Не знаю, за кого нини мене вважали, але досить того я був ненавиджений ними». Дійсно, було над чим замислитися хлопцеві: він не сприйняв ні більшовиків, ні фашистів, не завжди погоджувався з націоналістами, тому й виникли в нього

складнощі з повстанцями. У даному випадку виникла ситуація, яка характеризується як свій серед чужих і чужий серед своїх. Ще більше він відійшов від своїх колишніх братів по зброї, коли західноукраїнські землі почали визволятися від фашистських окупантів. Його здивувало і він з обуренням писав, що з наступом Червоної Армії деякі українці, які до цього служили у німців, швидко перетворилися на партизанів і вже боролися проти німців разом з націоналістами. Дії таких «патріотів» Олександр засудив: «Поліція, яку німець тримав за своїх собак і годував їх, вони ж розстрілювали батьків, братів і сестер своїх розігнав, а вони тепер поробились патріотами свого народу (партизанами, яких багато по лісах). Брат Ілько тоже там. Люблю правду.» . Цей запис датувався 30 квітнем 1943 р. Треба думати, що автор негативно оцінив діяльність поліцаїв - колаборантів, які з наступом Червоної Армії, коли вони вже стали непотрібними й німцям, а тому негайно перетворилися на партизанів. Патріот-націоналіст протестував проти тих українців, які не тільки припинили боротьбу, а взагалі стали вірно служити більшовикам. Відомо, що 5 серпня 1943 р. у щоденнику зроблено великий запис, який свідчив про душевний протест і біль Олександра, його готовність вмерти, але не зректися своїх принципів: «Більшовики прийшли, і всі крикуни пішли під обух. А де ж Україна? А де ви, славні борці - самозванці? Де ви? Нема. Пишуть, що їм добре у советів. Пішли «щирі»і служать щиро катам. Танцюють так, як їм вкажуть. Я натомість міг би бути разом з більшовиками. Та ні. Я хочу правди і хочу жити, працювати для добра і справедливості і, коли прийде на те, навіть згинути. Не буду згідний навіть зі своїм народом, коли він творитиме щось не по правді.»

Аналізуючи ситуацію, що склалася на території Західної України напередодні визволення цього регіону Червоною Армією, Олександр Повшук зробив запис, в якому не погоджувався з наказом Проводу про розпуск по домівках усіх вояків, щоб зберегти людей і силу. Але курінний політосвітник-східняк був за те, щоб усіх звільнити. На думку Олександра, якщо відпустити вояків, то потім їх ніхто не зможе зібрати. З приходом більшовиків 38 вояків-східняків здались, а йому пощастило втекти. Більшість розпущених сотень підпала під мобілізацію: «дехто втік, а дехто сховавсь, а більшість зловлених пішли в армію. Кожний діяв за власною ініціативою». Запис від 5 серпня 1943 р. свідчив, що до Червоної Армії завдяки його діяльності «в лісистих місцевостях не пішли майже всі».

Автор передав цікаву розповідь пораненого чоловіка з «сусіднього села» про новий метод більшовицької боротьби на фронті - «психологічну атаку», зміст якої зводився до наступного: «За Сталіна! - реве нещасна маса м'яса і біжить вперед», зупинитися ніхто не може, тому що позаду «скосить наставленник сталінський», а попереду - теж смерть - там «німець січе». Не дивно, що, за словами О. Повшука, склалась народна примовка про наступ і підготовку до наступу: «Гітлер готує танки – Сталін голови». На думку автора, завдяки сталінській політиці велика кількість українців була непідготовленою до відправки на західний фронт - визволяти Карельський перешийок і Білорусь. Визволені Мінськ, Орша та багато інших міст і сіл Білорусі, Литви «куплені за наші трупи».

Зміст щоденника вражає великим трагізмом епохи загалом, та її людей зокрема. Сам автор знаходився, як ми вже побачили, у складній ситуації. Його доля, як і доля його родичів, - важка й суперечлива. Він згадував про свого брата Ілька, який спочатку служив поліцаєм у німців і брав активну участь у каральних операціях, тобто був ворогом для власного народу. Але напередодні приходу Червоної Армії став «патріотом» і перетворився на партизана. Його родичі - дядько Прохор, Купріян і Федір – також служили, але тільки більшовикам, і загинули ще у 1941 р. Сам він був вояком УПА, але часто вступав у суперечки з націоналістами, за що його взимку 1943 р. було заарештовано своєю жандармерією з причин «оборони правди». Після приходу Червоної Армії, вже будучи важко хворим (про це ми дізнаємося з щоденника), він не знайшов підтримки серед колишніх «щирих» українців. Навпаки, вони його називали комуністом, хоча, за його словами, він ніколи не поділяв ідей більшовиків. «Куркулі-націоналісти» з приходом більшовиків дивилися на нього вороже. Олександр зізнався: «Я був в презирстві за німців в цих сільських куркулів-націоналістів щирих, як вони себе самі звали… Вони звикли нести своє «я» високо. Але я авторитет належний мені мав. Вони не знали мене, як звати. Бо не комуніст. Йшов проти більшовиків (був арештований), проти німців і проти них». Він вважав, що «щирі» раді б були його засудити на смерть, але не знали, як придертися. Замислюючись над своїми проблемами, молодий патріот дійшов висновку, що, можливо, з часом його погляди й зміняться, але поки що йому здавалося, що «його погляди найправдивіші».

16 серпня 1944 р. Олександр у своєму щоденнику занотував, що хоча йому й заборонено писати через хворобу, але він не може не сказати про трагедію у Донбасі, де населення переживає страшний

голод. Місцеві селяни Прокоп Бегас і Митрофан Павлюк, яким пощастило повернутися живими з Донбасу, розповідали, що спочатку населення споживало спориш та ще й сварилося за це зілля, а зараз вже спокій, тому що ніякого зілля не залишилося – все з'їли. За їх розповідями, «собак, котів, пташок поблизу сіл немає. Все, що жило, було поживою людей». Сталін мовчав до цього, але, як видно, виникла дуже скрутна ситуація, бо влада змушена була звернутися до західноукраїнських областей по допомогу, тому й збирають по хатах будь-які харчі для голодуючих Донбасу. На думку О. Повшука, страшне те, що голод відбувається «в найбагатшій країні Європи і Азії – в Україні... Люди з голоду мруть, а дурноваті віршомази ляпають на папір про Сталіна доброго, мудрого, що любить дітей, людей своїх і про сонце. От буйволи головасті. Діти ж вмирають з голоду, бо Сталін забрав хліб, він оправдуватиметься (якщо дожде), перед народом, як в 31-32 р. «Что я не знал», або «Что немцы пожгли и привели к этому страданию», який же то господарь, як не знає, що в нього робиться... «Немцы сожгли» , – каже Сталин, - і тому голод... Ну нехай німець знищив один рік урожай, а 24 роки збору де? Чого військо голодує? Чого пухне робітник? Ось схема і вислід раю сталінського». Олександр сподівався, що коли-небудь його щоденник прочитають, і тому невипадково він звертався до майбутнього читача з проханням не нищити його зошит: «Може, я згину в боротьбі з народним ворогом, і мій щоденник візьмеш, подруго або друже, то не нищ, а прочитай. Тут найдеш дещо цікавого. Тут описано переживання й напрямки думок юнака доростаючого віку 17-20 років, який все своє молоде життя мріяв про правду, справедливість, і , може, згину за правду, борючись із загарбниками, з носителями кривд і страждань народних».

Отже, щоденниковий жанр – це важливе історичне джерело, яке передає живий подих епохи, допомагає зрозуміти складні соціокультурні та психологічні процеси минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – С. 296.; 2.ЦДАГОУкраїни. – Ф.57.– Оп.4.- Спр. 344.– Арк. 127.

С.В. Бінцаровський

РАДЯНСЬКА ТА АВСТРІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АВСТРІЙСЬКОГО ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ У 1945–1955 РР.

Дослідження історичного досвіду окупаційного контролю з боку держав антигітлерівської коаліції, без сумніву, становить історичний, політичний інтерес з урахуванням сучасних геополітичних реалій (окупація Іраку союзними військами, Косова миротворчими силами ООН). Одним із прикладів союзної окупації країни та відновлення її незалежності була Австрія в перше повоєнне десятиріччя (1945-1955 рр.). Після закінчення Другої світової війни між союзниками починає поглиблюватися розкол у вирішенні питань повоєнного облаштування світу. Таке протистояння США, Англії, Франції, з одного боку, та СРСР, з іншого, породжує таке унікальне історичне явище, як «холодна війна», яка стала, по суті, новим типом світової війни. Її основним політичним змістом стало протиборство двох розділених ідеологіями гігантських соціально - політичних систем, яке здійснювалося у контексті науково – технічної революції переважно жорсткими невійськовими засобами. Політична та військова гегемонія двох великих держав США та СРСР в очолюваних ними блоках (НАТО та ОВД) й усвідомлення неможливості використання ядерної зброї хоча й дозволили уникнути глобального воєнного конфлікту, водночас зумовили тривале протистояння цих держав фактично в цілому світі. Практичним віддзеркаленням холодної війни став так званий «синдром двох держав» (дві Німеччини, дві Кореї, два Китаї, два В'єтнами). Схожа ситуація в протистоянні США та СРСР була й у вирішення австрійського питання після Другої світової війни. Відповідно до наведених вище прикладів, Австрія могла бути розділена на Західну і Східну, в Австрії, якби союзники це допустили, міг відбутися військовий конфлікт, оскільки ситуація в країні гостро загострилася на початку 1950-х років. Проте колишнім союзникам вистачило розуміння, що розпалювання збройного конфлікту в центрі Європи є вкрай небезпечним і невигідним жодній із сторін, хоча й процес визнання австрійської незалежності розтягнувся на довгих десять років. Тому проблема подолання тоталітаризму та авторитаризму в суспільній свідомості зберігає своє актуальне значення в умовах активізації на межі XX–XXI ст. праворадикальних, націоналістичних рухів у низці європейських країн (Франції, Австрії, Німеччини).

Гостре економічне, політичне, ідеологічне протистояння США з їх однодумцями та СРСР позначилося також і на висвітленні, трактуванні історичних подій та явищ. Особливо чітко такі тенденції простежуються у радянській історичній науці. Автори змушені були висвітлювати події в

межах офіційної радянської історичної науки. Мається на увазі те, що заборонялося відхилення від комуністичної ідеології, потрібно було дотримуватись рішень з'їздів КПРС. У зв'язку з цим радянські історики були позбавлені можливості об'єктивно, неупереджено аналізувати події, застосовувати для розв'язання дослідницьких завдань такі методи, як-от: соціально-історичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, а також системний метод вивчення політичних, соціально-економічних явищ у їх розвитку та взаємозв'язку. Порівняння дослідження та аналізу подій, пов'язаних із врегулюванням австрійського питання в міжнародних відносинах після завершення Другої світової війни як у радянській, так і у західній історичній науці на сьогодні є одним з невирішених питань, а тому, на мій погляд, потребує дослідження.

Хоча у радянській історичній науці приділявся значний інтерес до подій в Австрії під час Другої світової війни в перше повоєнне десятиліття, а також вирішенню австрійського питання, але говорити про об'єктивність, правдивість висновків, які роблять радянські дослідники з огляду на зазначені причини не доводиться. Слід відзначити, що сучасні російські дослідники у питанні відносин Австрії та Радянського Союзу поступово відходять від ідеологічних штампів. Прикладом цього є збірник документів «Советская политика в Австрии. Сборник документов 1945-1955»[1], у якому наголошується на ролі Сталіна в радянській зовнішній політиці, характеризуються основні принципи зовнішньої політики Сталіна після 1945 р., радянська політика в Австрії 1945-1955 рр.

У праці В.Н .Бєлєцкого та А.Е. Єфремова описується захоплення Австрії Німеччиною, розглядається післявоєнний розвиток Австрії та радянсько-австрійські взаємини у перше повоєнне десятиріччя . Наголошується, що СРСР був послідовним прихильником незалежності й державної самостійності Австрійської республіки[2].

Радянські журналісти Л.Л. Степанов[3] та Г.С. Ігошкін[4] виклали своє бачення місця та ролі австрійської республіки. Автори докладно зупиняється на географічній характеристиці країни, розповідає про землі Австрії (Відень, Нижню та Верхню Австрію, Штірію, Бургенланд, Карінтію, Зальцбург, Тіроль, Форальберг).

У колективній праці «СССР в борьбе за независимость Австрии»[5] розповідається про радянсько – австрійські відносини після Другої світової війни. Праця охоплює важливий проміжок часу – кінець 1930-х – 1965 рр. Авторський колектив (Г.Г. Кобляков, Д.Н. Мочалі, В.Н. Жаданов, Г.Г. Куранов) висвітлює політику СРСР з відновлення незалежної австрійської республіки, висвітлюється антифашистська боротьба на території Австрії, а також допомога Радянського Союзу у звільненні австрійської території. Промовистими є назви розділів, наприклад, розділ ІІІ «Советский Союз и рождение Второй австрийской республіки (1945–1947 рр.)», тут проводиться думка про те, що якби не СРСР, то не було б незалежної Австрії. Розділ V «СССР – инициатор заключения государственного договора с Австрией». Підкреслюється лінія, що державний договір був укладений виключно Австрією та Радянським Союзом без будь – якої участі США, Англії та Франції.

Зовнішньополітичні аспекти діяльності Австрії на міжнародній арені досліджував Е. Новосельцев[6] . У праці висвітлюється період з 1955 по 1960 рр., а саме, радянсько-австрійські переговори у квітні 1955 р. в Москві, підписання Державного договору 15 травня 1955 р. у Відні та прийняття парламентом Австрії закону про постійний нейтралітет, згідно з яким Австрія брала на себе зобов'язання не вступати у військові блоки і не допускати створення на своїй території іноземних військових баз. Окремий розділ книги присвячений інтеграційним процесам в Європі у 1950-х роках та місце Австрії в цьому процесі. Становлення табору соціалістичних країн, соціалістичної системи в цілому, розгортання політики «холодної війни», ядерне озброєння, роль та місце радянської дипломатії в міжнародних відносинах досліджується Н.В. Загладіним[7].

Соціально – економічні аспекти розвитку Австрії в перше повоєнне десятиріччя досліджуються у монографії Г.Б. Ардаєва та А.Б. Вебера[8], С.І. Лєдовського та Б.М Патика[9]. У своїх працях автори детально аналізують розвиток та значення державного сектору економіки в Австрії, процес націоналізації, розвиток монополій, державне регулювання цін. Значним прогресом в радянській історіографії австрійського питання 1945-1955 рр. в міжнародних відносинах було російське видання праці відомого австрійського державного діяча, Генерального секретаря ООН Курта Вальдхайма[10]. Автор простежує процес розпаду Австро – Угорської монархії, утворення Першої австрійської республіки, аншлюс Австрії Німеччиною. Розділ 5 праці присвячений боротьбі за державний договір з Австрією. На думку К. Вальдхайма, підписання державного договору і вивід окупаційних військ можна пояснити збігом цілої низки сприятливих обставин. Заслугою членів австрійського уряду було те, що вони правильно оцінили становище й зробили необхідні висновки у вирішальний момент.

Для дослідження австрійського питання в міжнародних відносинах у 1945-1955 рр. велике

значення мають збірники документів. Зокрема, «Сборник основных документов СССР, США, Англии, Франции об Австрии». Цей збірник складається з трьох випусків і призначений виключно для службового користування працівниками Міністерства Закордонних Справ. Перший випуск охоплює хронологічні межі з 1945 по 1950 рр., випуск другий – 1951 р. – початок 1955 р., третій випуск - квітень 1955 р. – травень 1958 р.[11]

Міністерством закордонних справ СРСР був підготовлений збірник документів та матеріалів, присвячений 35-ти річчю звільнення Австрії від німецьких окупантів, він охоплює період з 1938 р. до 1979 р. Збірник містить документи Московської (1943 р.) та Берлінської конференції (1945 р.), Сесії Міністерств закордонних справ в Парижі (1949р.), документи листування між урядами СРСР, США, Великобританії з австрійського питання[12]. Наступний збірник документів присвячений міжнародним конференціям, що відбулися в Тегерані (1943 р.), Ялті (1945 р.) та Потсдамі (1945 р.) між представниками США, Великобританії та СРСР[13].

Поряд з монографічними виданнями, велика джерельна база з даної проблеми міститься в періодичних радянських виданнях 1945–1955 рр. Зокрема, в таких виданнях, як «Правда», «Труд», «Известия» це, зокрема, матеріали з міжнародних конференцій в Парижі, Лондоні, Москві, Берліні, засідання Союзницької комісії з Австрії, велика кількість статистичного та аналітичного матеріалу. Однак через існування ідеологічних штампів, загострення «холодної війни» радянська періодика була повністю під контролем органів державної влади і перебувала під суцільною цензурою.

У зарубіжній історіографії над проблемою австрійського питання в міжнародних відносинах в 1945-1955 рр. активно досліджує в своїх працях Джеральд Штоурц. Зокрема, «Geschiechte des Staatsvertrages»[14], «Geschiechte des Staatsvertrages 1945-1955. Osterreihs Weg zur Neutralitet»[15]. Автор охоплює час, який безпосередньо стосується досліджуваного періоду з 1945 по 1955 рр. У працях висвітлюються усі питання, які потребували вирішення. Це й питання німецької власності, переміщених осіб, відновлення австрійських інститутів влади. Підкреслимо, що автор досліджує повоєнну історію Австрії у тісному зв'язку з міжнародними подіями, позиціями провідних країн світу того часу - США, СРСР, Великобританії, Франції стосовно Австрії.

Важливим документальним матеріалом для розуміння проблеми австрійської республіки є безпосередні спогади політичних діячів Австрії того періоду, зокрема Бруно Крайськи[16], прес – секретаря австрійського федеративного уряду. На його думку, десятирічний період 4-х державного контролю в Австрії був періодом звичайної окупації на зразок 1938 р., коли Австрія стала складовою частиною Німеччини. Усі офіційні виступи, промови канцлера Австрії Карла Грубера[17] були зібрані Міхаелем Геленом. Бішоф Лайденфрост охоплює період з 1945 по 1949 рр., досліджує становлення австрійської державності з березня 1945 р., вплив та значення плану Маршала для австрійської економіки, ранню фазу переговорів про Державний договір[18]. У своїй праці Йохом Манфред розглядає переговори Карла Реннера з СРСР про утворення австрійського уряду, проблеми німецької власності, початок переговорів навколо Державного Договору, рішення про план Маршала між США та Австрією, конференцію МЗС в Парижі, міжнародну конференцію в Лондоні, вибори до Національної ради у 1949 та 1953 рр., переговори про Державний договір на конференції в Берліні[19].

У збірнику «25 jahre osterreichische Staatsvertrag» вміщені статті провідних австрійських науковців з даної проблеми. Зокрема, Стефана Верости – члена австрійської Академії наук, його статтю «Історія та передісторія постійного нейтралітету Австрії 1918–1955 рр.» в якій автор розглядає передісторію постійного нейтралітету Австрії, можливі варіанти політичного облаштування Дунайської монархії після 1918 р., наслідки Берлінської конференції 1954 р. для Австрії та радянсько – австрійські переговори і укладення державного договору. Ричарда Георга Плашки – члена австрійської Академії наук. У статті «Критерії національної інтеграції в Австрії 1918 та 1945/1955 рр.» аналізує процеси національної ідентифікації австрійської нації та їх вплив на створення австрійської республіки. Манфред Раухенштайнер аналізує рішення Союзницької комісії по Австрії, які були прийняті в 1945-1955 рр. Автор підкреслює, що близько 1,2 млн. австрійців служили в німецькій армії та військах СС і близько 247 тис. загинуло. На відміну від радянських дослідників даної проблеми, австрійські історики не намагаються приховати факту участі австрійських військових на боці Німеччини. Це, безумовно, підкреслює бажання австрійської сторони дати об'єктивну оцінку вирішенню австрійського питання в 1945–1955 рр.[20]

Вільфрідом Мер докладно розглядає зародження надання іноземної допомоги для Австрії та значення такої допомоги для вирішення австрійського питання[21]. У праці Стефана Емінгера та Ернста Лангтхалера автори розглядають такі питання: німецька власність, переміщення осіб, етнонациффікація, холодна війна, план Маршала[22]. Петер Бергер досліджує історію Австрії у XX ст., а

у розділі «Від закінчення війни до державного договору» аналізує шлях Австрії до укладення договору із союзниками та проблемні питання і їх вирішення. Праця цікава тим, що автор використовує широке коло англомовних джерел з дослідження австрійського питання[23].

Вирішенню австрійського питання у 1945–1955 рр. в міжнародних відносинах як у радянській, так і в зарубіжній історіографії дослідники приділяли значну увагу. Зрозуміло, що в умовах гострого протистояння передусім на ідеологічному ґрунті між СРСР та США говорити про об'єктивність висвітлення гострих міжнародних проблем не варто, оскільки кожна із сторін намагалася виправдати свої кроки за рахунок історичної науки. Чітко така лінія простежується у радянській історіографії, де дослідники намагаються довести виключну роль Радянського Союзу в здобутті Австрією незалежністю. На відміну від радянської, у західній історіографії підходи до вирішення австрійського питання були більш виваженими та спроби об'єктивно показати роль СРСР з одного боку та США, Великобританії, Франції з іншого у вирішенні австрійського питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Советская политика в Австрии. Сборник документов 1945-1955.- М. – СПб.– XXI. 2006; 2. Белецкий В.Н. Советский Союз и Австрия – борьба Советского Союза за возрождение независимой демократической Австрии и установление с ней дружественных отношений (1938–1960 гг.). – М., 1962; Ефремов А.Е. Советско-австрийские отношения после второй мировой войны. – М., 1958; 3.Степанов Л.Л. Австрия. – М., 1966; 4. Игошкин Г.С. Австрия. – М., 1965; 5. СССР в борьбе за независимость Австрии. – М., 1965; 6. Новосельцев Е.Н. Внешняя политика Австрии. – М., 1962; 7. Загладин Н.В. История успехов и неудач советской дипломатии. – М., 1990; 8. Ардаев Г.Б., Вебер А.Б. Новые эксперименты с «народным капитализмом» (Западная Германия и Австрия). – М., 1958.; 9. Ледовских С.И., Патык Б.М. Государственно – монополистический капитализм в Австрии. – М.: Издательство социально – экономической литературы. 1965; 10. Вальдхайм К. Австрийский путь. М., 1970; 11. СССР – Австрия 1938 – 1979 гг. – М., 1980; 12. СССР – Австрия 1938 – 1979 гг. –М., 1980; 13. Тегеран – Ялта – Потсдам.- М., 1971; 14. G. Stourz. Geschiechte des Staatsvertrages.- Verlag Styria, 1985; 15. G. Stourz. Geschiechte des Staatsvertrages 1945-1955. Osterreihs Weg zur Neutralitet.- Verlag Styria, 1980; 16. Bruno Kreisky. Zwischen den Zeiten Erinnerungen aus funf jahrzehnten. Verlag Wolf Sidler. 1986; 17. Michael Gehler. Karl Gruber. Reden und Dokumenten 1945 – 1953. Verlag Bohlau. Wien, Weimer; 18. Bischof Leidenfrost. Die bevormundete Nazion Osterreich und die Alliierten 1945–1949. Haymon Verlag, Innsbruck, 1988; 19. Jochum Manfred. Die Zweite Republick in Dokumenten und Bildern. Verlag Braumuller, 1984; 20. 25 Jahre österreichische Staatsvertrag. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1981; 21. Mahr Wilfried. Der Marschallplan in Osterreich. Verlag, Styria, 1989; 22. Stefan Eminger. Ernst Langthaler. Sowyets Schwarzmarkt Staatsvertrag. Niederosterreichisches Presshaus. 2005; 23. Peter Berger. Kurze Geschichte Österreichs in 20 Jahrhunder. Faeultaus Verlagss. Wien, 2007.

В.П. Яремчук

ДИСКУСІЇ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950 – 1960 РР. ТА ЇХ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Становище історичної науки в Україні в останні десятиліття перебування її в складі СРСР, як це не парадоксально, належить до порівняно найменш відрефлексованого напрямку історії української історіографії. Незважаючи на появу останніми роками десятків видань спогадів, окремих збірок документальних джерел, біоісторіографічних студій про українських істориків цієї доби, все ж з концептуальних досліджень окресленої проблематики можемо назвати хіба знану книгу канадського науковця С. Величенка [1], а також відповідні розділи у відомих синтезах І. Колесник [2] (лише історіографічний аспект) та Я. Калакури [3]. Особливо цікавим і важливим уявляється вивчення стану історичної науки в УРСР за доби її порівняного піднесення в період хрущовської «відлиги» і політики «контрольованого автономізму» П. Шелеста. Мета даної розвідки – з'ясувати зміст і вплив на представлення історії України (чим займалися в СРСР майже виключно історики самої республіки) дискусій, які розгорталися в історичній науці Радянського Союзу в другій половині 1950-х – 1960-і рр.на загальносоюзному (а не республіканському) рівні, які торкалися загальних проблем «історії СРСР» і здебільшого не мали прямого стосунку до української проблематики. Цей вельми значущий аспект побіжно і з фактологічними упущеннями (що пояснюється узагальнюючим характером авторських розмірковувань) розглянуто лише в згаданій вище праці С. Величенка [4].

У всіх історіографічних трансформаціях, що принесла з собою хрущовська «відлига», так чи інакше був присутнім один спільний знаменник – творча спадщина «класиків марксизму-ленінізму», насамперед В. Леніна. Ленінські оцінки історичних подій тепер були проголошені «істиною в останній інстанції», а в суспільствознавстві та серед інтелектуалів взагалі спостерігалось

пробудження інтересу до праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, не затьмарених сталінськими їх інтерпретаціями [5]. Як надважлива подія наукового життя подавалась перша публікація повного зібрання творів В. Леніна, куди увійшла низка заборонених в сталінські часи його текстів (М., 1958 – 1965, тт. 1 – 55). У 1954-1966 рр.також побачило світ друге видання творів «основоположників марксизму» К. Маркса і Ф. Енгельса, яке також містило праці, що не увійшли до першого видання (М., тт. 1 – 39).

Офіційно дозволене нове прочитання «класиків» дало поштовх для цілої низки дискусій у підрадянській історичній науці. Частина істориків, спираючись на замовчувані раніше ідеї, а подекуди навіть на окремі фрази з праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, пропонували ревізію усталених в сталінські часи підходів. Відмінною рисою цих обговорень було допущення деякого плюралізму у вирішенні дебатованих проблем, причому нормальним підсумком полеміки визнавалось навіть status quo, коли її учасники залишались при своїй думці.

Такою була дискусія про час зародження капіталістичних відносин у Росії. Традиційним для історичної науки СРСР пізньосталінського періоду був погляд про зародження елементів буржуазного ладу в Росії у XVIII ст. і утвердження «капіталістичної формації» лише після скасування кріпацтва у 1861 р. Група російських дослідників, використовуючи мимохідь кинуте Леніним в праці, яка є вельми далекою від проблем ґенези капіталізму (одному з листів з 1889 р.), висловлювання про «новий період російської історії», який почався «приблизно з XVII століття», бачила в конкретно-історичному матеріалі даної епохи свідоцтва розвитку паростків буржуазного ладу [6]. Серед українських істориків єдиним учасником цієї суперечки був В. Голобуцький, який теж належав до прихильників «раннього капіталізму», наводячи при цьому докази його наявності не лише з російської, а й з української історії. Він твердив про «початок розкладу феодалізму» й зародження капіталістичних відносин в країнах на схід від р. Ельба (в т.ч. і на українських землях) вже з кінця XV–XVI ст. у зв'язку з полемікою про час зародження капіталізму і зростанням інтересу в історичній науці СРСР в середині 1960-х рр.до «закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій» долалося успадковане від сталіністської історіографії уявлення про жорсткий характер «міжформаційних» стиків і утверджувалася ідея про складність, стадіальність, тривалість переходу від однієї «формації» до іншої.

Висловлювання В. Леніна про «новий період російської історії», а також його думки з приводу ролі «селянських революцій» у поваленні «середньовіччя» й започаткуванні капіталізму, сформульовані в праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 рр. » (1907), загальна концепція «буржуазних революцій», викладена в низці текстів К. Маркса, і, насамперед, положення твору Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині» (1850) забезпечили ідеологічну підтримку нових трактувань іншої проблеми, яка була важливою й в контексті «ранньобуржуазної» теорії – про рушійні сили, характер і вплив на хід історичного процесу селянських рухів в Росії XVI–XVIII ст. Мова йшла про аналогію між рухами І. Болотнікова, С. Разіна, О. Пугачова і навіть К. Булавіна та Селянською війною в Німеччині в 1524-1526 рр. , яку Ф. Енгельс вважав «ранньобуржуазною революцією». Відтак деякі російські історики дотримувались думки про селянські війни в Росії як втілення розвитку ранньокапіталістичних відносин і одночасно політичні перевороти («антифеодальні повстання»), які прискорювали утвердження буржуазного ладу[7].

«Ранньобуржуазна» тема здобула прямий відгук і в середовищі українських науковців. В опублікованих на початку 1970-х рр.працях історика-економіста О. Пономарьова[8] та історика О. Компан [9] з посиланням на досвід дискусії з відповідних питань, що стосувалися історії Росії, і своєрідним «переграванням» канонічної радянської тези про наявність багатьох спільних рис у розвитку російського і українського народів, йшлося про «ранній» капіталізм тепер вже не в Росії, а в Україні. Головним його показником згадані автори вважали бурхливий розвиток на українських землях вже в XVI–XVII ст. т. зв. промислів (солеваріння, гутницького (виробництво скла), будницького (добування поташу), рудницького (виплавляння заліза), папірницького, селітроваріння тощо), які за способом своєї організації були аналогічними, на їхню думку, до мануфактурного виробництва. О. Компан також обґрунтовувала тезу про селянські рухи (від повстання під проводом селянина Мухи кінця XV ст. до «Визвольної війни 1648–1654 рр. », головною рушійною силою якої в підрадянській історіографії вважалося селянство) як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України[10].

Для інтерпретації українського минулого мали значення дискусії, присвячені проблемі сутності й наслідків приєднання неросійських регіонів до царської Росії, а також реакції неросійських спільнот на політику імперії. Ще в 1950-1952 рр.владою була організована дискусія про взаємини між

імперським Центром і національною периферією в дореволюційній Росії. Вона відбувалася на тлі небувалого домінування великоросійської ідеї, яка, починаючи з 1947 р. , буквально заполонила суспільство, культуру і науку. В її ході остаточно утвердилась владна позиція щодо приєднання неросійських народів до Росії та національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування. Загарбання імперією Поволжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії почало тлумачитись як «мирне входження» і величезне благо для цих країн (хоча суто формально визнавалась реакційність і колоніальний характер політики самодержавства стосовно національних окраїн і ніхто не ставив під сумнів ленінську тезу про «Росію – тюрму народів»), а національно-визвольні рухи народів Кавказу й Середньої Азії проти царизму вже оцінювались як реакційні, а подекуди (рух Шаміля) – й інспіровані іноземними державами. Тому не випадково на початку 1950-х рр. в підрадянській історіографії остаточно утвердилась концепція «возз'єднання України з Росією 1654 р. » як абсолютно позитивного за своїми наслідками акту. Така ж від'ємна оцінка була властивою для тогочасних характеристик українського національного руху XIX – початку XX ст.[11].

На об'єднаній сесії істориків АН СРСР та академій наук чотирьох середньоазіатських республік, що відбулась в 1959 р. і розглядала проблему приєднання Середньої Азії до Росії, поряд з концепцією «мирного входження» були відкрито висловлені і оприлюднені в публікаціях думки про колоніальне загарбання цих територій[12]. На засіданні Секції суспільних наук Президії АН СРСР в січні 1964 р. історик М. Кім виступив проти «ідеалізації національних відносин у минулому», говорив про необхідність визнання не тільки прогресивних наслідків приєднання неросійських народів, а й «того зла, що принесли їм втрата національної незалежності і підкорення пануванню самодержавства» і «національного гніту з боку експлуататорських класів пануючої нації»[13]. На низці наукових форумів і у публікаціях першої половини 1960-х рр. йшлося про переоцінку економічного становища національних окраїн у Російській імперії. Учасники одного з таких зібрань, що відбулося в 1961 р. , піддали «гострій критиці» «одностороннє висвітлення економічних зв'язків колоній і метрополії, коли об'єктивна сторона процесу (зростання капіталізму в ширину) відривалась від його насильницьких форм», «перебільшення результатів економічного розвитку окраїн і недооцінку гальмівної дії, яку чинила аграрна, військово-колонізаційна політика царського уряду»[14]

Тоді ж група істориків АН СРСР та науковець із Казахстану П. Галузо актуалізували (фактично – виробили) т. зв. «ленінську концепцію військово-феодального імперіалізму». Останній розглядався як метод підкорення Російською державою сусідніх, «більш слабких народів» (як правило, наводилися приклади народів Півночі, Казахстану і Середньої Азії) і встановлення в захоплених регіонах не капіталістичної, а «військово-феодальної експлуатації» з боку «кріпосницької держави», російських поміщиків і купців. Така політика гальмувала розвиток капіталізму в самій Росії, оскільки давала можливість нагромаджувати капітали поза її межами, вона ж означала економічне поневолення і стримувала розвиток «продуктивних сил» і в колоніях[15].

Спираючись на концепцію «військово-феодального імперіалізму», з найбільш виразною критикою економічної політики царизму в національних окраїнах виступав П. Галузо. Досліджуючи економічний розвиток Казахстану й Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст., він дійшов висновку про хибність традиційної формули з приводу оцінки приєднань до Росії – «політика реакційна, а економіка прогресивна» і розглядав «народне господарство» Російської імперії як «систему, в якій складався нерівноправний капіталістичний поділ праці поміж відсталими окраїнами й економічно передовою Росією, в якій окраїни перетворювалися на поставників сільськогосподарської сировини і ринок для промислових виробів російської промисловості, в якій буржуазія викачувала з колоній величезні багатства, що затримувало їх економічний розвиток»[16]. П. Галузо був і автором єдиної у післявоєнний час монографії, в якій обґрунтовувалося колоніальне становище неросійських провінцій в імперії саме в економічному сенсі – «Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867 – 1914 гг.» (Алма-Ата, 1965).

Відлуння дебатів про економічну політику імперії торкнулося й історичної науки в УРСРКиївський науковець Олена Лугова в одній із статей, опублікованій в 1967 р. «Українському історичному журналі», торкнулася проблеми економічного визиску України в Російській імперії[17]. Цим самим підважувалася теза офіційної історіографії про позитивні економічні наслідки від перебування українського господарського комплексу в складі царської Росії. Така позиція дослідниці наразилася на гостру критику[18], а питання про негативні економічні наслідки російського панування в Україні більше в історичній науці УРСР не порушувалося.

Історія антицаристських національно-визвольних рухів була єдиною дискусійною проблемою, в обговоренні якої брали безпосередню участь ціла низка науковців УРСР і при розгляді якої брався

до уваги й український її контекст. Перегляд негативного ставлення до протицаристської боротьби неросійських народів, властивий підрадянській історіографії поч. 1950-х рр. , був започаткований дебатами, організованими установами АН СРСР в 1956-1957 рр. Тоді було відкинуто характеристику руху Шаміля як реакційного, інспірованого Туреччиною та Англією, та розглянуто його як антиколоніальну боротьбу проти політики царизму [19].

Зіткнення консервативних, навіяних сталіністською традицією поглядів і прагнення до переосмислення національно-визвольних рухів в Росії на основі положень ленінських праць спостерігалось на сесії Наукової ради АН СРСР з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка відбулась в травні 1964 р. і була присвячена «національному питанню в Росії напередодні та в період проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції». Історик з Киргизії М. Джунусов в доповіді, присвяченій методологічним питанням дослідження національно-визвольних рухів в Росії, проаналізував праці Й. Сталіна й дійшов висновку, що в них «фактично проігнорована ленінська теза про подвійну й суперечливу природу націоналізму пригноблених націй». Інтерпретуючи «башкирський буржуазно-націоналістичний рух під проводом Валідова», дослідник з Башкирії Б. Юлдашбаєв спробував виявити його «прогресивний зміст» та «позитивну сторону». При цьому, визнаючи справедливою усталену оцінку Валідова як «контрреволюціонера», він все ж намагався зобразити його «нестійким дрібнобуржуазним демократом», а керований ним рух – «визвольним». У виступі П. Галузо пролунала теза про те, що за винятком «реакційних феодальних рухів» (до таких дослідник відносив повстання Кенесари Касимова, повстання 1868-1869 рр. в Казахстані, які відбувались «заради реставрації старих васальних відносин»), «всі інші рухи проти царської агресії і посилення колоніальної експлуатації [в Казахстані і Середній Азії] слід вважати прогресивними, спрямованими проти російського військово-феодального імперіалізму, попри те, що в окремих випадках (1868 р. в Бухарі, 1873-1875 рр.у Фергані) вони набували монархічної, в інших (андижанське повстання 1898 р.) - релігійної оболонки. Не завжди оцінка руху з погляду формальної демократії збігається з його об'єктивною значимістю. Всі ці рухи то безпосередньо (Пугачовське повстання, в якому брали участь казахи, башкири та інші народи Приуралля), то опосередковано зливалися з демократичними, антицаристськими рухами в Росії»[20].

На сесії виступали й українські історики М. Супруненко, М. Рубач, С. Королівський, П. Воробей, С. Злупко, В. Осечинський. Їх доповіді й повідомлення вносили мало нового в традиційні трактування українського національного руху як «буржуазно-націоналістичного» і зосереджувалися на уточненні окремих вузьких питань. Найбільш радикальні погляди висловив С. Злупок. Він твердив про необхідність перегляду негативних оцінок українських організацій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., що, на його думку, вели боротьбу за національне визволення українського народу – Головної Української Ради, партії радикалів, «січових стрільців». Примітно, що твердження С. Злупка та Б. Юлдашбаєва були визнані помилковими з боку значної частини учасників сесії, в т. ч. її головуючого академіка АН СРСР І. Мінца, а висновки П. Галузо спричинили, як повідомлялося в офіційному звіті про цю сесію в журналі «История СССР», «бурхливі дебати»[21]. Відомо також, що доцент Львівського університету С. Злупко в середині 1960-х рр.зазнавав переслідувань за свій виступ на згаданій сесії [22].

Важливим результатом роботи сесії було рішення засідання Бюро Відділення історії АН СРСР (яке розглядало її хід і підсумки) про скликання аналогічних наукових форумів у союзних республіках. У листопаді 1964 р. в Інституті історії АН УРСР було проведено наукову конференцію з участю провідних науковців зі всієї України, присвячену національно-визвольному руху в Україні в «період імперіалізму». В основній доповіді, яку виголосив П. Воробей, та в ході її обговорення мова йшла не про конкретні події й персоналії, а про концептуальні питання цієї теми – про характер і особливості національно-визвольного руху, його основні етапи і рушійні сили, участь у ньому різних суспільних верств. Показово, що провідна теза доповідача, яка полягала у розгляді українського руху як «складової частини демократичного руху на Україні», була практично одностайно схвалена учасниками дискусії[23]. Проте надалі такий підхід не здобув підтримки в підрадянській історіографії[24].

Отже, охарактеризовані вище дискусії з контроверсійних проблем дореволюційної історії Росії та неросійських народів царської імперії слід вважати одним із чинників, який визначав ідейне поле історичної науки в УРСРПопри те, що на них здебільшого не обговорювалися «українські» аспекти, нові ідеї і концепції, сформульовані в їх ході, опосередковано свідчили про розширення меж дозволеного для дослідників української історії і впливали на представлення й української минувшини. Перевизначення базових аналітичних категорій істориками СРСР в умовах, коли українська історія уявлялася тісно поєднаною з російською, а українці були поневолені царизмом

аналогічно, як й інші неросійські народи, давало нагоду використовувати ці категорії для дослідження й історії «молодшого брата». Інша справа, що небагато українських науковців виявилися здатними сміливо впроваджувати нові для того часу ідеї в історичний дискурс. А з початком консервативної реакції в історичній науці СРСР на початку 1970-х рр., що в Україні супроводжувалась боротьбою з «рецидивами» «українського буржуазного націоналізму», відносно вільна циркуляція будь-яких новацій (навіть прикритих фіговим листком з творів «класиків марксизму-ленінізму»), що претендували на ревізію цементуючої офіційний історичний наратив тези про виняткову роль Росії в історії неросійських народів СРСР, стала і зовсім неможливою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914-1991. - New York, 1993; 2. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000; 3. Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004; 4. Velychenko S. Op. cit. – Pp. 180 – 186; 5. Сидорова Л.А. Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия. – М., 1997. – С. 3 – 4, 12, 75; Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60 – 80-е годы XX века). – М., 2003. – С.40, 86; Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. – М., 1996. – С. 218; 6. Советская историография. – М., 1996. – С. 153 – 155; 7. Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории.–1959. - № 9.– С. 137; 8. Индова. Е.И., Преображенський А.А., Тихонов Ю.А. Классовая борьба крестьянства и становление буржуазных отношений в России // Вопросы истории. – 1964. - № 12.– С. 27–53; Булыгин И.А., Биндова Е.И., Преображенський А.А., Тихонов Ю.А., Троицкий С.М. Начальный этап генезиса капитализма в России // Вопросы истории. – 1966. - № 10. – С. 73; 9. Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Український історичний журнал. – 1970. - № 3. – С. 27 – 35; 10. Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 14; 11. Компан О.С. Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – С. 31 – 33; 12. Бордюгов Г., Бухараев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 43; Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції; Його ж. Вибрані твори. – К., 1999. – С. 494 – 497; Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: Друга пол. 40-х – поч. 50-х рр.XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип.. 14. – С. 426 – 430; Яремчук В.П. Трактування українського національного руху в українській радянській історіографії середини 1950-х – початку 1970-х років // Грані. – 2007. - № 5. – С. 42 - 46; 13. Сидорова Л.А. Указ. соч. – С. 214; 14. История и социология. – М., 1964.–С. 127–129; 15. [Предисловие] // Об особенностях империализма в России: Сб. статей. – М., 1963. – С. 10; 16. Сидоров А.Л. В.И. Ленин о русском военно-феодальном империализме // Об особенностях империализма в России... – С. 11. – 16; Галузо П.Г. К ленинским оценкам предпосылок объединения национальных движений в России с революционной борьбой рабочего класса за социализм (По материалам Казахстана и Средней Азии)// Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Материалы к сессии Научного совета). – М., 1964. – Вып. 1. – С. 3 – 16; 17. Там само. – С. 8, 15; 18. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. - №3. – С. 15 – 25; 19. Боровой С.Я. До питання про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1967. - № 9. – С. 115 – 121; 20. Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. - Chapel Hill, 1969. – pp.194 – 221; 21. Миллер В.И. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР. – 1964. - №5. – С. 215 – 219; Галузо П. Г. К ленинским оценкам предпосылок объединения национальных движений в России… - С. 6 – 7; 22. Миллер В.И. Указ. соч. – С. 218; 23. Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – Львів, 1996. – Т. 2. - С. 621 – 623; 24. Лугова О.І. Про роботу Наукової ради з проблеми «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій» у 1964 р. // Український історичний журнал. – 1965. - № 2. – С. 152 – 153; 25. Яремчук В.П. Вказ. праця.

І.М. Романюк

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

Методологія та проблеми, що з нею пов'язані, - найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Уміння застосовувати різні методи та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, постановка проблеми й вибір відповідних підходів складають методологію наукового дослідження.

Справжній прорив у методології дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському повоєнному селі зробила сучасна вітчизняна історіографія. Заслуговують на увагу праці С. Кульчицького[1], І. Колесник[2]. Неабияку увагу приділяють методологічним проблемам В. Михайлюк[3], Ю. Ганжуков[4]. Найвідомішими теоретиками методології історії серед російських

науковців є Т. Горбаченко[5], І. Ковальченко [6] та інші.

Певні положення про методи історичних досліджень містяться у працях відомого історика української діаспори І. Лисяка-Рудницького[7]. У дослідженні «Історичні есе» автор відзначав: «Кількість історичних «фактів» - безмежна. Щоб не загубитися в цьому хаосі, дослідник мусить дотримуватися певних домінантних критеріїв, наприклад, періодизаційної схеми. При цьому акцентовано, що насамперед важливо відзначити початок і кінець певної історичної доби, а потім перейти до її внутрішньої періодизації, тобто поділу на короткі епохи»[7].

Мета роботи зумовлена актуальністю обраної теми і використанням методів дослідження під час вивчення соціально-економічних та культурних процесів у досліджуваний період.

Зупинимось докладніше на доцільності застосування зазначених методів дослідження згідно з поставленою метою.

Питання про метод в історичній науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та специфіки їх практичного застосування. За допомогою методів нагромаджується емпіричний матеріал, тобто дані конкретних соціологічних, економічних, правових та історичних досліджень. Сюди входять й аналіз статистичних даних, соціологічних опитувань населення, прямих спостережень, вивчення різноманітних документів тощо. У цілому методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом і науковими завданнями, що постають перед дослідником.

У розкритті подій та явищ українського повоєнного села можна використовувати методи, які притаманні як матеріалістичному розумінню історії, так і цивілізаційному підходові, й у вітчизняній історіографії вони знайшли своє місце зовсім недавно.

Відтворюючи особливості тогочасного життя на основі малодосліджених фактів, автори можуть долучити до наукового інструментарію емпіричний метод. Звернення до цього методу, що частіше за інші використовується в історичній науці, дало можливість здобути інформацію шляхом проведення опитування населення, аналізу спогадів, щоденників та мемуарів.

При розгляді аграрних проблем має значення і проблемно-хронологічний метод, який зумовлює структурну побудову дослідження. Це дасть можливість з належною повнотою показати основні аспекти взаємовідносин держави і колгоспно-радгоспної системи, а також зміни в організації сільського господарства і культосвітній сфері села та зробити аналіз кожної проблеми у її часовій послідовності і динаміці. У процесі висвітлення проблеми закони, постанови, рішення прийняті протягом досліджуваного періоду, розглядаються в контексті окремих аспектів матеріального виробництва та соціальної сфери села.

Використання проблемно-хронологічного методу дозволить виокремити та логічно й історично реконструювати соціально-економічні та культурні процеси в сільському господарстві України, виявивши їх суперечливу еволюцію та закономірність функціонування командно-адміністративної системи. Проблемно-хронологічний метод дозволить виокремити тематичні сюжети в їх діалектичному зв'язку, досягнути теоретичного узагальнення цілого й частин.

Найбільш відомим і популярним серед дослідників є історико-порівняльний метод. Методика порівняльного аналізу дає можливість розкрити спільність функціональних зв'язків, соціальних явищ. Завдяки цьому методу історики осягають минуле в єдності та індивідуальності, а також знаходять зв'язок й основу історичних явищ. Історико-порівняльний метод застосовується і при зіставленні історичних об'єктів з метою виявлення загальних рис та особливостей функціонування на селі колгоспно-радгоспної системи. Він дає можливість з'ясувати суть хрущовської політики у царині сільського господарства, визначаючи її закономірність та особливості в різні роки.

За допомогою історико-порівняльного методу дослідник послідовно розкриває причини, наслідки й закономірності історичного розвитку. Метод дозволяє виявити тенденції змін у тоталітарній державі, політиці, аграрній економіці та зробити висновок про домінування екстенсивного шляху розвитку сільського господарства та про наявність перманентної аграрної кризи.

Порівняно невеликий хронологічний проміжок дослідження вимагає необхідності звернення до ретроспективного методу. Цей метод слугує передусім прийомом реконструкції невідомих раніше деталей, деяких суспільних явищ. Відштовхуючись від сучасних наукових підходів у дослідженні соціально-економічних та культурних процесів в Україні та далі шляхом ретроспективи, науковці висвітлюють зміни на селі в межах досліджуваного періоду. Ретроспективний метод дає змогу відійти від сьогодення й поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також закономірності розвитку сільського господарства соціального життя у досліджуваний період.

На основі залучених архівних матеріалів статистичних і документальних видань можна перевірити достовірність фактичного матеріалу, його типовість і методом зівставлення, де узагальнюються висновки, які містяться у вивчених і проаналізованих історичних працях з даної проблеми[8].

Для з'ясування ролі Й. Сталіна, М. Хрущова та інших політичних та державних діячів в українській повоєнній історії можна використовувати психоаналітичний метод, який хоч і зазнає критики окремих науковців, проте дає історикам можливість використовувати психологічний інструмент для пізнання, заглянути в глибинну сутність тієї чи іншої історичної особи, виявити мотиви її діяльності.

Ключовим методом є системність і комплексність. Метод системного та комплексного підходу є порівняно універсальним методом формування і дослідження розвитку українського села у досліджуваний період. Він поєднує в собі виважений конструктивізм з об'єктивністю. Поєднання методу системного аналізу з емпіричним (практичним) методом надає вагомості результатам дослідження, наближених до існуючих реалій. Системний аналіз передбачає дослідження всього комплексу соціально-економічних та культурних процесів на селі у другій половині ХХ ст. як цілісного процесу. Системний та комплексний метод дозволяє глибше аналізувати мотивацію поведінки сторін, досліджувати механізм, що визначає динаміку соціальних процесів на селі. Для системного та комплексного методів характерний історичний підхід.

Методи системного та комплексного підходу дозволять поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

Упродовж ХХ століття історична наука поповнилася комплексом принципових методологічних надбань, без урахування яких неможливе об'єктивне наукове дослідження проблем вітчизняної історії. Важливе значення для вивчення проблем аграрної історії має цивілізаційний підхід, який враховує як об'єктивний (формаційний), так і суб'єктивний (антропологічний) аспекти.

Ідея цивілізаційного підходу виникла у вітчизняній історіографії не випадково. З одного боку, вона була породжена кризою догматизованої формаційної теорії, як універсального принципу пояснення історії загалом. З іншого боку, теоретичне осмислення вимагало вироблення інших способів аналізу й пояснення історичного минулого.

Запровадження категорії «цивілізація» та її розробка пов'язує воєдино об'єктивні й суб'єктивні фактори. Якщо запровадження категорії «формація» дозволяє глибше проникнути у світ виробничих взаємин, власності, механізмів соціальної боротьби, то погляд на суспільство крізь призму цивілізаційного аналізу повинен призвести до успіху в дослідженні соціально-культурних і освітніх проблем села, етнічних процесів тощо. Цивілізаційний підхід направлений на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування[9].

Концентруючи творчі зусилля дослідників навколо критичних моментів суспільного розвитку і розглядаючи історію з позицій діалектики можливого і реального, робимо висновок про те, що такий підхід відкриває широкі горизонти теоретичного й конкретно–історичного обґрунтування інваріантності історичного процесу, розкриття потенційних можливостей минулої дійсності, а отже, й можливостей сьогодення.

Висвітлення соціально-економічних і культурних процесів на селі неможливе без врахування статистичних матеріалів. Саме для більш повного з'ясування ролі вищезазначених чинників стане доречним застосування структурно-функціонального та статистико-аналітичного методів, внаслідок чого можна вичленити ключові аспекти процесів, показати їхню взаємодію, глибше збагнути сутність того, що відбувалося, та показати при цьому гегемоністську роль командно-адміністративної системи. При застосуванні цих методів проявляються деякі явища, які на перший погляд були мало помітними, але в поєднанні з іншими ознаками набули більш істотного, ніж при першому оцінюванні, значення.

Застосування методів пошуку, критично-об'єктивного аналізу та синтезу різнопланових джерел і літератури сприятиме відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду, що дозволить врахувати й оптимально використати науковий доробок радянських і вітчизняних істориків, політичних, державних та культурних діячів, представників української діаспори з соціально-економічних та культурних питань життя українського села другої половини ХХ століття та достатньо повно і глибоко опрацювати архівні матеріали.

Всі ці методи сукупно дозволять опанувати наявну літературу з проблеми, вивчити джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, що дасть можливість уникнути при

досліджені суб'єктивних оцінок, забезпечить наукову достовірність результатів дослідження.

Оскільки дана робота має ознаки комплексного та міждисциплінарного викладу проблеми, її концептуальні засади спираються на здобутки усіх галузевих суспільствознавчих наук – історії, політології, етнології, демографії, економіки, а також на ідеї нової дисципліни, що сформувалася в останніх десятиліттях, - етнодержавотворення. Використання сукупності загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів пізнання створить належні умови для досягнення поставленої мети.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С.В. Методологія і методика наукового дослідження. Матеріали до нормативного курсу. – К., 2003; 2. Колесник І.І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 7 червня 2004 р.) – К., 2005. –С.22-35; 3. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр. .) – К., 1992; 4. Ганжуров Ю.С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики // Український історичний журнал. - 1994. - №4. – С.30-40; 5. Горобченко Т.Ю. Введение в историю. - М., 2001; 6. Коваленко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. -1995. - №1. - С.3 - 33; 7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 ч. - Ч.1. – К., 1994. – С.196. 8. Михайлюк В. Вказана праця. – С.23; 9. Горобченко Т.Ю. Вказана праця. – С.40-41.

Л.М. Шевченко

АНАЛІЗ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ З ПИТАНЬ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Після проголошення незалежності Україна стала на шлях розвитку ринкової економіки. У комплексі складних соціально-економічних проблем України, що безпосередньо пов'язані з трансформацією економіки на ринкових засадах, винятково важлива роль належить рівню та якості життя населення як основи соціально-економічного розвитку суспільства. Сучасна держава може стрімко розвиватися тільки за умови, якщо її економічна політика спрямована на поліпшення рівня та якості життя громадян, розширення їх можливостей формувати власне майбутнє. Рівень життя населення характеризує досягнутий на визначений період часу в суспільстві рівень задоволення різноманітних потреб населення (не лише фізичних, а і соціальних, інтелектуальних, духовних, політичних), який гарантується соціально-правовим забезпеченням умов життєдіяльності населення і обмежується рівнем економічного розвитку держави. Якість життя – це якісна характеристика ієрархії значення задоволення життєвих потреб людини[1].

Трансформація в політичній та економічній сферах потребує подолання негативних наслідків як у структурі, так і в суспільних відносинах агропромислового комплексу. Високий рівень розвитку аграрного сектору є не лише основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення населення, а й важливим чинником політичної стабільності, економічної безпеки держави. Реконструюючи аграрний сектор економіки на ринкових засадах, Україна зобов'язана подбати про ідеологічне забезпечення нової аграрної політики. Передусім слід пробудити громадський інтерес до соціально-економічних проблем села і переконати суспільство в необхідності концентрації зусиль для виведення сільського господарства з глибокої кризи, створення для цього на селі належних культурно-побутових умов життя. Звідси випливає важливість та актуальність вивчення глибинних процесів і змін, які відбувалися в житті українських селян у минулому. Особливо цінним у цьому сенсі може бути досвід хрущовських часів, коли були здійснені неодноразові спроби реформувати сільськогосподарську галузь економіки.

Автор статті поставив мету проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» через реалізацію поставлених завдань: вивчення, класифікацію та систематизацію історіографічної бази проблеми.

Природно, що велика кількість історичних праць стосовно вказаної проблематики вимагало їх історіографічного аналізу. Крім обов'язкових у дисертаційних і монографічних працях оглядів літератури, більше бібліографічного, ніж історіографічного характеру, у 50-80-ті рр. XX ст. опубліковано декілька суто історіографічних праць. Серед них аналітичні статті Л.Ю. Беренштейна, В.В. Горака, С.М. Звєрєва, Я.С. Калакури, В.С. Петренка, А.В. Санцевича, В.Л. Юрчука[2] та інших науковців. Основна увага в них зосереджена на історіографії організаторської діяльності КПРС в аспекті розвитку сільського господарства в післявоєнні роки. До останніх досліджень, у яких

продовжено вирішення даної проблеми і на які спирається автор, належить колективна праця Л.Ю. Беренштейна, С.В. Кульчицького, В.П. Михайлика, П.П. Панченка та інших істориків[3]. У ній формулюється новий підхід до оцінки історичних явищ, що, безумовно, призводить до переорієнтації науки з ідеологічного обслуговування в суто наукове русло.

Оскільки кількість робіт, в яких, з тією чи іншою мірою повноти, досліджується проблема рівня та якості життя сільського населення України в хрущовські роки, є доволі великою, автор статті вважає доцільним погодитися з думкою І.М. Романюка[4] щодо аналізу їх за кількома групами. До першої групи належать насамперед багатотомні академічні, узагальнюючі видання; до другої – індивідуальні та колективні монографії, написані у 50-80-ті рр. , а також окремі статті і брошури, дисертаційні праці, присвячені досліджуваній темі; до третьої – праці, видані зарубіжними авторами та представниками української діаспори; і до четвертої – дослідження, опубліковані після здобуття Україною незалежності. Оскільки найбільш багатою і науково значимою для вивчення проблеми життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» є історіографія радянського періоду, автор у даній статті сконцентрував свою увагу саме на аналізі праць радянських науковців.

Серед великої кількості виданих за часи радянської влади історичних досліджень, присвячених рівню та якості життя сільського населення України в 1953-1964 рр. , є багатотомні праці, у яких з жорстких ідеологічних позицій висвітлені виробничі та соціальні явища в житті українських селян у вказаний період[5]. Більшість таких праць стосується оцінки організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників і робітників радгоспів.

Варто зазначити, що праці, як правило, були доволі об'єктивними, містили цікавий фактичний матеріал, але їм притаманна ідеологічна заангажованість, надмірне цитування марксистсько-ленінських принципів. Названі риси значною мірою пронизують дослідження Ю.В. Арутюняна, С.М. Звєрєва, Б.П. Ковалевського, Є.С. Короїда, П.Ю. Котлова, П. Костика, М.О. Лисенка, П.Г. Синька, В.І. Юрчука[6]. Нерідко в цих працях перебільшувались показники рівня та якості життя населення, бажане видавалося за дійсне. Чимало гострих питань, таких, зокрема, як етносоціальні, соціально-економічні нерідко взагалі замовчувалися.

Історіографічний огляд показує, що понад 50 праць з проблем розвитку сільськогосподарського виробництва, а відтак і з питань рівня та якості життя сільського населення у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст., належать Л.Ю. Беренштейну. У 1968 р. він захистив докторську дисертацію з теми «Організаторська й ідейно-виховна робота колгоспних і радгоспних партійних організацій України (у період між XX і XXIII з'їздами КПРС)»[7].

Проблеми рівня та якості життя сільського населення України висвітлювалися з комуністичних позицій ідейно-виховної роботи. Такий підхід при написанні монографій і статей часто-густо не з власного бажання, а з огляду на чіткі ідеологічні вимоги, застосовували Л.Д. Вітрук, Є.М. Волос, М.С. Грищенко, М.І. Лавринович, М.В. Сеньків, О.А. Червинський, М.Т. Шепета, І.І. Ясницький та інші історики[8].

Про рівень культурного розвитку, а також про місце і роль виробничої сільськогосподарської інтелігенції можна зробити висновки, ознайомившись з працями І.Ф. Буркала, В.Д. Добротвора, В. Варецького, О.А. Завадської, В.С. Петренка, І.М. Чаварги, Л.А. Шевченка[9]. У вказаних публікаціях приділялася значна увага з'ясуванню культурно-освітніх проблем населення, пропагувалася ідея визначної ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства.

У 60-80-х рр. в зв'язку з тим, що у партійно-директивних документах зміщувалися ідейно-політичні та методологічні акценти на утвердження єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу та формування нової спільноти – радянського народу, історики також почали зосереджувати особливу увагу на загальному, а не специфічному у тій чи іншій республіці, а тим більше в окремих регіонах. За цих обставин в працях з історії України соціально-економічні процеси в регіонах, зокрема західноукраїнському, почали нівелюватися, тобто специфічне цілеспрямовано замовчувалося та не відзначалося, а, навпаки, вишукувалися приклади для підтвердження тези про домінування універсального, характерного для всього радянського суспільства[10]. Ця тенденція притаманна опублікованим на початку 60-х рр. монографіям М.К. Івасюти та Й.Д. Черниша[11]. Вони, дотримуючись настанов партійних документів, характеризували колективізацію сільського господарства як виключно прогресивне явище, підтримане усіма селянами західноукраїнського регіону. При цьому автори зробили спробу критично осмислити систему організації сільського господарства Західної України з метою підвищення його ефективності.

У 70-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, змістовних наукових праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, місцевих органів влади й

управління, соціально-культурного розвитку тощо[12].

На початку 80-х рр. з'явилися публікації П.П. Панченка, який зробив вагомий внесок у розвиток дослідження проблеми рівня сільського господарства, а отже, й життя сільського населення України у хрущовські часи. Він проаналізував усі доступні на той час матеріали, визначивши ступінь їхньої достовірності і виклавши свої погляди на тлі загальнонаціональних перетворень[13].

Отже, з аналізу історіографічної бази проблеми рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» випливає очевидне: її дослідження в радянській науці базувалося на засадах марксистської теорії. Варто зазначити, що в публікаціях радянських дослідників мало використовувався термін «якість життя», частіше натрапляємо на термін «добробут», «рівень життя». Найістотніший вплив на еволюцію наукових поглядів у планово-директивний економіці мала теоретична дискусія, розгорнута навколо з'ясування питання стосовно змісту і характеру відносин категорії «рівень життя», а також загальної структури показників, якими має визначатися сутність цієї категорії і які включаються до її складу. Радянських дослідників насамперед цікавили ті потреби, формування та задоволення яких залежало від виробництва. Тому поширеним було уявлення про рівень життя, як про кількість споживних матеріальних, культурних і соціальних благ та ступінь задоволення потреби в них на досягнутій стадії розвитку продуктивних сил.

Під покращенням рівня життя в радянській економіці розумілося зростання забезпеченості населення послугами, які значною мірою брала на себе держава за рахунок суспільних фондів споживання. Відкидаючи суб'єктивну граничну корисність, класики марксизму-ленінізму надавали великого значення категорії суспільної корисності, роль якої буде по-справжньому виявлятися лише в соціалістичному суспільстві і зростати в міру його розвитку. У зв'язку з цим багато радянських економістів вважали, що критерієм оптимальності розвитку соціалістичної економіки повинно стати отримання максимуму суспільної корисності. Характерною особливістю, яка була притаманна розвитку наукових досліджень стосовно рівня та якості життя, було існування ідеологічно заданої висхідної установки, яка полягала у тому, що під впливом дії «основного закону соціалізму» рівень життя та умови забезпеченості радянських людей ні за яких обставин не могли визнаватися як бідність у масштабах, які мали масовий характер, а могли трактуватися як нетипове і локальне явище. Вітчизняне суспільствознавство було майже приречене протягом трьох десятків років здійснювати аналіз і висвітлення життя сільського населення виключно під кутом зору подолання його істотних відмінностей від міста, встановлення соціальної однорідності радянського суспільства.

Підсумовуючи вищевикладене, наголошуємо на тому, що створені протягом 60-80-х рр. дослідження з проблем села й аграрної політики держави, незважаючи на їхню методологічну й ідеологічну заангажованість, становлять вагомий науковий доробок, який допоможе критичному переосмисленню історичного процесу, новому розумінню вже відомих фактів та явищ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Узунов Ф.В. Оцінка рівня і якості життя населення// Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук. – Харків, 2004. – С. 12; 2. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 18-27; Горак В.В. До історіографії організаторської роботи в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України // Там само. – С. 105-114; Звєрєв С.М. Історіографія діяльності КПУ по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 42. – С. 87-98; Петренко В.С. Історія селянства Української РСР 1951-1970 рр.в радянській історіографії // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1971. – № 3. – С. 128-134; Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії за інтенсифікацію сільського господарства (1959-1975 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 81.; Калакура Я.С., Петренко В.С. Колхозное крестьянство в сельском хозяйстве УССР в украинской советской историографии (1945-1975) // Вопросы истории. – 1995. - № 7. – С. 86-95; Санцевич А.В. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії // Історичні дослідження УРСР– К., 1968. – Вип. 1. – С. 21-25; Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970). – К., 1972; 3. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття / Беренштейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Михайлик В.П., Панченко П.П. та ін. – К., 1999; 4. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр.XX століття. – Вінниця, 2005. – С. 9; 5. Історія народного господарства УРСРУ 3-х т., 4 книгах. – Т.3. – К., 1987; Історія селянства Української РС р. У 2-х томах. – Т.2. – К., 1967; Історія Української РС р. У 8-ми т., 10 книгах. – Т.8. – К., 1979; Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской СС р. – К., 1987; Развитие аграрной экономики УСС р. -К., 1987; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РС р. У 2-х т. – Т.2. – К., 1968;

6. Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1957 (Формирование кадров массовых квалификаций). – М., 1960; Звєрєв С.М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958). – К., 1969; Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.). – Харків, 1974; Ковалевський Б.П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса і колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР). – К., 1972; Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). – Львів, 1980; Лисенко М.О. Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930-1958 рр.) // Наукові записки з історії КПРС. Вип. 28. – К., 1969. – С. 107-115; Шульга І.В. Політика партії в галузі сільського господарства у 1951-1965 рр.// Наукові праці з історії КПРС. Вип. 28. – К., 1969; Юрчук В.І. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). – К., 1965; 7. Бернштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС). – К., 1968.; Беренштейн Л.Е. Организаторская и идейно-воспитательная работа колхозных и совхозных партийных организаций Украины (в период между XX и XXIII съездами КПСС): Дис. д-ра ист. наук: 07.00.01. – К., 1968; 8. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1978. – Вип. 4. – С. 121-138; Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е гг.). – К., 1986; Волос Є.М. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951-1958 рр.) // УІЖ. – 1971. - № 5. – С. 83-87; Грищенко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К., 1965; Лаврінович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К., 1975; Сеньков М.В. Повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в период социалистического строительства (1946-1960). Рук. канд. дис. – 1984, Львовский університет; Червинський О.А. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між XX і XXII з'їздами КПРС // УІЖ. – 1965. - № 1. – С. 66-74; Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства. (1951-1958). – Чернівці, 1958; Ясницький І.І. Піклування Комуністичної партії України про піднесення культурного рівня колгоспного селянства в післявоєнні роки (1945-1957) // Наукові записки Української сільськогосподарської академії. – К., 1958. – Т. 2. – С. 195-219; 9. Буркало І.Ф. З історії ліквідації неписемності і малописемності на Закарпатті в роки Радянської влади // УІЖ. – 1966. - № 5. – С. 98-116; Варецький В. Розквітає економіка і культура Радянського Закарпаття // Економіка Радянського Закарпаття. – 1965. – № 6. – С. 9-14; Добротвор В.Д. Культурно-освітня робота на селі. – К., 1967; Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958-1968 гг.). – К., 1968; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). – К., 1970; Чаварга І.М. Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959-1965 рр.// УІЖ. – 1969. – № 10. – С. 84-89; Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965. – К., 1968; 10. Василенко С.Т., Горват І.М. Здійснення ленінського кооперативного плану на Закарпатті // УІЖ. – 1975. – №. 6. – С. 94-98; Колотуха Я.Я. Возз'єднана Україна // УІЖ. – 1964. – № 4. – С. 28-39; Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво в возз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.). – Львів, 1975; 11. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в Західних областях Української РС р. – К., 1962; Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі у західних областях УРСР (1939-1958). – Львів, 1963; 12. Беззуб М.К., Зимовець В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства. – К., 1974; Допомога робітничого класу колгоспному селянству у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951-1958 рр.). – Чернівці, 1970; Малько О.А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959-1970). – К., 1974; Народне господарство Української РСР в післявоєнні роки (1946-1964 рр.). – К., 1965; Столяренко В. Соціалістичні перетворення в українському селі. – К., 1967; 13. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980). – К., 1980; Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку. 1917-1980. – К., 1982; Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УСС р. 1960-1984. – К., 1985; Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80-е гг.). – К., 1989; Панченко П.П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР): 1959-1978. – К., 1979.

В.В. Тарасов

ГОРБАЧОВСЬКА ГЛАСНІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ

Незважаючи на те, що історія перебудови кінця 1980 – початку 1990-х років не є надто віддаленою від сучасності, її осмислення в межах новітньої історіографії демонструє певну стереотипність в оцінках та інтерпретації ключових подій. Подібне становище неабияк пов'язане зі слабкою розробкою понятєво-термінологічного апарату перебудови. У «гамівній сорочці» стереотипів перебуває і проблематика гласності[1], що, безумовно, потребує зайвої уваги до аналізу

сучасних сфер вжитку та змістів цього поняття.

Серед стереотипів, які по-сьогодні здійснюють помітний вплив на розстановку акцентів у дослідженнях епохи перебудови в Україні, варто, насамперед, розглянути три найбільш поширених: уявлення про горбачовську гласність як «гуманітарну революцію»; інтерпретацію гласності як політики, що була спрямована на критику минулого; насамкінець, її тлумачення як «авангардного», «новаторського» явища, що забезпечило злам існуючого в СРСР політичного ладу. Хочемо окремо наголосити на тому, що усі вищезгадані тези широко використовуються в сучасній історіографії для аналізу перебудовних трансформаційних процесів в Україні.

Стереотип перший. Як стверджує В. Медвєдєв, – один з найвідоміших мемуаристів перебудови – гласність є тією сферою, в якій зміни почались «вже у перші місяці після квітневого Пленуму (КПРС. – В.Т.)» у вигляді «подолання зон, вільних від критики, не лише у якихось галузях чи регіонах, але й у сенсі подолання заборонених тем». Саме у цій сфері, за висновком В. Медвєдєва, «зміни відбувались найшвидше й найпомітніше, як для громадськості країни, так і для зарубіжних спостерігачів»[2].

Втім, неважко переконатись у тому, що «зміни», про які згадують Горбачов та Медвєдєв (як, власне, і ще ціла низка мемуаристів та дослідників перебудови) не мали концептуальної форми, не були наслідком раціонально вибудованої політики й тим більше не пов'язувались безпосередньо із розпливчатим, нечітко артикульованим поняттям «гласність». Аналіз партійних документів та публіцистики 1985-1986 рр. наочно демонструє периферійний характер вживання поняття «гласність», порівняно із іншими поняттями, зміст яких нібито краще відповідав характерові «раннього» етапу перебудови.

Наприклад, на думку російського дослідника В. Согріна, першим з трьох «стратегічних понять» горбачовського реформування було «прискорення», яке після січневого пленуму 1985 р. набуло широкого вжитку. Дещо пізніше у словнику реформаторів з'явились поняття «гласність» та «перебудова», але виключно як похідні від «прискорення». «Гласність, – зауважує В. Согрін, – означала виявлення усіх недоліків, що заважали прискоренню (курсив наш – В.Т.), критику й самокритику виконавців «з верху до низу». У свою чергу, «перебудова» мала на меті «внесення структурних і організаційних змін у господарські, соціальні, політичні механізми, а також в ідеологію, з метою досягнення усе того ж прискорення суспільного розвитку»[3]. Чи випливає із викладеної вище схеми те, що «гласність» за фактом своєї появи була сформульована вже в ході «експерименту» як свого роду побічний ефект «прискорення», є питанням відкритим.

Слід зауважити, що В. Согрін є далеко не єдиним дослідником, який звертає увагу на некоректну розстановку акцентів у сучасних дослідженнях перебудови у питанні черговості появи нових понять на ранньому етапі горбачовських реформ. Так В. Мау вважає, що ідеї «гласності» та «демократизації» сформувались на ґрунті «трансформації системи виробничих відносин» (власне, політики «прискорення») у вигляді доповнення «технократичного підходу соціально-економічним». Складні економічні матерії потребували простої та зрозумілої форми. Для їхнього тлумачення, як стверджує В.Мау, «*були навіть вигадані спеціальні терміни* (курсив наш – В.Т.), що робили економічну політику останньої фази соціалізму наочною й зрозумілою». Серед таких термінів В. Мау називає «прискорення», «перебудову», «реальний соціалізм» та «людський фактор». Саме в контексті тлумачення останнього поняття «людський фактор» і виникло, на думку дослідника, поняття «гласність», що віддзеркалювало курс на «подолання однобічного технократичного підходу до вирішення економічних і виробничих завдань»[4].

Отже, у версії В.Мау, саме «гуманізація» економічних відносин стала запорукою критики, а відтак і гласності та демократизації, що поступово охоплювали й інші, «сусідні» з економічною, суспільні сфери. У зв'язку із цим слід підкреслити, що традиційне для сучасної історіографії уявлення про «гласність», як свого роду «гуманітарну революцію» потребує узгодження із фактами її використання як інструментарію економічної політики «прискорення». Як цілком справедливо зауважує російська дослідниця Н. Єлісєєва: «Гласність» буквально виросла з «курсу на прискорення соціально-економічного прогресу»[5].

Зауважимо також, що викладена вище проблема є наскрізною для історії перебудови. Наприклад, дискусійним за лишається питання, із якої сфери починалась перебудова: економіки, як твердять російські дослідники, чи ідеології, як вважають українські[6]. Зрозуміло, що відповідь на поставлене запитання змінює і зміст поняття «гласність», що, як було показано вище, обслуговувало й першу, і другу сферу.

Стереотип другий. Гласність у всіх її відомих формах (як терміну, політики, процесу тощо)

має особливі відносини із минулим – це підтверджує навіть етимологічний аналіз даного поняття[7]. Проте беззастережність оцінок спричинюють плутанину в трактуванні ключових подій перебудови, наприклад, процесу переоцінки історичного минулого, трансформації уявлень про моральні цінності суспільства тощо.

Як стверджує американський історикр.Сані, гласність нагадувала ініційовану «зверху» суспільну дискусію про «хвороби радянського суспільства», що мала на меті наочно продемонструвати відчуженість інтелігенції та стагнацію системи[8]. Утім, на основі аналізу широкого кола публіцистичної та мемуарної літератури 1985-1991 рр., можна впевнено стверджувати, що перебудовні «бої за історію» не були найпершою й найбільшою із «суспільних хвороб», як традиційно прийнято вважати у багатьох дослідженнях з історії перебудови. «Варто нагадати, – зауважує В. Медвєдєв, – що перебудова починалась не з критики історії і сталінізму. Весь пафос і уся гострота критичної постановки проблеми стосувалась того стану суспільства, в якому воно опинилося на той час. Тому основна критика і в партійних документах, і у виступах М.С. Горбачова була спрямована на брежнєвський «застой»... І лише після півтора або навіть двох років поступово вогонь критики став переноситись на попередні історичні періоди»[9].

Цілком очевидно, що критика «застою» на початковій стадії перебудови була переважно критикою сучасності. Те, що згідно із новою перебудовною модою було прийнято називати «атавізмом минулого», насправді виглядає ефектом сприйняття: реформування тільки починалося і за висновками самих «архітекторів перебудови» йшло не надто високими темпами. Як стверджує канадський дослідник О. Зайців, Горбачов використав поширення гласності в як фактору тиску суспільства на партійну номенклатуру, що чинила опір його початковим спробам реформ (прискоренню, децентралізації виробництва тощо)[10]. Загалом у багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідженнях констатується вищезгаданий початковий «концепт» гласності у вигляді часткового відкриття «офіційної» інформації та самокритики номенклатури[11].

Наприклад, російська дослідниця Н.Єлисеєва переконана, що «минуле в умовах перебудови стало тим полем, на котрому точилася основна боротьба за визначення стратегії майбутнього розвитку країни», відтак саме «переоцінка радянського минулого складала стрижень політики «гласності». Поряд із цим авторка доходить висновку, що, «судячи із виступів Горбачова 1986-1987 років», він розумів гласність «доволі традиційно», як свого роду «посилення критики і самокритики»[5].

Отже, початковий період існування гласності пройшов під гаслом переосмислення попереднього, переважно соціально-економічного досвіду, що сприймався широким загалом не як «історія», але як «сучасність». Вочевидь, усвідомлення подібної специфіки допоможе подолати певну стереотипність в осмисленні гласності та сфер її побутування.

Наприклад, твердження відомого західного історикар.Конквеста про «горбачовську гласність», за якої «нищення сталінського й навіть ленінського міфу відбувалося не поодинокими спростуваннями, а масивною, безнастанною лавиною фактів, яка не вщухала із місяця в місяць, із року в рік», є в загальному сенсі цілком справедливим, окрім хіба що вихідного твердження. Очевидно, гласність у версії Горбачова – із її відомими гаслами про «нове прочитання ленінізму» та Сталіна, як керівника партії, що «відстояв ленінізм в ідейній боротьбі» [12] не може бути безпосередньою причиною для «нищення» сталінського чи ленінського міфу. У даному випадку, очевидно, здобутки «низової» (неформальної) гласності приписані горбачовській «гласності зверху»[13].

Стереотип третій. На перший погляд, ні в кого не викликає сумніву те, що гласність, попри свою доперебудовну, а тим більше – дорадянську історіографію, є прикладом саме перебудовного «новоязу». Якщо в такому контексті розглянути її як політику, то вона більшість дослідників беззастережно відносить її до когорти «революційних», «авангардних», «нових» і тощо явищ перебудови. Проте, як згадував А. Черняєв, – помічник М. Горбачова, – гласність була задумана на початку горбачовських реформ як «зброя партії для пропаганди ідей перебудови». На його думку, у початковій концепції вона була свого роду інструментом у дусі «ідеологічного забезпечення КПРС», а відтак *за природою своєї появи, належала «старому порядку», «старим уявленням»*. Проте «джин почав вилізати з пляшки»: з часом гласність трансформувалась у неконтрольоване КПРС суспільне явище. Як зауважує А. Черняєв, М. Горбачов сам не рідко висловлювався на адресу «свавілля преси», а у випадках, коли «народна» гласність поверталась проти «компартійної» перебудови – «починав бійку», як це було з відомим листом Ніни Андрєєвої «Не можу поступитися принципами»[14]. Відтак цілком логічним є висновок про те, що «гласність розглядалась як потужна зброя у боротьбі за

«повернення до основ»[15].

Цілком очевидно, що історія перебудови не є виключним здобутком М. Горбачова. У зв'язку із цим варто наголосити на тому, що життєві реалії, позначені відомими поняттями зі словника перебудовних неологізмів («гласність», «нове мислення», «полюралізм» тощо), стрімко переростали закладену в них ідеологічну природу.

Навесні 1985 р. «старим порядком» вважався брежнєвський «застой», на противагу якому було висунуто горбачовське «прискорення». Вже на початку 1987 року у суспільстві діяло декілька ідеологічних альтернатив, яким залишалися лічені кроки до відкритої конфронтації. Відтак у 1989 р. «альтернатива» Горбачова розумілась значною частиною суспільства як «застаріле» явище, що не встигає за стрімким рухом антикомуністичних трансформацій. Зрештою, з грудня 1990 р., як вважає відомий дослідник перебудови Ю. Бойко, в СРСР розпочинається процес «витіснення таких принципових орієнтирів перебудови як «плюралізм», «демократія», «гласність» і заміна їх у офіційній політиці на «дисципліну», «порядок» та «стабільність»[16].

Звісно, наведеним вище переліком стереотипів проблематика побутування гласності в межах новітньої історіографії не вичерпується. Так можна окремо зауважити з приводу поширеної тези про *трансформацію гласності у свободу слова*, яка, на наш погляд, також не є самоочевидною і потребує дослідження. Швидше за все у свободу слова трансформувався суспільний процес «за гласність», що виник у «неофіційному» середовищі в його протидії офіційній «політиці гласності». Причому, останній висновок є ключовим: свобода слова, на відміну від подарованої зверху «горбачовської гласності», була здобута волюнтаристським шляхом ціною зусиль цілого покоління перебудовних «неформалів».

Один з найбільш поширених стереотипів сприйняття та осмислення гласності пов'язаний із змішуванням понять «політика гласності» та процесу гласності, що в кінцевому підсумку приписує окремим формам гласності не характерний для них раціоналізм.

Е.Хобсбаум, наприклад, доводить, що «Радянський Союз епохи Горбачова впав у прірву між гласністю (мобілізатором суспільної думки проти партійного апарату, що не бажав реформуватись – *В.Т.*) і перебудовою (кампанією реформування соціалізму – *В.Т.*). Із цього автор робить висновок, що «програма гласності була продумана набагато детальніше, ніж програма перебудови». «Гласність, – підкреслює Хобсбаум, – передбачала встановлення (або відбудову) конституційного демократичного ладу, ґрунтованого на верховенстві закону й широких громадянських свободах. Це передбачало відокремлення партії від держави, а також (на противагу до всієї партійної традиції, починаючи зі Сталіна) перехід урядових повноважень від партії до держави, що потягнуло за собою відмову від однопартійної системи й керівної ролі партії»[17].

За досить короткий час з моменту своєї появи поняття «гласність» перетворилось на один з головних синонімів «перебудови». Фактично гласність уособлювала «перебудову» як її єдине, більш-менш очевидне для широкого загалу досягнення. На користь цього свідчить апеляція до «завоювань гласності», як до останнього аргументу у полеміках, які самі по собі могли тлумачитись як вищезгадане «завоювання». Відтак дослідники перебудови зажди матимуть спокусу відтінити «невдачі» перебудови «здобутками» гласності[18].

У контексті потужної історіографії перебудови, що за підрахунками Горбачов-Фонду нараховує декілька тисяч позицій, дослідники якось звикли до особливого статусу поняття «гласність», що начебто всебічно віддзеркалює сутність трансформацій в СРСР та УРС Р. Разом з тим слід зауважити, що найбільш оригінальні версії народження та побутування «гласності» належать тим з них, для котрих дане поняття є периферійним і не визначає бодай якусь значну частину категоріального апарату. Наприклад, риміром, це стосується питань економічного розвитку Радянського Союзу кінця 1980-х – початку 1990-х рр.

Вочевидь, вживання поняття гласність, як у постперебудовній, так і в новітній історіографії, пов'язане із чисельними стереотипами. Найбільш поширеним є позначення одним терміном «гласність» трьох абсолютно різних суспільних явищ: поняття «гласність», політику гласності й суспільний рух за гласність. У межах кожного існують свої особливі «змісти» гласності, які іноді істотно відрізняються й не повинні змішуватись в одне ціле без застережень та пояснень. Усвідомлення того факту, що природа політики гласності не є наперед і назавжди запрограмованим алгоритмом, істотно корегує «зміст» поняття гласність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гласність – проголошена М.Горбачовим у 1987 році політика у сфері поширення та тлумачення інформації. На етапі літа 1988 року політика гласності трансформується у суспільний процес, який охоплює,

насамперед, сфери історичної пам'яті та актуальні питання поточного життя (від взаємовідносин у середовищі номенклатури та цінової політики до питання майбутнього СРСР); 2. Див.: Медведев В. В команде Горбачева: взгляд изнутри. – М., 1994. – 239 с.; 3. Согрин В. Политическая история современной России. 1985-1994. От Горбачева до Ельцина. – М., 1994; 4. Мау В. Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России, 1985-1994 гг. – М., 1995. – 111 с.; 5. Елисеева Н. Советское прошлое: начало переоценки // Отечественная история. – 2001. – №2; 6. Див., для прикладу: Кульчицький С. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – №12; 7. Одна з найбільш вірогідних версій появи поняття «гласність» у суспільно-політичному лексиконі стосується реформ М.Сперанського на початку XIX ст. Йдеться, передусім про спроби оздобити російську самодержавну владу конституційними нововведеннями, у контексті яких між 1809 та 1810 рр.і з'являється поняття «гласність», як дароване зверху право «у відомих, чітко визначених розмірах» обговорювати в пресі питання поточного політичного та громадського життя. Див., наприклад: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России (Заметки историка) // Наука и жизнь. – 1988. – №10-12; 1989. – №1-3; 8. Suny R. G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1993. – iii, 202p.; 9. Круглый стол проекта «Горбачевские чтения» на тему «Перестройка как опыт преодоления тоталитаризма: выводы для будущего», 4 марта 2003 г.: Медведев В.А. – Режим доступу: http://www.gorby.ru/rubrs.asp?rubr_id=189&art_ id=16260; 10. Zajcew O. The Evolution of Perestroika and Glasnost // Rukh: the social construction of protest, 1988-1992: A thesis submitted in conformity with the requirernents fcr the degree of Ph.D.: [microform] / Graduate Department of Political Science University of Toronto; by Orest Wasyl Zajcew. – Ottawa, 2000. – XII, 342P.; 11. Keep, John L. H. Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945-1991. – Oxford: Oxford University Press, 1996; 12. Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается / Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Вкеликой Октябрьской социалистической революции, Москва, 2 ноября 1987 г. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1987. – 144 с.; 13. Конквестр. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. О.Мокровольського – К., 2003. – 371 с.; 14. Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника президента ССС Р. – М.:, 1997. – 336 с.; 15. Некипелов А. Легко ли поймать черную кошку в темной комнате, даже если ее там нет? // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критическимй анализ). – М., 2005. – С.176-187; 16. Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991р.). – Ніжин, 2006. – 223 с.; 17. Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914-1991). – М., 2004. – 630 с.; 18. Геллер М.Я. Горбачев. Победа гласности и поражение перестройки // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М.: РГГУ, 1997. – С.552-573.

В.В. Барцьось

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПИТАННЯ В МАТЕРІАЛАХ УСТАНОВЧИХ КОНФЕРЕНЦІЙ КРАЙОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 80-Х РР. ХХ СТ.)

Соціально-економічна складова в діяльності Народного Руху України посідає своє окреме місце поруч із національною, культурно-освітньою, державотворчою політикою, особливо в кінці 80-х рр.ХХ ст., коли на теренах тодішнього СРСР, зокрема України, яка входила до його складу, почались радикальні зміни в суспільно-політичному житті. Реформування вимагала й економіка, яка перебувала в кризовому стані. Соціальні проблеми постали не менш гостро, ніж національні, і їх розв'язання було одним із головних завдань новостворюваних громадсько-політичних організацій, серед яких був і Народний Рух України. У межах України цей процес зазвичай мав свої характерні риси й особливості. З огляду на це, нас цікавить питання, який же внесок зробив Рух на початку своєї діяльності у постановку і вирішення соціально-економічного питання, в даному випадку на рівні крайових організацій і їхніх установчих конференцій.

Історіографія і джерельна база з даної проблеми є достатньою для вивчення й дослідження. Соціально-економічний аспект в діяльності Народного Руху України, його крайових організацій розкритий частково в працях Г. Гончарука, О. Гараня, А. Камінського, О. Білоуса. Деякі питання, пов'язані із соціально-економічною програмою і політикою НРУ, знайшли своє висвітлення в матеріалах другої, четвертої, шостої Всеукраїнських конференцій під назвою «Народний Рух України: місце в історії та політиці», які проходили в Одесі відповідно у 1996, 2000, 2005 рр.Деяка інформація вміщена у збірнику «Народний Рух України: державність, демократія, реформи». У статті також використано матеріали державного архіву Вінницької області, місцевої газети «Комсомольське плем'я», які свідчать про регіональну частину історії Руху. Питання соціально-економічної діяльності Народного Руху України загалом й історії Вінницької крайової організації НРУ зокрема досліджується у статтях автора цієї наукової розвідки.

Розкриття змісту соціально-економічного питання, яке ставилось на установчих конференціях крайових організацій Народного Руху України в кінці 80-х рр.ХХ ст., аналіз його ролі і значення, актуальності й доцільності його постановки є одними із важливих завдань даного дослідження. Крім

цього, нас цікавлять регіональні особливості у відстоюванні соціально-економічного питання різними крайовими організаціями Руху, те, наскільки гостро й прагматично ставились вимоги щодо його реалізації. Це дало б змогу ширше поглянути на регіональний аспект історії Руху і доповнити картину наукових досліджень у питанні його соціально-економічної політики.

З самого початку діяльності Народного Руху України (НРУ) його політика була орієнтована на пошуки шляхів результативних економічних перетворень[1]. Першою в Україні була створена Тернопільська крайова організація Руху. ЇЇ установча конференція відбулася ще 24 березня 1989 року. Через 36 днів після опублікування проекту Програми НРУ. Саме тоді, коли були в розпалі погроми цього документу з боку КП України. У приміщенні обласної організації Спілки письменників України зібрались хлопці, покликані серцем й історією рятувати Україну. Вони підтримали проект Програми НРУ та висловилися за його зміни в радикальному антитоталітарному спрямуванні. Був обраний керівний орган. До керівництва були обрані ті патріоти, які привели тернопільців до установчої конференції й організували її на належному рівні. Це Богдан Бойко, Марія Куземко, Георгій Петрук-Попик. Головою крайової організації було обрано поета Михайла Левицького. Зокрема, з доповіддю «Республіканський госпрозрахунок: проблеми, шляхи реалізації» виступав доцент Михайло Швайка. 7 травня 1989 р. відбулась установча конференція Львівської організації НРУ, в роботі якої взяли участь делегати первинних осередків та груп підтримки Руху львівських підприємств та організацій, представники Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, російського Руху «Друзі українського мистецтва та літератури», асоціації «Зелений світ», Товариства Лева, Етнографічного товариства ім. І. Франка, Товариства «Меморіал», Спілок письменників, художників, архітекторів, театральних діячів, Товариство ім. В. Вибільника в Самборі та інші. Конференція прийняла ряд рішень, зокрема «Декларацію Львівської регіональної організації НРУ». У прийнятій «Декларації» не згадувалось про керівну роль партії. Тут підкреслювалось: «Організація виступає проти будь-якої монополії на політичну владу», і те, що «Організація виступає за відновлення державного суверенітету республіки…», «перетворення СРСР у Союз суверенних республік на засадах федерації». Цей документ свідчить, що Львівська організація стала на радикальніші позиції, ніж зазначені в проекті Програми, хоч в цілому конференція підтримала цей документ[2]. У прийнятій декларації висловлювалася підтримка основних положень проекту програми Руху, однак уже не було згадки про «соціалізм», а тим більше про «керівну роль компартії»[3]. Пізніше економіст С. Давимука проаналізує завдання форсованої розбудови в Галичині фрагмента Української держави на засадах демократії та ринкової економіки[4]. Характерною особливістю створюваних на Західній Україні крайових організацій була принциповість і радикальність у відстоюванні однієї з основ української національної ідеї: національної економіки й економічної самостійності. Постулати про суверенність і незалежність української нації, що з'явилися в Україні в кінці 80-х років XX століття, а згодом увійшли до програми НРУ, мали теоретичне підґрунтя в ідеологів українського національного відродження [5]. У цей період ідейна платформа більшості політичних об'єднань розвивається від гасел загальноперебудовних і духовного відродження до гасел суверенітету й антикомунізму[6].

Умови для створення Київської рухівської організації були теж сприятливими. Тут народилась ідея Руху, написаний проект Програми, проведена велика робота зі згуртування сил, прибічників перебудови по-рухівськи. 1 липня 1989 р. в республіканському будинку кіно відбулась установча конференція Київської організації НРУ. 442 делегати представляли понад 200 груп підтримки Руху. Були присутні представники областей республіки, громадських і творчих організацій, неформальних об'єднань, гості з Москви, Литви, Латвії, українських товариств «Київська Русь»(Сахалін) та «Дніпро» (Рига). Слухачі дізнались про велику організаційну і агітаційну роботу в справі підготовки до конференції. Серед доповідачів були І. Драч, М. Попович, В. Дончик, Л. Кравчук, який був змушений визнати незворотність рухівських процесів. В. Чорновіл, зокрема, виступив проти керівної ролі партії, на захист визвольного руху в Західній Україні в роки Другої світової війни, дав відсіч новим шовіністичним зазіханням на Україну [7]. У резолюції конференції зазначалося, що «як спроби розв'язувати питання бюрократично-командними методами, так і максималістські тенденції ведуть до дестабілізації суспільного життя, можуть мати важкі наслідки»[8]. 5 липня 1989 р. відбулося перше засідання новообраної Координаційної Ради. Було створено десять робочих комісій з різних питань, піднятих у проекті Програми НРУ. Головою Київської організації НРУ було обрано народного депутата СРСР, Лауреата премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка, секретаря правління Спілки письменників України В.О. Яворівського[9]. Але опір рухівцям був теж значний. Намагання Київського міськкому партії перешкодити створенню організації були чітко виражені у виступі його першого секретаря

К.І. Масика на звітно-виборних зборах Київської письменницької організації в липні 1989 року: «ось чому постало питання чи потрібні нам ще якісь нові організаційні структури, тим паче такі, які претендують на всеосяжність, беруться за розв'язання всіх економічних, соціальних, політичних, духовних, екологічних питань, ведуть до відміни існуючої політичної системи нашого суспільства[10].

Ініціативи щодо створення відповідних регіональних осередків мали місце не тільки у Львові чи Києві. Одним з перших регіонів, де розгорнулись державотворчі змагання під рухівськими гаслами, була Вінниччина. Так на одному із засідань обласного дискусійного філософського клубу «Істина» у Вінниці була висловлена ідея створення Народного фронту України сприяння перебудові, що і було реалізовано на практиці 24 листопада 1988 р. Одним із першочергових завдань НФУ називалося «переведення республіки на повний госпрозрахунок і справедливий розподіл її національного доходу, справедливе врегулювання національно-державних взаємин у складі СРСР та реалізацію гарантованого Конституцією державного суверенітету республіки»[11]. Пропонувалося, що членом міг стати будь-який громадянин, який досягнув 14 років і який проживає в Україні, для того, щоб відстоювати «національні й територіальні інтереси». Було прийнято «Звернення до громадян»[12]. Очолив це об'єднання філософ Володимир Мулява. Місцева газета «Комсомольське плем'я» називала ідею Вінницького Народного фронту «міфічною», а його ідеї «найреволюційнішими»[13]. Реакція місцевої організації КП України на зародження рухівських структур була такою: «Зараз зі всіх сил намагаються завоювати авторитет усілякі неформали, рух, народний фронт. Робітничому класу не потрібні ці рухи в нашому суспільстві, тому що в їхніх діях, крім справедливих вимог, пахне і недобрим[14]. «В області є спроби створення так званих «неформальних» об'єднань, які є часом ідейно чужими[15]. 1988-1989 рр. стали часом заснування і становлення місцевих рухівських структур, їх виходу на арену політичного життя[16]. Кількість активних прихильників Руху на Вінниччині – близько 5-7 тисяч чоловік. Існує координаційна рада, якою керують 7 співголів[17]. Невдовзі новостворену крайову організацію Руху на Вінниччині очолить Степан Вовк.

3 вересня 1989 р. відбулася установча конференція Запорізької крайової організації НРУ на о. Хортиця. Саме місце проведення свідчить про піднесений патріотичний характер конференції й чітку спрямованість делегатів на національне відродження державотворчих традицій. В Одесі, наприклад, сформувались обставини для згуртованої відчайдушної боротьби керівних і управлінчих структур проти створення проукраїнської організації Руху. Тому не дивно, що саме в м. Кишинів 26 серпня 1989 р. було проведено обласну установчу конференцію НРУ. На конференції було прийнято декларацію створюваної організації, яка була спрямована на глибокі демократичні перетворення в політиці, економіці, екології, культурі, проект декларації був близький до першого проекту Програми НРУ[18]. На час формування програми, точніше, до осені 1989 р, коли рухівці не заявляли про вимоги незалежної України, національні питання порушувались разом з економічними[19].

Завдання Народного Руху України було чітко задекларованe у Статуті: «домагатися радикальної перебудови економіки України на засадах ринкової економіки України, соціального захисту населення, рівноправності усіх форм власності (державної, приватної), у тому числі на землю, інтеграції економіки України в європейську та світову економічну системи»[20]. Це визначало всю соціально-економічну політику Народного Руху України, початок розробки основ якої декларується на установчих конференціях крайових організацій Руху в кінці 80-х рр. XX ст. Крайові організації Народного Руху України на початку свого становлення, а саме в кінці 80-х рр. XX ст., активно намагалися задекларувати у своїх програмних документах присутність основних ідеологічних засад української національної ідеї[21], зокрема, її економічної складової. Перед Народним Рухом України соціально-економічне питання було одним із ключових, від успішності розв'язання якого залежав добробут і життя громадян. Позитивний досвід рухівців у цьому напрямку є актуальним до сьогодні, коли рівень добробуту громадян не відповідає європейському рівню життя, а економіка вимагає проведення низки реформ, які б створили умови для всебічного розвитку української держави[22]. З початку виникнення Рух в своїй доктрині мав чітко виражену нову модель економічного, соціального, політичного та культурного розвитку України та її зовнішньополітичної орієнтації. Ця модель, зразок (парадигма) з погляду цивілізаційного поступу сучасного суспільства вже й не була новою, бо вона вже утвердилась у світі у вигляді чи ліберальної, чи соціал-демократичної, чи неоконсервативної варіації у великій групі держав. Але для України вона була дійсно новою[23].

Початкові вимоги соціально-економічного характеру, які були задекларовані в матеріалах установчих конференцій крайових організацій, згодом увійшли до основної програми Руху, з якою він йшов на вибори і здобував симпатії серед населення. Перспективи дослідження цього питання

залишаються значними за умов відсутності вичерпної джерельної бази, особливо щодо регіонального аспекту історії Руху. Актуальність і доцільність соціально-економічного питання, яке порушувалося на установчих конференціях крайових організацій Народного Руху України в кінці 80-х рр.ХХ ст., було підтверджене подальшими подіями, які принесли Руху всенародну підтримку і привели Україну до державної незалежності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук А.Г. Економічна політика Руху. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (11-12 вересня 1996 р. , м. Одеса) – Одеса, 1996. – С. 7; 2. Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – С. 34-35; 3. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. - К., 1993. – С. 39; 4. Давимука С. В'ячеслав Черновіл – державотворча діяльність на Львівщині // Народний Рух України: місце в історії і політиці. Матеріали шостої Всеук р. наук. конф. (16-17 вересня 2005 р. , Одеса). – Одеса, 2005. – С. 50; 5. Гончарук Г.І., Шановська О.А. Національна ідея і Народний Рух України. – Одеса, 2004. – С. 61; 6. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – С. 45; 7. Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – С. 36, 37; 8. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. - К., 1993. – С. 41; 9. Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997. – С. 38; 10. Там само. – С. 37; 11. Гарань О. В. Вказана праця. - К.: 1993. – С. 17; 12. ДАВО. - Ф.136. - Оп. 84. - Спр. 171. – Арк.21- 23; 13. Каменюк М. Фронт чи тил?: Полемічні нотатки // Комсомольське плем'я. − 1988. − 23 грудня. – С. 3; 14. ДАВО. - Ф.136. - Оп.88. - Спр. 2. - Арк.71; 15. ДАВО. - Ф.136. - Оп.84. - Спр. 28. - Арк.45; 16. Барцьось В.В. Історія Народного Руху України на Вінниччині (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, ДП ДКФ. – 2005. – С. 280; 17. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні. – Мюнхен, 1990. – С. 229; 18. Гончарук Г.І. Вказана праця. – С. 41, 43; 19. Гончарук Г.І., Шановська О.А. Національна ідея і Народний Рух України. – Одеса, 2004. – С. 95; 20. Народний Рух України: державність, демократія, реформи // Народний Рух України. Секретаріат. – К., 1994. – С. 24; 21. Барцьось В., Гончарук Г. Національна ідея в матеріалах установчих конференцій крайових організацій Народного Руху України (кінець 80-х рр.ХХ ст.). Ціннісно-смисловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ 17-18 листопада 2007 р. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 41; 22. Барцьось В.В. Діяльність Народного Руху України з розробки соціально-економічної програми та її реалізації в процесі українського державотворення (1988-1997 рр.): історіографія і джерельна база // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 9. Серія: історія. – Одеса, 2007. – С. 273, 277; 23. Скрипник А.І. Рух як носій нової парадигми розвитку України // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції (14-15 вересня 2000 р., м. Одеса) – Одеса, 2000. – С. 102.

В.І. Пальонний

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ОРКЕСТРУ НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Оркестр народних інструментів – колектив виконавців на народних інструментах, які застосовуються в автентичному або реконструйованому вигляді та історично побутують у культурі певного етносу. Принцип організації оркестру народних інструментів пов'язаний з національними особливостями музичної культури даного народу та рівнем її розвитку[33].

Для того, щоб зрозуміти сутність становлення і розвитку українського народного оркестру, необхідно охарактеризувати сам процес переходу від традиційних форм музикування українського народу до такого складного органічного утворення як український оркестр народних інструментів. Це потребує дослідження проблем народного музичного інструментарію, формування інструментального складу, розвитку репертуару українського народного оркестру.

Серед вітчизняних дослідників, що вперше описали українські народні інструменти, був основоположник української класичної музики, композитор, педагог і громадський діяч М.В. Лисенко (1842-1912). У 1874 р. вийшла друком перша в Україні наукова робота – «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень виконуваних кобзарем Вересєм»[20]. Згодом у львівському журналі «Зоря» за 1884 р. М. Лисенко опублікував ще ряд статей. У 1955 р. ці статті вийшли окремою книгою під назвою «Народні музичні інструменти на Україні», де описується будова, стрій і художньо-виражальні можливості українських народних інструментів[21].

Велика кількість публікацій фольклориста і етнографа М. Сумцова (1854-1922) містить інформацію про народні музичні інструменти. Так, у роботі «Українські співці й байкарі» (1910) описуються музичні інструменти, що побутували серед українського народу. До них належать кобза, бандура, ліра, торбан, гуслі, цимбали, бубон, сопілка, дуда, скрипка[40].

Питання збереження самобутнього українського інструментарію, методології його дослідження опис духових народних інструментів – сопілки та її різновидів (денцівку, теленку, флояру), трембіту, свиріль, козу, відомості про лірників і кобзарів та їх інструменти зустрічаються у музикознавчих працях відомого фольклориста Ф. Колесси (1871-1947) «Мелодії українських народних дум»[17], «Українські народні музичні інструменти», «Ритміка українських народних пісень», «Наверстування і характеристичні признаки українських народних мелодій», «Характеристика української народної музики».

К. Квітка (1980-1953) у статті «К изучению украинской народноинструментальной музыки» (1973) описує музичні інструменти, що побутували серед українського народу у XIX ст. До них належать скрипка, бас, волинка, сопілка, цимбали, дримба, бубон. Дослідник використовує функціональний принцип систематизації народних інструментів. Він класифікує інструменти і групує їх за видами[16].

Український фольклорист Д.Ревуцький (1881-1941) у роботі «Українські думи та пісні історичні» (1919), характеризуючи їхній зміст і стиль, подає короткий опис музичних інструментів – ліри, кобзи, бандури, торбана[38].

У 1930 р. побачила світ – робота відомого українського письменника, мистецтвознавця, бандуриста, педагога Г.Хоткевича (1877-1938) «Музичні інструменти українського народу». Це була перша спроба вченого систематично охарактеризувати українські народні інструменти. Праця стала поштовхом для розвитку і удосконалення українського народного інструментарію[42].

Український майстер і музикант О. Незовибатько (1918-1988) в праці «Ознайомлення з народними музичними інструментами та організація інструментальних ансамблів» (1966) коротко описує будову та використання у музичній практиці ліри, цимбалів, сопілки та інших народних інструментів і дає поради щодо створення українського народного оркестру[34].

Значний інтерес представляє «Атлас музыкальных инструментов народов СССР» (1975), що вийшов у світ зусиллями авторського колективу у складі К. Верткова, Г. Благодатова, Е. Язовицької. Серед українських народних музичних інструментів в «Атласі» представлені свистуни, кувиці, свиріль, сопілка та її різновиди, ріг, трембіта, сурма, кобза, бандура, торбан, скрипка, басоля, ліра, цимбали, бубон, бугай, дримба, підкова, деркач та ін. Особливою цінністю роботи є те, що вона містить таблиці, на яких зображені музичні інструменти і додатки – платівки із записом фрагментів народно-інструментальної музики – сольної, ансамблевої і оркестрової[1].

Вітчизняний фольклорист Л. Ященко у роботі «Державна заслужена капела бандуристів Української РСР» (1970) розглядає історію виникнення і функціонування капели бандуристів та порушує питання походження і побутування бандури[45].

У роботі «Фольклор і фольклористика» (1979) музикознавця М.Гордійчука міститься опис народних інструментів бандури, торбана, цимбалів, скрипки, басолі, баса, ліри, дримби, сопілки та її різновидів, кувиці, трембіти, рогу, труби, сурми, волинки[6].

Визначною працею щодо українського народного інструментарію можна назвати роботу вітчизняного дослідника-інструментознавця Л. Черкаського «Українські народні музичні інструменти» (2004). Він проводить чітку межу між інструментами народного музичного побуду та народних інструментів, що використовуються у професійній музиці. Л.Черкаський наголошує на доцільності вдосконалення професійних народних інструментів і водночас орієнтує на збереження автентичного інструментарію у народному середовищі як постійного джерела професійного мистецтва[43].

Про зростання зацікавленості проблемами народного музичного інструментарію засвідчує низка дисертаційних досліджень.

У дисертаційному дослідженні «Народная инструментальная музыка как феномен традиционной культуры. Общетеоретические проблемы» (1990) російського фольклориста І. Мацієвського висвітлюється феномен народно-інструментальної музики, закономірності її функціонування у зіставленні з іншими видами народної творчості[32].

Дисертаційне дослідження музикознавця Б. Водяного «Народна інструментальна музика західного Поділля: проблема еволюції традиційних форм музикування» (1993) присвячене народно-інструментальній музиці Західного Поділля. Тут автор виявляє суттєві сторони ґенези, формування та еволюції інструментарію і народно-інструментальної музики західноподільського регіону в системному взаємозв'язку із традиційним побутом народу, його історією та культурою[2].

У дисертаційному дослідженні Л. Пасічняка «Академічне народно-інструментальне ансамблеве мистецтво України XX ст.: історико-виконавський аспект» (2007) характеризується історія

становлення та розвитку народно-інструментального ансамблевого виконавства, специфіка академічного ансамблю народних інструментів, визначаються провідні засади його жанрової структури і подальші перспективи розвитку[36].

Є ряд досліджень, що порушують проблеми формування інструментального складу, створення і розвитку репертуару, принципів організації, історії виникнення і становлення, методики роботи з українським оркестром народних інструментів.

Український бандурист і диригент Л. Гайдамака (1989-1991) у низці статей, що виходили у 1928-1929 рр. у журналі «Музика масам». Висвітлює принципи конструювання бандури харківського типу і сім'ї оркестрових бандур (піколо, прими, баса). Описує будову ліри і способи удосконалення цього інструмента, характеризує звуко-виражальні можливості групи лір (сопрано і тенора). Розглядає будову цимбалів дає рекомендації щодо використання сім'ї цих інструментів (прими і баса) у оркестрі. Також автор визначає характерні особливості групи народних духових (сопілки, свирілі, трембіти) і ударних (литавр, бубна, тарілок, барабана) інструментів[4].

Велике пізнавальне і практичне значення має робота музикознавця А. Гуменюка (1916-1982) «Українські народні музичні інструменти» (1967), в якій він чітко простежує процес формування, становлення та розвитку різних українських народних оркестрів, викладає основні принципи організації даних колективів, узагальнює досвід їхньої роботи. Автор розповідає про перші спроби організації українського оркестру народних інструментів, характеризує творчу діяльність провідних народних оркестрів України[7].

Брошура «Василь Зуляк» (1960 р.) музикознавця Л. Носова містить відомості про керівника Мельнице-Подільського оркестру народних інструментів В.Зуляка.

Творчу діяльність згаданого колективу також коротко висвітлено у роботі інструментознавця П.Іванова (1924-1973) «Музики з Поділля» (1972)[13]. У наступній праці «Оркестр українських народних інструментів» (1981) учений показує історію становлення оркестру, робить спробу простежити еволюцію українського народного інструментарію[14].

Музикознавець М.Давидов у монографії «Проблеми розвитку академічного народно-інструментального мистецтва в Україні» (1998) здійснює аналіз проблем і визначає тенденції розвитку академічного народно-інструментального мистецтва України[10].

У книзі Б. Жолдака «Музичні війни або талан Віктора Гуцала» (2004) висвітлюється творчий і життєвий шлях генерального директора – художнього керівника Національного оркестру народних інструментів України В. Гуцала. Хоча зазначене видання є художньо-документальною повістю, не претендує на певну наукову цінність, але деякі відомості дають можливість простежити шляхи і тенденції розвитку українського оркестру народних інструментів[12].

Висвітленню різних аспектів народно-оркестрового виконавства загалом і українського оркестру народних інструментів зокрема присвячено декілька дисертаційних досліджень.

Музикознавець Мих. Лисенко у своєму дисертаційному дослідженні «Пути формирования развития инструментальных ансамблей и оркестров народных инструментов на Украине» (1977) вперше зробив спробу дослідити становлення та розвиток народно-оркестрового виконавства на теренах культури України. Автор підкреслює, що особливу роль у процесі формування українського оркестру народних інструментів відіграли російські «андрєєвські» традиції, які прямо чи побічно вплинули на формування українських народних інструментальних ансамблів та українських народних оркестрів[29].

У дисертаційному дослідженні вітчизняного дослідника народно-інструментального мистецтва О. Ільченка «Художні основи аматорського народно-оркестрового виконавства» (1996) запропоновано теоретичне обґрунтування художніх основ аматорського народно-оркестрового виконавства. У праці розглядаються фактори розвитку народно-оркестрового виконавства, покращення виконавського рівня окремого колективу, роль репертуару та художньо-цільова спрямованість підготовки диригентів оркестрів народних інструментів[15].

Дисертаційне дослідження О. Трофимчука «Темброва еволюція в українській народно-оркестровій музиці» (2007) присвячене висвітленню основних закономірностей у тембровій еволюції народно-оркестрової музики. Учений аналізує народно-оркестрові партитури з точки зору їх запису, методів та прийомів оркеструвань[41].

Проблеми теорії і методики народно-оркестрового виконавства висвітлено у низці праць вітчизняних учених. У 1948 р. з'явилася перша робота Є. Юцевича і Є. Безп'ятова «Оркестр народних інструментів», в якій автори дають методичні поради керівникам самодіяльних колективів, висвітлюють загальні принципи навчання учасників оркестру[44].

Музикознавець В. Комаренко (1887-1969) у праці «Український оркестр народних інструментів» (1960) викладає основні засади методики роботи, визначає особливості інструментального складу українського народного оркестру, розглядає природу і форму народних інструментів, подає загальну таблицю різного за складом оркестру і схему розміщення колективу[19].

Методичні поради керівникам самодіяльних колективів «Грає оркестр українських народних музичних інструментів» (1978) В. Гуцала містять відомості про формування інструментального складу, створення оркестрових груп, особливості репертуару українського народного оркестру[8].

Проблеми створення, розвитку репертуару і перекладення музичних творів для українського народного оркестру порушено у роботах деяких дослідників. У праці Л. Дражниці «Оригінальний репертуар оркестрів народних інструментів УРСР (1930-1970 рр.)» (1982) висвітлюється питання становлення і розвитку репертуару для оркестру народних інструментів[11].

«Інструментовка для оркестру народних інструментів» (1985) Д. Пшеничного (1912-1987), крім теоретичних основ оркестровки, містить поради з практичного інструментування фортепіанних творів. Належну увагу у своїй праці автор приділив перетворенню симфонічної фактури у народно-оркестрову і розглянув проблеми оркестрової обробки народних пісень. Д.Пшеничний дав також детальну характеристику колористичних особливостей народного оркестру[37].

В. Гуцал у посібнику «Інструментовка для оркестру українських народних інструментів» (1988 р.), визначає характерні риси українського народного оркестру (камерність звучання, різноманітність тембрів та їх гармонічне поєднання), виявляє особливості і закономірності інструментування для українського народного оркестру, подає характеристику груп та окремих інструментів оркестру[9].

Ряд праць дослідників присвячено проблемам підготовки диригентів народного оркестру. У «Практичному посібнику з диригування» (1968) І. Розумний (1901-1977) розкрив специфіку диригування симфонічним, духовим оркестром, хором і оркестром народних інструментів. Слід зазначити, що праця автора була першим в Україні посібником з диригування оркестром народних інструментів[39].

В. Воєводін на основі власної методики, створив «Пособие для руководителя студенческого оркестра народных инструментов» (2003), де стисло і доступно виклав основні принципи діяльності керівника оркестрового класу від утворення колективу до кінцевого результату роботи – концертного виступу. Автор подає стислу характеристику опублікованих партитур для різного складу оркестрів народних інструментів[3].

Питання, що висвітлюють різні аспекти розвитку українського оркестру народних інструментів містить ряд публікацій вітчизняних учених.

У низці публікацій Мих. Лисенка 50-60-х рр. XX ст. порушуються питання вдосконалення народного музичного інструментарію і проблеми інструментального складу народного оркестру. У статтях С. Марцинковського «Концертна практика: проблеми і розвиток» (1983) і «Яким бути оркестрові?» (1987) розглядається інструментальний склад українського народного оркестру. Характеризуються технічні і художньо-виконавські можливості груп оркестру[30].

Констатуючи значну наукову та практичну значимість розглянутих праць вітчизняних учених, присвячених дослідженню різних аспектів українського народного оркестру, як явища музичної культури України потребує ґрунтовного всебічного аналізу і комплексного дослідження в історико-культурному розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вертков К., Благодатов Г., Язовицкая Э. Атлас музыкальных инструментов народов СССР. – 2-е доп. – М., 1975. – 396 с.; 2. Водяний Б. Народна інструментальна музика Західного Поділля: проблема еволюції традиційних форм музикування // Дис. …канд. мистецтвознавства: 17.00.03. – СПб., 1993. – 156 с.; 3. Воєводин В. Пособие для руководителя студенческого оркестра народных инструментов. – К., 2003. – 143 с.; 4. Гайдамака Л. Оркестр з українських народних інструментів // Музика масам. – 1928.– № 10-11. – С. 6-7.; 5. Гайдамака Л. Оркестр з українських народних інструментів // Музика масам. – 1929. – № 1. – С. 4-7; № 3. – 1929. – С. 21-22; № 5. – 1929. – С. 6-8; № 10-11. – 1929. – С. 14-16; № 12. – 1929. – С. 20-23; 6. Гордійчук М. Фольклор і фольклористика: Зб. статей. – К., 1979. – 252 с.; 7. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. – К., 1967. – 241 с.; 8. Гуцал В. Грає оркестр українських народних музичних інструментів. – К., 1978. – 168 с.; 9. Гуцал В. Інструментовка для українського оркестру народних інструментів. – К., 1988. – 79 с.; 10. Давидов М. Проблеми розвитку академічного народно-інструментального мистецтва в Україні: Зб. статей / НМАУ ім.П.І.Чайковського. – К., 1998. – 2006 с.; 11. Дражниця Л. Оригінальний репертуар оркестрів народних інструментів УРСР (1930-1970 рр.). – Л., 1982. – 39 с.; 12. Жолдак Б. Музичні війни або талан Віктора Гуцала: Художньо-документальна повість. – К., 2004. – 416 с.; 13. Іванов П. Музики з Поділля. – К., 1972. – 66 с.; 14.

Іванов П. Оркестр українських народних інструментів. – К., 1981. – 110 с.; 15. Ільченко О. Художні основи аматорського народно-оркестрового виконавства: Автореф. дис. .. д-ра мистецтвознавства: 17.00.03 / НМАУ ім. П.І.Чайковського. – К., 1996. – 60 с.; 16. Квитка К. К изучению украинской нароноинструментальной музыки // Избранные труды: В 2 т. / Сост. и коммент. В.Гошовского. – М., 1973. – Т.2. – С. 251-273; 17. Колеса Ф. Мелодії українських народних дум. – К., 1978. – 95 с.; 18. Колеса Ф. Музикознавчі праці / Підгот. до друку, вступ. стаття і прим. С.Грици. – К., 1970. – 592 с.; 19. Комаренко В. Український оркестр народних інструментів. – К., 1960. – 82 с.; 20. Лисенко М. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм. – 2-е вид. – К., 1978. – 95 с.; 21. Лисенко М. Народні музичні інструменти на Україні / Передмова М.Щоголя. – К., 1955. – 62 с.; 22. Лисенко М. Важливе питання // Мистецтво. – 1965. – № 5. – С. 34-35; 23. Лисенко М. Назріла справа // Радянське мистецтво. – 1952. – 21 травня; 24. Лисенко М. Оригінальний музичний інструмент // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 3. – С. 110; 25. Лисенко М. Цимбали // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 54-55; 26. Лысенко М. Народному оркестру – современный состав // Советская музыка. – 1968. – № 4. – С. 70-72; 27. Лысенко М. Успех в поиске // Советская музыка. – 1970. – № 7. – С. 70-72; 28. Лысенко-Днестровский М. Первый выпуск // Музыкальная жизнь. – 1981. – № 2. – С. 5; 29. Лысенко М. Пути формирования развития инструментальных ансамблей и оркестров народных инструментов на Украине: Автореф. дисс. …канд. искусствоведения: 17.00.03 / Ленинг Р. Гос. ин-т театра, музыки и кинематографии. – Л., 1977. – 11 с.; 30. Марцинковський С. Концертна практика: проблеми і розвиток // музика. – 1983. – № 6. – С. 19; 31. Марцинковський С. Яким бути оркестрові? // Музика. – 1987. – № 2. – С. 13-14; 32. Мациевский И. Народная инструментальная музыка как феномен традиционной культуры. Общетеоретические проблемы: Автореф. дисс. …д-ра искусствоведения: 17.00.02. / ЛГИ театра, музыки и кинематографии им. Н.К.Черкасова. – Л., 1990. – 47 с.; 33. Музыкальный энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Келдыш. – М., 1990. – 672 с.; 34. Незовибатько О. Ознайомлення з музичними інструментами та організація інструментальних ансамблів. – К., 1966. – 79 с.; 35. Носов Л. Василь Зуляк. – М., 1960. – 23 с.; 36. Пасічник Л. Академічне народно-інструментальне ансамблеве мистецтво України ХХ ст.: історико-виконавський аспект: Автореф. дис. …канд. мистецтвознавства: 17.00.01 / ЛДМА ім.М.В.Лисенка. – Львів, 2007. – 17 с.; 37. Пшеничний Д. Інструментовка для оркестру народних інструментів. – К., 1985. – 69 с.; 38. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – К., 1919. –300 с.; 39. Розумний І. Практичний посібник з диригування для середніх музичних закладів. – 2-е вид., скороч. і вип р. – К., 1968. –120 с.; 40. Сумцов М. Українські співці й кобзарі. – Харків, 1910. – 19 с.; 41. Трофимчук О.Темброва еволюція в українській народно-оркестровій музиці: Дис. …канд. мистецтвознавства: 17.00.03. – К., 2007. – 200 с.; 42. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. – Харків, 1930. – 288 с.; 43. Черкаський Л. Українські народні музичні інструменти. – К., 2003. – 264 с.; 44. Юцевич Є., Безп'ятов Є. Оркестр народних інструментів. – К., 1948. – 114 с.; 45. Ященко Л. Державна заслужена капела бандуристів Української РС р. – К., 1970. – 84 с.

О.П. Коляструк

ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Дослідження новітньої історії України на сьогоднішній день є об'єктом зацікавлення не лише українських дослідників. Тема побудови демократичного суспільства в Україні цікавить також багатьох іноземних науковців.

Вивчення суспільних процесів, які відбувалися в України під час переходу від тоталітарного режиму до демократії, дозволяє зарубіжним науковцям скласти певну картину про те, що являє собою наша держава сьогодні. Їх дослідження вмотивовані не тільки пізнавальним інтересом, а й необхідністю перевірки сучасних концепцій транзитології від авторитарно-тоталітарних режимів до суспільств демократичного характеру. З іншого боку, зарубіжні дослідження новітньої історії України мають велике значення для українських істориків, оскільки дають їм змогу ознайомитися із зовнішнім, дистанційованим поглядом на ті події, які вони, власне, пережили самі. Але найголовнішим, на нашу думку, є те, що діалог із зарубіжними істориками уможливлює ознайомлення й подальше застосування новітніх методологічних підходів в оцінюванні недавньої вітчизняної історії, розширює діапазон бачення проблеми і сприяє використанню нового дослідницького інструментарію, необхідного для критичного осмислення історії України.

Напрацювання зарубіжних дослідників можна виділити в окрему групу історичних досліджень, серед них є праці як загальноісторичного змісту про Україну початкової доби незалежності, так і спеціально присвячені Верховній Раді України. Серед перших варто відзначити працю канадського історика Б.Ґарасиміва «Посткомуністична Україна»[1]. У комплексному дослідженні, присвяченому висвітленню різних аспектів історії України у новітні часи, належну увагу приділено й історії Верховної Ради України.

У дослідженні англійського науковця Ендрю Вілсона «Українці: несподівана нація»[2] питання сучасного державного будівництва та інституціалізації владних структур розглянуто крізь призму

націотворення на загальних принципах демократизації суспільного життя в Україні.

У 1998 р. у США вийшла збірка наукових статей «Сучасна Україна. Динаміка пострадянських трансформацій» за загальною редакцією американського історика Тараса Кузьо. До неї увійшли праці американських, англійських та українських істориків. Збірка складається з п'яти розділів, присвячених проблемам національного та державного будівництва в Україні, національної ідентичності та регіоналізму, політики та громадянського суспільства, економіки, зовнішньої політики та оборони.

Для нас найважливіше значення мають статті, присвячені аналізу парламентських виборів 1994р., зокрема, розвідка Сари Бірч «Формування партійної системи та поведінка виборців в Україні під час парламентських виборів 1994р.»[3]. У ній авторка піддає аналізу різні аспекти впливу на прийняття рішення виборцями регіональних, економічних, соціальних чинників. Вона зауважує на рівні освіченості громадян, як одному з головних факторів здійснення волевиявлення виборцями. Окрему увагу С.Бірч звернула на процеси, які супроводжували становлення багатопартійної системи в Україні, на роль партій у політичному житті країни, аналізує плюси й мінуси виборчої системи стосовно політичного представництва партій в парламенті.

У статті «Політика творення Конституції в Україні»[4] дослідниця К.Вольчук аналізує процес підготовки та прийняття Конституції в Україні. Вона детально розглядає проекти Конституції, підготовлені на початку 90-х рр.На окрему увагу заслуговує її оцінка діяльності Верховної Ради і Президента України під час вироблення Конституції, їх співпраця та протистояння, відстоювання різних моделей облаштування державного життя.

Український дослідник В.Хмелько й англійський історик Е.Вілсон на основі даних соціологічних досліджень, проведених після референдуму 1991 р. та парламентських виборів 1994 р., здійснили аналіз впливу на голосування факторів регіональної приналежності виборців і відобразили це у статті «Регіоналізм, етнічні та лінгвістичні розколи в Україні»[5]. Передусім вони звернули увагу на такі важливі фактори у формуванні волевиявлення виборців, як мовний і релігійно-конфесійний.

Варто також відзначити статтюр.Сольчаника[6], в якій автор головну увагу зосередив на ролі незалежної України у системі Європейської безпеки. Водночас дослідник аналізує структуризацію Верховної Ради України, поділ її на лівих, правих і центристів, прогнозує вплив такої структуризації на політичну ситуацію в країні.

Серед ґрунтовних монографій слід відзначити праці англійських авторів: Катарини Вольчук «Формування України. Конституційна політика формування держави» (Будапешт, 2001)[7] та Сари Вітмор «Державне будівництво в Україні (Український парламент, 1990-2003)» (Лондон, 2004)[8]. Це перші фундаментальні дослідження з історії формування конституційних засад незалежної України та діяльності її нового парламенту. Названі праці ґрунтуються на серйозному документальному фундаменті – обидві дослідниці працювали в незалежній Україні з офіційними документами, вони взяли інтерв'ю у провідних політиків того часу, використали українську й зарубіжну публіцистику того часу.

К. Вольчук розглядає український парламент як одну зі складових інституціалізації української держави й визначає його як головний чинник суспільно-політичних процесів кінця XX – початку XXI ст. У її книзі простежена динаміка державотворчих процесів, піддано глибокому аналізу перебіг конституційного процесу у 1990-2000 рр.Автор поставила перед собою завдання дослідити, як склались основні передумови для розвитку української державності, що стало основою для вибору політичної моделі розвитку країни та у який спосіб відбувався цей вибір.

Основні моменти, які були вирішальними під час творення нової держави, автор розглядає через призму конституційного процесу в Україні. Вона доводить, що саме процес прийняття Основного закону новими державами Центральної та Східної Європи закінчив період комуністичного тоталітаризму, в якому конституції мали лише символічний характер у галузі прав людини й особистих свобод.

У новоутворених державах, в тому числі й в Україні, конституція не є суто декларативним документом, що закріплює основні правила існування держави, вона є генеральним планом для функціонування країни загалом. Тому під час процесу її вироблення перед учасниками цього процесу стоїть завдання виписати Основний закон таким, щоб він відповідав інтересам більшості населення країни. Як справедливо зазначає автор, досягти цього в умовах України було вкрай важко.

Проаналізувавши хід подій напередодні проголошення незалежності України, автор констатує, що ця подія була бажаною і ніким не заперечувалась (як правими, так і лівими), втім, слід пам'ятати, що прихильники різних політичних сил вкладали різний зміст у незалежність і по-різному бачили

майбутнє України. Тому конституційний процес породив протистояння між різними політичними групами, які були скріплені різними поглядами на українську історію та майбутнє України. Концепції облаштування країни, що їх відстоювали різні політичні групи, піддані у монографії детальному аналізу, починаючи від моделі державного устрою до ідеологічних засад політичних течій.

Для того, щоб показати всю унікальність конституційного процесу в Україні, автор розкриває основні, на її думку, проблеми, що мали б проілюструвати особливості державотворення в Україні. Серед них, по-перше, сам акт проголошення незалежності як ключова подія, що сталась внаслідок не тільки об'єктивних причин, а й за сприятливого збігу суб'єктивних факторів. По-друге, політичні обриси й перспективи нової України значною мірою зумовили впливовість комуністичної еліти (як її ортодоксально налаштована частина, так і модернізована в роки перебудови), яка змогла зберегти у своїх руках достатньо владних важелів. Тривала чинність Конституції 1978 р. вже після проголошення незалежності (нехай і з певними поправками і змінами) яскраво відбивала питому вагу і впливовість комуністичних і прокомуністичних сил у владних інститутах.

В аналізі дослідниці виразно простежено третю проблему державотворчої динаміки в Україні. Вона вважає, що через невиробленість єдиної моделі розвитку країни на середину 1990-х рр.(парламентські вибори 1994 р.) політичні сили, задіяні у процесі творення нової Конституції, мали значні розбіжності у поглядах відносно економіки, соціальної сфери, політичної системи тощо. Значна частина часу й зусиль була витрачена учасниками конституційного процесу на пошук спільного компромісу, який би дав змогу виробити нову Конституцію, яка задовольнила б більшість.

Англійська дослідниця глибоко проаналізувала розстановку політичних сил у Верховній Раді України по завершенню виборів 1994 р. Вона акцентувала увагу на аналізі програмних тез лівих, правих і центристських фракцій у парламенті стосовно Конституції. Не менше уваги приділено розгляду президентської концепції Конституції. Автор твердить, що саме через те, що позиції правих, центристів і президента у багатьох питаннях були подібними, і сталося так, що вони виступили союзниками у конституційному процесі. Можна вважати, що наукове дослідження К.Вольчук на високому теоретичному рівні розкриває причини конфліктності виконавчої й законодавчої влад в Україні, виявляє витокові суперечності їх протистояння, водночас показує можливості і шляхи досягнення порозуміння між ними.

Праця С. Вітмор присвячена діяльності Верховної Ради України на новітньому етапі. Своє дослідження про український парламент 1990-2003 рр.С. Вітмор розпочинає з окреслення, так би мовити, стартових умов початку діяльності Верховної Ради України після проголошення незалежності. Вона наголошує, що Верховну Раду першого скликання було обрано у ході виборів, які не можна повною мірою назвати демократичними. По-друге, новий парламент – Верховна Рада України – замінювала Верховну Раду УРСР, успадковуючи її місце у системі владних інститутів радянських часів, відповідно, і поле її діяльності задавалось старими стандартами номінального законодавчого органу. Натомість перед новим парламентом стояли завдання конструювання нової незалежної держави. Зрозуміло, що з цим завданням впоратися повною мірою їй було нелегко.

Проголошення незалежності України відкрило для Верховної Ради новий етап в її історії, який вона фактично розпочала з чистого аркуша. Найголовнішим завданням парламенту стало формування в Україні органу представницького органу влади, який би забезпечив існування демократії. Верховна Рада опинилась у такій ситуації, коли вона формувала владу в країні та водночас формувалась сама.

З огляду на це, С. Вітмор приділила багато уваги становленню та розвитку внутрішніх парламентських інституцій: депутатських груп і фракцій. На її думку, через вивчення фракцій і груп можна, по-перше, чітко визначити політичний спектр парламенту; по-друге, фракції та групи виявляють уподобання депутатів, обраних за мажоритарним принципом; по-третє, становлення внутрішніх інститутів парламенту дає нам змогу оцінити загальний рівень розвитку Верховної Ради як законодавчого органу[9].

С. Вітмор суголосна з К. Вольчук у тому, що конституційний процес та історія стосунків між Президентом і Верховною Радою – один з найголовніших аспектів, які визначили політичну історію України на новітньому етапі. Вона вважає тиск Президента на роботу парламенту одним з найголовніших факторів, які визначали його роботу та структуру. Прийняття Конституції України супроводжувалось наростанням протистояння між Верховною Радою та президентом України через намагання кожної сторони збільшити власні повноваження й визначити політичну систему України. У результаті конституційний процес закінчився ухваленням Конституції, яка не задовольнила повною мірою як головні сили в парламенті, так і президента. Не були чітко визначені повноваження

законодавчої й виконавчої гілок влади. Спірні питання про прерогативи парламенту та президента скоріше призвели до прийняття компромісного рішення, яке в умовах дуже хиткого балансу сил між президентом і парламентом не тільки не вирішило всіх суперечливих питань, але й заклало ґрунт для майбутніх непорозумінь. Поступово парламент став ареною для вирішення суперечок між законодавчою й виконавчою владою або між гілками останньої.

Суперечності між виконавчою й законодавчою владою виникли через неоднорідний і непослідовний розвиток парламенту, який виявився надміру чутливим до зовнішніх впливів. Але якщо ми говоримо про один з визначальних зовнішніх чинників впливу на парламент (в особі президента України), то потрібно зауважити, що досвіду інституту президентства в Україні бракувало так само, як досвіду парламентаризму. Боротьба адміністрації президента за контроль над парламентом була швидше природною реакцією слабкої «неінституталізованої» президентської влади у боротьбі за пріоритет чи гегемонію. Якщо автор вказує на те, що частина депутатів парламентських груп і фракцій ставила свої бізнесові інтереси вище політичних, то те ж саме можна було помітити в оточенні президента, який також виявився чутливим до впливу «зовнішніх» факторів.

Отже, зарубіжні дослідники вже присвятили історії Верховної Ради України значну увагу, їх висновки враховують українські історики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Harasymiw B. Post-Communist Ukraine. – Edmonton. – 2002; 2. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004; 3. Birch S. Party system formation and voting behavior in the Ukrainian parliamentary elections of 1994// Contemporary Ukraine. Dynamics of post-soviet transformation. – P.139-160; 4. Wolchuk K. The politics of Constitution making in Ukraine // Contemporary Ukraine. Dynamics of post-soviet transformation. –P.118-139; 5. Khmelko V., Wilson A. Regionalism and ethnic and linguistic cleavages in Ukraine // Contemporary Ukraine. Dynamics of post-soviet transformation. – P.60-80; 6. Solchanyk R. The post-soviet transition in Ukraine: Prospects of stability // Contemporary Ukraine. Dynamics of post-soviet transformation. –P.17-41; 7. Whitmore S. State building in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003). London, New-York: Routledge Curson Taylor &Francis group, 2004. – 222 p.; 8. Wolchuk K. The moulding of Ukraine. The constitutional politics of state reformation. – Budapesht, 2001. – 315p.; 9. Коляструк О.П. Діяльність депутатських груп та фракцій Верховної Ради України другого скликання у 1994-1998 рр.// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип.10. – С. 202-207.

Л.І. Лавріненко

РОЗВИТОК НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ МЕДИЦИНИ ЧЕРНІГІВЩИНИ (1918 – 2006 РР.)

Краєзнавча робота – це важлива й невід'ємна частина діяльності наукових, освітніх, культурологічних установ. Вона сприяє найповнішій науковій реконструкції на мікрорівні історії регіону як невід'ємної складової загальноукраїнського історичного процесу. Крім того, краєзнавчі дослідження містять великий ресурс збереження і зміцнення історичної пам'яті українства. Свого часу слушно зазначав відомий український поет М. Рильський: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього, хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани». Отже, сьогодні залишається нагальним удосконалювати методологію краєзнавчого пошуку, знаходити наукові інструменти її виявлення, систематизації різного походження матеріалів краєзнавчого характеру.

У центрі краєзнавчих досліджень на Чернігівщині була обласна наукова медична бібліотека. Ця робота нею була започаткована в 1957 р. за ініціативою директора Матвія Дулі.[20]

Працівники бібліотеки поставили завдання в історичному розрізі прослідкувати й відобразити зміни, що відбулися в медицині Чернігівщини в історичній ретроспективі, виявити діячів, що зробили вагомий внесок у розвиток медичної науки, відобразити процес розвитку медичної науки й практики.[10]

Робота установи в цьому напрямку поділялась на кілька взаємозв'язаних і послідовних етапів: на першому – вивчалася робота сільських бібліотек, книгозбірень освітніх, духовних закладів, формувався колектив пошуковців-краєзнавців; на другому – проводилась робота щодо залучення колективів медичних закладів до комплексних історико-медичних досліджень. Унаслідок цього до роботи долучилось 43 лікувально-профілактичні заклади області; на третьому етапі працівники бібліотеки провели роботу щодо систематизації, узагальнення історико-медичної роботи з виокремленням певних періодів; на четвертому – працівники апробовували різні методики обробки

документів про охорону здоров'я області, впорядковували їх.[10]

До цієї роботи залучались кращі бібліотекознавці, бібліографи, ентузіасти медичного краєзнавства на місцях, які відбирали матеріали про історію лікувальних закладів, видатних діячів медицини свого краю. Вони склали список корифеїв медичної науки і практики, що прославили Чернігівщину не лише в Україні, а й у світі. Серед них Йосип Каменецький, Ілля Буяльський, Степан Ніс, Володимир Бец, Петро Загорський, Микола Волкович, брати Павло та Петро Нарановичі, Опанас Шафонський, Данило Самойлович, Володимир Підвисоцький, брати Тимофій та Тихон Глухенькі – ось далеко не весь перелік корифеїв медичної науки і практики, яких чернігівська земля щедро подарувала світові. Паралельно комплектувався бібліотечний фонд матеріалами з історії медицини Чернігівщини. Проводився моніторинг матеріалів газет і журналів, збірок, відшуковувалися матеріали краєзнавчого характеру. Замовлялась література з книгосховищ бібліотек Києва, Москви, Санкт-Петербурга. Співробітники спільно з краєзнавцями опрацювали, систематизували близько 6,5 тис. документів, які хронологічно охоплюють період у 212 років.[20]

За цими матеріалами було створено ряд краєзнавчих картотек: «Історія медицини Чернігівщини», «Видатні діячі медицини – уродженці Чернігівщини», «Наукові праці лікарів Чернігівщини», «Праці видатних діячів медицини, уродженців Чернігівщини».[20]

Результатом цієї копіткої роботи стало видання чотирьох фундаментальних науково-допоміжних покажчиків літератури: «Охорона здоров'я Чернігівської області» (1918-1985 р.р.); «История медицины Черниговщины»(1783-1917 рр.); «Охорона здоров'я Чернігівської області» (1986 -1995 рр.); «Охорона здоров'я Чернігівської області»(1996-2005 рр.).

Велика робота проводилась щодо виявлення, обліку, систематизації наукових праць лікарів Чернігівщини, результатом якої було видання трьох випусків покажчика «Научные работы медицинских и фармацевтических работников области» відповідно в 1974, 1984, 1994 рр. [20]

Значною подією у медичному краєзнавстві Чернігівщини стало видання у 1999 р. книги «З історії медицини Чернігівщини» за науковою редакцією М. Дулі. Вона була визнана кращою галузевою книгою року на конкурсі «Краща книга року – 2000», що проходив у Києві, у якій відображений поступальний розвиток охорони здоров'я на Чернігівщині хронологічно – від часу зародження й майже до кінця XX століття, тематично – від медицини народної, приказної, земської, радянської – до перших років незалежної України.[20]

Працівники бібліотеки проводили значну краєзнавчу роботу з опрацювання матеріалів з окремих тем проблеми. Були підготовлені й видані до ювілейних дат бібліографічні покажчики робіт видатних земляків: І. Буяльського, М. Волковича, В. Беца.

Регулярно співробітники до обласного радіо, галузевого щотижневика «Ваше здоров'я» та місцевих газет подавали авторські матеріали, присвячені життю й діяльності В. Підвисоцького, К. Улезько-Строганової, Б. Маньківського, С. Носа, Г. Гецова, П. Піддубика-Сущевського, Т. Глухенького, П. Нарановича, Д. Самойловича та інших.[20]

Знаковою подією в медичному краєзнавстві Чернігівщини стало видання книги-спогадів директора бібліотеки Н. Яременко «Відданість», присвяченої М. Дулі. Вона викликала великий інтерес у наукової, освітянської громадськості України. У галузевій газеті МОЗ України «Ваше здоров'я», обласній газеті «Деснянська правда» та інших друкованих ЗМІ з'являлись схвальні відгуки про роботу.[6]

Немало уваги працівники бібліотеки приділяли наочним формам роботи: експонуванню книжкових виставок до знаменних і пам'ятних дат, проведенню науково-практичних конференцій. Постійнодіючою стала виставка «Наукові праці лікарів Чернігівщини». На стендах «Сторінки історії медицини Чернігівщини», «Наші земляки – видатні діячі медицини» розміщені рідкісні документи й матеріали, виявлені в архівосховищах. Стало практикою щорічне видання та розповсюдження по мережі бібліотек медичних закладів області та України «Календаря знаменних і пам'ятних дат з історії медицини Чернігівщини».[20]

Важливою частиною роботи у царині медичного краєзнавства було виконання бібліографічних довідок з історії окремих медичних закладів, життя лікарів-науковців, медсестер тощо.

Науковці бібліотеки проводили велику організаційну роботу щодо популяризації знань з історії медицини. Систематичною стала їх участь у науково-практичних конференціях різного рівня. За ініціативою бібліотеки було організовано й проведено обласні науково-практичні конференції: «Данило Самойлович – видатний епідеміолог» (до 200-річчя з дня смерті) на базі Чернігівського медичного училища у грудні 2005 р. за участю студентів цього навчального закладу, де висвітлено його вклад в історію світової медицини щодо боротьби з чумою. Науково-практична конференція

«Медицина Чернігівщини з сивої давнини до сьогодення»(квітень 2003р.) пройшла на базі другої міської лікарні, учасниками якого були лікарі-науковці Чернігівщини, де розглядались питання розвитку різних галузей медичної науки. З нагоди 50-річчя Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки 7 грудня 1983 р. відбулася обласна науково-практична конференція, на якій з доповіддю про підсумки роботи щодо краєзнавчих історико-медичних досліджень виступив М.Дуля. До святкування 70-річчя бібліотеки було розгорнуто велику роботу щодо проведення науково-практичної конференції «Чернігівська обласна наукова медична бібліотека: сторінки історії та розвитку», яка відбулась 26 вересня 2003 р. Досліджена та опублікована історія кожного відділу, видано «Літопис Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки», де розміщені пам'ятні фотографії, документи та хронологія її розвитку. Активною була участь науковців бібліотеки у науково-практичній конференції, яка проводилась на базі обласної дитячої лікарні до Всеукраїнського дня бібліотек у 2005р., де до її учасників була доведена інформація про останні напрацювання бібліотеки з питань медичного краєзнавства. 10-11 березня 2005 р. працівники бібліотеки взяли участь у проведенні науково-практичної конференції на допомогу слухачам кардіологічної школи ім. М.Д. Стражеско з проблеми «Поєднання серцево-судинних та інших хвороб внутрішніх органів. Визначення пріоритетів лікування та попередження ускладнень» з експонуванням виставки «Сучасна кардіологія». Науковці бібліотеки брали участь у низці Всеукраїнських науково-практичних конференцій, зокрема, «Медична бібліографія – складова частина бібліографії України», яка проходила 6-8 липня 2002 р. у м.Хмельницьку, «Чернігівський край у історико-культурному вимірі» у квітні 2005 р. на базі Чернігівського державного інституту економіки й управління, де особливу цікавість викликав виступ Н. Яременко «Видатні медики – уродженці Чернігівського краю» тощо.

Працівники обласної наукової медичної бібліотеки без перебільшення ставили собі амбітну мету, намагаючись, аби історія медицини Чернігівщини була представлена на фоні соціально-економічних відносин від первіснообщинного ладу до наших днів; на основі періодизації вітчизняного розвитку охорони здоров'я, розробленого відомими науковцями-медиками; достовірними фактами й цифровими показниками; іменами та описом життєвого й творчого шляху видатних діячів медицини, чиї життя чи діяльність пов'язані з Чернігівщиною, практичних лікарів, що зробили великий внесок у розвиток охорони здоров'я та медичної науки області.[10]

Відзначимо, що при визначенні напрямків роботи бібліотеки в концепції проведення історико-медичних досліджень враховувався той факт, що охорона здоров'я Чернігівщини, на відміну від інших областей України, мала деякі особливості свого розвитку, зокрема:

- географічне розміщення області в прикордонні з Росією і Білоруссю;
- значна територія: займала друге місце після Дніпропетровської області (більше 32 тис.кв. км.);
- історичною традицією, коли на лівобережній Україні лікарська справа була поставлена дещо краще, ніж на правобережній.[20]

Можна виокремити кілька періодів у розвитку медичної науки на Чернігівщині:

перший – це період народної медицини, що продовжувався до середини XVIII ст.;

другий – період приказної медицини (на Чернігівщині Приказ громадського опікування було введено в 1782р., діяв до 1864р.);

третій – період земської медицини (від 1865 р. до Першої світової війни);

четвертий – радянський період в історії медицини.[10]

Завдяки послідовності в роботі, науковцями бібліотеки вдалося нагромадити великий комплекс джерельних матеріалів, які дозволили виявити динаміку закономірностей етапів розвитку медичної науки, популяризації медичних знань. На науковому рівні підтверджено, що медицина Чернігово-Сіверського краю пов'язана із самим існуванням людини.[11] Спочатку застосовувалась у вигляді різних способів і лікувальних засобів матеріали рослинного і тваринного походження. Знання про властивість трав корисних чи шкідливих – набувались тривалим досвідом. У охороні здоров'я досвід народу використовувався частіше, аніж в інших галузях.[18] Серед пращурів було багато тих, хто користувався виключно засобами народної медицини, емпіричним шляхом набував знання і займався лікуванням хворих.[7]

На заміну земській приходить радянська медицина, система, яка буде названа іменем М.О. Семашко – першого наркома охорони здоров'я Росії і в основі якої полягає державне забезпечення медицини, безкоштовне лікування населення. Зі встановленням Радянської влади в Чернігові, 19 січня 1918 р. організовується комісаріат охорони здоров'я. Одним з перших завідувачів губернським відділом охорони здоров'я був Строганов В.В.— випускник фізико-математичного

факультету Петербургського і медичного факультету Московського університетів [24]

Встановлювався постійний зв'язок між губздороввідділом та повітовими відділами охорони здоров'я, створювалась губернська та повітові надзвичайні протиепідемічні комісії, а в селах – волосні та сільські санітарні комісії, які опікувались ремонтом лазень, колодязів, очисткою дворів, вулиць від нечистот, придбанням мила тощо [22].

У цей період основні зусилля органів охорони здоров'я були спрямовані на боротьбу з епідеміями холери, тифу, віспи, туберкульозу. З 1919 по 1923 рр. у Чернігові та Острі Товариство Червоного Хреста відкрило стаціонари для хворих на туберкульоз по 25 ліжок. Розпочала свою роботу тубсекція губздороввідділу [23]. Активізувалась робота щодо створення зуболікарських амбулаторій з зуботехнічними майстернями.

Особлива увага приділялась охороні здоров'я матері та дитини, вирішувалась проблема безпритульності дітей. А з 1923 р. у Чернігові діяла дитяча терапевтична лікарня ім. 1-го Травня на 50 ліжок зі штатом 19 посад, очолювана лікарем Васютинським М.М. [21]

У цьому ж році в Чернігові відкривається інститут фізичних методів лікування ім. Воровського, організатором та керівником якого до січня 1935 р. був лікар Р.Г. Караєв. Про обсяг застосовуваних у ньому методів лікування свідчив їх перелік: ванни загальні та місцеві, вкутування, душ Шарко, дощовий душ, ванни кисневі та вуглекислі, ванни медикаментозні та ванни повітряні, ванни гарячим повітрям, електролікування, ванни гідроелектричні, глинолікування [13].

З 1932 р. у м. Чернігові з метою підвищення кваліфікації лікарів при міській лікарні відкривається філія Київського інституту вдосконалення лікарів, очолювана Я.М. Слупським – висококваліфікованим акушером-гінекологом, який згодом захистив дисертацію на ступінь кандидата медичних наук, а після війни йому було присвоєно звання Заслуженого лікаря Української РСР[8].

У 1937 р. відкривається зуболікарська школа та самостійне ортопедо-травматологічне відділення. Першим лікарем-ортопедом у Чернігові й організатором цієї служби був лікар П.П. Киян Чернігівська область була одна з перших в Україні та і в Радянському Союзі щодо організації ортопедо-травматологічної допомоги на периферії.

Під час Великої Вітчизняної війни на базі лікарень Чернігова буде сформовано багатопрофільний шпиталь, який прийме тисячі поранених. У ньому було виконано понад 40 тис. оперативних втручань. Керівник шпиталю П. Киян запропонував нові методи обробки ран, лікування складних уражень суглобів, успішну протидію газовій інфекції. У післявоєнні часи він понад 40 років працював у міській лікарні на посаді завідуючого травматологічним відділенням[8].

Під час війни медики Чернігівщини проявили мужність та героїзм і внесли свій вклад у велику Перемогу радянського народу над фашистськими загарбниками. Легендарну Брестську фортецю захищали випускники Чернігівської фельдшерсько-акушерської школи: фельдшер І.Л. Губар та лейтенант медслужби І.Т. Черняк [8]. Лікар-хірург з Городні А.С. Перцовський надавав допомогу пораненим льотчикам ескадрильї «Нормандія – Німан», за що нагороджений Хрестом Почесного легіону і орденами Червоної Зірки та Трудового Червоного прапора[8]. Медики Чернігівщини внесли свій вклад у створення Руху Опору. Медичну службу у партизанських загонах очолювали: в об'єднанні Федорова – лікар Н.П. Григор'єв, головний хірург Т.К. Гнідаш. (пізніше науково узагальнив досвід партизанської медицини, здобув учений ступінь кандидата медичних наук та став Заслуженим лікарем України); в об'єднанні Ю.О. Збанацького – лікар О.Я. Кокосов, а у М.М. Попудренка – В.І. Бабухадій [8]. Партизанські медики, крім надання допомоги партизанам, допомагали й населенню.

Війна завдала великого матеріального збитку системі охорони здоров'я області: варварськи було зруйновано і спалено 345 лікарень, поліклінік, амбулаторій. Медична аптекарська мережа повністю знищена і пограбована.

Медичні працівники цього часу не тільки надавали медичну допомогу, а й брали активну участь у відбудові міста. Тільки у 1944 р. на охорону здоров'я області було витрачено 30 млн. крб., що дозволило організувати медичну допомогу населенню. До кінця 1947 р. мережа медичних закладів і кількість медичних кадрів досягли довоєнного рівня. Широкого розвитку в післявоєнні часи здобула організація спеціалізованої допомоги населенню: офтальмологічної, отоларингологічної, гінекологічної, фтизіатричної, стоматологічної, педіатричної. Особлива увага приділялась організації медичної допомоги дітям, проводилась велика робота щодо боротьби з туберкульозом та санітарно-епідемічному обслуговуванню населення.

З 1954 р. відбуваються якісні зміни в лікуванні онкологічних хворих: воно стає комплексним і включає хірургічні, променеві, хіміотерапевтичні методи[8].

Значні зміни відбулися в охороні здоров'я області в 1971-1980 роках. Випереджувальними темпами розвивалась у цей період спеціалізована кардіологічна служба області. Створено санаторно-курортну мережу. З держбюджету на розвиток медицини та медичної науки було виділено 27млн. 85 тис. крб. У 1973 р. побудовано обласну дитячу лікарню. Надалі – комплекс психіатричної лікарні, центральну міську поліклініку, Чернігівську районну поліклініку, терапевтичний корпус обласної лікарні, лікувальний корпус обласного лікувально-санаторного управління, комплекс Чернігівської центральної районної лікарні, центральний аптечний склад. Побудовані центральні районні лікарні в Ніжині, Бахмачі, Сосниці, Варві, Городні, Коропі, Козельці. Це дало можливість збільшення госпітального лікування населення, покращення якості медичного обслуговування[8].

1980-1990 роки характеризувалися збільшенням територіальних лікарських ділянок, розвитком швидкої медичної допомоги населенню. У ці роки особлива увага приділялася сільській медицині, наближенні до сільського населення спеціалізованої медичної допомоги. Це дозволило знизити захворюваність серед сільського населення й покращити показники здоров'я по області в цілому.

На жаль, це був період, коли органи та установи охорони здоров'я проводили не завжди успішну, а, по суті, безуспішну, але цілеспрямовану роботу, направлену на активну боротьбу з алкоголізмом, наркоманією, курінням. Було створено обласний наркологічний диспансер у Чернігові, наркологічні кабінети в районах, накреслювалися широкі антиалкогольні заходи.

У 1986 р. в області було опрацьовано програму «Здоров'я» на 1986-1990 роки. За задумом її укладачів, це мала бути регіональна цілеспрямована програма, яка б передбачала комплекс державних, соціальних, гігієнічних і медичних заходів, спрямованих на запобігання забрудненості й оздоровлення довкілля, забезпечення більш високого рівня здоров'я населення області. Мета її – збереження екології регіону та трудових ресурсів: підвищення продуктивності праці, поліпшення якості медичної допомоги, забезпечення високоефективними лікарськими засобами, максимальне використання оздоровниць та баз відпочинку. Програма ця, на жаль, виявилась більш декларативною, аніж реальною[8].

На цей період припадає страшна трагедія українського народу – катастрофа на Чорнобильській атомній станції, наслідки якої дуже істотно вплинуть на здоров'я всього населення області. Медики Чернігівщини брали активну участь у наданні медичної допомоги ліквідаторам аварії й населенню постраждалих зон. У травні 1986 р. тисячі дітей з потерпілих районів нашої області й м. Чернігова пройшли медичну тиреодозиметричну паспортизацію, на основі якої пізніше, вперше в Україні, була здійснена реконструкція дозового навантаження радіоактивного йоду на щитовидну залозу. У перші роки після Чорнобильської катастрофи медичні заклади області виконали також значну роботу щодо створення державного реєстру з допомогою комп'ютерної техніки. Він являє собою систему довготривалого контролю за станом здоров'я потерпілих. Також було оснащено та розширено радіологічну лабораторію обласної санітарно-протиепідемічної станції, а в структуру обласної лікарні введено посаду заступника головного лікаря по радіаційного захисту населення[8].

У радянський період розвитку медицини уродженці Чернігівщини продовжували збагачувати медичну науку, створюючи нові медичні школи.

Серед багатьох виокремимо О.Ф. Тура (уродженця Новгород-Сіверська) – видатного педіатра, основоположника неонатології, закінчивши Ленінградський педіатричний інститут, створив школу педіатрії, автор 250 наукових праць, семи монографій. Праця «Практическая гематология детского возраста» (1931р.) зберігається у фондах обласної наукової медичної бібліотеки[16]; А.Л. Міхньова., (уродженця с.Радуль Ріпкинського району), видатного науковця, клініциста, педагога. У 1952 р., після смерті Стражеско, очолив Український науково-дослідний інститут клінічної медицини, автор понад 200 наукових праць, восьми монографій[8]; В.О. Ніговського. (уродженця м.Козельця), вченого зі світовим іменем, фундатора реанімації, академіка РАМН, лауреата двох державних премій. У книзі «Великі імена XX століття», що вийшла в 1974 р. в Італії, його прізвище стоїть в одній шерензі з Флемінгом, Фрейдом, Барнардом. Обирався довічним почесним членом Європейської Ради з реанімації « на знак визнання видатного внеску в наукові дослідження на мистецтво оживлення»[5].

Сучасний період розвитку медицини в умовах незалежної України характеризувався намаганням переосмислити позитивне, що було зроблено в охороні здоров'я у попередні століття і прагненням побудувати нову модель, на зразок європейської – страхову медицину. На превеликий жаль, здоров'я населення України в цей період різко погіршується і, починаючи з 1994 року, кількість його постійно зменшується.

У 1992 р. у м.Чернігові почала функціонувати друга міська лікарня, з 1996 р. – обласний онкодиспансе р. В історію медицини Чернігівщини цього періоду назавжди увійшли відомі

організатори медицини, охорони здоров'я, науковці А.М. Груша – доктор медичних наук, професор, академік, головний лікар обласної лікарні та А.О. Шиш – завідувач хірургічним відділенням дитячої обласної лікарні. Перший – автор понад півсотні наукових праць, кількох монографій, користувався великим авторитетом серед науковців-медиків, ініціював низку проектів, направлених на вдосконалення роботи обласної лікарні. У 2005 р. опублікована книга М. Романюка (у співавторстві) «Краса вірності», присвячена життєвому та творчому шляху А. Груші.

А. Шиш – заслужений лікар України, відомий у Чернігові лікар-хірург - врятував тисячі дітей. Під час операцій виявився інфікований від хворого, що спричинило передчасну смерть самого лікаря[12].

Кожен період розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині потребує ретельного вивчення. Залишається нагальним показ шляхів та розкриття механізму розвитку медицини та медичної науки регіону, як основних пріоритетів змісту та сенсу краєзнавчих історико-медичних досліджень. Багата історія медицини Чернігівського краю цього заслуговує, тому що є невід'ємною частиною історико-культурного надбання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амосов Н.М. Обращение из ближнего зарубежья // Медиц. Газета.- 1995.- № 91- 24.11; 2. Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в XI – XVII в.в. – М.: 1960. - С.26, 82, 137, 167; 3. Бородій М.К. Архівні джерела з історії медицини на Лівобережжі України// Укр. істор. журнал.—1981. – № 3. – С.136-141; 4. Бородий Н.К. Медики на Украине в XVIII веке. – Сов. здравоохранение, 1981. – № 9. – С.64-67; 5. Бібліотека на службі медицини // Матеріали преси. – Чернігів, 2004.— 50 с.; 6. Воронцовська І.І. Звіт бібліографічного відділу ОНМБ за 2005 рік. – Чернігів, 2005. –С.2; 7. Грандо О.А. Медичні музеї України, як осередок національної культури // Агапіт. -1994. – №1. – С.7-8; 8. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. - Чернігів, 1999.— С.77; 9. Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. – К., 1997.— 128 с.; 10. Дуля М.М. Участие областной научно-медицинской библиотеки в краеведческих историко-медицинских исследованиях. – Чернигов, 1983. – С.2. 11. Заблудовский П.Е. Возникновение медицины в человеческом обществе - М., 1995. – С.20; 12. Из истории развития здравоохранения Черниговщины.— Чернишов - 1989. – 174 с.; 13. Караев Р.Г. Десятилетие Черниговского физиотерапевтического института имени Воровского // Врачебное дело. – 1934. - № 11. - С.747-749; 14. Кохан А.И. К столетию журнала «Земский врач» // Советское здравоохранение. - 1981. – №9. – С.64-67; 15. Мальцев А.Ф. Братства и шпитали в Юго-Западной Руси и Малороссии // Обзор психиатрии, неврологии, экспериментальной психологии. – 1903. - № 5. – С. 244-260; 16. Медицина Чернігівщини з сивої давнини до сьогодення // Матеріали обласної конференції. – Чернігів, 2003. – 103 с.; 17. Новакович Р., Дудник С., Пашкевич С., Столяров В. Святий Агапіт Печерський – перший лікар України – Русі (до 900-річчя з дня смерті) // Агапіт. –1994. - №1. – С.25-26.; 18. Петров Б.Д. Очерки истории отечественной медицины. – М., 1962. – С.128; 19. Терехов С.Н. Бактериологические институты Украины в борьбе за санитарно-экономическое благополучие республики // Достижения в борьбе с инфекциями в УСС Р. – К., 1959. - С.93; 20. Чернігівська обласна наукова медична бібліотека: сторінки історії та розвитку // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003; 21. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), Ф. Р – 752. - Оп.1. -Спр. 1267.– Арк.34; 22. ДАЧО. -Ф. Р–752. - Оп.1. - Спр. 79.– Арк. 33-35; 23. ДАЧО. - Ф. Р—752. - Оп.1. - Спр.400.– Арк. 1,4; 24. ДАЧО. - Ф. Р—752. - Оп. 1. - Спр.66. – Арк.13.

Рецензії

А.К. Лисий

КОЛЕСНИК В. ВІДОМІ ПОЛЯКИ В ІСТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК. – ВІННИЦЯ: ВМГО «РОЗВИТОК», 2007. – 1008 С., ІЛ.

Пропонований біографічний словник є першим виданням такого типу в межах України. Його поява викликана зростанням інтересу до теми як на вітчизняних теренах, так і з боку дослідників української полонії за межами держави. Він сприятиме не лише кращому знайомству з історією та культурою народу-сусіда, а й ширшому і глибшому розумінню минулого нашого краю.

Словник містить понад 500 біографічних статей про поляків та полонізованих представників інших національностей, відомих своєю участю в політичному, громадському й культурному житті Польщі чи за її межами та пов'язаних з Вінниччиною в різні періоди історії. Авторка далека від думки, що зуміла віднайти імена всіх відомих поляків, чиє життя і діяльність пов'язані з нашим краєм, і продовжує дослідження. Однак вирішила оприлюднити результати своєї понад 10-річної праці, щоб увести опрацьовані матеріали в науковий обіг.

Авторка ставила за мету без будь-яких ідеологічних нашарувань чи оцінок подати для широкого загалу якомога повнішу, точну, докладну та всебічну інформацію про діячів, здебільшого мало або зовсім невідомих пересічному читачеві, який цікавиться історією краю. Крім того, через зібрані у словнику персоналії Вікторія Колесник прагнула створити більш об'єктивну картину минулого Вінниччини, адже переважна частина представлених у виданні осіб діяла на наших теренах у різних галузях : політичній, військовій, господарській, громадській, науковій, освітній, культурній.

Як кожний науковець, дослідниця широко послуговувалася матеріалами інших довідникових видань - польських, українських і російських біографічних словників та універсальних енциклопедій. Так в основу більшості статей лягли дані з фундаментального джерела «Polski slownik biograficzny», видання якого, розпочате перед другою світовою війною, ще триває, а також із дореволюційних польських універсальних ілюстрованих енциклопедій «Wie1ka encyklopedia ilustrowana» і «Encyklopedia powszechna Orgelbranda». Іншими важливими джерелами інформації були монографії, мемуари, краєзнавчі праці (видані окремо або в збірках та часописах), дореволюційна преса. Авторка віднайшла в Державному архіві Вінницької області численні документи, які доповнили багато статей новими фактами, а також допомогли виправити або уточнити деякі дані.

Статті розміщені в алфавітному порядку за першою літерою прізвища в українському перекладі. У випадку, коли два чи більше діячів мають однакове прізвище, між ними теж зберігається алфавітний порядок за першою літерою імені. Якщо збігаються і прізвище, й ім'я, черговість визначається за роком народження (від найстаршого до наймолодшого).

Персонали жінок, які були одружені, упорядковані за прізвищем у шлюбі, у випадку кількох шлюбів - за прізвищем в останньому шлюбі; обов'язково вказується дівоче прізвище і прізвища в усіх попередніх шлюбах.

Кожна стаття подає (звичайно, залежно від наявної інформації) прізвище (українською та польською мовами, в усіх варіантах, які зустрічаються у джерелах), ім'я або імена, отримані при хрещенні (якщо з кількох зазвичай використовувалось одне ім'я, воно виділене в тексті розрідженим інтервалом), у відповідних випадках ім'я, прийняте в чернецтві, дати народження і смерті, визначення характеру діяльності, при наявності всі відомі псевдоніми та криптоніми. Наводяться відомості про походження та родину (батьків, братів і сестер), виховання та освіту, опис діяльності, важливих змін місця перебування, майнових і родинних стосунків. Дані про дружину (чоловіка) і дітей знаходяться зазвичай у кінці довідки. Якщо згадується особа, про яку є окрема стаття, використовується позначка «—» перед прізвищем.

Назви творів і праць іноземною мовою авторства особи, якій присвячена стаття, у межах цієї статті подано мовою оригіналу і в перекладі на українську мову. Інші видання іноземною мовою, які згадуються в словнику, подані в більшості випадків мовою оригіналу.

У викладенні матеріалу дослідниця керувалась принципом: стислість і компактність, однак найдетальніше і найповніше (наскільки можливо) висвітлювались краєзнавчі моменти.

Після кожної статті вміщується бібліографія, яка дозволяє перевірити і поглибити подану інформацію. У бібліографії спершу подано друковані джерела польською, потім українською й російською мовами в такій послідовності (в алфавітному порядку): довідкові видання, інші видання (спершу без авторів, потім з авторами), статті в друкованих наукових збірниках і часописах, статті в інтернеті. У кінці розміщуються архівні джерела.

Ті джерела в бібліографічних описах, які використовуються у багатьох статтях, подаються в скороченій формі (їх повну форму можна знайти в «Списку скорочень літератури в бібліографічних описах»). Для довідкових видань (універсальних енциклопедій і біографічних словників), де статті розміщені в алфавітному порядку, томи та сторінки не вказуються, натомість обов'язково зазначається автор чи автори статті (у дужках, за скороченим описом джерела).

Текст доповнюють ілюстрації – зображення діячів, їхніх родин, садиб, автографи тощо.

Стосовно іноземних імен, прізвищ і географічних назв, то наслідувалась сучасна тенденція подавати їх якнайближче до звучання мовою оригіналу, за винятком російських, що традиційно замінюються їх українськими відповідниками, та найвідоміших географічних назв, які закріпились в українській літературі в українізованій формі, як, наприклад, Краків (при точному транслітеруванні - Кракув), Сандомир (Сандомєж). Крім того, у польських прізвищах зберігається традиційне українізоване закінчення «-ич», «-ський» і «-цький».

Дати подані переважно за новим стилем. За старим стилем вміщуються лише ті дати, які так подавалися в джерелах (переважно в дореволюційних російських друкованих виданнях й архівних документах).

На допомогу читачеві додаються списки скорочень (окремо скорочення літератури та назв міст у бібліографічних описах), позначок, які використовуються для заміни слова або словосполучення, і часописів іноземними мовами, які згадуються в словнику (з українським перекладом). У цитатах, назвах праць (творів) і географічних назвах скорочення не використовуються.

Словник також містить історичну довідку «Поляки на Вінниччині», тлумачний словник, іменний і географічний покажчики.

Безумовно, як і кожне інше довідкове видання, це не уникнуло помилок і неточностей, але авторка сподівається на доброзичливу критику і планує про друге, виправлене й доповнене видання.

Проте ці окремі недоліки аж ніяк не применшують наукової ваги та новизни книги Вікторії Колесник. Окрім цього, дана книга є першим виданням такого типу в межах України. Повнота та всебічність викладу матеріалу в книзі, його наукова новизна роблять це дослідження цінним набутком вітчизняної історіографії. Водночас, книга стане цінним джерелом інформації не лише для професійних істориків, але й для краєзнавців-аматорів, студентів, учнів, зрештою, для всіх людей, яким не байдуже минуле та майбутнє своєї держави – України.

Ю.С. Степанчук

О.П. РЕЄНТ, І.А. КОЛЯДА. УСІ ГЕТЬМАНИ УКРАЇНИ. ЛЕГЕНДИ. МІФИ. БІОГРАФІЇ. – ХАРКІВ: ФОЛІО, 2007. – 415 С.

Довгий час у вітчизняній історіографії дослідження, присвячені діяльності українських гетьманів другої половини XVII – XVIII ст., практично ігнорувалися. З відомих причин, історики, керуючись концепцією «класової боротьби», лише протиставляли козацьку верхівку нижчим верствам населення – селянству, простому козацтву, міському плебсу тощо. Керівні кола козацької України частіше виставлялися спольщеними перевертнями чи православними тиранами, які лише мріяли зрівнятися у багатстві та у правах з польськими магнатами чи російським дворянством.

Після розпаду радянської імперії вітчизняна історична наука вийшла за рамки загальноприйнятого трактування історії СРСР та місця у ній українського народу. На сторінках наукових та популярних видань з'явилися приховані факти та біографії невідомих раніше історичних постатей. Відбулася концептуальна переоцінка як фактологічної історії України, так і методології її вивчення. Якісно новим стало трактування подій другої половини XVII – XVIII ст., зокрема, сформульовані істинні пріоритети внутрішньої та зовнішньої діяльності українських гетьманів та козацької старшини.

Рецензована книга написана в рамках державницької школи, де в науково-популярному жанрі стверджується, що усі гетьмани були носіями ідеї незалежної самостійної української держави. Втіленню цієї ідеї вони присвятили все своє життя, поставивши за мету вибороти звільнення українського народу від панування іноземців. Діяти цим гетьманам довелося у складних, іноді трагічних для України історичних умовах. Так, Дмитро Вишневецький прагнув звільнити південні українські степи від панування ханських орд, знищити турецькі фортеці в пониззях Дніпра, а згодом і оволодіти Чорноморським узбережжям. Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа належали до тих постатей, чиїми іменами називають епохи. Окремі нариси у книжці присвячені Івану Виговському, Петру Дорошенку, Пилипу Орлику – видатним державним й політичним діячам,

талановитим дипломатам. У книжці надається правдивий і об'єктивний життєпис сімнадцяти найвидатніших керівників середньовічної України та українського козацтва.

Привертають увагу епіграфи до біографій гетьманів України. Взяті з літописних джерел, вони точно відображають основні риси характеру тієї чи іншої історичної особистості. Наприклад: «…особисто знаний ворогами» (Дмитро Вишневецький), «…слава цього козацького гетьмана може позмагатися з вічністю» (Петро Конашевич-Сагайдачний), «…його слава та ім'я лунають по світу» (Богдан Хмельницький), «…він міг тільки піддаватися обставинам, а ніяк не кермувати подіями» (Юрій Хмельницький), «… вірним, зичливим і слухняним буду» (Павло Тетеря), «…відзначався найвищою мірою якостями людини улесливої, хитрої і пронозливої» (Іван Брюховецький), «…виявляє більше серця, ніж розуму» (Михайло Ханенко), «…родом селянин, твердої вдачі, абсолютист, непоступливий і задиристий» (Дем'ян Многогрішний), «…ця нещасна історична постать мимоволі викликає до себе історичне почуття» (Іван Мазепа), «…природа моя, з прадідів моїх не дозволяє мені бути зрадником, і зобов'язує мене бути вірним моєму добродійнику» (Пилип Орлик), «…останній справжній козак козацької України» (Данило Апостол) і т. д.

Автори рецензованої праці не ставили собі за мету подати найвичерпніші біографії гетьманів України, розкрити історію їхнього життя та діяльності у всій повноті й деталях. Вони лише, опираючись та використовуючи дослідження істориків минулого та сучасності, спробували через біографії наших керманичів привернути увагу до сторінок історії нашої батьківщини, показавши її через призму особистостей наших гетьманів. Автори підкреслюють, що їх оповідь про володарів гетьманської булави стала можливою лише завдячуючи фундаментальним дослідженням таких сучасних науковців як: В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик, Т. Чухліб, С. Павленко, В. Сергійчук, В. Горобець, Я. Дашкевич, В. Борисенко, В. Замлинський, О. Путро, П. Сас, О. Гуржій, В. Ульяновський, Н. Герасименко, В. Панашенко, Н. Яковенко, Т. Яковлєва, В. Корнієнко, О. Апанович, Я. Дзира, В. Шевчук та ін.

Рецензована праця, не позбавлена певних недоліків, зустрічаються окремі положення і концептуальні моменти, які, як і раніше, залишаються спірними. Іноді вони відтворюють ідеалізовану думку, власний коментар авторів стосовно тієї чи іншої історичної постаті.

У цілому праця О.П. Реєнта та І.А. Коляди є важливим внеском у вітчизняне державознавство другої половини XVII – XVIII століть. Рецензована книга сприятиме більш глибокому висвітленню одного із складних періодів історії України, а також слугуватиме у справі популяризації історії України.

Ю.А. Зінько, І.М. Романюк

УКРАЇНА В ПОЛУМ'Ї ВІЙНИ. 1941-1944/П.П. ПАНЧЕНКО, О.І. УТКІН, В.І. ГОРЄЛОВ ТА ІН. - К.:УКРАЇНА, 2005. – 560 С.:ІЛ.

Давно замовкли громи Другої світової війни – однієї з найжорстокіших і найкривавіших в історії цивілізації воєн. Полум'я війни обпалило Україну найбільше. Для неї війна обернулася національною трагедією, що поглинула мільйони людських життів. Безсмертному подвигу земляків у роки тієї страшної війни присвячена книга «Україна в полум'ї війни (1941-1944 рр.).»

Закономірним є те, що події воєнних літ виразніше бачаться з часової дистанції. Глянути на них без полуди на очах якоюсь мірою допоможе ця книга, насичена великою кількістю достовірних історичних документів, довідок, ілюстрацій, картосхем. За обраною структурою стратегічні й фронтові операції розглядаються не в хронологічному порядку, а в окремих розділах – оборонні (за всі роки), потім наступальні на Лівобережній і Правобережній Україні. В окрему довідкову частину виділено заключний матеріал під назвою: «Вони здобували перемогу» (біографічні довідки 114 воєноначальників з портретами).

Звичайно, в одній лише книзі неможливо висвітлити всі питання, пов'язані з подіями другої світової війни. Тому автори праці – українські історики, науковці, спираючись на перші повоєнні, пізніші радянські й новочасні публікації, численні зарубіжні дослідження, архівні документи, зробили спробу відтворити ті важливі операції радянських військ на території України, які істотно вплинули на подальші бойові дії, з'єднань, частин фронтів.

Окрім того, дослідники прагнули показати мужність і героїзм наших земляків, які брали участь у визволенні країн Європи, самовіддано билися в складі Тихоокеанського флоту, Далекосхідних фронтів, наближаючи довгожданий мир; усунути наявні розбіжності у тлумаченні проблем війни; заповнити»білі плями» у її висвітленні.

З цією метою у книзі вміщено окремий розділ «Рух Опору в Україні», в якому розкривається як боротьба радянських партизан, так і боротьба ОУН –УПА з окупантами, яка мала на меті створення» суверенної соборної Української держави». Вітчизняним історикам, науковцям, політикам, широкій громадськості, одне слово, усім нам, нині сущим в Україні, необхідно зясувати істину і виявити людську мудрість, дійти порозуміння. Адже національне примирення – це запорука єдності нашого народу.

Що ж до операцій першого періоду війни, здійснюваних військовими РСЧА в умовах здійснювальних оборонних боїв, поразок і відступів, то їх навряд чи можна однозначно класифікувати як «стратегічні».

Тому у праці цей термін вживано з урахуванням суворих тогочасних реалій, як, зрештою, і того, наскільки відповідали результати операцій тим завданням, які ставилися перед військами радянського командування.

У книзі не залишилися поза увагою теми невдач і прорахунків, що мали місце під час ведення бойових дій, уточнюються дані про бойові втрати війська і жертв серед цивільного населення республіки, яке чинило опір окупантам.

Висвітлюючи провідну роль людського фактора в перемогах, автори праці, на відміну від багатьох радянських історіографів, які обмежувалися героїзацією керівних діячів, що були при владі, зосереджують основну увагу на мужності й хоробрості радянських бійців і командирів.

Отже, дану книгу, враховуючи її оригінальність та новаторський підхід у висвітленні широкого масиву фактичного матеріалу, вважаємо помітним явищем у вітчизняній історіографії. Вона стане в пригоді всім, хто хоче поглибити свої знання з історії Другої світової війни.

П.С. Григорчук

КОМАРНІЦЬКИЙ О.Б. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ТЕСТУВАННЯ. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ПП БУЙНИЦЬКИЙ О.А., 2007. – 456 С.

У розбудові Української держави важливим завданням і складовою внутрішньої політики є формування національної свідомості й історичної пам'яті нашого народу. Впродовж 20-80-х рр.минулого століття в Україні під забороною об'єктивних досліджень перебувало багато сторінок вітчизняної історії. Лише зі здобуттям Україною державної незалежності відкрилися сприятливі можливості для розширення проблематики історичних досліджень, видання навчальної літератури. З'явилася низка підручників, посібників, довідників з історії України. Серед них – навчальний посібник кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України О.Б. Комарніцького «Історія України: матеріали для підготовки до тестування».

Власне сама структура посібника є класичною. Він складається із вступу, 16 розділів, які містять 33 параграфи і охоплюють період від найдавніших часів і до кінця 2007 року. Оригінальними є композиція структурних частин посібника, виклад матеріалу. Кожний розділ містить примірні тестові завдання із незалежного зовнішнього стандартизованого сертифікаційного тестування. Звертає увагу формулювання деяких з них. Наприклад: «Чому англійський археолог Г.Чайлд назвав період неоліту «неолітичною революцією»?», «Чому сучасні історики литовське проникнення в українські землі називають «оксамитовим»?», «Коли і як почалася українська колонізація Подніпров'я і Запорожжя? Що примушували ватаги уходників, незважаючи на небезпеку з боку татар, йти в низов'я Дніпра і за пороги?», «Восени 1648 р. українські війська, розгромивши польську армію, успішно просувалися на захід, дійшли до Замостя і мали вільний шлях на Варшаву. Чому Б.Хмельницький пішов на перемир'я з Польщею і повернув своє військо назад в Україну?», « У листі до Олени Орлик король Франції Людовик XV писав: «Мадам, я втратив достойного шляхтича, Франція – сміливого і видатного генерала, ім'я якого залишається в славетних анналах армії. Пан граф Орлик помер, як слід помирати людині його роду й гідності». Про кого писав король Франції? Що ви знаєте про цю людину?», «Чому державність Карпатської України Гітлер назвав «нежиттєздатною»?» і т.д. До кожного з цих завдань подано стислі, у доступній формі відповіді.

Позитивною рисою посібника є його об'єктивність, відсутність одностороннього підходу до оцінок тих чи інших явищ, котрі знайшли відображення в історичному процесі. Відмовившись від докладного історіографічного та джерелознавчого аналізу, автор зосередився на максимально стислому викладенні великого за обсягом фактичного матеріалу. Рецензований посібник вміщує дані

про протодержавні й державні утворення на теренах України, головні події української політичної та соціально-економічної історії, різноманітні суспільно-політичні течії, національно-визвольних рух, політичні партії, громадські, культурні об'єднання, події воєнної історії всіх часів, зовнішню політику України, українську культуру.

Цінність видання ще й в тому, що після кожного розділу наведені лаконічні і, одночасно, змістовні біографічні довідки про визначних політичних і громадських діячів, представників українського національно-визвольного руху, яких тоталітарна система зарахувала до «ворогів народу», подано стислий огляд творчого доробку вчених, письменників, митців. Посібник містить також пояснення найбільш вживаних історичних термінів і понять, перелік найважливіших подій. Вищезазначене свідчить про універсалізм видання. Воно може прислужитися не лише абітурієнтам та старшокласникам, але й студентам неісторичних факультетів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації при підготовці до семінарських занять, модульних контрольних робіт, до іспиту з історії України.

Ми солідарні з автором у тому, що даний посібник буде корисним у вивченні та осмисленні складного, насиченого подіями, але цікавого і повчального історичного минулого нашої держави.

С.Л. Калитко, Т.Р. Соломонова

ПРОКОПЧУК В.С. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 30-Х РОКІВ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ: ВІД РЕПРЕСІЙ, ЗАНЕПАДУ, ДО ВІДРОДЖЕННЯ, РОЗКВІТУ. - КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ, 2005. – 599 С.

У рецензованій монографії розглянуто стан, основні напрями й перспективи розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Правобережній Україні від 30-х рр. XX ст., від часу заходів радянської влади, спрямованих на згортання цього громадського руху, початку його занепаду, репресій у цій сфері до його відродження у наші дні. Видання складається зі вступу, в якому обґрунтовується актуальність та наукове значення дослідження, чотирьох розділів та переліку джерел до кожного розділу окремо.

Проблемно-хронологічний принцип побудови книги дозволив авторові послідовно розкрити розвиток історичного краєзнавства на зазначеній території, а також зосередитися на його знакових подіях на різних етапах історичного поступу. Так, другий розділ, присвячений краєзнавчому рухові кінця 20-х–початку 50-х рр., містить окремий параграф, що висвітлює репресії проти краєзнавців кінця 20-30-х рр., в третьому розділі, в якому описано розгортання регіональних студій у 50-80-х рр., подано історію створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», в четвертому розділі «Історичне краєзнавство доби незалежності Української держави» розкрито організаційно-структурне оформлення руху в нашій країні та діаспорі. Слід відзначити, що автором систематизовано події і факти, пов'язані з краєзнавством періоду Великої Вітчизняної війни, зокрема на окупованій території, що є цінним внеском у висвітлення цілої лакуни в українській історіографії.

Неабияким досягненням є узагальнення досвіду роботи над виданням «Історії міст і сіл Української РСР», побудоване не тільки на архівних документах, а й на наративних джерелах і «живій пам'яті» її учасників, що дозволило неформально підійти до оцінки здобутків попередників нинішніх краєзнавців.

У монографії наголошено на досягненнях українських радянських краєзнавців у професіоналізації краєзнавства.

Вперше в українській історіографії науковець зібрав вагомий матеріал про наукові досягнення українських дослідників діаспори щодо дослідження історії Правобережної України. Можливо, саме ця частина монографії найяскравіше вказує на назрілу проблему розмежування історико-регіональних й історико-краєзнавчих досліджень. Про це яскраво свідчить діяльність діаспорних інституцій, де більшість учасників студіювань — професійні науковці.

Дослідник наголошує на вивченні історичного краєзнавства, одночасно торкаючись таких напрямків краєзнавства як археологічне, етнографічне та географічне.

Характеризуючи інституційні форми краєзнавства, як-от: архівне, музейне, пам'яткоохоронне, шкільне і вузівське, автор розкрив особливості та форми їх роботи, основні досягнення.

Особливе значення в структурі книги має розділ, в якому науковець подає докладну характеристику історіографічної та джерельної бази дослідження. Відзначаючи необхідність концептуалізації краєзнавства як комплексної наукової дисципліни, він вказує на важливість визначення його об'єкту, предмету і суб'єкту, змісту, мети, основних завдань й функцій.

Для підготовки монографії використана значна джерельна база, що охоплює 135 фондів 18 архівних установ України зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, декількох обласних державних архівів, поточних архівів діючих краєзнавчих товариств, а також приватних архівів відомих краєзнавців. Значний матеріал науковець отримав унаслідок анкетування, опитування науковців і краєзнавців.

Автор усвідомлено й чітко окреслив наявні проблеми в розвитку сучасного краєзнавства, сформулював деякі пропозиції щодо їхнього подолання.

Рецензована монографія є першою спробою комплексного дослідження проблеми, що певною мірою зумовила прагнення автора насамперед відобразити фактичний бік перебігу процесів розвитку краєзнавства.

На наш погляд, автору монографії слід було більше уваги приділити аналізу основних методик збору, систематизації та узагальнення краєзнавчої інформації, які використовували краєзнавці Правобережної України.

Дослідник виявив характерні тенденції, встановив проблеми й перспективні напрямки історико-краєзнавчого дослідження регіону, але водночас бажано було б більшою мірою зупинитися на питанні особливостей розвитку історичного краєзнавства на Правобережжі порівняно з іншими регіонами країни.

Автор, акцентуючи свій погляд на перетворенні краєзнавства в наукову дисципліну і на науковий доробок науковців, дещо недостатньо охарактеризував такі форми краєзнавчого руху як громадський і масовий.

Рецензована монографія є істотним внеском у дослідження краєзнавчого руху в Україні та українську історіографію загалом. Вона слугуватиме викладанню дисциплін історико-краєзнавчого циклу у вищій школі, сприятиме подальшим науковим пошукам у цій царині історичної науки.

І.М. Романюк

ПАВЛИКІВСЬКА Н.М. СЛОВНИК ПСЕВДОНІМІВ ОУН – УПА. – ВІННИЦЯ: О. ВЛАСЮК, 2007. – 440 С.

Здобуття Україною незалежності активізувало інтерес широкого кола громадськості до вітчизняної історії, а особливо до питань, пов’язаних із національним відродженням, національно-визвольним рухом. З цього погляду актуальності набувають дослідження, присвячені вивченню діяльності військово-політичних формувань, які існували на теренах України, зокрема ОУН і УПА. Дослідження цієї проблеми є своєрідним соціальним і політичним замовленням на висвітлення сторінок героїчного і водночас трагічного минулого нашої Вітчизни.

22 жовтня 1993 р. увійшов у дію Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Він визнав військовиків УПА, які брали участь у боях проти німецьких загарбників на тимчасово окупованій території України до 1944 р. включно, особами, які належать до категорії учасників бойових дій. Однак ветерани УПА ставлять питання про офіційне визнання Української Повстанської армії воюючою стороною у Другій світовій війні. А тому актуальність проведеної Н.М. Павликівською роботи в сучасних умовах не викликає заперечень.

Висвітлення та документалізація історії національно-визвольного руху, до якої належить і рекомендований нами словник псевдонімів ОУН–УПА, можуть стати реальними кроками до порозуміння в суспільстві, що в кінцевому підсумку позитивно вплине на процес національного відродження й консолідації українського народу.

Наукова новизна словника псевдонімів ОУН – УПА полягає в тому, що автор з позицій сучасної методології здійснила узагальнюючий ґрунтовний аналіз понад 17 тисяч псевдонімів членів ОУН і бійців УПА. За джерельну базу словника правили документи й матеріали «Літописів УПА 2» (основної і нової серій), монографії, збірки, періодичні видання, спогади очевидців, колишніх учасників національно – визвольних змагань.

Цілком слушно визначає стратегічну мету цього унікального словника укладач: «Літературознавці повинні пояснити походження псевдонімів, з’ясувати причини, що примусили авторів дотримуватись інкогніто, видавати себе за інших осіб; історики, видавці архівних документів без розкриття псевдонімів не можуть ідентифікувати безлічі осіб й адекватно висвітлювати їх участь у боротьбі, бойових діях...» (С. 3).

Заслуговує на схвалення обраний автором алфавітний принцип розташування псевдонімів у словнику. До кожного псевдоніма подається паспортизація – іменування носія, виконувані ним під час бойових дій функції, джерела і сторінки фіксації.

На наш погляд, дослідниця не тільки ґрунтовно вивчила псевдоніми членів ОУН–УПА, а й встановила закономірності та головні тенденції у їх виникненні та розвитку.

Н.М. Павликівська лаконічно, виважено, разом з тим досить змістовно, підійшла до цієї складної та недостатньо висвітленої в науковій літературі проблеми. Словник псевдонімів відображає основні концепції не лише філології та літератури, але й інших суміжних галузей науки – історії, політології, соціології тощо.

Результати дослідження є досить переконливими. Вони відповідають завданням, які поставила перед собою дослідниця.

Представлений на рецензування словник псевдонімів ОУН–УПА виконаний на належному професійному та науковому рівнях. Для дослідження Н.М.Павликівської характерні цілісність, логічність структурної побудови, органічний взаємозв'язок, що дало змогу науковцеві проаналізувати фактичний та теоретичний матеріал, який залучила автор до розгляду у проблемній та історико-логічній послідовності.

Словник є завершеною, ґрунтовною, оригінальною науковою працею, яка виконана на достатньо високому науковому рівні. Структурні та хронологічні рамки дослідження відповідають поставленій меті та необхідним для її реалізації завданням.

Позитивним моментом є те, що пропонований словник є складовою частиною докторського дисертаційного дослідження Н.М. Павликівської «Українська псевдонімія XX століття (громадсько-політична та літературно-мистецька)».

Отже, дане дослідження, враховуючи його оригінальність та новаторський підхід у висвітленні широкого масиву фактичного матеріалу, вважається помітним явищем не лише філологічної, але й історичної науки.

Вважаємо, що пропонований читачам словник псевдонімів ОУН–УПА, укладачем якого є Н.М. Павликівська, має не тільки науково-пізнавальне, а й практичне значення. Його матеріали можуть бути використані і враховані при виробленні фахових висновків щодо вивчення діяльності ОУН–УПА, створенні спеціальних і узагальнюючих праць з історії національно-визвольних змагань українського народу.

Неупереджене дослідження цієї проблеми також допоможе урядовим структурам, політичним партіям та рухам виробити правильну оцінку діяльності колишніх бійців Української Повстанської армії та інших національних військових структур.

Відомості про авторів

АНТОНИШИН Андрій Павлович – м. Київ, аспірант Київського національного лінгвістичного університету.

АНТОНІШИНА Тамара Петрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БАГАС Людмила Миколаївна – м. Хмельницький, викладач-методист Хмельницького політехнічного коледжу.

БАРНАСЮК Олександр Сергійович – м. Вінниця, завідувач науково-дослідного відділу декоративно-ужиткового мистецтва Вінницького обласного художнього музею

БАРЦЬОСЬ Володимир Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БАТИРЄВА Ірина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету.

БЕРЕНДЄЄВА Ольга Вікторівна – м. Київ, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

БІНЦАРОВСЬКИЙ Сергій Володимирович – м. Вінниця, викладач кафедри економіки підприємства Вінницького інституту економіки Тернопільського національного економічного університету.

БІНЬОВСЬКА Людмила Станіславівна – м. Вінниця, здобувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БОГАТЧУК Світлана Степанівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького державного аграрного університету

БОНДАРЕНКО Наталя О. – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВАСИЛЕНКО Валентина Миколаївна – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВІЛІЖІНСЬКИЙ Віктор Миколайович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВІТКОВСЬКИЙ Вадим Миколайович – м. Вінниця, краєзнавець.

ВІТЮК Олександр Олегович – м. Вінниця, викладач технічно-промислового коледжу Вінницького державного аграрного університету.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОРОЛІС Микола Григорович – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України, завідувач аспірантури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГАЛЬЧАК Сергій Дмитрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, директор державного архіву Вінницької області.

ГАНДЗЮК Віталій Олександрович – м. Вінниця, аспірант інституту журналістики Київського національного університету імені Траса Шевченка.

ГОДЛЕВСЬКА Валентина Юріївна – м. Вінниця, викладач кафедри педагогіки, психології та соціології Вінницького національного технічного університету

ГОНЧАРОВА Наталя Петрівна – м. Вінниця, здобувач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, старший викладач кафедри права Вінницького інституту міжрегіональної академії управління персоналом.

ГОНЧАРОВА Ольга Сергіївна – м. Харків**,** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ДОЦЕНКО Віктор Олегович – м. Ірпінь**,** кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету державної податкової служби України.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, директор Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.

ЄСЮНІН Сергій Миколайович – м. Хмельницький, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, здобувач кафедри Всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету.

ЖМУД Наталя Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЖУКОВА Олена Олександрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри Всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЖУКОВСЬКИЙ Олександр Іванович – м. Житомир**,** кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

ЖУЛКАНИЧ Неля Михайлівна – м. Київ, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Інституту української філології Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів, директор інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ІСКРА Світлана Іванівна – м. Вінниця, викладач Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, здобувач кафедри теорії музики та інструментальної підготовки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КАЛИТКО Сергій Леонідович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

КОЛЯСТРУК Олександр Петрович – м Київ, аспірант Інституту історії України НАН України.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства, заступник директора з навчальної роботи інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОТОПЕНКО Олександр Петрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОСТЮК Євген Сергійович – м. Київ, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова

КОТИК Юрій Васильович – м. Вінниця, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, асистент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського**.**

КРАСОВСЬКИЙ Ярослав Йосипович – м. Київ, здобувач центру Українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КРИВОШЕЯ Олена Вікторівна – м. Київ, старший науковий співробітник Музею гетьманства.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – м. Умань**,** кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталя Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛЕГУН Юрій Вікторович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна – м. Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗУР Василь Митрофанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЗУР Ірина Володимирівна – м. Кам'янець-Подільський, аспірантка кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін.

МАЗУР Інна Віталіївна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАРУЩАК Микола Йосипович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

МАРЦЕНЮК Надія Миколаївна – м. Вінниця, викладач історії Вінницького технічного коледжу.

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і права Вінницького національного технічного університету.

МЕЛЬНИЧУК Ігор Петрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МОСКАЛЕНКО Василь Григорович – м. Кривий Ріг, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, декан історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.

НИЗОВА Людмила Володимирівна – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

НОСАНЬ Наталія Сергіївна – м. Черкаси, здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ПАДАЛКА Сергій Семенович – м. Київ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник інституту історії України НАН України.

ПАЛЬОННИЙ Володимир Іванович – м. Вінниця, доцент кафедри ансамблевої гри та естрадного мистецтва Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПЕТРЕНКО Володимир Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, начальник відділу Державного архіву Вінницької області.

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

ПИЛИПАК Максим Анатолійович – м. Київ, аспірант інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського.

ПОДОЛЯН Василь Васильович – м. Вінниця, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ПОТАПЕНКО Максим Васильович – м. Ніжин, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

РАЗИГРАЄВ Олег Володимирович – м. Луцьк, аспірант кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки.

РЕКРУТ Валерій Пилипович – м. Вінниця, викладач Вінницького кооперативного коледжу економіки і права, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

РИБАК Інга Валеріївна – м. Черкаси, викладач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СІТАРЧУК Роман Анатолійович – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Полтавського державного педагогічного університету імені В. Короленка.

СОЛОМОНОВА Тетяна Робертівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, заступник директора з наукової роботи інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТАРАСОВ Володимир Володимирович – м. Харків, викладач кафедри теорії та мистецтва Харківської академії дизайну і мистецтва.

ТКАНКО Тетяна Владиславівна – м. Черкаси, аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, старший викладач Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України.

ТРОСТОГОН Алла Михайлівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів, заступник директора з виховної роботи інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ФІЛІНЮК Анатолій Григорович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ФУТАЛА Василь Петрович – м. Дрогобич, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ХІХЛАЧ Богдан Миколайович – м. Вінниця, старший науковий співробітник Вінницького обласного краєзнавчого музею.

ШАЙКАН Валентина Олексіївна – м. Кривий Ріг, доктор історичних наук, завідувач кафедрою історії України Криворізького державного педагогічного університету.

ШАЙКАН Валерій Олександрович – м. Кривий Ріг, кандидат історичних наук, доцент, декан обліково-економічного факультету Криворізького економічного інституту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

ШАНОВСЬКА Олена Андріївна – м. Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та права, докторант кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

ШАПОВАЛ Андрій Іванович – м. Київ, аспірант кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

ШЕВЧЕНКО Лілія Миколаївна – м. Київ, аспірантка Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

ШОЛОГОН Лілія Іванівна – м. Коломия, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЯРЕМЧУК Віталій Петрович – м. Острог, кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Острозька академія».

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2008. - 432 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

ISBN 966-

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Степанчук Ю.С.

Технічний редактор Мазур І.В.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32.
Тел. 26-71-33

Підписано до друку 15.06.2008. Формат 60х84/18.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 39,8.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 163, наклад 250 прим.